Dragoje Živković

ISTORIJA CRNOGORSKOG NARODA

IZDANJE AUTOROVIH PRIJATELJA

Recenzenti:

Dr PAVO ŽIVKOVIĆ, redovni sveučilišni profesor

Dr JOSIP LUČIĆ, znanstveni savjetnik

Dragoje Živković

ISTORIJA CRNOGORSKOG NARODA

(OD STARIJEG KAMENOG DOBA DO KRAJA SREDNJEG VIJEKA)

Tom I

Cetinje, 1989.

Portret dukljanskog / zetskog kralja Mihaila

PREDISTORIJSKO RAZDOBLJE

STARIJE KAMENO DOBA (PALEOLIT)

O praljudima koji su živjeli u Crnoj Gori u posljednjoj interglacijalnoj fazi pleistocena (prijelaz između ris i virm glacijacije) i pripadali široj rasi homo primigeniusa, s jedne, i levaloaskoj (prema nalazištu Levaloa-Pere kod Pariza), odnosno mustijerskoj (nazvanoj po lokalitetu Mustije na rijeci Vezer u Francuskoj) kulturnoj etapi, s druge strane, do nedavno se nije ništa znalo. Naučne pretpostavke o oblicima i manifestacijama života na ovom prostoru tokom starijeg kamenog doba (paleolita), oslanjale su se na rezultate arheoloških istraživanja u širim balkanskim i mediteranskim prostorima, pri čemu su se imale u vidu geografske koordinate, geomorfološki, klimatski i drugi određujući činioci. Međutim, nedavno (1954-1964) izvršena arheološka otkrića u lokalitetu Crvena stijena, u blizini sela Petrovića u jugozapadnom dijelu Crne Gore i proučavanja stratigrafskih kulturnih slojeva tog nalazišta, umnogome su promijenila sliku o životu praljudi na teritoriji Crne Gore. U 31. dosad ispitanom sloju lokaliteta Crvena stijena, pronađen je arheološki materijal (oruđa od kamena i kosti) koji svjedoči o dubokoj starosti prazajednica u Crnoj Gori, kao dijelu znatno šireg balkanskog i mediteranskog područja. Okvirno i aproksimativno uzeto, smatra se da je ta faza srednjeg paleolita mogla trajati između 60000 i 35000 godine prije nove ere.

Proučeni arheološki slojevi u Crvenoj stijeni (debljina 20,30 metara) pokazuju da ovaj lokalitet, zajedno s nalazima El Kastiljo u Španiji, spada u red staništa s najdebljim kulturnim slojevima u Evropi. Kad se uz to zna da, osim artefakta nađenog u Varvari kod Prozora u Bosni, sve do otkrića u Crvenoj stijeni, nije bilo podataka o paleolitskim sedimentima zapadnog Balkana, nesporan je značaj ovog lokaliteta za područje balkanske i šire mediteranske daleke prošlosti. Bogati nalazi iz Crvene stijene podstakli su interesovanje za paleolitske kulture i inicirali istraživanja i u drugim potencijalnim nalazištima, ne samo u Crnoj Gori i Jugoslaviji, već i na Balkanu, što obećava nove rezultate.

Dosadašnja ispitivanja ostataka života praljudi u Crvenoj stijeni pokazuju, da je u pitanju stanište u kojemu je život neprekidno veoma dugo tekao. »Veoma dugi kontinuitet slojeva srednjeg paleolita, kao i kontinuitet sedimenata mlađeg paleolita, posebno tipologija kamenog oruđa i neke

druge osobine, govore da se ovdje mora računati s jednim samosvojnim razvojem. Ne može se tu primijeniti ni zapadnoevropska, ni alpska, ni neka opća mediteranska tipologija (premda Crvena stijena pripada mediteranskom kompleksu po svom položaju). Ovdje se mora poći od drukčijeg originalnog postupka« (Alojz Benac).

Arheološki materijal iz Crvene stijene uticao je na reviziju ranije usvojenih gledišta o tipološkim kriterijumima. Shvatanje da je tokom posljednje glacijacije (ledenog doba) virm, u Evropi izumro homo sapiens fossilis, dovedeno je u pitanje nalazima iz Crvene stijene koji pokazuju, da je po izradi i upotrebi oruđa neolitski čovjek ovog staništa mogao biti direktni potomak pretka iz srednjeg, odnosno gornjih slojeva starijeg paleolita.

Upoređenjem arheoloških ostataka mlađih paleolitskih slojeva iz Crvene stijene, koji pripadaju orinjačkom tipu (prema nalazištu Orinjak u Francuskoj jugoistočno od Tuluza) sa srodnim kulturama iz srednje Grčke, posebno Tesalije (pećina Seidi i lokalitet u dolini rijeke Penija), vidi se da su pripadali srodnim grupama. Gornji pak slojevi mlađeg paleolita, prema stratigrafskim nanosima Crvene stijene koji ih karakterišu, pripadaju tipu kapsijske (lokalitet Kapsi u Tunisu) kulture u sjevernoj Africi. To pokazuje da se mlađi kulturni slojevi gornjeg paleolita iz Crvene stijene sadržajno uklapaju u znatno šire mediteranske prostore.

Najraniji praljudi koju su zasnovali svoje stanište u Crvenoj stijeni, odnosno njihovi savremenici na ostalim područjima paleolitske Crne Gore, živjeli su povezani najstarijim oblicima organizovanog života, koje nije moguće pouzdano rekonstruisati. U svakom slučaju, život te zajednice bio je zasnovan na uzusima koji su se vremenom mijenjali. Paleolitski praljudi u Crnoj Gori izrađivali su i koristili oruđa od kamena i kosti. Tehnika pravljenja tih oruđa (klinovi, sjekire, strugači, svrdla, šiljci, noževi i drugo) bila je primitivna, početnička, pionirska. Bavili su se skupljačkom i lovačko-ribolovnom privredom, s blagom tendencijom napretka ovog drugog zanimanja, pogotovu u razdoblju koje je nailazilo.

SREDNJE KAMENO DOBA (MEZOLIT)

Srednje kameno doba (mezolit) je uslovno nazvana razvojna faza praljudi, koja se naslanja na posljednji gornji sloj paleolitskih kultura. Grubo uzevši, ova razvojna etapa je trajala između 35000 i 10000. godine prije nove ere. Ove hronološke granice su uslovne i varijabilne za pojedine šire, odnosno uže prostore ljudi mezolitskog razdoblja. U stvari, ovaj vremenski period je ukupnim svojim razvojem blizu dobu na koje se nadovezuje (paleolitu), ali isto tako nosi začetke, makar u embrionalnom obliku, razdoblja koje je nailazilo – mlađeg kamenog doba (neolita).

O životu ljudi u srednjem kamenom dobu, o karakteristikama koje daju pečat toj etapi njihovog razvitka na tlu Crne Gore, saznaje se na osnovu arheoloških nalaza u tzv. četvrtom kulturnom sloju pećine Crvena stijena i najnižim slojevima u pećini Odmut, koja leži u kanjonu rijeke Pive. Oruđa

pronađena u pomenutom sedimentu Crvene stijene debljine 1,5 do 2,20 metara, prema izvjesnim karakteristikama koje ih odvajaju, razvrstana su u tri tipološke varijante. Svaka od njih asocira na određeno duže vremensko trajanje u okvirima mezolita, u kojemu je pojedina od tipologija oruđa bila u dominantnoj upotrebi. Najstarija (donji sloj) varijanta oruđa označena je manjom upotrebom sječiva i strugača u korist primjene klesanih kamenih oruđa nepravilnog oblika, s ivičnom retuš-tehnikom. Druga varijanta (srednji sediment) odlikuje se prevagom upotrebe sječiva od klesanog kamena i brojnim korišćenjem oruđa od kosti i roga, kao što su bodeži, šila i šiljci. Najmlađa grupa (gornji sloj) obilježena je upotrebom tipičnih sječiva, strugača, grebača od klesanog kamena, dok je rjeđa upotreba oruđa od kosti i roga.

Uočljive karakteristike diferenciranih varijanti oruđa upućuju na neke razlike u prevazi određenih oblika skupljačko-lovačke privrede. Na to su mogle da utiču promjene u klimatskim i atmosferskim prilikama (povećane količine padavina, odnosno sušni periodi), što je moglo da izazove preobražaje u flori i fauni. Na te promjene su mogli uticati i drugi ekološki faktori. S dosta vjerovatnoće se može pretpostaviti da je globalno bio povećan lov na srednju i sitnu divljač, na ptice i ribe.

U ostacima materijalne kulture iz Crvene stijene (četvrtog sloja) srednjeg kamenog doba postoje uočljive paralele s nalazima u najnižim slojevima iz Odmuta. Međutim, u oruđima izrađivanim od kosti i roga postoje i izvjesne razlike, što upućuje na lokalne karakteristike u nijansama izrade. U narednoj epohi te razlike će biti još očevidnije.

Na osnovu arheoloških ostataka oruđa iz tzv. četvrtog sloja u Crvenoj stijeni i najnižih slojeva Odmuta, globalno se može zaključiti da je život stanovnika Crne Gore iz tog razdoblja bio najintenzivniji u srednjoj mezolitskoj fazi, dok su starija odnosno mlađa faza u dobroj mjeri bile prelazne. Ona koja joj je prethodila, označavala je izmak paleolita a ona koja je došla iza nje zakoračavala je u neolitsko doba.

Opšte intencije života mezolitskih stanovnika Crne Gore pokazuju relativno savremenije oblike u načinu privređivanja i unutrašnjim odnosima ljudske zajednice. S druge strane, oruđa srednjeg kamenog doba iz Crvene stijene i Odmuta svrstavaju se u red tipologija karakterističnih za znatno starije kulture Sredozemlja i Mediterana, a dijelom i one koje sežu u srednju Aziju.

MLAĐE KAMENO DOBA (NEOLIT)

Mediteranska zona – Neolitska epoha čini znatan zakoračaj u daljem razvitku davnašnjih ljudskih zajednica u Crnoj Gori – mikroprostoru velikih refleksija kulturnih pojava koje tu etapu karakterišu. Napredak se očituje u razvoju stočarstva i zemljoradnje, u pojavi grnčarije kao novog višeg oblika zanimanja neolitskog čovjeka. To je, s druge strane, dovelo do čvršće vezanosti ljudi za konkretni životni prostor, za sjedjelački način života. U tijesnoj vezi s tim je građenje staništa na otvorenom prostoru, gušća naseljenost i svakako novi, nedovoljno ispitani modaliteti života društvenih grupa i ćelija i njihovih odnosa u užim i širim relacijama.

Rezultati arheoloških istraživanja na crnogorskom tlu pa i šire, još su skromni i nedovoljni da se na osnovu njih bliže sudi o razvojnim fazama mlađeg kamenog doba (neolita) u Crnoj Gori. Može se govoriti samo o glavnim tekovinama neolitske kulture, grubo podijeljenim u tri faze.

Prva od njih (stariji neolit) okvirno se može smjestiti u interval između 5500. i 4500. godine p.n.e. Vezana je za pojavu tzv. impreso-kadijum keramike, karakteristične za tu epohu velikih prostranstava Mediterana. Izvjesne analoške indikacije pokazuju da toj kulturnoj fazi pripada nalaz iz trećeg sloja Crvene stijene, zatim materijali iz najstarijih slojeva pećine Špilje iznad Perasta, u Boki Kotorskoj, kao i predmeti iz starijih slojeva pećine Odmut, gdje se ova kultura miješa s elementima kontinentalnog importa tzv. starčevačke kulture. U svojoj osnovi crnogorski stariji neolit vezan je, u užem smislu, za Jadransko primorje i životne uslove u riječnim dolinama jadransko-mediteranskog sliva.

Druga faza (srednji neolit) pripada tzv. Danilo-grupi, tako nazvanoj po mjestu Danilu kod Šibenika. Materijalnoj kulturi ovog tipa pripadaju ostaci iz drugog sloja Crvene stijene kao i oni iz srednjih slojeva nadperaške Špilje. Okvirno, ova faza vremenski seže između 4500. i 3800. godine p.n.e. U pogledu društveno-ekonomskog razvitka, jedva da se uočava neka razlika u odnosu na prvu (stariju) fazu. Lovačka privreda i dalje dominira, stočarstvo se tek začinje, a o zemljoradnji još nema ni govora.

Konačno, u izvjesnom smislu prepoznatljiva, nastaje treća faza (mlađi neolit) koja traje približno od 3800. do 3000. godine p.n.e. Ona se dovodi u vezu s tipologijom ostataka materijalne kulture koja je dobila ime prema nalazištima Lisičići-Hvar grupa. Postojanje ove faze potvrđuju ostaci keramike u Špilji iznad Perasta, u tipičnoj fakturi i dekoraciji pomenute kulturne grupacije.

Pretpostavke o starijoj neolitskoj fazi u Crnoj Gori oslonjene su na rezultate proučavanja trećeg sloja materijalnih ostataka u Crvenoj stijeni. Kulturni sadržaji toga sloja potvrđuju da se donji neolit nadovezuje na gornje slojeve mezolita, da se ta dva stratuma prožimaju, ali s izvjesnim tendencijama kulturnog napretka u ovoj drugoj. Karakteristično je da u trećem sedimentu Crvene stijene nije pronađen ni jedan primjerak glačane kamene sjekire – osnovne pretpostavke za bavljenje zemljoradnjom. Nađena oruđa u tom sloju su od kamena u klesanoj tehnici izrade (noževi, rezači, strugači), zatim od kosti i roga. Sudeći po oruđu, može se zaključiti da je lovačka privreda tada još bila glavno zanimanje na području Crne Gore i zapadnog Balkana.

Ta činjenica ne protivurječi pojavi impreso-kardijum keramike, karakterističnoj za ovaj sloj starijeg neolita u Crvenoj stijeni. Izrada keramičkih posuda (tipična je vaza s okomitim zidovima, neznatno izvijenim otvorom i ravnim dnom) govori o nesumnjivom napretku proizvodnje i proizvodnih odnosa neolitskog čovjeka u ovoj fazi njegovog razvitka. Impreso-kardijum keramika nazvana je tako po utisnutoj ornamentici, rađenoj noktom, nekim šiljkom i urezivanjem linija pomoću školjki. Na srednjem i sjevernom Jadranu sve do Istre, na ostrvima i uz obalu, otkriveni su lokaliteti s ostacima impreso-keramike, po tipu identične s fragmentima nađenim u trećem sloju

Crvene stijene. Među poznata nalazišta spadaju Vogrinska peć na Krku, Jamina sredi na Cresu, Smiljčić kod Zadra, Zelena pećina kod Mostara i druga. Kultura impreso-keramike karakteristična je za čitavo područje Mediterana.

Dok je, pak, srednji neolit u prednjoj Aziji i istočnom dijelu Mediterana – doba razvijenog stočarstva i zemljoradnje, nijesu utvrđeni dokazi (artefakta) koji bi posvjedočili bavljenje tim zanimanjima na zapadnom dijelu Balkana i u samoj Crnoj Gori kao njegovom segmentu. Na izvjestan način to bi moglo da stoji u koliziji sa shvatanjem o podudarnosti starijeg neolita na zapadnom Balkanu s nešto starijom kulturom te faze u prednjoj Aziji i istočnom Mediteranu. Međutim, u arheološkoj nauci još uvijek preovlađuje mišljenje da u to doba, na zapadnom Balkanu, uslovi za pojavu zemljoradnje nijesu bili povoljni, zbog karstnog sastava tla. Vjeruje se da je to odlagalo uvođenje primitivne motičke zemljoradnje kao novog epohalnog zanimanja. Što se tiče pripadnosti stanovništva starijeg neolita na zapadnom Balkanu, pa i u Crnoj Gori, u novije vrijeme ima prevagu mišljenje o njegovoj autohtonosti, uz mogućnost lokalnih migracija i difuznih kulturnih uticaja u pogledu rukotvorina i ideja. Ta tvrdnja se zasniva na kontinuitetu mezolitskih tradicija koje se nastavljaju u prvoj fazi (starijeg) neolita na zapadnom Balkanu i u široj mediteranskoj zoni.

I pored izvjesnih karakteristika po kojima se razlikuje od prve (starije), druga faza neolitske kulture (srednji neolit) ne predstavlja neki posebno naglašeni, snažnije izraženi zaokret hronološki jasno omeđenog kulturnog sloja. Ekonomska osnova druge faze ne trpi bitne promjene u odnosu na prethodnu. Lovačka privreda ostaje i dalje okosnica ekonomskog života, s izvjesnim nagovještajima bavljenja stočarstvom. Najbolja potvrda za to je i dalja upotreba kremenih oruđa. Istina, zbog svoje glomaznosti ta oruđa tendiraju pravom neolitu. Koštano oruđe je tipološki sporadično i ne može služiti za oslonac u pogledu datiranja.

Poneke od karakteristika druge faze (srednji neolit) imaju svoje refleksije i u fragmentima nađenim u drugom sloju Crvene stijene, odnosno u starijim slojevima Špilje iznad Perasta. Materijalni ostaci odgovarajućih slojeva pomenutih lokaliteta, određenije se vezuju za danilsku kulturu. Jedno od obilježja danilske grupe je sunčev disk od pečene gline za koji se smatra da je imao kultno obilježje. Neki primjerci analognog diska koji su nađeni u Bosni (Obre I i Obre II kod Kaknja), pripadali su početnim pojavama srednjeg neolita. Primjerak sunčevog diska, ali pravljenog od glačanog kamena, nađen je u drugom sloju Crvene stijene i vezuje se za danilsku kulturnu grupu.

Glavna, pak, oznaka po kojoj je prepoznatljiva danilska grupacija je njena grnčarija, rađena u dva osnovna tipa. Prvom pripadaju grubo rađene vaze i druge posude sa slabo glačanom površinom sivotamne boje. Drugi je poznat po izradi fino glačanih jednobojnih (monohronih) predmeta, rjeđe u smeđoj boji i tamnosivim tonovima. Iz grupe dobro glačane grnčarije, osobena je plitka zdjela s uvijenim obodom i ritonom na četiri noge. Plitku zdjelu srijećemo rasutu u više nalazišta uz jadransku obalu i u Bosni. Otuda bi se dalo pretpostaviti da je tipično zapadnobalkanska, dok je pojava riton

znatno šira, kako u Jugoslaviji, tako i u Albaniji i Grčkoj. Fragment ritona nađen je i u drugom stratumu Crvene stijene. Iako je teško govoriti na koji način je tamo dospio, važan je za hronološku potvrdu pomenutog kulturnog sloja.

Na osnovu diska od glačanog kamena i fragmenta ritona u Crvenoj stijeni može se zaključiti, da je drugi sediment ovog nalazišta pripadao perifernoj zoni dinarskog kulturnog kompleksa. Kako se Danilo-grupa, po savršenoj tehnici izrade i kvalitetu keramičkih predmeta, odvaja od starijeg impreso-sloja, to je dovođeno u vezu s mogućnošću njenog importovanja posredstvom nekog migracionog talasa doseljenika. Ipak, smatra se, da za takvu tvrdnju nema dovoljno osnova, jer se dinarska kultura bitno razlikuje od srednjobalkanske keramičarske proizvodnje, čiji su tragovi nađeni u Tesaliji, na Peloponezu i u Egejskoj Makedoniji. To bi moglo da znači da su eventualni novi doseljenici samo djelimično uspjeli da prodru u jadransko područje i njegovo zaleđe. Za nauku, međutim, ta pitanja i dalje ostaju otvorena.

U poređenju s relativno sporim međuuticajima i kontaktima ljudskih grupacija starijeg i srednjeg kamenog doba, ti procesi u neolitu,posebno u njegovoj posljednjoj trećoj fazi, postaju intenzivniji i zapaženiji, kako u širim relacijama tako i u užeregionalnim okvirima. U posljednjoj neolitskoj fazi ili na njenom samom kraju, na zapadnom Balkanu koji obuhvata i Crnu Goru, nastala je svojevrsna kulturna grupacija poznata pod imenom Lisičići-Hvar (prema nalazištu Lisičići kod Konjica i Grapčanskoj pećini na Hvaru). Pečat joj daju plitke zdjele izvijenog oboda sa glačanom površinom u finoj tehnici izrade i sa karakterističnom drškom. Tragovi ove kulturne grupe rasuti su na širem prostoru u Dalmaciji i Crnoj Gori, a nije bez osnova pretpostavka o njenim mogućim prodorima i dublje u unutrašnjost, s jedne, i srodnim pojavama u Italiji i na Malti, s druge strane.

Nastanak ove grnčrije dovodi se u vezu s intenzivnijim migracionim procesima u kojima su ljudske grupacije s kraja neolita i s početka ranog bronzanog doba, prodirale na sjeverozapad, zaposijedajući kraška područja. I u odsustvu pouzdanih dokaza nije bez osnova pretpostaviti da je Crvena stijena, tokom tih migracionih kretanja, mogla biti privremeno boravište, korišćeno kao usputna stanica, tokom tih pomijeranja na sjeverozapad. Tačnije, kraj neolita – njegov prijelaz ka ranoj bronzi – mogao je biti jedna epizoda u njegovoj dugoj istoriji bilježenja ljudskih tragova.

Srednjobalkanska zona – Neolitska kultura srednjobalkanskog područja bila je naprednija od zapadnobalkanskih dostignuća. Ona se dovodi u vezu s kulturnom arterijom koja je iz prednjoazijske i egejsko-mediteranske oblasti tekla dolinom Vardara i Morave ka donjem Dunavu, odnosno istočno i sjeveroistočno od tog glavnog komunikacionog pravca. Srednjobalkanska neolitska epoha koja je geomorfološki bila odvojena od uže mediteranske priobalne Crne Gore, prema izvjesnim svojim tipološkim odlikama globalno se može podijeliti u dvije faze: starčevačku (4800 – 4400) stariju (prema lokalitetu Starčevo kod Pančeva) koja se dijelom poklapa sa srednjom užemediteranskom i vinčansku (4400 – 3200) mlađu (nazvanu po nalazištu Vinči kod Beograda), koja dijelom seže u srednju a dijelom u mlađu

cirkummediteransku fazu. Oba ova kulturna refleksa prodiru u sjeveroistočno crnogorsko područje dolinom Lima. O tome svjedoče malobrojni, donekle ispitani arheološki lokaliteti.

Za stariju fazu srednjobalkanskog mlađeg kamenog doba (neolita) vezuje se lokalitet Kremenštica u selu Petnjiku kod Ivangrada. Na prostoru od jednog hektara, koji leži uz obalu Lima, postojalo je dosta prostrano neolitsko naselje. Lokalitet je do izvjesne mjere arheološki proučen, što omogućava fiksiranje naselja s pravougaonim nadzemnim kućama. Uz ovaj važni arheološki sadržaj, o lokalitetu se sudi i na osnovu pronađenih predmeta, kao što su kamene sjekire u pljosnatom i trapezastom obliku (sada u Ivangradskom muzeju). Arheolozi su, međutim, utvrdili da se oruđe iz ovog nalazišta znatno razlikuje od onog, vremenski otprilike paralelno nastalog, u užemediteranskom odnosno priobalnom jadranskom (i nešto dublje u unutrašnjost) dijelu Crne Gore. Na temelju tih analogija, arheolozi zaključuju, da je u približno istom vremenskom intervalu, u Limskoj dolini već bila zaživjela primitivna zemljoradnja, dok je u mediteranskom dijelu Crne Gore ekonomika bila oslonjena na lovačko i možda, početničko stočarsko privređivanje. Keramika iz Kremenštice, i po obliku i po tehnici izrade, dovodi se u vezu sa starčevačkom kulturom. Pronađeni fragmenti grnčarije pretežno su rađeni u gruboj tehnici i obojeni svijetlo-tamnim tonovima. Ipak, po pravilu, ta grnčarija nije ukrašavana. Samo na ponekim rijetkim primjercima nađeni su tragovi ornamentike. Riječ je o nalijepljenim glinenim ukrasima, koji čine jednu vrstu reljefnog ornamenta. Doduše, ima izuzetaka rađenih u finoj tehnici s glačanom jednobojnom površinom.

Naglašene karakteristike su upravo one, po kojima je starčevačka keramika, na širem prostoru, apostrofirana kao svojevrsna kulturna grupa. Po svojim najopštijim obilježjima ona pripada ranoneolitskoj impreso-fazi. Ali, od keramike cirkummediteranskog kruga razlikuje se raznovrsnošću i bogatstvom formi, po čemu inklinira prednjoazijskom području, iz kojeg su srednjobalkanski neolitski ljudi preuzimali kulturne inovacije. Preko Kremenštice je ta kultura dospjela dublje u Crnu Goru.

Vinčansku kulturnu grupaciju, kao drugu fazu mlađeg kamenog doba srednjobalkanske kulturne zone, čine, uslovno, dvije podfaze, nazvane po arheološkim sadržajima koji daju obilježje njihovim razlikama. Jedna je (starija) vinčanskotordoška (4400 – 3800) a druga (finalno-neolitska) vinčansko-pločnička (3800 – 3200). Kumulativno uzeta, vinčanska kultura je imala svoj uticaj i u sjeveroistočnom dijelu Crne Gore, što se vidi i po ostacima tragova zasad otkrivenih u Beran Kršu kod Ivangrada. Lokalitet Beran Krš leži na uzvišici grebena sa duguljastim platoom. Ima izvanrednu strategijsku poziciju, s optimalnom preglednošću okoline u dosegu vidokruga Limske doline. U svim stambenim punktovima lokaliteta otkriveni su tragovi nadzemnih kuća sagrađenih povezivanjem pobodenog kolja i pletera oblijepljenog glinom. Ovo nalazište osobeno je i po grnčariji široko rasutoj, sa znatnom količnom fragmentarnog materijala nađenog na površini tla. Predmeti keramičke produkcije, globalno uzeto, mnogo su finije izrade i znatno bogatije modelacije od starčevačke grupe. Iz tog fonda valja akcentirati jednu vrstu fine zdjele s prepoznatljivom oštrom profilacijom. Na pronađenim fragmentima keramike vidljivi su ostaci ukrasa, od kojih su jedni rađeni urezivanjem na svježe izmodelovanoj posudi, a drugi naknadno naljepljivani. Nađen je i izvjestan broj grubo urađenih ljudskih figurica, kao i fragmenti poklopaca na koje su ucrtavana ljudska lica. Oba ova opredmećena motiva imala su kultna svojstva. Smatra se da su predstavljali Majku-Zemlju kao vrhovno božanstvo primitivnih zemljoradnika. Na Beran Kršu nađeni su takođe ostaci keramike koji su pripadali eneolitu (bakarnom dobu).

Vinčansku kulturnu grupu valja jasno razlikovati od starčevačke kulture. Uočljive razlike zapažaju se u cjelokupnoj tehnici proizvodnje, od tipologije predmeta do izrade ukrasa, što vjerovatno ima svoje značenje i u pogledu »etno« – karakteristika stanovništva. Dok se za ljudske grupacije srednjeg Balkana i dodirnih graničnih regija Crne Gore, može pretpostaviti da su u osnovi svojoj autohtone u starčevačkom periodu, dotle nije bez osnova gledište, da je vinčanska epoha na istom prostoru bila zapljusnuta talasom doseljenika indoevropskih prethodnika iz Male Azije, ili možda šireg prednjoazijskog prostora, koji su se kretali tradicionalnim prirodnim »saobraćajnicama«, dolinama riječnih korita prema donjem Dunavu i srednjoj Evropi. U tome procesu, potiskivana je i preslojavana starčevačka kultura, uz preuzimanje izvjesnih elemenata iz njenih sadržaja, što otežava oštrije razgraničenje između njih.

Tekovine neolitske kulture na području Crne Gore sadrže elemente njene dvovalentnosti. I u paralelnim fazama trajanja neolita postoje razlike između priobalne mediteranske zone i one koja je gravitirala srednjobalkanskoj. To se zapaža ne samo u fakturi arheoloških materijala, već i u oblasti ekonomije i drugim sferama života. Tokom gotovo čitavog neolita u pretežno mediteranskom dijelu Crne Gore lovačka privreda ostala je osnov proizvodnje sa začecima stočarstva, dok se u sjeveroistočnim njenim krajevima gravitirajućim dubljoj unutrašnjosti, relativno rano javlja primitivna zemljoradnja, oslonjena na preovlađujuće stočarstvo i uzgredni lov. S druge strane, koliko je za sada poznato, u području mediteranskog dijela Crne Gore ljudi koriste prirodna skloništa za svoja staništa, a u istočnoj njenoj regiji okrenutoj prema srednjem Balkanu, kako to potvrđuju Kremenštica i Beran-krš, ljudi su podizali staništa na otvorenom prostoru, čime su zakoračivali u novu fazu evolutivnog razvitka. Razlike koje su postojale u geomorfološkom sastavu tla i u klimatskim zonama između sjeveroistočnih i jugozapadnih krajeva Crne Gore, manifestovale su se i na privrednom planu, pokazujući dvovalentnost u proizvodnji grnčarije, na kojoj su prepoznatljive regionalne, pa čak i lokalne crte.

Sve to navodi na pomisao, da ni stanovništvo, u pomenuta dva područja, ni po »etnosu« nije bilo homogeno. Ali, to se može smatrati samo neznatnom epizodom u nizu novih talasa velikih pomijeranja i migracionih prodora koji su obilježavali velike dolazeće predistorijske etape života ljudskih zajednica na evro-azijskim prostorima Mediterana i Balkana.

METALNO DOBA

Prijelaz od neolita u metalno doba, čini tzv. eneolitska (bakarna) etapa (oko 3000. do 2000). S gornjom granicom eneolita približno počinje bronzano doba. Ime je dobilo po leguri bakra i kalaja (bronzi) od koje su pravljena oruđa, oružja, posuđe, ukrasi i drugi najraznovrsniji upotrebni predmeti u svakodnevnom životu.

Kako uopšte, tako i na području Crne Gore, u bronzanoj epohi dugo se povlače tragovi ranijih kultura, kao što tekovine bronze sežu duboko u gvozdeno doba.

Naučna istraživanja, osobito najnoviji rezultati arheologije, paleontologije, antropologije, andragogije, biogeografije, praistorijske etnografije, sociologije i drugih naučnih disciplina, naginju zaključku da se pojava i upotreba bronze ne može vezivati za jedno središte, već da je, u, često paralelnim, ponekad i vremenski različitim intervalima, upotreba te nove sirovine mogla nastati u raznim sredinama i širiti se na okolna područja, dok je postala opšte dobro čitave ljudske zajednice. Taj proces je relativno dugo trajao. U svakom slučaju, upotreba bronze izazvala je krupne promjene u sferi materijalne proizvodnje i oblasti duhovne nadgradnje u ljudskim zajednicama svih podneblja na svim meridijanima.

Upotrebu bronze pratila je i pojava niza novih zanimanja. S njom nastaje rudarstvo i metalurgija, iz kojih proističe niz novih zanata međusobno neposredno i posredno povezanih, što je vodilo pravoj industriji. Nova zanimanja i povećana produkcija robâ pospješivali su razvoj trgovine i saobraćaja, u krajnjoj liniji, unosili su novu dimenziju u ukupne odnose ljudskih grupacija toga doba.

Sve te inovacije nijesu isključivale dotadašnje oblike privređivanja i proizvodnje na stari način, ali ono što je novo, što pospješava napredak, brzo je postajalo opšta ljudska tekovina.

Počeci bronzanog doba okvirno su analogni počecima indoevropejizacije, etno-istorijskim procesima, pomijeranjima i kretanjima stočara-nomada, oprobanih ratnika, iz srednjobalkanskih prostora, u srednjoevropska i južnoevropska područja. Takva pomijeranja, miješanja i pregrupisavanja, mogla su biti karakteristična i za šire evro-azijsko prostranstvo, što potvrđuju istraživački rezultati niza naučnih disciplina koje se bave ispitivanjem nastajanja i razvoja starih civilizacija.

Proces indoevropeizacije Balkana s mogućnostima asimilacije eventualnih autohtonih domorodačkih grupacija, moguće je pratiti na analizi ostataka materijalne kulture i pomoću njih rekonstruisanih refleksija duhovnog života ljudi, koje je sticaj okolnosti opredijelio da žive na tom prostoru.

U ranom bronzanom dobu (2000-1500) dešavale su se na Balkanu mnoge unutrašnje promjene vezane za pomijeranja, fluktuacije i simbioze etno-grupacija, što otežava, gotovo onemogućava, njihovo diferenciranje, eventualno bliže određenje. Ipak, prema nekim arheološkim indikacijama i jezičkim elementima, nije bez osnova pretpostavka da se na Balkanu u tom razdoblju teritorijalizirala jedna znatno šira ljudska masa, uslovno nazvana pelastičkom. Tokom kasnijeg razvoja, posebno miješanja zatečenih skupina s novim

talasima indoevropskih pridošlica, na Balkanu se začinju konture dviju budućih etno-istorijskih plemenskih grupacija – Tračana i Ilira, a sjevernije od njih, u širem području donjeg Dunava, Dardanaca, Meza, Dako-Geta i drugih. Granice među tim velikim plemenskim skupinama sporo su se ocrtavale, ali kroz nekoliko vjekova one su se počele razaznavati i fiksirati. Između Ilira i Tračana granica je okvirno išla slivovima Morave i Vardara. Zapadno od toga koridora bila su rasuta ilirska, a istočno tračka plemena.

Teritorijalizacija Balkana indoevropskim kolonistima, iz koje će u njegovom zapadnom dijelu odnosno Crnoj Gori, proizići docniji Iliri, može se u najopštijim konturama pratiti na osnovu arheoloških, još nedovoljno istraženih, zapravo rijetkih ostataka materijalne kulture. Među najstarije tragove koji pripadaju ranom bronzanom dobu u Crnoj Gori smatra se tzv. krstasta bakarna sjekira nađena u Tuzima kod Titograda. Za nomade-stočare Indoevropljane vezuju se i veliki kremeni noževi nađeni u jednoj pećini u Lastvi trebinjskoj. Po tipologiji, ovi bodeži pripadaju ranom bronzanom dobu. Put kojim su doprli u zapadnobalkanske odnosno crnogorske prostore, vodio je preko južne Rusije i donjeg Podunavlja dalje na jugozapad.

O bronzanodopskom periodu, ranom i razvijenom, u Crnoj Gori svjedoči još jedna vrsta izvora arheološke provenijencije. Riječ je o gradinama – fortifikacionim objektima, koji su sjedjelačkom stanovništvu služili za odbranu od nasrtaja indoevropskih nomada stočara, ili su ih već ranije doseljene grupacije podizale za odbranu od novih prijetećih talasa došljaka. Gradine, među kojima ima i onih koje pripadaju najranijoj fazi bronzanog doba, podizane su na pogodnim uzvišicama-ćuvicima, sa kojih se mogla osmatrati okolina i organizovati odbrana. Te utvrde građene su u suvomeđi. Plan im je bio različit, prilagođen terenu. Strateške utvrde – gradine, podizane su tokom dužeg vremenskog razdoblja. Najmlađe, vjerovatno potiču iz vremena rimsko-ilirskih oružanih sukoba.

Iz doba koje se vezuje za ranu bronzu najpoznatije gradine su Međeđa glava sa tri terase, smještena na uzvišici sjeveroistočno od Duklje, zatim Trijebač s dvije terase, koje leže sjeverozapadno od Duklje. U tu grupu spadaju Kabalj – terasasta gradina sjeverozapadno od Trijepča na lijevoj obali Zete i Jažalj blizu izlaza Morače u titogradsko polje. Na pojedinim od pomenutih gradina nađena su kamena oruđa, koja, po svoj prilici, pripadaju starijim epohama. Na terasama Međeđe glave i u njenoj neposrednoj okolini pronađeni su i primjerci grubo rađene keramike, sa nalijepljenim plastičnim ukrasima utisnutih prstima. Keramika te vrste pripada ranom bronzanom dobu i rasprostranjena je po cijelom Balkanu. Srijeće se u velikim količinama i na prostoru donjeg Dunava, Dobrudže i južne Rusije. Očevidno da je u pitanju pojava neodvojiva od života najranijih Indoevropljana koji su nadirali iz srednjoazijskog područja u srednju i jugoistočnu Evropu.

Važnu determinantu crnogorskog ranog i razvijenog bronzanog doba čine grobovi poznati pod imenom humke ili tumuli. Na području Crne Gore ima ih veoma mnogo, iako ne podjednako u svim njenim krajevima. Po obilju ovih arheoloških nalaza Crna Gora nije nikakav izuzetak. Naprotiv, humke-tumuli tipični su nadgrobni spomenici na velikim prostranstvima kojima su se kretali i u kojima su egzistirali nomadi stočari bronzanodopske

epohe. Izrada ovih grobova zavisila je od prirodnog materijala kojim se na određenom području raspolagalo. Najbolje su očuvani kameni tumuli. I oni su podizani na uzdignutijim brežuljkastim terenima. Nijesu rijetki slučajevi da ih je po više zgusnuto na jednoj lokaciji, pa tako čine prave nekropole-groblja. Mali je broj tumula u Crnoj Gori koji su arheološki ispitani. Na osnovu onoga što se o njima načelno zna, smatra se da su umrli sahranjivani u kamenim kovčezima u zgrčenom stavu, ili su spaljivani, a sakupljeni ostaci pepela stavljani u keramičke urne. Nakon obavljenog obreda sahrane tumul bi bio prosto zatrpan gomilom kamenja, odnosno prekriven debelim slojem zemlje ili drugog materijala s kojim se raspolagalo na licu mjesta. Za sada se ne zna da li je u istom tumulu sahranjivano po više lica, što je sasvim moguće u određenim situacijama.

Nastanak tumula se približno može datirati na osnovu priloga u njima otkrivenim. To potvrđuju nalazi u tzv. »kneževskom« grobu otkopanom u lokalitetu Mala gruda u Tivatskom polju. U tom grobu, smještenom pod tumulom, nađeni su zlatni listasti bodež, srebrna sjekira, nekoliko zlatnih alki i dvije keramičke posude. Smatra se da svi ti predmeti pripadaju kraju eneolitske epohe, odnosno ranom bronzanom dobu. Po svoj prilici, istom kulturnom sloju pripada i slučajno otkrivena keramička posuda iz sela Rubeža kod Nikšića. Počecima bronzanog doba pripadaju i narukvice od bronze ukrašene spiralnim diskovima, nađene u centralnom tumulu u Gotovuši kod Pljevalja, kao i jedan bronzani listoliki bodež iz groba smještenog pod tumulom na Medunu kod Titograda. U grupu artefakata ranog bronzanog doba spadaju i keramički sudovi nađeni u najmlađem sloju pećine Odmut i Špilje iznad Perasta. Uzgred valja istaći da je u jednom tumulu ispod gradine Međeđa glava pronađeno više probušenih životinjskih zuba koji su, spojeni u đerdan ili nisku, služili kao ogrlica. Ovakve pak, ogrlice tipične su za grobove ranostepskih nomada, koji su nadirali iz južne Rusije.

Ranom bronzanom dobu u Crnoj Gori pripadaju i bušene sjekire-čekići od kamena. Nekoliko takvih primjeraka nađeno je u Ćemencu kod Nikšića i u Štedimcima kod Titograda. U oba slučaja radi se o ranom primitivnom tipu tih oruđa.

Viša faza kulturne evolucije, uslovno nazvana razvijenim bronzanim dobom, ostavila je određene tragove i na crnogorskim prostorima, vjerovatno mnogo više nego se za sada o njima zna. Iza snažnih seobenih indoevropskih talasa, koji su zapljusnuli donje Podunavlje i Balkan, nastupilo je vrijeme smirivanja, okretanja k unutrašnjem privrednom i političkom stabilizovanju života. Manifestacije te faze iskazivale su se, donekle, i u Crnoj Gori. U nekoliko arheoloških lokaliteta pronađeni su izvjesni keramički artefakti, za koje je utvrđeno da pripadaju fazi razvijene bronze. Pažnju privlače nalazi u najmlađem prvom sloju Crvene stijene, u Zoganjama kod Ulcinja, Bijedićima kod Bijelog Polja i Beran Kršu kod Ivangrada. Već i po imenima lokaliteta vidi se da ne pripadaju istoj geomorfološkoj zoni. Različita zonalna geoklimatska pozicija, opredijelila je i nejednake stepene života na ta dva crnogorska područja. Nalazi iz najmlađeg sloja Crvene stijene potvrđuju da su u jugozapadnom dijelu Crne Gore ljudi još živjeli u pećinama, dok su u

istočnoj njenoj zoni, u dolinama riječnih korita građena staništa na otvorenom prostoru od prirodnog građevinskog materijala s kojim se raspolagalo. Lokalitet-stanište u Zoganji nalazio se na močvarnom terenu na obali Bojane (rimske Barbane). Naselje u Bijedićima bilo je smješteno na jednoj uzdignutoj terasi ispod samog brda što je karakteristično za prebivališta razvijene bronze. Beran Krš je, pak, naselje sa svim karakteristikama gradine.

Od oruđa koja, po tipologiji izrade, pripadaju razvijenoj bronzi u navedenim i još nekim lokalitetima (u Spiču, potom u Petrovcu na moru čitava ostava, Zavrhu kod Nikšića i Grdanovoj gradini u Petrovićima) nađene su bronzane sjekire albansko-dalmatinskog tipa. Teško je reći kojim putem i iz kojeg područja je taj tip sjekire dospio na crnogorske prostore. Bez obzira na pravce importnih komunikacija, sjekira o kojoj je riječ, našla je svoju primjenu i u Crnoj Gori bronzane epohe. Štaviše, nije isključeno da je izrađivana i u domaćim radionicama, jer pomenuti tip ima i izvjesne domaće, regionalne karakteristike. S obzirom da su nađeni primjerci rasuti na širem prostoru Crne Gore i sjeverne Albanije, primjerenije bi je bilo nazvati crnogorsko-albanskim tipom.

TRAGOVI HALŠTATSKE KULTURE U CRNOJ GORI

O najstarijoj fazi gvozdenog doba – halštata (nazvanoj po velikoj nekropoli u Halštatu u Austriji), gotovo da i nema do sada poznatih materijalnih ostataka na tlu Crne Gore, ili ukoliko ih ima, ostaju sporadični. Arheološki materijal koji se odnosi na ranohalštatsku fazu (1200-800) sasvim je neznatan i rezultat je slučajnih nalaženja, a ne i plod sistematskih naučnih istraživanja.

Za doba ranog halštata tipična je pojava spaljivanja mrtvih i sahranjivanja njihovog pepela u zemljane urne, zbog čega se taj sloj i naziva kultura poljâ s urnama. O grobištima s urnama, kojima bi se potvrdilo prisustvo tog kulturnog sloja u Crnoj Gori, malo je pronađenih tragova. Prostore Crne Gore, pa i znatno šira područja Balkana, teško je dovesti u neposrednu vezu s još jednom opštom karakteristikom rane faze halštata, tj. sa tzv. egejskom seobom. Lingvistička nauka, pak, svraća pažnju na mogućnost relacije s tom pojavom. Naime, u Homerovoj Ilijadi se pominju neki narodi uključeni u taj seobeni pokret, kao Danuani, za koje se pretpostavlja da bi mogli biti Danajci (jedno od mogućih imena za Grke), zatim Skardani (sporadični stanovnici Sarda u maloazijskoj Lidiji) i Turše (za koje neki naučnici misle da bi mogli biti Etrurci). Za jedno pleme Dorana, glavnih nosilaca egejske seobe, tj. za Hile, lingvisti misle da je pripadalo široj ilirskoj zajednici, što bi značilo da su i ova balkanska plemena, nalazeći se tada u ranoj fazi etničkog teritorijalizovanja i stabilizovanja, bila, na neki način, zahvaćena i tim velikim seobenim pokretom.

U doba egejske seobe zbili su se još neki važni događaji. Između ostalih, privlače pažnju: rušenje hetitske države u Maloj Aziji, trojanski rat i prodiranje tzv. »naroda s mora« sve do Egipta gdje ih je zaustavio i porazio

faraon Ramzes III (1196 - 1191). Uz dužnu rezervu prema navedenim podacima, nije za zanemarivanje pretpostavka da su balkanske etnogrupacije, makar na posredan način, bile okrznute, ako ne i zahvaćene, pokretima egejskih seoba.

Koliko je tim procesima bila zahvaćena teritorija Crne Gore, kao segmenta balkanske zone, teško je određeno reći. Makar da se Crna Gora nalazila po strani od glavnih pravaca seobenih talasa, nije mogla ostati netaknuta, ako ne i sasvim uključena u taj proces. Pred arheolozima, etnolozima, paleontolozima i drugim stručnjacima stoji zadatak da to pitanje izučavaju i traže na njega odgovor.

I pored toga što nije moguće dati potpun naučni odgovor na pitanje o povezanosti Crne Gore s glavnim arterijama života ranohalštatske epohe, raspolaže se sa nešto arheološkog materijala koji je identifikovan kao faktura tog razdoblja. Među rijetkim artefaktima koji to potvrđuju, spadaju šuplje bronzane sjekire-keltovi, čiji su primjerci nađeni na nekoliko mjesta. Slučajno su otkriveni egzemplari u Smrduši kod Nikšića i u okolini Kolašina. Posebno je značajno da je u Budimlji kod Ivangrada pronađen kameni kalup za izlijevanje keltova, što upućuje na zaključak da je, uz importovanje, ta vrsta oruđa dijelom izrađivana i u domaćim lijevaonicama. Ranom crnogorskom halštatu pripada i grivnja bogato ukrašena ornamentikom, otkrivena u grobu pod tumulom u Rudešu kod Ivangrada.

Iako su u pitanju samo epizodna artefakta, značajno je da po tipološkim karakteristikama, pripadaju znatnoj široj, ne samo balkanskoj, već i vanbalkanskoj ranohalštatskoj zoni.

Na prijelaznu fazu gvozdenog doba nadovezuju se, prema onome koliko se na sadašnjem stepenu razvoja arheološke nauke može utvrditi, još tri etape, od kojih posljednja seže u istorijsko razdoblje. Analiza i datacija arheološke građe pruža izvjesne dokaze o evoluciji društveno-ekonomskih odnosa, ekonomskom raslojavanju i počecima nastajanja ili bar prednastajanja plemenskih grupacija. Neki nagovještaji pokazuju da pozicija istaknutih ratnika-vođa postaje privilegovana, što je moralo imati društveno-ekonomske konsekvencije. Na pomolu je bilo izdvajanje makar malobrojnog aristokratskog sloja, koji sve više postaje odlučujući društveni činilac. Na povlašćeni položaj plemenske aristokratije upućuju relativno luksuzni uvozni predmeti iz oblasti visokih kultura (Grčka), prvjenstveno oružje, nakit, posuđe i drugo. Naseobine-staništa ljudi ovoga doba uglavnom su bila utvrđenja-gradine, što ukazuje na pojačanu notu urbanizacije i zgusnuća života, iako ima gradina koje pripadaju ranijem vremenu, ali vjerovatno i s nešto drukčijom namjenom. S pojavom aristokratije vezuje se već tradicionalno sahranjivanje mrtvih pod humkama (tumulima) ali s bogatijim i raznovrsnijim grobnim prilozima. Najznačajnije nalazište iz druge faze gvozdenog doba (VIII-VI vijek) svakako je Glasinac u Bosni. Po tipologiji pronađenih arheoloških ostataka ovaj lokalitet je karakterističan za područje cijelog zapadnog Balkana. Glasinac se dovodi u vezu s Desiderijatima. Izvjesno je, kako to nagovještavaju nova istraživanja, da se u okolini Zadra tada stvaraju preduslovi za nastajanje budućih Liburna, odnosno Japoda u zapadnoj Bosni i Lici.

Kroz kakve je procese prolazio život u Crnoj Gori druge faze razvijenog gvozdenog doba, nije sasvim izvjesno na osnovu dosad poznatih izvora. Rezultati arheoloških istraživanja su skromni. Crna Gora je, istina, relativno bogata gradinama. Ostaje, međutim, i dalje otvoreno pitanje koje od njih pripadaju ovom vremenu. Kulturna identifikacija nâlaza, isto tako, ostaje u mnogo čemu neprecizna, nerasvijetljena. To se, u znatnoj mjeri, odnosi i na ispitivanje tumula, mada su grobni prilozi, dostupni nauci, zapravo najdragocjeniji materijal s kojim se zasad raspolaže za tu epohu. Do sada su ispitivani tumuli u Petrovićima (Banjani), u Budimlji kod Ivangrada i Gotovuši kod Pljevalja. U najnovije vrijeme arheolozi su se posebno zanimali za grobište u Mijelima kod Vira crmničkog, locirano na jednoj uzvišici iznad Skadarskog jezera. Tu se vide grobovi uklesani u stijene i ograđeni kamenjem. Možda su i ovdje bili u pitanju grobovi pod tumulima, ali danas je to nemoguće utvrditi. Prisutno je i mišljenje da su ovi grobovi pripadali docnijem vremenu, čak možda i ranom srednjem vijeku. Za tumule otkrivene na sjevernoj obali Skadarskog jezera, oko Tuzi, takođe se može pretpostaviti da pripadaju drugoj fazi gvozdenog doba. Ima ih dosta i na albanskoj strani. gdje ih od nedavno proučavaju. Indicije pokazuju da bi znatan dio njih mogao pripadati docnijem vremenu.

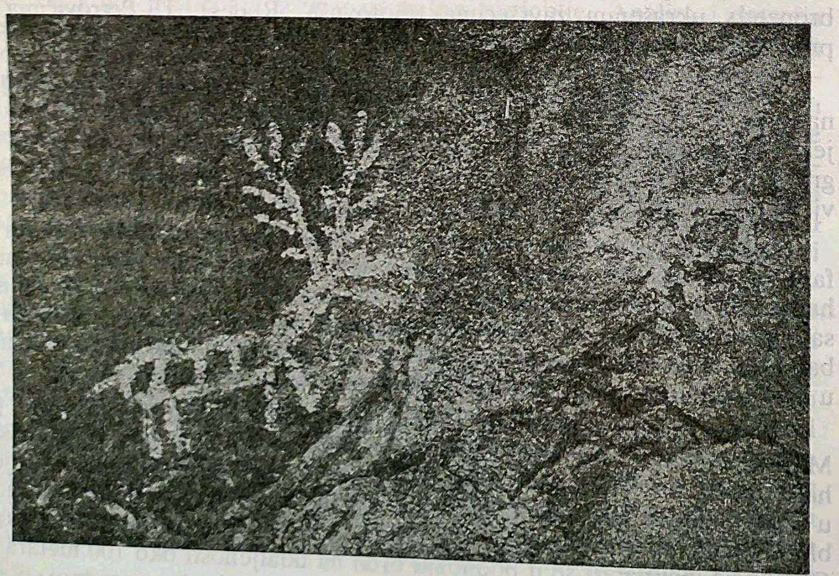
Među predmetima pronađenim u grobovima ima ih vrlo interesantnih. Tu spadaju gvozdena koplja (iz tumula u Gotovuši) karakteristična za područje Crne Gore i van njenih granica. Od ukrasnih predmeta privlači pažnju dvojna igla, čija je ušica izvedena u obliku grčkog slova omega (ω). Takve igle su nađene u Petrovićima i Gotovuši. Iz grupe ukrasa valja pomenuti i tzv. probijenu krstastu kopču (Petrovići i Gotovuša) kao i kalotnu dugmad s izrezanim obodom, potom uvijene narukvice, naočaraste kopče i bronzane kopče glasinačkog tipa (Petrovići). Vrlo su zanimljive i grivnje od bronze s ukrašenim završecima (Gotovuša, Rudeš). U Petrovićima su pronađene čak i ćilibarske perle.

O grnčariji se malo zna. Ipak, primjerci iz Petrovića očevidno upućuju na posuđe sa jednom drškom, odnosno na prisustvo posuda-amfora sa ježičastom drškom. Svi pronađeni fragmenti od keramike upućuju na dosta grubo rađenu grnčariju. Za primjerke otkrivene u Kalušiću kod Pljevalja vjeruje se da potiču iz skrivnice, a ne iz grobnih priloga.

Sudeći po ispitanom materijalu iz Glasinca, pomenuti arheološki artefakti s crnogorskog terena su grube izrade i pripadaju fazi razvijenog halštata. Neki od njih moguće da su čak i stariji. U osnovnoj rezultanti, sasvim je sigurno da arheološki materijal ima svoje analogije u širim balkanskim prostorima, koje su kasnije zaposjeli Iliri. Potvrdu za to nalazimo u nizu lokaliteta Srbije, Bosne, Makedonije, kao i Albanije.

Prema posljednjim (najnovijim) rezultatima naučnih ispitivanja (P. Mijović), nameće se vrlo vjerovatnim da tzv. drugoj fazi crnogorskog halštata, tačnije VIII vijeku prije naše ere, pripada i slikarski reljef na stijeni u ulazu okapine (pećine) u selu Lipci u Boki Kotorskoj, koje leži uz more blizu većeg mjesta Morinja, na putu od Risna prema Herceg Novom. Okapina Lipci nalazi se u podnožju brda na udaljenosti oko 100 metara od morske obale. Otvorom je okrenuta prema jugozapadu. Na prirodnoj stijeni,

Praistorijsko slikarstvo s okapine u Lipcima (Boka Kotorska)

unutar pećine, na ulazu, odslikana je kompozicija lova na jelene, sastavjena iz dva niza figura. Na sceni se raspoznaju sedam jelena, koji bježe ispred dva lovca na konjima. U donjem nizu predstave urezane su četiri svastike s zatvorenim kracima i jedna lađa. Topografski posmatrano, može se reći da su na lijevoj strani scene lovci i kultni simboli, a na desnoj progonjene životinje. Cjelokupna kompozicija naslikana je bijelom (uprljanom) bojom, za koju se vjeruje da je spravljena od kaolina pomiješanog s kazeinom. Nedaleko od otvora nalazi se polukružna suvomeđa od krupnijeg i sitnijeg kamena. Najveća širina zida je oko dva metra. Ovakva tehnika građenja podsjeća na način zidanja ilirskih utvrđenja.

Vrijeme i motivi nastanka značajnog slikarskog reljefa u Lipcima, nijesu u nauci definitivno raspravljeni, uslijed odsustva pouzdanih dokaza. Pri takvom stanju stvari, nuđeno je više hipotetičnih rješenja. Između nekoliko različitih gledišta, najviše pristalica je imala tvrdnja (M. Garašanina) da slikarski reljef u Lipcima ima izvjesnih analogija s crtežima iz treće faza lokaliteta Valkamonike, koji leži u podnožju Alpa na italijansko-švajcarskoj granici blizu Breše. Vremenski bi se to poklapalo s razvijenim bronzanim dobom (1500 – 1200).

Najnovija argumentacija kojom se tvrdnja o paralelizmu slikarske predstave u Lipcima sa scenama iz treće faze Valkamonike dovodi u pitanje, zasnovana je na posrednom dokaznom postupku. Za njeno odbacivanje postoje uvjerljivi razlozi. Najprije valja ukazati da je iz velike galerije predistorijskog slikarstva iz lokaliteta Valkamonike s oko 120.000 crteža, stručnjacima pošlo za rukom da tokom posljednje dvije decenije arheološkim metodama datiraju samo neznatan broj. Uz to, nakon izvršene tipizacije, posebno oružja, rogatih životinja, alata i geometrijskih figura, utvrdili su da je slikarska produkcija svrstana u treću fazu valkamonijske umjetnosti, po nastanku vezana za eneolit (bakarno doba), što je vremenski udaljava od sjevernoitalijanskih (etrurskih) kanija i glasinačkih (prema lokalitetu Glasinac) knemida na mačevima.

S druge strane, import mačeva s kanijama etrurske proizvodnje i glasinačke knemide, kako je poznato, dospjele su u prostore zapadnog Balkana, pa i u Boku Kotorsku. To zapravo znači da treba sasvim isključiti mogućnost uticaja treće faze valkamunijskog slikarstva na područja Jugoslavije i Albanije.

Pažljivom analizom stilsko-motivskih uzora i kultnih uticaja u lipačkom slikarstvu, najnovija ispitivanja su ukazala na gotovo nesumnjiv put uticaja i vrijeme njegovog nastanka. Komparacijom šrafiranja predstava lova na italijanskim kanijama s onom u Lipcima, pokazuje se velika sličnost u načinu iscrtavanja bijelom bojom, mada su poprječne linije na jelenima s gravira, gušće od zebrastih poteza na lipačkim jelenima. Pri tome prve su preciznije od drugih ovlaš datih. U oba slučaja riječ je o tzv. »skeletnom stilu«, koji se u Italiji vezuje za početnu fazu gvozdenog doba, dok lipačku kompoziciju valja svrstati u drugu fazu crnogorskog halštata, ili određenje, u prvu polovinu VIII vijeka prije nove ere.

Pojavu svastike na predstavi u Lipce mnogo je teže vremenski i prostrano opredijeliti zbog njenog univerzalnog kultnog značenja. Ipak, s

obzirom da je gotovo redovno srijećemo na pomenutim italijanskim import-predmetima (mačevima s kanijama) i na glasinačkim artefaktima (knemidama), da je vezana i za predstavu lova, skoro se s najvećom vjerovatnoćom može tvrditi da je njen put importa u Lipce bio isti.

Iako u tome ne smije biti izričitosti, ni pojavu lađe na kompoziciji u Lipcima ne bi trebalo dovoditi u vezu s nekom drugom komunikacijom. To što je figura lađe na predstavi u Lipcima nešto drukčije prikazana, ne bi trebalo da izaziva zabunu. Tvorac crteža u ovoj okapini mogao je da vidi stvarnu lađu kao upotrebno sredstvo u svojem kraju, isto kao što je bio u prilici da je posmatra na graviri. Na slikarsku podlogu je, vjerovatno, radije prenio onu opredmećenu, pa se ona otuda, donekle, i razlikuje od one koju je vidio na kaniji mača.

Kompleksnim posmatranjem kompozicije u Lipcima, čini se da je imala dvostruku svrsishodnost. Predstavljala je elemenat životne stvarnosti (lov, plovidba), s jedne, i kultnu simboliku (jelen, svastika, lađa), s druge strane. Ako se prihvati i ova njena druga varijanta, što nije bez osnova, to bi moglo da znači da je lipačka okapina bila jedno od najvećih svetilišta stanovnika gvozdenodopske epohe iz vremena crnogorskog halštata.

O slijedećoj, (trećoj – doistorijskoj) fazi gvozdenog (halštatskog) doba u Crnoj Gori, arheološka gradnja je takođe veoma oskudna. Ali, zasigurno se uzima da je ovo razdoblje označavalo novu etapu u razvoju ilirske plemenske diferencijacije i uzdizanja tankog sloja plemenske aristokratije. O tome svjedoče bogati grobni nalazi iz izvanjcrnogorskih graničnih oblasti (Trebenište kod Ohridskog jezera, Atenica kod Čačka i naročito lokalitet u blizini Petrove crkve kod Novog Pazara). Smatra se, s dosta sigurnosti, da su područja, koja su dijelom zahvatala i sjeverne krajeve Crne Gore, bila naseljena Autarijatima. Na suprotnom kraju Crne Gore, u graničnom dijelu prema Hercegovini, tačnije u Kačnju kod Ljubomira, nađeno je više grobova iz toga vremena. Grobovi pod humkama bili su smješteni u samom Ljubomirskom polju. U grobnim prilozima nađeno je dosta nakita, osobito prstenja i naušnica sa jednim proširenim krajem ukrašenim ornamentima, kao i grivnji sa zmijskim glavama na završecima. Sva ta faktura tipična je za identifikovani glasinački kulturni sloj i analogno nalazište u Novom Pazaru. U Peći je takođe nađena grivnja jednaka onoj iz Kačnja, što znači da se crnogorsko područje moralo uključiti u tu kulturnu sferu.

Sa stanovišta širih geografskih koordinata, sav taj arheološki materijal pripadao je domenu visokih kultura VI i V vijeka p.n.e.

Da se, zaista, radi o višoj društveno-ekonomskoj fazi razvoja, u kojoj je rodovsko-plemenska aristokratija imala istaknutu ulogu i davala ton društveno-političkom životu, potvrđuju i tzv. grčko-ilirski šljemovi, omiljeni ratni rekviziti Ilira. Pronađeni su na mnogim mjestima u Makedoniji, Srbiji, Bosni i Crnoj Gori. Primjerci pronađeni u Budvi pripadaju tipu korintskih grčkih šljemova. Razlika postoji samo u nijansi. Budvanskim primjercima nedostaje nosni štitnik – nazal. Pouzdano se, međutim, zna, da ti šljemovi pripadaju VI i V vijeku. Iliri su ih rado kupovali kao značajni dio zaštitne vojne opreme.

Grčka trgovačka roba namijenjena Ilirima dospijevala je na Balkan tradicionalnim putnim pravcima. U Crnu Goru je, vjerovatno, najviše pristizala putem emporiona (trgovačke stanice) u Budvi. O tome je izvjestan trag ostavio grčki tragičar Sofokle u V vijeku p.n.e.

Sa završetkom treće faze halštatske kulture Balkan, odnosno njegova zapadna polovina i Crna Gora kao dio te teritorije, ulaze u posljednje, uslovno rečeno, poglavlje predistorijskog razvitka – mlađe gvozdeno doba, s relativno jasnim konturama životnih tokova i njegovih globalnih manifestacija.

ILIRI I GRČKA KOLONIZACIJA

Razdoblje koje otprilike traje od 500. godine p.n.e. do uoči ili samog početka nove ere, po kulturnim tekovinama koje ga karakterišu, nazvano je mlađe gvozdeno doba ili latenski period (po lokalitetu Laten u Švajcarskoj). Istovremeno to je posljednje predistorijsko doba u kontinentalnom dijelu Evrope. S druge strane, paralelno s ovom fazom razvoja predistorijskih kultura, znatan dio južne Evrope ulazi u istorijsku epohu. Ova područja stupaju u određene odnose s istorijskim civilizacijama mediteranskog basena. Samim tim ona su dospjela u sferu interesovanja antičkih (grčkih i rimskih) pisaca, koji su ostavili izvjesne tragove o životu u to vrijeme već sjedjelačkih ilirskih i tračkih plemena na Balkanu, makar koliko ponekad i ti podaci bili sporadični i nepouzdani. Po tom osnovu se mlađe gvozdeno doba, ukoliko je riječ o zemljama nešto šire regije mediteranskog basena, može još nazvati i protoistorijskim, jer čini prijelaz iz predistorijske u istorijsku epohu.

Okrenutost Balkana Egeji i Mediteranu vodila je njihovoj tješnjoj povezanosti. Te veze imaju svoje začetke u dalekoj prošlosti; postaju, potom, intenzivnije u prvim fazama gvozdenog doba, da dođu do punog izražaja u vrijeme tzv. egejskih seoba. Na pojačane veze grčkog svijeta s Balkanom, naročito njegovim priobalnim dijelom, snažan uticaj izvršila je grčka kolonizacija, koja je dosegla dijelom do sjeveroistočnih obala Jadranskog mora u IV vijeku p.n.e. Arheološka, lingvistička i druga istraživanja potvrđuju da su u to doba velike plemenske grupacije Ilira i Tračana bile već teritorijalizirane, uz prirodna unutrašnja pomijeranja, diferenciranja i simbioze u užim plemenskim okvirima, na što je izvjestan neznatan uticaj imala i grčka kolonizacija, barem u regijama gdje su se dodirivali kao susjedi.

Pisani izvori grčke, potom rimske provenijencije pružaju podatke za nova saznanja o ilirskim plemenima nastanjenim na Balkanu, od kojih su, uglavnom, poznata i ona koja su zaposijedala područje Crne Gore.

Grčka kolonizacija kao društveno-ekonomski pokret nije na jadranskoj obali imala šire razmjere. Razloge treba tražiti u pružanju otpora sjedjelačkog domorodačkog stanovništva svim vidovima ekspanzije, koja je dolazila spolja u cilju sužavanja njihovog životnog prostora. Može se pretpostaviti da su prvi grčki punktovi na jadranskoj obali nastali kao plod sporazuma između grčkih trgovačkih družina i domorodačkog stanovništva. Iz vijesti koje su dali grčki trgovci koji su krstarili Jadranom, naziru se motivi o usmjeravanju

izvjesnih kolonizatorskih talasa u tom pravcu. Iliri su se odupirali tim planovima koliko su mogli. Ipak tu akciju nijesu uspjeli sasvim zaustaviti. Štaviše, pouzdano se zna da je bilo tokom IV vijeka p.n.e. osnovano nekoliko grčkih kolonija na dalmatinskom dijelu jadranske obale. Diodor piše da su stanovnici grčkog ostrva Farosa osnovali koloniju Faros na ostrvu Hvaru. To su učinili uz pomoć odreda sirakuškog tiranina Dionisija Starijeg. I druga grčka kolonija Isa na ostrvu Visu organizovana je, takođe, uz pomoć Dionisijevih najamnika. Isa je, kako navode izvori, uspjela da se stabilizuje i ojača; čak joj je pošlo za rukom da osnuje svoje naseobine i na dalmatinskoj obali (Trogir i Salona). Zasigurno se, takođe, zna da je postojala i grčka (knidska) kolonija Korkira na ostrvu Korčuli. Međutim, nije potvrđena pretpostavka o postojanju još nekih grčkih kolonija (kao Epidaurusa) na jugoslovenskom dijelu jadranske obale. Neprijateljstva između kolonizatora i domorodaca morala su biti prevladana, što je dovodilo do njihovog miješanja i ostavilo izvjestan pečat na njihove međusobne odnose. Pretenzije grčkih kolonizatora, da stvore svoja jača uporišta na crnogorskom dijelu jadranske obale, nijesu se ostvarile. Koliko se po izvorima može pratiti, na crnogorskoj ilirskoj obali bila su osnovana dva emporiona (trga, odnosno trgovačke stanice). Jedan od njih, koji se ranije pominje (V vijek), bio je Butua (Budva), dok je nedavno utvrđeno (Pavle Mijović), da se drugi nalazio u starom Olciniumu (Ulcinju).

Nezavisno od toga kroz kakve su konfliktne situacije prolazili grčko-ilirski odnosi, sasvim je sigurno da su za domorodačko (ilirsko) stanovništvo bili od velikog značaja. Venama te spone tekla je grčka kultura i civilizacija u priobalne ilirske prostore, a potom i dalje u unutrašnjost Balkana i srednje Evrope.

ILIRSKA PLEMENA U CRNOJ GORI

Prvi pomen imena Ilir srijećemo kod grčkog pisca Apolodara. Preko njega ovo ime je povezano s grčkom mitologijom. On naime priča da je Kadmo, sin feničanskog kralja Agenora, po očevom nalogu morao da ide u potragu za svojom nestalom sestrom Evropom. Lutajući dugo, obreo se na kraju u Beotiji (srednja Grčka) i podigao grad Tebu. Tu se oženio Harmonijom, kćerkom boga Aresa i boginje Afrodite. Po preporuci proročišta, Kadmo i Harmonija pođu među Enhelejce na južnoj jadranskoj obali (oko Boke Kotorske) koji su ih ustoličili na kraljevski prijesto. Ubrzo iza toga rodio im se sin kojemu dadoše ime Ilirios. Po njemu su sva ilirska plemena bila obuhvaćena zajedničkim imenom Iliri.

Nastanak imena Iliri naučnici (filolozi), međutim, dovode u vezu s kultnom tradicijom poštovanja zmije. To tumačenje bi moglo biti najbliže istini, jer je proučavanjem ilirske religije utvrđeno da je poštovanje zmije zauzimalo istaknuto mjesto u panteonu ilirskih božanstava.

U etnogenetskom pogledu Iliri su nastali kao supstrat raznih indoevropskih i domorodačkih elemenata. Pisani tragovi o njima, sporadični u pogledu ubikacije, sežu u daleku prošlost. Još u VII vijeku p.n.e. pominje ih grčki

pjesnik Alkmeonid, a potom i neki grčki pisci VI i V vijeka. Osobito je važan podatak koji o njima bilježi Pseudo-Skilaks u putopisnom spisu (Periplus) sredinom IV vijeka p.n.e. O Ilirima ima vijesti i kod Plinija Starijeg (Naturalis historia) i Pomponija Mela (De Chronographia). Ipak od starih pisaca najvažniji je Aleksandar Apijan(Historia Romana) koji ih opredjeljuje okvirno na prostorima Balkana za koje nauka i danas drži da su ih nastanjivali.

Na području Crne Gore i nešto širim prostorima Balkana, bilo je u protoistorijsko doba naseljeno više ilirskih plemena koja pominju grčki i rimski pisci. Prema Pseudo-Skilaksu, Iliri koji su nastanjivali krajeve današnje Crne Gore i šira okolna područja, pripadali su »pravim Ilirima« (Ilyri proprie dicti).

Prava ilirska plemena bila su naseljena uz jugoistočnu jadransku obalu, prostirući se, ponekad, znatno dublje u unutrašnjost. Prateći njihov raspored od jugoistoka prema sjeverozapadu, pri čemu i prostor i vrijeme treba shvatiti u relativnom smislu, njihov razmještaj je izgledao ovako. U susjedstvu Haonaca (kasnije helenizovanih Ilira) koji su zaposijedali Epir, zapravo sjeveroistočno od njih bili su smješteni Taulanti. Nešto ranije pominju se njihova središta sjeverno od Drima. Uslijedilo je zatim njihovo pomijeranje na jug u susjedstvu grčkih kolonija Apolonije i Dirahiona (Lješa i Drača). U nekim izvorima stoji da je ovo pleme bilo sastavljeno od nekoliko manjih (Helidonci, Sasareni, Abri i Partini). Kod drugih pak pisaca pomenute skupine su naznačene kao samostalna plemena. Neposredni susjedi Taulanata bili su Enhelejci, za koje Pseudo-Skilaks kaže da su najprije naseljavali dio Boke Kotorske i krajeve nešto južnije od nje. Kasnije su se, međutim, spuštili na krajnji jug zauzimajući prostor između Taulanata i epirskih Haonaca. Sjevernije od njih, prema Ohridskom jezeru, živjelo je pleme Dasareta. Njima u susjedstvu, još dalje na sjever, nalazili su se Penesti, a ovi su se pak graničili s Pirustima, poznatim rudarima. Pretpostavlja se da su ovi drugi bili kasnije, u rimsko doba, kolonizirani u Dakiju, gdje su predstavljali glavnu radnu snagu u tamošnjim rudnicima zlata. Izvjesne indicije upućuju da su Pirusti ranije bili locirani u Boki Kotorskoj i njenoj okolini, našto podsjeća drevno ime Perasta. U današnjoj sjevernoj Albaniji, južno od Skadra, bilo je nastanjeno pleme Albani, po kojemu savremeni Albanci nose svoje nacionalno ime. Prostore oko Skadarskog jezera (Lacus Labeatus) naseljavali su Labeati, istočno od njih bili su Skirtoni, a na sjeverozapadu Dokleati, po čijem plemenskom imenu je dobilo naziv njihovo političko središte Dokleja (Doklea) kod Titograda. Sa njima su se graničili Melkumani i Deremisti, a na prostoru između Boke Kotorske i Pelješca nalazilo se pleme Plereji. U njihovom susjedstvu, dalje na sjeverozapad, nalazilo se poznato pleme Ardijeji, koje će igrati jednu od najglavnijih uloga u budućim borbama protiv Rimljana. Do sredine IV vijeka p.n.e. zaposijedali su prostor zapadno od Neretve, ali su se, izgleda, morali povući pred pritiskom Kelta – njihovom grupacijom koja je iz Italije preko Jadranskog mora prodrla na Balkan. Sklanjajući se ispred Kelta Ardijeji su se u prvi mah prebacili na istočnu obalu Neretve i potom dalje u unutrašnjost, gdje su došli u sukob s Autarijatima. Pošto su i od ovih bili potisnuti Ardijeji

su se spuštili dalje na jug na prostoru do rijeke Vojuše u Albaniji. Dok su živjeli na desnoj obali Neretve i dalje na zapad, neposredni susjed s istočne strane bili su im Daorsi, sa sjedištem u okolini Stoca u Hercegovini.

NASTANAK I SLOM ILIRSKE DRŽAVE

Društveno-ekonomski i politički interesi, kroz jedan duži period, podsticali su ilirska plemena na kohezione procese i čvršće unutrašnje povezivanje, pogotovu onu grupaciju koja je zaposijedala teritoriju »pravih« Ilira. Najraniji počeci toga procesa zasad su mutni i nedokučivi. O političkim odnosima vezanim za Ilire najdublje seže pisani trag koji govori da su prognali makedonskog kralja Amintu iz njegove zemlje. Znatno kasnije, sredinom IV vijeka p.n.e. kao savremenik makedonskog kralja Filipa II (359 – 336) pominje se ilirski kralj Pleurat. Njegovo ime neposredno asocira na istoimenog ilirskog kralja koji se pominje sto godina docnije. Međutim, nije moguće utvrditi dinastički kontinuitet između njih.

Tek sredinom III vijeka p.n.e. na području »pravih« Ilira, najprije u južnoj Albaniji, potom dalje na sjeverozapad, dolazi do zbivanja koja imaju znatno širi, za ono vrijeme, međunarodni značaj. Grčka epirska plemena Eolci i Ahajci poveli su rat protiv makedonskog kralja Demetrija II (239 – 229), čija se država graničila s ilirskom. Da bi se suprotstavio napadačima Demetrije II poziva u pomoć ilirskog kralja Agrona, sina kralja Pleurata. Odazivajući se ovom savezništvu Agron se sukobio s Eolcima i nanio im poraz 231. godine p.n.e. Već sljedeće (230) godine on umire, a vlast preuzima njegova udovica kraljica Teuta. Ratni uspjesi koje je postigao Agron ponijeli su i Teutu. Odmah po preuzimanju vlasti ona kreće u nove vojne akcije. Upala je s vojskom u Epir, opljačkala i opustošila glavni grad Fojniku i osvojila Korkiru (Krf), za čijeg namjesnika je postavila svojeg vojskovođu Dimitrija Hvarskog, porijeklom Grka. Njene trupe su zatim opsjele Apoloniju, Epidamnos i Isu (Vis) na jadranskoj obali.

Nalazeći se pred opasnošću, grčki gradovi se obrate za pomoć Eolcima i Ahajcima i napokon Rimljanima. Pošto su se Teutini osvajački planovi direktno kosili s rimskim ekspanzionističkim pretenzijama na Istoku, rimski Senat je iskoristio ponudu da se umiješa u spor. U tom cilju Senat uputi svoje izaslanike, braću Lucija i Gaja Korunkanija, na Teutin dvor u Risnu u Boki Kotorskoj da pregovaraju o njenom izmirenju sa susjednim grčkim plemenima i modalitetima daljih odnosa s Rimom. Tom prilikom oni su upozorili kraljicu da, s jedne strane, obustavi napade na grčke saveznike Rima, i s druge, da spriječi gusarenje Ilira uz jadransku obalu, od kojeg su stradali rimski trgovci. Pretenciozno držanje, posebno jednog od braće Korunkanija za vrijeme vođenja pregovora uvrijedilo je Teutu, pa je pri povratku bio ubijen. To je navelo Rim da povede rat protiv Teute. Došlo je tako do prvog tzv. ilirskog rata 229. godine p.n.e. Protiv Teutinih odreda upućena je jaka rimska vojska pod zapovjedništvom Gneja Fulvija i Aula Postumija. Procjenjujući nadmoćnost rimske vojske, pridružio joj se i Teutin podložnik Dimitrije Hvarski. Rimske trupe su tako bez borbe zaposjele

Korkiru i nastavile oružanu akciju protiv Teute. Tokom daljih borbi Teuta je bila primorana na povlačenje, da na kraju zatraži mir 228. godine. Koristeći vojnu nadmoćnost Rimljani su izdiktirali uslove mira. Tueta je morala da se pomiri sa znatnim gubitkom svojih teritorija koje je Rim povjerio na upravu njenom bivšem vojskovođi Dimitriju Hvarskom, sa sjedištem na Isi. Ipak, rimska vlast se pokazala taktičnom prema pokorenim krajevima u Iliriji. Rimski namjesnik Dimitrije Hvarski je takav odnos procjenjivao kao slabost Rima i počeo je da kuje planove o potpunoj emancipaciji od njegovog suvereniteta. Rukovođen tom idejom on stupa u savez s makedonskim kraljem Antigonom Dosonom (229 – 222/1). Obojica su se ponadali da će im vojno savezništvo donijeti teritorijalna proširenja i jačanje političkog ugleda. Zanoseći se dalekosežnim državničkim planovima, Hvarski se oženio (drugom) Agranovom ženom Triteutom, postavši tako tutor njenom sinu Pinesu. Istovremeno sklopi savez i s Agronovim bratom Skerdilaidom. Udruženim snagama oni pokušaju da osvoje Pilos u Meseniji.

To je poslužilo kao povod za novi pohod rimske vojske na odmetničku ilirsku državu, čime je označeno izbijanje drugog ilirskog rata 219. godine p.n.e. Protiv ilirsko-makedonske vojske upućene su rimske trupe pod komandom Lucija Emilija Paula i Marka Livija Salinatora. U vrijeme tog oružanog sukoba umro je saveznik Dimitrija Hvarskog, Antigon Doson, a naslijedio ga je Filip V (222/1–179). Novi makedonski kralj otkazao je savezništvo Hvarskom. Rimljani su stoga mnogo lakše odnijeli pobjedu nad ilirskom vojskom. Faros (Hvar) je dospio u njihove ruke i bio razoren. Spašavajući glavu Hvarski se sklonio kod Filipa V, a Skerdilaid je priješao na stranu Rimljana. Drugi ilirski rat bio je tako okončan privremenim slomom ilirske države.

Skerdilaid je nastojao da usluge učinjene Rimljanima iskoristi u cilju jačanja svojih političkih pozicija. Poput Dimitrija Hvarskog (koji je ostao na dvoru makedonskog kralja) i Skerdilaid organizuje vojnu akciju za proširenje svojih teritorija na račun susjednih grčkih oblasti. Još prije nego je izbio sukob između Filipa V i rimskih oružanih snaga (prvi makedonski rat 215 – 205) stao je na stranu Rima i zajedno sa svojim sinom Pleuratom (nazvanim II) krenuo u vojnu ekspediciju prema jugu. Godine 217. prodro je sa svojim odredima u Makedoniju (Pelagonija) sve do Lihnida (Ohrida). Vjerovatno podstaknut nagovorom Dimitrija Hvarskog Filip V se suprotstavio nadiranju ilirskih odreda, ne skrivajući namjeru za proširenjem svoje vlasti na račun ilirskih krajeva.

U borbama koje Rimljani vode s makedonskim kraljem, Skerdilaid i njegov sin Pleurat II i dalje ostaju njihovi saveznici. Kako je u ratu s Ilirima Filip V osvojio Lisos (Lješ) 214. godine, smatra se da je glavno ratno poprište između njih i dalje bila Pelagonija, u području Lihnida, i južni dio Albanije.

Iza 205. godine p.n.e. Skerdilaidu se gubi trag. Naslijedio ga je sin Pleurat II, koji je i za vrijeme drugog makedonskog rata (200-197) ostao saveznik Rimljana. Poslije bitke kod Kinoskefale u Tesaliji, Makedonci su morali da prihvate nepovoljne uslove mira potpisanog u Tempama 197. godine. Rimski vojskovođa Tit Kvincinije Flaminin primorao je Filipa V da

se odrekne osvojenih teritorija, plati ratnu kontribuciju u iznosu od 1.000 talanata i ograniči svoje oružane snage na 5.000 vojnika.

Nepovoljnu poziciju makedonskog kralja iskoristio je Pleurat II i poveo novu ofanzivu prema jugu. Godine 189. vodio je novi rat s Eolcima. U borbi s njima Pleuratova vojska ostavljala je za sobom pustoš, naročito u priobalnom području.

Ubrzo je i ime Pleurata II prestalo da se pominje u izvorima. To se dovodi u vezu s promjenom na ilirskom prijestolu. Pleurata II je naslijedio sin Gencije, možda još prije 180. godine p.n.e. Po onome što o njemu kažu izvori, za Gencija se može reći da je bio sposoban i darovit državnik i diplomata. Odmah po preuzimanju čelnog mjesta u ilirskoj državi izabrao je Skodru (Skadar) za svoju prijestonicu. Već na samom početku upravljanja zemljom suočio se s partikularističkim otporima. Protivnici njegovog suvereniteta bili su brat mu takođe po imenu Pleurat i plemenski prvaci Epikad i Etritora. Gencije je uspio da slomi njihov otpor, ali ne i da preodoli partikularističke tendencije koje su podrivale jedinstvo države. Naprotiv, prisustvo centrifugalnih snaga stalno se osjećalo, i pored toga što je uspijevao neko vrijeme da održava prividnu spoljnju koherentnost ilirskih plemena.

Poput nekih svojih prethodnika, Gencije je pokušavao da pronađe način za zbacivanje rimske vrhovne vlasti i podizanje ugleda svoje zemlje. Rimljanima su u više mahova stizale vijesti o njegovom političkom laviranju. Ali prilikom provjera njegove »odanosti« Rimu, uspijevalo mu je da otkloni sumnju i izbjegne sankcije.

Gencijevom neiskrenom odnosu prema Rimu napokon je došao kraj za vrijeme trećeg makedonskog rata (171 – 167). Od početka tog oružanog sukoba, kako navode izvori, Gencijeve simpatije bile su na strani makednoskog kralja Perseja (179 – 168), Filipovog nasljednika. Ipak, na zahtjev Rimljana čiji je bio podložnik, uputio im je u pomoć 54 lađe koje su se priključile rimskoj mornarici u borbi protiv Persejevog konvoja na obalama Epira. U početku tog rata Gencije se držao po strani, iščekujući prevagu jedne od zaraćenih strana da joj se pridruži. S tom taktikom nije izdržao do kraja. Persej je, uz izvjesna obećanja, uspio da ga pridobije za saveznika.

Nakon što je stupio u savez s Persejem, Gencije je morao doći u otvoreni konflikt s Rimljanima. Sukob do kojeg je došlo među njima poznat je pod imenom treći ilirski rat (168 – 167). Rim je poslao protiv Gencija vojsku na čelu s konzulom Lucijem Anicijem. Vjerovatno da bi njegovi oružani odredi pružili snažan otpor rimskoj vojsci, da nije došlo do vojno-političkog rascjepa u njegovom taboru. Neka plemena su mu otkazala poslušnost i sa svojim ratnicima pridružila se Rimljanima. Do osipanja Gencijeve vojske, i prilaženja neprijatelju nekih njegovih vojnih grupacija, došlo je neposredno pred bitku s Anicijevim legionarima. Razdor u Gencijevoj vojsci bio je djelo rimske politike. Radi odbrane Meduna (Meteon) i slamanja otpora odmetničkih četa, Gencije je poslao dio svoje vojske na čelu s bratom Karavantijem. S preostalim trupama dočekao je glavninu Anicijevog vojnog kontingenta pod Skadrom. U sukobu s Rimljanima njegove jedinice su se našle pred porazom. Pokušavajući da dobije u vremenu, Gencije je od Anicija zatražio trodnevno primirje, računajući na pristizanje Karavantijevog odreda. Isplovio je na Skadarsko jezero da ga dočeka, ali njega, međutim,

nije bilo. Gencije je ubrzo obaviješten da su mu brat Karavantije, žena i sinovi Pleurat i Skerdilaid pali u neprijateljsko zarobljeništvo u Medunu. Našavši se u bezizlaznoj situaciji, Gencije se i sam predao rimskoj vojsci.

Gencijevim porazom pod Skadrom bio je okončan treći ilirski rat (167) kojim je faktički bio obilježen i kraj ilirske države. Nakon izvojevane pobjede, Anicije je pozvao predstavnike ilirskih plemena u Skadar i izdiktirao im uslove mira. Gencijeva država podijeljena je na tri dijela, u kojima je povjerena vlast domaćim ljudima, odanim Rimu. Da bi potčinjene oblasti bile što čvršće vezane za metropolu (Rim), domorodačkom stanovništvu su date značajne upravne i poreske olakšice. Pokoreni Iliri dobili su unutrašnju samoupravu. Uz to, plemena Daorsi, Isejci, Taulanti i Pirusti bili su oslobođeni poreskih dažbina, kao i gradovi Rison (Risan) i Olcinium. Dažbine nametnute ostalim ilirskim plemenima iz sastava bivše Gencijeve države, bile su simbolične.

Na povratku u Rim Lucije Anicije donio je veliki ratni plijen: 27 tovara zlata, 19 tovara srebra, 13000 denarija i 120000 komada ilirskih srebrnjaka.

Koncesije date Ilirima nakon trećeg ilirskog rata pokazuju da rimska vlast još nije bila u stanju da područje koje je ranije ulazilo u sastav Gencijeve države čvrsto veže za sebe, uspotavljanjem neposredne vlasti.

O odnosima između ilirskih plemena na Balkanu i rimske vlasti u predstojećem periodu od jednog i po stoljeća, malo je sačuvanih podataka. Ti odnosi se ne mogu kontinuirano rekonstruisati, ni vremenski ni prostorno. Ali, ma koliko bili nepotpuni, raspoloživi podaci pružaju jednu opštu sliku. Jedan od prvih zaključaka, koji se nameće, jeste, da je rimska vlast na Balkanu, od trećeg ilirskog rata do u osvit nove ere, bila zasnovana na ustupcima i vezivanju istaknutijih vođa ilirskih plemena za sebe. Zauzvrat oni su dobijali od Rima određene političke i materijalne koncesije. O poziciji takvog jednog ilirskog prvaka s crnogorskog područja posredno govore i arheološki (numizmatički) podaci. Riječ je o lokalnom dinasti Balajosu u Risnu. Iz sačuvanih primjeraka novca iz njegove kovnice s njegovim likom (u Risnu), vidi se da je nosio titulu kralja (basileus). Teško je govoriti o vremenu kad je on upravljao Risnom, kao i o granicama do kojih je dopirala njegova vlast. Ali, samim tim, što je kovao sopstveni novac i nosio titulu kralja, izvjesno je da su društveno-ekonomski i politički odnosi u domenu njegove suverenosti, bili znatno razvijeni. Balajosov novac bio je u opticaju i na širem području. Izvjesna količina njegovog novca nađena je i u jednoj ostavi (skrivnici) u Naroni (Vid kod Metkovića), a i u drugim lokalitetima (Budva).

Pozicija Balajosa kao lokalnog dinaste sasvim je u skladu s principima rimske politike koju je formulisao Lucije Anicije u Skadru poslije pobjede nad Gencijem 167 p.n.e.

Sličan status koji je uživao Balajos, imali su i Daorsi na Neretvi koji su približno u isto vrijeme kovali svoj novac s utisnutim nazivom plemenskog imena. Međutim, ilirsko područje nije bilo homogeno. Uz plemena i gradove koji su ostali lojalni prema rimskoj vlasti, bilo je i onih koji su pružali otpor, ispoljavajući partikularističke tendencije. Takvim su se pokazali Ardijeji i Plereji koji, iza rimsko-ilirskog rata 157. godine p.n.e, samovoljno vrše

upade na ona ilirska područja koja su priznavala rimski suverenitet. Oni su dosta dugo prkosili rimskoj vlasti i tek 135. godine p.n.e. na njih je upućena snažna vojna ekspedicija od 10000 pješaka i 500 konjanika, pod komandom konzula Servija Fulvija Flaka. Konačno, Flak je uspio da ih pokori i da se s njima surovo obračuna. Iza tog događaja, pripadnici ova dva plemena bili su preseljeni dublje u unutrašnjost Balkana. Po povratku s vojnog pohoda protiv njih, Flak je odnio sobom veliki ratni plijen. Iz tih sredstava bio je sagrađen i jedan zid Dijaninog svetilišta kod Kapue u južnoj Italiji.

Dalje vijesti o odnosima Ilira s područja Crne Gore prema Rimu su veoma rijetke. Godine 59. p.n.e. Ilirik je zajedno s Cisalpijskom Galijom dobio Cezar pod svoju upravu. Čak ni sam Cezar, poznat po uspostavljanju vlasti čvrste ruke u pokorenim oblastima, nije uspio da dovede Ilirik u poziciju strogo poslušne provincije. Naprotiv, u sukobu između Cezara i Pompeja u građanskom ratu, Iliri su se stavili na stranu ovog drugog. U vrijeme toga sukoba pominje se i ustanak Pirusta protiv Rima (53. godine p.n.e), iako su oni, kako je poznato, ranije (167) uživali rimske privilegije.

Cezarovom pogibijom (44.g. p.n.e.), prilikom nove podjele vlasti (u Brindiziju 40.g. p.n.e.) između Marka Antonija i Oktavijana (budućeg imperatora Avgusta), Ilirik (docnija provincija Dalmacija) je dospio pod vlast ovog drugog. Tada je povedena žestoka vojna akcija za pacifikaciju Ilirika, u kojoj se istako konzul Azinije Polion. Otpor Ilira, međutim, nije bio slomljen. Stoga je 35. godine uslijedio novi ilirski rat, ali uglavnom, u izvanjcrnogorskim prostorima.

Smatra se da je u Iliriku bio definitivno uspostavljen mir između 35. i 33. godine p.n.e. U vojnoj akciji koja je tada povedena, izgleda da se nije ništa značajnije događalo na ilirskom prostoru Crne Gore.

U sljedećem, pak, velikom sukobu ilirskih plemena s Rimljanima, ni ona koja su naseljavala Crnu Goru nijesu ostala pasivni posmatrači. Zapravo u krupnom sudaru Ilira s Rimom, poznatom pod imenom Batonov ustanak (6-9. godine nove ere) izgleda da su i ilirska plemena s područja Crne Gore uzela aktivnog učešća u tom događaju. Tim ustankom bila je ozbiljno uzdrmana rimska pozicija na Balkanu. Rimski vojskovođa Germanik konačno je zadao težak udarac jednom od istaknutih ilirskih plemena, Mezejima, osvojivši njihovo glavno uporište grad Splonum, čija ubikacija nije utvrđena.

U tzv. Batonovom ustanku (prema vođi ustanka Batonu desidijatskom) uzeli su učešća i Pirusti. Taj podatak pruža osnov da se zaključi da je taj veliki pokret protiv rimske dominacije obuhvatio i iliriska plemena u Crnoj Gori.

Nakon sloma Batonovog ustanka, rimska vlast u Iliriku bila je definitivno uspostavljena.

MATERIJALNA KULTURA ILIRSKOG PERIODA U CRNOJ GORI

Ilirski gradovi i njihove funkcije. – Oblici društveno-ekonomskog i političkog života kroz koje su prolazile ilirske domorodačke populacije na crnogorskim prostorima, u dvijema glavnim fazama protoistorijskog razvitka

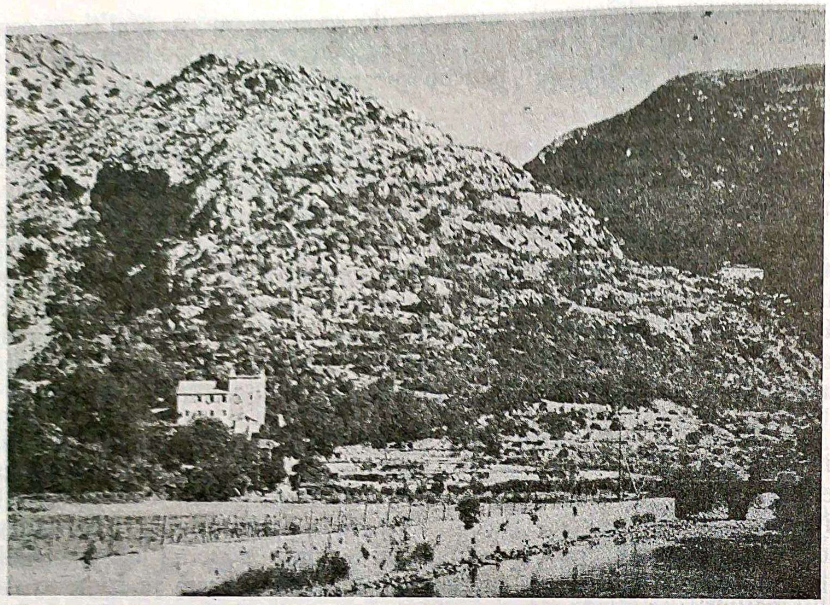
(preddržavnoj i državnoj), mogu se, do izvjesne mjere, pratiti na osnovu ostataka materijalne kulture. Ti ostaci i poneki pisani podatak, limitirajući su faktori koji dodanašnju naučnu spoznaju o toj epohi čine skromnom i ograničenom.

Gradivo o kojemu je riječ u osnovi sačinjavaju dvije grupe materijalnih izvora. To su urbana jezgra crnogorskih ilirskih ubježišta – gradova s utvrđenjima i podgrađima, s jedne, i nekropole-grobišta s grobnim prilozima, s druge strane. Na nevelikom prostoru Crnogorskog primorja i priobalnog dijela Skadarskog jezera, bila su koncentrisana glavna utvrđenja ilirskog stanovništva u Crnoj Gori. O tome svjedoče najstariji ostaci gradova Risna (Rison), Budve (Butua), Ulcinja (Olcinium), Meduna (Meteon) i Samobora (eventualnog Burzumona) na sjevernoj obali Skadarskog jezera i upotrebni predmeti materijalne kulture (oruđe, oružje, posuđe, nakit i drugo).

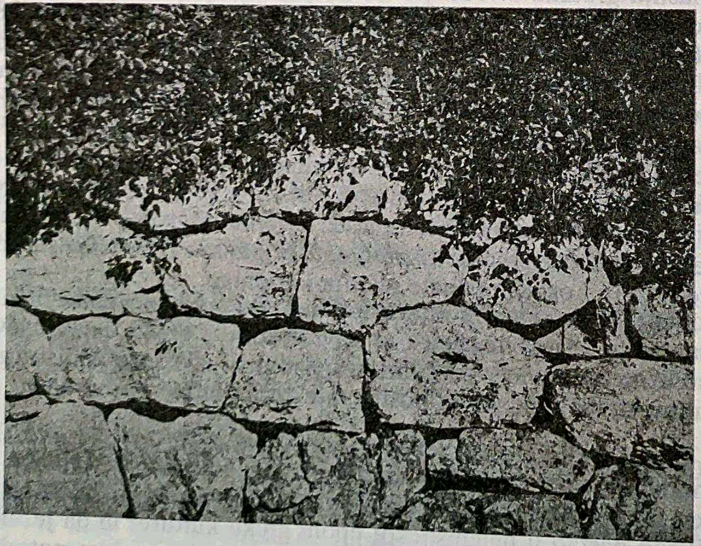
Osnovnu građu za spoznaju društvenog i privrednog napretka Ilira s crnogorskog tla pružaju, dakle, ostaci graditeljskih formi i graditeljskih tehnika starih gradova, njihova privredno-proizvodna, vojno-strategiska i civilno-ubježišna funkcija. Raspoloživa građa ne dopušta da se utvrdi kad je koji od pomenutih gradova nastao, ali na osnovu izbora lokacija, podjele urbanog prostora, tehnike građenja i namjene, sasvim je izvjesno da su nastali u ilirskoj epohi i da su nalik jedan na drugi. Prva tri (Risan, Budva i Ulcinj) leže uz samu morsku obalu, jedan od preostalih (Samobor) je na sjevernoj obali Skadarskog jezera blizu albanske granice, a drugi, Medun, nešto sjevernije od samog jezera na pogodnoj brdskoj strategijskoj koti.

U grupu najstarijih ilirskih priobalnih naseobina na Crnogorskom primorju spada Rison (Risan), kojeg pominje Pseudo-Skilaks u Periplusu. Nalazio se zapadno od današnjeg Risna u podnožju brda na poljicu zvanom Carine. Iznad ostataka podgrađa, na ćuviku koji se izdiže iznad mora, nalazi se davnašnja gradina-utvrđenje. Teško je rekonstruisati prostor na kojemu je ležao ilirski Risan, mada nije ni bilo pokušaja da se sistematski istraži. Logično je, međutim, pretpostaviti da je na istočnoj strani prelazio preko rječice Špilje, odnosno da se na jugu spuštao prema moru. Od starog Risna ostali su tragovi krupnih kamenih blokova (kiklopskih zidina) masivnog zida koji je okruživao podgrađe – ubježište civilnog stanovništva, kao i tragovi gradine na ćuviku. Od keramičkih predmeta iz starijeg razdoblja ostalo je tek ponešto. Pažnju privlači jedan žižak, koji je zajedno s paterom i još nekim keramičkim fragmentima nađen u jednom grobu na zapadnoj strani lokaliteta Carine. Tipološki ti predmeti pripadaju ranohelenističkoj epohi. Privlače pažnju i ostaci poznate gnatija-keramike, nazvane tako po glavnom proizvođaču, polisu Gnatiji u južnoj Italiji. Od predmeta nađenih na gradini, interesantna je zlatna naušnica sa završetkom u obliku lavlje glave, kao i dvije srebrne narukvice, na čijim krajevima su izvedene zmijske glave, što ima kultnu simboliku, jer je poštovanje zmije igralo važnu ulogu u ilirskoj religiji.

Imajući u vidu tipološke karakteristike graditeljske tehnike ostataka gradine i podgradja i ostataka raznih vrsta upotrebnih predmeta, izvjesno je da je Risan nastao u helenističkoj epohi grčke kulture, ili da je, ukoliko je stariji, bio rekonstruisan i prilagođen društveno-istorijskim potrebama tog

Risanska gradina (pogled s Carina)

Dio kiklopskih zidina starog risanskog utvrđenja

vremena. Na pripadnost sfera visoke kulture upućuju i dvije emisije domaćeg kovanog novca. Na primjercima jedne od njih bilo je utisnuto ime grada, a na onima iz druge lik i titula (basileus) lokalnog dinasta Balajosa. Mada se ne može pouzdano tvrditi, smatra se da su pomenuti tipovi novca nastali jedan iza drugog, oko sredine II vijeka p.n.e. Iz ukupne, iako skromne, argumentacije se vidi da se protoistorijski Risan uklapao u razvijene društveno-istorijske tokove helenističke civilizacije i kulture.

Značajna svjedočanstva o ranoj etapi razvoja Ilira priobalnog područja Crne Gore, pruža i antička Butua (Budva). Nakon najstarijeg pomena kod Sofokla, o Budvi ima više vijesti kod mlađih grčkih i rimskih pisaca (Pseudo-Skilaks, Ptolomej, Plinije Stariji i drugi). Sasvim je sigurno da je najstarija Budva bila ilirska naseobina, podignuta najprije kao trgovačka stanica, u koju je pristizala roba razvijenog grčkog svijeta. Naselje se postepeno širilo. Uz priraštaj domaćeg stanovništva, emporion se popunjavao grčkim pridošlicama, koji su se, u početku, povremeno zadržavali radi uskladištenja i prodaje robe, a potom se kao trgovci i stalno nastanjivali. Karakter trgovišta Budva je dugo zadržala, čak i kad je postala oppidum civium Romanum.

I pored toga što se o Budvi raspolaže s prilično podataka, još uvijek se ne zna njena prvobitna lokacija. Može se pretpostaviti da je bila na istoj poziciji gdje i današnji stari grad.

O Budvi najstarije faze, govore pronađeni grčko-ilirski šljemovi korintskog tipa koji su vezani za VI-V vijek, tj. za doba nastanka emporiona. Ti šljemovi su, po svoj prilici, nađeni u grobovima i ostali prilozi uz urne s ostacima pepela pokojnika. Iz tih grobova potiču i fibule sa zvjezdastim ukrasima na luku, koje pripadaju tzv. čuruškom (starijem) tipu. Međutim, kopče tog istog tipa mogu biti i mlađe, što njihovu dataciju čini nesigurnom. Kad bi se znalo da su te fibule nađene u istim grobovima s predmetima od grube crne keramike, onda bi bilo moguće odrediti vrijeme njihovog nastanka. Pri sadašnjem stanju stvari, valja se zadovoljiti pretpostavkama.

O materijalu koji pripada mlađoj helenističkoj fazi (III – II vijek) može se određenije govoriti. Razjašnjenje tog problema znatno olakšavaju ostaci gnatija-keramike, nađeni u izvjesnoj količini u budvanskoj nekropoli. Zna se da je ta keramika rađena na grnčarskom vitlu i da su proizvedeni predmeti premazivani crnim firnisom. O tome svjedoče nađeni krčag za vino s trolistastim otvorom, veće vinske posude, primjerci žiška i pehara-skifosa. Površina tih posuda najčešće je glatka, ili ukrašena rebrastima ornamentima. Smatra se da je u pitanju uvezena roba iz grčkih kolonija, manje iz same Gnatije, a možda više iz Ise, gdje su otkrivene keramičarske peći. Toj mlađoj fazi Budve pripadaju i ukrasni predmeti kao što su zlatni lanci u obliku osmice sa životinjskim glavama na završecima, ili naušnice nalik na izvrnute piramide, potom one u obliku rozete i drugo. Tom kulturnom sloju Budve pripadaju i primjerci novca risanskog dinasta Balajosa.

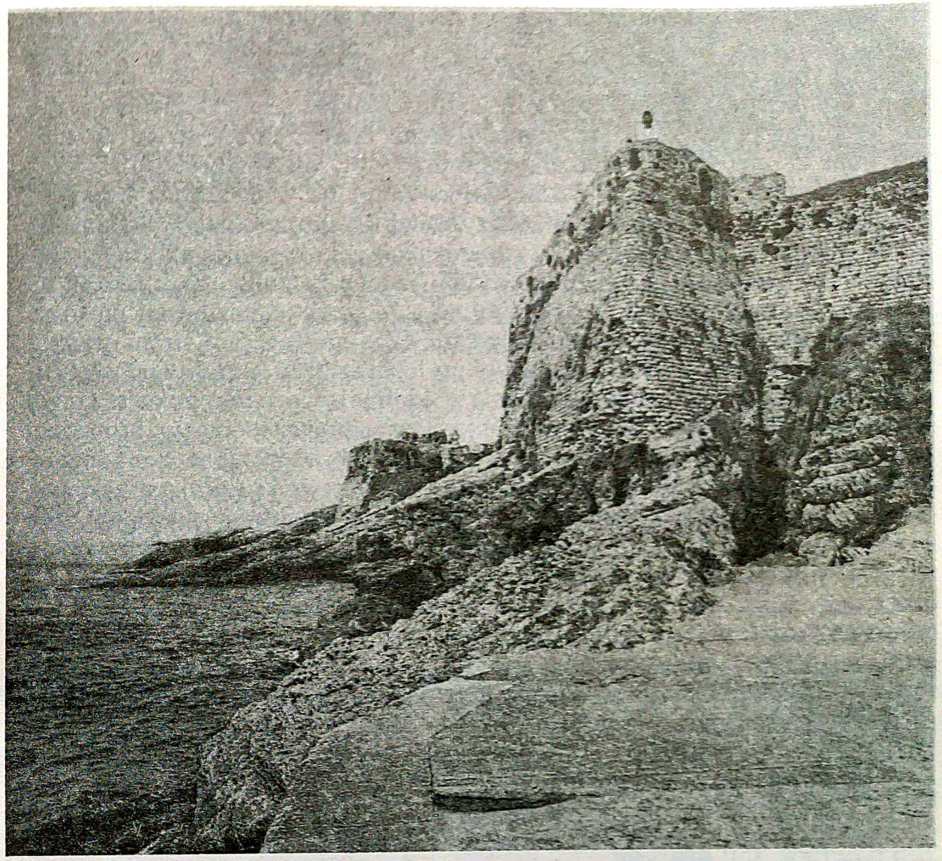
Emporion Budva je značajno staro ilirsko naselje, od početka okrenuto uticajima mediteranskog kulturnog kruga. Svojom pozicijom grad je obezbijedio kontinuitet života, bez obzira na mijene kroz koje je prolazio i na suverene čije su se vladavine smjenjivale

Manje poznat u izvorima, ali , možda, ne manje važan po svojoj ulozi je drugi ilirski-grčki emporion na krajnjem jugu Crnogorskog primorja – Ulcinj (Olcinium). Tit Livije ga pominje u vezi s mirom koji je konzul Lucije Anicije nametnuo prvacima ilirskih plemena poslije pobjede nad ilirskim kraljem Gencijem (167. godine p.n.e.). Među onima koji su stekli privilegije zato što su prišli Rimljanima prije odlučujuće bitke s Gencijem, bio je i Ulcinj. Plinije Stariji pominje ga pod imenom Colcinium, jer su ga, misli on, osnovali grčki Kolhiđani. Prilikom najnovijih arheoloških istraživanja na starom ulcinjskom gradu nađeni su ostaci dijela grčko-ilirskih bedema u čije su temelje bili ugrađeni ogromni karakteristično obrađeni kameni kvadri. Otkriveno je tridesetak metara dužine tog starog zida. Prema jednom kamenom natpisu, u kojem se pominju zidari-kamenoresci s kraja V vijeka p.n.e., vidi se da je mogao pripadati, približno, nastanku budvanskog emporiona.

Prirodna ubikacija najstarijeg ulcinjskog grada bila je povoljna. Podignut na visokoj hridini, grad je bio vrlo pogodan za odbranu. Obezbjeđivao je izvanrednu kontrolu nad zalivom-lukom. Arhitektonski i strategijski se dobro uklapa u onovremene ilirske fortifikacione objekte s tvrđavom (akropolom) za odbranu i s njom povezanim dodatnim dijelom (podgrađem).

O ulcinjskom emporionu se malo zna i stoga jer je najstariji sagrađeni dio bio podvrgnut čestim rekonstrukcijama i ponovnoj gradnji, što je moralo unijeti poremećaje u tipološku identifikaciju istorijskih nanosa (stratuma). To je, s druge strane, vodilo uništavanju arheoloških ostataka materijalne kulture i tu vrstu izvora svelo na nivo siromaštva. Jedva da je u otpadnom materijalu, tokom vršenja iskopavanja, nađeno nešto fragmenata helenističke keramike, ali ipak važnih za proučavanje najdalje prošlosti grada. Ti rijetki primjerci upućuju na zaključak da je Ulcinj i po starosti i po strategijsko-ekonomskoj funkciji približno vremenski analogan budvanskom emporionu.

Stari ilirski grad Meteon (Medun) dominira sjeveroistočnim dijelom priobalnog područja Skadarskog jezera. Pretpostavlja se da se nalazio na mjestu današnjeg Meduna smještenog na uzvišici sa jako strmim stranama, uzdignutoj istočno od Titograda. Pozicija brda je takva da obezbjeđuje potpunu preglednost na širokom horizontu unaokolo. Po Titu Liviju, grad je predstavljao jedno od središta plemena Labeata, u kojemu je zarobljen Gencijev brat Karavantije s članovima njegove (Gencijeve) uže porodice (167. godine p.n.e.). O Medunu se uglavnom može govoriti na osnovu arheoloških svjedočanstava samog lokaliteta, tipičnih za čitav sistem fortifikacionih građevina grčko-ilirske srednjolatenske epohe. Neposrednu potvrdu nastanka starog Meduna nalazimo u ostacima sačuvanih zidova pravljenih dijelom od krupnih kamenih kvadara grubo klesanih, a dijelom od naslaganih samo neznatno obrađenih zidanika. Temelji zida su pretežno postavljeni na stabilnu stjenovitu podlogu, po potrebi na nekim mjestima izdubljenu da bi zidanici bolje »legli«. Kulama ugrađenim u sastav zida poklonjena je posebna pažnja. Medun-grad se može uvrstiti u klasična ilirska vojno-odbrambena utvrđenja. Sastojao se iz dva dijela – gornjeg (akropole) i donjeg (namijenjenog za privremeno sklanjanje stanovništva) dijela grada. Ta dva dijela bila su odvojena sedlastim prevojem i pregrađena zidom. Prostor utvrđenja

Dio bedema starog ulcinjskog grada

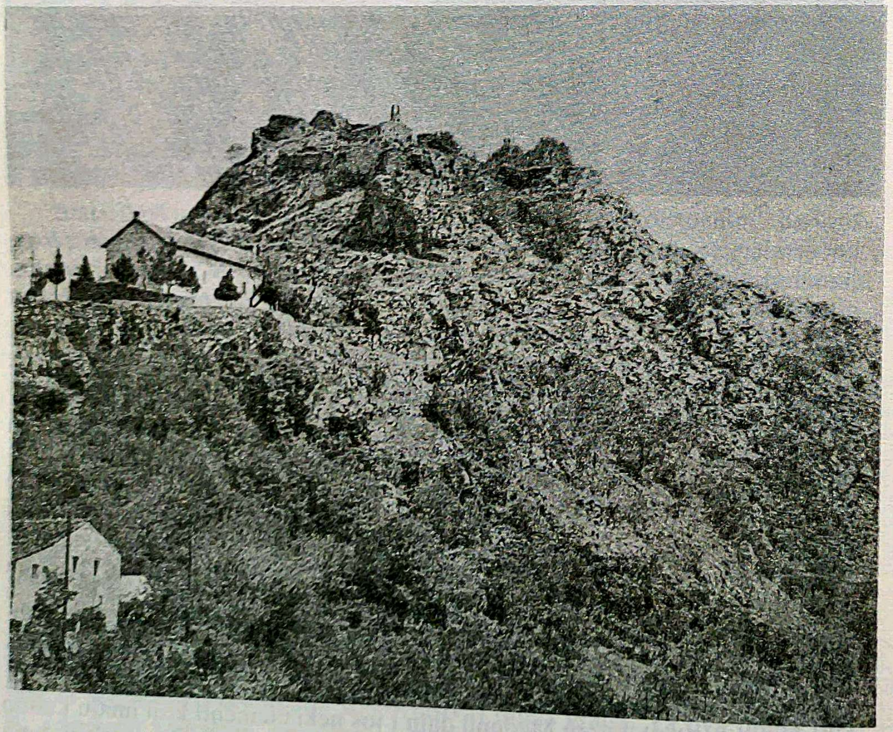
(akropole) smješten je na strmo izdignutom gornjem ćuviku, kojemu se prilazilo strmim pristupištem. Donji dio bio je lociran na prostranom platou.

Sama priroda terena na kojoj je podignut Medun, reminiscira na davnašnji njegov izgled; fortifikacionom pozicijom podsjeća na tvrda strategijska uporišta širokih prostranstava, koja su bila pod uticajem grčke helenističke epohe IV–II vijeka p.n.e. Povezivanje Skodre (Skadra) i Meduna po tipološkim odlikama gradnje, ne može se dovoditi u sumnju. Tim manje, jer su pripadali istoj široj državnoj (ilirskoj) tvorevini, koja im je utisnula vojno-politički pečat svojeg vremena. Šire, pak, gledano, po arhitektonskim rješenjima, graditeljskoj tehnici, namjeni i drugim obilježjima, Medun i ostali onovremeni ilirski gradovi, dio su šireg mediteranskog kompleksa helenističkih kulturnih dostignuća.

Posebnu ilirsku notu Medunu daju i još neki elementi koji imaju kultno značenje. Na nekolika mjesta u podgrađu utvrđenja, u prirodnoj stijeni, koja

čini sastavni dio bedema, izdubljene su niše znatnih dimenzija, koje su imale kultnu namjenu. Na jednoj od njih dobro se vidi kanal koji se račva u dva pravca i vodi ka recipijentima četvrtastog oblika. Niže niše u zidu nazire se kalna polukružnog oblika, kroz koji je oticala kultna tekućina. To pokazuje da je kultni obred obavljan pomoću tečne žrtve. Smatra se da su niše pravljene za obavljanje kulta zmije, po predanju, mitskog pretka Ilira.

S obzirom na prirodni sastav (stjenovitog) tla, nije bilo za očekivati pronalaženje nekih znatnijih ostataka arheološkog materijala s medunskog grada. Stoga i ne začuđuje što su nađeni samo neki keramičarski fragmenti. Poznat je djelić slobodnom rukom grubo rađene keramike, koji navodi na pomisao nastanka u nešto starije vrijeme. Moguće je, međutim, da bi se sistematskim istaživanjem nekropole smještene na sjevernoj strani grada u šumi, došlo do novih materijala koji bi poslužili za bližu spoznaju pojedinosti u vezi s nastankom grada i uslovima u kojima se razvijao život njegovih najstarijih stanovnika. Na razmišljanje u tom pravcu podsjeća pronađeni grčki pehar-skifos i jedna nešto grublja bočica od pečene gline iz otkopanog groba iz kompleksa pomenute nekropole. Sigurni grčki uticaj na nastanak medunskog grada ispoljava se i u tome jer tamošnja nekropola nije

Stara tvrđava Medun

preslojena humka, već je u pitanju površinsko grobište, što je bilo jedno od obilježja načina sahranjivanja helenističkog razdoblja.

Iz ukupnog razmatranja se vidi da je Medun, poznato labeatsko središte, bio jedno od značajnih uporišta zrele ilirske epohe, tijesno povezane s helenističkim civilizacijskim strujanjima, koja su balkanska ilirska plemena dovela do praga istorije.

Među gradove-utvrđenja ilirskog perioda crnogorskog tla, uvršćen je i Samobor (narodno ime, nastalo od »sam se bori«) koji se poistovjećuje sa znatno docnijim Burzumonom. Ime ovog grada srijećemo tek u VII vijeku nove ere kod tzv. Ravenskog geografa. Da li se tu zapravo radi o Samoboru, teško je reći. Nezavisno od te dileme, treba istaći, da se Samobor ne pominje u pisanim izvorima. O njemu se zna samo na osnovu arheoloških potvrda. Ostaci Samobora nalaze se na izdignutoj strmini jednog brijega uvučenog u obliku poluostrva u Skadarsko jezero, na njegovoj sjevernoj strani, blizu Tuzi, na prirodnoj saobraćajnici Narona – Skadar. Po osnovnom arhitektonskom sklopu, sličan je ostalim gradovima-utvrđenjima ilirske epohe. To pokazuju ostaci akropole na uzdignutom uzvišenju, odnosno tragovi podgrađa, na nižem, kopnu bližem vrhu. Ova dva dijela su kao i u Medunu odvojeni preko sedla podignutim zidom. Pristup utvrđenju je najpogodniji s južne strane. Samoborski grad podignut je od grubih, prirodno datih, neznatno obrađenih kamenih gromada, bez vođenja dovoljno računa o horizontalnim redovima i skladnosti zidnih fuga. Takav način gradnje iziskivao je vrlo debele zidove samoborske utvrde, čiji presjek iznosi 3,5 metara. Po ovoj karakteristici Samobor je sličan Gajtanu i Skodri Maršnjatu, Darsi (Tirana), Gradištu (u Klosu) i drugim utvrđenjima u sjevernoj Albaniji.

O vremenu nastanka Samobora najopipljivije dokaze pružaju pronađeni primjerci novca koji je pripadao Skodri, Dirahionu, Apoloniji i Korintu. Novac tih gradova kovan je i bio u opticaju između 225. i 100. godine p.n.e. Istom vremenu pripadaju i fragmentarni ostaci keramike, za koju se zna da je dijelom mogla biti uvezena iz Grčke, a dijelom proizvedena u domaćim radionicama.

Po podjeli prostora (nekropola, podgrađe), namjeni i funkcionalnim karakteristikama, Samobor se može uvrstiti u onaj tip gradova-naseobina, koji su nastali u doba razvijene ilirske države. Od jednog dijela tih objekata, kojima pripada i Medun, razlikuje se samo po jednoj karakteristici. Naime grupa gradova u koje uvršćujemo Medun, zidana je u znatno finijoj tehnici izrade, čiji zidanici su relativno dobro obrađeni i postavljeni u horizontalne vrste odvojene fugama, čega se nijesu pridržavali graditelji Samobora. Naprotiv, bedemi ovog utvrđenja sazidani su od neobrađene kamene mase povezane trpancem s naglašeno širokim zidnim presjekom. Odudarajući od utvrda građenih u finijoj tehnici, Samobor ima svoju analogiju ne samo u već pomenutim objektima (Gajtan, Skodra Maršnjat), već i u nizu drugih gradova-utvrđenja iz perioda razvijene ilirske države. U vezi s istaknutim karakteristikama ovog grada, može se postaviti i pitanje – nije li možda riječ o posebnoj vrsti utvrda, osobenog stila. A takav »stil« je mogao rezultirati iz vremenske pritiješnjenosti, izazvane vanrednim političkim prilikama. Eventualni odgovor na tako postavljeno pitanje mogla bi dati buduća

arheološka istraživanja. Po onome što se zasad zna, misli se da bi gradovi samoborskog tipa mogli pripadati grčkoj helenističkoj epohi.

Izvorne indikacije grobnog inventara ilirskih nekropola. – Za spoznaju ilirske materijalne kulture protoistorijske epohe, uz fortifikacione spomenike (gradove-utvrđenja), ne manje važna je i jedna druga vrsta arheoloških izvora – groblja-nekropole. Mada nijesu naučno ispitane, već identifikovane nekropole (Medun) ili su nestručno i nesistematski istraživane Budva, a jednom njihovom broju (Risan, Ulcinj) se i ne zna precizna lokacija na kojoj su se nalazile. Tome nasuprot, zna se za neke nekropole u čijoj blizini su se nalazila urbana staništa ljudi.

Uz sve naznačene paradokse, neke djelimično ispitane nekropole ilirskog perioda u Crnoj Gori, pružaju dragocjene dokaze koji doprinose rekonstrukciji globalnih društveno-istorijskih uslova življenja Ilira crnogorskog tla u helenističkom razdoblju. Na osnovu ispitanih arheoloških materijala vidi se da je u ranoilirskoj fazi nastavljena tradicija podizanja grobova pod tumulima – humkama. Takva jedna nekropola otkrivena je u Momišićima (Titograd) i smatra se čak da je vremenski pripadala posljednjim vjekovima prije nove ere. Ima izvjesnih znakova da je nekropolâ pod humkama bilo širom tadašnjih crnogorskih prostora. Toj fazi pripada tumul Gornja Vrbnica na lokalitetu Ravni Turjak kod Ivangrada. Tu je navodno postojao jedan trojni grob, što nije isključeno, uz mogućnosti da su pojedinačno nastali u izvjesnim vremenskim razmacima. U jednom od tih grobova nađena je mala keramička posuda i drška od pehara-skifosa. Po svemu sudeći, bili su to predmeti domaće izrade, nastali svakako pod grčkim uticajem, koji je prodro duboko u unutrašnost ilirske države.

Ipak, za razdoblje ilirsko-helenističkih karakteristika, tipične su nekropole s ravnim grobovima, u kojima su sahranjivani ostaci pepela pokojnika, ili su umrli polagani skeletno u grob u opruženom položaju. Potvrdu za to imamo u budvanskoj i medunskoj nekropoli. Najtipičnija u tom pogledu i najsistematičnije proučena je nekropola u Gostilju na sjevernoj obali Skadarskog jezera u pravcu Titograda. Pretpostavlja se da je u pitanju površinsko groblje bez tumula, iako je to teško izričito tvrditi, s obzirom da je teren podvodan i da je vodena erozija tu mogla učini svoje. Prema ispitanim tragovima, mrtvaci su na toj nekropoli sahranjivani na oba načina – skeletno i u urnama s pepelom pokojnika. Grobovi sa skeletnim sahranjivanjem ograđeni su kružnim kamenim nizom.

Na osnovu grobnih priloga u Gostiljskoj nekropoli, može se suditi o dvjema njenim fazama. Za prvu, stariju, karakteristično je da se u grobnom inventaru pojavljuju grčki pehari-skifosi s vertikalno postavljenim drškama i rebrastom ornamentikom. Ti skifosi su obojeni crnim firnisom. Nađeni su, međutim, i primjerci druge vrste skifosa sa visokom nogom i horizontalnom drškom ispod oboda i premazani firnisom u gornjem dijelu iznad noge. To su, van sumnje, predmeti uvezeni iz Grčke, ali bilo ih je i domaće proizvodnje u različitim oblicima rađenim na grnčarskom vitlu, svakako po

grčkom uzoru. Da je riječ o predmetima koji pripadaju starijoj fazi, svjedoče i u istom inventaru s njima nađene fibule sa zvjezdastim ispupčenjima na luku pominjanog tzv. čuruškog tipa. Istoj fazi pripadaju i metalne pločice koje su vjerovatno činile sastavni ukrasni dio pojasa. Na njima su ugravirane razne figuralne predstave s elementima helenističke ornamentike, u čemu se, takođe, prepoznaje grčki uticaj, nezavisno od toga da su mogle biti iz domaćih zanatskih radionica. Svi navedeni predmeti su dio grobnog inventara starije faze.

Znatan dio arheološkog materijala iz Gostiljske nekropole, pripada mlađoj fazi njenog nastanka. Tipični su skifosi sa nižom oštro postavljenom nogom i horizontalnim drškama. Ima ih i premazanih firnisom u raznim bojama, kao i onih koji nijesu obojeni. Grupi predmeta za koje se vjeruje da su domaća imitacija grčkih uzora, pripadaju i posude s dvije drške i bokali za vino. Osobit pečat tom inventaru daju fibule latenskog tipa, za koje se misli da su proizvedene u domaćim radionicama. Te fibule su jako izdužene i imaju unazad povijenu nogu s lukom spojenu nizom kuglica, što će reći da su po formi izrazito latenske. Nađene su na više mjesta u Hercegovini i Crnoj Gori. Najpoznatije nalazište je Vir kod Posušja i Hercegovini. Od drugih fibula privlače pažnju one s četvrtastom nogom, dvije igle i pločasto proširenim lukom. U gostiljskim grobovima je nađeno, pored ostalog, i dosta zlatnog nakita helenističke proizvodnje, osobito naušnica, među kojima se zapaža tip u obliku crnačkih glava. U grobnom inventaru nađeni su i primjerci novca iz Gencijeve kovnice.

Datacija nastanka Gostiljske nekropole, odnosno njenih dviju faza, na temelju raspoloživog grobnog inventara, dosta je složena. Što se tiče starije faze, može se računati s nešto pouzdanijom hronologijom. Ako se za polaznu osnovu uzmu grčke naušnice, onda bi se moglo reći da potiču iz IV, a možda i iz III vijeka p.n.e. Međutim, paralelno s njima nađene su i fibule čuruškog tipa, što unosi izvjesnu zabunu, jer se ove srijeću još u VI vijeku p.n.e. Nalazimo ih rasprostranjene po cijelom Balkanu, pri čemu se smatra da su nastale pod grčkim uticajem. To, s druge strane, ne isključuje mogućnost ni njihovog kasnijeg nastanka.

S grobnim nalazima koji se vezuju za drugu, mlađu fazu, teškoće su još veće. Ako su fibule nađene u grobovima Gostiljske nekropole zaista kasnolatenskog tipa, morale bi biti iz neke docnije faze. Druga, pak, vrsta s dvije igle tzv. Aucissa-fibule pripada ranom periodu rimske vladavine, zapravo I vijeku nove ere, pri čemu je, kako potvrđuju nalazi, bila rasprostranjena duž cijele jadranske obale, uključujući tu i priobalno područje Skadarskog jezera. Pojava ovih Aucissa-fibula s kasnolatenskim, koje su po pravilu pripadale starijem vremenu, pitanje datiranja čine spornim. To, takođe ne isključuje mogućnost da su se Aucissa-fibule mogle pojaviti i ranije. Za to bi moglo biti i više vjerovatnoće, ako stoje u vremenskoj paraleli s gostiljskim primjercima novca iz Gencijeve kovnice.

Nezavisno od dilema koje stoje u pogledu datiranja, nalazi iz gostiljskog groblja, bez sumnje, predstavljaju značajnu građu za proučavanje perioda razvoja ilirske države prije i poslije Gencija. Tim pouzdanije, što Gostiljska nekropola nije usamljen slučaj. Naprotiv, ona, s neznatnim odstupanjima, ima svoju analogiju u Momišićkoj nekropoli.

Proučavanjem ilirskih gradova-utvrđenja i grobnog inventara, posebno iz nekropole u Gostilju, dolazi se do značajnih zaključaka. Gotovo je više nego vjerovatno, kako to uopšteno posmatrana arheološka građa pokazuje, da su tokom protoistorijskog perioda Iliri na crnogorskom tlu potpuno uspjeli da očuvaju svoju autohtonu etničku strukturu, da su kontakti s drugim populacijama s kojima su imali posla u etničkom pogledu, bili irelevantni. S druge strane, očito je da su u posljednjim vjekovima stare ere dostigli značajan stepen društvenog razvoja i unutrašnje političke povezanosti, o čemu svjedoči njihova državna organizacija, makar da je bila izražena u najprostijem i relativno labavom organizacionom obliku. Dalje se vidi da su ova ilirska područja bila pod jakim uticajem grčke materijalne kulture, sprovođene najprije preko emporiona, a potom posredstvom grčkih kolonija na jadranskoj obali. Iliri su od Grka u početku kupovali luksuznu robu, u ograničenom obimu, za potrebe domaće aristokratije, a kasnije u većim količinama za zadovoljenje potreba širih društvenih slojeva, da je na kraju počnu proizvoditi u domaćim radionicama. Na to upućuju grobni nalazi iz Gostiljske nekropole, koja nije mogla pripadati samo jednom aristokratskom rodu. U pogledu privrednog razvoja onodobnih Ilira, arheološka građa pokazuje da su se bavili stočarstvom , zemljoradnjom, lokalnom trgovinom i zanatstvom, a i gusarstvo im je, osobito onim uz obalu, moglo biti značajno dopunsko zanimanje. Ostaci materijalne kulture (grnčarija, nakit i drugo) koja je tipološki pripadala keltskim populacijama, govore o mogućim doticajima s Keltima, zapravo onom njihovom grupacijom koja se iz Italije preko istočne jadranske obale kretala u pravcu Podunavlja. Pri sintetizovanju generalnog stava moglo bi se reći da su svi bitni istorijski nanosi latenske protoistorijske epohe, na području Crne Gore, imali dominantno ilirski karakter, što je moralo utisnuti trajan žig na odnose kojima se išlo u susret.

CRNA GORA U RIMSKO-VIZANTIJSKOJ EPOHI

POLITIČKI POLOŽAJ U PRVIM VJEKOVIMA CARSTVA

Pisani podaci o uspostavljanju i načinu organizovanja rimske vlasti u Iliriku, odnosno provinciji Dalmaciji – novom imenu te oblasti – vrlo su oskudni. Između ostalog, nije poznato ni otkad je područje zapadnog Balkana, kao dio Rimskog carstva, dobilo taj naziv. Valerij Paterkul, govoreći o događajima vezanim za 8. godinu nove ere, pominje Vibija Postuma kao konzula, odnosno vojnog zapovjednika Dalmacije. To naravno ne znači da ova oblast nije i ranije ulazila u sastav rimskog administrativnog ustrojstva. Ali, prema onome što se dosad zna, to nije moguće utvrditi. Stepen organizovanja rimske vlasti zavisio je od više činilaca koji su uticali na regulisanje odnosa rimskih gospodara i pokorenih Ilira. Međutim, sasvim je sigurno da je 11. godine n.e. Dalmacija dobila status carske provincije. Njom je upravljao carski namjesnik koji je nosio titulu legatus Augustus pro praetore. U licu tog namjesnika bila je personificirana vojna i civilna vlast.

Pošto je provincija Dalmacija bila podijeljena na tri administrativne jedinice, vjerovatno je svaka od njih imala po jednog namjesnikovog pomoćnika (comites, adssesores), a po prilici, i po jednog prokuratora. Nazivi tih oblasti – konvenata (conventus) bili su: Skradin (Scardona), Solin (Salona) i Narona (Vid kod Metkovića). Svaki od konvenata dijelio se na manje administrativne jedinice – plemena ili opštine (civitates), a ove opet na najniže teritorijalno-upravne ćelije – dekurije (decuriones), vjerovatno rodove ili gensove. Na čelu konventa, neke vrste pomoćnog namjesnikovog administrativnog organa, nalazio se savjet (consilium) u kojemu su sjedjeli po jedan predstavnik (starješina) dekurije. Sjednicama savjeta rukovodio je predsjednik, biran na godinu dana, iz redova konzilijara, a nosio je titulu sacerdos provinciae, ili sacerdos ad auram Augusti, jer je u njegovu nadležnost spadalo organizovanje kultnih svečanosti vezanih za cara koje su priređivanje u mjestu djelovanja tog organa. Savjet je imao pravo nadzora nad funkcionisanjem organa uprave u okviru svoje nadležnosti. U stvari, svi ti administrativno-upravni mehanizmi bili su podređeni najvišoj volji namjesnika, a ovaj je direktno polagao račun caru za ukupan odnos provincije prema principatu. Za vrijeme trajanja mandata namjesnik je nastojao da što bolje iskoristi visoki položaj u cilju bogaćenja i izdizanja svojeg ugleda. Po ugledu na njega, svoj položaj žele da iskoriste i njegovi visoki činovnici. Ipak, stepen zavođenja vlasti i fiskalnih nameta na provincijalno stanovništvo, izgrađivao se postepeno, obazrivo, da bi se novi podanici privikli da ih uz što je moguće manji otpor, što bolje podnose i trpe.

Oblici društveno-političkog uređenja važeći za provinciju Dalmaciju, protezali su se i na Crnu Goru, kao njen sastavni dio. Uže, administrativno, ona je bila obuhvaćena Naronskim konventom. Ne raspolaže se podacima koji bi doprinijeli potpunijoj rekonstrukciji plemena-opština (civitates) na području Crne Gore u najranijem periodu nastanka rimske provincije Dalmacije. Pominju se samo dvije takve jedinice iz toga perioda. Ako je vjerovati izvoru, plemenska oblast Dokleata, bila je relativno prostrana. Kaže se naime da u njenom sastavu postoje 33 dekurije, što po svoj prilici treba da označava gensove. Paralelno s Dokleatima pominju se i Ardijeji – pleme koje broji dvadeset dekurija, što bi podsjećalo na njegovo opadanje u odnosu na brojnost i moć koju je imalo u vrijeme uspona ilirske države.

Na temelju iskustva iz politike prema starijim provincijama, Rim je morao da podešava svoj odnos i prema provinciji Dalmaciji da bi je čvršće vezao za sebe uvođenjem metoda najprimjerenijeg upravljanja. Sa stanovišta dugoročnih strateško-političkih interesa, prepoznatljiv je trojak odnos Carstva prema Dalmaciji, koji je nalik na organizovanje vlasti po principu širenja koncentričnih krugova. Talasi vlasti koji, bi polazili iz jezgra gubili bi snagu analogno stepenu udaljavanja. Za Rim je bilo najinteresantnije priobalno područje istočnog Jadrana, u čijem prvom planu je bila regija bivše ilirske države, kad je riječ o crnogorskim prostorima. Na to su uticale prirodne komunikacije – mogućnost održavanja dobrih veza, klima, geo-politički položaj i izvori privređivanja. Tek u drugi red dolazi bliže pozađe i na kraju dublja unutrašnjost zapadnog Balkana, odnosno provincije Dalmacije. Rim dakle želi da se najprije učvrsti u primorju dalmatinske provincije, da je još bolje uključi u koridor teritorija svojih daljih vojno-imperijalnih planova. U tijesnoj vezi s tim bila je politika sistematskog sprovođenja romanizacije istočne jadranske obale, iskazana kroz sukcesivno osnivanje rimskih opida (oppidum civium Romanum) i kolonija – naseobina rimskih građana. Te naseobine, nakon što su stekle municipalnu samoupravu, bile su glavna uporišta iz kojih je zračila rimska civilizacija i kultura, šireći se postepeno u vidu talasa na bližu, potom dalju okolinu.

Pomenuta opšta načela došla su do izraza i na području Crne Gore, koja je pripadala trećoj najjužnijoj teritorijalnoj jedinici provincije Dalmacije – Naronskom konventu. Ovim konventom bilo je obuhvaćeno područje Hercegovine, Crne Gore i dijela jugozapadne Srbije.

U okviru prve faze uspostavljanja svojeg uticaja na područje provincije Dalmacije, Rimljani su rano počeli da stvaraju odgovarajuće urbane naseobine na Crnogorskom primorju. Prve strateške političke poteze u tom pravcu povukao je još Lucije Anicije koncipiranjem ugovora koji je izdiktirao ilirskim prvacima nakon sloma Gencijevih odreda pod Skadrom 167. godine p.n.e. Kao što je poznato, on je nijansirao statusnu poziciju društveno-političkih grupacija Ilira, analogno stepenu njihove ranije privrženosti Rimu. Tih načela će se pridržavati gotovo svi njegovi sljedbenici, eksponenti rimske politike na Balkanu i šire. S tim u vezi, sasvim je sigurno, da su Rimljani veoma rano počeli da osnivaju konvente ili opida na teritoriji provincije

Dalmacije, odnosno njenog južnog dijela – Naronskog konventa. Takva opida su bili Narona (Vid kod Metkovića), Rison (Risan), Akruvium (Kotor), Butua (Budva) i Olcinium (Ulcinj). Iz ove grupe opida zna se da je Risan kasnije stekao status kolonije, buduće municipalne naseobine rimskih građana (Italika). Kod Plinija Starijeg stoji podatak da su i ostale pomenute priobalne kolonije stekle statusnu poziciju analognu Risnu, što i nije bez osnova kad se zna da su Rimljani pridavali veliki značaj uvođenju ovih teritorija u sferu primarnog unificirajućeg imperijalnog područja.

Sistematska romanizacija primorskog pojasa provincije Dalmacije sprovođena je neposrednim naseljavanjem Italika, vojnih veterana i drugih zaslužih rimskih građana u primorska jezgra crnogorskog obalnog područja, koja se brzo razvijaju u značajna urbana središta na jadranskoj obali. To implicira potpunu prilagodljivost širenju i razvijanju tekovina rimske civilizacije, latinskog jezika, tradicije i kulture. U tome su Rimljani istrajavali tokom čitave svoje duge vladavine na Balkanu, od sloma nekadašnje ilirske države do propasti Rimskog carstva.

Osim kolonija, u početku zatvorenih romanskih naseobina, nastalih u prvoj polovini I vijeka nove ere, dolazi po redu druga kategorija podizanja urbanih središta, koja su bila eksponenti rimske vlasti i rimske politike. To su bili municipiji, podizani u pozađu obalskog područja, često vrlo razvijeni rimski gradovi, koji su u svakom pogledu nastojali da podražavaju život metropole – Rima. Prije svega vlast, a po mogućnosti i ostalo, u municipijima je funkcionisala po uzoru na metropolu. Vršioci vlasti u municipijima koje nastaju od sredine II vijeka nove ere, po pravilu, nijesu bili Rimljani, ili su to bili u neznatnom broju. Pretežnu većinu stanovnika municipija činili su privilegovani, Rimu odani ljudi iz provincija, pripadnici staleža vitezova ili vojni veterani. Mogli su to biti i činovnici iz redova rimske administrativne i finansijske birokratije, odnosno zaslužni ljudi, koji su na bilo koji način vjerno služili državi i po tom osnovu stekli rimsko građansko pravo. Municipiji su uživali određenu unutrašnju samoupravu, a kako je u njima živjelo izmiješano stanovništvo, u kojemu je prevagu često imao domorodački elemenat, to su i vlast i privredni život i kultura u njima odisali tom simbiozom i prožetošću. Po tom osnovu su i municipiji u pozađu, uz preovlađujuću notu rimskog uticaja, zadržali u mnogo čemu i snažan ilirski pečat.

Ovom krugu municipija u Crnoj Gori pripada znamenita Duklja (Doclea), glavno političko, privredno i kulturno središte područja plemena Dokleata – čije ime nosi. Dokleja je bila istaknuti centar razvoja rimske civilizacije, čije je značenje i ugled prevazilazilo okvire nekadašnje ilirske države. Riječ je o najstarijem urbanom središtu rimske vlasti u zaleđu Crnogorskog primorja.

Tek trećoj (poznoj) fazi rimske urbanizacije crnogorskih prostora, koja obuhvata drugu polovinu II vijeka nove ere, pripada tzv. Municipijum S (možda Splonum), za koji se pretpostavlja da se nalazio u selu Komini kod Pljevalja, ili, eventualno, u Kolovratu kod Prijepolja. Pored ovog, ima indicija da je postojao još jedan grad-municipij iz poznog rimskog doba u sjeveroistočnom dijelu Crne Gore. Možda je bio podignut na lokalitetu u selu Lušcu kod Ivangrada.

Rasuti ostaci rimske Dokleje (Duklje)

Municipalna središta u unutrašnjosti Crne Gore predstavljala su neku etničku mješavinu s prevagom ilirskih domorodaca nad stranim doseljenicima (veteranima i drugim), koji su stekli imanja i bili uživaoci rimskog građanskog prava. U ovim samoupravnim gradovima, proces romanizacije nije ostavio tako duboke tragove kao u municipij ima bliže jadranskoj obali.

U okviru klasifikacije i kategorizacije urbanih prostora na tlu Crne Gore u rimsko doba, može se reći da su gradovi u unutrašnjosti imali prevashodno ilirsko etničko obilježje, iako su podaci koji o tome govore epizodni i oskudni. Što se tiče vangradskih područja, njih su gotovo u cjelini naseljavali Iliri, privredni proizvođači, zemljoradnici i stočari, koji su davali autentičnu etničku boju ogromnoj većini stanovištva. Uz tu globalnu konstataciju, valja podvući da je tek ponešto od tragova njihovog života našlo svoj izraz u ostacima materijalne kulture i epigrafskim spomenicima.

Osnovni pečat društvenom životu starih Ilira, u vrijeme konstituisanja rimske vlasti u provinciji Dalmaciji, davala je zajednica, koja se, kako je naglašeno, u izvorima naziva civitates (pleme, opština). Na čelu tih etno-istorijskih zajednica stajali su prefekti (praefectus) ili prepoziti (praepozitus), u doba Naronskog konventa, sasvim sigurno, već domaći ljudi. Uz plemenskog vođu, u okviru svakog plemena, djelovalo je i plemensko vijeće, sastavljeno od najuglednijih ljudi (principes). Domaći prefekti ili prepoziti bili su najbolja spona između domaćeg (domorodačkog) stanovništva i više rimske vlasti. Preko njih su Rimljani ostvarivali svoju političku vlast, ali, isto tako, i domoroci čuvali svoje tradicionalno društveno uređenje i svoju etno-psihološku strukturu. Naredbu o imenovanju ljudi za plemenske vođe (prefekte, prepozite) izdavao je namjesnik prilikom preuzimanja atributa vlasti.

O tome kako je bio organizovan društveno-politički život u dominantoj masi Ilira-domorodaca, potčinjenih rimskoj vlasti, ima izvjesnih podataka s područja Crne Gore. Na krajnjem sjeverozapadu teritorije plemena Dokleata, na lokalitetu Riječani u Banjanima, poznatom u nauci pod imenom Castell-Saltua, nađeni su ostaci rimskog naselja, u kojem je otkriven jedan natpis (epigrafski spomenik) s upisanim tekstom: »Caius Epicadi filius princeps civitatis Docleatium« (Gaj, sin Epikadov, prvak plemena Dokleata). Na isti natpis unesena su dalje imena ostalih Epikadovih sinova: Piasus, Epicadus, Scerdis, Verso (Pije, Epikad, Skerdo, Verso). Očevidno da su u pitanju ilirska imena. Ovi ononimi pokazuju da je Castell-Saltua (Riječani) bio tipično domorodačko naselje uklopljeno u strukturu rimske vlasti. To gledište upotpunjuje i podatak da je Epikadov brat Agiro bio član savjeta (vijeća) plemena Dokleata. Natpis je nastao u I vijeku nove ere, odnosno u ranom periodu uspostavljanja rimske vlasti u Crnoj Gori. Upotreba naziva »kastel« svakako nije slučajna. Naprotiv, izgleda da su Rimljani tim imenom označavali domorodačka ilirska naselja u službi rimske vlasti. Istina, paralelno s ovim terminom javlja se, na znatno širem prostoru i pojam »vicus« koji označava ilirsko stanište. S naseobinom pod ovim imenom srijećemo se čak u dalekom Erdelju, na krajnjem sjeveroistoku Rimskog carstva, gdje se pominje naselje pod imenom »vicus Pirustorum«. Čini se da bi mogla biti riječ o doseljenicima koji su pripadali Pirustima iz stare ilirske države, učesnicima u Batonovom ustanku protiv Rima na početku nove ere. Pretpostavlja se da su ih (ili dio tog plemena) Rimljani po kazni preselili u Erdelj kao vješte rudare, da u tamošnjim rudnicima kopaju za njih zlato.

Intenzitet romanizacije Ilira u Crnoj Gori opadao je sa stepenom njihove udaljenosti od priobalnog područja. Zapravo, u municipilnim središtima su prihvaćene tekovine rimske civilizacije (urbana struktura gradova, jezik, kultura, sistem obrazovanja, vjerski obredi, način života i drugo). Međutim, sačuvalo se i mnogo elemenata konzervativizma. Ilirski živalj u gradovima, ma koliko da se koristi novotarijama, ne prekida lako s tradicionalnim nasljeđem. Štaviše, teži da sačuva svoj entitet, da pokaže svoje osobenosti. Drugim riječima, dosta žilavo se opire mjerama romanizacije. Uostalom romanizacija kao vid življenja i emancipacije slabo je prekoračivala pragove gradskih kapija. Drukčije nije ni moglo biti stoga što municipalne uprave nijesu ulagale mnogo truda da oblike gradskog života šire u rustikalnim izvanjgradskim sredinama. Njihov cilj je upravo bio da iz tih sredina, putem utjerivanja poreza i na druge načine, izvuku što više životnih sokova za bogaćenje gradskog birokratskog aparata i izdržavanje vojske, čiju je brojnu snagu trebalo stalno povećavati. Takav metod vladanja uvlačio je Ilire u svoju ljušturu, izazivao kod njih otpor protiv prekomjernih opterećenja i doprinosio okoštavanju primitivnih oblika rodovsko-plemenskog života.

Organizacija i struktura rimske vojske u provinciji Dalmaciji nije osobito mogla, poduprijeti proces romanizacije Ilira, posebno ne na području Crne Gore. Izvori pokazuju da su rimske legije bile stacionirane u provinciji Dalmaciji samo u vrijeme njenog osvajanja, odnosno do trenutka potpune stabilizacije rimske vlasti. Pomijeranje rimskog limesa (granice) krajem I

vijeka nove ere dalje na sjever, na Savu i Dunavu, imalo je za posljedicu i prebacivanje vojnih legija na taj sektor. Dalmacija je tako dospjela u red provincija bez stacioniranih trupa (»provincia inermis«). Posebno s područja Crne Gore ostalo je malo tragova o životu vojnih formacija. Sačuvani su samo rijetki epigrafski pomeni pojedinih vojnih veterana, a o samim jedinicama, stacioniranim vojnim garnizonima, gotovo da i nema podataka. Na pojedinim natpisima utisnuta su samo nekolika takva imena. Pominje se tako jedan veteran iz Risna kao pripadnik I Adiutriks legije i dva podoficira (beneficiarii consulares), jedan na natpisu u Dokleji, a drugi u Pljevljima (Municipijum S). Smatra se da su tamo dospjeli kao ispomoć štabu upravnika policije za obavljanje policijskih, odnosno žandarmerijskih dužnosti. Ovi podoficiri su bili domoroci, kao što to pokazuje ime Publija Elija Fuscinana iz Pljevalja. Znatno kasnijem vremenu pripada natpis s imenom Gaja Oktavija Lakona iz Duklje. Na jednom natpisu iz Pljevalja pominje se, takođe, domorodac Aurelije Maksim, sin Aurelija Vende.

Iz auksilijarnih (pomoćnih) jedinica sastavljenih iz redova nerimskog stanovništva s teritorije Crne Gore pominje se jedan vojnik VIII kohorte, takođe na jednom natpisu u Duklji. S ovim u vezi treba podsjetiti da su, u početku rimske uprave u provinciji Dalmaciji, Iliri bili mobilisani u pomoćne auksilijarne jedinice, koje su obavljale vojnu službu u drugim provincijama. Bilo ih je koji su služili i u rimskoj mornarici, kao što je slučaj sa Publijem Lurijem Moderatom, mornarom rimske flote u Mesini u Raveni, koji je bio rodom iz Risna.

Lingvistička onomastička istraživanja takođe pružaju izvjesne podatke o romanizaciji koju su sprovodile rimske vlasti među ilirskim stanovništvom municipalnih naseobina u Crnoj Gori, odnosno u njenoj površinskoj, u širem značenju gledano, jedva primijetnoj penetraciji. Pronađeni epigrafski spomenici sačuvali su poneki trag koji svjedoči o pokušajima deilirizacije domorodaca, uživalaca rimskog građanskog prava. Na sačuvanim natpisima ima tipično ilirskih jednočlanih imena kao što je slučaj s imenom Vero sa natpisa nađenog na brdu Sv. Ilija kod Pljevalja. Kakarateristično, je dalje, primjer jednočlanog neromanizovanog, odnosno autentično ilirskog imena s oznakom pripadnosti roda (filijacijom) kao Iratio Arvi iz Komina. U unutrašnjosti Crne Gore česta je pojava jednočlanog imena s rimskim gentilicijem (atribucijom carskog imena), kao na primjer, Aurelija Panto (natpis iz Komina). Postoji i kombinovana formula: rimski gentilicij, patronim (očevo ime) i lično ime, kao: Aurelija Turo Pinzi filia (Aurelijevski Turo, Pinsijev sin), takođe iz Komina. Takvo ime može biti dato u kombinaciji s rimskim prenomenom i rodovskim imenom, kao: Publius Aelius Piadomenus Carvantius (Publije Elije Pjadomen Karvanije) iz Kolovrata, za kojega se pretpostavlja da je bio rodonačelnik ugledne domorodačke porodice. Među sačuvanim natpisima ima ih i u drukčijoj kombinaciji, kao na primjer da se od ilirskog rodovskog imena očuvao samo rodovski pridjev, što se najčešće srijeće među prevashodno domorodačkim stanovništvom iz Komina. Ima i slučajeva kad se vrši premještanje rodovskog imena ispred filijacije, na koju se nadovezuje lično ime prvobitno jednočlane filijacije kao: Vadica Apli filia Titua, što je analogno kombinaciji s rimskim gentilicijem u kontekstu: Cassia Cai filia Anna, iz Vuksan-Lekića.

Ovi zanimljivi podaci govore o jednom, između mnogih metoda deiliri-zacije kojim su se služile rimske vlasti u svojoj strategiji povezivanja provincija s metropolom i unifikacijom vladavinske politike. Uspjesi postig-nuti primjenom ovog asimilatorskog metoda, pa ni u kombinaciji s drugim, ukoliko je u pitanju unutrašnjost Crne Gore, nijesu bili veliki, što ne znači da su potpuno zanemarljivi. Sasvim je izvjesno da je romanizacija po ovom osnovu dala bolje rezultate u Dokleji nego u Municipiju S, ili trećem neidentifikovanom gradskom središtu (u okolini Ivangrada) na području Crne Gore. Pomenute simbioze imenâ u raznim kombinacijama takođe govore da je u pitanju bio proces koji je morao dugo trajati, a ne jednokratna administrativna mjera.

O ropstvu, kao društveno-istorijskoj pojavi, u Crnoj Gori u doba rimske vladavine podaci su neznatni, što bi moglo značiti da nije uzelo maha. Takav utisak se stiče upravo zato jer o ropstvu, kao postulatu društvenih odnosa nema pravih neposrednih izvora. U epigrafskom materijalu jedva da ima tragova koji o tome govore i to uglavnom posredno. Na jednom natpisu stoji ime Gaja Manlija, Gajevog oslobođenika (Caius Manlius libertus Honesi-mus) iz Risna koji je u unutrašnjosti provincije Dalmacije obavljao neke trgovačke poslove za svojega bivšeg gospodara. Neke posredne indikacije o ropstvu imamo i u epigrafskoj građi u Dokleji. Ipak nije riječ o robovskom radu u pravom smislu (o ekonomskoj komponenti ropstva) već o zanima-njima koja su mogla biti u nekoj vezi s ropstvom. Naime, svi su izgledi da su robovi, ukoliko ih je bilo, imali status kućne posluge, baveći se zanatima i dnevnim pomoćnim zanimanjima koja je nametao život u domovima uglednih građana. Najčešće se pominju nutrices (dadilje) ili ancille (sluški-nje). Ponekog roba ili robinju mogli su imati gradski magistrati, vojni veterani i po koji drugi istaknutiji građanin. Međutim, u privrednom životu izvanj gradskih populacija u Crnoj Gori rimske epohe ropstva izgleda nije bilo. Osnovnu proizvođačku masu ovdje su činili domoroci Iliri, stočari i sitni posjednici, grupisani u svoje tradicionalne, gotovo sasvim (hermetički) zatvorene rodovsko-teritorijalne rustikalne društveno-ekonomske strukture.

OSOBENOSTI RIMSKE EKONOMSKE POLITIKE

Uspostavljanjen političke vlasti i fiksiranjem njene unutrašnje strukture, Rimljani su u provinciji Dalmaciji imali već unaprijed globalno određene smjernice svoje privredne politike. S obzirom na konfiguraciju i geomorfolo-ški sastav tla, klimu, komunikacije i druge određujuće činioce, upravnici

provincije i njenih užih administrativnih djelova nastojali su da organizuju privrednu proizvodnju, odnosno ekonomsku politiku u cjelini tako da izvuku što više materijalne koristi za sebe i za Imperiju.

O privrednom životu provincije Dalmacije i njenih pojedinih djelova pod rimskom vlašću, malo je izvornog materijala i možda ponajmanje za njenu crnogorsku regiju. Pisani izvori su epizodni, često sporadični, a arheološka građa nedovoljno istražena. Crnogorski prostori, u komparaciji s drugim djelovima provincije, su s arheološkog stanovišta, neproučeni, a pisani izvori pružaju samo neke posredne dokaze o ekonomici i načinu privređivanja. Može se samo načelno konstatovati da su stočarstvo i zemljo-radnja bile glavne privredne grane, ali o njihovim unutrašnjim proporcijama i odnosima teško je govoriti, kako u relacijama provincije, tako i na području Crne Gore.

Poznato je da je Rim sve novoosvojene oblasti, što se odnosi i na provinciju Dalmaciju, proglašavao državnom zemljom (ager publicus) i da je ta zemlja u početku (za vrijeme Republike) davana na upravljanje istaknutim vojnim i političkim ličnostima (bivšim konzulima i propretorima). Od Avgustovog vremena (od 27. godine p.n.e.) ukupna vlast u provincijama bila je povjeravana namjesnicima sa štabovima njihovih pomoćnika na političkom i privrednom planu. Tamo gdje je to bilo moguće, upravnici provincija su zemlju razdjeljivali na veća i manja privredna gazdinstva (funduse) i davali je u zakup svojim visokim činovnicima i drugim istaknutim sebi odanim ljudima. Po pravilu, na tim poljoprivrednim imanjima radila je robovska radna snaga, a ako je ove nedostajalo, dijeljena je u sitnije parcele i davana na obradu zakupcima (kolonima). U krajevima u kojima se slabije osjećala rimska politička vlast, privrebni život bio je drukčije organizovan. Tamo su zemlju u vlasništvo zadržale domorodačke plemenske i opštinske strukture (civitates) i na nju plaćale porez prema utvrđenim poreskim stopama, koje su varirale, zavisno od mogućnosti primjene mjera političkog pritiska na podaničko stanovništvo.

Ta opšta načela reflektovala su se i na društveno-ekonomske odnose Ilira-domorodaca u jugositočnoj regiji rimske provincije Dalmacije, odnosno u Crnoj Gori.

Raspolaže se izvjesnim dokazima o postojanju fundusâ – poljoprivrednih gazdinstava i u nekim krajevima Crne Gore. Utvrđen je podatak da je na glavnoj saobraćajnici koja je od Narone preko Andverbe (Nikšića) i Dokleje išla za Skodru, u dolini rijeke Trebišnjice, postojalo jedno takvo imanje. Pisani trag o tome nađen je na jednom natpisu u Kosijerevu. Na njemu stoji da je upravnik provincije Dalmacije, Lucije Funisilan Ventonijan, naredio da se obnovi most i međaši (mrginji) na imanju nekog Vezija. Obavezu da to izvrši preuzeo je na sebe upravnik tog imanja (vilicus). U osloncu na posredne dokaze, pretpostavlja se da natpis s pomenutim sadržajem potiče iz vremena carske dinastije Flavijevaca (69-96). Položaj ovog imanja i lokacija upravne zgrade (villa rustica) nijesu utvrđeni. Tokom daljih traganja došlo se do nekih posrednih podataka koji daju za pravo da se pretpostavi da su na još tri ili četiri mjesta u Crnoj Gori mogla postojati rimska poljoprivredna imanja. Tri takva imanja nalazila su se u blizini glavne saobraćajnice koja je vodila od Epidaura (Cavtata) za Skodru uz morsku

obalu. Jedno od njih moglo je biti na Moluntu (ulaz u Boku Kotorsku), drugo na Prevlaci kod Tivta, treće na lokaciji Mirišta u Petrovcu na moru. Na postojanje imanja u vlasništvu (zakupu) nekih rimskih aristokrata u pomenutim mjestima ukazuju izvjesni arheološki tragovi. Najopipljiviji su ipak oni, koji se odnose na lokalitet Mirišta u Petrovcu. Svi su izgledi da je na samom lokalitetu bila smještena upravna zgrada i drugi pomoćni objekti imanja. Najnoviji podaci skreću pažnju na mogućnost postojanja jednog imanja i u Brčelima u Crmnici, te u tom pravcu treba vršiti dalja ispitivanja.

Ma koliko bili značajni pomenuti podaci u vezi s organizovanjem naznačenog vida privrednog života rimske epohe u dijelu crnogorske regije, ni približno tačno se ne mogu odrediti prostori koje su pojedini od navedenih fundusa obuhvatali, a još manje se može govoriti o načinu privređivanja, radnoj snazi, agrotehničkim mjerama i drugom. Pred naukom, u tom pogledu, stoje otvorena pitanja.

Rimska provincija Dalmacija bila je veoma poznata i po nalazištima i korišćenju rudnog bogatstva. Izvori pominju rudnike zlata, srebra i gvožđa. Zlato je dobijano ne samo ispiranjem već i kopanjem, o čemu imamo izvjestan trag kod rimskog pjesnika iz I vijeka nove ere, Stacija, a kasnije i drugih. Na značaj nalazišta zlata u Dalmaciji, posebno ukazuje i Plinije Stariji, navodeći na jednom mjestu podatak da je u doba Nerona dnevno moglo biti iskopano i po pedeset funti zlata. Zna se, isto tako, da je u dalmatinskim rudnicima srebra ono vađeno u velikim količinama. U podjednakoj mjeri to se odnosi i na rudnike gvožđa.

Još u doba Republike rudnici su, uostalom kao i ukupno tle novoosvojenih područja (vanitalske provincije), proglašavani državnom svojinom i davani u zakup istaknutim rimskim građanima (publikanima). Statusno se to nije bitno promijenilo ni u doba Carstva. Razlika je bila samo u tome, što su glavni prihodi od rudnika u republikansko vrijeme išli u senatsku kasu, a u doba Carstva, u njihovu ličnu blagajnu. Zakupnici rudnika već od rane carske epohe imali su titulu konduktora (conductores). Izgleda da su oni mogli biti zakupci određene vrste rudnika u više provincija. Ti krupni zakupnici su pojedine rudnike povjeravali na upravu sebi odgovornim činovnicima, koji su se zvali koloni (colones). Između ostalih, poznat je veliki zakupnik Kvint Septuej Klemens, upravnik gvozdenih rudnika Norika, Panonije i Dalmacije (conduktor ferarium). Ove konduktore su u docnije vrijeme, posebno od III vijeka, zamjenjivali ljudi s novim zvanjima tzv. prokuratori (procuratores), funkcioneri zaduženi za vođenje privrednih poslova u provincijama u širem značenju. Prokuratori su imali svoje kancelarije, tzv. officia, s brojnim činovničkim aparatom koji se stalno povećavao.

Velika rudna nalazišta u provinciji Dalmaciji, radi što efikasnijeg korišćenja, dijeljena su po vrstama. Trima rudnim grupacijama upravljala su trojica prokuratora. Onaj kojemu su povjereni rudnici zlata, imao je sjedište u Saloni (Solin); upravnik rudnikâ srebra nalazio se u Domaviji (procurator argentarium) kod Srebrenice u Bosni, a onaj pak za rudnike gvožđa (procurator ferrarium) nalazio se u Sisciji (Sisku). Kopanjem rude su se, izgleda, uglavnom bavili slobodni ljudi vični tom zanimanju, a vjerovatno je bilo i robova koji su taj posao obavljali po kazni. U provniciji Dalmaciji

glavni rudari bili su domoroci – Iliri. Od uvijek je rudarski posao bio jedan od najtežih i najrizičnijih zanimanja. Neke podatke o tehnici rada u Dalmatinskim rudnicima, o rudarskim jamama, potpornjima i drugom, ostavio je Plinije Stariji.

Da li su i do koje mjere eksploatisani rudnici s područja Crne Gore u rimsko doba, može se samo nagađati. Po iskustvu kojim se tada raspolagalo, moglo bi se reći da su rimski poznavaoci rudnih izvora i rudarske vještine imali izvjesnu predstavu i o rudnim ležištima u sjevernoj Crnoj Gori. Zapravo, postoje neki nagovještaji da su se ležišta bakra, olova i cinka u Brskovu, olova i cinka s izvjesnim procentom srebra u Šupljoj stijeni kod Pljevalja i gvožđa u istoj regiji, mogla koristiti i u davnini, ali ipak to ne nadilazi okvir pretpostavke. Korišćenje tih rudnih nalaza za sada se može vezivati sa sigurnošću samo za srednji vijek. Ali nije bez osnova razmišljanje i o mnogo ranijoj eksploataciji, bar nekih crnogorskih rudnika i u rimsko doba. Po izvorima, ilirsko pleme Pirusti u jednom periodu svoje istorijske egzistencije, možda samo jednim dijelom, bilo je naseljeno u okolini Pljevalja. Kao poznati rudari, oni su već pomenuti. A ta činjenica može da se dovede u vezu s korišćenjem rudnih rezervi iz najznačajnijih domaćih nalazišta.

Uz zemljoradnju, stočarstvo i rudarstvo, sva je prilika, da su domoroci u provinciji Dalmaciji i zanatskoj proizvodnji posvećivali odgovarajuću pažnju. Samo po sebi je jasno da je zanatska radinost morala biti vezana uz urbane gradske sredine i njihovu bližu okolinu. Vijesti kojima se raspolaže o zanatskoj proizvodnji su pouzdanije tek iz vremena kad o njima ima podataka na epigrafskim spomenicima. U tim izvorima se pominju pojedina zanatska udruženja (collegia). Bile su to esnafske korporacije u gradovima koje su okupljale zanatlije iste struke radi zaštite proizvodnje i plasmana narudžbina. Kolegijima su rukovodile istaknute ličnosti (prefekti) i uticajni ljudi u gradskom političkom životu, koji su kao takvi mogli da podupru prosperitet svoje zanatske branše. Jedan takav kurijal (član gradskog vijeća) u Dokleji bio je Marko Flavije Fronton (Marcus Flavius Fronto), koji se na jednom natpisu pominje kao praefectus fabrorum (prefekt zanatskog esnafa). U Dokleji je moralo biti više takvih zanatskih udruženja iz struka koje su za sirovinu upotrebljavale neki tvrdi materijal (kamen, gvožđe, drvo). Jedan nesigurni podatak iz Dokleje indicira na postojanje udruženja obrađivača metala (Collegium ferrarium). Osim pomenutih, vjerovatno je bilo i drugih zanata.

U vrijeme rimske uprave u Dalmaciji je, kako izgleda, bila razvijena i ciglarska proizvodnja na nivou zanatskih radionica. Pored vojnih ciglana, kakva je na primjer bila jedna u Istri (čiji su proizvodi imali izvjesnu prođu i u Crnoj Gori), bilo je i ciglarskih radionica u vlasništvu pojedinaca, bogatih rimskih građana, koji su proizvodili robu za šire regije, a svakako i onih lokalnih. Kako je utvrđeno postojanje jedne takve ciglane sa žigom »Docl«, pretpostavlja se da je morala biti u vezi s Doklejom. Navodno je i primjerak cigle s tim žigom nađen u Spužu, što i nije nevjerovatno. Izvjesno je, isto tako, da su i drugi municipiji u Crnoj Gori mogli imati ciglarsku proizvodnju za lokalne potrebe. U Municipijumu S nađen je primjerak koji upućuje na

domaću proizvodnju, a prema izvjesnim podacima, i u okolini Tivta je radila jedna lokalna ciglana.

U zanatskoj proizvodnji na crnogorskom tlu rimske epohe mogle su imati istaknuto mjesto i klesarske (kamenorezačke) radionice za izradu nadgrobnih spomenika. Po onome što se zna, najuglednije radionice te vrste postojale su u Boki Kotorskoj. O tome svjedoči posebni tip nadgrobnih spomenika, tzv. cipusa (cippus) iz Risna, sa četvrtastom bazom i kupastim dodatkom. Jedna nešto drukčija vrsta ovih spomenika sa većom četvrtastom osnovom i gornjim dijelom u obliku piramide bila je u modi u sjevernim krajevima Crne Gore i zapadne Srbije, posebno u oblasti Podrinja. Pažnju privlače motivski elementi na tim cipusima i stelama – takođe uspravnim nadgrobnim spomenicima – koji su bili vrlo rasprostranjeni na prostorima srednjeg Balkana. Ti motivi su bili figuralni i ornamentalni, tipološki specifični i prepoznatljivi.

O grnčarskim zanatima teško je određenije govoriti. Ali, sasvim je sigurno, da su, ukoliko ih je bilo, ostali neodvojivi od gradskog života i gradske privrede. U razvijenim gradskim središtima, kakvo je bila Dokleja, morale su postajati i takve radionice koje su proizvodile najraznovrsniju keramičarsku robu. Posebno je za gornji sloj gradskog društva morala biti privlačna tzv. terra sigillata, tj. luksuzna keramika. Međutim, arheološki materijal s kojim se raspolaže, nije dovoljan da potvrdi ovu pretpostavku.

Osnovu proizvodnih odnosa u provinciji Dalmaciji i u Crnoj Gori kao njenom sastavnom dijelu u doba rimske uprave, kako se iz izloženog vidi, činile su poljoprivredne grane stočarstvo i zemljoradnja, a u širim relacijama provincije možda do izvjesne mjere i u Crnoj Gori, i rudarstvo. U urbanim, naročito razvijenim gradskim sredinama, razvijali su se još zanati i trgovina. Izvjesno je, međutim, da je u dominantno plemenskim domorodačkim društvenim strukturama ekonomika proizvodnje trajno zadržala arhaične forme i da se u tom pogledu veoma sporo napredovalo. Jednom riječju, produkcioni odnosi se vjekovima nijesu bitno mijenjali.

Važnu kariku u razvitku privrednog života i njegovih tokova u Crnoj Gori, u vrijeme rimske vladavine, činili su rimski putevi, kojima je ova oblast, kao i drugi krajevi provincije Dalmacije, morala biti ispresijecana. Na opredjeljenje putnih pravaca presudno je uticala prirodna geomorfološka konfiguracija tla, strategijski, ekonomski i drugi činioci. O putevima rimske epohe u Crnoj Gori može se govoriti u najopštijim konturama. Za neke od njih, istina, znaju i važni pisani izvori iz docnijih vremena, kao što su Pojtingerova tabla (Tabula Pointigeriana) nastala između IV i VI vijeka i tzv. Antoninijev itinerar (Itinerarum Antoninianis) iz IV vijeka. Na temelju ta dva značajna pisana spomenika mogu se približno rekonstruisati dva važna putna pravca za područje Crne Gore. To su cesta koja je od glavnog južnog središta provincije Dalmacije – Narone išla za Skadar / kontinentalnim pozađem Crnogorskog primorja i ona koja je od Epidaura, uz crnogorsku obalu, vodila takođe za Skadar. Uz oba putna pravca pominju se, u navedenim izvorima, mnoga veća i manja mjesta kroz koja su (ili pored njih) vodile ceste, koje su se na kraju spajale u Skadru. Najveći broj tih mjesta nije identifikovan, samim tim jer putne trase nije moguće pouzdano rekonstruisati, odnosno mnoga od zabilježenih mjesta ubicirati. Uz svu nesigurnost raspoloživi pisani izvori, donekle poduprti i arheološkim nalazima (ostaci nekih lokaliteta, miljokazi, fragmenti građevinskog materijala za putnu podlogu i drugi arheološki podaci), ipak su dovoljni da se približno utvrde osnovni putni pravci koji su u dvije račve od Narone preko Crne Gore spajani u Skadru. Glavni kontinentalni drum koji je polazio od Narone, ulazio je u zapadno područje Crne Gore kod mjesta Mosko i odatle se granao u dva pravca. Sjeverni krak je išao preko Ljubomirskog polja u pravcu Riječana (Castell-Saltua), zatim se kroz Nikšićko polje (Anderba ili Andverba) spuštao u dolinu Zete, prolazeći pored Spuža i Alate (Ribnice) i dalje preko Burzumona (možda Samobora) koji je ležao na sjevernoj obali Skadarskog jezera – stizao u Skadar. Drugi, priobalni put išao je od Epidaura (Cavtata) uz obalu i opet stizao u Skadar. O ovom putnom pravcu, zapravo o bližem određenju njegove trase, još je manje pouzdanih podataka. Valja pretpostaviti da je jednim krakom išao kroz Bokokotorski zaliv preko Risona i Akruviuma, a drugim kroz Tivatsko polje, da se ponovo spoje u Grbaljskom polju i da onda kao jedan putni pravac idu dalje preko Butue i Olciniuma do Skadra. Sasvim je vjerovatno da je jedan krak od Risna skretao preko Grahova za Nikšić. Od Nikšića se dalje penjao na sjever preko Šavnika i stizao u Municipijum S (Komini) kod Pljevalja, i Kolovrat u Prijepolju. Odatle je jednim pravcem mogao ići dolinom Lima, spuštajući se prema jugu ka Lušcu kod Ivangrada i dalje prema Plavu. Sama priroda terena upućuje na postojanje puta koji je pak od Titograda (Alate) vodio u pravcu Kolašina, da se dalje uključi u komunikacionu mrežu susjednih i daljih krajeva Balkana

Putevi, kao žila kucavica i nedjeljivi dio ekonomskog života rimskog razdoblja u Crnoj Gori, ukazuju na domete privrednog razvoja u kontekstu šire privredne politike i obogaćivanja njenih izvora u provinciji Dalmaciji. Putevi uz obalu i oni koji su je povezivali s važnim gradskim središtima bližeg pozađa, svakako su građeni solidnije da bi što bolje služili svojoj svrsi. Za one koji su građeni u unutrašnjosti to se ne bi moglo reći. Otuda je i ostalo više tragova (građevinske fakture) o putevima pravljenim od tvrdog materijala. Uostalom, pred arheolozima stoji zadatak da novim istraživačkim poduhvatima to još bolje utvrde.

VJERSKE PREDSTAVE I KULTNE KARAKTERISTIKE ILIRSKOG STANOVNIŠTVA U DOBA RIMSKE UPRAVE

Nezavisno od toga što se odgovarajuće naučne discipline (obuhvaćene jedinstvenim pojmom – ilirologija) relativno dugo bave izučavanjem ukupne prošlosti Ilira, naučna saznanja o njima skromna su i fragmentarna. To se odnosi na sve oblasti života ilirskog etnosa, pa i na religijsku svijest, vjerske obrede i kultove. Grčki i rimski izvori o Ilirima kolikogod da su nenadomjestivi, toliko su i nesigurni. Isto tako, ni istraženi ostaci materijalne kulture, uza svu svoju dragocjenost, nijesu dovoljni za sticanje kompleksnije potpunije predstave o procesima kroz koje je tokom dugog istorijskog hoda prošla

heterogena ilirska etnička masa. Te ograničavajuće okolnosti odražavaju se i na mogućnost saznajnosti religijske i idolatrijske svijesti Ilira, odnosno pojedinih njihovih užih regionalnih (plemenskih) zajednica. Na području konstituisanja duha i religioznog shvatanja života među ilirskim grupacijama postoji tolika disharmoničnost i nejedinstvo, da je moguće govoriti samo o užim regionalnim i lokalnim karakteristikama. Nikada u njihovoj istorijskoj prošlosti nije im pošlo za rukom da stvore nešto zajedničko, opšteilirsko, što bi ih povezivalo na nivou natplemenske panilirske zajednice.

Po naznačenom osnovu ima svoje osobenosti i ilirska kultura i religija stvarana na tlu Crne Gore, ne svakako strogo uzeto u današnjim njenim granicama, jer su one tada bile posve drukčije. Rezultati areholoških, antropoloških, filoloških, lingvističkih i drugih istraživanja i proučavanja pokazuju da su religijska svijest i religijski kultovi na području Crne Gore imali svoje osobenosti ispoljavanja. U pogledu vjerskih predstava i kultnih obreda, religijska svijest Ilira u Crnoj Gori ima tri osnovna nanosa, sloja. Najstariji od njih je domaći, domorodački, drugi je iliro-romanski i treći orijentalno-ilirski. Ovako ih je samo uslovno moguće podijeliti, jer strane uticaje bilo bi teško, kako hronološki, tako i prostorno razgraničiti. I oni su mogli da se prožimaju po više osnova. Ipak tako označene globalne karakteristike olakšavaju redosljed njihovog prikazivanja.

O najstarijoj fazi ilirske religije uopšte, teško je govoriti usljed nedostatka izvora. To stoga jer su kultni obredi održavani pod vedrim nebom, s jedne, odnosno što je riječ o anikoničnoj religiji, s druge strane. O religijskim shvatanjima Ilira može se suditi na temelju ornamentalnih elemenata, a ne i na osnovu likovnih predstava.

Koliko to oskudni izvori dopuštaju može se smatrati da je, kako je poznato, jedno od glavnih božanstava među Ilirima u Crnoj Gori, bila zmija, u čemu je moguće nazreti daleki uticaj grčke mitologije. Njeno poštovanje je bilo, po prilici, u vezi s kultom predaka i sa htonskim (zagrobnim) životom. O prisustvu toga kulta posredno pružaju dokaze grivnje iz Budve i Gostilja sa zmijskim glavama na završecima, zatim razni privjesci, naušnice i drugi ukrasi sa zmijskim simbolima. Kultne niše ustavonljene u bedemima Meduna takođe se dovode u vezu s kultnim poštovanjem zmije kao istaknutog domaćeg božanstva.

Za znatno širi stari kult Vidasa i Tane – ilirskog božanskog para – bogova plodnosi i vegetacije, a ponekad i sa dodatnim atribucijama preobraženim u rimsko doba u analogne bogove Silvana (Neptuna, a kod Japoda – Binda) i Dijanu (grčku Artemidu), može se pretpostaviti da su upražnjavani i među Ilirima u Crnoj Gori. Na takvu pomisao podstiče i otkriveno svetilište tom božanskom paru u Močinićima kod Cavtata. Tu je na jednoj stijeni urezana loše očuvana predstava tih dvaju božanstava. Svetilište o kojemu se govori, nalazilo se pored jednog izvora. Neposredna blizina Cavtata daje za pravo da se povjeruje u postojanje kulta pomenutom božanskom paru i među Ilirima u Crnoj Gori. Uostalom, ima za to i poneki drugi dokaz, kao što su votivni natpisi s domaćeg terena, koji upućuju na postojanje kulta bogu Silvanu. Jedan takav natpis nađen je u Radosavcima kod Pljevalja, pored Komina, a u svakom slučaju na teritoriji rimskog Municipijuma S. Isto

tako, nađen je i jedan natpis u Kolovratu, posvećen boginji Dijani, koji asocira na mogućnost kulta tom vrhovnom božanstvu. Posebno je značajan natpis iz Dokleje, u koji je urezano ime Dijane Kandovijske, po svoj prilici, za šire područje (Kandovija je mjesto između Ohrida i Elbasana). S ovim u vezi valja podsjetiti da je u samoj Dokleji postojao hram boginje Dijane, ali se ne zna da li je podignut na podsticaj Ilira, ili je bio izraz simbioze ilirskog s rimskim kultom kao svojevrsnim vidom romanizacije domorodaca. O poštovanju Dijane (Artemide) kod Ilira govori i njen utisnuti lik (na reversu) Balajosovog novca iz Risna. U vezi s poštovanjem božanskog para treba pomenuti i njihove česte kultne saputnike – nimfe (možda drijade ili medijade), čiji je kult bio u centru pažnje ratara, pastira, lovaca i drugih. Jedan natpis nađen u Spužu bio je posvećen nimfama. Valja se, dalje, prisjetiti kultnih motiva iz okapine u Lipcima (kod Risna), jer se i tu, takođe radi o svetilištu pod vedrim nebom na domaku izvora, iako je, u konkretnom slučaju, riječ o znatno starijem običaju, koji će tek kasnije kod Ilira doći do punog izraza. Svojevrsne kultne simbole srijećemo i na dva sačuvana nadgrobna spomenika iz Municipija S i Kolovrata. Na njima se u reljefnoj obradi prikazuje lik pastira tzv. Atisa, u stojećem stavu s prekrštenim nogama, buktinjom u ruci i frigijskom kapom na glavi. Druga jedna varijanta ovakvih kultnih izraza iz istog područja predstavlja krilate figure koje simbolizuju genija smrti. Ritus ovih simbola nastao je pod uticajem ikonografije orijentalnog boga Mitre. Kod Ilira vancrnogorskih prostora – što se moralo i na njih odnositi – jedno od značajnih božanstava bilo je konj. Obožavanje ove životinje dovodi se u vezu s uticajem tračkih vjerovanja, kod kojih je konjanik, u kultnim svetkovinama, zauzimao jedno od centralnih mjesta. Pouzdano se, dalje, zna da je bog-konjanik Medaur, bio poštovan u Risnu. O tome svjedoči pisani trag u dalekom Lambeziju – rimskom logoru u Nubiji u sjevernoj Africi. Za vladavine cara Marka Aurelija u tamošnjem hramu jedan vojnik iz Risna ostavio je dva natpisa u stihovima. U jednom se Medaur pominje kao zaštitnik grada (lar), a u drugom kao zaštitnik kulta predaka (penat). U tekstu je Medaur opisan kao jahač na konju s kopljem u ruci. I pored toga što ima mišljenja da je risanski Medaur bio lokalno božanstvo, s obzirom da je ikonografski potpuno nalik na tračkog konjanika, prije će biti da je kult konjanika kod Ilira imao i sveilirsko značenje, uz moguće lokalne osobenosti. Analogno rimskom Medauru u Dokleji se, na sarkofazima, srijeću i likovi Medaura, uz kojega se često pojavljuje i pijetao. Ova motivska sprega asocira na boga psihopompa koji uvodi duše pokojnikâ u podzemni svijet. Merkur dat u takvoj ikonografiji pretežno je ilirski bog, mada u konkretnom slučaju može biti rimska interpretacija tog starog ilirskog kulta. Razmišljanje u tom pravcu podstaknuto je i time jer, uz Merkurov lik na jednom sarkofagu, stoji i ilirsko ime Epidija Tata (Epidie Tatt). Pretpostavlja se da su, u vezi s ilirskim kultovima, i figure lokalnog karaktera iz Municipijuma S i Kolovrata. Te figure u reljefnoj modelaciji interpretiraju čovjeka u pokretu koji na ramenu drži kotaricu s kultom boga Dionisa (grčkog), odnosno Libera (rimskog) to primarno varvarsko božanstvo – najvjerovatnije tračkog porijekla. Dionisove svetkovine kod Tračana bile su praćene bučnim i neoubzdanim ritualom. Merkur dat u takvoj ekspoziciji na spomenicima s krajnjeg sjevera Crne Gore snažno podsjeća

na tračke vjerske svečanosti posvećene Dionisu. Sačuvano je, takođe, i nekoliko votivnih natpisa iz Municipija S i Bijelog Polja, koji su posvećeni kultu Herakla. Na nekima od njih, uz Heraklovo ime, dodaje se i atribut Augustus, što znači da je ta pojava bila povezana sa carskim kultom. Pošto su municipalna središta na sjeveru Crne Gore nastala oko sredine II vijeka naše ere, sasvim je izvjesno da se ovdje radilo o rimskim kultovima.

U urbanim gradskim sredinama Crne Gore domaća ilirska božanstva postepeno su ustupala mjesto rimskim bogovima. Na natpisima često se srijeće ime Jupitera, boga gromovnika, vojnog zaštitnika, kako u Dokleji tako i u Municipiju S. Dedikanti ga naslovljavaju vrhovnim božanstvom (Iupiter Optimus Maximus), a nerijetko mu dodaju i atribut Cohortalis ili kraće Cortalis. Manji je, međutim, broj natpisa posvećenih Junoni, kao što je jedan iz okoline Tivta, u kojem je ova nazvana Lucinom – zaštitnicom čina rađanja. Iz reda rimskih božanstava poštovana je još i Venera s pridjevom Augusta. Pojedini dedikanti ostavljali su natpise posvećene svim bogovima (Deis omnibus) kakvih egzemplara je nađeno u Dokleji. Među onim koji su posvećeni svim bogovima ima izvjesnih s kojima se vezuju tekstualno i mjesni geniji. Za dedikante takvih natpisa vjeruje se da su bili vojnici.

U poređenju s prethodnima, orijentalni kultni obred ostavio je u Crnoj Gori manje tragova. Već je pomenut kult boga Mitre, inače veoma raširen u cijelom Rimskom carstvu. Zavjetnici ovog kulta bili su uglavnom robovi i oslobođenici, a u provinciji Dalmaciji – pa i Crnoj Gori – prihvatili su ga i domoroci. Trag kulta boga Mitre otkriven je u Sv. Juri u okolini Cavtata. Tu je identifikovano svetilište s reljefom na kojemu je prikazan bog Mitra kako ubija bika. Povođenjem za novcem koji je tu nađen, reklo bi se da je svetilište nastalo oko III-IV vijeka nove ere. Ranije pomenuto svetilište u Močinićima posvećeno Silvanu, zamijenjeno je docnije Mitrinim kultom, ali ne sa scenom ubijanja bika, već s pripremom za izvođenje tog obreda. U Dokleji nije nađen trag o poštovanju boga Mitre, iako bi po indikacijama trebalo da ga je bilo. Međutim, u dubljem pozađu Crne Gore, zapravo u Preslici na Lever-Tari otkriveni su tragovi Mitrinog svetilišta na otvorenom prostoru. Smatra se da je dedikant ovog svetilišta mogao biti domorodac, jer se i inače kult ovog božanstva vezuje za romanizovano ilirsko stanovništvo. U Kominima je takođe nađen jedan votivni natpis posvećen ovom orijentalnom bogu. Konačno, nije bez osnova mišljenje da je u sjevernim krajevima Crne Gore kult boga Mitre bio relativno dobro poznat. Osim Mitre u Crnoj Gori su još poštovani Serapis i Izida. Trag toga kulta nađen je na jednom natpisu u Kominima. Ipak, po svemu sudeći, kult poštovanja ovih božanstava nije uzeo većeg maha. Ukoliko ga je i bilo, vjeruje se da su njegovi dedikanti bili stranci, što ne znači da su ga domoroci sasvim zanemarili. Ukoliko su ovi drugi slavili ovo božanstvo, pripadali su sloju romanizovanih Ilira. Sačuvan je i jedan nominalni trag poštovanja Epone – keltskog božanstva vezanog za kult konja, primarnog božanstva pripadnika rimskih auksilijarnih jedinica. Pomen tog kulta na dva natpisa u Dokleji djelo je dvojice vojnika-podoficira, stranaca.

Arheološka građa kao glavna izvorna argumentacija za saznajnost kultne svijesti i kultnih obreda u Crnoj Gori rimskog perioda, posebno u pogledu utvrđivanja korijena nastanka i puteva širenja kultnih manifestacija, ma koliko bila nedovoljna, pokazuje sigurne osobenosti pojedinih vjerskih predstava, njihove preobražaje iz jedne u drugu, njihove simbioze, domete uticaja, odnosno opšte karakteristike i lokalne oznake. Evolucija religijske svijesti i njene metamorfoze, jedna je od sfera praćenja tokova života kod Ilira na tlu Crne Gore, makar samo globalno fiksiranih, u doba rimske vladavine.

SPOMENIČKA SVJEDOČANSTVA I DRUGE TEKOVINE RIMSKE KULTURE NA PODRUČJU CRNE GORE

Bogatstvo formi i visoke umjetničke domete rimske kulture u Crnoj Gori potvrđuju arheološki spomenici razvijenih urbanih sredina, u kojima je rimska civilizacija ostavila najdublje tragove. U prikazivanju nastanka urbanih jezgara i njihovog uticaja na ukupne društvene odnose kod Ilira s teritorije Crne Gore, za polazište se ne uzima hronološki, već značenjski kriterijum, moć uticaja konkretnih urbanih sredina na usmjeravanje tokova života u sferi stvaranja materijalnih dobara i duhovne nadgradnje.

Polazeći od pomenutog kriterijuma treba reći da je Dokleja, rimski municipij iz doba dinastije Flavijevaca (69-96), bez sumnje, najvažnije gradsko središte rimske epohe, sa svim obilježjima razvijenog urbanog naselja, podignutog po standardima razvijenih rimskih gradova. Na izbor lokacije presudno su uticali geomorfološki, privredni (raskršće puteva), klimatski i drugi činioci. Pored grada prolazio je glavni drum koji je kontinentalnim pozađem vodio od Narone za Skadar. Grad je podignut u ravnici između triju riječnih tokova (Zete, Morače i Širalije), pa je tako bio dobro prirodno zaštićen. Samo je jednom (istočnom) stranom, kao neko poluostrvo, povezan s osnovom tla. Prilikom podizanja grad je opasan bedemima, pojačnim kulama, osobito na istočnoj strani. Dokleja se, dosta kasno, prvi put pominje kod Ptolomeja sredinom II vijeka nove ere, potom u IV vijeku pod nazivom Dioklija. Tim imenom grad je nazvao Aurelije Viktor, vjerujući da je bio rodno mjesto rimskog imperatora Dioklecijana, što ne odgovara istini. Zanimljivo je da Dokleju nije pomenuo Plinije Stariji, kad već govori o Dokleatima, sa čijim imenom je povezano i ime grada.

Dokleja je od osnivanja imala status municipija. Gradom i teritorijom pod njegovom ingerencijom upravljalo je gradsko vijeće (Ordo decurionum), na čijem čelu su stajala dva visoka činovnika (duumvirii) koji su vršili upravnu, sudsku i finansijsku vlast. Duumvirii iure dicundo su imali i specijlani zadatak da svake pete godine vrše reviziju spiskova građana. Iz najužeg aristokratskog sloja na epigrafskim spomenicima pominju se neka imena najuticajnijih građana u Dokleji. Među njima se ubraja porodica Marka Flavija Frontona, koji je pripadao rimskom plemenu Kvirin. Sačuvan je natpis u kojemu se pominje i jedna poromanjena domorodačka porodica – Epidiji, s rimskim gentilicijem (Lucius Flavius Epidianus). Takođe se

pominje i porodica Kasija (Casii), dok su ilirska imena s rimskim gentilicijem znatno rjeđa (Anna Cassia, Plaetia Titula). Između ostalih, srijeće se i poneko grčko ime (Eutices, Olimpia, Anicet).

Uz pomenuta administrativno-upravna (činovnička) zvanja u natpisima iz Duklje pominju se i druga zanimanja kao zanatlije (fabrii, možda i ferrarii) ugledni sloj građana, zatim svještenici (seviri, augusti), za koje se smatra da su bili oslobođeni robovi (libertani). Ima i tragova o postojanju robova (Jadestin – rob porodice Bebija, Kvarto – rob Gaja Flavija, Anicet i Olimpija). Od vojnih zanimanja pominju se dva podoficira, isluženа veterana (beneficijari).

U epigrafskoj građi nailazi se i na podatke o religijskim predstavama i kultnim obredima. Na osnovu njih se zna o održavanju kultova Jupiteru, Liberu, Veneri, Domnu i Domni i svim bogovima. Tragovi o istočnjačkim kultovima u Dokleji nijesu poznati. Sačuvan je, međutim, jedan natpis posvećen Dijani Kandovijskoj, za koju se zna da je bila ilirsko božanstvo.

Teritorijalnu nadležnost Dokleje nije moguće pouzdano utvrditi, mada bi se posredno moglo pretpostaviti da je obuhvatala prostor plemena Dokleata, čije je središte bila.

Proces romanizacije van užeg gradskog područja izgleda da je bio veoma slab.

Prema arhitektonskoj strukturi građenja, Dokleja je jedini tipični rimski grad u Crnoj Gori. Potvrdu za to nalazimo u fortifikacionom sistemu, rasporedu gradskih objekata na centralnom gradskom trgu i strukturi svih djelova urbanih segmenata po kojima je grad prepoznatljiv kao rimski municipij. Glavna gradska ulica (via principalis) išla je od sjeverozapada ka jugoistoku. Na tu ulicu bili su oslonjeni najvažniji gradski urbani objekti. Uz sjeverozapadnu kapiju, koja je, izgleda, iz docnijeg vremena (naknadno urađena), pronađen je najveći broj natpisa rimskih careva. S desne strane glavne ulice nalazio se prvi doklejski hram s dvorištem i jednom manjom kućom. Na mjestu gdje je stajao, nađena je jedna statua s medaljonom boginje Rome, kojoj je, vjerovatno, hram bio posvećen, što bi moglo da znači da je tu obavljan carski kult i kult Rome. U produžetku ulice bila je podignuta jedna palata s atrijumom i peristilom. S te iste strane dalje je bio sagrađen jedan hram u liniji zapad-istok, za koji se, prema jednoj reljefnoj predstavi, smatra da je bio posvećen boginji Dijani. U nastavku, ali s lijeve strane glavne ulice, nalazile su se terme (kupatila) razdvojene pregradnim zidom u dva dijela za muške i ženske. Preko puta termi nalazio se glavni gradski trg, četvrtastog oblika, sa trobrodnom gradskom bazilikom, u koju je svjetlost prodirala odozgo kroz arhitravne otvore. Istočno od foruma nedavno su otkriveni još jedna zgrada s mozaicima i jedan hram s apsidom. Zapadni gradski kompleks pripada starijem, a istočni mlađem, vjerovatno ranohrišćanskom periodu. Centar grada nalazio se na gradskom trgu sa svim potrebnim, unaokolo sagrađenim, pomoćnim zgradama. Pravolinijski smjer glavne ulice (via provincialis) morao se lomiti negdje blizu centra, što se ne može pouzdano rekonstruisati. Ali, sudeći po analognim rimskim gradovima, moglo bi se pretpostaviti da je ulica morala skrenuti s glavnog pravca. Uostalom, na izlazu iz grada u pravcu jugoistoka nađeni su ostaci kapije koji su joj mogli pripadati.

Određenu vrstu arheološke građe za rekonstrukciju života u doklejskom municipiju, pružaju i grobni nalazi. Utvrđeno je postojanje dviju nekropola, kao sastavnog dijela gradskog areala. Jedna se nalazila na južnoj strani grada uz lijevu obalu Morače, a druga na sjeveroistočnoj strani na mjestu zvanom Lovišta. Južna je starija, sjeveroistočna mlađa (možda ranohrišćanska). Na oba grobišta sahranjivani su mrtvi iz svih društvenih slojeva. Među otkrivenima, ima nekoliko tipova grobova (sa nadgrobnom stelom, dalje tituli, žrtvenici-are, cipusi i drugi). Ima grobova i u kojima su mrtvi skeletno sahranjivani, kao i onih u koje je pepeo pokojnika stavljan u urnu (olla cineraris), a ova u zemljanu ili kamenu urnu, kao i onih u kojima su mrtvaci spaljivani na licu mjesta, i drugih. Po pravilu, najstarijі grobovi bili su najbliži gradskim bedemima, da se, zatim, na njih nadovezuju mlađi i nekropola stalno širi i uvećava. Prema tipološkim karakteristikama i primjercima nađenog novca u grobnim prilozima, da se zaključiti da su najstariji grobovi iz doba cara Klaudija (41-54) i da ih, dalje, ima redom do Septimija Severa (191-211). Kultni tragovi, gentilna i lična imena i druge karakteristike osvjedočavaju znatan udio ilirskog elementa među žiteljima Dokleje. U dijelu ispitanih grobova najviše je, pak, onih koji su pripadali II i III vijeku.

Koliko je graditeljstvo Dokleje relativno dobro poznato, toliko je pokretni spomenički materijal neznatan za potpuniju sliku o društveno-ekonomskim prilikama, vidovima i dometima emanacije duha stanovnika grada, čiji je uticaj morao biti snažan i na dosta širokom području. Nađeni su samo tragovi iz sfere kultnih i religijskih predstava (medaljoni Rome i Dijane, reljefni prikazi Hermesa, votivni natpisi i drugo). Od predmeta umjetničke plastike nađena je jedna portretna glava iz I vijeka, i jedna sa svrdlastom izradom kose i brade, po svoj prilici, s kraja II ili početka III vijeka. U materijalu od keramike ističu se amfore sa šiljatim dnom, nešto luksuznih predmeta, mahom tanjira i zdjela (terra sigillata), po koja staklena urna, posuda za mirise, čuvena staklena čaša i drugo. Sve to je zapanjujuće malo za jedno takvo značajno naselje kakva je bila Dokleja. Svakako da su nepravovremena i nestručna istraživanja i nebriga za taj znameniti lokalitet učinili svoje. Ipak, ima nade da će buduća temeljita i sistematska arheološka istraživanja donijeti novi materijal koji bi trebalo da bude doprinos rasvjetljavanju istorije ovog grada.

Drugi po značaju rimski grad, s područja Crne Gore bio je Risinium (Risan). Ne zna se tačno što je Plinije Stariji podrazumijevao pod pojmom oppidum civium Romanum, nazivajući Risan tim imenom. Moguće je pretpostaviti da je bilo u pitanju naselje koje je činilo neku vrstu prijelaza ka klasičnom urbanom središtu. Nije jasan ni oblik unutrašnjeg uređenja, koji je Risan, u početku carske epohe, imao. Na osnovu posrednih, mada nepouzdanih podataka, stiče se utisak da je grad uživao status kolonije. Sudeći po gentilnim imenima, najstariji stanovnici su mogli biti Italici (Quintus Manlius, Caius Statius Celzus). Ali je, isto tako, vjerovatno da su rimsko građansko pravo rano stekli i mnogi Iliri, o čemu ima podataka u epigrafskoj građi. Na jednom natpisu se pominje Paentius, što bi moglo da bude analogno ilirskom imenu Panto. Nađeno je i više natpisa s ilirskim numeričkim imenima (Tertius, Quartus, Quintus), a i u drukčijem obliku

(Plaeotor, Plaetoria, Lurius i druga). Na otkrivenim natpisima dosta su česta i grčka imena (Clodius Eucarpus u latinskoj i Mukije Epikretis u grčkoj transkripciji), što pretpostavlja i znatan udio Grka u sastavu gradskog stanovništva.

Postoji i epigrafska građa o tome da je Risan održavao određene veze s izvjesnim naseobinama u unutrašnjosti Balkana i šire. Te veze su mogle biti privredno-poslovne (jedan dekurion iz Rogatice u Bosni misli se da je mogao biti rodom iz Risna; za Manlija iz Kiseljaka kod Sarajeva vjeruje se, takođe, da je iz ovog grada; Marko Flavije Fronoton iz Duklje imao je političke funkcije u Risnu; na natpisu u Herakleji Lincestis (Bitolj) pominje se jedna žena rodom iz Risna; iz ovog grada je i jedan mornar koji je služio u ravenskoj floti).

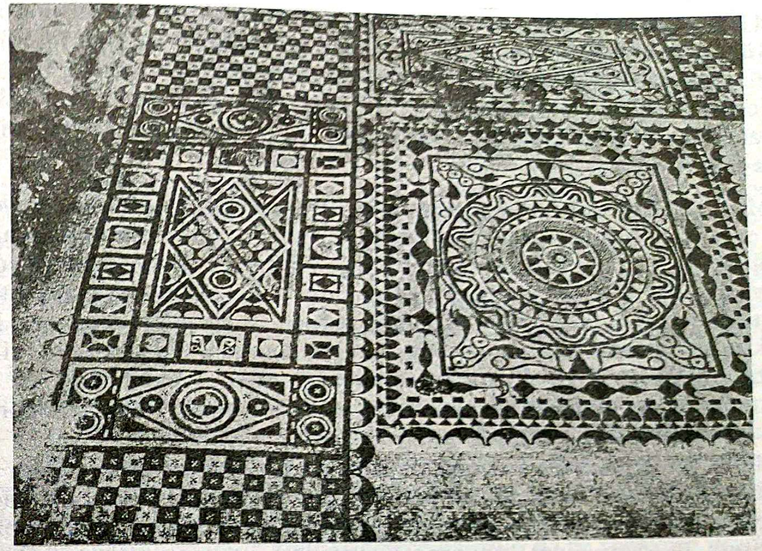
O kultnim obredima u Risnu malo je tragova. Osim već poznatog kulta Medauru, ne može se ništa tvrditi o poštovanju drugih božanstava. Na širem području Boke Kotorske ima nekih takvih tragova, kao što je slučaj s natpisom na Gospinom ostrvu u Krtolima koji je posvećen Junoni-Lucini.

Mada epizodni, neki podaci upućuju na razvijeno graditeljstvo u Risnu. Sačuvan je jedan zidanik s oštećenim natpisom, ugrađenim u jedan zid bolnice u Risnu. Po dimenzijama i tehnici obrade moglo bi se pretpostaviti da potiče iz ruševina neke veleljepne građevine. U jedan kamen urezano je ime Kvinta Manlija iz plemena Sergija. Zanimljiv je i votivni natpis Luciju Eliju Aureliju Komodu, i još neki.

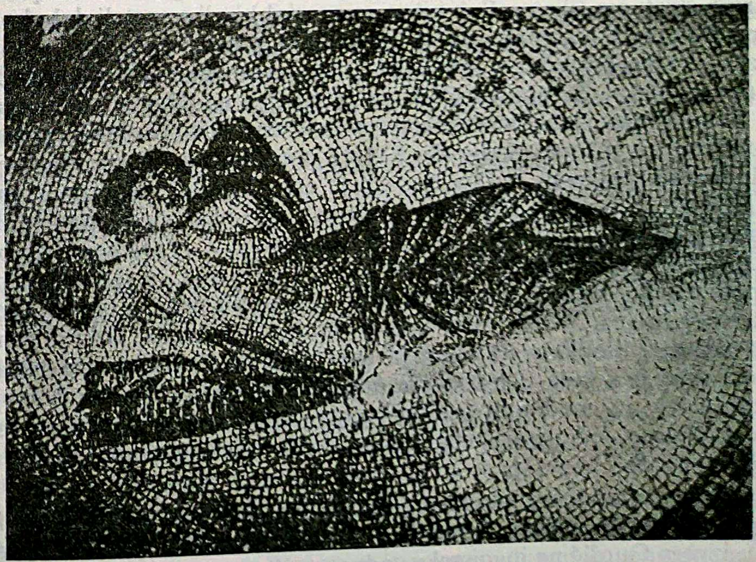
Podaci o zanimanjima gradskog stanovništva su toliko oskudni da malo pomažu u dokučivanju pravog stanja stvari. Nešto govori natpis s imenom nekog Grka Dionisija Ejrenejevskog – retora, možda učitelja govorništva, i jedan drugi, na kojemu se čita ime Lukija Eukarpa, ljekara. Na jednom, pak, natpisu pominje se neki član iz gensa Stacija s nadimkom Vindemiater, što navodi na pomisao da se mogao baviti vinogradarstvom.

Prostor na kojem je bio podignut grad i dalje ostaje nepoznat. Moguće je samo ukazati na smjer njegovog širenja u pravcu istoka, preko rječice Špilje, i u pravcu juga ka morskoj obali. Ovakav utisak podupiru i neki arheološki materijali, kao što su amfore nađene na morskom dnu blizu obale koja tone. Otprilike na sredini lokaliteta Carine nađeni su ostaci neke impozantne rimske građevine. Sačuvana arheološka građa iz Risanskog muzeja daje za pravo da se povjeruje u veoma razvijeno graditeljstvo ovog municipija. Izvjesni ostaci građevina nađeni su istočno od rijeke Špilje, za koje se pretpostavlja da su bile odvojene od užeg gradskog jezgra. Takvo jedno svjedočanstvo su otkopani tragovi jedne vile s raskošnim rimskim podnim mozaicima, ukrašenim geometrijskim i drugim ornamentima. Na jednom fragmentu toga mozaika nalazi se utisnut lik boga Hipnosa. Misli se da ti mozaici potiču iz II vijeka, kad je grad doživio određeni procvat.

Risan je imao i svoju nekropolu na lijevoj obali Spilje u pravcu Kotora. Ali, malo je grobnih nalaza. Sačuvane su dvije kamene urne s natpisima, koje ukazuju na spaljivanje mrtvih. Od drugih tipova, zanimljivi su nadgrobni cipusi sa tipološkim karakteristikama koje se srijeću i van Boke Kotorske. Osobenu vrstu nadgrobnih spomenika čine i tituli koji se javljaju od vremena ranog Carstva, pa dalje. Stele s urezanim likovima pokojnika znatno su rjeđe.

Fragment mozaika rimske vile u Risnu (geometrijski ornament)

Fragment mozaika rimske vile u Risnu (bog sna – Hipnos)

U kategoriju pokretne spomeničke građe spadaju primjerci amfora i posuda od zelenog rimskog stakla. Nađena je i jedna Venerina figurica u plastici, kao i jedna ženska stojeća kamena figura, koja se nalazi na Prčanju. Za jedan portret cara Domicijana (81-96), koji se čuva u kotorskom lapidarijumu, misli se da je iz Kumbora, što se dovodi u vezu s ingerencijom Risna nad ovim mjestom.

Makar koliko bili skromni epigrafski i drugi podaci arheološke provenijencije, pokazuju da je Risan igrao značajnu ulogu u regiji rimskih priobalnih naseobina na Crnogorskom primorju i šire. Nastao je veoma rano. Većinu stanovnika, bar u početku, izgleda da su činili italski doseljenici, ali i uticaj domorodaca – Ilira postaje sve prisutniji, naročito u docnijem vremenu. Dio gradskog življa, iako, možda, nevelik, činili su doseljeni Grci (po svoj prilici, pretežno oslobođenici). Kako vojno-politički, tako i ekonomski, a i u kulturnom pogledu, Risan je bio značajan urbani činilac južne crnogorske regije u prvim vjekovima Carstva.

Među priobalnim davnašnjim ilirskim gradovima, odnosno grčkim naseobinama, možda s funkciom emporiona, potom rimskog opida, i konačno razvijenog gradskog naselja iz rimskih vremena na Crnogorskom primorju, Akruvijum ili Agruvijum, odnosno Kotor, ima istaknuto mjesto. Ostaje otvoreno pitanje zašto se urbano naselje pod pomenutim imenom javlja tek kod tzv. Ravenskog geografa iz VII vijeka, odnosno zašto nije uneseno u Pojtingerovu tablu i Antoninijanski itinerar. Pomeni kod Livija, Plinija Starijeg i Ptolomeja, tog grada, nijesu omogućili utvrđivanje njegove lokacije. Spor oko tog pitanja ostao je u nauci nerazjašnjen u krajnjoj konsekvenciji sve do danas. Jedan od razloga je i u tome, što je još od XIII vijeka došlo do naglog spuštanja nivoa Kotora, jer je zapravo arheološkoj nauci, s tehničko-tehnološke strane, bila uskraćena mogućnost iskopavanja najstarijih stratuma (iliro-grčkih i iliro-romanskih) koji su ostali duboko pod vodom. Pokušalo se, ipak, da se posrednim putem dođe do opipljivih podataka. Posao preduzet u tom pravcu dao je rezultate. Štaviše istraživanjem nekropole na Šuranju, izgleda da je razriješena dilema oko ubikacije starog Akruvijuma. Arheološka iskopavanja vršena 1956. godine na pomenutom lokalitetu u južnom podgrađu Kotora potvrđuju da se na tom mjestu nalazila ilirsko-romanska nekropola, čiji je otkopani sloj, uglavnom, pripadao III vijeku. Natpisi na cipusima i stelama ove nekropole pomažu da se ubikacija »Akruvijuma u Kotoru ponovo postavi i iz domena hipoteza prebaci na čvrst teren činjenica« (P. Mijović). Postojanje, ne jedne, već dvije nekropole u neposrednom susjedstvu svojevrsni je dokaz da su obje nedjeljivi dio gradskog areala. A i izvjesna vojno-strategijska pozicija, koju je priroda kao po narudžbini oblikovala, sama po sebi je dokaz da je grad od nastanka bio tamo gdje je i sada. Istraživanje dubljih iliro-grčkih slojeva nekropole na Šuranju bilo je, međutim, presiječeno visokim nivoom podzemne vode, koja je kuljala iz jednog snažnog izvora, mada su neki tragovi tih dalekih začetaka nazirani.

Najnovija arheološka istraživanja pokazuju da je najstariji Akruvijum posigurno ležao na mjestu današnjeg Kotora, između rijeke Škurde na sjeveru, izvora Gurdić na jugoistoku, odnosno između mora i podnožja brda Sveti Ivan.

U južnom podgrađu ležala je pomenuta iliro-romanska nekropola iz III vijeka. Na tlu te nekropole nađeni su ostaci jedne pravougaone kasnoantičke građevine slične objektima ustanovljenim na budvanskoj nekropoli i risanskoj vili. Unutar i izvanj te građevine otkopani su grobovi u kojima su mrtvi sahranjivani na tri načina. Jedni su građeni za polaganje posmrtnih ostataka u zgrčenom obliku, u drugima su mrtvi sahranjivani u skeletnom položaju, a u treću grupu spadaju grobovi, u kojima su postavljane urne s pepelom prethodno spaljenih pokojnika. Ovaj posljednji pogrebni običaj ostao je u upotrebi kod Ilira sve do Dioklecijanovog vremena, a od tada i oni prihvataju skeletno sahranjivanje umrlih. Način gradnje grobova, zatim grobni prilozi i druge karakteristike sasvim izvjesno potvrđuju da je riječ o iliro-romanskoj nekropoli, koja, vjerovatno, datira od vremena rimske uprave ovim gradom.

Kako su Risan i Kotor bili veoma blizu, postavlja se pitanje njihove teritorijalno-upravne nadležnosti, što se, s druge strane, takođe, mora dovesti u vezu s kompetencijama iste vrste između Kotora i Budve. Usljed nedostatka dokaza, to pitanje ostaje otvoreno u nauci, jedino se raspolaže posrednim podacima o postojanju srodničkih veza između istaknutih rimskih građana Risna i Kotora. Na jednom kamenom natpisu, nedavno otkrivene nekropole, navodi se da je gradsko vijeće naložilo da se rimskom građaninu Akruvija Sekstu Scipionu Firminiju iz tribe Sergija, dodijeli mjesto za podizanje nadgrobnog spomenika. Iz istog su plemena još dva građanina čija su imena unesena na nađene epitafe. Naime, pomenuto gradsko vijeće, takođe, je donijelo odluku da se o trošku mjesne vlasti podigne spomenik Gaju Klodiju Vitelinu. Jedan, pak, drugi natpis, koji je ugrađen u pod crkve na Prevlaci kod Tivta, nosi ime Gaja Egnacija Marcela. Dva posljednja građanina su takođe pripadala plemenu Sergija, što upućuje na vezu između akruvijskih i rizinijskih Sergija..

U neposrednoj blizini iliro-romanskog, nalazilo se grčko groblje, što potvrđuju natpisi na epitafima u grčkoj transkripciji. Na jedan od tih natpisa utisnut je tekst posvećen nekom »nadriljekaru«, što posredno ukazuje i na etno-strukturu kotorskog stanovništva koje je moralo biti mješavina ilirsko-grčko-romanska.

Usljed nedostatka pisanih podataka i arheološke građe ne može se određenije govoriti o privredno-ekonomskim karakteristikama, zanatstvu, trgovini, moreplovstvu, o religijskim predstavama, o kultnim obilježjima. Može se jedino konstatovati da Kotor u svim tim i drugim domenima života nije mogao odudarati od ostalih poznatijih rimskih priobalnih mjesta na području crnogorske, pa vjerovatno i istočnojadranske teritorije.

Kao naseobina (u rano doba emporij) na Crnogorskom primorju Butua (Budva) se veoma rano pominje u pisanim izvorima. Prvi o njoj govori grčki tragičar Sofokle, potom rimski pisci Plinije Stariji i Ptolomej; upisana je, takođe, i ma Pojtingerovoj tabli; pominje je i Ravenski geograf. Iako se na temelju niza podataka zna da je život u Budvi kao urbanom naselju kontinuirano trajao, mnoga pitanja njenog istorijskog hoda ostaju nerazjašnjena. Ne zna se ništa pouzdano o njenom političkom statusu u prvim vjekovima rimske uprave. Pomen o izvjesnom duumviru quinquenalisu iz municipija za koji se pretpostavlja da je mogao biti budvanski, ostaje i dalje

hipotetičan. Moglo bi se smatrati doprinosom razrješenju te dileme, ako bi se utvrdilo da je pomen imena Julija (Iulii) na jednom natpisu u vezi s dinastijom Julijevaca (rimskih careva). U tom slučaju, ne bi bila bez osnova tvrdnja da je grad već rano od opida prerastao u municipij. U prilog pretpostavci o sticanju municipalnih prava, govore i još neki natpisi sa pomenima imena, kao što su Julija Tema (Iulia Temus), zatim Temija Baja (Temia Baia), žena nekog Klaudija Gelasija (Claudius Gelasius) i druga. Ako se pođe od pomenutih imena moglo bi se zaključiti da je Budva rano stekla municipalni status. Kad se, pak, obrati pažnja na naporednost pojave rimskih s ilirskim imenima (Iulia Temus), uz paralelno srijetanje i s onima u grčkoj transkripciji (Egnatija Maksima Mirtatu) itd., postaje jasno da je i stanovništvo ovog grada bilo šarolikog etničkog sastava.

Stara dilema oko ubikacije budvanskog grada izgleda da je na domaku razrješenja. Istraživanja i proučavanja arheoloških ostataka budvanske nekropole i fragmenata zidova s oštećenog bedema, sadrže izvjesne nove dokaze. Tako, upoređivanjem građevinskog materijala iz djelova gradskih zidina s onim od kojeg su građeni grobovi budvanske nekropole, dâ se utvrdi njihova identičnost. Iako, dakle, nije bez sondažnog istraživačkog postupka, moguće utvrditi najstarije graditeljske slojeve Budve, navedeni posredni podaci asociraju na njen kontinuirani život na istom mjestu gdje se i sad stari grad nalazi. Potpora navedenoj tvrdnji je i sama po sebi, lokacija budvanske nekropole. Kao i u drugim municipijima, što je tipično za urbane naseobine, i budvansko groblje je ležalo uz gradske bedeme (na sjeverozapadu). Tipovi grobova (cipusi, tituli, stele) i grobni nalazi relativno bogati i raznovrsni (kamene urne sa staklenim olama, rimsko posuđe većinom crvene boje sa naspramnim drškama i poklopcem, plitki tanjiri razne profilacije – imitacija terra- sigillatae. amfore s ravnim dnom, bronzane fibule, posebno ranocarske Aucissa-fibule i drugo), pokazuju da je nekropola pripadala jednom razvijenom gradskom središtu s povoljnom drutveno-ekonomskom pa otuda i političkom i kulturnom pozicijom. Ako bi se sudilo po raspoloživom arheološkom materijalu, moglo bi se reći da je Budva u rimsko doba držala korak s razvijenim municipalnim središtima Crnogorskog primorja.

O Ulcinju, iz doba rimske uprave, veoma se malo zna. Ono što sadrže pisani izvori posve je nesigurno. Ptolomej (II vijek) pominje Olkinion, bez vijesti o prostornom određenju. Na Pojtingerovoj tabli označen je jedan grad nazvan Vicinium. Ali, kako je ucrtan na prostoru između Budve i Risna, ne zna se da li je pod njim podrazumijevao Ulcinj. U djelu Ravenskog geografa jedan grad se pominje pod imenom Bucinium, pri čemu nije sigurno da se odnosi na Ulcinj. Na dileme u vezi s pomenima u pisanim izvorima, nadovezuje se neizvjesnost u pogledu arheoloških podataka. Nije moguće ništa pouzdano reći o rimskom graditeljstvu, kao ni o drugim sferama života grada iz rimskog vremena. Dosadašnja, pa ni najnovija istraživanja nijesu učinila neki pomak u tom pravcu.

Viševjekovna vladavina Rima ostavila je značajne, mada samo djelimično poznate, tragove svojeg djelovanja i u dubokoj unutrašnjosti crnogorskih prostora. Visoki stepen urbanizacije u tom dijelu Crne Gore pokazuje da su postojali značajni, vjerovatno privredno-ekonomski (prvjenstveno

rudarstvo) razlozi da rimska vlast na tom području izgradi municipalne naseobine analogne razvijenim rimskim središtima tog tipa. Uz oskudne i sporadične pisane tragove koji o tome govore, nađeni su ostaci arhitekture, zatim upotrebni i ukrasni predmeti, od oruđa, posuđa, stakla, preko grnčarije i plastike, do votivnih i drugih kultnih obilježja. Ekstenzivno rasuti ostaci urbano-arhitektonske i druge arheološke građe, njihova posebna približno jednaka gustina na dva lokaliteta (Komini kod Pljevalja i Kolovrat kod Prijepolja) otežavaju preciznu ubikaciju jednog municipalnog središta. Ali, s druge strane, arheološka istraživanja pokazuju da je na tom prostoru zaista postojao jedan razvijeni rimski municipij.

Podjednako je sporno i ime tog značajnog municipalnog središta na krajnjem sjeveru Crne Gore. Oskudni podaci s epigrafskih spomenika (Tita Aurelija Sekstijana i Ulpija Galijana iz Komina i Publija Elija Pjadomena iz Kolovrata) pružaju samo izvjesne indikacije, ali nijesu dovoljni da daju pouzdan odgovor o imenu pomenutog municipija. Stoga je grad u nauku uveden uslovnim nazivom Municipijum S. Raspoloživi pisani tragovi u epigrafskoj građi takođe nijesu dovoljni za sigurno datiranje postanka gradskog naselja. Međutim, analizom podataka o imenima rimskih careva koji se pominju u epigrafskom materijalu, u nauci je preovladalo mišljenje da je Municipijum S mogao nastati oko sredine II vijeka nove ere.

Mada u skromnoj mjeri, epigrafski natpisi pružaju izvjesne vijesti i o gradskom životu ovog središta. Na nadgrobnim spomenicima dosta česti su pomeni dekuriona, duumvira i drugih zvanja koja su imali gradski magistrati. Sam za sebe nešto govori i naziv kuratora Ulpija Gelijana na jednom natpisu iz Komina. Namjesnici provincija su imenovali kuratore kao kontrolne organe u gradovima, kad bi se pojavilo ili bilo na pomolu neko krizno stanje, upravo u vrijeme kad su gradski magistrati svoje funkcije osjećali kao veliki poreski namet. Na takvu neku situaciju moglo bi da asocira i Gelijanovo postavljenje na položaj prokuratora. Osim u natpisima iz Komina, zvanja dekuriona se srijeću i na natpisima iz Kolovrata. Ti dekurioni su uglavnom domoroci, što se vidi i iz imena: Tit Aurelije Sekstijan, za kojeg se navodi da je bio eques romanus. Treba dodati da su domoroci mogli dospjeti ne samo do viteškog, već i do senatorskog zvanja. Od drugih titula iz Municipijuma S valja pomenuti pripadnike svješteničkog zvanja – sacerdolata, kakvo je nosio Publije Elije Firmin, koji je bio duumvir quiquenalis i svještenik (sacerdos) u Saloni (Solinu).

Neznatni su podaci u arheološkoj građi, koja govori o pripadnicima vojnog poziva. Na natpisima se, u dva slučaja, pominju vojnici, domoroci (Aurelije Maksim i Publije Elije Foskin). Foskin ima zvanje konzularnog beneficijara, što bi moglo da znači da je bio dodijeljen za vršenje redarske službe civilnim vlastima.

Među domorocima je bilo vrlo uglednih i uticajnih porodica, čije se djelovanje prati u nekoliko generacija. Takav je slučaj s porodicom već poznatog Karvanija iz Kolovrata koji se pominje sa ženom Panto i sinovima Titom, Lupom i Firminom. Publije Elije Firmin je vjerovatno Karvanijev unuk, a otac Firmijana, pripadnika četvrte generacije čiji je rodonačelnik (Karvanije) stekao rimsko građansko pravo u vrijeme osnivanja Municipi-

juma S. Epigrafska građa iz Kolovrata, Komina i još nekih okolnih nalazišta pruža podatke na osnovu kojih se u još nekoliko slučajeva može pratiti kontinuitet domorodačkih porodica od dvije do četiri generacije. Karakterističan je natpis na kojem su upisana imena: Gaja Suricana i Septimije Kandide (đeda i babe), Aurelija Maksima i Aurelije Madije (roditelja), Aurelija Lavija (muža) i Aurelije Vendo (supruge) i Lavijeve sestre, čije ime nije upisano. Iz natpisa se vidi da su Aurelije Maksim i Aurelije Lavije bili dekurioni Municipijuma S. U fondu pronađenih epigrafskih spomenika ima dosta jednočlanih ilirskih imena s rimskim gentilicijem (Emilije Kalvio, Aurelija Panto, Elija Panto, Aurelija Tāta, Aurelija Testo, Aurelija Tritano itd.). Nijesu rijetka ni jednočlana ilirska imena (Apro, Bes, Jarito, Panto, Vero Sur i dr.). Ima ih zatim s rimskim gentilicijem i dvočlanom ilirskom naznakom (Aurelije Maksim Arcenijan, Aurelija Titula Argurijana, Aurelija Titula Kemerija, Tit Aurelije Celzijan i sl.), dok je od ranije poznat slučaj kombinovanog rimskog prenomena i gentilicija sa dvočlanom ilirskom formulom (Publije Elije Pjadomen Karvanije).

Onomastička epigrafska građa zasigurno pokazuje da je domorodački ilirski živalj činio dominantnu masu gradskog stanovništva u Municipijumu S. Sasvim su pak rijetka imena stranaca (peregrina), među kojima se pominju i dvije Grkinje oslobođenice (Egnacija Soteris i Cezis Asteris), što se isto tako može reći za čisto romanska imena. Drugim riječima, prema podacima s kojima se za sada raspolaže, izvjesno je da se romanizacija u Municipijumu S slabo osjećala.

O zanimanjima stanovništva Municipijuma S teško je određenije govoriti usljed oskudice izvornih podataka. Indikativni izvori upućuju na stočarstvo i zemljoradnju kao osnovne oblike proizvodnih odnosa gradskog i prigradskog življa. Na jednom natpisu iz Kolovrata pominje se vilikus Vir, dakle nadzornik izvjesnog poljoprivrednog imanja koje nije moguće ubicirati. Ipak, izgleda, da su bogata rudna nalazišta bakra, cinka i olova opredijelila glavno bavljenje tamošnjih domorodaca. U ovaj kraj izgleda da su Rimljani po kazni naselili Piruste, poznato ilirsko pleme, zbog njihovog učešća u Batonovom ustanku protiv Carstva. Da su tu postali čuveni rudari potvrđuje i docniji pomen jedne njihove naseobine kao kopača u rudnicima zlata u Erdelju, gdje su kolonizovani u vrijeme jednog od careva – Trajana ili Hadrijana.

Čini se da je robovski rad u Minicipijumu S igrao sporednu ulogu. Pravih robova jedva da je i bilo, kao što pokazuje natpis na koji je urezano ime Sekundo – oca pomenutog vilikusa, i njegove žene, koja, u stvari, nosi isto ime – Sekundo. Oslobođenice, čija imena srijećemo na natpisima, prije sticanja tog statusa, vjerovatno su radile kao kućna posluga. Od zanata, poznati su tesarski (kamenorezački), prepoznatljiv po specifičnoj umjetnosti zastupljenoj na nadgrobnim spomenicima (atisi, are i dr.) i ciglarski o kojemu svjedoče žigovi na opekama.

Arheološki materijal pruža prilično podataka o kulturnim obilježjima i kultnim predstavama. Pomeni Jupitera i Jupitera Fulguratora (Gromovnika) dosta su česti. On se javlja u ulozi zaštitnika grada i zaštitnika kohorte (vojnog patrona). Natpisi njemu posvećeni srijeću se u Kolovratu i Seljanima

kod Prijepolja. Neki dedikanti zavjetovali su se Dijani, drugi Silvanu, treći pak Heraklu (Radosavac, Kolovrat, Komini). Interesantni su i spomenici s urezanom muškom figurom (Komini, Kolovrat) koja u jednoj ruci drži grozd, a u drugoj kotaricu s grožđem na ramenu, za koje se pretpostavlja da su u vezi s kultom Dionisu, odnosno Liberu. Za kult Serapisa i Izide prepoznat u natpisu UlpijaGelijana, teško je utvrditi put kojim je dospio u ovo područje. Svojevrsna je zanimljivost da je veći broj votivnih spomenika u Municipijumu S podigao izvjesni Marko Emilije Antonije, poznati duumvir i duumvir quinquenalis. Oni su posvećeni Jupiteru, odnosno Jupiteru Fulguratoru, kao i Silvanu. Kad bi se pouzdano znalo da je pomenuti dedikant bio domorodac, što nije bez osnova, onda bi se sasvim moglo tvrditi da je obožavanje Silvana bilo nastavak domaćeg ilirskog kulta.

Lokalitet Komini leži na lijevoj obali rječice Vezičnice, na visokoj terasi, koja se stepenasto izdiže u pravcu zapada. Po svojem položaju predstavlja tipičnu rimsku naseobinu, s konturama zidina i izbočinama koje podsjećaju na nekadašnje kule. Neki raniji podaci govore da je stručno oko moglo zapaziti i trase ulica, što više nije moguće. Uz glavno naselje na južnom dijelu nalazila se nekropola s grobovima postavljenim u redove. Ima ih raznih tipova: za skeletno sahranjivanje, za postavljanje urni s pepelom, za spaljivanje. Nekropola se širila i van naselja. U otkopanim grobovima nađeni su fragmenti keramike u primitivnoj tehnici izrade. Riječ je o posuđu rađenom slobodnom rukom, što asocira na daleku tradiciju proizvodnje. Neki ostaci keramike nose na sebi tragove premaza firnisom i mogu se dovesti u vezu sa kasnohelenističkim uticajem. Izvjesni grobni nalazi, pak, indiciraju na rani rimski period, kao što su varijante Aucissa – fibule konkretno s jednom iglom i proširenom glavom. Drugi nalazi upućuju na docnije vrijeme kad se Municipijum S približavao svojem procvatu. I ovdje kao i na drugim lokalitetima u unutrašnjosti provincije Dalmacije srijeću se uz obične grobove i impozantne grobne konstrukcije čiju svrhu nije moguće razriješiti.

Grobni nalazi, koji svojim sadržajem naginju periodu ranog Carstva zadaju određeni problem tim više, kad se zna da je Municipijum S nastao oko sredine II vijeka. Međutim, kako još nije poznata prava lokacija grada logično je pretpostaviti da su otkriveni ostaci grobova pripadali nekom znatno starijem naselju, u čijoj neposrednoj blizini je podignut novi grad. Ipak, odgovor na to pitanje dobiće se tek potpunim rekognosciranjem terena i razgraničenjem starijih od mlađih slojeva naseobine.

Na kominskom groblju rimske epohe ranog Carstva nađena je i jedna kamena ženska glava – rimska kopija nekog značajnijeg grčkog originala. Ova figura mogla je biti uvezena ili je djelo stranih majstora na domaćem tlu. S druge pak strane, velike nadgrobne ploče (stele) nađene na području Komina i šire okoline djelo su domaće produkcije s lokalnim karakteristikama. Horizontalne ploče često imaju posebno odvojeni gornji dio (edikulu) s, u reljef, urezanim likovima pokojnika. Izgleda da su ovakvi nadgrobni spomenici izrađivani serijski, a samo rjeđe po specijalnoj narudžbini. Po pravilu, ti spomenici su duž ivice uokvireni biljnim reljefnim ornamentom – lozicom koja »izrasta« iz jednog suda urezanog na baznoj površini spomenika.

Drugi karakteristični tip nadgrobnih spomenika čine cipusi četvrtaste osnove na koje su postavljeni spomenici u obliku piramide. Uz natpise na bočnim stranama cipusa urezivani su likovi Atisa-pastira, što je bilo u tijesnoj vezi s poštovanjem boga Dionisa. Nijesu rijetki ni slučajevi cipusa s figurama krilatih genija koji drže buktinju u rukama, okrenutu na dolje. Isto tako, na pojedine spomenike u reljefnoj tehnici, urezivani su krilati konjanici, što stoji u tijesnoj vezi s njegovanjem starih ilirskih kultova. Na nadgrobnim spomenicima (stelama, cipusima) prostora Municipijuma S ima kultnih elemenata karakterističnih za područje srednjeg Balkana, pa i van toga prostora. S druge strane, ima više pokazatelja koji izražavaju lokalne crte, kako u pogledu umjetničkog oblikovanja, tako i u ritusu i simbolici kultnih predstava.

Po izboru lokacije, gradska naseobina u Kolovratu podsjeća na onu u Kominima. I ovdje je naselje podignuto na strmoj uzvišici nad obalom Seljaničke rijeke kod njenog ušća u Lim. Slično kao u Kominima, i u Kolovratu se naziru ostaci starih zidina i kula. Arheološki materijal sa svoje strane upućuje na međusobnu povezanost. Najviše potvrda u tom pogledu pružaju ostaci kolovratske nekropole u istočnom dijelu podgrađa, istina danas potpuno uništene podizanjem fabrike. Ima mnogo indikacija koje potvrđuju višestruku povezanost tih dviju rimskih naseobina. O tome svjedoči upražnjavanje gotovo istovjetnih kultova i kultnih obreda. Potvrdu za to pružaju, takođe, nadgrobni spomenici (stele, cipusi), kako arhitektonskom konstrukcijom tako i umjetničkim motivima. Epigrafska građa, dalje, govori o dvjema uticajnim porodicama, iz kojih su pojedini članovi živjeli i djelovali u objema sredinama. Jedna od njih je porodica pominjanog Publija Elija Pjadomena Karavanija, čiji je natpis nađen u Kolovratu a čiji je unuk (dekurion) živio u Kominima. Sličan je slučaj i s familijom Gaja Suricana, čiji su članovi iz nekolike generacije živjeli u oba mjesta, vršeći dužnosti gradskih magistrata.

Navedeni i drugi podaci pokazuju da su oba rimska gradska naselja pripadala jednoj te istoj municipalnoj teritoriji. Uz sve uložene istraživačke napore, ne raspolaže se s dovoljno argumenata na osnovu kojih bi se jednoj od njih dao primat, odnosno atribut municipalnog središta. Taj problem i dalje ostaje otvoren, čekajući na naučno razrješenje.

Više razloga govori u prilog pretpostavci o postojanju jednog rimskog municipalnog središta i u istočnom dijelu sjeverne Crne Gore. Konfiguracija tla i povoljni uslovi za razvoj zemljoradnje i stočarstva, raskršće putnih pravaca, važna strategijska pozicija i drugi činioci, podsticajni su za razmišljanje u tom pravcu. Ali pretpostavke nijesu samo zasnovane na logičkom razmišljanju. Štaviše, i neki arheološki argumenti na to upućuju. Riječ je o dva epigrafska natpisa. Jedan je nađen u Slatini. Na njemu se pominje Lucije Licinije, duumvir, a na drugom otkrivenom u Zabrđu, urezano je ime Licinija Montana, dekuriona. Na žalost, u oba natpisa izostavljeno je ime grada čiji su bili magistrati. Tragajući za bezimenim rimskim gradom, arheolozisu fiksirali selo Lužac kod Ivangrada za moguću lokaciju. Ono leži na jednoj terasi Limske doline, oko kilometar niže od manastira Đurđevi stupovi. Na ovom lokalitetu su otkriveni tragovi većeg rimskog naselja, sa

pojedinačno nađenim predmetima na širem terenu do samog Manastira. Baš u Lušcu je nađen nadgrobni spomenik koji Mark Lucije podiže svojoj majci Teronto. Samo ime upućuje na njenu pripadnost ilirskom etnosu, koji je u ovom kraju morao biti dominantan. O tipologiji građenja grobova, načinu sahranjivanja i drugom, teško je govoriti, kad ni jedna nekropola još nije pronađena. Pa ipak, slučajno nađeni natpisi i drugi djelovi nadgrobnih spomenika nešto govore. Na natpis iz Zabrđa u reljef je ucrtana figurica Atisa, a na onom nađenom u Lušcu, u edikularni dio, urezana je bista u reljefnoj stilizaciji. Oba fragmenta upućuju na zaključak da su grobovi iz ovog kraja mogli biti analogni onima iz Municipijuma S. Potvrdu za to pruža i epigrafski natpis uzidan u manastirsku crkvu Đurđevih Stupova. Taj natpis je zanimljiv i po tome jer se u njemu pominje oslobođenik Aurlije Verzaije. Tako on sadrži i vrijednost podatka karakterističnog za ekonomske odnose.

Koliko je Bijelo Polje bilo okrenuto prema ovom gravitacionom području, teško je reći. Doduše, u samom gradu pronađen je natpis, čiji ga dedikant Elije Domicijan, posvećuje Heraklu. Potom, u selu Zatonu nađen je jedan natpis posvećen Junoni. Stela iz Voljavca, na koju su utisnute dvije reljefne figure s rukama prekrštenim na grudima, takođe podsjeća na rimska vremena. Sve je to, međutim, nedovoljno da se pobliže govori o jasnijim tragovima rimske vlasti u bjelopoljskom kraju. Na naučnicima je da, u tom pravcu, vrše dalja ispitivanja.

Raspoloživi izvori (oskudni pisani tragovi, posebno epigrafske vrste i raznorodni fragmentarni arheološki podaci) pokazuju, tokom prva tri i po vijeka rimske uprave u provinciji Dalmaciji, da su crnogorski prostori bili jedno od najprimamljivijih gravitacionih područja utemeljenja rimske politike. Po izvjesnim svojim karakteristikama južni dio provincije Dalmacije, odnosno područje Crne Gore i sjeverne Albanije, ulazilo je u sferu najužeg interesovanja rimske osvajačke politike. Svakako zato, jer je ustrojstvo ilirskog društva na Balkanu, ovdje doseglo najizrazitiji stepen razvoja, jer je tu bila formirana ilirska država, koja je mrsila račune istočnih rimskih imperijalnih pretenzija. Upravo ta država bila je izazov miješanju Rima u sukobe Ilira s njihovim južnim susjedima Etolcima i Makedoncima. Važna uloga, koju je tada imalo područje Crne Gore, neće izgubiti na značaju ni u vrijeme uspostavljanja neposredne rimske vlasti. Štaviše, njeno priobalno područje, a dijelom i unutrašnjost, ostaće snažna uporišta i razviće se u istaknuta urbana središta, iz kojih će se kreirati rimska politika na Balkanu, posebno od vremena dinastije Flavijevaca pa dalje.

O tekovinama rimske civilizacije i kulture, osobito u njihovoj materijalnoj dimenziji, kao što se iz izloženog vidi, sačuvalo se relativno dosta svjedočanstava. O društveno-ekonomskom i političkom ustrojstvu podaci su šturiji, oskudniji, sasvim skromni, ali, ipak, dovoljni kao osnov da se zaključi, da su se Rimljani u organizaciji vlasti, oblika ekonomskog života i stvaranja materijalnih izvora za stabilizaciju svojeg poretka, uglavnom oslanjali na tanki sloj ilirske domorodačke aristokratije koja je držala konce unutrašnje politike. Ona je, uz to, bila i transmisija asimilatorske politike romanizacije, ali bez dovoljno snage i volje da u tom pogledu postigne ozbiljnije rezultate. Proces romanizacije bio je zapaženiji u priobalnim

municipalnim središtima. Međutim, osnovna masa ilirskog stanovništva, koje je živjelo u vanurbanim rustikalnim sredinama ostala je gotovo netaknuta u pogledu svojeg etničkog sastava, načina privređivanja, očuvanja tradicija i drugih karakterističnih obilježja. Područje Crne Gore činilo je jedno od jezgara konstituisanja i očuvanja ilirskog etnosa na Balkanu u vrijeme rimske vladavine.

VIZANTIJSKA POGRANIČNA PROVINCIJA PREVALIS

Političko ustrojstvo – Od kraja III, odnosno početka IV vijeka, počinje novo poglavlje ustrojstva rimske vlasti na području Crne Gore. Veliki reformni zahvati careva Dioklecijana (284 – 305) i Konstantina (306 – 337), koji su imali za cilj stabilizovanje uzdrmanog položaja Imperije, prouzrokovanog građanskim ratovima, vojnim pobunama i pojačanim nadiranjima varvara, doveli su, između ostalog, do krupnih administrativno-teritorijalnih promjena. Dioklecijan je možda već 297. godine Carstvo podijelio na četiri prefekture, nazvane: Orijent, Ilirik, Italija i Galija. Svaka prefektura dijelila se na manje oblasti – dijeceze (kojih je u početku bilo 12, a pred kraj IV vijeka 14), a ove pak dalje razbijene na po nekoliko zasebnih jedinica – provincija (pri prvoj razdiobi bilo ih je oko 100,a u V vijeku 120).

Balkansko područje bilo je raspolućeno i pripojeno dvijema prefekturama. Italiji, odnosno njenoj dijecezi Panoniji (docnijem Zapadnom Iliriku) pripala je stara rimska provincija Dalmacija, Panonija I (Prima ili Superior), Panonija II (Secunda ili Sirmiensis), Savija i Valerija. U sastav prefekture Ilirika ušle su dvije dijeceze: a) Mezija sa šest provincija, od kojih je jedna bila Prevalis (Praevalis) ili Prevalitana i b) Makedonija sa sedam svojih provincija.

Sa stanovišta statusne pozicije crnogorskih prostora pod poznorimskom, odnosno ranovizantijskom vlašću, od posebnog je značaja izdvajanje tzv. Gornje Dalmacije (ranijeg Naronskog konventa) iz sastava stare rimske provincije Dalmacije i formiranje nove provincije – Prevalisa (Prevalitane).

Etimološko značenje imena Prevalis nije naučno razriješeno. Nastanak ove provincije vezuje se za 297, ili možda 305/6. godinu. Prevalitana je najprije, kako je naglašeno, ulazila u sastav dijeceze Mezije, a potom bila pridodata Makedoniji (oko 396), da se konačno nađe pod ingerencijom dijeceze Dakije (oko 400). Ovi podaci pokazuju da, postavši novoizdvojena provincija, Prevalis nije ostala trajno vezana za jedan nadređeni centar starije vlasti. Ipak, poslije definitivne podjele integralnog Rimskog carstva na Zapadno, sa sjedištem u Rimu, i Istočno – docnije nazvano Vizantijom, s centrom u Carigradu, podignutom na mjestu starog grčkog Vizantiona, koju je izvršio Teodosije I (379 – 395) u posljednjoj godini vlade, Prevalitana je zauvijek ostala u sastavu Istočnog rimskog carstva (Vizantije). Za nekih četrdesetak godina od tog događaja, ova provincija je izgubila svaku vezu s bivšom matičnom provincijom Dalmacijom. Našavši se u položaju pogranične oblasti Vizantije.

Jedno kratko vrijeme (437 – 50) Prevalitana je izgubila status vizantijske pogranične provincije, ženidbom zapadnorimskog cara Valentijana III

(425 – 455) s Evdokijom – ćerkom istočno-rimskog cara Teodosija II (408 – 450), kad je cio stari Ilirik pripao istočnoj polovini Carstva. Krajem V vijeka provincija Prevalis se još jednom našla u ulozi granične provincije Vizantije. To se dogodilo u vrijeme kada je istočnogotski kralj Odoakar prodirao u neke pogranične krajeve na zapadu Prevalisa.

Granice koje su oivičavale prostor provincije Prevalisa ostale su gotovo trajno onakve kakve je imala u vrijeme Teodosijeve podjele Imperije na dva dijela. Zapadna granica išla je od Budve, lovćenskim masivom i ivičnim brdima iznad Boke Kotorske, skrećući od Krivošija na sjever, prolazeći zapadno od Nikšića i dalje Pivom do njenog spajanja s Tarom. Istočne granice, međutim, bile su one iste, koje su bivšu provinciju Dalmaciju odvajale od Novog Epira. Razdvajala ih je rijeka Mat, od koje je granica dalje išla Crnim. do njegovog spajanja s Bijelom Drimom, da nastavi grebenima Šare do gornjeg Ibra. U odsustvu podataka najteže je rekonstruisati sjeverne granice Prevalisa. Pri uvažavanju prirodne konfiguracije tla, moglo bi se pretpostaviti da je išla vijencima gustom šumom obraslih planina Durmitora, Sinjajevine, zatim planinskim visovima sjeveroistočno od Kolašina, završavajući Podgorom i Suvom, odnosno Ibarskom planinom. Od urbanih priobalnih središta, Prevalisu su pripadali Ulcinj i Lješ, a od onih u unutrašnjosti Skadar i Duklja. Skadar je istovremeno bio administrativno-upravni centar i crkveno središte provincije, što potvrđuju i neki pisani izvori. O tome govori pismo pape Lava I, kojim se, 446. godine, obratio Seneciju II, skadarskom episkopu, i pismo Grgura I, u kojemu među arhiepiskopima Ilirika pominje i Jovana, arhiepiskopa skadarskog. U podudarnost političkih s granicama crkvene jurisdikcije ne treba sumnjati jer su one bile na snazi za područje cijelog Carstva.

O neposrednoj organizaciji vlasti u provinciji Prevalis nema podataka u pisanim izvorima, niti pak u arheološkoj (epigrafskoj) građi. Načelno je poznato da je izvršenjem podjele prefekture Ilirika na dijeceze, a ovih na četrdesetak novih provincija (321. godine) Prevalitana uvršćena u one manje značajne, pogranične, kojima su upravljali visoki činovnici sa zvanjem prezesi (praeses) koji su oslovljavani sa vir clarisimus (vir clarisimus, skraćeno = v.c.) ili vir prefektisimus (vir praefictisimus, skraćeno = v.p.). Nerijetko se upravnici pomenutih provincija (onih koje su po važnosti spadale u treću kategoriju) pominju i s titulama iudex, rector, ili moderator.

Prezes se nalazio u vrhu ljestvice civilne vlasti. Na žalost, u izvorima se ne srijeće ime ni jednog od prezesa provincije Prevalis. Još manje je to moguće očekivati za nekog iz njemu podređenih nižih magistrata. Tek posredno, u tzv. Andreacijevoj povelji crkvi Sv. Tripun u Kotoru (kompiliranom dokumentu) iz 809. godine, govori se (literarna reminiscencija) o judeksu koji je stolovao u Duklji.

Već pomenutim reformama Dioklecijana i Konstantina, civilna vlast je bila striktno razdvojena od vojne u cijeloj Imperiji, pa svakako i u Prevalisu. Štaviše, u ovoj provinciji nije, vjerovatno, ni bilo stacionarnih vojnih jedinica, možda, do onog trenutka, kad su u dva maha njene granice bile ugrožene (početkom V vijeka) od Zapadnih Gota (Vizigota) koji su prodirali iz Epira, odnosno krajem tog vijeka od Istočnih Gota (Ostrogota). Ne bi

bilo bez osnova da su u tim vanrednim prilikama i u Prevalisu, makar privremeno, uspostavljene stacionarne jedinice. Arheološki podaci pružaju, u tom pogledu, neke nagovještaje. Naime, utvrđeno je da su vršene neke dogradnje na utvrđenjima u Vigu kod Skadra i Lješu. Istina, nije jasno da li je razlog tome bila odbrana od pomenute opasnosti Vizigota, ili je to činjeno u sklopu akcije obnove utvrđenja u Carstvu. Obnovu same skadarske tvrđave vjeovatno treba dovesti u vezu s ovim drugim razlogom.

Obilježja društvno-ekonomskog razvitka. – U pogledu stepena razvoja društvenih odnosa i ekonomskih karakteristika, mogu se izvoditi samo posredni zaključci. Na osnovu arheoloških podataka (odsustvu pisanih izvora) moguće je steći samo opštu sliku. Izvjesno je da je organizacija proizvodnje, bar ukoliko je riječ o priobalnim obradivim površinama, bila uglavnom u rukama latifundista, vlasnika većih poljoprivrednih imanja. O tome govore skromni arheološki tragovi otkrivenih centralnih zgrada na nekim poljoprivrednim imanjima, kakve su bile vile rustike (villa rustica). Slučajno nađeni ostaci jedne takve vile na lokalitetu Mirišta u Petrovcu na moru, svjedoče o ekonomskoj moći njenog vlasnika. Ostaci podnog mozaika luksuzne izrade posebnog stila, potiču iz IV vijeka. Nešto umjetnički skromniji i oskudniji nalazi upućuju na postojanje i jedne vile rustike na Prevalci kod Tivta u Boki Kotorskoj, iz približno istog perioda. Neki arheološki tragovi i pretpostavka o razvijenom maslinarstvu, asociraju na postojanje latifundijske organizacije proizvodnje i u Barskom polju. U unutrašnjosti Prevalisa tih imanja je moglo biti i više, i to u priobalnom području Skadarskog jezera, oko Skadra i Lješa, u okolini Duklje, u Nikšićkom polju i na prostoru šire okoline Municipijuma S. U prilog postojanja krupnih poljoprivrednih imanja u najsjevernijem dijelu provincije Prevalis, govori i jedan rijetki epigrafski podatak s natpisa nađenim u Kolovratu. U njemu se pominje neki Vurus vilikus, nadzornik robova (sam je bio rob ili oslobođenik) na imanju koje je prostorno fiksirano.

Kao i druge provincije Imperije, i Prevalitana je, u periodu između IV i VI vijeka morala grcati u poreskim opterećenjima, stalno uvećavanim s opadanjem ekonomske moći Carstva i krizom robovlasničkog sistema. Da bi zaustavili proces ekonomskog propadanja zemlje, carevi s kraja III i početka IV vijeka, uvode, pored drugih, razne interventne poreske mjere i zemljišne reforme. Stalno uvećavani poreski tereti iscrpljivali su sitni i srednji posjed, glavne finansijske izvore fiskalnog sistema. Prezaduženi sitni vlasnici, lišavani mogućnosti da vrate dugove kojima su mirili poreske obaveze, konačno su i sami sebe prodavali zajedno s posjedom i postajali trajno zavisni od povjerilaca i vezani za zemlju. Usljed stalnog opadanja vrijednosti novca Dioklecijan je, pred kraj svoje vladavine uveo porez u naturi (annona) posebno obavezujući za vangradsko poljoprivredno stanovništvo, iako ga je dijelom plaćao i gradski živalj, koji je posjedovao parcele u okolini gradskih naselja. Poresku osnovicu činila je određena jedinica obradive zemlje (iugum) na koju je plaćao porez njen vlasnik (caput).Tako je nastao poreski sistem zemljarina-glavarina (capitao-iugatio). Stopu poreza utvrđenu premjeravanjem površine obradive zemlje određivali su utjerivači poreza (exactares), a sakupljali ga egzekutori (susceptores). Dioklecijanov porez u naturi

ostao je na snazi za poljoprivredno stanovništvo do cara Anastazija I (491 – 518). Porez u novcu, koji je od Konstantina I plaćao dio gradskog stanovništva (zanatlije i trgovci), sada je, po drukčijem kriteriju, plaćalo čitavo porezu podložno stanovništvo. Dok je Dioklecijanov porez u naturi (annona) itekako moralo osjetiti poljoprivredno stanovništvo u Prevalisu, dotle je gradski elemenat plaćao porez u zlatu, poznat pod imenom auri lustralis collatio. Ovom vrstom poreza moralo je biti posebno opterećno gradsko stanovništvo Ulcinja, Lješa, Skadra i Duklje, a u manjem obimu i ono iz Municipijuma S.

Kriza, koja je zahvatila Carstvo u kasnoantičkom periodu, snažno se odrazila na opadanje vrijednosti novca. Stoga je vilo više pokušaja da se taj proces zaustavi uvođenjem novčanih reformi, od kojih su osobito dvije vrijedne pažnje. Nešto prije odvajanja Prevalisa od provincije Dalmacije, Dioklecijan je pokušao da povećanjem vrijednosti zlatnika (aureus) zaustavi vrtoglavu devalvaciju. Tom reformom je jedan zlatnik, u vrijednosnom smislu, uvećan tako što je iz jedne funte, umjesto ranijih 70, sada kovano 60 komada, dok se iz jedne funte srebra kovalo 96 srebrnjaka. Tom reformom došlo je do naglog opadanja opticaja zlatnika i srebrnjaka, odnosno do basnoslovnog umnožavanja proizvodnje emisija sitnog novca (follis) – mješavine srebra i bronze, odnosno još sitnijeg bronzanog (minimus). Ovom mjerom ne samo da nije bio zaustavljen proces devalvacije, već je došlo do blokade, paralize razmjene materijalnih dobara. Naime, vrijednost sitnog metalnog novca, u odnosu na zlato i srebro nije bilo moguće utvrditi numeričkim izrazom, već mjerenjem na vagi, što je otežavalo proces prodaje roba i sužavalo tržište u najuže okvire. Da bi se tome procesu poplave sitnog, bezvrijednog, novca stalo na put, Konstantin Veliki je uveo kontrareformu, kojom je vrijednost novoiskovanog zlatnika (sollidus -docnijeg perpera) i analognog srebrnjaka (argentusa), vratio na stari nivo (72 komada iz zlatne i 96 iz srebrne funte). Tom reformom ponovo su podstaknute stare poznate tendencije odlijevanja zlatnih i srebrnih rezervi iz državne blagajne. Pomenute i niz drugih povremenih interventnih mjera, koje su imale za cilj stabilizovanje valutnog sistema, nijesu dale očekivane rezultate, jer se njima nije otklanjao uzrok neravnoteže stalno opadajućih proizvodnih dobara i uvećanih potreba potrošnje, odnosno poremećaja u pogledu ponude i potražnje. Naprotiv, njima su samo potencirane inflacione tendencije. Sve je to pokazivalo da se robovlasnički društveno-ekonomski poredak nalazio u dubokoj krizi (destimulativni kolonatski sistem, ustanci robova, stalna nadiranja i pustošenja varvara) i da ga nikakvim palijativnim mjerama nije bilo moguće održati.

Primjerci novca vizantijskih imperatora, čije su emisije i serije bile u opticaju i na području Prevalisa, u periodu od IV do VI vijeka, pronađeni su u neznatnim količinama. Ipak, dosadašnja arheološka iskopavanja, na raznim lokalitetima iz prevaliske epohe, pokazuju neravnomjernost cirkulacije vizantijskog novca, što je moglo zavisiti od niza faktora, koje je teško izdvojiti. Može se, međutim, konstatovati da jedan od uzroka leži u nedovoljnoj i nesistematskoj istraženosti lokaliteta koji su pripadali tom razdoblju. Biće bliže istini ako su ustvrdi da su primjerci pronađenog novca pojedinih vizantijskih careva prevalitanskog perida od Dioklecijana do cara

Foke (602 – 610), više stvar slučaja, nego pravog istraživačkog postupka. Iz razdoblja od Dioklecijana do Honorija (395 – 423), za vrijeme iskopavanja u Dukljì nađeno je 143 primjerka raznog novca, od kojih 57 nije moguće identifikovati. Od primjeraka koji su pripadali IV vijeku, najviše ih je iz kovnica Konstantina Velikog i Teodosija I. U Riječanima (Sallunto) nađen je primjerak srednje veličine bronzanog novčića cara Konstancija Hlora (293 – 306) i dva primjerka srednje i male bronze Konstansa II (337 – 340), a u mjestu Stule kod Nikšića, jedna velika bronza cara Julijana (361 – 363). Zna se dalje da su neki novčići otkriveni u Dukljì, Igalu i sa šireg područja Boke Kotorske, pripadali caru Honoriju. Problem cirkulacije novca na području Prevalisa, olakšan je donekle pobližim poznavanjem sasvim sitnog oblika (numusa) iz kasnoantičkog perioda. Sačuvani su primjerci te vrste koji potiču od cara Petrika (267 – 273) do Teodosija II (408 – 450). Riječ je o novčićima koji potiču iz Duklje. Iz III vijeka, svega ih je tri komada. Najbrojniji su oni iz IV vijeka (35 komada); primjerci iz V vijeka su malobrojni, a oni iz VI, sasvim rijetki. Numizmatička istraživanja pokazuju da je prevalitanski novac poticao iz raznih kovnica. Stariji primjerci nađeni u Duklji, potiču iz kovnice u Sisku; oni iz IV vijeka su dominantno iz istočnih kovnica carigradske, solunske, antiohijske i drugih. Ima primjeraka iz raznih zapadnih kovnica (slučaj primjerka koji potiče iz lionske kovnice).

Ma koliko bili neznatni raspoloživi podaci o opticaju novca u Prevalisu, kao obliku privređivanja, indiciraju na jedno civilizacijsko vrijeme, u kojem je ova provincija bila uključena u ekonomske koordinate Imperije.

Istočno rimsko carstvo (Vizantija) je, kako je poznato, izbjeglo propast koja je zadesila njegovu zapadnu plovinu, svojom sposobnošću u pogledu prestrojavanja i prilagođavanja novim društveno-ekonomskim odnosima. Elementima vitaliteta u sebi, Vizantija je pokazala sposobnost u smislu uklapanja u svojevrsnu feudalnu strukturu i na toj osnovi iznašla adekvatna politička rješenja, koja će joj omogućiti da još hiljadu godina igra jednu od najvažnijih uloga u političkom životu Evrope i ondašnjeg svijeta.

Na području provincije Prevalis ima izvjesnih refleksija zemljišnih, poreskih i novčanih reformi karakterističnih za razdoblje IV-VI vijeka, ali raspoloživa, uglavnom numizmatička građa, ukoliko je ima, nije dovoljna da bi pružila pouzdane dokaze o društveno-ekonomskim i drugim karakteristikama razvoja u tom periodu.

Prelamanje sukoba između Istočnog rimskog carstva i Germana preko Prevalisa. – Krajem III i početkom IV vijeka, provincija Prevalis našla se u složenom spoljnopolitičkom položaju. Politička nestabilnost dolazila je spolja stoga jer se svojom pozicijom nalazila na pravcu pohodâ, koje su Zapadni Goti (Vizigoti) povremeno organizovali na njoj susjedna područja Carstva. Već u prvoj godini vladavine istočnorimskog cara Arkadija (395) Vizigoti su došli s njim u sukob. Car je pokušao da ignoriše stvorene obaveze prema njima (bio im je ranije priznat status federata), kako bi ih sa što manje finansijskih opterećenja za Imperiju, iskoristio za svoje političke planove. Prozrevši njegove namjere, Vizigoti su se pobunili i organizovali pohod na Carigrad. Plan osvajanja prijestonice nije uspio, ali su s druge strane, prilikom te akcije Vizigoti opustošili Makedoniju i Grčku, da napokon odluče da se nasele u Novi Epir, pa su se tako oko 400 godine, našli na južnim granicama Prevalisa. Car Arkadije je morao da s njima povede

pregovore, prihvatajući uslove sporazuma koje su mu nametnuli. Njihovog vojskovođu Alariha morao je da prizna za vojnog zapovjednika Ilirika (magister millitum per Ilyrikum) uz visoku platu i odgovarajuće materijalne kompenzacije njegovoj vojsci. Ipak, sporazum nije dugo trajao, što je Zapadne Gote ponovo podstaklo da krenu na Carigrad. Sukob je, međutim, izbjegnut i Alarih nagovoren da, u svojstvu carskog zapovjednika, krene s vojskom na Italiju. U borbama koje je vodio s trupama zapadnorimskog cara Honorija (395 – 423) – Arkadijevog brata – koje je predvodio njegov vojskovođa Stilihon, pripadnik germanskog plemena Vandala Alarih, nije imao uspjeha. Neprijateljstvo između Alariha i Stilihona okončano je sporazumom, prema kojemu se vizantijski vođa vratio u Ilirik i zaposio oba Epira, (Stari i Novi) našavši se tako ponovo na ranijim granicama Prevalisa (403). Tamo je trebalo da sačeka iskrcavanje Stilihonovih kontingenata i da udruženim snagama osvoje Istočno carstvo. Do te akcije nije došlo. Naprotiv, Arkadije je nagovorio Alariha da povede vojsku preko Alpa i osvoji Italiju. Alarih ga je poslušao i za svagda napuštio Ilirik.

Iz rečenog se vidi da su Vizigoti u dva maha izbijali na južne granice Prevalisa. I to je sve što se zasad zna o nihovom kretanju u tom pravcu. Arheološka građa ne pruža nikakve podatke o tragovima eventualnog njihovog prodora u ovu oblast.

Pola vijeka kasnije, kao po nekom pravu »nasljeđa«, na južnim granicama Prevalisa pojavila se druga grupacija germanskih plemena – Istočni Goti (Ostrogoti). Naime, vizantijski (istočnorimski) car Lav I (457 – 474) odbio je da im isplaćuje supsidije prema naslijeđenoj obavezi, što ga je dovelo u sukob s njima. Oni su uzvratili pohodom na Ilirik iz svoje matične zemlje u Panoniji. Tom prilikom su zauzeli mnoge gradove. Nakon pohoda na Novi Epir, zauzeli su i Drač. Car je bio doveden u situaciju da ispuni obaveze Imperije prema njima. Na osnovu naknadnog sporazuma, dozvolio im je da se kao kolonisti nastane u okolini Drača. Ali taj sporazum nije dugo ostao na snazi. Ostrogoti su ga, ubrzo, sami prekršili, došavši u konflikt s carem Zenonom, za vrijeme njegove druge vladavine (476 – 491). Organizovanjem nove vojne akcije, oni su 478. godine ponovo zaposjeli Novi Epir, gdje su se dijelom trajno naselili u široj okolini Drača. Toponim Gotista, kod Janjine, podsjeća na tu njihovu teritorijalizaciju.

Neke indikacije pokazuju da se dio Ostrogota tada mogao naseliti i u neposrednoj okolini Skadra. Na tu pomisao daje za pravo jedna dvostruka kopča (čije nalazište nije poznato) s tog terena, s ugrađenim zrnevljem poludragog kamenja, a rađena je u obliku gotske ptice. Uz to neki filolozi dovode u vezu ime albanskog plemena Hoti, nastanjenog u istočnom priobalnom dijelu Skadarskog jezera, s etimologijom imena Goth.

Nakon što je zbacio s vlasti zapadnorimskog cara Julija Nepota (488) germanski vojskovođa Odoakar se proglasio gospodarem Zapadnorimskog carstva. U okviru šire akcije za učvršćenje vlasti na području cijele Imperije, Odoakar je reorganizovao upravu i u provinciji Dalmaciji, šaljući tamo i nova vojna pojačanja. Time je on direktno zaprijetio najisturenijem zapadnom dijelu Vizantijskog carstva – Prevalitani. Može se pretpostaviti da je između neprijateljski raspoloženih susjeda dolazilo do vojnih konflikata. U najmanju ruku, Ostrogoti su mogli imati pretenzije da restauriraju staru

rimsku provinciju Dalmaciju u njenim nekadašnjim granicama, što bi značilo da je Prevalitana ulazila u njihovu političku interesnu sferu. Otuda se smatra da su oni 488/9. godine vršili vojne upade u Prevalis. Neki naučnici čak misle da je tvrđava Anagastum (docniji Onogošt) u Nikšiću tvorevina Istočnih Gota, što je dovođeno u vezu s njenim imenom, koje je moglo dobiti po nekom od njihovih vojnih starješina. Arheološka istraživanja nijesu, međutim, potvrdila tu pretpostavku. U to se tim manje može vjerovati jer ni u samoj provinciji Dalmaciji, koju su zadržali do 534. godine, nijesu ostavili neki znatniji trag. S druge strane, time se ne negiraju njihove vojne akcije u Prevalisu, jer, prema nekim vijestima, izgleda da je i sama Duklja (Dokleja) stradala od njihovih vojnih avantura. Arheološki tragovi požara u hrišćanskoj bazilici, na glavnom gradskom trgu, možda namjerno razbacan i porazbijan kameni namještaj, posredno asocira na pljačkaški pohod Ostrogota 488/9. godine. Po drugoj pretpostavci, moguće je da su oni upali u Duklju poslije katastrofalnog zemljotresa 518. godine, oplijenili je i napuštili.

Konfesionalni odnosi. – Paganska vjerovanja, vjerski običaji i kultovi u Prevalisu, slabo su poznati. O hrišćanskoj religiji i crkvenoj organizaciji koja je bila u usponu, ima nešto više pisanih tragova. Neki izvorni podaci podupiru gledište da je od sredine III vijeka hrišćanstvo u Prevalisu bilo vladajuća religija, iako se paganska vjerovanja i kultovi još dugo povlače. Najstari trag hrišćanstva kao nove konfesije, nađen je na jednoj steli nadgrobnog spomenika iz Kolovrata koji potiče iz druge polovine IV vijeka. Od četiri urezane ljudske figure na toj kamenoj ploči, jedna je malo odvojena postrance krstom, što znači da je jedan član porodice, sahranjen u tom grobu primio hrišćanstvo. Taj spomenik je sebi i porodici podigao neki Vurus.

Nema sačuvanih podataka o tome da je Prevalitanska episkopija bila u organizacionoj vezi sa Salonitanskom arhiepiskopijom. Možda je od samog početka, a zasigurno se može tvrditi, od kraja IV vijeka, sjedište već tada Prevalitanske arhiepiskopije bilo u Skadru.

Kako je već poznato, od početka V vijeka provincija Prevalis ušla je u sastav prefekture Istočnog Ilirka, čije je crkveno središte bilo u Solunu. Ugled samostalne Solunske arhiepiskopije naročito je porastao dolaskom na prijesto cara Teodosija I, koji je u početku stolovao u Solunu. On je podupro pretenzije solunskog egzarha (arhiepiskopskog vikara). Aholija da crkvenu organizaciju u prefekturi Istočnog Ilirika čvrsto drži pod neposrednom vlašću. Između ostalog, uz pomoć cara, on je postigao da potvrđuje izbor episkopâ, podložnih mu sufragana i da u svojstvu najvećeg crkvenog velikodostojnika za svoje područje, odlučuje i u drugim najvažnijim crkvenim pitanjima.

Kako je to bilo vrijeme sukoba oko sfera crkvenog uticaja između rimskog pape i patrijarha, ta borba za primat se reflektovala i na polarizovanje provincijskih crkvenih organizacija, koje su se, od slučaja do slučaja, opredjeljivale za jednu ili drugu suprematiju. Vjerska prava solunskog egzarha protezala su se i na provinciju Prevalis.

Izvori potvrđuju da je za pontifikata pape Siricija II (384 – 399), solunski egzarh Anizije priznao vjersku suprematiju Rima. Papa je solunskom crkvenom poglavaru tada potvrdio pravo da se episkopi u Istočnom Iliriku ubuduće ne mogu postavljati bez njegove prethodne saglasnosti. To je još više zaoštrilo ionako komplikovane odnose između Carigrada i Rima. Car Teodosije II prenio je crkvena prava nad Istočnim Ilirikom (ediktom iz (421) na carigradskog patrijarha Atika (405 – 425), dok je papa Bonifacije I (418 – 422) branio primat svojeg eksponenta – solunskog egzarha Rufa – Anizijevog nasljednika. Borba za crkvenu prevlast u Istočnom Iliriku nastavljena je nesmanjenom žestinom između carigradskog patrijarha Prokla (437–447) i pape Celestina I (422 – 430) i drugog po redu njegovog nasljednika Siksta III (432 – 440).

Situacija se usložava. Crkveni poglavari Istočnog Ilirika povremeno otkazuju poslušnost solunskom egzarhu i otežavaju mu vršenje vlasti. Kako se vidi iz cirkularnog raspisa koji je devetorici neposlušnih uputio papa Celestin I, među onima koji su odbijali da mu se povinuju, bio je i Senecije II – skadarsko-prevalitanski arhiepiskop. Otpor protiv suprematije solunskog egzarha naročito je pojačan poslije smrti pape Siksta III. Među šestoricom od deset crkvenih velikodostojnika Ilirika, koji su odbili da postupe prema uputstvima enciklike pape Lava I (440 – 461), pominje se i skadarsko-prevalitanski crkveni starješina.

Sudeći prema ovom podatku, moglo bi se zaključiti da je Skadarsko-prevalitanska arhiepiskopija ostala van domašaja jurisdikcije pape Lava I.

Kako se Skadarsko-prevalitanska arhiepiskopija opredjeljivala tokom daljih borbi oko primata između dvaju centara, teško je reći. Izgleda da je povremeno prelazila na jednu, odnosno na drugu stranu, prema procjeni situacije. Iako nije bila neposredno zahvaćena teološkim raspravama između monofizita (zastupnika vjerovanja u jedinstvenu prirodu Boga oca i Boga sina – Hrista) i duofizitske ili pravoslavne, nazvane još i nestorijanske struje (imenovane prema njenom vođi patrijarhu Nestoru) koja je zastupala dogmu o dvostrukoj nedjeljivoj Hristovoj prirodi (Hristu – bogočovjeku), Skadarsko-prevalitanska arhiepiskopija je vjerovatno morala da sudjeluje u tim raspravama i da se prema njima opredjeljuje. To bi se moglo pretpostaviti i na osnovu toga što je skadarski arhiepiskop Senecije II učestovovao na Trećem vaseljenskom saboru u Efesu 431. godine, na kojem je nestorijanstvo doživjelo osudu.

U znaku borbe za crkvenu dominaciju između Carigrada i Rima održan je, po nalogu cara Markijana (450 – 457), IV vaseljenski sabor u Halkedonu 451. godine, na kojem je prihvaćena tzv. Halkedonska dogma. Tim dokumentom je podvučena nedjeljivost, ali istovremeno i nespojivost dviju priroda u Hristu, što je značilo osudu monofizita i duofizita. S druge strane, na tom saboru je postignuta saglasnost prema kojoj je papi priznat počasni primat u odnosu na patrijarha, dok su u ostalim pravima obje crkve – istočna i zapadna, bile izjednačene.

Na Halkedonskom saboru skadarsko -prevalitansku crkvu zastupao je Evandar, episkop grada Duklje. On je vjerovatno na tom saboru, u svojstvu

zamjenika, zastupao skadarskog arhiepiskopa, čije je mjesto bilo upražnjeno odlaskom Senecija II.

Ni najautoritativnije odluke koje je izricao car nijesu mogle ukloniti antagonizam između Carigrada i Rima u pogledu pretenzija na prevlast. Sukob ne gubi u intenzitetu ni za narednih careva. Jedan od njih, car Zenon, za svoje druge vladavine (476 – 491), pokušao je da spor prevlada represijom. Stoga je, u sporazumu s carigradskim patrijarhom Akakijem, godine 482. objavio edikt, tzv. Henotikon, kojim se proglašava ujedinjenje obiju crkvenih struja, zbog čega je izazvao protiv sebe monofizite i duofizite. S druge strane, papa Simplicije (468 – 483) ekskomunicirao je iz crkve carigradskog patrijarha, na što mu ovaj uzvraća brisanjem njegovog imena iz diptiha najvećih vjerskih poglavara. Time je bio obilježen prvi (tridesetogodišnji) raskid između Rima i Carigrada. U tom periodu, episkopi Istočnog Ilirika, što znači i Prevalisa, vodili su posve samostalnu vjersku politiku.

Kako je poznato, vizantijskom caru Justinu I (518 – 527) pošlo je za rukom da privremeno izgladi spor između dvaju crkvanih središta – Carigrada i Rima – proglašenjem unije i vraćanjem njihovih ranijih prava.

Ostaje nedokučivo da li je Justinova crkvena politika dovela do kakvih personalnih promjena u prevalitanskoj crkvi. Zapisano je samo to da je tadašnji prevalitanski episkop Andreja imenovan za skadarskog arhiepiskopa.

Do nove statusne promjene u prevalitanskoj crkvi došlo je 535. godine, kad je car Justinijan I (527 – 565) osnovao novu arhiepiskopiju za Istočni Ilirik. Za njeno središte određen je carev rodni grad – Justinijana Prima. Pod upravu novog crkvenog središta dospjelo je sedam episkopija, među kojima i Prevalitanska, od ukupno njih dvanaest, koje su do tada pripadale Solunskom egzarhatu.

Car Justinijan je 546. godine donio odluku kojom je osuđena nestorijanska jeres (»Tri poglavlja«). Taj carski ukaz potvrđen je na V vaseljenskom saboru, održanom u Carigradu 553. godine. Justinijan je na svoju stranu tada pridobio i papu Vigilija (538 – 555), zbog čega je ovaj protiv sebe okrenuo zapadni kler. Time što se našao na carevoj strani, i arhiepiskop Justinijane Prime – Benet, bio je, od svojeg episkopata, ekskomuniciran iz crkve. Car je, međutim, na tom saboru uspio da slomi otpor svojih protivnika.

U svojstvu arhiepiskopa Istočnog Ilirika, V carigradskom saboru prisustvovao je Foka, prevalitanski episkop Skadra, što bi moglo da znači da se opredijelio za carsku crkvenu politiku.

Ni na V vaseljenskom saboru, crkveni sukobi između Rima i Carigrada, što se odnosi i na Istočni Ilirik i konsekventno na Prevalitanu, nijesu bili suzbijeni, a još manje prevaziđeni. Oni su samo prekriveni velom tame za naredno gotovo pola stoljeća.

Tek krajem VI vijeka ima nekih posrednih vijesti o prevalitanskoj crkvi. Papa Grgur I (590 – 604), poput mnogih svojih prethodnika, želi da uspostavi crkvenu vlast u Iliriku. Povodom nekog konflikta između njega i ravenskog egzarha Romana, pomenuto je ime risanskog episkopa Sebastijana. Papa se u dva maha (591. i 595.) obraća risanskom episkopu, moleći ga da posreduje u sporu koji je on (Papa) imao s ravenskim egzarhom. Nesuglasice između svjetovne i crkvene vlasti bile su u to vrijeme u Istočnom Ilirku dosta česte.

Povodom jedne od njih pomenuta je i Prevalitanska arhiepiskopija. Istočnorimski car Mavrikije (582 – 602), pred kraj svoje vladavine, morao je da arbitrira u jednom takvom sporu. Stoga je 597. godine, uz ostale, jednu naredbu, s tim u vezi, uputio i skadarskom arhiepiskopu Stefanu. Pošto je Stefan, kako izgleda, ispoljio neke znake nepopustljivosti, vjerovatno je smijenjen, jer se još iste godine pominje novi arhiepiskop u Skadru, Jovan. Do nekog spora došlo je u to vrijeme i oko episkopske stolice u Duklji. Tamošnji episkop Pavle bio je najprije zbačen, da se uz pomoć svjetovne vlasti ponovo domogne episkopskog položaja, potisnuvši Nemesija koji je u međuvremenu rezidirao. U ovaj spor bio je umiješan i papa Grgur I, koji je tražio od skadarskog arhiepiskopa Konstantina da se, ako sam nije u stanju da razriješi crkveni spor u Dukliji, obrati za pomoć arhiepiskopu Justinijane Prime.

Pomenutim vijestima kao da je finalizirana završna stranica prevalitanske crkvene organizacije. Posljednji podatak za nju vezan jeste pomen episkopa grada Lješa, koji je 599. godine napustio svoju stolicu da se pred nadiranjem Avara i Slovena skloni u Italiju.

Nalazeći se na razmeđu dvaju carstava, provincija Prevalis je bila podložna kulturnim strujanjima i uticajima, koji su zračili iz dva velika centra – Rima i Carigrada. Od početka IV vijeka, uticaj Istoka je morao biti znatno jači, samim tim jer je ova provincija bila dio njegovog političkog organizma. Ali, političke granice, posebno u sferi kulture, po pravilu nijesu u upravnoj srazmjeri s ovom drugom determinantom. Drugim riječima, iako pod neposrednom političkom vlašću Vizantije, Prevalis će dugo ostati područje u kojemu se prelamaju i prožimaju, kako će se dalje vidjeti, kulturni uticaji oba dijela Carstva.

Osobenosti kutlurne situacije. – Na osnovu izvornih materijala s kojima se danas raspolaže, prožimanje istočne i zapadne kulture u Prevalitani moguće je pratiti donekle samo u arhitektonskoj umjetnosti, na temelju ostataka iz Skadra i Dukلje i rijetkih fragmenata sa nešto šireg prostora provincije i nekih dodirnih regiona. Prožimanja kulturnih strujanja Istoka i Zapada bila su u dobroj mjeri proizvod vizantijsko-gotskih ratova u jednom relativno dugom vremenskom intervalu. Kako je Salona (Solin) od kraja IV vijeka objektivno izgubila šansu emitovanja kulturnih impulsa u Prevalisu, ova provincija je prirodno morala biti okrenuta Istoku, ulazeći u njegovu interesnu sferu u užem smislu.

Poznati natpisi na spomenicima V i VI vijeka u Prevalisu isključivo su pisani latinskim jezikom (Jedini trag na grčkom je grčko slovo »pi« utisnuto na jednoj konzoli nađenoj na Prevlaci kod Tivta). To potvrđuju tri dosad otkrivena natpisa. Jedan od njih je ranije već pomenuti natpis iz Kolovrata (najstariji trag hrišćanstva). Drugi je utisnut na poznati stakleni tanjir iz Dukلje s naslikanim scenama iz Starog i Novog zavjeta. Na oba ova natpisa uočljiv je tekst na arhaičnoj latinštini, dok je na trećem nađenom u Izbočinama kod Prijepolja s neidentifikovanog lokaliteta, pisan savremenim latinskim jezikom. U tom natpisu stoji da je izvjesni svještenik Stefan podigao kompleks od nekoliko objekata za vlade cara Justinijana, u VI vijeku.

Sačuvana arheološka svjedočanstva u Prevalisu pomenutog razdoblja pretežno su ostaci rimskog graditeljstva, nešto skulptorskih radova, fragmenti patosnog mozaika i nekoliko djela primijenjene umjetnosti. Arheološki materijali nijesu pouzdani u pogledu preciznijeg datiranja arhitektonskih objekata u vremenskom intervalu od Dioklecijana do Justinijana. Možda je najstariji stratum onaj nedavno otkriven u nekropoli Šuranju blizu južnih bedema starog Kotora, u kojemu je nađen novčić cara Aurelijana (270 – 275). Od same građevine, u tom najdubljem sloju, nađeni su ostaci dva zida, što nije dovoljno da se utvrdi kakav je objekat bio u pitanju.

Prilikom prvih arheoloških iskopavanja, koja je vršila ekipa engleskih istraživača, u Dukljі krajem XIX vijeka, otkriveni su ostaci dviju bazilika u dva kraja grada. Bazilika A nalazila se u jugoistočnom, a bazilika B u sjeveroistočnom dijelu Duklje. Po svoj prilici mlađa, nešto veća bazilika A, ne odgovara u potpunosti tipu takvih građevina, možda stoga, jer je naknadno građena na ograničenom prostoru između dviju ulica. Otuda se atrijum i propileji nalaze na južnoj strani građevine. O tome da li je postojao ulaz i sa zapadne strane, može se samo nagađati. Inače u pitanju je trobrodna bazilika sa polukružnom apsidom, koja se na spoljnjem dijelu istočnog zida ocrtava poligonalno. Uz centralnu apsidu (prezviterij) s bočnih strana su protezis i đakonikon. Manje prostorije koje su se nalazile između bazilike i atrijuma, dograđene su docnije. Ostaci bazilike B u sjeveroistočnom dijelu grada, ustanovljeni su ispod temelja krstoobrazne crkve iz IX vijeka. Najnovija istraživanja su još pokazala da se ispod nje nalazila još jedna građevina, možda profana, koja je vjerovatno stradala u zemljotresu 518. godine. Bazilika B je, takođe, imala trobrodni plan prostorija sa polukružnom apsidom spolja i iznutra, dok su joj ostale prostorije bile nalik na baziliku A.

Poslije pomenutog zemljotresa, odnosno možda pustošenja od strane Ostrogota, sjedište Dukljanske episkopije bilo je premješteno u susjednu Zlaticu (Doljane), na što asocira i tamošnji lokalitet Biskupova dolina. Tu je podignuta kombinovana građevina: oktogonalna bazilika u čijem arhitektonskom sklopu se nalazila trikonhosna crkva sa narteksom i kasnije dograđenim atrijumom. Uz narteks se nalaze đakonikon i krstionica s krstoobraznom piscinom sa sjeverne strane. Na bočnim stranama atrijuma nalazili su se, arkadama i parapetnim pločama odvojeni, pokrivêni od nepokrivenih prostora. Nedavno otkrivena crkvena građevina u Baru na Topolici, prema rekonstruisanom planu, bila je takođe trikonhosnog tipa. Na još nekoliko lokaliteta u Crnoj Gori otkriveni su ostaci crkvenih građevina V i VI vijeka, i to u Budimlju, Kolovratu i na gradini u Martinićima kod Spuža. Izgleda da je, isto tako, riječ o tragu jedne bazilike nagoviještene ispod temelja crkve Sv. Petar u Bijeloj u Boki Kotorskoj. Prilikom nominalnih arheoloških iskopanja otkrivena su dva glomazna pilastra, koji po stilu izrade pripadaju VI vijeku, a vjerovatno su segmenti neke monumentalne građevine (crkve) iz toga doba. Ostaci jednog crkvenog objekta s fragmentima patosnog mozaika, nađeni su i u Žanjici na Luštici (Boka Kotorska). Tragovi upućuju i na još neke crkvene objekte iz tog vremena u Boki. Nađeni su na Prevlaci kod Tivta i u Donjoj Lastvi.

U Prevalisu je sačuvano malo materijala kasnoantičke skulptorske umjetnosti. I ono što je sačuvano spada gotovo isključivo u dekorativnu plastiku, uz nešto ostataka kamenog namještaja. Od nadgrobnih spomenika poznat je samo jedan sarkofag iz bazilike na Zlatici. Fragmentarni materijal dekorativne plastike potiče iz Duklje i Doljana (Zlatica). Iz bazilike A u Duklji nađeni su djelovi kapitela rađeni u korintskom, odnosno degenerisanom jonskom stilu, ponekad s krstovima a ponekad bez njih među volutama. Fragmentirana parčad odlomljena od kapitela najčešće su od baznih djelova. Ostali primjerci kamene plastike dio su ukrasnog materijala kamenih oltara. Iz te grupe najvrijednije su parapetne ploče koje nijesu bile samo dio oltarskih ograda, već su ugrađivane između stubića u crkvama da bi odvojile bočne od centralnog broda. Najljepši su primjerci rađeni od mermera s urezanim šestokrakim krstom u medaljon od tordirane trake sa završecima u obliku bršljanovih listova. Neki od pronađenih stubića, odnosno njihovih djelova, pripadali su ogradama prezviterija, a neki pak ciborijima. Od materijala koji je pripadao bazilici B najvažniji su kapiteli, parapetne ploče i imposti. Sudeći po primjerku impost-kapitela, ova bazilika je imala biforu ukrašenu dvojnim redom stubova. Materijal sličnog sadržaja nađen je i na ostacima bazilike s trikonhonsom u Doljanima. Najvažniji su impost-kapiteli ukrašeni krstom i drugi fragmenti.

Van pomenutih crkvenih građevina nađeno je vrlo malo kamene plastike. Tu spadaju konzola i stubići nađeni u patosnom podastiraču katedralne crkve iz XII vijeka (Sv. Mihailo na Prevlaci) i dva već pomenuta kamena pilastra u crkvi Sv. Petar u Bijeloj, koji su, kako izgleda, pripadali nekoj impozantnoj građevini.

Za stariju skulpturu iz Prevalisa pouzdano se može reći da tipološki pripada radionicama dalmatinskog primorja, sa jasno naglašenim salonitanskim uticajem, dok mlađa pripada justinijanskoj istočnorimskoj epohi.

Od materijala iz domena primijenjene umjetnosti, najvažniji su podni mozaici iz vile rustike u Petrovcu na moru iz IV vijeka. U jednoj prostoriji te vile pronađeni su dobro očuvani fragmenti mozaičkog tepiha, a u neposrednoj blizini i jedan odlomak mozaičke podloge na koji su uslikane tri ribe sa jednom glavom. To bi moglo da znači da je patosna površina neke od prostorija bila ukrašena predstavama morske faune. Na ispitanom dijelu petrovačkog mozaika dominiraju motivi s geometrijskom i biljnom ornamentikom. Nešto mozaika nađeno je i u supstrukciji crkve Sv. Đorđije u Baru, najčešće sa prijepletnom ornamentikom, koja vjerovatno potiče takođe iz IV vijeka. Slični su po umjetničkim motivima i tehnici izrade i mozaici iz bazilike u Žanjici na Luštici, zatim iz vile rustike na Prevlaci i iz crkve Sv. Srđ i Vakh u Podima kod Herceg Novog. Ipak samo petrovački mozaik je dobro očuvan i pogodan za naučnu analizu. Ispitvanja su pokazala da je tipološki, ukrasni mozaik iz Petrovca i šireg primorskog područja proizvod majstorskih radionica dalmatinske salonitanske škole, čije se rukotvorine često srijeću u unutrašnjosti Ilirika.

Od staklenih umjetničkih predmeta nađeno je nešto materijala (fragmenata) fine izrade, ali koji po umjetničkim karakteristikama pripada ranijem periodu. Nasuprot toj fakturi stoji tanjir iz Podgorice koji asocira na nevještu

majstorsku ruku, kako u pogledu naslikanih starozavjetnih scena, tako i u ikonografiji i tekstu pisanom arhaiziranim latinskim jezikom. Pošto se radi o usamljenom primjerku, teško je povjerovati da je u pitanju proizvod neke domaće radionice.

O zlatarskoj majstorskoj vještini u Prevalisu gotovoda i nema podataka. Poznata je samo jedna fibula iz Moštanice (Anderba) kod Nikšića i fibula izrađena u obliku goluba, koja potiče iz V vijeka, a nađena je kod Tivta u Boki Kotorskoj.

NAJSTARIJE RAZDOBLJE CRNOGORSKIH PREDAKA

POJAVA SLOVENSKIH PLEMENA NA BALKANSKIM GRANICAMA VIZANTIJE

Na kraju V i početku VI vijeka, u procesu je bila posljednja, završna faza nadiranja varvarskih plemena na balkanska područja Istočnog rimskog carstva, čije se ime u nauci zamjenjuje novim, grciziranim nazivom Vizantija. U trenutku kad je Zapadno rimsko carstvo bilo srušeno (476) i na njegovom tlu stvoreno nekoliko germanskih država, Istočno carstvo, odnosno Vizantija, pokušava da pronađe modalitete uspješnog suzbijanja varvara i održavanja cjelovitosti državne teritorije. Tokom minulih vjekova Istočno carstvo je vojno-političkim i diplomatskim sredstvima uspijevalo da nađe mjeru odnosa s germanskim (Vizigoti, Ostrogoti, Langobardi, Gepidi) i srednjoazijskim (Huni) plemenima i očuva suverenitet nad balkanskim teritorijama. Na kraju se pokazalo da je prisustvo Germana na Balkanskom poluostrvu ipak, bilo prolazna pojava. Vizantija je, međutim, vjerovala da je njihovim odlaskom u Italiju (488) trajno minula svaka dalja opasnost pritiska na balkanskim granicama. Bio je to loš politički proračun, jer još dok su se na ostrogotskom putu za Italiju osjećali svježi tragovi odlaska, na sjevernim granicama Balkana pojavljuju se mnogoljudna evro-azijska plemena, među kojima su osnovnu masu činili Sloveni. S njima naporedo, ili su već dijelom bila, ili dolaze huno-onogurska plemena iz srednje Azije. Vizantijski pisci neka od njih poimenično pominju kao Bugare, Hune, Kotrigure, Utrigure, Onogure i druge. Od tih novih pridošlica u narednih stotinjak godina najdublji istorijski trag ostavili su Avari, da na kraju iščeznu kao i njihovi prethodnici Huni.

Vizantija nije mogla odmah da procijeni opasnost od novih varvarskih skupina koje su navirale na Dunavu, pogotovu ne od slovenskih. Misleći da je iza odlaska Ostrogota minulo vrijeme opasnosti na dunavskom limesu, car Anastazije I (491 – 518) prebacio je glavninu vojnih snaga s ovog sektora na istok radi odbrane istočnih maloazijskih provincija Carstva od persijskih osvajača. Ta kratkovida odluka, otkriće novo poglavlje krize vizantijske politike na Balkanu.

Na dunavskim granicama Carevine najednom su se, na kraju V i početku VI vijeka, našle nove skupine raznih plemena. Šarolik etnički konglomerat pridošlica pojavljivao se u nazimjeničnim talasima, dolazeći povremeno u

konflikt s prorijeđenim posadama carske vojske stacionirane uglavnom u utvrđenjima duž graničnog pojasa. Sukobljavanje pridošlica s pograničnim jedinicama postaje učestalije poslije sloma Atilinog hunskog saveza u Panoniji (452).

Po brojnoj snazi, među novim vizantijskim susjedima bila su najbrojnija slovenska plemena. Najranije vijesti o Slovenima (krajem V i početkom VI vijeka), bilježe vizantijski pisci Jordanes i Prokopije. Oni dotad nepozanta plemena nazivaju Slovenima. To ime za nove susjede vizantijski pisci preuzeli su od njih samih. Etimološki je izvedeno iz pojma »sloviti«, što je na slovenskom jeziku značilo »opštiti među sobom«, »razgovarati«, »sporazumijevati se«. Plemena obuhvaćena tim imenom nastanjivala su, u vrijeme pomijeranja određenih njihovih skupina na jug prema Balkanu, široka prostranstva centralne Evrope sjeverno od Bugara, okvirno od Dnjepra na istoku do Visle i Baltičkog mora na zapadu. Drugo ime za skupinu Slovena, uslovno rečeno, nastanjenih u istočnom dijelu prapostojbine – Anti, nije izvorno slovensko, već izgleda, da su ih tako nazivali njihovi najbliži zapadni susjedi – Germani. Ovo ime, koje obuhvata grupaciju slovenskih plemena, dovodi se u vezu sa starim nazivom Vendi, Vindi, Vinti, Veneti, koje pominju rimski pisci Plinije Stariji, Tacit, Ptolomej i drugi, navodeći o njima oskudne sporadične vijesti.

U gotovo nepreglednim prostranstvima istočne i srednje Evrope koja su nastanjivali, Sloveni su stizali u dužem vremenskom rasponu, privodeći taj proces kraju možda još tokom poznog neolita. Smatra se da su pripadali grupi Indo-Evropljana koji su se, po dolasku u Evropu izmiješali sa zatečenim starincima i stvorili novu etno-istorijsku (praistorijsku) zajednicu nazvanu Slovenima. Iz toga proizlazi da je ranoslovenska kultura nastala simbiozom autohtonih i spolja unesenih kulturnih sadržaja, što su potvrdila arheološka istraživanja, lingvistička, filološka, antropološka i druga ispitivanja.

Prema zabilježenim vijestima, slovenska plemena udružena s nekim srednjoazijskim plemenskim grupacijama, ugrozila su vizantijsku teritoriju na početku vlade cara Anastazija I. Moguće je da su udruženi napadači bili obaviješteni o labavljenju odbrambene linije na sjevernim granicama Carstva usljed prebacivanja pretežnog dijela vojske na istok protiv Persijanaca. Zasigurno se zna da su na samom kraju vlade cara Anastazija Sloveni zajedno s Bugarima upali na vizantijsku teritoriju. Kako su u tim ekspedicijama, uz Slovene i Bugare, sudjelovale još neke plemenske skupine, vizantijski pisci ih nazivaju opštim imenom »Geti«. Neki docniji pisci, međutim, taj naziv upotrebljavaju izričito za Slovene (Teofilakt Simokata).

Jedna skupina Slovena označena njihovim drugim imenom – Anti, izvršila je prvi samostalan upad na vizantijsku teritoriju u doba cara Justina I (518 – 527). Protiv njih je upućen carev vojskovođa Germanik i primorao ih je da se povuku. Za nekolike naredne godine nije registrovan nijedan napad Slovena na Vizantiju. Njihov sljedeći pohod izveden je zajedno s Bugarima, a izvori ga fiksiraju na početku vlade Justinijana I (527 – 565). Tokom tog pohoda prodrli su duboko u Trakiju i Ilirik, da se na kraju sučele s kontingentom posebice upućene vojske na čelu s carskim vojskovođom Hilvudom. Poslije trogodišnjih operacija Hilvud je uspio da ih potisne i

prodre preko Dunava u unutrašnjost njihove teritorije. Na kraju je bio poražen i primoran na povlačenje. Povoljnu priliku za nove pljačkaške akcije Sloveni nijesu tada iskoristili, zbog međusobnih unutrašnjih trvenja, koja su trajala nekolike godine. Tek 540. godine izvršen je novi pohod Bugara i Slovena u Trakiju. Vizantinci su ovu akciju jedva uspjeli da zaustave s pred samim Carigradom.

Na pomolu je bilo vrijeme kad se Sloveni sve više javljaju kao samostalan politički i vojni činilac. Vizantija je to itekako osjetila. Već 545. godine jedna snažna grupacija Anta prodrla je u Trakiju, a tri godine kasnije udružene snage obiju slovenskih skupina kretale su se u raznim pravcima po Trakiji i Grčkoj, dospjevši do Drača (548). O snazi kojom su tada raspolagali svjedoči i podatak da im se nije smio suprotstaviti odred od 15000 Vizantinaca, već se samo kretao pozadi njih, prateći ih. Tokom toga pohoda Prokopije ističe da su ispoljili napredak u vojnoj tehnici, s lakoćom osvajajući mnoga utvrđenja. Sredinom VI vijeka slovenski upadi su predstavljali pravu napast za Vizantiju. Godine 549. njihove grupacije su krstarile Ilirikom i Trakijom, izbile na Egejsko more i osvojile tvrđavu Toper na ušću Meste. Tom prilikom su ploveći svojim malim lađama (monoksilima) opustošili mnoga ostrva uz istočnu maloazijsku obalu. Iz pohoda vratili su se preko Dunava s velikim plijenom. Od svih vojnih pohoda koje su do tada preduzimali, najmasovniji je onaj iz 550. godine. Tada su priješli Dunav s velikim brojem ljudstva, uključujući žene i djecu, i »kao nikad ranije« spokojno se osjećali na vizantijskoj zemlji, ne zazirući mnogo od neprijatelja. Carska vojska koja im je upućena u susret bila je poražena. Bez ozbiljnijeg otpora prodrli su do Dugog zida pred Carigradom. U drugoj polovini te godine došlo je do sinhronizovanog napada Slovena i Kotrigura u Trakiju, koji je nastavljen i u slijedećoj (550/51) prodorom u Ilirik i Grčku. Tokom te ekspedicije zadobijen je veliki plijen. Prokopije apostrofira da su pljačkaški odredi tada prvi put prezimili na vizantijskoj teritoriji. Tokom narednih nekoliko godina ti pohodi su bili zaustavljeni. Udružene plemenske grupacije, otprilike u istom sastavu, ponovo su upale u Trakiju, 558. godine, našle se pred bedemima Carigrada i Galipolja i prodrle sve do Termopila u srednjoj Grčkoj.

Tokom niza napada na vizantijsku teritoriju sredinom VI vijeka, sami ili udruženi s drugim plemenima, Sloveni su se predstavili Vizantincima kao sposoban i konsolidovan vojno-politički organizam, s nagoviještenim osvajačkim pretenzijama. Na to upućuju i njihova zadržavanja u trakijska područja Carstva. Doduše, i istorijske okolnosti su im bile sve naklonjenije. Sjeverne granice Vizantije očito su gubile svoju otpornu moć . Sam ujedinitelj Imperije, Justinijan I, posredno je potpomagao i ubrzao slovensku teritorijalizaciju Balkana. Nerealni politički planovi uvukli su ga u nerješive ratne zaplete, otvaranjem niza frontova na više strana. Relativno laka pobjeda njegovih trupa nad alansko-vandalskom kraljevinom u sjevernoj Africi i privremeni uspjesi nad Vizigotima u Španiji, naveli su ga da uđe u dugi i teški rat s Ostrogotima u Italiji, s ciljem da uspostavi cjelokupnost nekadašnje Imperije. Uporedo s borbama na zapadu morao je da ratuje s Persijancima na istoku. Pod snažnim pritiskom persijske vojske, Justinijanove trupe su primorane da odstupaju. Car je bio prisiljen da s Hozrojem I, persijskim

kraljem potpiše nepovoljan mir (562). Nakon dugih iscrpljujućih borbi Italiju je privremeno povratio (555), ali je situaciju na Balkanu morao da ispušti iz ruku. Pokušaj da povlačenje vojske s Balkana kompenzira obnovom sistema utvrđenja (rekonstrukcijom starih i podizanjem novih) bio je slaba utjeha u pogledu očuvanja pozicija u ovom dijelu Carstva. Sistem izgrađivanja utvrđenja (80 uz granicu i 370 u unutrašnjosti Balkana) bio je nedovoljna mjera za sprječavanje slovensko-bugarskih, odnosno slovensko-avarskih provala uspješno izvođenih na Balkanu sredinom VI vijeka i posebno od kraja sedamdesetih godina pa kasnije.

Usljed paralelno vođenih dugotrajnih ratova na više strana i trošenja ogromnih izdataka za vojne potrebe, Carstvo je bila zahvatila duboka finansijska kriza. Nije više bilo moguće pribaviti finansijska sredstva za angažovanje novih vojnih kontingenata za odbranu i održavanje cjelokupne Imperije. Ni pod cijenu napuštanja zapadnog dijela Carstva nije više bilo moguće spasiti Balkan od slovensko-avarske invazije. Tiberije Konstantin I (578 – 582) stalno je odstupao pred njihovom ofanzivom, dok će njegov nasljednik car Mavrikije (582 – 602) imati, u borbi s njima, nominalnog uspjeha. Ipak, to su bili posljednji trzaji otpora pred slovenskim osvajanjem Balkana.

UNUTRAŠNJI RAZVITAK PODUNAVSKIH »SKLAVINIJA«

Izvorni podaci o političkim i društveno-ekonomskim odnosima, o vojnoj organizaciji i religiji Slovena, najbližih vizantijskih susjeda na sjeveru Carstva, malobrojni su i šturi, ali time još više značajni.

Zbog pripadnosti klasnoj državi, vizantijski pisci nijesu mogli u potpunosti da sagledaju i razumiju društveno-političke odnose kod slovenskih susjeda. Pa ipak podaci koje o tome donose, dragocjeni su za prosuđivanje njihovog unutrašnjeg ustrojstva. Prokopije veli da Sloveni od iskona žive u demokratiji i da njima ne vlada jedan čovjek, već kolektivni organ plemenskih prvaka. Slično konstatuje i Pseudo-Mavrikije, naglašavajući da žive u slobodi i da se ne daju u ropstvo ili podaništvo. Unutar starješinskog sloja pominju se česta neslaganja, što asocira na formu političkog dijaloga. Nijesu bili rijetki ni slučajevi da pojedini starješine zloupotrijebe svoj položaj, što je izazivalo nezadovoljstvo okoline i podgrijavalo krvnu osvetu kao oblik ravnoteže među plemenicima.

Sudeći po navedenim podacima, moglo bi se reći, da su slovenska plemena u susjedstvu Vizantije prolazila kroz onu fazu koja je vodila od plemenskog ka vojno-demokratskom uređenju, čija je najvažnija instanca bila vojno-demokratska skupština. Pljačkom i plijenom glavarski sloj se sve više izdvajao imetkom i podsticao društveno-ekonomsku diferencijaciju. Iz plemenskog društva postepeno je izrastala knežinska vlast, u čijem zametku se srijeću i tragovi ropstva. Ali, izvjesno je da je ropstvo, ukoliko ga je bilo, zadržalo patrijarhalni karakter blagog odnosa vlasnika prema podložnicima. Tek u procesu teritorijalizacije na Balkanskom poluostrvu ropstvo je poprimilo suštinske oblike. Tom pojavom je ujedno i označen početak raspadanja njihove dotadašnje patrijarhalne rodovsko-plemenske zajednice.

O ekonomskim obilježjima razvitka Slovena, vizantijski pisci donose malo podataka. Pseudo-Mavrikije piše da imaju mnogo stoke i žita u ambarima, naročito prosa. Kad Menandar Protektor govori o napadu Avara na područje koje su držali Sloveni na donjem Dunavu, između ostalog ističe da su im uništavali usjeve na njivama. Neke podatke o zemljoradnji navodi i Prokopije, uz naglasak da i stočarstvu poklanjaju veliku pažnju. Koliki značaj su podunavski Sloveni pridavali zemljoradnji, potvrđuje i njihov kalendar faza poljoprivrednih radova, zasijavanja njiva i ubiranja plodova. I neki lingvistički podaci posredno govore o razvijenoj zemljoradnji kod Slovena. U gotovo svim slovenskim jezicima sačuvali su se arhaični izrazi koji su označavali pojmove vezane za poljoprivredne aktivnosti, domaće životinje, kultne obrede i drugo. Nešto vijesti sačuvano je i o slovenskim prebivalištima. Vizantijski izvori pominju da su stanovali u zemunicama povezanim hodnicima, što upućuje na zaključak, da su u takvim staništima bile smještene višečlane porodice. S ovim je moguće dovesti u vezu i Prokopijev podatak da brojnije zadružne porodice žive udaljene jedna od druge na priličnom rastojanju. Neki podaci, koji se odnose na Ante, govore da žive u manjim gušćim naseljima.

Zemlja kojom su Sloveni raspolagali bila je kolektivna svojina. Unutar plemena zemlja je davana na obradu velikim porodicama (rodovima). U načinu obrade služili su se uobičajenim plodoredom. Nekolike godine bi obradivu zemlju koristili kao njihovu, zatim je pretvarali u pašnjak i najzad za izvjesno vrijeme napuštali, pomijerajući se na novi teren koji bi pripremili za obradu. Tako je to bilo naizmjenično, s tim što je pleme zadržavalo pravo na privremeno napuštenu zemlju. Teren koji je izvjesno vrijeme ostavljen, često je bivao predmet sporova među plemenima istog etnosa, a još češće izazivao sukobe s drugim plemenima, pri čemu je odlučivalo pravo jačega.

Zanatstvo je među slovenskim populacijama bilo takođe važna djelatnost, ali kao sastavni dio opšteg privređivanja. U porodici se proizvodilo sve što je bilo potrebno za život, pa i zanatski predmeti. Tu je spadala odjeća, obuća, namještaj, oruđe, oružje, ukrasni predmeti, keramička roba i drugo.

U vizantijskim izvorima nailazimo na izvjesne podatke i o vojnoj organizaciji Slovena, njihovih susjeda. Kad govore o njihovim vojnim upadima u Carstvo, Vizantinci često preuveličavaju brojnost njihovih učesnika. Ali, podaci te vrste bez sumnje upućuju na udruživanje po više plemena u plemenske saveze. Takve forme međusobnog povezivanja Slovena, ipak, treba shvatiti kao povremene, nominalne pojave, stvorene radi postizanja konkretnih ciljeva, a ne kao konstantne oblike političkog i vojnog organizovanja. Da su u pitanju povremene političke sprege, potvrđuju vijesti da su ona slovenska plemena koja su odstupala pred vizantijskim kontranapadima, najčešće morala sama da se odupiru, jer je u takvim situacijama izostajala ispomoć ranijih saveznika. U svakom slučaju, iskustvo ih je upućivalo na prednost stvaranja plemenskih saveza, što je kasnije prihvaćeno kao viša forma političkog organizovanja.

Iz društveno-političkog ustrojstva Slovena proizlazila je njihova struktura vojnog organizovanja. Odrastao pripadnik plemena bio je istovremeno i ratnik, obavezan da sudjeluje u vojnim akcijama svojih suplemenika.

Nijesu bili rijetki ni slučajevi da žene i djeca sudjeluju u vojnom napadu. Na podatke te vrste nailazimo prilikom avarsko-slovenske opsade Soluna (615) i Carigrada (626). U oba ta napada u slovenskoj flotili učestvovali su žene i djece Slovena.

Naoružanje Slovena, prema opisima vizantijskih hroničara, bilo je skromno. Upotrebljavali su koplje, luk, strijelu i štit i još neka oružja za borbu izbliza. Takvo naoružanje opredjeljivalo je i primjenu vojne taktike. Oni su morali da izbjegavaju frontalnu borbu, da primjenjuju gerilu i služe se iznenadnim napadima i lukavstvom. Udarnu snagu slovenske vojske činila je pješadija. Ima pomena i o tome da su Sloveni služili u vizantijskoj vojsci kao dobri konjanici. Teofilakt Simokata, čak, pominje da je u jednoj bici došao do punog izraza i njihov konjički odred. Slovenska vojska bila je organizovana po desetinskom sistemu, o čemu svjedoči Legenda Sv.Dimitrija Solunskog. Moguće da su vojsku tako organizovali po ugledu na Avare. Izvori posebno podvlače vještinu slovenskih ratnika u prelaženju rijeka malim brodovima (monoksilima). Kako je prethodno naglašeno, sadjejstvo flote s pješadijom pokazalo je svoju vrijednost prilikom opsada Soluna i Carigrada.

Raspoloživi podaci ne pružaju cjelovitu sliku o organizaciji, strategiji, taktici i naoružanju slovenske vojske. Oni su utoliko nepotpuniji, jer su bilježeni prilikom povremenog odstupanja Slovena pred vizantijskim potjerničkim trupama. Ipak nije neosnovano povjerovati, da su Sloveni relativno brzo usvojili i primjenjivali vojne inovacije, što se posredno može zaključiti iz uspješnih borbi protiv Vizantije sredinom i osobito u posljednjoj četvrtini VI vijeka.

Izvorna građa o religiji, vjerovanjima, kultnim obredima i drugim vjerskim oznakama Slovena, nije dovoljan oslonac za proučavanje njihove vjerske svijesti i duhovne nadgradnje. Oni su oskudni, jer ih relativno kasno bilježe stranci, vizantijski pisci. Kako, pak, Sloveni nijesu imali svojega pisma, izostalo je bilježenje i sublimiranje njihove mitološke i religijske tradicije predhrišćanske epohe. Najstariji pisani trag iz domena slovenske religije potiče iz Prokopijevog djela. On na jednom mjestu navodi da Sloveni poštuju vrhovnog boga Gromovnika, ali mu iz nepoznatih razloga ne navodi ime. Znatno kasnije su hrišćanski pisci na sebi svojstven način opisivali paganska vjerovanja Slovena, koja, u odsustvu pravog interesovanja za njih, nijesu ni poznavali.

I u nedostatku pisanih izvora nauka je u XX vijeku, osobito u najnovije vrijeme, uznapredovala u posrednoj saznajnosti o religiji starih Slovena (arheologija, lingvistika, filologija, etnologija i druge). Danas je sasvim izvjesno da je slovenska religija prošla kroz slične faze kao i religije drugih evropskih naroda. Nosila je u sebi prepoznatljive autentične crte i elemente miješanja s drugim religijama na principu difuznih međuuticaja. Načelno se može reći da je slovenska religija predhrišćanske epohe bila politeistička, da se zasnivala na poštovanju raznih prirodnih pojava, na obrednom ritualu koji je simbolizovao predstave vezane za ovozemaljski i zagrobni život.

UZMICANJE VIZANTIJE PRED AVARSKO-SLOVENSKIM NAPADIMA

Značajno poglavlje u ranoj istoriji Slovena, neposrednih susjeda Vizantije na Dunavu, čini njihov odnos prema Avarima, što je imalo određujući uticaj i na njihov odnos prema Imperiji. Kao i njihovi prethodnici Huni, Avari su srednjoazijsko tursko-mongolsko-tatarsko pleme koje je, pod pritiskm drugih srodnih plemena oko sredine VI vijeka, bilo potisnuto iz svoje matične zemlje Turkestana, krećući se područjima sjeverno od Crnog mora i nešto više po dubini južne Rusije, dospjelo u Panonsku niziju, gdje je osnovalo svoj kaganat. Gotovo da su išli istim putevima kao i prije njih Huni i poslije njih Ugri (Mađari), odnosno znatno kasnije (u XIII vijeku) Mongoli). U trenutku kad je Vizantija bila zapala u ozbiljne teškoće, došli su u doticaj s Justinijanom I, koji je imao mnogo muke sa Slovenima i Bugarima. Dakle, u pravo vrijeme za Carstvo pojavili su se na njegovim sjevernim granicama (558) i ponudili caru savez protiv pomenutih plemena. Justinijan je prihvatio njihovu ponudu i poslao im darove. U odsustvu podataka pretpostavlja se da su Avari brzo postigli nadmoć nad Bugarima, njima podložnim Huno-Onogurima i Antima i primorali ih da prihvate podložnički odnos. To su postigli u ratnom obračunu s njima, zahvaljujući svojoj uvježbanoj konjici, koja je nanosila poraze znatno brojnijoj neprijateljskoj pješadiji. Nalazeći se u podređenom položaju prema Avarima, Sloveni i Bugari su za nekih dvadesetak godina (558 – 578) bili primorani da obustave napade na Vizantiju.

Zbog uspjeha koji su postigli nametnuvši se silom pomenutim plemenima, Avari su za nagradu tražili od Justinijana da im dozvoli da se nasele u krajevima južno od donjeg Dunava. Sporazum nije postignut, pa su se Avari uputuli na zapad i vodili dva rata protiv Franaka (562. i vjerovatno 565). Ne postigavši ono što su željeli u sukobima s Francima na zapadu, Avari su se ponovo vratili u Panoniju i na donji Dunav. Prema kazivanju Jovana Efeskog, tokom sedme decenije VI vijeka pošlo im je za rukom da uspostave politički suverenitet nad nizom plemena u panonskom basenu, kojima treba pribrojiti i tamošnja slovenska plemena (Ante). Njihov politički uspon doživio je tih godina kulminaciju. U savezu s Langobardima na zapadu i uz pomoć i saglasnost Vizantije, koja se diplomatskom igrom domogla Sirmijuma, godine 567, Avari razbiju Gepide i zaposjednu njihovu teritoriju istočno od srednjeg Dunava. Sljedeće, 568. godine Langobardi napušte svoju zemlju koja se graničila s gepidskom i odlaze u Italiju, a njihovi posjedi u Panoniji dospijevaju pod vlast Avara.

Zasigurno je među podložnicima Avara koji su ostvarili svoju vlast u širokim prostranstvima Panonije, moralo biti i dosta slovenskih skupina, ali kako arheološki podaci pokazuju, sa značajnim stepenom unutrašnje samouprave. To tim prije, jer Avari kao nomadi stočari, nijesu mnogo polagali na poljoprivrednu proizvodnju, jer su kao gospodareće pleme živjeli parazitski, pribavljajući agrarne i druge potrepštine od podvlašćenih plemena, koja su im znatan dio prihoda davala u obliku danka. U početku malobrojni, s oko 20.000 ratnika, po uspostavi vlasti nad mnogobrojnim heterogenim etničkim

skupinama, Avari ubrzo malne utrostručuju svoju vojnu snagu. Iako oskudni, izvorni podaci pokazuju da su Avari u vrijeme teritorijalizacije u Panoniji, prolazili kroz fazu vojno-demokratskog uređenja, sa zapaženim ekonomskim jačanjem glavarskog sloja na čelu s kaganom. To upravo potvrđuje da nije moglo biti riječi o formiranju državne organizacije pod njihovim suverenitetom, već samo o širokom savezu raznih plemenskih skupina u kojima su Avari imali dominantnu ulogu.

Po tradiciji slobodni, iznutra dobro povezani, naviknuti na stacionarni život utemeljen na kolektivnom privređivanju, Sloveni se nijesu dali potpuno porobiti. Naprotiv, njihova zavisnost prema Avarima bila je više nominalna nego stvarna. Čekali su samo povoljnije vrijeme pa da zbace avarski protektorat. Iako će ostati u zavisnom položaju do pred kraj treće decenije VII vijeka, sve više su se sticale pogodnosti koje će voditi ostvarenju oslobođenja od Avara.

Dosta labava zavisnost prema Avarima, Slovenima je olakšala da u prvoj godini vlade cara Tiberija Konstantina I (578) preduzmu veliki samostalni vojni pohod protiv Vizantije. Dok je između Avara i Vizantije tada vladao privremeni mir, Sloveni su, prema kazivanju Menandra Protektora, prijеšli Dunav u ogromnoj masi od oko 100.000 ljudi, žena i djece, što je sigurno pretjerana brojka, i prodrli duboko u unutrašnjost Trakije, doprijevši do Dugog zida pred Carigradom. Da bi odolio toj provali car Tiberije se obratio za pomoć Avarima, kojima je ponuda o vojnom savezništvu dobro došla stoga jer su Sloveni bili neuredni platiše danka. Udružene vizantijsko-avarske snage bile su privremeno zaustavile prodor Slovena; čak su ih potisle i primorale na povlačenje preko Dunava. Konačno, morali su da pristanu na isplatu danka kaganu. Ipak naplata nije izvršena, što je konstatovao sam kagan godinu dana kasnije (579).

U međuvremenu, došlo je do raskida saradnje između Avara i Vizantije. Pogaženi sporazum koštao je Vizantiju gubitka Sirmijuma (582) u ratu s Avarima koji je trajao tri godine. Sukob među njima ponovo koriste Sloveni koji su, osim pomenute, izvršili više provala u Trakiju, Ilirik, Tesaliju i Grčku. U vrijeme tih pohoda kod Slovena je uzrijevala misao o mogućnosti trajnog zadržavanja teritorija koje su pustošili. Po pričanju Jovana Efeskog, to su bile godine velikih uspjeha Slovena koji su se dugo zadržali na vizantijskoj teritoriji. Da bi osujetila osvajačke planove Slovena, Vizantija je uspjela da veže za sebe njihovu grupaciju Anta. Na to su ostala slovenska plemena odgovorila sklapanjem saveza s Avarima. Udruženim snagama oni su 584. godine ponovo prijеšli Dunav, vršeći pljačku, pustoš i porobljavanje. Između zaraćenih strana vođene su, tokom više godina, žestoke borbe. Slovensko-avarska ofanziva bila je znatno uspješnija, mada su i Vizantinci postigli dvije pojedinačne pobjede (585. i 587). Zbog nemogućnosti da protiv Slovena i Avara povede vojnu akciju širih razmjera, car Mavrikije je protiv njih koristio manevarsku taktiku, čekajući na šansu da im zada odlučujući udarac. Tek kad je sklopio mir s Persijom (591) car je izradio sveobuhvatni ratni plan, kojim bi dotukao slovensko-avarsku koaliciju. Počeo je tako desetogodišnji rat (592 – 602), koji je vođen s promjenljivom srećom. Već prvih godina carev vojskovođa Prisk postigao

je uspjeh, prodrijevši u unutrašnjost podunavskih »sklavinija« (594). Vidjeći u toj ofanzivi opasnost i za sebe, Avari priskoče u pomoć Slovenima. Vizantinci su pred njihovom ofanzivom morali da se povlače i prihvate nepovoljne uslove mira. I pored negativnog ishoda tog sukoba, car Mavrikije je zahtijevao od balkanskih trupa da provedu zimu na tamošnjem ratištu. Naišavši na žilav i jednodušan otpor vojske, morao je od toga odustati. Prilikom novog slovensko-avarskog napada, Vizantinci su bili prisiljeni da ustuknu (595). Napadači su razbili jedan jak odred neprijateljske vojske, kojom je komandovao carev brat Petar. Izvlačeći konsekvencije iz prethodnih ratnih događaja, dvorski ratni savjet odluči da se najprije povede ofanziva za slamanje Avara i potom da se svim raspoloživim snagama udari na Slovene. Taj plan bio je blagovremeno osujećen, preduzimanjem avarsko-slovenske kontraofanzive. Goneći vizantijsku vojsku pred sobom Avari i Sloveni su najprije (597) prodrli duboko u Dalmaciju i potom krenuli na istok u Trakiju, gdje su kod Tomija (600) u blizini Konstance nanijeli težak poraz carskim trupama. Ovaj uspješan ishod nije iskorišćen usljed pojave epidemije kuge koja je prorijedila avarsku vojsku i primorala kagana da potpiše nepovoljan mir s Vizantijom. Sam car, međutim, ponadao se da je na pomolu nova šansa u pogledu realizacije njegovih ratnih planova, pa je prekršio mir s Avarima i uputio nove trupe u podunavske krajeve. U početku je carska vojska imala uspjeha. Da bi zadržao reokupirana područja, car je ponovo izdao naredbu vojsci da provede zimu na domaku ratnog poprišta. Vojska, ne samo što je odbila da se povinuje naređenju, već je proglasila centuriona Foku za cara, koji je, nakon povratka trupa s fronta, bio krunisan imperatorskim žezlom (602 – 610). Fokinim dolaskom na vlast Vizantija je zapala u novu duboku krizu. Loša finansijska situacija, nezadovoljstvo u redovima vojske na ratištima, politički potresi izazvani građanskim ratom (plavih i zelenih), iz temelja su ljuljali prijestonicu. Granice Carstva ostale su gotovo nebranjene od dotadašnjih neprijatelja. Persijanci su, pred kraj Fokine vlade, poveli novu veliku ofanzivu za osvajanje istočnih provincija Carevine. Pred Slovenima i Avarima vrata Balkana bila su širom otvorena. Na samom kraju antike, Vizantija se našla pred najsudbonosnijim trenutkom u svojoj dotadašnjoj istoriji.

Novi sposobni car Iraklije (610 – 641) morao je gotovo sve raspoložive vojne snage da koncentriše za odbranu od persijske invazije. Taj rat je veoma dugo trajao (611 – 628). Neznatne vojne snage na Balkanu nijesu mogle da zadrže provale Slovena i Avara. Prema podacima savremenika, do oko 615. godine, čitavo Balkansko poluostrvo bilo je preplavljeno slovenskim plemenima.

Prelazeći preko Dunava, Sloveni su prodirali u više pravaca, tradicionalnim komunikacijama koje su vodile od sjevera prema jugu kotlinama i riječnim dolinama. Jedna brojna masa pridošlica kretala se od donjeg Dunava dolinama Morave i Vardara u pravcu Soluna i Egejskog mora, jednim, i u Epiru do Drača, drugim krakom. Druga skupina nadirala je između Dunava i planine Balkana prema Crnom moru i, najzad, treća, preko Dunava i Save dolinom Bosne i dalje u pravcu Klisa i Salone, skrećući dijelom na sjever, a dijelom na jug uz jadransku obalu.

Za razliku od Avara, čiji su pohodi u vizantijske provincije Balkana imali uglavnom pljačkaški karakter, Sloveni su tokom tih provala bili sve bliže odluci o trajnom zadržavanju osvojenih oblasti.

Kako zasvjedočuju oskudni izvori, do 614. godine, tokom zajedničkih provala s Avarima, Sloveni su zaposjeli krajeve nekadašnje rimske provincije Dalmacije. Osvajači su se nemilosrdno razračunavali sa zatečenim starincima Iliro-Romanima, odnosno pretežno Romanima u razvijenim priobalnim gradovima. Domaće stanovništvo je masovno stradalo u borbama sa zavojevačima. Godine 614. pala je Salona u njihove ruke, a s njom naporedo, i niz drugih primorskih gradova. Dio stanovništva iz priobalnih municipija spasao se sklanjanjem na ostrva. Gradovi i druge naseobine na ostrvima, počev od Krka na sjeveru do Mljeta na jugu izmakli su osvajačima. Od primorskih gradova samo Trogir, Split, Zadar i na jugu Drač, ostali su pod neposrednom vlašću Vizantije.

»SKLAVINIJA« DUKLJA

Vizantijski pisci koji bilježe prve pouzdane vijesti o Slovenima na dunavskom limesu, teritorije koje su zaposijedali preko Dunava i prostore na Balkanu koje su oteli od romejske Carevine i trajno ih naselili do početka VII vijeka, nazivaju »sklavinijama«. Jedna od tih »sklavinija«, bila je Duklja. Pod pojmom »sklavinija« Duklja okvirno se podrazumijeva teritorija rimske provincije Prevalisa (Prevalitane), koju su, nakon što je bila razorena i opustošena krajem VI i početkom VII vijeka, naselila slovenska plemena, čije su grupacije još i ranije mogle pristizati u te prostore. O naseljavanju novog etnosa koji se u narednim vjekovima, u dužem procesu, miješao sa starincima, s naglašenom slavizirajućom notom, pisani izvori jedva ponešto, uglavnom posredno kažu.

Oblast je nazvana Dukljom (Dokleja, Dioklija, Dioklitija) po antičkom municipalnom gradu, središtu znatno starijeg ilirskog plemena Dokleata. Tako se dogodilo da je gradsko naselje najprije dobilo ime po davnašnjem plemenu, da kasnija etimološka evolucija pojma dobije obrnut smjer. Naime, naziv oblasti u ranoslovenskom periodu izveden je od imena antičkog grada.

»Sklavinija« Duklja bila je stvorena na kompaktnom geopolitičkom prostoru ranije rimske provincije Prevalisa, čijoj teritorijalnoj obuhvatnosti će, u izvjesnim vremenskim periodima, približno i odgovarati.

Raspoloživi podaci u pisanim izvorima ne pružaju dokaze odakle su stigle etno-grupacije koje su zaposjele »sklaviniju« Duklju. Na osnovu onoga što se zna o pravcima slovenskih seoba, pomišlja se da su nove populacije mogle stići u Duklju iz dva pravca: sa sjeveroistoka iz područja donjeg Dunava, krakom koji je dospjevši do srednje Grčke, skretao na zapad preko Epira u pravcu Drača i dalje u Prevalis, ili sa sjeverozapada dolinama Drine i Bosne, potom nizvodno Neretvom do mora i odatle na jugoistok u pravcu Prevalisa. Istorijski izvori ne isključuju ni jedan od ovih pravaca, što znači da stoje kao mogućnost. Idući tragom izvora u vezi s opštim provalama Slovena sredinom VI vijeka, saznaje se da su njihove brojno jake grupacije, u okviru svojih pljačkaških pohoda na Trakiju i Ilirik, dopirale i do Jonskog

i Jadranskog mora. Prokopije je zapisao da su u velikom broju 548. godine prodrli sve do Drača i počinili razna zlodjela nad Ilirima koji su im se ispriječili na putu. Dvije godine kasnije (550/51) organizovali su novi masovni pohod, kojom prilikom su priješli preko ilirskih teritorija i našli se u Dalmaciji. Imajući u vidu konfiguraciju tla, taj pohod u Dalmaciju mogao je biti izveden dijelom klancima i dolinom Drima preko Prevalisa, što opet ne znači da su samo tim putem mogli tamo dospjeti. U nauci se globalno zastupa mišljenje da su ti prvi slovenski pohodi imali prevashodno, ako ne i isključivo pljačkaški karakter. Nove činjenice, koje pružaju skorašnja arheološka istraživanja, dovode u pitanje tu tvrdnju.

U lingvističkoj građi prilično je dokaza o slovensko-albanskom adstratu, naporednom življenju, prožimanju.O istorijskoj upućenosti dvaju etnosa jednog na drugi, o životnoj realnosti koja ih je povezivala, govore čak i najznačajniji toponimi i hidronimi. Oni najvažniji, izvedeni iz starih latinskih naziva, zaslužuju da budu pomenuti. Metodom izgovorne leksičke adaptacije oni su prilagođeni duhu albanskog, odnosno slovenskog jezika. U najvažniju grupu spadaju pojmovi: Scodra=Skadar=Shokodra; Lissus=Lješ=Lezh; Drivastum=Drivast=Drishti; Sard=Scurdah; Drimus=Drim=Drima; Barbana=Bojana=Buënne; Olcinium=Ulcinj=Olqini.

Jezičko-dijalekatska interferencija takođe je prisutna s difuznim djejstvom u oba smjera. U jugoistočnom dijelu Albanije, južno od rijeke Škumbe (Škumbin) prisutni su slavizmi iz makedonskih »sklavinija«, osobito u toskijskom dijalektu. S druge strane, u jezik slovenskih susjeda ušao je iz albanskog veliki broj pojmova iz stočarske terminologije. Po osnovu uzajamnosti i dvosmjernih prožimanja, u područja sjeverne Albanije u gegijski dijalekt prodrle su iz dukljanske »sklavinije« mnoge jezičke pozajmice, naročito one koje su vezane za kuću, okućnicu, dvorište, kućni namještaj, poljoprivredne radove, alatke, biljke, voće, povrće, pčelarstvo i drugo. Riječ je, dakle, o onim jezičkim tvorbama i oznakama koje Albanci nijesu ranije poznavali.

Procesima istorijskih prožimanja dvaju etnosa, slovenskog i albanskog, snažno je doprinijela teritorijalizacija, domestikacija jednih pored drugih, što je, s druge strane, podsticalo albansko-slovenski bilingvizam. Iako u početku brojniji i jači, slovenski elemenat izložen intenzivnom djejstvu albanskog asimilatorskog faktora, sve više je gubio etnička svojstva, tako da danas o njemu svjedoče jezički relikti, arheološki nalazi i drugi izvorni podaci.

Albanski arheolozi su u najnovije vrijeme došli do značajnih rezultata u pogledu ispitivanja kultura ranofeudalne epohe, koja upućuje na izmiješanost tamošnjeg etnosa. Na prostoru između Crnog Drima i Drača otkrili su dvadesetak lokaliteta, uglavnom nekropola, koji po nastanku pripadaju ranom srednjem vijeku. Taj kulturni sloj nazvan je komanskom kulturom, po nalazištu Komani u Puki. Po prostornom rasporedu, u istoj liniji s ovim ležali su lokaliteti Radovište i Orovnik u području Ohrida kao i Mijela kod Vira crmničkog na Skadarskom jezeru. Sve ove lokalitete povezivao je jedan zajednički imenitelj. Ležali su uz jezera i u dolinama rijeka. Njihovi začeci imali su povoljnu poziciju za bavljenje sjedjelačkim zanimanjima: zemljoradnjom, stočarstvom i ribolovom. S druge strane, ti lokaliteti su se nalazili na povoljnoj prirodnoj komunikaciji, oplemenjenoj dobrim rimskim putevima, koji su vodili iz Mezije i Dardanije preko Epira u Prevalis i dalje na zapad.

Proučavanjem arheološke građe komanske kulture dolazi se do značajnih zaključaka. Uz albansko-ilirske i slovenske, ona sadrži i uticaje davno minulih i zatečenih civilizacija: latenske, grčko-ilirske, iliro-romanske i vizantijske. U pitanju je složeni kulturno-istorijski nanos, koji su stvorile mnoge generacije raznorodnih etnosa. Ta šarolikost morala je biti upadljiva karakteristika ranosrednjovjekovnih populacija, koje su se tu zatekle. Živjeli su tu do izvjesne mjere pomiješani Albanci, potomci Ilira, ali i druge grupacije etnosa zahvaćenih talasom seoba. Ovdašnje Slovene, koji su, u određenom odnosu, živjeli s ostalim susjedima, na njihove prekodunavske pretke podsjećaju karičaste i lunulaste naušnice, grnčarsko posuđe i drugi predmeti. U mijelskoj nekropoli, koja bi mogla biti u vezi s komanskom kulturom, nađene su, paralelno s latenskim prilozima (ogrlice i privjesak od bronze) i lunulaste naušnice Slovena koji su tu sahranjeni u VII vijeku.

Kad se imaju u vidu utvrđeni slovenski tragovi u komanskoj kulturi, nije bez osnova indikacija o mogućem istočnom kolonizatorskom pravcu dolaska izvjesne grupacije Slovena, koji su iz područja donjeg Dunava doprli do srednje Grčke i preko Epira na sjeverozapad u pravcu Prevalisa. Ipak, taj pravac zasigurno još nije naučno potvrđen.

Načelno, u nauci još uvijek preovlađuje mišljenje da su Prevalitanu naselili Sloveni i njima pridruženi ostaci drugih plemena, koji su se iz Panonije, prelazeći Savu i Dunav, uputili uzvodno dolinama Lima, Tare i Pive, da se nizvodno spušte Neretvom, idući dalje ka jugoistoku rimskom trasom Narona-Skodra, po plitkoj unutrašnjosti provincije. U nedostatku arheološke građe koja bi potvrdila slovensko-avarsku dvovalentnu kolonizaciju Prevalisa, prizvana je u pomoć lingvistička disciplina toponomastika. Ispitivanja su pokazala da se toponimi, koji se vezuju za ime Avar-Obar i vode pravcem Sirmijum-Narona-Epidaur, završavaju lokalitetom Obrovo kod Orašca blizu Dubrovnika, u kojemu je nađen dio avarskog nakita iz početka VII vijeka. Inače slaba avarska komponenta u slovenskim kolonizacionim talasima, koja iščezava u neposrednoj blizini Prevalitane, govori u prilog odomaćenoj postavci da su avarski pohodi dublje od Sirmijuma na jug bili prvjenstveno motivisani željom za plijenom i pljačkom, a ne i trajnim naseljavanjem. Iz perioda poslije otimanja Sirmijuma Vizantiji (582) izvori su i inače zabilježili samo jedan snažniji avarsko-slovenski pohod na Dalmaciju (597). Da li je tom prilikom bio ugrožen i narušen integritet Prevalisa ostaje otvoreno pitanje. Prema nekim posrednim podacima moglo bi se zaključiti da je vizantijska vlast u ovoj provinciji ostala koherentna do u sam osvit VII vijeka, jer još tada vrše svoju vlast skadarski arhiepiskop Konstantin i dukljanski episkopi Pavle i Nemesijan.

Konačno, jednim snažnim prodorom u velikoj masi, Sloveni i Avari su 614. godine preplavili Dalmaciju i osvojili njeno središte Salonu. Ukoliko su to izbjegli ranije, pored niza primorskih gradova, stradali su tada od njihovog zavojevačkog pohoda Risan i Lješ. Toj snažnoj invaziji morala je podleći i Prevalitana. Ako su neki njeni djelovi i uspjeli da odole tome naletu,

konačno su pokoreni prilikom povlačenja vizantijskih trupa s Balkana na istok protiv Persijanaca iza neuspjele avarsko-slovenske opsade Carigrada 626. godine. Nastupio je tada za Slovene dugo priželjkivani trenutak kolonizacije Balkana, što su napokon postigli u potpunosti do pred kraj četvrte decenije VII vijeka. To je mogla biti gornja hronološka granica slovenske kolonizacije Prevalisa i stvaranje »sklavinije« Duklje.

Ni nakon ovih zajedno izvedenih avarsko-slovenskih provala u područje Dalmacije i Prevalisa, nijesu utvrđeni tragovi njihove zajedničke teritorijalizacije ove posljednje provincije, što ne znači da među doseljenim Slovenima nije bilo i Avara, ali možda kao efemerne, zanemarujuće etno-pojave.

DRUŠTVENI ODNOSI U RANODUKLJANSKOM PERIODU

Dolaskom i trajnim naseljavanjem Slovena, »sklavinija« Duklja, odnosno dotadašnja provincija Prevalis, našla se pred neposrednom društveno-ekonomskom transformacijom. Nova populacija ljudi sobom donosi nove odnose, novi način života. Duklju je naselio kolonizatorski etnos koji se našao na prostoru civilizovane sredine, na razvalinama otetog dijela antičkog carstva, čije su urbane naseobine svjedočile o visokim dometima življenja pokorenih starosjedilaca, osobito u krajevima uz morsku obalu. Mada u početku surovi prema podložnicima, Dukljanski Sloveni, čije je ime izvedeno iz provincije koju su zaposjeli, našli su se u situaciji da apsorbuju blagodeti civilizacijskih slojeva stvaranih na tom tlu tokom cijelog milenijuma prije njihovog dolaska. Da bi te tekovine mogle da imaju povratno, reproduktivno djejstvo, Sloveni su morali da pokažu više fleksibilnosti u pravcu stvaranja mostova približavanja s romansko-ilirskim življem, da se s njim miješaju i orođavaju, da bi ga u jednom dugom procesu asimilovali. Iz takve simbioze polako je, tokom nekolika vijeka, izrastao novi etnoamalgam, koji poprima nova demografska obilježja. Došljaci su, van sumnje, držali do svojih tradicionalnih ustanova, društveno-političkih i drugih osobenosti. Ali, izloženi višestrukim uticajima koje su ostavile ranije civilizacije na njihovom tlu, Dukljanski Sloveni su se znatno brže uklapali u nove društveno-ekonomske tokove, koje je emitovala nova, istorijski razvijena sredina.

Već na samom početku teritorijalizacije kod kolonizovanih Slovena uopšte, pa i Dukljana, desile su se dvije važne stvari. Do kraja četrdesetih godina VII vijeka trajno su zaposjeli teritoriju Prevalisa, što se smatra prvim važnim činiocem, i jer su, iza raspada avarsko-slovenskog saveza (626) raskinuli s političkim podložništvom prema Avarima, iako je ono i do tada pretežno bilo nominalno. Dotle još nestabilna »sklavinija« Duklja, ulazila je sredinom VII vijeka u razdoblje postepenog iščauravanja iz rodovsko-plemenskog ustrojstva, u fazu društveno-političkog i socijalno-ekonomskog preobražaja da dosegne stepen koherentnosti tog novog oblika života tokom IX vijeka. Taj proces nije moguće pratiti, po savremenim istorijskim izvorima, do duboko u X vijek, iz kojeg potiče spis vizantijskog cara Konstantina VII Porfirogenita O upravljanju Carstvom (De administrando imperio) koji retroaktivno govori o jednom davno minulom vremenu,

zapravo o fazi doseljavanja Slovena na Balkansko poluostrvo. Podaci koje on navodi, nesigurni su i neprihvatljivi u kontekstu kako ih daje, ali ipak važni, jer su prvi i jedini za taj daleki period, i u najmanju ruku indikativni, podsticajni za razmišljanje o nizu domena života Slovena iz vremena doseljavanja, što se odnosi i na Dukljane.

Od Iraklijeva vremena Vizantija je držala na Balkanu pod neposrednom vlašću samo najvažnije primorske gradove uz jadransku i jonsku obalu i ostrvski arhipelag. Sve ostale oblasti, kako u unutrašnjosti tako i one koje su se naslanjale na morsku obalu, uključujući i Dukljansko primorje s gradovima Risnom, Budvom, Barom, Ulcinjom i Lješom, zaposjeli su slovenski kolonizatori. Dugo nema pomena u izvorima o odnosima između doseljenika i carske vlasti. Valja pretpostaviti da je Slovenima, kako u ostalim »sklavinijama« tako i u Duklji, bilo veoma stalo do što potpunije samostalnosti u pogledu unutrašnjeg društvenog uređenja i načina privređivanja. S druge strane, i samoj Vizantiji, koja je imala mnogo unutrašnjih nevolja, konvenirao je mir na Balkanu, makar uz samo simbolično priznanje njenog suvereniteta, ukoliko ga je mogla ostvariti. Iz razdoblja koje traje od sredine VII do iza sredine X vijeka, savremeni izvori ništa pobliže ne kažu o vizantijsko-»sklavinijskim« odnosima, što važi i za Duklju. Titula Duks (dux) vezana za ime prvaka (Ljudevita Posavskog) prvi put pomenuta u franačkim analima, čuvenog Ajnharda, biografa cara Karla Velikog, iz 822. godine, indikator je o evoluciji političkog ustrojstva kojim su bile zahvaćene mnoge »sklavinije« u zapadnom Balkanu i priobalnom području istočnog Jadrana. Da su te »sklavinije« bile već u fazi klasnog raslojavanja, može se posredno zaključiti iz docnijeg Porfirogenitovog djela (De ceremoniis) u kojem se romejski carevi, shodno vizantijskom hijerarhijskom sistemu rangiranja, naredbama obraćaju arhontima (kneževima) Hrvatske, Konavlja, Duklje i Moravije i, potom, »Zahumlja«, »Travunije« i »Srbije«, svrstavajući ih tako u najniži stupanj oblasti nad kojima imaju vrhovnu vlast, stvarnu ili nominalnu. S ovim u vezi valja podsjetiti na nekonsekventnost vizantijskih pisaca u pogledu imenovanja podložničkih »sklavinija«. Jedne nazivaju prema teritorijama koje nastanjuju (Hrvatska, Konavlje, Duklja, Moravija), a druge arhaičnim slobodno datim imenima, osobito primjenjivanim u hronikama i ostalim narativnim izvorima, koje su nadijevali »varvarskim« narodima. Ta proizvoljnost zastupljena u spisima vizantijskih hroničara izazvala je zabunu među istoričarima koji izučavaju najstarije slojeve slovenske kolonizacije na Balkanu i razdoblje stvaranja njihovih ranih država. Savremena polidisciplinarna istraživanja, međutim, pokazuju da je neadekvatno i neprimjereno u proizvoljnim imenima pomenutih arhontija (»Zahumlja«, »Travunije« i »Srbije«) tražiti argument za njihovu etničku i državotvornu identifikaciju. Tim prije jer vizantijski pisci sve do XII vijeka ni svoju zemlju nijesu tretirali kao etničku zajednicu. Njenu etnoistorijsku atribuciju su jednostavno zanemarivali, smatrajući sebe »Romejima« – nazivom koji je do XII stoljeća bio »bez ikakvog etničkog sadržaja, prazan i deklarativan, ali s osobitim rezonansom, jer je pothranjivao iluziju o rimskom porijeklu Vizantinaca, o kontinuitetu Rimskog carstva u Vizantijsko« (P. Mijović). Prema tome, govoriti na primjer o »Srbiji« kao konkretnoj

zemlji i utiskivati u njen navodni okvir nekakav »srpski« etnos do iza sredine XII vijeka, uzaludan je posao na kojemu su se iscrpljivale starije, pa i savremena generacija istoričara.

Titula arhonta (kneza), ukoliko je vezivana za sklavinijske teritorije, nije kod svih vizantijskih pisaca imala isto značenje. Neki od njih tim zvanjem titulišu oficire-stradiote u sistemu carske vojne (tematske) organizacije, neki, pak, starješine »sklavinija«, koje su priznavale vizantijski suverenitet, da bi ih razlikovali od onih slovenskih starješina – župana, otpadnika od carske vlasti. Međutim, car Vasilije I (867-886) koji želi da uspostavi ponovni autoritet vlasti Imperije na Balkanu i što čvršće veže za sebe »sklavinijske« kneževine u procesu njihovog nastajanja, priznao je arhonte pojedinim oblastima, i to iz redova koje su istakle domaće izborne institucije. Među potvrđenima bio je i arhont Duklje, čiji vladarski rod Porfirogenit ne pominje. Iz toga što ne navodi ime i rod dukljanskog kneza, mogao bi se izvesti zaključak da je vizantijska vlast u ovoj »sklaviniji« bila slaba, fiktivna. Ispuštenost, zapravo prazninu u pogledu kontinuiteta dukljanskih arhonata, pokušao je da nadomjesti Pop Dukljanin u Kraljevstvu Slovena (Regnum Sclavorum) iz druge polovine XII vijeka. U tom cilju on navodi mnogo legendarnih dukljanskih dinastâ, počinjući s Ostroilom koji je, navodno, bio osvajač Dalmacije (»maritanes regiones«) i potom došao u Duklju (»regiones Praevalitanam«), a odatle uputio sina Senulada da osvoji planinsko područje (»regiones transmontanas«). Dukljanski Svevladići se, međutim, ne mogu prihvatiti kao dukljanska dinastija, koja je, navodno, pod svoju vlast držala i »Travuniju« i »Zahumlje«.

Krajem prošlog vijeka, pak, (1884) pronađen je jedan važan trag o poziciji Duklje u IX vijeku. Naime, otkriven je olovni pečat na kojem je utisnut tekst grčkim pismom: »Petar arhont Duklje«. Vjerovatno pečat potiče iz vremena vladavine cara Vasilija I. Taj sfragistički dokument višestruko je važan. Između ostalog, pouzdani je dokaz postojanja Kneževine Duklje, koja je morala biti u vazalnom odnosu prema Vizantiji. Na reversu (naličju) toga pečata se jasno vidi da je riječ o slovenskom knezu s hrišćanskim imenom, što ne znači da je on prvi bio pokršten i nosio tu titulu. S ovim u vezi stoji i pitanje uvođenja hrišćanstva u Duklji. Sasvim je sigurno da su Dukljanski Sloveni primili hiršćanstvo relativno rano, posredstvom katoličkih crkava i manastira iz primorskih gradova i onih u pličem zaleđu, u jednom dužem razdoblju, nakon zbližavanja gradskog življa s vladajućim slovenskim elementom. To što se na olovnom pečatu vidi da je riječ o hrišćanskom knezu, ne može da se uzme kao dokaz da je s njim počelo prevođenje Dukljana u hrišćansku monoteističku religuju. Naprotiv, sasvim je sigurno, da je ono znatno prije njegovog stupanja na položaj kneza, moralo već biti u poodmakloj fazi, možda završeno, osim u najudaljenijoj unutrašnjosti kontinentalnog dijela administrativno-upravne teritorije. Upisivanje kneževskog imena u titulu na olovnom pečatu grčkim pismom, znak je samo njegovog vazalnog odnosa prema vizantijskom caru i uklapanja u vizantijski vojno-upravni sistem. Drukčija tumačenja procesa hristijanizacije Duklje ne bi bila održiva.

Izuzimajući primorsku Hrvatsku, Duklja se, možda, ranije od ostalih susjednih »sklavinija« razvila u Kneževinu na čelu sa svojim dinastima, po uzoru na vizantijsko i karolinško političko ustrojstvo. Takvo gledište, međutim, odudara od organizacije župa na čelu sa županima, koje pominje Pop Dukljanin. Takav oblik ustrojstva morao je biti znatno ranije prevaziđen, iako neki naučnici smatraju da je mogao imati istorijski osnov. Izvjesno je dalje da Dukljaninova podjela župa u četiri grupe (primorske, prijezerske, neretljanske i kontinentalne) nije u skladu s istorijskim činjenicama, pa ni s geografskom ubikacijom. Dukljaninova podjela Knežine na župske regije mogla je više da asocira na nekadašnji raspored ilirskih plemena. Novo stanovništvo je Dukljaninovim župama dalo svoja slovenska imena: Gorska, Luška, Podlužje, Kupelnik, Oblik, Crmnica, Krajina, Prapratna, Kukova (Cuceva), a predslovenskoj župi Gripoli – Grbalj. Izuzimajući tri župe: Risan, Konavlje i Popovu (Popovo polje) i travunijske župe su nosile slovenska imena: Ljubomir, Vetanica, Rudine, Kruševica, Vrm, Dračevica i Žrnovnica (neke ulaze u sastav današnje Crne Gore). U Dukljaninovom Podgorju (Submontana) koje je izmišljeno kao pandan Zagorju (Transmontana) slovenska imena imaju: Morača, Komarnica, Piva, Geriko (Gatačko polje), Netusini (Nevesinjsko polje), Viševa (Gvisemo), Debreca (Dabarska župa). Toj oblasti su pripadale i župe Onogošte, Kom i Neretva (Neretua) čija su imena imala predslovensko porijeklo. Isto tako, župe drugih susjednih »sklavinija« Zahumlja, »Srbije« (Raške) i Hrvatske nose pretežno slovenska imena. Iz toga izlazi da je podjela naseljenih oblasti na župe bila tvorevina ranoslovenskog društvenog ustrojstva. Sam Porfirogenit nije ispuštio da to naglasi, dodajući da njima upravljaju starci-župani, što posredno može da znači da ih je smatrao preddžavnim oblikom društvenog uređenja. Bez obzira što Pop Dukljanin govori o župama koje pripadaju znatno širem prostoru (Duklje, Travunije, Zahumlja, »Srbije«), odnosno o županima koji im stoje na čelu, njegova tvrdnja nije u skladu s istorijskom realnošću. Naime, u svim pomenutim »sklavinijama«, osim u »Srbiji«, bio je zaživio knežinski sistem odnosa. Samo u ovoj posljednjoj županijsko uređenje nastavlja svoj kontinuitet, da iz njega kasnije, krajem XII vijeka, izraste državna organizacija sa županima, odnosno velikim županima na čelu.

Put državnog razvitka u Duklji je drukčiji. Dukljanska etno-skupina zaposjela je prostor, čiji je pretežni dio u svakom pogledu bio dostigao visok stepen razvijenosti. Na to svraća pažnju i Porfirogenit, poimenično nabrajajući gradove njenog urbanog kompleksa: Lješ, Skadar, Ulcinj, Bar, Kotor, Risan i Rose. Njima pridodaje i tri neidentifikovana: Gradac (Gradec), Novigrad i Lontodoklu. Svi ti gradovi su, prema njegovom kazivanju, nastavili svoj život i pod novim gospodarima. Jedino za Duklju ističe da je pusta. Pomenuti dukljanski primorski gradovi su prilikom slovenskih osvajanja doživjeli pad i stagnaciju. Izvori, sadržaji i oblici života postaju drukčiji. Organizaciono-politički poredak se iz osnova promijenio. Ali, ostala je tradicija, iskustvo, živi ljudi (starinci). Kolonizatori su morali imati sluha za apsorpciju onoga što im je nudila razvijena urbana sredina. S druge strane, to znači da je zatečeno romansko stanovništvo u primorskim gradovima Duklje, s razvijenom samoupravnom tradicijom i izgrađenom sviješću o

državi, njenim funkcijama i postulatima, moralo uticati na nove slovenske gospodare da sami krenu ka višim društvenim i državnim formama života na sebi svojstven način, ali u osloncu na ono što im je pružala razvijena istorijska sredina. »Sklavinijsko« vojno-demokratsko uređenje, sa začetim narušavanjem još u prekodunavskim prostorima, u Dukliji se brže rastakalo nego u »sklavinijama« u unutrašnjosti. Drugim riječima, Dukljanski Sloveni su u polaznoj poziciji, nakon doseljenja, imali znatne prednosti oslonjene na postulate kasnoantičke države, iz koje je morala znatno brže izrasti i dukljanska državna organizacija.

Osim u društvenom i organizaciono-političkom, Dukljanski Sloveni su, u odnosu na »sklavinije« u zaleđu, imali prednosti u oblasti privrede i drugim sferama života. U priobalnom području i basenu Skadarskog jezera bile su razvijene poljoprivredne grane vinogradarstvo i maslinarstvo (uz obalu), gajenje južnog voća i povrća. U gradovima je bila razvijena trgovina, zanati (naročito prerada metala, kože, drveta, brodogradnja i drugi). Do zavidnog nivoa razvila se urbanizacija i graditeljstvo. Jednom riječju, cvjetala je materijalna, a do znatnog stepena i duhovna kultura.

Navedene i druge tekovine Dukljanski Sloveni su s razlogom usvajali i upijali, ubrzavajući proces odljepljivanja od varvarskog tradicionalizma, pripremajući se za ulaženje u više, razvijenije forme života, istina dosta sporo u odnosu na zatečene potencijalne mogućnosti, ali i brže od »sklavinija« koje su se od jugozapada ka sjeveroistoku na nju naslanjale.

NASTANAK KNEŽEVINE DUKLJE

Prilikom naseljavanja Duklje slovenski kolonizatori su nastojali da između najpovoljnije oblike odnosa s Vizantijom koja je polagala pravo legitimiteta nad područjima koja su zaposjeli. Izgleda da ni jedna ni druga strana u početku nije imala snage da diktira uslove onoj drugoj. Stoga je u regulisanju međusobnih odnosa dvaju susjeda u početku imalo prevagu diplomatsko nadmudrivanje. U svakom slučaju Dukljani su ulagali napor da se iznutra homogenizuju i što čvršće stanu na sopstvene noge. Vizantija, s druge strane, čekala je šansu da uspostavi nad njihovim područjem politički suverenitet.

O relaciji dukljansko-vizantijskih odnosa izvori ćute sve do pred kraj polovine IX vijeka. Zasigurno se zna da je Vizantija u to vrijeme uspostavila ingerenciju nad dukljanskim primorskim gradovima. Posredno se to da zaključiti i iz Porfirogenitovog podatka u kojemu stoji da su gradovi Lješ, Ulcinj i Bar oko 950. godine bili kasteli Drača, središta Dračke teme osnovane početkom IX vijeka. Ratni događaji tih godina uzburkali su primorske gradove na istočnoj obali Jadrana. Između ostalih, primorani su tada i gradovi u Dukljanskom primorju da se priklone Vizantiji i stave pod njenu zaštitu. Stvorivši svoja jaka uporišta u južnoitalijanskim gradovima Palermu i Mesini (831) Saraceni (Arabljani) organizovali su mnoge piratske pohode na jadransku obalu. Jedan takav njihov napad izveden je 840. godine. Pored drugih primorskih gradova napadnuti su tada Budva, Kotor i

Rose (na poluostrvu Luštici) sa 36 neprijateljskih brodova. Potvrdu o tadašnjem stradanju dukljanskih primorskih gradova pružaju i arheološki podaci. Saracenski pohodi na jadransku obalu izazvali su šire ratne zaplete. Osim pomenutog primorskog pojasa na srednjem i južnom Jadranu, od njih nije bila bezbjedna ni Venecija, saveznik Vizantije. Godine 840/41. Saraceni su nanijeli težak poraz vizantijsko-venecijanskoj floti u Tarentskom moreuzu. Još tridesetak godina (do 871) Saraceni su predstavljali veliku opasnost za gradove na jadranskom primorju. Na samom početku vladavine vizantijskog cara Vasilija I (867/68) Dubrovnik je morao da izdrži tešku petnaestomjesečnu opsadu. U posljednjem času spasla ga je vizantijska flota. Tih teških godina romansko stanovništvo primorskih gradova, izloženo velikim stradanjima, moralo je da potraži utočišta u priobalnom planinskom zaleđu slovenskih kolonizatora. Nakon što je ta opasnost minula, Romanima je bilo dozvoljeno da se vrate u svoja gradska naselja, pristupivši njihovoj obnovi, uz obavezu plaćanja danka susjednim slovenskim knezovima. Proces obnove razorenih gradova mogao je teći pod zaštitom neposredne vizantijske vlasti, koja je na tom području bila organizovana formiranjem nove Dalmatinske teme (najkasnije do 870) sa sjedištem u Zadru. Tom novom administrativnom oblašću upravljao je carski namjesnik, strateg, koji je istovremeno vršio civilnu i vojnu vlast. U sastav nove teme ušao je i dukljanski grad Kotor, dok su ostali gradovi Kneževine Duklje u primorju bili pod ingerencijom Dračke teme.

O obnavljanju razorenih dukljanskih gradova poslije saracenske invazije, svjedoče i najnovija arheološka istraživanja. Tokom procesa obnove bio je, izgleda, podignut i dio novog grada Bara, u koji su se uselili Romani i dio slovenskog življa. O pristupu obnovi gradova u Duklji svjedoči podizanje trobrodne crkve Sv. Petar na Šuranju pred južnim vratima kotorskih bedema, kao i manje crkve Sv. Marija u Budvi. Od prve su sačuvani temelji, a da je druga iz toga vremena potvrđuje donatorski natpis na latinskom jeziku iz 840. godine. Na saracenska razaranja podsjeća i fragment razrušene crkve u Rosama.

Moguće je da je Vasilije I samo uspio da dukljansku teritoriju van primorskih gradova dovede u nominalno podređen položaj. U jednoj instrukciji carskog dvorskog savjetnika, koja potiče između 945. i 959. godine, u kojoj se daju uputstva o načinu komuniciranja s arhontijama u primorskom zaleđu Jadrana, među nabrojenim kneževima je i arhont Duklje, zemlje u kojoj je uspostavljena domaća vlast po uzoru na tadašnju Vizantiju, čiji su lokalni upravljači pokušali da joj se odupru. Zbog neposlušnosti, carevi stratezi su preduzimali pohode u unutrašnjost Duklje da ih privedu u podanički odnos. To političko osciliranje, koje je izražavalo čas čvršću čas labaviju vezu kontinentalne Duklje s Vizantijom, samo podsjeća na trajnu težnju dukljanske knežinske vlasti za zbacivanje vizantijskog suvereniteta.

Arabljanska pustošenja su znatno doprinijela jačanju uticaja slovenskog zaleđa na romanske primorske gradove. Štaviše, ti gradovi, pored vizantijske, priznavali su i vlast slovenskih kneževa, plaćajući im ugovoreni danak. Da je Vizantija zaista imala muke sa slovenskim knežinama, koje su težile za

političkom emancipacijom, najbolje potvrđuje osnivanje Dalmatinske teme, čiji su stratezi prevashodno i bili obavezni da uspostave autoritet carske vlasti što je moguće dublje u unutrašnjost primorskog zaleđa. S velikim naprezanjem je Vasilije I, posredstvom Dračke i Dalmatinske teme, uspostavljao autoritet centralne vlasti.

Car je istovremeno pokušavao da sprovede plan o neposrednoj jurisdikciji carigradske crkve nad primorskim gradovima uz jadransku obalu. Zbog toga je nailazio na otpor Rima, koji je u tim krajevima imao tradicionalni vjerski uticaj. Stoga je carev prestiž u pogledu uspostavljanja istočnog obreda mogao imati samo privremeni uspjeh. Tako je Dukljansko primorje u jednom intervalu dospjelo pod uticaj carigradske crkve. O tome svjedoči uvođenje kulta maloaziskog mučenika sv. Tripuna kojem je za vrijeme cara Nićifora I (802-811) bila 809. godine sagrađena zadužbina u obliku rotonde (polikonhonsa), prva sakralna građevina te vrste u Duklji. Odmah iza toga, vjerovatno za vlade Lava V (813-820), bila je podignuta kupola crkve u Ulcinju, zatim krstoobrazna crkva Sv. Marija u Duklji, Sv. Stefan u Vranovićima (Grbalj). Sv. Toma u Prčanju (kombinacija slobodnog krsta i trikonhonsa) i druge koje su pripadale episkopijama u Baru, Duklji, Skadru, Drivastu, Pulatu (Pilotu) podređenim Dračkoj arhepiskopiji. U vrijeme kad su podizane pomenute bogomolje, Vizantija je uspjela da ih u vjerskom pogledu podredi Carigradskoj patrijaršiji.

Grčki tekst s hrišćanskim simbolima na olovnom pečatu arhonta Petra dukljanskog, kao što je naglašeno, upućuje na nominalno priznanje vizantijskog suvereniteta. Taj izvor, međutim, ne pruža nikakve indikacije o mogućem povremenom pokrštavanju Dukljanskih Slovena, dirigovanom iz Carigrada. U to vrijeme (druga polovina IX vijeka) zasigurno je proces miješanja i asimilovanja Slovena iz zaleđa, s Romanima iz primorskih gradova, koji su već više vjekova bili hrišćani, priznajući nad sobom ingerenciju Rima, bio već uveliko poodmakao. Logično je stoga pretpostaviti da se hrišćanstvo iz primorskih gradova, kao vid integracionog povezivanja gradskog življa sa zaleđem, moglo širiti iz tih punktova u unutrašnjost Duklje. Proces je morao biti spor i dug, jer su se sudarali trojaki oblici vjerske svijesti: ilirski i slovenski s paganskim varijantama i hrišćanstvo kao savremena monoteistička religija. To će reći, da je pokrštavanje Dukljana u unutrašnjosti, zbog suočeljavanja pomenutih komponenti, moglo da traje veoma dugo. U najdubljoj unutrašnjosti Kneževine Duklje, za vrijeme arhonta Petra, hristijanizacija još nije bila završena. Ali, ako se rečeno ima u vidu, sasvim je bez osnova Porfirogenitova misao da je u svim balkanskim »sklavinijama« paralelno vođena akcija pokrštavanja, koja je dirigovana iz Carigrada u doba Vasilija I, posredstvom učenih Slovena-Solunaca braće Konstantina (Ćirila) i Metodija, docnije nazvanih »slovenskim apostolima«. To su samo bila domišljanja cara-pisca, koji je htio da podvuče legitimno pravo Vizantije u pogledu vjerske ingerencije nad čitavnim nekadašnjim Ilirikom, pa i nad područjem, nad kojim je tradicionalan uticaj Rima bio nesumnjiv, u koje spada i Duklja. I sam car Vasilije I je, ukoliko je otvoreno ispoljavao vjerske pretenzije nad Dukljom, morao od toga odustati, što se vidi iz njegovog ustupka Rimu 881. ili 882. godine da papski misionari vode

akciju hristijanizacije, iz čega proizlazi da su samo nastavili ranije započeto djelo među nepokrštenim Slovenima u Duklji. Ovim se isključuje pomisao o dovršavanju hrišćanske misije u Duklji posredstvom učenika Ćirila i Metodija, koja je povedena, navodno, iz Makedonije krajem IX vijeka, jer je to u koliziji s njenim tradicionalnim vjerskim razvitkom.

O granicama Kneževine Duklje nema bližih vijesti do sredine X vijeka. Dijelom pobliže, a dijelom globalno, te granice su određene tek u spisu O upravljanju Carstvom Konstantina Porfirogenita. U tom djelu se konstatuje da granica Duklje »leži prema kastelima Drača, tj. do Lješa, Ulcinja i Bara i ide do Kotora«. Ovom dosta određenom limesu, dodaje se, potom, opšti podatak kako se planinskim stranama u pozađu graniči sa »Srbijom«, u stvari Raškom. Posredno Porfirogenit određuje i njene zapadne granice, jer podvlači da se od Kotora na tu stranu pruža Kneževina Travunija, kojoj, kao i njoj susjednim (Zahumlju i Paganiji – Neretljanskoj oblasti) utvrđuje dodirne međe. Veoma dugo izučavanje Porfirogenitove hronike nije dalo rezultate u pogledu preciziranja granica »sklavinija« koje su nastale u jadranskom zaleđu. Najneodređenija je i najopštija granica pomenutih kneževina prema sjeveru. Iako neutvrđena, neka gledišta su se u tom pogledu ipak, odomaćila. Naime, dobri poznavaoci istorijske geografije, analizom konfiguracije tla, smatraju da je granica Duklje prema Raškoj mogla da ide planinskim vijencima koji su razdvajali rijeke dvaju slivova – crnomorskog i jadranskog. One koje su tekle na jug prolazile su kroz Duklju u susjedne kneževine, odnosno one čiji je prirodni pad bio okrenut prema sjeveru ulazile su dijelom u gravitaciono područje Raške. Takvo gledište dobilo je potporu i u znatno docnijem Dukljaninovom djelu Kraljevstvu Slovena (Regnum Sclavorum), na što nas podsjeća Svetopelekova teritorija označena na saboru u Dalmi, prema kojoj prostor kroz koji teku rijeke južnog vodotoka naziva Primorje, a onaj s rijekama suprotnog smjera naziva Zagorjem. Dukljanin dalje priča da je Svetopelek podijelio Primorje na Gornju i Donju Dalmaciju, nazivajući ih još Bijelom i Crvenom Hrvatskom. Prva oblast se navodno prostirala od Dalme do Vinodola na zapad, a druga na jug od pomenutog grada do Balbalone (Drača). Na sličan način on govori o podjeli Zagorja na Bosnu i Rašku na istoku. U vezi s naznačenom teritorijalnom podjelom valja podvući da je u pitanju kombinatorika piščevih političkih ideja iz njemu dalje i bliže prošlosti, što ostaje bez potvrde u istorijskim izvorima. Kako prema Dukljaninovim tako i prema Porfirogenitovim podacima, treba imati veliku rezervu. Naime, ni Porfirogenitovi pomeni Srba i Srbije ne mogu se uzeti u značenju adekvatnom, koje su imali u epohi feudalizma. Zapravo, u njegovo vrijeme nikako nije moguće govoriti o Srbima kao kompaktnom etnosu, niti o Srbiji u smislu državne teritorije koja tada nije mogla imati atribute državnosti. Štaviše, u pogledu društveno-političkog uređenja sklavinijski prostor koji se poistovjećuje sa srednjovjekovnom Srbijom, prolazio je u Porfirogenitovo vrijeme kroz ranu fazu županijskog ustrojstva, za razliku od oblasti koje su se naslanjale na jadransku obalu i već bile zakoračile u knežinsko uređenje. Porfirogenit je najbliži istini kad stanovnike primorskih arhontija, koje nominalno priznaju vizantijsku vrhovnu vlast, naziva imenima teritorija koje su naselili: Dukljani, Travunjani.

(Trebinjani), Zahumljani, Konavljani, Pagani (Neretljani). Kojim su slovenskim užim plemenskim skupinama pripadali došljaci nastanjeni u pomenutim i drugim susjednim oblastima, bespredmetno bi bilo dokazivati. Globalno je moguće tvrditi da su u osnovi svi pripadali veoma razuđenoj masi slovenskih grupacija u prekodunavskoj postojbini, manje ili više izmiješanoj s drugim Indoevropljanima i eventualno zatečenim starincima.

Porfirogenitovim podacima o Dukljі i Dukljanima gase se vijesti o ovoj zemlji za gotovo jedan i po vijek. Razdoblje od sredine X do pred kraj XI vijeka kao da je prekriveno slojem neprozirne tame. Doduše, neke podatke, koje nije moguće provjeriti, daje Pop Dukljanin u svojem Kraljevstvu Slovena, pominjući legendne dinaste: Tugemira, njegovog sina Hvalimira i unuke Petrislava, Dragomira i Miroslava. Dalje podvlači da je Petrislava u svojstvu upravljača Duklje naslijedio sin mu Vladimir, za kojega se i iz Skiličine hronike, koja obuhvata vrijeme od 811. do 1057. godine, zna da je bio značajna istorijska ličnost s kraja X i početka XI vijeka. Pošto se u Dukljaninovom djelu navodi da je za Tugemirove vlade izbio Samuilov ustanak u Makedoniji (976), to se pretpostavlja da je ovaj dukljanski knez vladao u to vrijeme.

Dukljaninovi, pak, podaci o knezu Vladimiru mogu se smatrati prilično vjerodostojnim, jer ih je, u dobroj mjeri, moguće kontrolisati Skiličinim vijestima. Kazivanje barskog pisca o njemu je utoliko značajnije. Skilica naime pominje Vladimira u vezi s ratom koji je Vizantija vodila s makedonskim carem Samuilom krajem X i početkom XI vijeka, navodeći da je on tada upravljao »Trimalijom« (Dukljom) i susjednim oblastima »Srbije« (pod kojima je vjerovanto podrazumijevao Porfirogenitove »srpske« zemlje zapadno od ove Kneževine), ali je ispuštio da iznese bliže podatke o njenim granicama.

Idući, dalje, tragom Dukljaninovog spisa, pratimo pričanje kako se Duklja najednom našla u opasnosti. Nakon što je 997. godine Vizantiji oteo Drač, car Samuilo je izbio na jugoistočne granice Duklje. S obzirom da je u to vrijeme vizantijski car Vasilije II (976—1025) sklopio savez s hrvatskim knezom Držislavom, kojem je bio uputio znake kraljevskog dostojanstva da bi ga što čvršće vezao za sebe u borbi protiv Samuila, moguće je da je i Vladimiru dukljanskom ponudio savezničku ruku u obostranom interesu odbrane od makedonskog osvajača. S Dukljaninovim kazivanjem o ovom događaju neki naučnici pokušavaju da dovedu u vezu Skiličinu vijest prema kojoj je knez Vladimir navodno uputio izvjesno »srpsko« poslanstvo Vasiliju II, radi utanačenja sporazuma o zajedničkoj borbi protiv Samuila, što ne izlazi iz okvira domišljanja. Mnogo je vjerovatnije da je Vladimir želio da ostane po strani od makedonsko-vizantijskog sukoba.

Makedonsko-vizantijski rat trajao je četiri godine (991-994). Glavna meta osvajanja makedonskog cara tokom tog rata bio je Solun. Tek kad se uvjerio da su mu šanse za osvajanje grada bezizgledne, Samuilo je krenuo prema zapadu, osvojio Drač i izbio na granice Duklje (997). Knez Vladimir je organizovao odbranu svoje zemlje. Vojsku je bio rasporedio u neposrednoj blizini Skadra. Vladimir je uhvaćen na prijevaru a njegova zemlja pokorena. Osvojivši Duklju, Samuilo je nastavio ekspediciju na zapad. Dugo je Ulcinj

(tada pod dračkim suverenitetom) držao u opsadi, ali nije uspio da ga osvoji. Tu opsadu je zatim napuštio i produžio s trupama uz obalu u pravcu zapada. Spalio je Kotor i Dubrovnik i prodro sve do Zadra, koji je bio krajnja tačka njegovog nadiranja u tom smjeru. Pominjući tu ekspediciju Pop Dukljanin priča da se Samuilo preko Bosne i Raške vratio u svoju prijestonicu Prespu, vodeći sobom dukljanskog kneza kao ratnog zarobljenika. Nije ga, međutim, dugo zadržao u ropstvu, već je utamničenog roba Vladimira učinio zetom, oženivši ga starijom ćerkom Kosarom. Našavši se tako u ulozi Samuilovog prijatelja, Vladimir se vraća u Duklju, kojoj je, kako veli Dukljanin, bila pridodata i dračka oblast, iz koje je sam grad Drač bio izdvojen. Ovaj grad bio je dat na upravu drugom Samuilovom zetu (oženjenom mlađom carevom ćerkom Miroslavom) Vladimiru Ašotu.

Po povratku u Duklju, Vladimir je i dalje zadržao nezavisan položaj u odnosu na Makedoniju, koja ga nije mogla uvući u rat protiv Vizantije. Zbog toga, što je vodio posve samostalnu politiku, domamio ga je na prijevaru u Prespu i pogubio 1016. godine Samuilov sinovac car Gavrilo Radomir.

Pri analiziranju Samuilovog pohoda na zapad (997/98) preko Duklje u Dalmaciju, nameće se zaključak, da je makedonski car samo želio da hrvatske vladare Krešimira i Gojislava odvoji od vizantijskog suvereniteta i potpuno istisne Vizantiju s jadranske obale, pa se na tom njegovom pravcu našla Duklja, koja je, ispriječivši se kao barijera njegovoj vojnoj ekspediciji, korišćenjem ratnog lukavstva, bila pokorena. Mogao je to biti dobar razlog Samuilovog iznenadnog napada na Dukljansku Kneževinu, kojoj je ubrzo poslije ostvarenog ratnog plana, vratio slobodu i orodio se s njenim vladarem, kojom prilikom je i Vladimirovog strica Dragomira doveo na upravu u Travuniji.

Barski hroničar, je dalje, potanko opisao potištenost i tugu koja je obuzela Dukljane nakon tragične Vladimirove smrti, čime je želio da istakne njegov visoki vladarski ugled u narodu. Preduzimljivošću njegove žene Kosare, posmrtni ostaci su mu preneseni iz Prespe u manastir Sv. Bogorodica, podignut u njegovom rezidirajućem središtu u Krajini na Skadarskom jezeru. U tom istom manastiru je, kaže Dukljanin, Vladimirova udovica Kosara provela ostatak života kao monahinja i bila pored kneza sahranjena.

Pop Dukljanin je u svoje djelo (Kraljevstvo Slovena) ugradio posebno poglavlje o Vladimiru i Kosari, koje ima sve osobine legende. U taj tekst upredena je priča o istorijatu otpora koji je Vladimir pružio Samuilu, zatim o činu izdaje, zarobljavanju i kasnijem pogubljenju u Prespi. U odgovarajući kontekst, tu je, takođe, ugrađena konstruisana fabula o romantičnoj ljubavi supružnika sa visokim hterarnim dometima, što je uzeto za obrazac srednjovjekovnog ljubavnog romana. Makar koliko da je pitanju domišljatost sa dominirajućom notom legende, teško da ovo pričanje nije imalo istorijsko jezgro. Ima više indikativa po kojima bi se moglo zaključiti da je u Duklji poštovan kult sv. Vladimira, za koji je, doduše, teško utvrditi kad je uveden. S uvjerenjem da je legenda o njegovom svetačkom kultu sadržavala zrno istine, arheolozi su vršili istraživanja na ruševinama Bogorodičnog manastira u Krajini, ali do sada nije nađen trag, koji bi doprinio osvjetljavanju njegovih svetačkih oznaka.

Motivi nijesu poznati, ali se iz natpisa na crkvi posvećenoj sv. Jovanu Vladimiru, sagrađenoj 1381. godine, kod Elbasana u Albaniji, vidi da su mu zemni ostaci tu bili preneseni i sahranjeni oko 1215. godine. Sudeći po tekstu pomenutog natpisa, izvjesno je da su Vladimirov kult poštovale sve tri dukljanske konfesije, iako ga nadležne vjerske ustanove u Rimu, Carigradu i Raškoj, nijesu službeno proglasile svecem.

Nakon privremeno postignutih uspjeha, pozicije makedonske države počele su da slabe. Vasilije II je diplomatskim mjerama i koncesijama uspio da se bez velikih žrtava ponovo domogne Drača (1005) i nastavi uspješnu ofanzivu protiv Samuila, nanijevši mu težak poraz u bici kod Bjelasice 1014. godine. Iza potresne drame koju je doživjela njegova vojska Samuilo je umro. Na prijestolu ga je naslijedio sinovac Gavrilo Radomir. Vlast novog cara bila je kratka, jer ga je već 1016. godine, ubio na prijevaru, takođe sinovac Jovan Vladislav. Nastavivši rat protiv Vizantije ni on nije dugo izdržao. U jednom sukobu s carevom vojskom poginuo je 1018. godine. Odmah iza njegove smrti makedonska država se raspala. Još iste godine vizantijski car Vasilije II zauzeo je Ohrid i Prespu. U Makedoniji je bilo uvedeno novo tematsko uređenje.

Slomom makedonske države, političke prilike na Balkanu dobile su nov obrt na štetu sklavinijskih kneževina. Ima mišljenja u nauci da je i Duklja bila obuhvaćena novim tematskim uređenjem, što nije našlo potvrdu u istorijskim izvorima. Čak se pomišljalo da je ulazila u sastav izvjesne teme »Srbije« (biće da je u pitanju Sirmijum) kojom je navodno upravljao Konstantin Diogen, u jednom trenutku strateg Soluna, potom Bugarske i najzad pomenute teme »Srbije« sa titulom antipata-patricija. Međutim, u to vrijeme nije mogla postojati nikakva tema »Srbija«, niti joj biti pridodata Duklja, kao njen sastavni dio. Biće najbliže istini gledište da je Duklja bila direktno potčinjena caru, sa statusom vazalne države.

U pogledu unutrašnjeg uređenja domaćoj vlasti su bile ostavljene, u dobroj mjeri, slobodne ruke. Ima, međutim, indikacija da su se visoki vizantijski činovnici suviše uplitali u unutrašnje stvari Duklje, upravo da su bili podložni korupciji, vršenju uzurpacije materijalnih dobara, pa čak i narušavanja javnog morala, silovanjem žena i na druge načine. Sve je to podjarivalo i inače nezadovoljno domaće stanovništvo.

Duklja se, kako se to iz sačuvanih podataka može razumjeti, tek što je poslije Vladimirove smrti došao na vlast njegov sinovac Stefan Vojislav (1018-1043), našla u veoma nepovoljnoj konstelaciji odnosa. Pop Dukljanin priča da u uslovima sprovođenja mjera ekonomskog i drugog pritiska nad narodom, Vojislavu nije bilo teško pripremiti i organizovati oružani ustanak protiv Vizantije. Nakon skoro dvadesetak godina gomilanja unutrašnjeg nezadovoljstva, ustanak je izbio 1034/35. godine. Ali, taj ustanak je bio ugušen a knez Vojislav zarobljen i kao talac odveden u Carigrad, odakle je uspio da pobjegne, ponovo dođe u Duklju i povede novi oružani ustanak. Tako je 1037. ili 1038. godine došlo do novog konflikta između Duklje i Vizantije. Vizantijska vojska stacionirana u Duklji na čelu sa strategom Teofilom Erotikom, bila je poražena i morala je da napušti zemlju. Ne mnogo iza toga, odigrao se još jedan važan događaj. Naime, jedna vizantijska

lađa natovarena sa deset centenarija zlata, koju je brat tadašnjeg vizantijskog cara Mihaila V, evnuh Jovan Orfanotrof bio uputio imperatoru u Solun, doživjela je olujni brodolom i bila odbačena u dukljanske vode. Knez Vojislav je tu dragocjenu zalutalu pošiljku zaplijenio, stvorivši tako solidnu finansijsku bazu za dalje vođenje rata s Vizantijom. Taj događaj bio je neposredan povod za novi oružani sukob Duklje i Vizantije. Protiv kneza Vojislava bile su upućene značajne vojne snage pod komandom carevog vojskovođe (evnuha) Georgija Provatasa. Brojne careve trupe prodrle su u Zetsku ravnicu. Do žestokog okršaja između zaraćenih tabora došlo je kod mjesta Vranja (Vurania) 1041. godine. Vizantince su najprije dočekali Vojislavljevi sinovi sa svojim odredima, da im se potom i otac pridruži kontingentom kojim je sam komandovao i nadirao iz pravca Crmnice. Carska vojska bila je do nogu potučena, tako da se glavnokomandujući Provatas jedva spasio bjekstvom.

Pobjedom nad carskom vojskom knez Vojislav je postao suvereni gospodar Duklje. Ugled njegove zemlje naglo je porastao, što su njeni neposredni susjedi ubrzo osjetili. Sa svojim odredima Vojislav je ugrožavao Rašku, Bosnu i Zahumlje. Vidjeći potencijalnu opasnost koja Vizantiji prijeti od uspona Duklje, novi vizantijski car Konstantin IX Monomah (1042-1055) je, kako izvještava Skilica, naredio kapetanu Drača Mihailu (Dukljaninovom Kursiliju) da u sadjejstvu s jedinicama susjednih tema i onih njemu povjerenih, povede ofanzivu za pokoravanje Duklje. Akcija o kojoj priča Skilica vjerovatno je uslijedila poslije sloma ustanka Makedonskih Slovena (1041) pod vođstvom Petra Odeljana, po prilici sina bivšeg cara Gavrila Radomira, kojem se sa svojim oružanim snagama pridružio Alusijan, sin posljednjeg makedonskog cara Jovana Vladislava. Ustanak je bio izazvan pojačanim fiskalnim mjerama carskih upravljača u Makedoniji. Porez za koji je još car Samuilo bio odredio da se plaća u naturi, a vizantijski car Vasilije II to potvrdio, Konstantin IX je zamijenio uvođenjem novčanih dažbina, što je pohlepnim vizantijskim visokim činovnicima pružalo šansu da se lako i brzo obogate. Iako je buknuo velikom snagom i vizantijske trupe stavio pred teško iskušenje Odeljanov ustanak je ubrzo splasnuo, zbog nesloge među njegovim vođama oko prvijenstva. To je vodilo njegovom neizbježnom slomu i konačnom porazu.

Makedonski ustanak je veoma pogodovao Vojislavljevim osvajačkim planovima. Makar samo na kratko, ipak je bila srušena vizantijska vlast sa središtem u Draču. Knez Vojislav, ne samo da je odahnuo od prijetnje s te strane, već je bio u prilici da organizuje vojne pohode u susjedne oblasti, s ciljem da ih podvrgne svojoj hegemoniji.

Kivna na Vojislava i njegove osvajačke političke planove koji su direktno ugrožavali njene pozicije na Balkanu, Vizantija je odmah poslije ugušenja makedonskog ustanka, organizovala kaznenu vojnu ekspediciju protiv dukljanskog dinasta. Vizantijske trupe koncentrisale su se u Draču, stvarajući ratni plan, kojim bi Duklja, jednom za svagda, vojnički bila pobijeđena i potčinjena. Po Skiličinom kazivanju, car je za taj plan bio pridobio zahumskog kneza, bosanskog bana i raškog župana. Sinhronizovanom strateškom planu o okruživanju od strane vizantijske i satelitskih

vojski, Vojislav ne samo da se uspješno odupro, već je savezničke odrede 1042/43. godine do nogu potukao. Vjerovatno da u koalicionom taboru interesi nijesu bili usklađeni, što je knez Vojislav dobro iskoristio, time što je neprijateljske odrede uvukao u klance i gudure, u kojima se, posebno carska vojska, nije dobro snalazila. Skilica, međutim, za poraz okrivljuje samo komandanta vizantijskih trupa, Mihaila, za kojega kaže da je bio bez vojnog talenta i znanja, jednom riječju, nedorastao Vojislavljevoj taktici i prilagodljivosti njegove vojske teškom brdovitom terenu. Na bojnom polju je, prema Skiličnim podacima, ostalo oko 40.000 poginulih od ukupno 60.000 Vizantinaca i njihovih saveznika, među kojima i sedam stratega. Brojka ukupnih vojnih snaga i posebno poginulih iz savezničkog tabora, svakako, je preuveličana, ali, s druge strane, pokazuje, koliko je poraz učinio težak utisak na Vizantince.

Značaj Vojislavljeve pobjede nad udruženim neprijateljskim snagama, najbolje potvrđuje podatak da je car Konstantin IX Monomah bio doveden u poziciju da s opunomoćenim pregovaračem Duklje, Vojislavljevim sinom Mihailom, potpiše mirovni ugovor, koji je njegovoj zemlji donio nezavisnost. U regulisanju međusobnih odnosa otišlo se još dalje od toga. Poželivši Duklju za prijatelja, vizantijski car je njenom izaslaniku dodijelio visoku titulu protospatara.

Velikom pobjedom nad vizantijskom vojskom Duklja je bila prva balkanska zemlja koja je snagom oružja izborila priznanje nezavisnosti od Vizantije. U izvještajima vezanim za pomenutu bitku (1042/43) prvi put je pomenuto i njeno novo ime – Zeta. koje će se sve više ustaljivati, ali još dugo egzistirati uz naporednu upotrebu njenog starog naziva.

Na osnovu posrednih podataka, pretpostavlja se da je knez Vojislav umro iste godine, ubrzo poslije okončanja rata s Vizantijom (1043). Prema Dukljaninovom tvrđenju, sahranjen je u dvorskoj kapeli Sv. Andrija u Prapratni, staroj rezidenciji.

Događaji koji su se odigrali na političkom polju za vrijeme Vojislavljeve vladavine, odrazili su se i na položaj crkvene organizacije u Duklji. Istina, još za vladavine njegovog strica Vladimira, dolazilo je do promjena u pogledu jurisdikcije nad dukljanskim episkopijama. Jedno vrijeme (poslije 997) dukljanska crkva bila je podložna Samuilovoj Ohridskoj arhiepiskopiji. U vrijeme ofanzive Vasilija II protiv Makedonije i ponovnog osvajanja Drača (1005), kad je Duklja dospjela u vazalan odnos prema Vizantiji, dukljanska crkva je morala priznati nadređenost Dračke arhiepiskopije. Međutim, poslije 1018. godine, episkopije u Duklji, Skadru, Drivastu, Pilotu i Baru se više ne pominju kao njeni sufragani (podložnici). Od tada, ona se okreće Splitskoj (Salonitanskoj) nadbiskupiji. Po pričanju Tome Arhiđakona, poslije 1045. godine, dukljanski episkopi su odlazili u Split na oblasne crkvene sabore. Čvršću vezu sa Splitskom nadbiskupijom omela je Dubrovačka biskupija, kojoj je bio priznat rang nadbiskupije i koja je polagala pravo na episkopije u Kotoru, Baru, Ulcinju i Svaču. Rivalstvo između Splitske i Dubrovačke nadbiskupije bilo je razlog što papa Lav IX (1049-1051) nije dukljanskoj crkvi priznao arhiepiskopski (nadbiskupski) rang.

Tome zahtjevu tada nije udovoljeno de jure, ali su, ipak, svi izgledi da je eklezijastička organizacija na području Duklje faktički9 samostalno djelovala pod nazivom Dukljanska ili Barska crkva.

DUKLJANSKO/ZETSKO KRALJEVSTVO

Poslije Vojislavljeve smrti, upravljanje Dukljom preuzela je njegova udovica kao regentkinja (1043-1046), podijelivši državu na nekoliko oblasti, koje je povjerila svojim sinovima. Među njima došlo je do rivalske surevnjivosti u pogledu vladarskog primata u zemlji. Konačno, trećem po redu, Vojislavljevom sinu Mihailu, pošlo je za rukom da se domogne kneževske vlasti oko 1046. godine.

Iako Pop Dukljanin ističe da je za Mihailove vladavine granica Duklje/ Zete prema Vizantiji dopirala na jug do rijeke Vojuše u oblasti Drača, izgleda vjerovatnije da je granična međa između njih bila rijeka Drim.

Knez Mihailo je ulagao napor da bude dostojan nasljednik svojega oca u pogledu ukupnog jačanja i afirmacije politike svoje zemlje. Svojoj Kneževini je prisajedinio Kotor u kojem je podigao drugi dvor, pored onog u Prapratni, gdje su stolovali njegovi prethodnici, počev od Petrislava, sina Hvalimirovog. Nakon što su bile poražene zahumske, bosanske i raške snage koje su sudjelovale na strani Vizantije u bici 1042-/43. godine protiv Duklje pod komandom zahumskog kneza Ljutovida, knez Mihailo je pokorio ovu Kneževinu i potčinio je svojoj vlasti. Zahumlje je tako ostalo u sastavu Duklje stotinjak godina, da se kratko vrijeme (1126-1130) osamostali, potom dospije pod vlast Vizantije, odnosno Raške. Istovremeno, Mihailo je bio pokorio i Rašku, ali je nije prisajedinio svojoj zemlji, već je upravu nad njom povjerio svojem sinu (iz drugog braka) Petrislavu. Nad Raškom je Mihailo zadržao samo oblik starateljskog prava.

U prvo vrijeme, Mihailo je dosta polagao na uspostavljanje prijateljskih odnosa s Vizantijom, da bi imao odriješene ruke u pogledu političkih planova sa zemljama okolnog gravitacionog područja. U tom cilju, orodio se s vizantijskim dvorom oženivši se drugi put vizantijskom princezom, vjerovatno sinovičnom ili sestričnom cara Konstantina IX Monomaha. U znak prijateljstva, Mihailu je tada bilo dodijeljno visoko zvanje protospatara.

Tokom posljednje decenije Mihailove vlade, najprije su pogoršani a potom bili prekinuti dobri odnosi s Vizantijom. Istočna carevina se tada našla pod udar moćnih neprijatelja. Godine 1071. prodrli su sa istoka Turci–Seldžuci, pod vođstvom sultana Alp–Arslana, odnijevši veliku pobjedu nad vizantijskom vojskom kod Mancikerta. Istovremeno, potisnuta od Normana, Vizantija je izgubila važne posjede u južnoj Italiji sa središtem Barijem. Oba ta događaja ubrzala su naglo slabljenje vizantijske vojne i političke moći, što je dalo podsticaja narodu u krajevima pod njenom neposrednom vlašću na Balkanu da povedu ustaničku borbu za zbacivanje njene političke ingerencije. Godine 1072. izbio je masovni ustanak Makedonskih Slovena protiv vizantijske hegemonije, čiji je jedan od istaknutih vođa bio Đorđe Vojteh. Ustanici su se obratili za pomoć i dukljanskom knezu

Mihailu, koji im je uputio neveliku, ali u moralnom pogledu značajnu vojnu pomoć od 300 ratnika, s nekoliko istaknutih vođa, među kojima je bio i njegov sin Bodin. O porastu ugleda Kneževine Duklje među makedonskim ustanicima svjedoči i podatak da je od znatnog dijela ustaničkih snaga u Prizrenu, Bodin bio proglašen za cara, uzevši ime Petar, možda zato što je to ime nosio sin bugarskog cara Simeona. Iako je ustanak bio uzeo široke razmjere, nesloga i rivalska borba među vođama, doveli su do njegovog sloma 1075. godine. Vizantinci su parcijalno slamali njegov otpor. Tokom jedne bitke s carskom vojskom kod mjesta Pauni na Kosovu, Bodin je bio zarobljen i odveden u Antiohiju, gdje je zadržan više godina. Tek poslije svrgavanja cara Mihaila VII Duke (1071-1078), vjerovatno posredstvom mletačkih moreplovaca, knez Mihailo je uspio da izbavi Bodina iz vizantijskog ropstva.

Paralelno s događajima, punim neizvjesnosti, koji su se odigravali u susjedstvu Duklje, ponovo je aktueliziran stari spor između Dubrovačke i Splitske nadbiskupije oko dominacije nad dukljanskom crkvom. U tom sporu dukljanski kler tražio je od Splitske nadbiskupije da ga podrži u tradicionalnim pravima nezavisnosti crkvene organizacije, oslonjenim na postojanje nekadanšnje samostalne Dukljanske arhiepiskopije u vrijeme rimske Prevalitane. Radi što čvršće veze sa Splitom dukljanski crkveni starješine odlazili su na tamošnje crkvene sabore. Kad su se, pak, episkopi Kotora, Bara, Ulcinja i Svača 1045. godine uputili na jedan takav sabor, lađa im je stradala u brodolomu kod Hvara, što ih je koštalo životâ. Da bi takve i slične opasnosti ububuće bile izbjegnute, stanovnici dukljanskih episkopskih gradova obratili su se Papi s molbom da prizna samostalnost njihove arhiepiskopije.Papa Aleksandar II je udovoljio njihovom zahtjevu spornom bulom od 1067. godine, u kojoj je tadašnjeg barskog episkopa Petra oslovio ariepiskopom, dozvolivši mu da o velikim praznicima nosi arhijerejski ogrtač (palijum). Dubrovačka nadbiskupija to nije priznala, neodstupno polažući pravo nadležnosti nad dukljanskom crkvom.

U taj spor se umiješao i knez Mihailo, smatrajući da su nastale pogodnosti, ne samo za vjersku samostalnost i pribavljanje nadbiskupskog ranga dukljanskoj crkvenoj organizaciji, već i za ostvarenje prava na kraljevsku krunu. Posredno se saznaje da je knez Mihailo uputio pismo papi Grguru VII, čuvenom reformatoru (1073-1085), koji je pokušao da u borbi za investituru s njemačkim carem Henrihom IV, legalizuje Papskoj stolici pravo potvrđivanja svjetovnih vladara. S obzirom da je u tom trenutku Papa imao konce pomenutog legitimiteta u svojim rukama, dukljanski knez Mihailo je od njega tražio dvije stvari. Prvo, da Barsku episkopiju uzdigne na rang arhiepiskopije, i drugo, da njemu lično pošalje zastavu kao znak priznanja kraljevskog dostojanstva, što bi ga obavezalo da prizna Papu za vrhovnog suverena.

Ispunjenje prvog Mihailovog zahtjeva pokazalo se složenim, usljed rivalskih pretenzija Splitske i Dubrovačke nadbiskupije nad dukljanskom crkvenom organizacijom. Grgur VII je stoga u Dalmaciju uputio svojeg legata Petra da ispita na čijoj je strani pravo. U izvještaju koji je dostavio Papi, izaslanik Petar je naginjao pretenzijama Dubrovnika. Zbog nedovoljnih

dokaza u prilog prava bilo koje od spornih strana, odloženo je presuđivanje u bilo čiju korist.

U odnosu na drugi Mihailov zahtjev, legat Petar je preporučio papi Grguru VII, da mu iziđe u susret. Odgovor Papske kancelarije na Mihailove zahtjeve uslijedio je u januaru 1077. godine. Na početku prisma koje mu je upućeno, Mihailo je oslovljen »slovenskim kraljem« (»rex Sclavorum«), što bi moglo da znači da je još od ranije bio kralj. Slanjem zastave koju je dukljanski vladar dobio, samo je obilježena potvrda tog čina.

U regulisanju odnosa s Papskom kurijom, Mihailo je postigao nepotpun uspjeh. Njegovoj zemlji je priznat rang Kraljevstva, odnosno njemu lično kraljevsko zvanje, kao njenom suverenu, dok je spor u vezi s priznanjem Barske nadbiskupije, i dalje ostao otvoren.

O uzdizanju Duklje/Zete na stepen kraljevine svjedoči ktitorski portret u crkvi Sv. Mihailo u Stonu, na kojemu je dukljanski vladar prikazan s kraljevskom krunom na glavi (tip karolinške krune s uvobranima).

Koliko je ugled Duklje njenim izrastanjem u Kraljevinu porastao i u međunarodnim razmjerama, svjedoče događaji koji su se odigrali u susjednoj Vizantiji. Još za života Mihaila VII Duke, Vizantija je postala poprište borbi između nekoliko pretendenata na carski prijesto. Kad se, na kraju, krug suzio na dva rivala – Aleksija Komnina i Nićifora Votanijeta, vršen je pritisak na dračkog stratega Đorđija Monomahata, da se opredijeli za jednog od njih. Sučelivši se s rizikom Monomahat je izabrao treće rješenje. Ocijenio je da je najbolje da se skloni u Duklju, gdje su mu pružili utočište kralj Mihailo i sin mu Bodin. Kad se Aleksije Komnin domogao prijestola u Vizantiji (1081-1118) obećao je Monomahatu pomilovanje ako se vrati u zemlju, smatrajući da bi mu mogao biti opasan u slučaju zadržavanja u Duklji/Zeti.

Građanski ratovi, koji su potresali Vizantiju posljednjih godina, iscrpili su je vojnički i materijalno. Nepovoljnost stanja u koje se našla, iskoristili su Normani iz južne Italije s Robertom Gviskarom na čelu. Iste godine kad je Aleksije Komnin došao na vlast (1081) Gviskar i njegov sin Bojemund, s flotom i suvozemnim snagama, uz pomoć splitskog i dubrovačkog brodovlja, opsjeli su Drač. U sukobu između Normana i Vizantinaca, Duklja s Bodinom na čelu, (Mihailo se ne pominje), stala je na stranu Vizantije. Neprijateljske snage su se sudarile pod Dračom 1081. godine. Bodin je sa svojim odredom vješto izbjegao ulijetanje u bitku. Nakon taktičkog manevra, vidjevši da se Vizantinci nalaze pred neizbježnim porazom, uspio je da se povuče i ostane po strani. Takvo držanje mu je omogućilo da se relativno lako približi Normanima i uspostavi s njima prijateljstvo. Čin uzajamnosti je produbljen time što se Bodin oženio Jakvintom, kćerkom pronormanskog pristalice Arhiriza iz Barija.

Možda 1081. ili 1082. a zasigurno prije 1085. godine, umro je kralj Mihailo. U prilog tome govori podatak da je Bodin sam upravljao zemljom u trenutku kad je uspio da osvoji Drač 1085. godine. Pop Dukljanin, međutim, piše da je Mihaila naslijedio njegov brat Radoslav, koji je vladao nekih 16 godina. Štaviše, barski hroničar navodi da je stric Radoslav bio taj, koji je Bodina izbavio zatočeništva i dao mu na upravu župu Grbalj. U

sporazumu s maćehom i stričevićima Bodin je podigao bunu, svrgao strica i prognao ga u Travuniju, da bi potom preuzeo kraljevsku vlast. Radoslav je kao izgnanik dugo živio. Kad je umro, bio je sahranjen u crkvi Sv. Petar u Polju kod Trebinja. Pisac Kraljevstva Slovena navodi da je Radoslav imao osam sinova, protiv čijih vladarskih pretenzija je Bodin, s prekidima, vodio borbu čitavog života. Prvo pomirenje između zavađenih rođaka postignuto je posredstvom prvog barskog arhiepiskopa Petra. To mirno vrijeme Bodin je iskoristio da snagom oružja uspostavi vlast u Bosni i Raškoj, u čemu je imao uspjeha. Pokorene oblasti nije neposredno prisajedinio svojoj zemlji, već je u njima organizovao namjesničku vlast. Upravu nad Raškom povjerio je dvojici njegovih dvorjana, Vukanu i Marku, koji su dobili županska zvanja i zakleli se da će, kako oni tako i njihovi sinovi, biti odani i služiti Bodinu i njegovim potomcima. U Bosni je Bodin na namjesnički položaj doveo nekog velikaša po imenu Stefana.

Pomenuti odnosi sa dvjema susjednim oblastima regulisani su tokom 1083/84. godine. Županu Marku se, međutim, gubi dalji trag, dok će Vukan postati moćni župan, kojega će u vezi s narednim događajima pominjati Pop Dukljanin i Ana Komnina. Misli se da su Marko i Vukan bili sinovi Petrislava, Bodinovog polubrata iz Mihailovog drugog braka s grčkom princezom, kojemu je (Petrislavu) kralj Mihailo bio dao Rašku na upravu, iz koje se, poslije sloma ustanka Makedonskih Slovena (1075), morao vratiti u Dukliju.

Paralelno sa sređivanjem prilika u susjednim oblastima Raškoj i Bosni, Bodin je vojnički bio vrlo angažovan na jugoistoku zemlje. Sa Normanima, koji su Vizantiji zadavali velike muke i on je morao imati posla. Tokom 1083. i sljedeće, 1084, godine bilo je više čarki s normanskim četama koje su prodirale u Ilirik i Makedoniju. Zaokret u odnosima s Normanima u korist kralja Bodina nastao je poslije smrti njihovog vođe Roberta Gviskara 1085. godine. Bodin je iskoristio pometnju među Normanima i zauzeo Drač i cijelu istoimenu oblast. Zbog toga je došao u otvoreni sukob s Vizantijom. U vezi s osvajanjem Drača, postoje dvije interpretacije u izvorima. Pop Dukljanin veli da je Bodin osvojio Drač da bi ga ustupio Aleksiju Komninu i tako osigurao carevo prijateljstvo. Ana Komnina (Aleksijeva kći), međutim, tvrdi suprotno, ističući da je Drač od Bodina otet silom, nakon što je njegovoj vojsci nanio poraz veliki duks Jovan Duka. Uporedo s Dračem Vizantija je povratila i manje episkopske gradove Drivast, Sard, Spat, Baleč i druge. Ana Komnina ne navodi gdje se odigrala odlučujuća bitka između zaraćenih strana, ali dodaje da je dukljanski kralj bio ponovo zarobljen, bez obavještenja o tome kako se izbavio. Ukoliko je tačna priča o zarobljavanju, vjerovatno da je Bodin morao da prihvati podložnički odnos prema Vizantiji. Ti događaji su se mogli odigrati između 1085. i 1091. godine, u vrijeme kad je carevom šuraku velikom duksu Jovanu Duki bila povjerena misija da povrati izgubljene oblasti koje su zauzeli Normani poslije osvajanja Drača, a koje je, iza Gviskarove smrti, bio prisvojio Bodin. On je uspješno obavio posao i potom (1091) otišao na Istok.

Produžavajući politiku svojeg oca, između ostalog i u pogledu prava crkve, kralj Bodin se založio za ostvarenje njene samostalnosti. Situacija u

kojoj se našla Papska kurija, išla mu je na ruku. Bodin je iskoristio konflikt između pape Viktora III (1086-1087), odnosno njegovog nasljednika Urbana II (1087-1089) i antipape Klimenta III Viberta (1080-1100) oko apostolskog trona. Vibert je u početku bio nadmoćniji od svojih protivnika, što je iskoristio barski episkop Petar, koji mu je otišao u Rim na poklonjenje (1088), uručujući mu Bodinov zahtjev za uzdizanje dukljanske crkvene organizacije u rang nadbiskupije. Tom zahtjevu je udovoljeno, kad je sljedeće, 1089, godine đakon Papske kancelarije u crkvi Sv. Petar u Rimu napisao bulu, prema kojoj je dotadašnji barski episkop Petar posvećen za nadbiskupa i dobio palij (arhijerejski ogrtač) kao simbol tog visokog crkvenog čina. Pomenutom bulom Barskoj nadbiskupiji pribrojene su episkopije: Dukljanska (Barska), Kotorska, Ulcinjska, Svačka, Skadarska, Drivaška, Pulatska (Pilotska), Raška, Bosanska i Travunska, sa svim manastirima – latinskim i grčkim.

Poslije 1091. godine podaci o kralju Bodinu u izvorima su dosta šturi i nepouzdani. Jedno je, međutim, sigurno. On ponovo drži kraljevsku vlast u Dukliji, jer je Vizantija strahovala da bi mogao da naruši dobrosusjedske odnose i ugrozi njenu teritoriju. Vizantija se, dakle, i dalje pribojavala Bodina, iako je zvijezda njegove slave izgubila od svojeg ranijeg sjaja.

Istorijski izvori konkretno pominju Bodina još na samom kraju XI vijeka, u vezi s preduzetim prvim krstaškim ratom. Navodi se da je on prijateljski dočekao krstaše, koji su početkom 1096. godine, oko 40 dana išli jadranskom obalom u pravcu Carigrada, doživljavajući mnoge konflikte i neprijatnosti kroz krajeve kuda su prolazili, zbog pljački i drugih nedjela kojima su izazvali gnjev naroda prema sebi. Bodin im je u Skadru pružio gostoprimstvo i time ublažio nevolje koje su ih pratile na putu koji su prevalili do Skadra. Vođa krstaša, Rajmund Tuluški se tom prilikom pobratimio s Bodinom, udostojio ga pažnjom i darovima, da bi mu ovaj bio od pomoći u pogledu daljeg prolaska njegovih krstaša u pravcu Carigrada.

Za posljednje godine života izvori bilježe još neke dosta maglovite podatke sa mogućim istorijskim jezgrom. Pop Dukljanin ističe da je dukljanski kralj, pred kraj života, morao okrutno da se razračunava sa svojim rođacima, odnosno sinovima strica Radoslava, za koje pisac pokazuje lične simpatije. Centralna ličnost koja je pomućivala odnose između kralja i rođaka je Bodinova žena Jakvinta, koja je strahovala da stričevići pripremaju osvajanje vlasti poslije kraljeve smrti. Zato je Branislav s drugim bratom Gradislavom i njegovim sinom Predihnom bačen u tamnicu. Ostali kraljevi rođaci, da bi izbjegli sličnu sudbinu, sklonili su se u Dubrovnik. Bodin je zbog toga napao grad. Odbranu su organizovali Branislavljeva braća i rođaci. Po nagovoru žene, Bodin je naredio da pogube zatočene Branislava, brata mu i sina. Ljetopisac kaše da se potom bili preneseni u benediktinski manastir na ostrvcu Lokrumu kod Dubrovnika. Žestoko pritisnuti Bodinovim napadom, Dubrovčani su primorali Branislavljeviće da napušte grad, gotov da se preda. Bodin je zauzeo Dubrovnik i u njemu podigao kulu koja je nosila Bodinovo ime. Prema Dukljaninovim vijestima, Bodin je umro 1108. godine i sahranjen u manastiru Sv. Srđ i Vakh na Bojani. Međutim,

posrednom provjerom činjenica izgleda vjerovatnije da je umro oko 1101. godine.

Rasulo Duklje/Zete poslije Bodinove smrti nije u nauci dobilo pravo, razložno tumačenje. Propadanje zemlje, prema Kraljevstvu Slovena Popa Dukljanina, gotovo se isključivo povezuje s dinastičkim borbama velike vladarske porodice Vojislavljevih potomaka mnogih stričeva i stričevića, braće, polubraće, sinova, sinovaca i unuka kralja Mihaila i rođaka iz sporednih ogranaka kraljevske dinastije. Sigurno se ne može osporiti značajno prisustvo borbe za vlast glavnih pretendenata, banova i njima podložnih vazala (župana i satnika). Ali se još uvijek malo zna o drugim, posebno društveno-istorijskim činiocima. Tipično je za epohu ranog feudalizma kroz koju je tada prolazila Duklja, da su s prestajanjem ofanzivnih osvajačkih pohoda polako presušivali izvori novih bogaćenja vladajuće feudalne klase, sračunati na sticanje novih posjeda. Vladajućem sloju nije preostajalo drugo do da se okrene unutrašnjoj jagmi, uzurpacijama i otimačini, borbi za jačanje ličnih pozicija u ekonomskom i političkom domenu. Po tom osnovu, zaoštravaju se, s jedne strane, odnosi između vrhovnog suverena i feudalnih velikaša, i s druge, između samih velmoža oko posjeda i drugih privilegija karakterističnih za feudalno društvo.

Smrću posljednjeg kralja Duklje/Zete, Bodina, za kojega se može reći da je održavao vladarski autoritet među vlastelom, nastala su za zemlju teška vremena, komplikovana borbom za vlast mnogih krupnijih i sitnijih dinasta, pospješena društveno-ekonomskim raslojavanjem, stvaranjem tankog sloja feudalne aristokratije i mase seljaka-kmetova, destimulisanih u pogledu unaprjeđenja društveno-ekonomskih odnosa i stvaranja reproduktivnih potencija stanovništva. Kroz te krizne filtre karakteristične za ranofeudalnu i uopšte feudalnu epohu morala je prolaziti i Duklja/Zeta, najvjerovatnije na kraju XI i početkom XII vijeka.

Na vlast u zemlji, poslije Bodinove smrti, pokušao je da se učvrsti njegov najstariji sin Mihailo. Narod, prema Popu Dukljaninu, a biće prije da je to bila opoziciona vlastela, zbog nagomilane mržnje protiv Bodinove udovice Jakvinte, ustoliči na vlast Bodinovog polubrata Dobroslava, po majci polu-Grka. Nije mu se, međutim, pružila prilika, tako reći, ni da osjeti vlast, a već je imao protiv sebe jaku struju među dvorskim velikašima provizantijski orijentisanim, odnosno braći i sinovima ubijenog kneza Branislava, koji su Bodinu u posljednji čas izmakli u Dubrovnik i potom dobili utočište kod cara Aleksija I Komnina u Carigradu. Po carevom nagovoru oni su prije šli u Drač da bi odatle iz neposredne blizine, pripremili svrgavanje kralja Dobroslava. Preko svojih pristalica u zemlji Branislavljevići su pripremali teren da se umiješaju u unutrašnje razmirice, što im polazi za rukom, i uz pomoć Vizantinaca izvrše napad na Dobroslava. U bici na Morači nanijeli su mu poraz. Kralj je bio zarobljen i odveden u zatočeništvo u Rašku. Na vlast je, uz pomoć raškog župana Vukana, doveden drugi Bodinov brat Kočopar (1101-1102). Ali ni on nije dugo ostao na najvišem položaju u zemlji. Pošto je pokušao da vodi samostalnu politiku, župan Vukan ga je, uz pomoć pristalica u Zeti/Duklji, primorao da napušti prijesto, pri čemu je uspio da se skloni u Bosnu, a zatim u Zahumlje gdje je i umro.

Raška stranka dovela je na vlast Vladimira, unuka kralja Mihaila, odnosno Bodinovog sinovca (1102-1114), koji je, uz to, bio i zet raškog župana Vukana. Antiraška i antivizantijska stranka u Zeti s Jakvintom i njenim sinom Đorđijem na čelu, nije stajala skrštenih ruku. Uspjelo joj je da se trajno riješi Dobroslava koji je izvučen iz tamnice, uškopljen i poslat kao monah u manastir Sv. Srđ i Vakh na Bojani gdje je i umro. Konačno, vlast je preuzeo kralj Đorđije (1114-1118).

Đorđijevim stupanjem na prijesto dat je povod Vizantiji da se ponovo umiješa u unutrašnje stvari Zete. Vizantijski namjesnik u Draču, sin cara Aleksija, Jovan Komnin, napao je zetsku državu jakim snagama. Pred nadmoćnijim neprijateljskim trupama, u čijem taboru su bili Đorđijev stric Gojislav i ostali srodnici – emigranti iz Drača, zetski vladar je morao da s zatvori u tvrđavu Oblik na Tarabošu, dok je u međuvremenu vizantijska vojska ušla u Skadar. Tom prilikom bio je izbavljen iz tamnice Grubeša, ranije zatočeni Bodinov brat od strica, kojemu nije pošlo za rukom da se sa ostalim Branislavljevićima skloni u Vizantiju. Komandant vizantijskih trupa, Jovan Komnin, morao je, međutim, namah napuštiti dukljansko ratište i vratiti se u Carigrad da bi zauzeo prijesto (1118-1143). Rukovođenje vojskom u Zeti prepuštio je svojemu štićeniku Grubeši. Novi »duks« je uspio da uhvati kraljicu Jakvintu i osudi je na progonstvo u Carigrad gdje je i umrla. Kralj Đorđije se sklonio u Rašku koja mu je pružila gostoprimstvo, pošto je u tom trenutku bila u neprijateljstvu s Vizantijom. Splet istorijskih okolnosti pomogao je Grubeši da dođe na vlast (1118-1125).

Uporedo sa zbivanjima u Zeti, prepunim legendne naracije, o kojima govori Pop Dukljanin, u njenom susjedstvu odigravali su se važni događaji, ne bez uticaja na njenu poziciju, ali sa stanovišta stvarnih odnosa, takođe malo poznati.

Na samom početku XII vijeka, na sjevernom dijelu Balkana pojavila se nova politička sila – Ugarska (Mađarska), koja je 1102. godine zagospodarila Hrvatskom i primorskim gradovima, a do kraja tridesetih godina toga vijeka zauzela je i Bosnu. Ugarska pod kraljem Kolomanom (1095-1116) postala je moćan rival Vizantije na Balkanu, i nije skrivala svoje aspiracije na njene podunavske posjede. Ove dvije zemlje su se sukobile za vladavine ugarskog kralja Stefana (1116-1131). Mađari su napali pogranična sjeverna vizantijska utvrđenja jer je car Jovan Komnin pružio zaštitu Stefanovim rivalima Almošu, bratu kralja Kolomana i njegovom sinu Beli. Odgovarajući na taj izazov, Mađari su (1127) napali vizantijska pogranična utvrđenja Beograd, Braničevo i Ram i prodrli sve do Sardike (Sofije). Poslije dvogodišnjih borbi sklopljen je mir prema kojem je svaka od zaraćenih strana zadržala svoje ranije teritorije. Kao saveznik Mađara u ratu protiv Vizantije učestvovao je i raški župan, kojega Pop Dukljanin zove Uroš I, tvrdeći da je on bio sinovac i zakoniti nasljednik župana Vukana. Tek što je bio uspostavio mir s Mađarima, vizantijski car Jovan II je lično poveo vojsku protiv Raške i izvržio pravu poharu zemlje u cilju odmazde. Između ostalog, odveo je sa sobom mnoštvo domaćeg življa, naselivši ga u maloazijskoj Nikomediji.

Od događaja koji su se zbivali u njenom susjedstvu, Zeta nije mogla ostati izolovana. Imajući uza se Mađare, raški župan Uroš I, u saradnji sa

svojim štićenikom zetskim kraljem Đorđijem, organizovao je napad na kralja Grubešu. Odbrambene snage koje je predvodio Grubeša, bile su razbijene pod Barom, a njemu lično se dalje gubi svaki trag. Nakon izvojevane pobjede Đorđije je po drugi put zavladao Zetom (1125-1131).

Pisac Kraljevstva Slovena ističe da Đorđije nije dobio cijelu zemlju na upravu, jer je morao braći svrgnutog Grubeše, Gradihni i Dragilu, da ustupi župe u dolini Zete. Dragilo je, zatim, na svoju ruku, osvojio Podgorje s Nikšićem i još nekim župama. U međuvremenu, Đorđijev saveznik u Raškoj Uroš I, bio je bačen u tamnicu upavši u klopku opozicionog krila vlastele. Kralj Đorđije mu je pritekao u pomoć, izbavio ga zatvora i doveo na vlast. Smatra se da je to bio posljednji uspjeli pokušaj jednog dukljanskog vladara da se umiješa u unutrašnje stvari Raške.

Iza uspjele političke misije kralja Đorđija u Raškoj, njegovi domaći rivali morali su da se sklanjaju ispred njega. Gradihna se povukao u Zahumlje. Da bi onemogućio ostale pretendente na prijesto, kralj Đorđije je naredio svojim ljudima da zatvore Mihaila sina kralja Vladimira i Dragila, Grubešina brata, dok je Gradihna sa sinovima Površem, Grubišom, Nojemenom i Sirakom (!) uspio da pobjegne i skloni se kod vizantijskog namjesnika u Draču primikarija Pirogeorgija, zaslužnog carskog vojskovođe za ranije uspješne vojne akcije u Zeti. U društvu s odbjeglim zetskim dinastima Pirogeorgije je poveo novu vojnu ekspediju u Duklju. Do sukoba između carske vojske i odredâ kralja Đorđija došlo je ubrzo. Vizantijska vojska ušla je na zetsku teritoriju i prodrla do Bara i Vranja (Vurania) u Zetskom polju. Iz nepoznatih razloga vizantijski strateg je morao da napušti ratište, prepuštivši komandu Gradihni, svojemu štićeniku. Dok je osvajao još nepokorene oblasti, u unutrašnjosti, njegov sin Prvoš je osvojio tvrđavu Oblik na Tarabošu. Videći da gubi pozicije, kralj Đorđije naredi da se nad Dragilom i Mihailom, zatočenim rođacima, izvrši smrtna kazna. Učinio je zatim posljednji napor da povrati izgubljenu tvrđavu Oblik koncentričnim napadom. Ali, Površu je pritekao u pomoć otac Gradihna, tako da je Đorđijeva vojska bila razbijena. Sa dijelom svojih snaga on je pokušao da umakne u Rašku. Neprijateljska vojska mu je, međutim, bila za petama, pa je jedva uspio da se skloni u tvrđavu Oblun (Obolun) na Malom blatu, gdje je našavši se potpuno izolovan, bio primoran da se preda. Gradihna ga je potom kao zatočenika poslao u Carigrad, gdje je i umro.

O Gradihninoj vladavini u Duklji gotovo da i nema podataka, čak ni onakvih, koji posjeduju mnogo legendnih primjesa, kao što je čest slučaj s prikazivanjem mnogih dvorskih zavrzlama iz vremena njegovih prethodnika, o kojima govori Pop Dukljanin. Barski pisac samo konstatuje da je Gradihnu narod izabrao za kralja na saboru i da je vladao jednu deceniju (1131-1141), da je bio pravdoljubiv i da je imao mnogo neprijatelja, među njima i priličan broj rođaka odbjeglih iz zemlje. Dukljanin je konkretno naveo samo da je Gradihna sahranjen u manastiru Sv. Srđ i Vakh na Bojani.

Tiho se, kaže barski hroničar, privodeći kraju vijesti o zetskoj državi, gasila vladarska loza Vojislavljevića. Posljednji njen izdanak bio je Radoslav, sin kralja Gradihne, kojega ne tituliše kraljem već samo knezom. Na vlast je došao kao eksponent vizantijskog cara Manojla I Komnina (1143-1180).

Izgleda da je morao da ide u Carigrad da bi mu imperator izdiktirao uslove pod kojima ga dovodi na vlast u Zeti. Po povratku u zemlju Radoslav je podijelio vlast s braćom Jovanom i Vladimirom. S tim vijestima završava se izlaganje Popa Dukljanina o ranoj istoriji Duklje. Kako drugih izvora i, inače, nema o tom periodu, nastaje jedan vakuum preslojen tamom u pogledu dalje sudbine ove ranofeudalne Kraljevine. Nove vijesti o njoj bilježe se od trenutka kad je Zetu pokorila Raška, koja je pred kraj XII vijeka izbila u prvi plan kao značajan istorijski činilac na Balkanu i znatno šire.

Dukljanska država, osobito od uzdizanja na stepen Kraljevine, bila je privlačna kao sfera uticaja za glavna crkvena središta Rim i Carigrad. Načelno se može reći da je Rim još od prevalitanskih vremena imao Duklju uza se u vjerskom pogledu, iako je u pojedinim intervalima Vizantija uspijevala da ga potisne. Borba za prevlast između dviju crkvenih metropola počela je da poprima oštre oblike poslije crkvenog raskola između Rima i Carigrada 1054. godine. (Tada su papa Lav IX i carigradski patrijarh Mihailo Kerularije jedan drugog ekskomunicirali iz crkve, svaki od njih smatrajući svoje za jedino pravo i neopozivo crkveno središte). Od tada među njima počinje neodstupna borba za primat, iako je u zemljama hrišćanskog svijeta, dubina raskola počela da se shvata tek mnogo kasnije.

Prve izrazitije reperkusije tog sukoba na području Duklje osjetile su se na samom kraju njenog silaženja s istorijske pozornice kao samostalne države. Dukljanska crkva i njen episkopat, izloženi pritiscima propagande dvaju vjerskih centara, ispoljavali su kolebljivost u pogledu opredjeljenja. O tome svjedoče vijesti u vezi s posvećenjem oltara crkve Sv. Tripun u Kotoru 1166. godine. Pored kotorskog episkopa Maja, svečanom činu su prisustvovali: albanski episkop Lazar, drivaški Martin i ulcinjski Jovan. Čast da osveti oltar pripala je albanskom episkopu Lazaru, za kojega se kaže da je iste ili prethodne godine priješao s grčkog na latinsko bogosluženje. To se vidi iz pisma koje je Lazaru uputio papa Aleksandar III (1159-1181), u kojemu ga hvali za usvajanje ovog drugog bogosluženja. Papa mu istovremeno poručuje da za nadređenog crkvenog poglavara prizna dubrovačkog nadbiskupa Trifuna, rimskog podložnika. U povelji kotorskog episkopa Maja iz 1166. godine se, takođe, govori o kolebanju pojedinih crkvenih starješina u odnosu na uvođenje latinskog odnosno grčkog jezika u bogosluženje. Nabrajajući starješine pobrojenih episkopija kotorski episkop Maj tituliše ih kao opate (rimska atribucija): Mihaila albanskog koji rezidira u manastiru Sv. Jovan, Petra u manastiru Sv. Srđ i Vakh, Jovana u manastiru Sv. Spas u Baru, Petra u manastiru Sv. Mihailo u Kotoru, Trifuna u opatiji Sv. Marija u Budvi. Međutim, pisar koji je sastavljao povelju, morao je da za Mihaila albanskog i Petra iz manastira Sv. Srđ i Vakh, zvanje opat precrta i dopiše grčku titulu – arhimandrit.

Zaoštrene dinastičke borbe u Zeti nastojala je da, po crkvenoj liniji, iskoristi Dubrovačka nadbiskupija, koja je na temelju falsifikovanih povelja (iz 743, 1067. i 1074) dokazivala pravo svoje vjerske ingerencije nad dukljanskom crkvom. Barska nadbiskupija, pak, imala je nevolja da odbrani

svoj integritet zato što je taj visoki čin dobila od pape Klimenta III Viberta (1187-1191), koji nije bio regularno izabran na apostolski tron.

Na kraju svojeg postojanja, za vlade kralja Radoslava (1149) Duklja nije mogla da odbrani pravo svoje Nadbiskupije, iz razloga jer je tada dio njenih teritorija (Zahumlje i Travuniju) držao raški župan Desa, koji je stao na stranu prava Dubrovačke nadbiskupije i njenih pretenzija nad dukljanskom crkvom. Barska arhiepiskopija je pokušala da se tome odupre. Njen episkop Grgur obratio se splitskom (salonitanskom) nadbiskupu Rajneriju, svojemu zemljaku, da obnovi svoje stare zahtjeve za vjerske ingerencije nad Zetom. Taj zahtjev je propao jer se to događalo u trenutku kad je umro vizantijski car Manojlo I Komnin, čiji je štićenik bio nadbiskup Rajnerije. Nezadovoljstvo, koje je izazvao među pristalicama latinskog bogosluženja, Rajnerija je, zbog prozelitske istočnorimske orijentacije, koštalo glave. Bio je ubijen 1180. godine. I sam barski episkop Grgur morao je da napušti svoju episkopiju i pobjegne ispred Stefana Nemanje u Zadar. Tako je slijedećih dvadesetak godina dukljanska crkva potpala pod jurisdikciju Dubrovačke nadbiskupije. Godine 1199. najstariji Nemanjin sin Vukan, došavši na položaj namjesnika u Zeti, povratio je rang i ingerencije Barskoj nadbiskupiji.

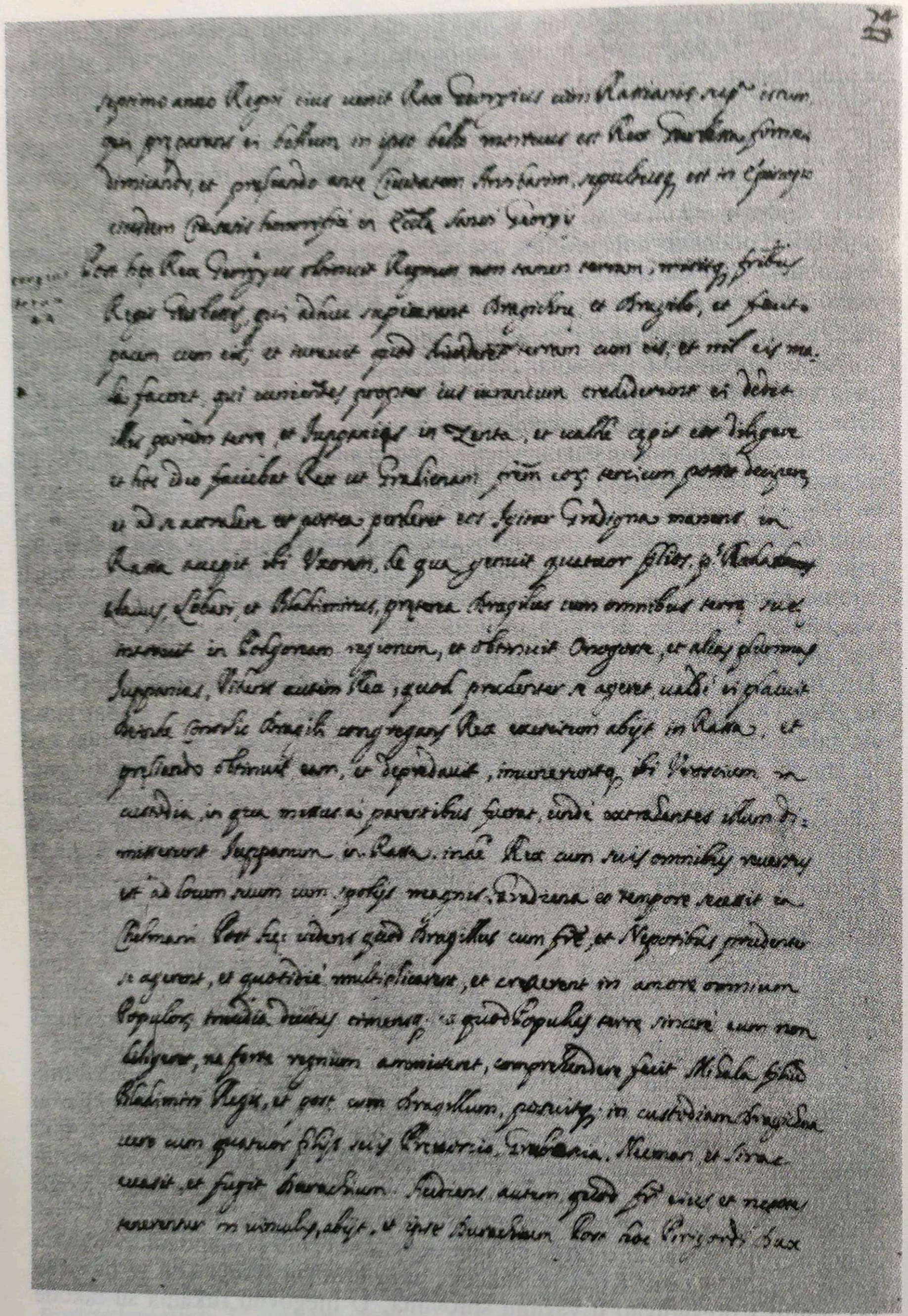
KARAKTERISTIKE DRUŠTVENO-EKONOMSKOG I KULTURNOG RAZVOJA DUKLJE

Globalno uzeto, Duklja je imala dva osobena područaja sa specifičnim društveno-političkim i ekonomskim karakteristikama razvitka. Prvo od njih je primorje, urbana visokorazvijena mediteranska zona, s bogatim civilizacijskim nanosima vezanim za gradsko komunalno ustrojstvo i oblike gradskog privređivanja. Romansko, odnosno poromanjeno i na kraju jakoj slovenskoj asimilaciji izloženo gradsko stanovništvo bavilo se pomorstvom, zanatstvom, trgovinom, graditeljstvom i drugim zanimanjima vezanim za urbani život ljudi. Dio gradskog življa, svakako najuticajniji, posjedovao je poljoprivredna imanja u prigradskom području, koja su obrađivali podložnici, zakupci. Ipak, primorje je bilo domen s razvijenom robno-novčanom privredom, što se odražavalo i na ukupni način života stanovništva u gradskim aglomeracijama. U tu zonu spadali su gradovi Risan, Kotor, Budva, Bar, Ulcinj, Skadar, Svač i drugi. Drugo područje obuhvatalo je kontinentalni dio, primorsko zaleđe Duklje, njene brdsko-planinske krajeve u kojima su dominirali stočarstvo i zemljoradnja kao baza društveno-ekonomskih odnosa. Mada nešto usporenije, i to područje, kao dio jedinstvene društveno-političke cjeline, rano je bilo zahvaćeno procesom klasnog raslojavanja i imovinske diferencijacije, pojavama karakterističnim za feudalno društvo u usponu. Bliže pojedinosti o tim odnosima slabo su poznate usljed nedostatka pisanih izvora, ili, ukoliko i ima podataka te vrste, malo tretiraju tu problematiku. U svakom slučaju, vrijeme Kneževine odnosno Kraljevine Duklje, otvorilo je vrata feudalnim procesima, što se osobito reflektovalo na politička previranja, na borbu među mnogim pretendentima i njihovim grupacijama za vlast i uticaj.

O društvenim odnosima u Duklji ima izvjesnih podataka koji su više opšte oznake koje dočaravaju atmosferu, nego izrazi konkretnih stanja u konkretnom vremenu. Tim pitanjima se na svoj način bavi Kraljevstvo Slovena Popa Dukljanina, glavni pisani izvor za istoriju Duklje. U nekim pojedinostima ga dopunjuje i Devezijeva povelja iz 1148. godine i grupa povelja iz prve polovine XIII vijeka, poznatih pod imenom Lokrumski falsifikati.

Iako podatke koje donosi o društvenim odnosima Dukljanin okvirno vremenski smješta u IX vijek, neke i ranije, oni u stvari, izražavaju globalne odnose njemu savremenog doba – sredinu XII vijeka. Uz to, kao što se već zna, njegovi podaci su preuzeti iz hronika koje je čitao i iz usmene tradicije koju je zapisivao i unosio u svoje djelo. Prema tome, te podatke treba pretresati s dužnom kritičkom obazrivošću i otkrivati u njima zrnca istorijske istine. To znači, da s rezervom treba prihvatati ono što on govori o društveno-političkim, ekonomskim i drugim odnosima u Duklji, nikako ne podcjenjujući dokazni materijal koji on nudi.

Odmah treba konstatovati da Dukljanin pretjeruje kad državnu teritoriju tretira kao vladarski patrimonij, odnosno kad podcrtava da monarh njome raspolaže po svojem nahođenju. Ali, ako dalje kaže da je vladarska vlast bila nasljedna, nema razloga da mu se ne vjeruje, s obzirom da je to već imalo bogatu tradiciju u razvijenim zemljama feudalne epohe na koje se Duklja mogla ugledati (Viznatija, zemlje nasljednika Karla Velikog). Doduše, Pop Dukljanin na mnogo mjesta u svojem djelu govori da je vladar biran na saborima, što takođe nije u opreci s feudalnom tradicijom, pogotovu kad se zna da su ti sabori predstavljali najčešće ceremoniju svršenog čina, u čemu je, istina, bilo i izuzetaka. U stvari kad priča o saborima i sadržajima njihovog rada Dukljanin, čini se, više ima za cilj da istakne vezu između vladara i naroda radi obuzdavanja prevelikih pretenzija krupne vlastele (banova, velmoža) u odnosu na centralnu vlast. Zapravo, posredstvom sabora vladar želi da što čvršće veže za sebe srednje i sitno plemstvo i slobodne seljake u borbi protiv često neskrivenih političkih aspiracija krupnih velikaša. Stoga je presmjela tvrdnja da je vladar imao pravo samo da dijeli određene funkcije članovima dinastije i drugim krupnim feudalcima, a ne i zemlju. To, s druge strane, ne isključuje postojanje i oblika vazaliteta bez dodjele posjeda Štaviše. zna se i iz podataka Popa Dukljanina, a i inače, da je vladar dodjeljivao funkcije izvjesnoj kategoriji podložnika (sudija, satnika, činovnika na dvoru, poreskih činovnika i drugih). Dukljanin je, dalje, na sebi svojstven način, zapisao da je pravo nasljeđa vlasti bilo utemeljeno na principu primogeniture (prvorođenosti) prema kojem najstariji sin nasljeđuje oca na prijestolu. Ipak, on ne pruža dokaze o cijeloj lepezi vladarskih prava. Bilježi samo neka od njih. Za vladara navodi da je bio i vrhovni vojni poglavar u ratu i da su njegovi sinovi bili komandanti pojedinih većih odreda u ratu. Kralj je, takođe, bio i vrhovni sudija koji je putovao po zemlji i presuđivao u važnim sprovima. U njegovim rukama su takođe bili konci u pogledu raspolaganja državnim finansijama. Dalje, prema Dukljaninu, vladar je sazivao sabore i predsjedavao im. Po prirodi stvari, bila je potrebna njegova saglasnost i u pitanju izbora arhiepiskopa. Vladar

Stranica iz Kraljevstva Slovena Popa Dukljanina (Vatikanski prijepis)

je istovremeno bio i glavni zaštitnik crkve u svojoj zemlji, a ona, pak, uzvratno, jedan od potpornih stubova države.

Uz vladajuću dinastiju, barski hroničar na više mjesta pominje i magnate, ne određujući bliže šta je pod tim pojmom podrazumijevao. Na jednom mjestu kaže da su se u doba kralja Pribislava, Tolimirova sina, pobunili magnati u Bosni. U vezi s jednim drugim događajem, u dijelu teksta o gotskom ratu, ističe da su Mihailo i Saganec s ostalim magnatima položili zakletvu kralju Radoslavu. Pada u oči da Dukljanin ne pravi razliku između rimskog patricija i dukljanskog feudalnog velikaša (bana). Naime, za ljude visokog ranga nekad upotrebljava naziv magnat, a nekad nobil. Moguće da su tu pojmovnu zbrku napravili prepisivači verzija njegovog djela, koje su do nas doprle. Pa i pored tih nejasnoća i nepreciznosti, vidi se da je u doba klasične Duklje postojao sloj feudalnih velikaša, rangiranih po političkom uticaju i ekonomskoj moći. Na vrhu ljestvice, odmah do vladara, stoje banovi (velmože), drugi po redu su župani (srednje plemstvo), a najniži u toj skali su satnici (sitna vlastela, vlasteličići).

Kod Popa Dukljanina se srijeće i pojam ratnih družina, koji je takođe neprecizan. Ratnu družinu je mogla sačinjavati vojska izvjesnog oblasnog gospodara (bana) koja se okupljala na njegov poziv pod punom ratnom spremom, a mogle su biti u pitanju i nominalne ratne družine okupljene oko izvjesnog vođe radi pljačkaških pohoda ili drugih pustolovnih avantura. Ukoliko su družine o kojima se govori pripadale drugoj varijanti, valjalo bi ih dovesti u vezu s ranijim razdobljem, a ako se pod njima podrazumijeva ona prva bila je bliža njegovom vremenu. Barski pisac pominje na jednom mjestu družinu kralja Pavlimira-Bela, koja je brojila oko 500 ljudi i vodila sa sobom žene i djecu. Za braću kralja Bodina Dukljanin je zapisao da su imali 400 naoružanih pratilaca, sa kojima su se, bježeći ispred monarha, sklonili u Dubrovnik. Te družine su imale ratne savjete koji su donosili odluke vojničkog karaktera.

Bez obzira na nejasnoće koje otežavaju tumačenje pojedinih mjesta u Kraljevstvu Slovena o društvenim odnosima, taj spis je nenadomjestiv izvor koji će biti privlačan i za nove generacije istraživača i proučavalaca, ali globalno i siguran dokaz da je dukljanska država, tokom posljednja dva vijeka postojanja prolazila kroz složene mehanizme feudalnih odnosa. U osnovi se vidi da se društveno-politička karijera povlašćenih mogla teći na razne načine koji su posvjedočavali odanost vladaru i podupirali njegove aspiracije u pogledu učvršćenja gospodarećih pozicija (rodbinske veze, politička privrženost, vojničke zasluge i drugo). Istovremeno, vezivanje za dvor pružalo je šansu velikašima, srednjoj, pa i najnižoj vlasteli da uveća svoj imetak sticanjem raznih privilegija.

Prema onom što se razaznaje iz Kraljevstva Slovena, poreski nameti ubirani su po uhodanom sistemu. Shodno administrativno-upravnoj podjeli zemlje, kod Dukljanina su prepoznatljiva dva glavna kanala priticanja dažbina. Po jednom osnovu, glavni poreznici bili su banovi (velmože), a egzekutori-izvršioci naplate poreza njima podređena niža vlastela – satnici. Ovi drugi su prvima prosljeđivali ukupnu masu poreskih davanja (u novcu i naturi). Banovi bi od toga polovinu zadržavali za sebe, a drugu polovinu

slali vladaru. Drugi kanal sakupljanja dažbina išao je od poreznika-satnika (vlasteličića) posredstvom župana do vladara. Od ubranih poreza župani su zadržavali trećinu, a iznos ostale dvije trećine slijevao se u kraljevu kasu. Iz toga proizlazi da je lavovski dio davanja akumuliran u državnu blagajnu, kojom je kralj raspolagao prema svojem nahođenju. Ali, očevidno da je i velikašima ostajao ne mali dio. Najveći razrez poreskih tereta padao je na proizvođačku masu seljaka, manje onih slobodnih a više onih koje su gušile kmetovske stege. Kod Dukljanina gotovo da i nema podataka o posrednim dažbinama (carine, drumarine, mostarine, itd.), iako ih je svakako bilo.

Samo se na jednom mjestu u Kraljevstvu Slovena pominje dvorsko plemstvo. Riječ je o dvojici velikaša (Vukanu i Marku) koje je Bodin postavio za namjesnike (župane) u Raškoj, kojom prilikom su se zakleli da će vjerno služiti njemu i njegovim potomcima. Ovaj podatak pokazuje da je odnos sizeren – vazal bio regulisan izricanjem vazalne zakletve.

U Devezijevu povelju unesen je poseban vid vazaliteta. Naime, gospodar Konavalja, Devezije, postavio je svojeg zeta Mihača za sudiju okruga (Žrnovnice kod Dubrovnika). Ovaj se obavezao da će tastu kao uzdarje slati određenu količinu vina. U pitanju je, dakle, uspostavljanje izvanjnekretninskog vazaliteta, zasnovanog na ubiranju poreza od sudskih taksa. Ovo bi moglo imati vezu s pomenom izbora satnikâ na saboru na Duvanjskom polju, koje pominje Dukljanin, a koji su birani da sude sporove nižeg ranga među parničarima. Jedan od takvih je mogao biti i Devezijev zet.

U Kraljevstvu Slovena se često nailazi na upotrebu pojma »narod« (populus), kako u vezi s održavanjem saborâ, tako i kad je riječ o zasijedanjima vojnog karaktera prije kretanja u vojne akcije. Teško je razjasniti šta je pisac pod tim pojmovima podrazumijevao. Nije jasno da li je u pitanju narod u najširem smislu, ili se pod tim podrazumijevaju konkretni (vladajući) društveni staleži. To isto se odnosi i na riječ »narod« kad je to u vezi sa skupovima koji prethode izvođenju vojnih akcija. Ima slučajeva kad se na neke sabore sazivaju narod i vojska (populus et exercitus). Nejasnoće su očite. Možda se pod pojmom »narod« nekad podrazumijevaju slobodni ljudi kad se govori o saborima. Ali, s tim pojmom se barata i kad su u pitanju vojne skupštine. Ne doprinosi kristalizaciji pojmova ni to što se zna da je bilo sabora na kojima se rješavalo, uz druga društvena, i o vojnim pitanjima. Pomenuta i slična pitanja kojima se bavi Dukljaninovo Kraljevstvo Slovena, ostaju za nauku i dalje otvorena.

U red nejasnoća, u značenjskom smislu pojmova, spada i opšta konstatacija o učešću naroda u državnim poslovima. Barski pisac često potencira narod kao važan politički činilac, ali ostaje nerazjašnjeno koje kategorije društva ulaze u njegov »narod«. Ukoliko je riječ o slobodnom seljačkom narodu, moglo bi se pretpostaviti da ga je Dukljanin stavljao u rani period dukljanske epohe, a ako je pod narodom podrazumijevao vladajući feudalni stalež, onda se to moglo odnositi na period Dukljanskog Kraljevstva.

U Dukljaninovom spisu ima i izvjesnih podataka o pojavi ropstva. U ranom periodu ropstvo, međutim, nije moglo imati osobiti značaj. Ukoliko su Dukljanski Sloveni i sticali robove ratom, u početku su ih vjerovatno prodavali. Tek kasnije, kad je slovenski živalj predstavljao značajni dio

društva u urbanim primorskim sredinama, ropstvo je moglo postati privlačnije i vršiti ekonomsku funkciju, vjerovatno u blažoj kolonatskoj varijanti do njegovog pretakanja u kmetstvo. Gradskoj zemljoposjedničkoj aristokratiji bili su potrebni robovi kao radna snaga na poljoprivrednim imanjima. U Kraljevstvu Slovena na jednom mjestu stoji kako je prilikom jedne vojne akcije kralj Radoslav puštio na slobodu ratne zarobljenike. One, pak, koji su dospjeli u ropstvo njegovog sina Časlava, ovaj je davao vojnicima kao roblje. To je izazvalo nezadovoljstvo u Radosavljevom vojnom taboru, te ga vojnici počeše napuštati i prilaziti Časlavu.

Život u urbanom dijelu Dukljanskog primorja imao je svoje specifičnosti u pogledu društveno-političkog razvitka. Nijesu sačuvani pisani podaci o statusu i unutrašnjem životu primorskih gradova. Izuzetak u tom pogledu je donekle, Kotor za koji postoji nešto vijesti, ali tek iz XII vijeka. Iz sačuvanih pisanih izvora se vidi da je gradsko stanovništvo bilo podijeljeno na dva staleža: viši, patricijat (cives maiores) koji se pominje pod imenom magnati, nobili ili proceres, i niži (cives minores) innobili, odnosno pučanstvo. Uslijed nedostatka podataka teško je govoriti o pravima i kompetencijama pomenutih slojeva. Ipak, izvjesno je da je patricijat bio onaj dio gradskog populusa koji je odlučivao o najvažnijim ekonomskim i političkim pitanjima. Glavni činioci u gradskom političkom životu bili su gradska skupština i gradsko vijeće. Skupština je pretresala najvažnija pitanja iz spoljnjih odnosa i unutrašnjeg života i donosila o njima odluke. Njen izvršni organ – gradsko vijeće, sprovodio je u život stavove i zaključke koje bi skupština izglasala. Čovjek koji je predsjedavao zasijedanjima oba ta tijela zvao se prior. Mada njegove funkcije i dužnosti nijesu dobro poznate, izgleda da je imao veliki uticaj na usmjeravanje politike komune. Između ostalog, zna se da je zastupao Grad pred spoljnjim svijetom kao i da je davao ton unutrašnjoj politici municipalnog ustrojstva. U izvjesnim periodima, uz priora javlja se i komes. Nije poznato kako su bile razgraničene kompetencije vlasti koju su morali dijeliti. U izvjesnim prilikama, umjesto priora, sam komes je bio čelna ličnost u svjetovnim poslovima komune. Uz priora, odnosno komesa kao svjetovnog funkcionera u primorskim gradovima Duklje (a svakako i šire), javlja se episkop kao glavna ličnost za vjerska pitanja i vjersku politiku. Dvojica njih poznati su iz najstarije istorije Kotora. Prvi je Urzacije, koji se pominje kao sastavljač povelje kojom je gradsko vijeće Kotora poklonilo posjed Prevlaku (kod Tivta) crkvi Sv. Tripun u Kotoru 1124. godine. U toj povelji se poimenično pominju 12 članova kotorskog vijeća, što ne znači da je njihov broj time bio zaokružen. Većina njegovih članova su Romani. Među njima su jedan Sloven (Dersa-Držimir Gojislavus) i jedan Sloveno-Roman (Vita Dabraze-Dobre), što upućuje na etno-asimilacione procese u gradu. Povelja episkopa Maja iz 1166. godine, koja sadrži više vrijednih podataka, poznata je od ranije. Oba dokumenta upućuju na zaključak da je visoki kler pripadao višem gradskom staležu. Nijesu poznati uslovi i kriterijumi za izbor gradskog priora (u nekim slučajevima komesa). Ali, s obzirom na važnost položaja koji je pokrijevao, valja pretpostaviti da je na njegov izbor uticao vladar, odnosno vizantijski

strateg u vrijeme kad su primorski gradovi Dalmacije, među kojima i Kotor, bili pod neposrednom vlašću Carigrada.

U odsustvu neposrednih podataka za rekonstrukciju statusa dukljanskih primorskih gradova, na osnovu djelimičnih vijesti o Kotoru, može se pretpostaviti da su uživali posebne privilegije ali, s druge strane, i imali posebne obaveze prema zemlji i vladaru. Uticaj gradova na ukupni život zemlje proizlazio je iz njihove funkcije civilizacijskih središta – jezgara iz kojih je zračila pismenost i kultura.

Oslonjena na bogate kulturne slojeve antičkih primorskih gradova, Duklja je rano postala jedna od kulturnih metropola balkanskih Slovena. Istina, smisao za usvajanje kulturnih pulsacija antike nije nastao odjednom. U pitanju je proces koji je trajao nekolika vijeka. Najprije je trebalo premostiti antagonizam i odbojnost između Romana, odnosno Iliro-Romana, s jedne, i doseljenih Slovena u ulozi ovima politički nadređenih, s druge strane. Tek nakon, ne baš jednostavnog preodoljijevanja tog konflikta, bila je stvorena klima da se dio najuticajnijih Slovena iz redova gradskog patricijskog sloja uklopi u kulturne procese kasnoantičke, odnosno ranodukljanske epohe, koja je obuhvatala vrijeme od sredine VIII do sredine XII vijeka.

Tradicionalnu antičku (helenističko-rimsku) kulturu na svoj način ugrađenu u temelje hrišćanske ideologije i obrazovanja, apsorbovali su hrišćanske crkve i manastiri kao rasadnici pismenosti i kulture. Najvažniji među njima bili su: Sv. Srđ i Vakh i Sv. Nikola na Bojani, Sv. Spas i Sv. Marija u Baru, Sv. Marija Ratačka, sedam manastira na teritoriji Boke Kotorske, Sv. Petar u Polju kod Trebinja, Poklecijan na Šipanu, dva manastira na Mljetu, pet u Dubrovniku i njegovoj okolini, kao i manastiri u Skadru, Svaču i Drivastu. Navedena vjerska središta iz kojih je zračila zapadnoevropska kultura u srednjovjekovnoj Dukljі a i mnogo šire, posebno su dobila na značaju usponom i kulturnom misijom poznatog monaškog reda benediktinaca, tako nazvanih po utemeljivaču reda sv. Benediktu, koji je 540. godine podigao manastir Monte Kasino u južnoj Italiji i uveo stroga pravila ponašanja i življenja tog kaluđerskog bratstva. Između ostalog, pravila su predviđala školovanje u okvirima dosega ondašnjeg stepena obrazovanja (sedam slobodnih vještina).

Benediktinski kaluđerski red odigrao je, svojevremeno, važnu ulogu u afirmaciji ugleda i uticaja hrišćanskog vjeroučenja i širenja znanja iz oblasti klasičnog latiniteta prilagođenog potrebama hrišćanske ideologije i filozofije. Kroz tako transponovano učenje, kroz početke pismenosti, književnosti i kulture u širem značenju, prolazila je i ranosrednjovjekovna Duklja. Za ono što je postigla na tom polju duguje prvjenstveno benediktincima. Pod neposrednim uticajem Pape, sprovodeći njegov vjersko-politički program, benediktinci su vjerovatno još sredinom VIII vijeka zakoračili na istočnu jadransku obalu, da bi u narednom periodu, posebno od X do XII vijeka, odigrali prvorazrednu ulogu kao vjerski misionari i kulturni poslenici duž istočne jadranske obale, ostavljajući značajne tragove i u području Dukljanskog primorja.

U brojnim crkvama i manastirima (opatijama) Dukljanskog primorja, benediktinci su širili pismenost, razvijali i njegovali one vještine i znanja

kojima su, u prvom redu, podupirali hrišćansku vjeru, njene institucije i oblike djelovanja. Najprije su imali za cilj da dio domaćih ljudi, iz uglednih društvenih staleža, nauče pismenosti i uliju im znanja koja su im obezbjeđivala značajnu društvenu poziciju i uticaj, ne samo na vjerskom, već i političkom i kulturnom polju. Rukovođeni tim pobudama, benediktinci, koji su djelovali na istočnoj obali Jadrana, odnosno u Duklji, dovodili su kod sebe najtalentovanije domaće ljude, obrazovali ih i osposobljavali za vjersko-prosvjetni poziv među domaćim stanovništvom. Paralelno s tim, u mnogim domaćim skriptorijumima, prepisivali su i umnožavali bogoslužne knjige (jevanđelja, apostolske besjede, mirakule, hagiografije) i svjetovne spise (anale, hronike, povelje, pripovijetke i drugu literaturu). U tijesnoj vezi s ovim oblikom prosvjetiteljskog rada stajalo je i pitanje učenja jezika mjesnog stanovništva, radi prevođenja pomenute literature na taj jezik. Iskustvo je, međutim, potvrdilo, da su crkvene knjige i drugu literaturu na svoj jezik uspješnije prevodili domaći ljudi, dobri poznavaoci latinskog jezika, odnosno grčkog kad je bila u pitanju grčka pisana produkcija.

Najstariji tekstovi književnog žanra, nastali na dukljanskom tlu, smatraju se Andreacijeva povelja, donatorski nadgrobni natpis sa sarkofaga u crkvi Sv. Tripun u Kotoru, iz vremena poslije 809. godine. Iz docnijeg vremena potiču još tri poznata epigrafska teksta. To su nadgrobni natpisi nađeni pod ruševinama starije crkve Sv. Teodor, na čijim temeljima je bila podignuta nova crkva Sv. Đorđije u Baru. Ovi epigrafski natpisi se vezuju za kraj XI i početak XII vijeka. Prvi od njih pripadao je barskom arhiepiskopu Petru, drugi nadbiskupu Đorđiji, a treći episkopu Jovanu. Sadržaj teksta pomenutih epitafa, govori o jednoj razvijenoj kulturnoj sredini sa već izgrađenom tradicijom literatnog žanra. Istom periodu dukljanske latinističke književnosti pripada i nedavno (1984) otkriveni Pontifikal Kotorske biskupije, zbornik crkvenih spisa nastao u Kotoru između 1090. i 1123. godine, koji je danas svojina sovjetske Akademije nauka u Lenjingradu. Ovaj kodeks se može smatrati najstarijom latinističkom bogoslužnom knjigom, pisanom beneventanskim pismom, na području cijele Dalmacije. Djelo ima 200 listova (folija) i oko 400 stranica (jer ih ima i neispisanih). Na marginama mnogih listova i praznim stranicama naknadno je dopisano 57 tekstova profane sadržine (odlukâ Gradskog vijeća, testamenata, izjava svjedoka i dr). Njih 15 nauci je bilo poznato od ranije, dok su preostalih 42 potpuno novi. Otkrićem ove rukopisne knjige, obogaćeno je naše saznanje jednim novim značajnim književnim spisom koji pripada najstarijem dukljanskom kulturnom sloju.

Uporedo s literarnim tekstovima na službenom latinskom, u Baru, dukljanskom crkvenom središtu, nastaće i prvi spisi, ne samo literarnog manira, već i znatno šireg kulturnog i istorijskog značenja.

Književno stvaralaštvo na narodnom jeziku Dukljanskih Slovena nešto je mlađe od latinističke crkvene i svjetovne literature. Po prirodi stvari, ranofeudalni latinitet služio je za uzor nastajanju narodne književnosti, koja se iznjedrila iz pera domaćih ljudi, pripadnika benediktinskog reda i benediktinskih duhovnih opservacija.

Prema podacima koje nauka pruža, jedino poznato djelo stare dukljanske književnosti je Život zetskog (dukljanskog) kneza Vladimira. Tvorac tog

književnog teksta koji je, kako se misli, nastao u drugoj polovini XI vijeka, je nepoznati benediktinac-Sloven iz Krajine, za kojega se pretpostavlja da je bio monah u manastiru Sv. Bogorodica u Prečistoj Krajinskoj, Vladimirovoj prijestonici. Ovo djelo je literarni spis u koji je utkano mnogo legendnih elemenata i čudotvornih dogodovština, izdašno oslonjenih na fantaziju pisca, koji Vladimira predstavlja kao sveca-čudotvorca. Po prilici njegov svetački kult začeo se najprije u crkvi, potom u narodu u obliku usmene tradicije, da bi to, kasnije, anonimni pisac pretočio u djelo hagiografskog literarnog žanra. Ima mišljenja da je prvobitni tekst Života zetskog (dukljanskog) kneza Vladimira, popularno još nazvanog Legenda o Vladimiru i Kosari, bio napisan glagoljicom. Za tu tvrdnju, međutim, nema osnova. Naprotiv, djelo je moralo biti napisano latinskim pismom na jeziku Dukljanskih Slovena. Kulturni nanosi u Duklji, kao zemlji tradicionalno smještenoj u latinskoj kulturnoj sferi, to potvrđuju. Do nas nije dopro slovenski tekst, već samo prijevod na latinski jezik, koji je Pop Dukljanin ugradio kao 36. poglavlje u svoje djelo Kraljevstvo Slovena.

O literarnoj vrijednosti Legende o Vladimiru i Kosari nauka o književnosti je izrekla svoj sud. Smatra se da je to najstarije beletrističko djelo među Južnim Slovenima, u domaćoj produkciji, da je u pitanju nadahnuta proza romantične i tragične ljubavi zetskog kneza, koji je na prijevaru dospio u tamnicu, i makedonske princeze Kosare, spremne da učini sve i izbavi ga iz zatočeništva, da bi mu potom postala odana žena i na kraju tugom skrhana udovica, oplakujući ga kao monahinja sa zavjetnom željom da bude sahranjena pored njegovih nogu.

Drugo značajno literarno djelo, koje je utisnulo snažan pečat književnom stvaralaštvu dukljanske epohe, je književno-istorijski spis Kraljevstvo Slovena, nepoznatog pisca, u nauci poznatog pod imenom Pop Dukljanin. Iako mu se ne zna ime, iz sadržaja djela posredno se zaključuje da je bio Sloven rodom iz Duklje i da je morao pripadati benediktinskom kaluđerskom redu. Pripadao je, dakle, onoj vrsti ljudi koji su vršili značajnu prosvjetnu i kulturnu misiju među domaćim stanovništvom. Posredno se iz njegovog djela, takođe, vidi, da je poznavao latinski i grčki jezik. Djelo Popa Dukljanina, naknadno naslovljeno, što je bio čest slučaj sa srednjovjekovnim spisima, moglo je biti napisano negdje oko sredine XII vijeka. U odsustvu originalnog naziva priređivači i izdavači su nudili više verzija naslova prema sadržaju. Čini se ipak najprimjerenijim Kraljevstvo Slovena (Regnum Sclavorum).

U uvodnoj preambuli sam pisac ističe da je djelo bilo napisano slovenskim jezikom i, potom, na zahtjev građana njegovog zavičaja (Bara), bilo prevedeno na latinski jezik. Dukljaninovo djelo je do nas doprlo u dvije verzije prijepisa, odnosno u dvije redakcije. Prva, sačuvana u latinskom prijevodu, iz XVII je vijeka (izdanje Ivana Lucića Trogiranina u Amsterdamu 1666), objavljena pod naslovom Kraljevstvo Slovena, a druga, u hrvatskom prijevodu s latinskog jezika, nazvana Hrvatskom hronikom, pronađena je u početku XVI vijeka, da je prvi publikuje Ivan Kukuljević Sakcinski 1851. godine. Verzija s naslovom Kraljevstvo Slovena ima 47 glava, a izdanje Hrvatske hronike samo 28 glava. Obije redakcije se poklapaju do 24, odnosno unekoliko do 26 glave.

Sastavljač je sročio djelo na osnovu literarnih i istoriografskih izvora do kojih je mogao doći, zatim na osnovu usmenog pripovijedanja savremenika, dobrih poznavalaca usmene tradicije i legende.

Materija u Kraljevstvu Slovena sistematizovana je bez čvrste unutrašnje i logičke veze pojedinih djelova. Počinje uvodom (pisac čitaocu) u kojem iznosi motive koji su ga rukovodili da djelo prevede sa slovenskog na latinski jezik. Dolaze zatim glave (od prve do sedme) sastavljene kao Spis o Gotima, u kojem se iznosi naracija o »gotsko-slovenskoj« genealogiji vladara i njihove uloge u hristijanizaciji pagana do X vijeka. Glave osma i početak devete odnose se na tzv. Panonsku ili Konstantinovu legendu, koja priča o Žitiju sv. Konstantina. U devetoj glavi Dukljaninovog spisa svraća se pažnja na slovensku knjigu Metodijus, u kojoj se poenta stavlja na problem pokrštavanja, zatim uređenja države i crkve. Glave od desete do dvadeset i prve čine neku vrstu uvoda i tzv. Travunijski ljetopis. Sam taj Ljetopis ispričan je u glavama od dvadeset i druge do trideset i pete. Glava trideset i šesta, vrhunska po literarnom dometu, raspreda poznatu Legendu o Vladimiru i Kosari. Posljednja, najvažnija tematska cjelina, sadržana u glavama od trideset i sedme do četrdeset i sedme, obuhvata razdoblje istorije južnoslovenskih vladara, posebno dukljanskih kraljeva.

Dukljaninovo Kraljevstvo Slovena je djelo nejednake vrijednosti, kako po konkretnim istorijskim sadržajima tako i po literarnoj oznaci. To, s druge strane, upućuje na razmišljanje da se verzije djela danas dostupne nauci, znatno razlikuju od prvobitnog originalnog teksta (prijedloška ili praizvora). Prepisivači su, izgleda, više bili prerađivači, dopisujući djelu svoja viđenja problema, prilagođavajući ga potrebama svojega vremena. Ipak, uza sve slabosti te vrste, Dukljaninovo Kraljevstvo Slovena ima nenadomjestivu književno-istorijsku vrijednost, sa snažnim ideološko-političkim akcentima. Dubljim poniranjem u analizu djela, teško se oteti utisku da nije imalo prevashodno politički cilj. Čini se da je autor želio da istakne potrebu stvaranja moćnog Kraljevstva Slovena, koje bi značilo navodno samo reafirmaciju društveno-političkog mehanizma na starim temeljima, ali sa novim državnim središtem u Duklji. Zadatak djela je trebalo da bude političko integrisanje Duklje, Dalmacije i Hrvatske, koja je već bila izgubila političku samostalnost (1102). To obnovljeno Kraljevstvo valjalo je suprotstaviti Raškoj, koja je već bila zaposjela dio Dukljanskog Kraljevstva, s naglašenom željom da ga u potpunosti podvlasti. Pretenzije koje je ispoljavala raška osvajačka politika, Dukljanin je, kako se posredno iz njegovog djela može zaključiti, smatrao štetnim po stvar opšteg napretka Slovena stoga, jer bi znatno razvijeniji društveno-politički procesi u Duklji i susjednim primorskim oblastima, pod raškom hegemonijom bili usporeni, a u pogledu razvoja kulture u dobroj mjeri i zaustavljeni. Takva njegova gledišta ne samo da govore o Dukljaninu kao patrioti, već i o čovjeku s političkim sluhom i smislom za realnost.

Dukljaninovom kulturnom sloju X-XII vijeka, pripada više spomenika sakralne arhitekture. Iz tog perioda su i crkveni objekti, koji su po osnovnoj tipološkoj karakteristici, jednobrodne izdužene crkvene građevine presvedene polukružnim (bačvastim) svodovima, s apsidama koje su unutra

polukružnog, a spolja četvrtastog oblika. Crkve o kojima je riječ zidane su u više varijanti. Formalno bi to moglo da asocira na hronološku disonancu u pogledu nastanka, što bi bilo pogrešno. Nezavisno od pomenutih razlika one su iz približno istog vremena. To su crkve Sv. Pavle u selu Muo kod Kotora, crkvica u mletačkoj kuli u Starom Baru, Sv. Stevan na Dubcu (župa Žrnovnica) kod Dubrovnika i crkva Sv. Martin u Stonskom polju.

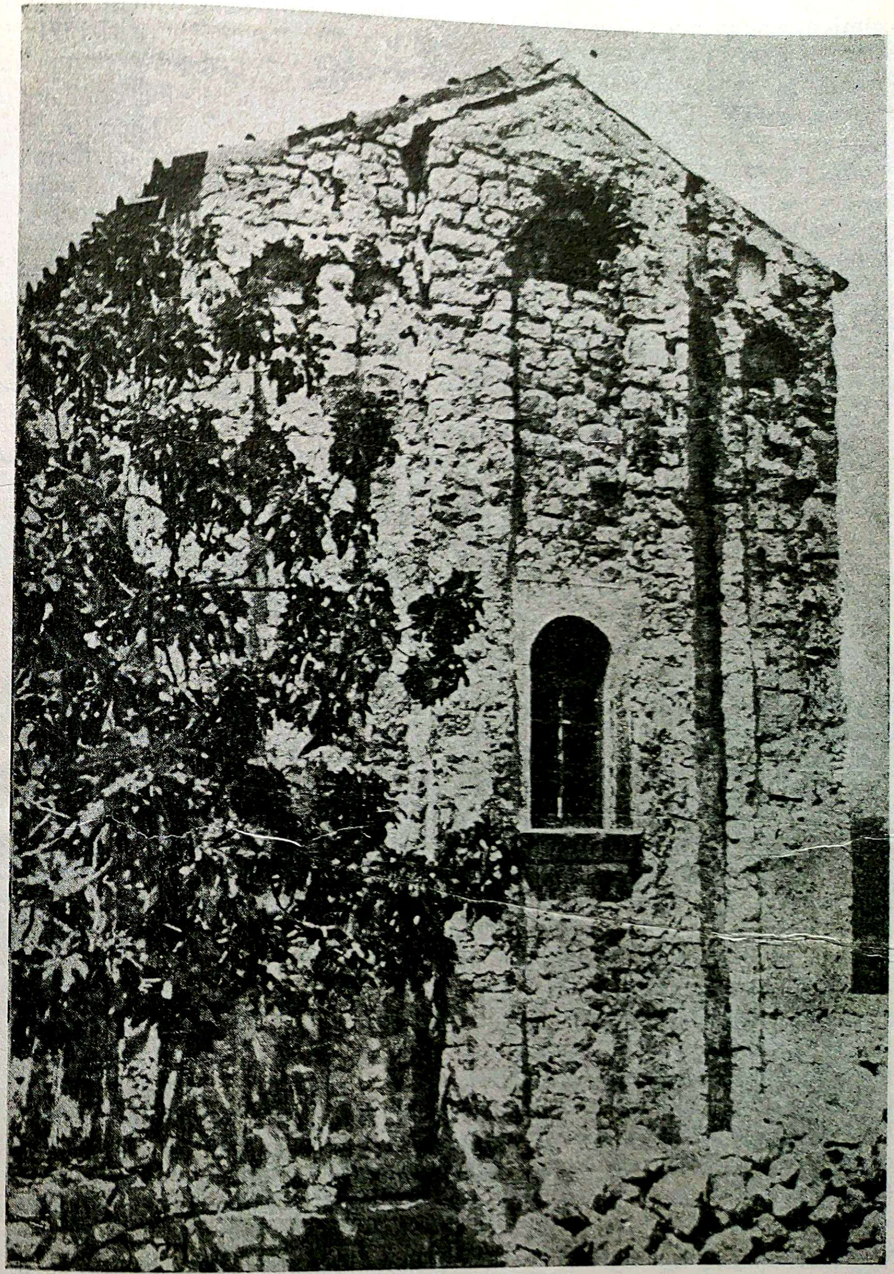
Tipu jednobrodnih, pripadaju: crkva Sv. Mihailo u Stonu, Sv. Toma u Kutima kod Herceg Novog i Sv. Đorđije u Titogradu. Naos na ovim crkvama je po pravilu presveden bačvastim (poluobličastim) svodom sa slijepim kubetom (lanternom). Raspored unutrašnjeg prostora dijeli se na tri traveja, čije svodne lukove nose podni pilastri. I na spoljnjim stranama zidova vide se lukovi sa lezenama.

Za crkvu u Stonu se pretpostavlja da je bila zadužbina kralja Mihaila, posvećena svecu čije je ime nosio. Po arhitektonskim karakteristikama pripada tipu već pomenutih jednobrodnih crkava s razuđenim enterijerom i naslikanim freskama. U njoj su naslikane freske s kraljevim ktitorskim portretom i maketom crkve u ruci. Iz naslikane crkve se vidi da je ranija crkva imala neke elemente koje danas nema, kao što su zvonik, slijepo kube, a možda i trijem. Danas su neuhvatljivi elementi iz kojih bi se vidio hronološki odnos podizanja građevine i ukrasne kamene plastike i fresaka. U njoj se naziru tragovi prijeromaničke plastike, ali, izgleda, da su pripadali nekim porušenim crkvama (na primjer onoj Sv. Martin). Drugim riječima, ne zna se da li freskoslikarski sloj potiče iz vremena kad je objekat sagrađen.

Crkva Sv. Toma u Kutima kod Herceg Novog svrstana je u istu tipološku grupu s crkvom Sv. Mihailo u Stonu, a nalazila se u župi Dračevici, koja je pripadala Travuniji. Ostaje bez odgovora pitanje ko je ovu crkvu podigao. Brdo iznad nje, koje nosi naziv Dragomir, kao da upućuje da je njen ktitor mogao biti kralj Dragomir, stric kralja Vladimira, koji je vladao Travunijom i poginuo u Boki Kotorskoj 1108. godine. Istraživanja vršena u cilju rekonstrukcije pokazala su da je crkva građena u dvije faze. U otkopanom materijalu, između ostalog, nađena je jedna parapetna ploča s kompozicijom koja predstavlja dva anđela koji obožavaju krst, a koja, po umjetničkim dometima, čini pravo remek-djelo prijeromaničke umjetnosti. Misli se da je pripadala drugoj fazi nastanka građevine.

S crkvom Sv. Đorđije u Titogradu problem u pogledu rekonstrukcije gradnje još je složeniji. Mnogo puta je prepravljana, pa je veoma teško utvrditi šta je u njoj ostalo iz prijeromaničke faze, a šta je graditeljski udio docnijeg vremena. Zasigurno je jedino da joj je od stare graditeljske oznake ostalo samo prijeromaničko slijepo kube.

Vrlo je složeno i pitanje arhitektonske rekonstrukcije crkve Sv. Đorđija u Baru. Pouzdano se zna jedino to da je bila podignuta na temeljima starije crkve Sv. Teodor. Nakon što je ova izgorjela, barski arhiepiskop Đorđije podigao je novu crkvu posvećenu svecu-imenjaku zaštitniku grada. Vrijeme ktitorovog arhiepiskopata, odnosno građenja crkve ostaje neutvrđeno. Iskopavanja su pokazala da su obije građevine imale osnovu trobrodne bazilike, od kojih je mlađa nešto većih dimenzija. Dalje je ustanovljeno da je glavna apsida iznutra i spolja bila polukružnog oblika i da su dvije niše pored nje

Sv. Mihailo u Stonu (zadužbina dukljanskog/zetskog kralja Mihaila)

zamjenjivale protezis i đakonikon. Od nje danas postoje samo temelji, ali je elevaciju moguće rekonstruisati na osnovu jedne gravire Bara iz 1571. godine. Ona upućuje na bazilikalnu projekciju crkve s odvojenim zvonikom.

Od pomenutih crkava po svojoj konstrukciji i dimenzijama odudara crkva Sv. Petar u Polju kod Trebinja, u kojoj je sahranjen Bodinov stric Radoslav. To je tip crkve analogne onim u benediktinskim opatijama monumentalnih razmjera, kakve su podizali pripadnici tog kaluđerskog reda širom Evrope. Od nje su ostale samo ruševine krstoobraznog plana s narteksom i dva zvonika. Apside ove građevine su iznutra polukružne, a spolja četvrtastog oblika. Smatra se da je crkva morala imati kube većih dimenzija.

U skulptorskoj umjetnosti Duklje IX-XII vijeka nije bilo onog, osobenog, po čemu bi bila prepoznatljiva, autentična. Drugim riječima, dekorativna plastika naznačenog perioda, nosi na sebi prisustvo tragova prethodne epohe. U upotrebi su i dalje tradicionalni ukrasni motivi iskazani u geometrijskom, biljnom, životinjskom i antropomorfnom izrazu. Na materijalima koji su sačuvani možda je nešto zastupljeniji floralni ornament nego ranije. Sam tesarski (kamenorezački) zanat pokazuje znake napredovanja što se više ide ka savremenosti. To se zapaža kako u tesarskoj modelaciji tako i u finoći ornamentike prilagođene istančanijem ukusu, pri čemu se sve više traga za kamenom boljeg kvaliteta.

Nije moguće utvrditi da li je plastična ornamentika u dukljanskim crkvama produkovana u domaćim majstorskim radionicama, ili je više djelo putujućih afirmisanih majstora iz domaće ili susjednih italijanskih sredina. Možda je u Kotoru u IX vijeku postojao majstorski kolegij. Ima izvjesnih indicija da se u to povjeruje. Za docnije vrijeme, teško je o tome govoriti.

Karakteristike romaničkog majstorskog stila došle su do najpunijeg izraza na parapetnoj ploči u crkvi Sv.Toma u Kutima kod Herceg Novog. To je za ondašnje mogućnosti bilo vrhunsko umjetničko djelo, nastalo na prijelazu iz XI u XII vijek. Ranije je pomenuto da su na toj ploči uslikana dva anđela, koji odaju poštu krstu. U fiksiranju kompozicije postignuta je stroga simetrija. Ispod krakova krsta urezana su dva orla raširenih krila, okrenuti jedan drugom, a na gredi odozgo naslonjenoj , upletene su u spoju životinje i ptice. Unutar krakova krsta umetnuta je tročlana prijepletna traka. Stilizacija anđela tendira ka finijem izrazu kroz poluprofil, blago nagnute glave i diskretni pokret tijela. U razrogačenom pogledu anđela zapaža se uticaj prijeromanike, mada se taj manir zapaža i u romaničkoj fazi. Ova pojava se naročito uočava na freskama u crkvi Sv. Mihailo u Stonu. S obzirom da je kolorit živih boja, jedna od odlika romaničke umjetnosti, ta pojava je jasno prisutna i u dekorativnoj plastici i fresko-slikarstvu pozno dukljanske epohe.

Izvjesna izvorna svjedočanstva o prijeromaničkoj plastici čuvaju se u Kotoru i Stonu. U Kotoru je deponovana obrađena kamena greda, ukrašena tročlanom pletenom trakom s rozetama unutar krugova. Tu je i fragment grede s parapetne ploče, s jako naglašenom lozom i drugi s lozom i krstom. Nevolja je u tome što se ne zna s kojih su spomenika ti fragmenti. Isto tako, za mnoge prijeromaničke ostatke kamene plastike, koji se nalaze u crkvi Sv.

Crkva Sv. Đorđije u Tiogradu (XI vijek)

Mihailo u Stonu, ne zna se otkud su tamo dospjeli. Sasvim je sigurno da je dosta toga pripadalo okolnim porušenim bogomoljama. Uz sve dileme koje otežavaju identifikaciju prijeromaničkih sadržaja u stonskoj crkvi, ima osnova da se sačuvana plastika podijeli u tri skupine. Najsiromašniji je dio koji hronološki pripada IX vijeku. Drugoj fazi pripada plastika tipološki analogna natpisu Mihaila Viševića, zahumskog kneza (927), dok trećoj pripadaju fragmenti kamene dekoracije iz doba kralja Mihaila. Ta podjela se zasniva na stilski prepoznatljivim primjercima, dok sav sitniji materijal ostaje nerazgraničen.

Najznačajniji i gotovo jedini sačuvani izvor slikarske umjetnosti dukljanske države XI i XII vijeka su freske u crkvi Sv. Mihailo u Stonu, rađene po narudžbini kralja Mihaila. Cijela unutrašnja površina crkve (zidovi, svod, niše) bila je preslojena feskama, rađenim u stilu italijanske prijeromanike,

s latinskim signaturama. Među sačuvanim fragmentima, posebno mjesto zauzimaju ktitorski portret kralja Mihaila, zatim lik Sv. Đorđija i Jovana krstitelja sa četiri jevanđelista na prijestolima i nekoliko manjih svetačkih figura u svečanoj odori.

Na bočnom zidu iznad kraljevog ktitorskog portreta vide se tragovi kompozicije s likom patrona crkve Sv. Mihailo koji mjeri duše na Strašnom sudu. U apsidi je naslikana kompozicija Raja s aktovima Adama i Eve, a na apsidnom luku prikazan je Hrist okružen prorocima.

Po stilu izrade, stonske freske pripadaju prijeromaničkoj italijanskoj umjetnosti XI-XII vijeka. Istina, na njima se zapaža tendencija uobličavanja pokreta, ali u osnovi, kompozicije karakteriše krutost i statičnost izraza. U odnosu na jasno iskazanu slobodu pokreta fresko-slikarstva italijanske škole XII vijeka, freske u crkvi Sv. Mihailo odišu arhaizmom mnogo bližem italijanskom slikarskom izrazu XI vijeka.

Iz ukupnog slikarskog opusa, odnosno očuvane skupine, po značaju se izdvaja portret kralja Mihaila, predstavljenog u poluprofilu s maketom crkve u ruci. Kraljev lik, istina, nema izraz pravog portreta, već je više nalik na južnoitalijanske vladare poluprofiliranih likova, koje srijećemo na minijaturama.

U odsustvu drugih svjedočanstava u pogledu upotpunjavanja saznanja o dukljanskom slikarstvu XI i XII vijeka, ostaje da se o njemu sudi po onome što je prisutno na enterijeru stonske crkve Sv. Mihailo.

U razdoblju između IX i XII vijeka Duklja je bila stjecište njegovanja kultova u istočnjačkom i zapadnjačkom ritusu. Te kultove je moguće rekonstruisati prema crkvama posvećenim pojedinim hrišćanskim svetiteljima. Ukoliko se to uzme za određujući kriterijum, moglo bi se reći da su kultovi u Duklji bili neznatni. Crkve iz tog vremena nosile su imena patrona: sv. Andrije, Vikentija, Gavrila, Dimitrija, Đorđija, Marije, Martina, Nikole, Petra, Pavla, Stefana, Srđa, Teodora, Tome, Trifuna. Izvanj opštih kultova, koji se ne mogu vezati za konkretnu sredinu, jasno se razlikuju kultovi istočne i zapadne provenijencije.

Kultna središta bila su dukljanski primorski gradovi. Od 809. godine u Kotoru je njegovan kult sv. Tripuna, maloazijskog mučenika iz tamošnjeg grada Kampsade, koji je bio poštovan i u Carigradu. Prema predanju, crkva Sv. Tripun bila je 998. godine razorena, prilikom Samuilovog osvajanja Kotora. Ispred neprijatelja svetačke mošti su bile sklonjene u Rim. Druga translacija moštiju ovog sveca bila je izvršena po dozvoli cara Vasilija II (976-1025) iz Rima u Kotor, da tamo trajno ostanu. Drugi istočnjački kult koji je svojim značenjem prevazišao ritus kotorskog sveca, bio je vezan za velikomučenike, patrone sirijskog grada Roasafa – sv. Srđa i Vakha. Njima je posvećena velika benediktinska opatija Sv. Srđ i Vakh na Bojani, a sami Skadar prozvan je Roasafom po matičnom gradu njihovog kulta. Ovo svetilište dobilo je u privlačnosti otkad je u ovoj opatijskoj crkvi sahranjen kralj Mihailo 1081 (!), godine. Upravo od tada, ovaj samostan je postao svojevrsni mauzolej dukljanskih vladara. Naime, tu su sahranjen Bodin (1104), pa Vladimir (1118). U istom manastiru bio je najprije zatočen, i, nakon smrti, sahranjen kralj Dobroslav (poslije 1104). Navodi se, dalje,

podatak da je u manastiru Sv. Srđ i Vakh posljednji sahranjen kralj Gradihna 1143. godine.

Istočnjačkog porijekla su i kultovi posvećeni arhiđakonu Stefanu i arhanđelu Mihailu. Ovom prvom bila je posvećena crkva u Vranovićima u Grblju, a ovom drugom zadužbina kralja Mihaila u Stonu i crkva na Prevlaci u Boki Kotorskoj (docnijem središtu pravoslavne episkopije).

Od zapadnjačkih kultova u Duklju je importovano svjetkovanje sv. Martina Turskog. Taj kult su, vjerovatno, u XI vijeku iz Italije donijeli benediktinci. Na to upućuje više prijeromaničkih crkava koje nose ime ovog patrona, među kojima je najpoznatija crkva u Stonskom polju. O legendnim elementima ovog kulta nema zabilježenih tragova.

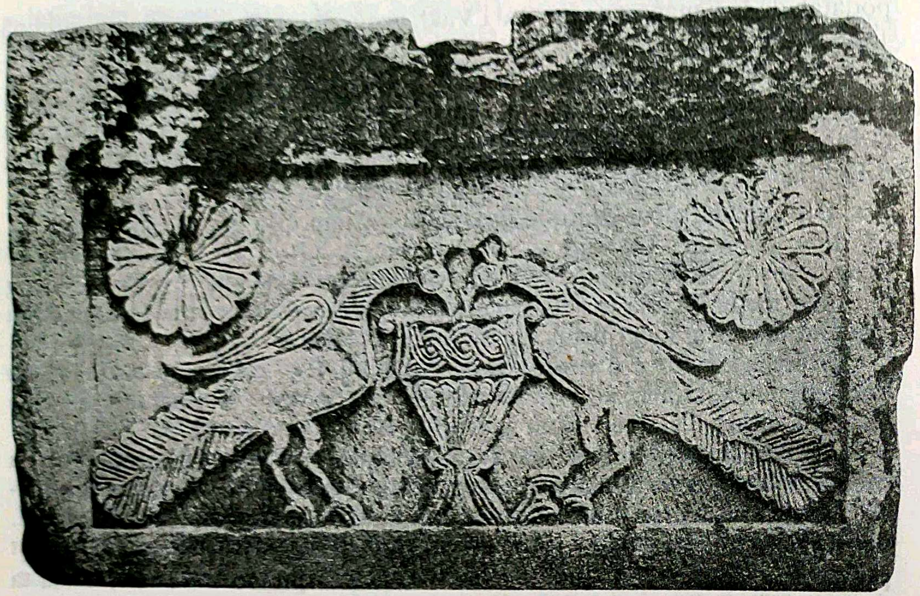
Svetačke kultove u istočnjačkoj i zapadnjačkoj promociji u Duklju su donijeli benediktinci, koji su održavali vezu između Normandije i južne Italije, s jedne, i Italije i južne jadranske obale, s druge strane.

Van svake je sumnje da su benediktinci takođe bili posrednici u prenošenju kulta sv. Martina Turskog, zaštitnika franačke države, u dukljanske krajeve. Potvrdu za to nalazimo u prijeromaničkim crkvama XI vijeka, posvećenih ovom svecu. Izvjesni arhitektonski tragovi ukazuju na mogućnost postojanja jedne takve crkve u Stonskom polju ispod brda Gorice, mada ta pretpostavka nije našla potvrdu u istorijskim izvorima. U Kotoru je, međutim, sasvim sigurno, postojala jedna opatija Sv. Martin Turski, koja se pominje znatno docnije (1326). Ta crkva je mijenjala patrona da bi jedno vrijeme njen zaštitnik bila sv. Veneranda početkom XV vijeka i potom sv. Ana.

Iako se prisustvo kultova u Duklji u obije varijante izvodi uglavnom na osnovu imenâ patronâ kojima su bile posvećene crkve XI i XII vijeka, posredno se vidi da je i to područje vjerske opredijeljenosti i obredne ceremonije bilo u rukama benediktinaca, dosljednih pobornika rimskog vjerskog uticaja u području istočnog jadranskog primorja.

Prolazeći kroz nekoliko razvojnih faza (najprije kao »sklavinija« Duklja od VII do sredine IX vijeka, potom kao Kneževina Duklja od pomenute gornje hronološke granice do druge polovine XI vijeka i napokon kao Dukljansko Kraljevstvo od kraja sedme decenije XI do sredine XII vijeka), dukljanska država ranofeudalne epohe u doba uspona imala je sve atribute klasične dršavne organizacije. Njeno unutrašnje društveno-ekonomsko, vojno-političko i kulturno ustrojstvo, uvrstilo je u red razvijenih zemalja ondašnjeg vremena. Ona je bila pozornica na kojoj su se sučeljavale sve protivrječnosti feudalnog društva, koje su davale pečat feudalnoj epohi. U odnosu na druge savremene države na Balkanu, Duklja je imala više prednosti samim tim jer je iznikla na bogatim naslagama antike. Iz njih, u sintezi s onim što je sobom donijelo novo vrijeme i novi slovenski etnos, iznikao je novi društveno-politički organizam, adaptiran novom prostoru i novoj istorijskoj situaciji.

Kako se iz prethodno izloženih sadržaja vidi, u Duklji je moguće pratiti simbiozu starog i novog, tradicionalnog i savremenog, empirijskog i konkretnog u manifestacijama stvarnog života i duhovne nadgradnje. To se globalno može pratiti kroz sačuvane pisane izvore, primarno kroz Kraljevstvo Slovena

Kotorska krstionica iz IX vijeka

Popa Dukljanina, zatim kroz arhitektonsko-graditeljsku i drugu arheološku građu, mada samo epizodno i nesistematski istraženu. Ma koliko izvori, na kojima se temelje saznanja o ranofeudalnoj dukljanskoj državi, bili ograničeni i nedovoljno ispitani, pružaju dobar osnov da se zaključi kako je riječ o zemlji priznatog međunarodnog ugleda i reputacije, odnosno o narodu, koji je činio najstariji stratigrafski sloj crnogorskih predaka. Taj narod, u feudalnom smislu, bio je svojevrstan amalgam Iliro-Romano-Slovena, sintetizovan u pojam – Dukljani.

DUKLJA POD SUPREMATIJOM RAŠKE

BORBA ZA OČUVANJE POSEBNOSTI DUKLJANSKOG KRALJEVSTVA

Gradihninom smrću oslabile su pozicije proraške stranke u Duklji. Vizantijski car Manojlo I Komnin doveo je na dukljanski prijesto Gradihninog srodnika, sebi odanog čovjeka, Radoslava, kojeg ne tituliše kraljem, već knezom. Ovaj dukljanski dinast upravljao je znatno suženim dijelom zemlje s gradovima Skadrom i Kotorom. Dijelom već tada politički raskomadane Zete/Duklje, u osloncu na dio domaće vlastele, gospodario je raški veliki župan Desa, za kojega neki istoričari misle da je mogao biti brat raškog velikog župana Uroša II. Osim jedne oblasti u Raškoj (Dendre/!/), Desa je upravljao Travunijom i još nekim dijelovima Duklje. Ovaj raški pretendent čekao je pogodan trenutak da, u osloncu na spoljnje saveznike, zbaci Uroša II i zagospodari Raškom. Ponadao se da će mu se osmijehnuti sreća kad je Uroš stao na stranu Normana i Mađara u borbi protiv Manojla Komnina (1149). Uroš II se, međutim, nekako izvukao iz te komplikovane situacije i ostao na vlasti u Raškoj do 1156. godine. U osloncu na uspon svojih političkih privrženika, na vlast u Raškoj, doveden je Desa. Novi veliki raški župan ispoljio je odmah osobine netrpeljivog, nefleksibilnog čovjeka, pa je pokušao da uz pomoć vizantijskih neprijatelja raskine vazalni odnos prema caru Manojlu, u čemu nije uspio. Otkrivši svoje političke planove u pogledu zbacivanja vizantijskog suvereniteta, morao je da sklanja glavu ispred vizantijskih gonitelja.

U vrijeme kad je Desa proigrao povjerenje Vizantije, javilo se više novih pretendenata na velikožupanski prijesto u Raškoj. Borbe oko prevlasti i dodvoravanja caru Manojlu, trajale su više godina. Tek poslije desetak godina političkih previranja i borbe za pozicije i uticaj u zemlji, najednom (oko 1166) u prvi plan izbija Stefan Nemanja, čovjek kojemu je Vizantija povjerila velikožupansku funkciju u Raškoj u svojstvu njenog vazala.

Mnoga važna pitanja vezana za porijeklo Nemanje, za njegovu porodicu i rodbinu, za mjesto rođenja, za način dolaska na vlast i vladanje tokom prvih dvadesetak godina, ostala su u istorijskoj nauci nerazriješena – na nivou hipoteza. Tako se zasigurno ne zna ni ko su mu bili roditelji, braća i sestre (ukoliko ih je imao), ni gdje je, ni kad rođen, ni kako je došao na vlast. Izvjesni podaci, koji govore o mjestu njegovog rođenja, o srodstvu s

dukljanskom dinastijom, o borbama s »braćom« za vlast i mnogim drugim pojedinostima iz ranog perioda njegovog upravljanja Raškom, ne nadilaze nivo domišljanja i pretpostavki.

Ostavljajući po strani sve dileme koje o njemu postoje, nesporno je da je u pitanju stupanje na istorijsku scenu značajne političke ličnosti, s kojom počinje novo poglavlje srednjovjekovne istorije srpskog naroda.

U svakom slučaju, radi se o ličnosti koja je odjednom izbila u prvi plan, iskoristila »meteže« u svojoj zemlji i susjednoj Zeti i uz pomoć vizantijskog cara Manojla I Komnina, uspjela da se domogne velikožupanskog položaja u Raškoj. Nakon što je bio doveden na vlast Nemanja se postarao da stabilizuje svoj upravljački položaj, pa da onda na red dođu vojno-politička osvajanja susjednih zemalja. Nemanjina državnička dalekovidost ispoljila se u tome jer je znao da će samo proširenjem vladajuće hegemonije nad susjednim oblastima, među kojima i nad zemljom s bogatom i snažnom državničkom tradicijom, kao što je bilo Dukljansko Kraljevstvo, uspjeti da od Raške stvori uticajan politički činilac na Balkanu. U tom pravcu bili su usmjereni njegovi prvi politički planovi, iza kojih je tek trebalo da uslijedi zbacivanje vrhovnog vizantijskog suvereniteta.

Već na samom početku Nemanjine vladavine u Raškoj, odigrali su se važni događaji u njenom susjedstvu. Smrću Manojla Komnina (1180), moć Vizantije bila je jako oslabljena borbom pretendenata na najznačajnija mjesta u vrhu političke vlasti. U tim unutrašnjim razračunavanjima, uspio je da se domogne najuticajnijeg mjesta u političkom životu zemlje, štićenik maloljetnog cara Aleksija II, carev rođak Andronik I Komnin, najprije kao regent mladoga cara (1180-1183), a nakon što ga je uklonio ubistvom, i kao regularni imperator (1183-1185).

To krizno stanje u Vizantiji pokušao je da iskoristi mađarski kralj Bela III (1172-1196), zauzevši neke pogranične vizantijske oblasti (dio Hrvatske, Dalmaciju i Srem), nastavljajući dalje ofanzivu u pravcu Beograda i Niša. Na stranu Mađara stao je i bosanski ban Kulin. Izgleda da je od početka mađarske ofanzive i Nemanja uzeo učešća u borbi protiv Vizantije. Zajedno s ugarskim odredima, njegove čete prodiru u pravcu Niša i dalje prema Sofiji. U međuvremenu, Bela III morao je da se vrati, dok su raške jedinice i dalje nastavile ofanzivu, prodrijevši duboko u vizantijsku teritoriju.

Uporedo s borbom vođenom u istočnim područjima zemlje, Nemanja je poveo ofanzivu na jugozapadu, u cilju pokoravanja Zete/Duklje i drugih susjednih oblasti. Pojedinosti iz ovog Nemanjinog vojnog pohoda nijesu poznate. Valja pretpostaviti da je on, uz žilav otpor, postepeno osvajao dukljanske teritorije zahvaćene političkim rasulom, vezujući za sebe dio domaće vlastele, zakrvljene međusobnom borbom za vlast. Tako je Nemanja, svakako u jednom dužem procesu od više godina, konačno pokorio Zetu, sprovodeći žestoku odmazdu nad narodom u krajevima koji su pružili žilav oružani otpor. Najduže i najuspješnije su se odupirali utvrđeni primorski gradovi. Ako razaranja i pustoš, koje je za sobom ostavljala Nemanjina vojska, ne mogu da zaobiđu čak ni njegovi sinovi Sava i Stefan, koji pojedinačno pišu očevu biografiju, onda je jasno koliko je bio okrutan u

politici pokoravanja Zete. Srednji Nemanjin sin Stefan u očevoj biografiji poimenično navodi gradove koje je njegov otac pokorio, razorio i opustošio, u vrijeme ofanzive na Zetu. To su Danj, Sard, Drivast, Svač, Skadar, Ulcinj i Bar. Od tih osvajačkih stradanja jedino je Kotor ostao pošteđen, ne zbog pijeteta prema njegovim antičkim spomeničkim vrijednostima, već iz izvjesnog političkog obzira prema vlastima i braniocima, koji su mu bez borbe otvorili gradske kapije. To je Nemanju rukovodilo da grad obnovi, utvrdi i smjesti u njemu svoj dvor. Sve se to vjerovatno događalo u vremenu između 1181. i 1186. godine.

Nije poznato kakve je reperkusije Nemanjina ofanziva u Zeti ostavila na unutrašnje odnose i organizaciju vlasti u ovoj pokorenoj zemlji. Neke konture tih odnosa biće, međutim, uskoro vidljive. Uslijed odsustva podataka gotovo je nemoguće pratiti hronologiju zbivanja. Zna se okvirno da je Zeta/Duklja bila pokorena i potčinjena raškoj vrhovnoj vlasti do početka 1186. godine. Potvrdu za to pruža jedna povelja iz januara te godine, u kojoj stoji da je donešena u vrijeme raškog velikog župana Stefana Nemanje.

Otpor Nemanjinim osvajačkim poduhvatima u dijelu zemlje organizovao je posljednji izdanak dukljanske vladarske dinastije, Mihailo. Pred nadmoćnim neprijateljskim snagama konačno je morao da se povuče. Ne zna se kako je Mihailo završio život. Neke indikacije o formalnom prestanku zetske samostalne državnosti, naslućuju se posredno. U jednom pismu barskog nadbiskupa Grgura, upućenom splitskom kanoniku Gvalteriju, koje nije datirano, kaže se da je Nemanja napao Bar. Gubeći nadu u izglednost odupiranja, gradske vlasti su zatražile pregovore. U ulozi nadmoćne strane, Nemanja je zahtijevao od građana Bara isplatu danka u visini od 800 perpera. Kako gradski živalj nije bio u stanju da isplati toliku sumu zbog opustošene gradske okoline, Nemanja je ponovo izvršio napad i grad do temelja razrušio. Da bi izbjegla najgore, Mihailova udovica Desislava, u čijoj pratnji su bili pomenuti nadbiskup Grgur, dvojica župana, Gerdeha i Crepun i kaznac Grdomil sa još nekom vlastelom, otplovila je 1189. godine s dvije lađe u Dubrovnik i stavila ih na raspolaganje gradskoj upravi, vjerovatno lišena nade da će se ikad više vratiti u svoju zemlju.

Tokom ofanzive za osvajanje Duklje, Nemanja je nastojao da nađe pogodna rješenja na relaciji odnosa centralna vlast – pokrajinska uprava. Očevidno da je teško bilo pronaći modalitet koji bi zadovoljio obije strane. Duklja, kao krunska zemlja sa svojim ugledom i državnom tradicijom, nije mogla da se pomiri s degradirajućim položajem u kojem se našla. Izvjesno je da je Nemanja obećanjem koncesija pridobio za sebe dio vlastele, koja mu je pomogla da ovu zemlju pokori. Međutim, znatan dio zetskog plemstva, silom doveden u stanje poslušnosti, gomilao je u sebe mržnju protiv raškog gospodara i čekao svoje vrijeme da se s njim obračuna. Nemanja je s tim morao računati, što ga je dovodilo u situaciju da uspostavi neku ravnotežu odnosa između pristalica i protivnika. U krajnjoj liniji, ni jedna od strana nije takvom politikom mogla biti zadovoljna, što je objektivno podupiralo poziciju antiraške struje. Ti problemi više se naslućuju, nego što ih je moguće pratiti po sačuvanim izvorima. Ipak, ima izvjesnih podataka upotrebljivih za posredno zaključivanje.

Koristeći se iskustvom vladarskog reda svoje zemlje i tradicionalnim običajima o pravu nasljeđa u Duklji, prema kojima je zemlja bila izdijeljena na oblasti, povjerene na upravljanje prinčevima iz vladajuće kuće, Nemanja je taj kriterijum primijenio i u pogledu organizovanja uprave u ovoj zemlji. Na položaj namjesnika u Zeti postavio je prvorođenog sina Vukana, koji je trebalo da ga naslijedi i na raškom prijestolu. Nije neosnovano pomišljati da se takvim postupkom htjela pružiti zadovoljština proraškoj vlasteli iz Duklje, koja je i posredstvom namjesničkog ranga željela da se apostrofira prvijenstvo ove pokrajine ispred drugih djelova u državi.

U ulozi namjesnika u Duklji, Vukan se prvi put pominje u Nemanjinoj povelji izdatoj Splićanima, kojom se regulišu njihova trgovačka prava i povlastice u njegovoj (Nemanjinoj) zemlji. U tom dokumentu iz 1190. godine, naglašava se da, osim u Raškoj, Splićani mogu trgovati i u Humu, kojim upravlja treći po redu Nemanjih sin Rastko, i u Zeti, na čijem čelu se nalazi njegov najstariji sin Vukan. Pominjući u očevoj biografiji Vukana kao gospodara Zete, Sava piše da mu je bila dodijeljena titula »velikog kneza« (»kneza velija«), ali da je on nije nikad nosio. Vjerovatno da je od dolaska na vlast u Duklju Vukan sebe titulisao kraljem. Prvi poznati trag o tome je natpis na crkvi Sv. Luka u Kotoru iz 1195. godine u kojem se, uz raškog velikog župana Nemanju, pominje i Vukan kao kralj Dioklije, Dalmacije, Trebinja, Toplice i Hvosna. Iz redoslijeda nabrajanja pokrajina se vidi, da je Duklji dat prvi rang među oblastima koje su mu bile date na upravu, jer njom počinje navođenje teritorija kojima je upravljao. S druge strane, samim tim što se Vukan okitio kraljevskom titulom, želio je da se obznani nastavljačem dukljanske državne tradicije, što je moglo da znači i isticanje prava na primogenituru. Sve je to svakako bilo u skladu s političkim ambicijama zetske vlastele, koja je i kroz vladarsku simboliku htjela da istakne svoje čelno mjesto među plemstvom drugih oblasti, koje su bile pod vrhovnom vlašću Raške. I u nizu drugih onovremenih dokumenata Vukan se pominje kao kralj Duklje, čime se predstavio nastavljačem ustaljene državne tradicije. Kad su, docnije, Vukanova braća Stefan Nemanjić i Sava tražili od Pape da uzdigne Rašku na stepen kraljevine, nijesu ispuštili da naglase da je pod njenu suprematiju dospjela i Duklja, koja je bila »veliko kraljevstvo od isprva«. Na svoj način, to je moralo omamljivati Vukana i podgrijavati njegove najviše političke ambicije.

Okolnosti u kojima je Nemanja ostavio svoju državu, nijesu osiguravale put integrativnih procesa, jer se radilo o okupljanju pod jednim tronom više zemalja, koje su imale posebne puteve razvitka. Budući da je u vrijeme Nemanje Raška pod jednim žezlom okupljala one iste zemlje koje su (pod Bodinom) ulazile u sastav Dukljanskog Kraljevstva, nije mogla biti lišena zebnje da bi se ponovo mogla raspasti na sastavne dijelove. Time što su pojedine oblasti dodjeljivane na upravu članovima vladajuće dinastije, nije bila stvorena garancija za sigurnost njene cjelovitosti. Naprotiv, administrativna podjela zemlje na tradicionalne oblasti, samo je podgrijavala partikularističke tendencije vlastele okupljene oko pojedinih namjesnika. Čak i da je postojala idealna harmonija među djelovima države za Nemanjina života, nosila je u sebi zametke potencijalne opasnosti u borbi za vlast poslije njegove smrti.

Nije trebalo dugo čekati da se to i u praksi pokaže. Istorijski izvori ne daju odgovor na pitanje zašto je Nemanja prekršio pravo primogeniture na raškom prijestolu, kad je donio odluku da znake velikožupanske vlasti povjeri srednjem sinu Stefanu. O pravim razlozima koji su opredjeljivali takav Nemanjin stav može se samo nagađati. Čini se, ipak, da je prisustvo straha, da bi Vukan mogao postati eksponent zetske vlastele, preko koje bi se središte države moglo ponovo vratiti u Duklju, imalo prevagu, u odnosu na mišljenje da se Nemanja odlučio da dovede Stefana na položaj velikog župana stoga jer je ovaj bio zet vizantijskog cara Aleksija III Anđela (1185-1195), s koje strane je mladoj raškoj državi bila potrebna pomoć i podrška.

Ostavljajući po strani razloge zbog kojih je Vukan bio zaobiđen u pravu nasljeđa, izvjesno je da se nije otvoreno suprotstavio očevoj odluci. Štaviše, za prvih godina Stefanove vlasti na položaju velikog župana, Vukan je, kao namjesnik u Zeti, s njim imao dobre odnose.

Nakon Nemanjine smrti (1199) situacija se iz osnova mijenja. Povrijeđena vladarska sujeta, koja je stalno pritiskivala Vukana, ubrzo se javno ispoljila. Kroz kakve se sve oblike manifestovalo Vukanovo nezadovoljstvo prema Stefanu kao velikom županu, izvori ne kazuju. Moguće je pretpostaviti da ga Vukan nije priznavao za svojeg sizerena, na što ga je, vjerovatno, podsticala i zetska vlastela. Nije bezrazložno povjerovati da su restauratorske tendencije Zete, kao krunske zemlje, poslije Nemanjine smrti, veoma dobile na značaju. Uostalom, o Vukanovom ignorantskom odnosu prema Stefanu kao sizerenu, postoje i izvjesni posredni dokazi. Vukan je jasno stavio Stefanu do znanja da ne odobrava njegov postupak o protjerivanju vizantijske princeze. Distancirajući se od tog bratovljevog gesta Vukan je bivšoj snahi ukazao visoke počasti, ispratvši je, preko svoje zemlje, u Drač, gdje je otputovala. Ima i drugih dokaza koji govore o pogoršanju odnosa među braćom nakon Nemanjine smrti. Prekidanjem prijateljskih odnosa s Vizantijom, dotadašnjim saveznikom, zbog protjerivanja svoje žene, Stefan je pokušao da izgubljenu podršku Vizantije nađe na drugoj strani. On je posredstvom ugarskog kralja Emerika (1196–1204), uputio poslanstvo papi Inoćentiju III (1198-1216), koje je za raškog suverena tražilo znake kraljevskog dostojanstva. Ta misija bila je formalno uspješno završena. Očekivao se dolazak papskog legata da izvrši čin krunisanja Stefana za kralja. Međutim, u posljednji čas, usprotivio se tome mađarski kralj, vjerovatno po nagovoru zetskog namjesnika kralja Vukana.

Ostaje nerazjašnjen kontakt koji je Vukan tim povodom uspostavio s mađarskim kraljem Emerikom. Izvjesne indikacije govore da je to mogao ostvariti preko Huma, gdje je brat ugarskog kralja, Andrija, herceg Dalmacije i Hrvatske, uspio da nagovori dio domaće vlastele da ustane protiv Stefana Nemanjića. Ostavljajući po strani pojedinosti iz tih odnosa, izvjesno je da je Vukan sklopio savez s mađarskim suverenom da zajedničkim snagama napadnu Rašku. Šta je poslužilo kao povod za ratni sukob, ostaje neodgonetnuto. Ali, s druge strane, mladi raški veliki župan je zapisao da je njegov brat Vukan u proljeće 1202. godine prekršio obećanje da će poslije očeve smrti ostati s njim u slozi, priznajući ga za sizerena. Umjesto da ispuni

riječ datu ocu, on je protiv Stefana poveo rat. Zna se, dalje, da je Stefanova vojska bila poražena i da je on protjeran iz zemlje, stavljajući se pod zaštitu bugarskog cara Kalojana (1197-1207). Svi znaci govore da je bio dobro izveden i sinhronizovan napad Vukanovih i mađarskih jedinica na Rašku. Krajevi Raške, u kojima su vođene borbe, bili su izloženi pustošenjima savezničke vojske. Vrlo je vjerovatno da su se u odmazdi isticali Vukanovi zetski odredi, kojima su u svježoj uspomeni bila razaranja koja je Nemanja izvršio prilikom pokoravanja Zete.

Domogavši se centralne vlasti u Raškoj, Vukan se proglasio velikim županom. U zabilješci, na jednom jevanđelju, navodi se da je bio gospodar: raške zemlje, pomorske strane, primorskih gradova i nišavskih predjela. O mjerama koje je preduzeo u zemlji u ulozi velikog župana nema podataka. Posebno bi bilo zanimljivo utvrditi kakva je bila pozicija Duklje u trenutku kad je zaposio velikožupanski prijesto u Raškoj. S obzirom da je više od decenije bio kralj Zete i da mu je ona služila kao baza za sve buduće političke kombinatorike, ima rezona da se pomišlja da je nad njom i dalje zadržao neposrednu upravu i titulu kralja. U tom pogledu je vjerovatno imao obzira i prema zetskoj vlasteli koja je morala biti pretenciozna u odnosu na istorijsku ulogu zemlje iz koje je poticala.

S Vukanom kao velikim županom, na čelu, Raška je priznala Ugarsku za svojeg sizerena. O tome da je ova zemlja pribrojena krunskim oblastima Mađarskog Kraljevstva izvijestio je mađarski kralj papu Inoćentija III. Od tog vremena, sve do 1918. godine, mađarski kraljevi su se titulisali i kraljevima Raške, docnije Srbije.

Kao vladar odan katolicizmu, što je potvrdio i na djelu u nekolika maha, Vukan je posredstvom mađarskog kralja, od Rima tražio kraljevsku krunu, koja bi bila pravosnažna za okvir raškog kraljevstva. Time je jasno stavio do znanja da taj zahtjev ima posve drukčiju zasnovanost i da ne stoji u vezi s kraljevskim prerogativima koje je imao kao namjesnik Duklje, stare samosvojne Kraljevine. U pogledu ovog Vukanovog zahtjeva Papa je, međutim, taktizirao, vjerovatno i iz obzira prema bugarskom caru Kalojanu koji je za sebe tražio kraljevski rang, bio u neprijateljstvu s Vukanom i njegovim sizerenom – kraljem Emerikom. Ostavljajući otvorenim pitanje dodjele Vukanu kraljevske krune za Rašku, papa Inoćentije III je, nešto kasnije, pisao mađarskom kralju Emeriku da je taj posao povjerio kaločkom nadbiskupu, ali se ne zna šta je u tom pravcu preduzeto. Mada je i dalje bilo aktuelno ovo pitanje nije dobilo svoj završni čin.

Upravljajući zemljom koja je bila katolička, Vukan je, kao kralj Zete, posvetio dužnu pažnju pitanju Barske arhiepiskopije, koja je, Nemanjinim osvajanjem Duklje,odnosno odlaskom njenog poglavara nadbiskupa Grgura iz Bara, faktički bila ukinuta. Na podsticaj klera, Vukan se obratio papi Inoćentiju III zahtjevom o obnovi njene jurisdikcije (1199). Osjećajući se povrijeđenom Vukanovim zahtjevom, kod Pape je odmah zvanično protestovala Dubrovačka nadbiskupia, koja je u međuvremenu bila uspjela da podvlasti dukljanske episkopije u Ulcinju i Drivastu. Papa nije uvažio prigovor Dubrovnika, već je Vukanu uputio palij za barskog nadbiskupa, stavljajući u obavezu svojim izaslanicima da provjere osnovanost argumena-

ta, na koje se pozivao gospodar Zete. Spor je konačno završen u Vukanovu korist.

Pribavljajući samostalnost crkvenoj organizaciji, Vukan je znatno ojačao pozicije katoličkih krugova Zete. Ova zemlja je ostala u središtu njegove pažnje i onda kad je preuzeo velikožupanski prijesto u Raškoj, koji je želio trajno da zadrži. Nailazili su, međutim, događaji, nepovoljni u pogledu njegovih širih političkih, izvanjzetskih ambicija.

Ubrzo poslije preuzimanja velikožupanske vlasti u Raškoj, Vukanu je zaprijetila opasnost od bugarskog cara Kalojana i njegovog štićenika, prognanog Vukanovog brata Stefana. Zbog pretenzija na dio teritorija u sjeveroistočnom području Raške, koje su držali Mađari, Kalojan je 1203. godine poveo rat da bi ih se domogao. Bugarskoj vojsci su se suprotstavile udružene Vukanove i Emerikove snage. Kalojan je, međutim, iz tog sukoba izišao kao pobjednik i zadžao krajeve u koje je upao. U taboru bugarske vojske nalazio se, vjerovatno, i Stefan Nemanjić, ali tom prilikom nije uspio da povrati raški prijesto. U stvari, prvi sukob,o kojem je riječ, bio je samo predigra za drugi – pravi bratoubilački rat između braće Vukana i Stefana. Započeti rat među njima postajao je sve žešći, oduživši se u nedogled, do 1206. godine, slabeći kohezione snage i otpornu moć zemlje prema spoljnjem neprijatelju. Postajalo je sve očevidnije da ni jedna od strana nema izgleda na potpunu pobjedu. Stoga je inicirana akcija pomirenja. O pojedinostima kako je došlo do mirovnih pregovora nema konkretnih podataka. Zna se samo to da se, u ulozi posrednika u otklanjanju sukoba javlja Vukanov i Stefanov treći brat, monah Sava. On je sobom donio Nemanjine (Simeonove) mošti iz Hilandara, nad kojima su se u Hvostnu, prije nego su sahranjene u Studenici, braća izmirila.

Dok su se vodile borbe između Vukana i Stefana za prevlast u Raškoj, zbili su se važni događaji na međunarodnoj sceni, koji su pogađali i balkanske zemlje. Grupa zapadnoevropskih hrišćanskih država s Venecijom na čelu povela je tada četvrti po redu krstaški pohod za oslobođenje Hristovog groba od inovjernika (1202-1204). Sticajem okolnosti, naročito zalaganjem Venecije, snage krstaša su iskorišćene u osvajačke svrhe za rušenje Vizantije i uspostavljanje na njenom tlu nekoliko državnih tvorevina (1204), od kojih su najznačajnije bile Latinsko carstvo sa sjedištem u Carigradu, Solunska kraljevina, Atinsko vojvodstvo i Ahajska kneževina.

Najviše koristi iz prvog raskomadavanja Vizantije izvukla je Venecija, s duždom Enrikom Dandolom na čelu, stekavši mnoge nove posjede na istočnoj jadranskoj obali, kao i poziciju jedne od najjačih pomorskih zemalja u vodama Mediterana.

Umjesto raskomadane i oslabljene Vizantije na istočnim granicama Raške, u prvi plan izbija snažno Drugo bugarsko carstvo. Opasnost koja je prijetila Raškoj s te strane, pospješila je pomenuto izmirenje između Stefana koji je ponovo zauzeo položaj velikog župana i Vukana koji je i dalje faktički samostalno vladao Zetom. Mada nijesu poznata načela na kojima se zasnivao ugovor o miru, izgleda da je svaka od strana bila zadovoljna da zadrži svoje pozicije, koje je imala prije izbijanja oružanog sukoba, uključujući tu i pravo slobodnog upravljanja svojim dijelom zemlje.

Godine 1208. zetski kraljevski prijesto zaposio je Vukanov sin Đorđije. Uslijed čega se Vukan povukao s najvišeg položaja u svojoj krunovini, nije moguće dokučiti, ali se vidi iz nedavno otkrivenog natpisa u Studenici, da je on 1209. godine još bio živ. Naime, u označenom natpisu iz te godine, pomenut je i Vukan s titulom »velikog kneza«, dakle onom istom koja mu je bila dodijeljena, ali koju nikad nije nosio, pa ni prilikom ustoličenja za vladara Zete.

Sama pak činjenica da je Đorđije, Vukanov sin i nasljednik u Duklji, uzeo titulu kralja, snažan je dokaz da je ona i u njegovo vrijeme, takođe, zadržala visoki stari rang. Njenom novom namjesniku to je pružilo mogućnost za vođenje samostalne unutrašnje i spoljnje politike, što je proizlazilo iz tradicionalne državnosti zemlje kojoj je stajao na čelu.

Kako ni poslije više godina od postizanja mira između Vukana i Stefana nije ništa zabilježeno o razgraničenju vlasti između Zete i Raške, djelimičan odgovor na to pitanje pružaju neke posredne činjenice.

Već je rečeno da je Mletačka Republika upravo bila ona zapadnoevropska zemlja, koja je iz rasparčavanja Vizantije, poslije četvrtog krstaškog rata, izvukla najviše koristi. Između ostalog, ona je zaposjela i dva važna grada, na istočnoj jadranskoj obali – Dubrovnik i Drač, do tada podložna Vizantiji, tako da se Mletačka Republika našla u neposrednom susjedstvu Zete.

Procjenjujući spoljnopolitičke prilike i nalazeći u tome sopstveni interes, zetski kralj Đorđije je, s bratom Mladenom i rođacima Stankom i Petrislavom, godine 1208. položio zakletvu vjernosti mletačkom duždu uz obećanje da će mu pružiti pomoć »ako Dimitrije Progonov ne stupi u vjernost gospodinu duždu i ako ga gospodin dužd ushtjedne napasti«. Dimitrije Progonov, o kojem je ovdje riječ, bio je gospodar dijela Albanije u oblasti Kroje, granične teritorije Drača. Do raskomadavanja Vizantije, odnosno njenog sloma u balkanskim prostorima, Progonov, je bio njen podložnik s visokom titulom panhipersevasta. U trenutku kad je Đorđije priznao mletačko sizerenstvo, odnosno kad Progonovo držanje prema Republici Sv. Marka još nije bilo politički obojeno, zetski vladar, sa svojim najbližim saradnicima, bio je spreman da duždu stavi na raspolaganje svoje odrede, ako bude trebalo, i protiv Dimitrija Progonova.

Stavljanje akcenta na zakletvu vjernosti kralja Đorđija Veneciji, u vezi s pitanjem Dimitrija Progonova, albanskog velikaša, ima značaja, ne toliko zbog faktičkog stanja odnosa Venecije prema njemu, koliko što taj podatak donekle osvjetljava odnos Zete prema Raškoj. Tim više, jer se ne raspolaže podacima, koji bi direktno razriješili ovo pitanje. Pri pokušaju utvrđivanja motiva zakletve, neodoljiv je utisak, da je kralj Đorđije potpuno samostalno pristupio regulisanju odnosa s Mletačkom Republikom, bez i pomena Raške, koja se kao sizeren ne bi mogla zaobići, ako je nad njom imala stvarnu političku ingerenciju. Drugim riječima, po svemu sudeći, izgleda da je zavisnost Zete od centralne vlasti u Raškoj, bila nominalna.

Šta se, dalje, zbivalo sa Zetom pod vladavinom kralja Đorđija, izvori ništa ne kažu. Najednom se ova zemlja našla, u pogledu pisanih izvora, u totalnom mraku. Presahnjuju tragovi o njenom statusu, njenoj istorijskoj

poziciji i ulozi. Period prekriven velom tame potrajao je gotovo do kraja vladavine Stefana Nemanjića u Raškoj kao velikog župana (1196-1202, s prekidom od 1202. do 1206. i potom kao kralja 1217-1228). Zabilježene su samo neke epizodne vijesti. Tako se saznaje, da je položaj Kraljevine Duklje bio izložen opasnosti s juga, dolaskom na vlast u Epiru vizantijskog dinasta Mihaila I Anđela (1205-1214), koji se zanosio planovima o obnavljanju Vizantijskog carstva, razbijenog u četvrtom krstaškom ratu. Oslobađajući dio po dio vizantijskih teritorija, našao se tako i na granicama Zete, kojoj je, prije nego što je ubijen (1214), oteo Skadar. Od daljih događaja vezanih za istoriju Zetskog kraljevstva, izvori pominju još jedan, kojemu najnovija istoriografija osporava vjerodostojnost. Naime, prema starijim gledištima, Stefan Nemanjić je sebi za nasljednika i savladara odredio najstarijeg sina Radoslava, rođenog iz braka s vizantijskom princezom Evdokijom, kojem je, navodno, povjerio Zetu na upravu. Ta tvrdnja, unesena u Radoslavljevu povelju Kotoru, koja se smatra falsifikatom, nema realan osnov, na što posredno upućuje podatak da je, već 1208. godine, za namjesnika u Zeti došao Vukanov sin Đorđije. Iz docnijih izvoga se vidi da je on relativno dugo ostao na položaju gospodara Zete. Ta činjenica sama za sebe jasno govori da ranije gledište o Stefanovom sinu Radoslavu, kao namjesniku u Zeti, treba odbaciti. Mada nema pisanih podataka iz kojih bi se to vidjelo, objektivne okonosti su pogodovale jačanju zetske autonomije u Raškoj tokom prve polovine XIII vijeka. Iako mu je to, vjerovatno, bilo trajno prisutno u pameti, veliki župan, odnosno docniji kralj (1217) Stefan Nemanjić, nije bio u poziciji da Zetsko kraljevstvo liši izborenog privilegovanog statusa, koji je ono imalo u njegovoj državi. Određenije valja reći da je Rašku, koju polako potiskuje novi naziv – Srbija, u njegovo vrijeme vrebala opasnost s više strana. S jugoistoka je stalno intenzivirana prijetnja bugarskih careva Borila (1207-1218) i potom Asena II (1218-1241). Stefan Nemanjić je s dosta obazrivosti morao da podešava odnose s mađarskim kraljem Andrijom II (1205-1235), koji je iz rivalskih pobuda pokušavao da spriječi Stefanovo krunisanje za kralja Raške/Srbije, krunom koju mu je posredstvom svojeg legata dodijelio papa Honorije III (1216-1227). Poznato je, dalje, da je Stefan bio u neprijateljskim odnosima sa vizantijskim dinastom u Epiru, Mihailom I Anđelom. Odnosi s ovom zemljom popravili su se i postali prijateljski tek nakon što je njen vladar postao Teodor I Anđel (1214-1230), tast Stefanovog najstarijeg sina Radoslava. Kad se spoljnjim, negativnim uticajima, doda otpor koji je zetska vlastela morala pružati svakom pokušaju sužavanja njenog protekcionizma oslonjenog na tradicionalnu državnost i kraljevski rang njene zemlje, izvjesno je da Stefan Prvovjenčani nije mogao uspjeti u svojim pomenutim namjerama.

Za kratke vladavine Stefanovog najstarijeg sina Radoslava, kojeg je arhiepiskop Sava krunisao za kralja u Žiči (1228-1233), položaj Zete u njegovoj zemlji ostao je nepromijenjen. Na njenom tronu i dalje se nalazio kralj Đorđije, koji je, vjerovatno, imao slobodne ruke u pogledu vođenja ukupne politike. Tim prije, jer je njegov sizeren, kralj Radoslav, bio slab vladar, u punom smislu riječi, eksponent politike Solunskog carstva u Srbiji. I na vjerskom planu bio je potpuno okrenut grčkom uticaju, održavajući

odnos s ohridskim arhiepiskopom Dimitrijem Homatijanom (1216-1235), mimoilazeći poglavara Srpske arhiepiskopije, svojeg strica, arhiepiskopa Savu. Radosavljeva potpuna okrenutost tastu Teodoru Anđelu i Vizantiji, išla je toliko daleko da je uzeo vizantijsko carsko prezime – Duka, a tako se potpisivao na novcu i ispravama. Takvom svojom politikom on je protiv sebe izazvao mržnju svjetovne i duhovne vlastele, koja ga je zbacila s vlasti i prisilila da bježi iz zemlje u koju se, zatim, vraća kao monah-pokajnik.

Na kraljevski prijesto u Srbiji naslijedio ga je srednji brat Vladislav (1234-1243), zet bugarskog cara Asena II, u čijoj sjenci je vladao i na njega se oslanjao. Asen II postao je, poslije pobjede nad carem Teodorom I Anđelom, kod Klokotnice 1230. godine, najmoćniji vladar na Balkanu.

Vladislav je bio treći po redu suveren Raške/Srbije, za čije je vladavine Zetom gospodario kralj Đorđije. Pred sam kraj Vladislavljeve vlade, upravo iza najezde Mongola 1241. godine, pominje se jedan epizodan događaj, koji na svoj način, unosi neizvjesnost u tumačenje odnosa kralja Đorđija prema njemu. Naime, u jednom dubrovačkom dokumentu navodi se da je izvjesni »Đorđije knez Duklje, sin župana Vukana«, dao saglasnost da se Ulcinjska episkopija podvlasti Dubrovačkoj nadbiskupiji. Podatak dvostruko zbunjuje. U njemu se govori o knezu Đorđiji i županu Vukanu. Dakle, ako se misli na oca i sina – gospodare Zete, pomenutim atribucijama se želio umanjiti njihov rang. S druge strane, postavlja se pitanje – zašto bi Đorđije, koji je u zemlji kojom je upravljao imao samostalnu crkvenu organizaciju, dozvolio jednoj svojoj episkopiji da nad sobom prizna drugu eksteritorijaliziranu crkvenu instituciju, kad se to u osnovi kosilo sa njegovom i očevom crkvenom politikom. Podaci, dakle, u dokumentu, o kojem je riječ, tako su postavljeni, da su, s naučnog gledišta, neupotrebljivi za utvrđivanje vjersko-političke situacije u Duklji s kraja Vladislavljeve vladavine.

Za vrijeme kralja Vladislava položaj Raške nije bio mnogo povoljniji od stanja u kojem se nalazila u doba njegovog prethodnika Radoslava. Situacija je bila utoliko formalno drukčija, jer je vizantijsko starateljstvo sada bilo zamijenjeno bugarskim. Iz tih razloga vlastela je i njemu otkazala poslušnost i zbacila ga s prijestola u proljeće 1243. godine.

Uticajne političke snage u zemlji dovele su na vlast najmlađeg sina Stefana Nemanjića, Uroša nazvanog I, koji je nosio titulu kralja »srpske i pomorske zemlje« (1243-1276). S njegovim dolaskom, staro ime Raška, ustupa mjesto novom nazivu zemlje – Srbija. Pod Uroševom relativno dugom vladavinom njegova zemlja je prolazila kroz složeni splet spoljno-političkih i unutrašnjih odnosa i okolnosti. Tangirale su je borbe između epirskih despota, potomaka carske porodice Anđela, s jedne, i nikomedijskih careva, najprije Jovana III Vataca (1222-1254), zatim Teodora II Laskarisa (1254-1258) i napokon Mihaila VIII Paleologa (1259-1282), s druge strane, u koje je morala biti upletena i za čiji ishod je bila zainteresovana. Složeni su bili i njeni odnosi s mađarskim kraljem Belom IV (1235-1270), koji su oscilirali čas na bolje čas na gore. Promjenljivi i nestabilni bili su, takođe, i Uroševi odnosi s bugarskim carevima Mihailom Asenom (1246-1257) i njegovim epigonom Konstantinom Tihom (1257-1277). Uroš I je, više puta, imao nesporazume s Dubrovnikom, s kojim je takođe ratovao i mirio se.

U odnosima kralja Uroša s Dukljanskim kraljevstvom i pozicijom koju je ova zemlja imala pod njegovom vrhovnom vlašću, podaci su epizodni i sporadični, u najmanju ruku nedovoljni za pouzdano zaključivanje. Za Uroševe vlade, spominje se Vukanov sin Đorđije kao kralj Zete (1248). Kraljevsku titulu, kako se to može vidjeti na freskama iz manastira Morače, njegove zadužbine, nosio je i njegov brat Stefan (do 1252). Treći, najmlađi Vukanov sin Dimitrije spominje se kao knez prije nego se zamonašio.

Kroz kakve je, međutim, društveno-političke procese prolazila Zeta u Uroševo vrijeme, može se samo nagađati. Najvjerovatnije da je u tom periodu imala relativno miran hod političkog života, jer se kao zasebna zemlja, iako nominalno sastavni dio Kraljevine Srbije, našla po strani od krupnih zbivanja. Izvjesni politički doticaj imala je preko primorskih gradova, direktno s Dubrovnikom i indirektno s njegovim sizerenom Venecijom.

U istorijskoj nauci je prisutno mišljenje da se, s Uroševom vladavinom, okončao autonomni status koji je Zeta do tada imala. Čak se tvrdi da je potpuno iščezla svijest o drevnoj dukljanskoj državnoj tradiciji, što bi bilo teško vjerovati i pod pretpostavkom da je doživjela skokovit napredak u odnosu na ranija vremena, kad je predstavljala činilac u međunarodnim odnosima kao samostalna zemlja. Mnogo je vjerovatnije da su domaće društveno-političke snage njegovale tu tradiciju i priželjkivale obnavljanje onoga što su izgubile. Otuda, to, što se u Zeti, prema raspoloživim izvornim vijestima, nije ništa značajnije događalo u okviru Uroševe Srbije, ne može biti dovoljan argument za tvrdnju o nestajanju njene posebnosti i autonomnog statusa, koji je ranije izborila. Vrijeme od oko pedesetak godina, bilo je prekratko da sve to nestane iz svijesti ljudi, čiji su đedovi a dijelom i očevi, bili savremenici Dukljanskog kraljevstva.

BORBA KATOLIČKE CRKVE U ZETI ZA TRADICIONALNA PRAVA

Nemanjinim pokoravanjem Dukljе, katolička crkva, u ovoj zemlji, našla se u složenom položaju. Sam fakat, da je barski arhiepiskop Grgur morao napuštiti svoju rezidenciju (1189) i skloniti se u rodnu Dalmaciju ispred Nemanje, da ga ne bi sustigao njegov sud »pravde«, donekle govori kako se novi gospodar, u prvom naletu, odnosio prema pripadnicima ove konfesije, može se reći, uveliko predominantne u ovoj zemlji. Na Nemanjin antikatolički stav se moralo računati i zato jer je on, nezavisno od okolnosti pod kojima je dospio u Duklju u vrijeme meteža u Raškoj, kao dječak (jer je odbačena tvrdnja da je rođen u Ribnici) primio katoličku vjeru, da se povratkom u zavičajnu Rašku prije nego je postao veliki župan, vrati pravoslavlju. Ovakva Nemanjina vjerska orijentacija bila je, možda u skladu s uslovima koje mu je postavio vizantijski car Manojlo Komnin, kad ga je, kao svojeg štićenika, doveo na velikožupanski prijesto u Raškoj.

Kad se zna za pomenute Nemanjine vjerske oscilacije, teško se može prihvatiti tvrdnja, nekih istoričara, da je bio tolerantan prema katolicizmu u vrijeme kad je osvojio Duklju, a i do kraja života. Svoj negativan odnos

prema katoličkoj tradiciji i kulturi, manifestovao je i time što je nemilosrdno razarao primorske gradove i uništavao spomenike latinske pismenosti i književnost u Zeti. Između ostalih gradova, teško je stradao i »slavni Bar«, sjedište Arhiepiskopije.

Pošto su Nemanjina razaranja izazvala otpor i nezadovoljstvo opozicione vlastele, koja je u prvo vrijeme bila brojnija od dijela koji je stao uz Nemanju, Vukan je, došavši na položaj namjesnika u ovoj zemlji, povukao dva značajna poteza kojima je vratio povjerenje i pridobio za sebe najuticajniji dio dukljanskog naroda. Najprije se okitio kraljevskim znacima, oreolom starih dukljanskih kraljeva, a potom izvršio pripreme za obnovu Barske nadbiskupije (1199), u čijem je kontinuitetu bio učinjen prekid od desetak godina.

Obnovi Arhiepiskopije, Vukan je pristupio taktično i obazrivo. Uspostavio je kontakt s papom Inoćentijem III, jednim od najmoćnijih u istoriji Papske kurije. Poslije prethodne prijepiske, Papa je poslao u Duklju svoje legate, da najprije ispitaju i provjere osnovanost zahtjeva, stoga jer se obnovi Barske nadbiskupije, kao i u prošlosti, odupirala Dubrovačka arhiepiskopija, čiji su argumenti u ovoj prilici bili odbačeni.

Prije nego je i formalno obavljen čin proglašenja, u blizini Bara, održan je crkveni sabor, na kojemu je pretresano više važnih pitanja iz oblasti crkvene politke. U prvi plan postavljeno je pitanje zabrane »simonije« (prodaje crkvenih položaja od strane svjetovnih velikaša i otkupljivanja milosti za novac), zatim zabrana svjetovnjacima da mogu poklanjati crkve i crkvene politike, zabrana prijema darova od strane svještenih lica iz ruku svjetovnih velikaša, zabrana pozivanja duhovnika da odgovaraju za prijestupe pred svjetovnim sudovima, zabrana o izricanju presuda o vađenju »mazije« (usijanog gvožđa iz vrele vode golim rukama), zabrana celibata (prava svještenicima da se žene), zabrana popovima da nose brade i drugo. Problemi o kojima je raspravljao pomenuti crkveni sabor, mogli su proizilaziti iz samog života, a mogli su biti i u vezi s najvažnijim načelima crkvenih reformi XI vijeka, koje je valjalo reafirmisati.

Nakon što su pomenuta i druga pitanja raspravljena i o njima doneseni zaključci u smislu poštovanja pravosnažnih crkvenih regula, papski legati su barskom arhiepiskopu Jovanu uručili palij, uvodeći ga u taj visoki crkveni čin.

Izvlačeći pouku iz očevog negativnog odnosa prema Duklji, Vukan je, s vjersko-političkim smislom za realnost, činio napor da tamošnje društveno--političke i vjerske činioce veže za sebe, da bi od ove zemlje stvorio uporište za postizanje političkih planova u Raškoj i ostvarenje prava primogeniture. Tako su se, u jednom trenutku, poistovjetili interesi namjesnika s interesima zemlje kojom je vladao i bio stvoren politički osnov za neodstupno očuvanje prava, koja je Duklja stekla u državi Nemanjića kao »kraljevstvo od ispryva«.

Na zaoštravanje odnosa dviju crkava u nemanjićkoj državi, snažno su uticali krupni međunarodni događaji s početka XIII vijeka: veliki sukob između zapadnoevropskog latiniteta i grčko istočnog pravoslavlja. Osvajanje Carigrada i stvaranje Latinskog carstva i još nekoliko katoličkih država na tlu razrušenog Vizantijskog carstva (1204), zaoštrilo je, do bijelog usijanja, stari raskol između zapadnog i istočnog obreda, koji se manifestovao u svim

sferama vjerskog i političkog života ondašnjeg evropskog svijeta. Grkofilski i latinofilski svijet se rascijepio, u oblasti vjeroučenja, na dva antagonistička tabora, koji su se međusobno isključivali, gradeći na tom osnovu buduće vjersko-političke planove.

To je ostavilo neizbrisiv trag i na odnose između pravoslavne Raške kao sizerena i katoličke Duklje kao vazala – dviju istorijski zasebnih tvorevina – koje su se našle pod jednim vrhovnim (raškim) žezlom, ali svaka sa svojim tradicionalnim tekovinama prošlosti, kojih se nije mogla odreći.

Vukan je to izvanredno dobro shvatio, kad je sebi stavio u zadatak da glavne političke i vjerske činioce, zapravo dukljansko biće u cjelini, veže za sebe, stavljajući se u službu zaštite dukljanskih vjersko-političkih tradicija.

Vukanovom sinu Đorđiji bilo je znatno teže da očuva integritet vjerske politike svojeg oca, jer je Raška/Srbija, kao nadređeni politički hegemon Duklje, pripadala grčko-pravoslavnoj ortodoksiji, sa trajno prisutnom željom o uvođenju monoeklezije istočnog obreda za područje cijele države.

Ali, koliko se u političkom vrhu srpske države i crkve na tome više insistiralo toliko je prisutna konfesionalna podjela postajala okoštalijom, žilavijom. Nije više bilo političke sile koja bi bila u stanju da izvrši unifikaciju dviju crkava, a još manje mogućnosti da jedna od njih zatre onu drugu. Istorija je to stalno potvrđivala novim neuspjelim pokušajima i sa jedne i sa druge strane.

Od takvih pokušaja nije odustala ni Srbija, naročito ne od trenutka osnivanja Srpske arhiepiskopije (1219) sa Savom Nemanjićem, njenim utemeljivačem na čelu. Stvaranje samostalne (autokefalne) pravoslavne arhiepiskopije imalo je snažan odjek i uticaj na buduće ukupne odnose u nemanjićkoj državi, na njeno vjersko-političko usmjerenje. Dolazi do srastanja pravoslavlja s državnom politikom, do svjesne simbioze dva postulata, koji utiru put daljem razvitku zemlje. »Sve je to istovremeno Nemanjinu državu udaljavalo od Duklje« (S. Ćirković).

Težište Srpske arhiepiskopije za suzbijanje katolicizma u Zeti, zapazilo se odmah po njenom uspostavljanju. Sava Nemanjić je osnovao dvije pravoslavne episkopije za područje Duklje. Smještene su bile u crkvi Sv. Mihailo u Stonu i u crkvi posvećenoj istom svecu na Prevlaci kod Tivta. Obije su ranije bile znamenita benediktinska uporišta, u kojima se razvijala latinska pismenost i obavljao katolički crkveni obred.

Od trenutka osnivanja, pravoslavna episkopija u crkvi Sv. Mihailo na Prevlaci bila je favorizovana i imala posjede do samih kotorskih zidina. Pokušalo se na taj način probiti pojas katolicizma, njegovu mnogoljudnu nadmoćnost u primorju, čemu se žestoko opirao katolički živalj, posebno unutar gradskih zidina, ukoliko su mu šanse bile manje da to postigne u vangradskom području. Kako se to vidi iz jednog pisma Barske nadbiskupije, iz sredine XIII vijeka, činjeni su napori da se onemogući miješanje svjetovnih raških vladara u unutrašnje stvari katoličke vjerske politike.

Katolička crkva u Zeti, u prvoj deceniji vlade kralja Uroša I, dospjela je u jedno konfliktno stanje koje joj je otežavalo poziciju. Godine 1247. umro je barski nadbiskup, pa je njegova stolica ostala upražnjena, što je dalo povod Dubrovačkoj nadbiskupiji da ponovo istakne svoje stare

argumente o pravima nad katoličkom crkvenom organizacijom u Zeti, pri čemu nije zazirala ni od falsifikata. Kao i u prošlosti, Barska arhiepiskopija se nije osvrtala na ponovno aktueliziranje prava dubrovačkog Kaptola. Usljed negativnih reperkusija tog konflikta po interese katoličke crkve u cjelini, u spor se morao umješati tadašnji papa Inoćentije IV (1243-1254). Na Papin zahtjev, od obije strane je traženo da pribave argumentaciju, na osnovu koje je nadležna papska vlast trebalo da izrekne presudu u sporu. U međuvremenu, dok je sukob dobijao u tenziji, Papa je imenovao novog nadbiskupa u Baru, franjevačkog misionara Jovana de Plano Karpinija, zadužujući ga da sam prikupi dokumentaciju o pravima zetske katoličke crkve. U jednom trenutku, parničke stranke je saslušao i sam Papa u Peruđi, početkom 1252. godine, dajući im preporuke što da preduzmu da bi spor priveli kraju. Po tradiciji, međutim, ni jedna od strana nije uvažavala dokaze svojeg protivnika, pa se spor odužio u nedogled.

Na svoj način, u spor je morao biti umiješan i srpski kralj Uroš I, ali ostaje nedokučivo njegovo stvarno držanje. Po logici stvari, nije mu moglo odgovarati da katoličkom crkvom u Zeti upravlja jedna arhiepiskopija izvan njegove države, pa ni Dubrovačka. Ali, s druge strane, spor mu je mogao pogodovati ukoliko je olakšavao ekspanziju pravoslavlja koje je i u zetskoj provinciji bilo zvanično priznata državna religija. Tim prije, jer se u Zeti kao katoličkoj zemlji, pravoslavlje teško probijalo.

Iz rečenog bi rezultiralo da je Uroš I prema sporu mogao imati dvojak odnos, posmatrajući to iz ugla njegovih državnih interesa. Otuda bi se moglo reći da mu je najviše odgovaralo da spor ostane i dalje otvoren, jer će zaokupljati pažnju Barske nadbiskupije, sužavajući joj tako mogućnosti misionarske vjersko-političke akcije u korist pravoslavlja, koje mu je bilo u prvom planu.

Nema sumnje, da je i Papa pitanju spora između barske i dubrovačke crkvene organizacije prilazio sa stanovišta širih interesa Sv. Stolice. Iako je tražio dokaze o pravima i Dubrovačkoj i Barskoj nadbiskupiji, nije dozvoljavao da tron barskog arhibiskupa ostane upražnjen dok je spor u toku. Zato je i poslije Karpinijeve smrti 1254. godine, odmah imenovao novog barskog arhiepiskopa, mada se sukobu oko primata između Bara i Dubrovnika još nije sagledavao kraj.

Spor je, konačno, na neuobičajen način, bio priveden kraju 1255. godine. Dubrovačka strana jednostavno se povukla od daljih isticanja svojih prava nad barskom crkvom. Valjda zbog toga jer su tamošnji politički i vjerski činioci željeli da izbjegnu dalje konflikte, zbog kojih je kralj Uroš, u nekolika maha, vojnički ugrožavao Dubrovnik (1252-1254), od čega je grad imao velike štete.

»POMORSKA ZEMLJA« ZETA OD SREDINE XIII DO SREDINE XIV VIJEKA

Kralj Uroš I je, nema sumnje, od trenutka dolaska na prijesto ispoljavao svoje namjere da ne želi ni sa kim da dijeli vlast u državi. Poučen iskustvom rivalskih borbi za vlast, iz vremena njegovih prethodnika, on je odlučio da mu bar taj problem ne otežava vladarske poslove. Ma koliko bili oskudni, savremeni izvori to nesumnjivo potvrđuju.

Kako se to njegovo načelno političko stanovište reflektovalo na Zetu i njenu poziciju, kao dotle privilegovanu autonomnu zemlju, nije moguće dati pouzdan odgovor. Jedno je sigurno, a to je, da se smrću Vukanovih sinova Đorđija i Stefana, ugasila kraljevska loza u ovoj zemlji, koja je igrala važnu ulogu, ne zbog njenih nosilaca, već zbog države čiji je okvir simbolizovala. Izvori govore da je kralj Uroš, zaista, želio da presiječe svako dalje samostalno političko djelovanje Zete, koja se u njegovo vrijeme više i ne naziva tim imenom. Ako se, pak, i srijeće ime Zeta, imalo je lokalno značenje. Nema više u Zeti posebnog namjesnika koji bi se okitio tradicionalnim kraljevskim oznakama.

Ipak, ma koliko da je sam Uroš nastojao da ukloni trag o političkoj posebnosti »kraljevstva od isprva«, vršeći nad njim neposrednu vladarsku vlast, nije mogao to otjelotvoriti. Istina, ne zna se kako je izgledala stvarna organizacija vlasti u Zeti, ali je zato ostao trag o njenoj posebnosti u njegovoj vladarskoj tituli, jer je on uzeo naslov kralja »srpske i pomorske zemlje«. Pod ovom drugom, podrazumijeva se bivše Dukljansko kraljevstvo, odnosno Zeta, čije granice nije moguće fiksirati. Tim teže, kad se zna da su one i tada kao i u prošlosti, povremeno mijenjane. Globalno, te granice su se podudarale s onim starim iz prethodnih perioda razvitka zemlje.

Očevidno, da sa sprovođenjem centralizacije, odnosno zavođenjem Uroševe lične vlasti, ni u samoj Srbiji nije išlo lako, zbog narušavanja tradicije o dodjeli pojedinih oblasti na upravljanje članovima uže vladarske porodice. Neke vijesti o tome ostavio je srpski arhiepiskop Danilo II. Prema njegovom kazivanju, na Uroša je rano vršen spoljnji pritisak da svojeg starijeg sina Dragutina proglasi mladim kraljem, savladarom, i da mu dodijeli dio zemlje na upravu. Na to je morao deklarativno pristati poslije poraza u ratu s Mađarima (1268). Ugarski kralj Bela IV, primorao ga je tada da Dragutina – muža njegove unuke Katiline, odredi sebi za savladara, što ga je obavezivalo da mu ustupi dio zemlje na upravljanje. Ipak, Uroš nije ispunio obećanje dato mađarskom sizerenu, čiju je vrhovnu vlast priznao, iako je to bio jedan od važnih uslova njegovog izbavljenja iz mađarskog ropstva, u koje je bio dospio u pomenutom ratu. On se i dalje energično odupirao svim pritiscima, koji su na njega vršeni u pogledu diobe vlasti. Nije to htio učiniti ni u posljednjem trenutku, kad ga je Dragutin molio da ispuni obećanje i imenuje ga za savladara.

Vidjeći da Uroš nedostupno brani svoje samodržačke pozicije, Dragutin je, u savezu sa svojim tastom mađarskim kraljem Ladislavom IV (1272-1290), organizovao pohod na oca, nanio mu poraz kod Gacka 1276. godine, detronizirao ga s prijestola i zavladao Srbijom (1276-1282).

Proglasivši se kraljem Srbije, Dragutin je, kao jedan od prvih zadataka, sebi postavio da zemlju iznutra konsoliduje, vodeći računa o tradicionalnim tekovinama pojedinih njenih oblasti, kako bi je, kao cjelinu, što čvršće povezao kohezionim unutrašnjim nitima. Pri tome je, na prvom mjestu, Zetu imao u vidu. Sigurno da je zbog pokušaja sprovođenja samovlade u ovoj zemlji Uroš morao imati neprilika i otpora, jer se društvene snage koje su joj davale pečat razvitka, nijesu tako lako odricale svojih istorijski utemeljenih autonomnih prava. Da bi vratio povjerenje »pomorske zemlje« Zete, vezujući za sebe, Dragutin je već na početku vlade ustupio svojoj majci Jeleni, po rodu princezi Kurtene, Zetu na upravu. Govoreći o tome, arhiepiskop Danilo II je zapisao da joj je »sa velikom čašću i slavom« dodijelio jedan dio države na upravu. Poglavar srpske crkve je vjerovatno namjerno izbjegao da taj dio zemlje nazove pravim istorijskim imenom, odnosno jednim od dva uobičajena naziva – Dukljom ili Zetom, jer je to automatski opredjeljivalo njenu katoličku oznaku, a njemu kao pravoslavnom velikodostojniku, nije bilo pri srcu takvo određenje. Savremena istorijska nauka, takođe, smatra da pod dijelom države, kojim je vladala kraljica Jelena, globalno valja podrazumijevati Zetu, iako bi se u povođenju za izvorima iz tog doba moglo pogriješiti.

Kraljica Jelena je, kako to izvori potvrđuju, potpuno samostalno upravljala Zetom nekih tredesetak godina (1276-1309). Koliko se iz raspoloživih izvora vidi, osobitu pažnju je poklanjala priobalnom području zemlje. Kad se kralj Dragutin odlučio da majci Jeleni povjeri vlast u Zeti, sigurno je za to imao jake razloge. Njeno obrazovanje i vaspitanje u katoličkom duhu, smatralo se jednim od preduslova da u ovoj zemlji bude dobro prihvaćena i veže za sebe domaće plemstvo i svještenstvo. Tokom čitavog perioda vladavine, kraljica Jelena je ukupnom svojom politikom podupirala katoličku konfesiju da bi joj povratila pozicije, sigurno do izvjesne mjere uzdrmane za vrijeme unifikatorske politike kralja Uroša, njenog muža.

Izvori svjedoče da je kraljica Jelena davala svoj lični pečat ukupnoj politici »Pomorja«, odnosno Zeti. Vodila je unutrašnju i spoljnju politiku zemlje, potpisivala državne ugovore, povjeravala uticajne položaje svojim ljudima iz redova zetske vlastele, davala carine pod zakup, imala puni uvid i kontrolu nad trgovačkim prometom i porezima, svesrdno pomagala i štitila crkvu i njenu društvenu poziciju. U svemu tome imala je i njegovala sluh za tradicije zemlje kojoj je došla na čelo.

Sudeći po izvorima, koji donekle bilježe njen vladarski učinak, Jelena je najviše pažnje posvećivala crkvenoj politici. Njena aktivnost na planu podupiranja crkve, nije se ograničila na zemlju kojom je neposredno rukovodila. Arhiepiskop Danilo II je apostrofirao pomoć koju je pružala crkvama u Srbiji, ističući posebno da je sagradila manastir Gradac. Doduše, on samo i pominje njen blagonaklon odnos prema crkvama i manastirima u Srbiji, izbjegavajući da naglasi njenu potpunu zaokupljenost afirmacijom katolicizma u Zeti. Ima se, međutim, utisak, kao da je zetska kraljica željela da ukloni negativne sjenke koje je u ovoj zemlji ostavila Uroševa politika nametanja pravoslavlja na štetu katoličke crkve. Onovremeni vladari su mnogo držali do svojih odnosa s crkvom, prvjenstveno njenom vladajućom

hijerarhijom, osobito, ako ih je bilo više, s onom konfesijom koja se nametala brojnošću i snagom svojeg uticaja u zemlji. S tim je računala i kraljica Jelena. Svoju privrženost katolicizmu u Zeti odmah je pokazala i na djelu. Pristupila je podizanju niza franjevačkih crkava i manastira, od kojih su najpoznatiji oni u: Kotoru, Baru, Ulcinju i Skadru. Nema podataka iz kojih bi se podrobnije vidjelo šta je to ona sve učinila na planu reafirmacije katolicizma u svojoj zemlji, ali je sasvim sigurno da je nagli uspon franjevačkog monaškog reda njeno djelo. Očevidno da je ona konsekventno slijedila politiku Papske kurije, koja je u to vrijeme osobitu pažnju poklanjala potpomaganju i jačanju novih, među kojima i franjevačkog crkvenog reda. Ova nova organizacija, svojom pobožnošću i služenju vjeri, bila je prva injekcija za suzbijanje destruktivnih pojava i poroka. Na prvom mjestu, trebalo je povesti borbu protiv jeresi koje su uzimale velikog maha i nanosile štetu ugledu katoličke crkve. Vjerska čistota, pobožnost, strogost, skromnost, asketski način života, jednom riječju puna predanost služenja vjeri i jedinstvu organizacije katoličke crkve, davali su prednost franjevačkom kaluđerskom redu. On je to dobro iskoristio i postao veoma snažan pokret. Relativno rano, posredstvom kraljice Jelene, franjevci su prihvaćeni i u Zeti.

Tragovi misionarske djelatnosti franjevaca u Zeti, srijeću se već 1283. godine. Toliko su oni brzo sticali popularnost među pastvom da im je kraljica Jelena i na djelu pružila neposrednu pomoć. Podaci, naime, govore da su već 1288. godine, pod Jeleninim pokroviteljstvom, odnosno sredstvima koja im je obezbijedila iz državnih izvora, sagrađeni franjevački samostani u Ulcinju i Skadru. Smatra se da je iste godine bio podignut i franjevački manastir u blizini gradskih zidina u Kotoru. Nešto kasnije, tu je podignut još jedan njihov manastir.

Šezdesetak godina docnije, poput franjevaca, probija se, u područje Zete, a i znatno šire, isto tako popularan antijeretički kaluđerski red – dominikanci. Iz svojega polazišta, Dubrovnika, oni se polako infiltriraju u Zetsko primorje, dobivši najprije dozvolu da sagrade manastir Sv. Nikola u Kotoru (1344), zatim samostan u Skadru i drugim gradovima. Dominikanci, ili drukčije nazvani Mala braća (Minores fratris), postepeno postaju uticajan vjerski činilac u Zeti i susjednim oblastima, tako da je iz njihovog bratstva uziman veliki broj visokih i uticajnih dostojanstvenika katoličke crkve.

Dok su na zetskom tlu, pred kraj druge polovine XIII vijeka, počeli da niču i stalno se brojno uvećavaju samostani novog franjevačkog reda, s kojima nešto kasnije ide u korak i red dominikanaca, položaj starog, mnogo zaslužnog reda benediktinaca, uglavnom se pogoršava, pozicije mu se sužavaju, osobito u prostorima van gradskih zidina u Zetskom primorju. Tako su nestala znamenita benediktinska središta, kao što su bile opatije: Sv. Petar u Polju kod Trebinja, Sv. Mihailo na Prevlaci kod Tivta, Sv. Mihailo na Stonu i Sv. Marija u Budvi. Ista sudbina pogodila je i niz drugih manjih manastira, posebice u području Boke Kotorske. Njihovo nestajanje javlja se u vrijeme kad je strogi redovnički život benediktinaca već uveliko pripadao prošlosti, a njihova služba božja veoma olabavila. Stoga benediktinci bivaju potiskivani novim pomenutim redovničkim bratstvima. A to se, s druge strane, vremenski podudaralo s pojačanim prodorom i forsiranjem

pravoslavlja u Zeti, bilo da je nova crkvena organizacija otimala manastire i imanja benediktincima, ili ih jednostavno preuzimala tamo gdje su opustjele.

Vladajući Zetom u vrijeme tih crkvenih prestrojavanja, kraljica Jelena kćerka latinskog cara u Carigradu Balduina II Kurtene (1228-1261), poštovaoca Pape i pobornika katolicizma, učinila je sve da katolička pozicija u Zeti ne izgubi korak s vremenom, u čemu je imala velikog uspjeha.

Promjena na srpskom prijestolu, kojom je Dragutin na saboru u Deževu, ustupio vlast mlađem bratu Milutinu (1282-1321), nije imala nikakve reperkusije na položaj kraljice Jelene u Zeti i na status njene zemlje. Odnosi između novog kralja Milutina i abdikanta Dragutina, koji je i dalje gospodario dijelom zemlje i takođe zadržao titulu kralja, bili su zadugo dobri. Braća su jedan drugom priticali u pomoć u ratovima sa spoljnjim neprijateljima.

Te odnose nagrizao je crv smutnje prilikom vođenja pregovora o Milutinovoj ženidbi s maloljetnom vizantijskom princezom Simonidom, kćerkom cara Andronika II Paleologa (1282-1328), da bi se preobrazili u neprijateljstvo, nakon što je taj brak skopljen 1299. godine Razlog je bio u tome, jer je jedna od klauzula potpisivanja prijateljstva s Vizanijom bila da Milutina naslijedi jedan od budućih sinova iz braka sa Simonidom, što je bilo u koliziji sa sporazumom između braće iz 1282. godine, prema kojemu je Milutina trebalo da na srpskom prijestolu naslijedi Dragutinov sin. Uvrijeđen narušavanjem tog dogovora, Dragutin je poveo oružani rat protiv Milutina, koji je trajao desetak godina.

Rat među braćom nije imao neposrednih posljedica na promjenu pozicije Zete. Milutinova, pak, otežavajuća okolnost bila je u tome, što je, u jeku rata s bratom, istovremeno, kao saveznik Vizantije, morao da se sukobi i s Dubrovnikom, odnosno preko njega s njegovim sizerenom – Venecijom. Ratom srpskog kralja na ovom drugom frontu, Zeta je bila neposredno ugrožena time jer se negativno odrazio na njemu trgovinu. I, upravo zahvaljujući Jeleninom posredništvu, borba s Dubrovnikom bila je obustavljena, ali su se mirovini pregovori dosta otegli, što je odgađalo uspostavljanje trgovine Dubrovnika sa Zetom. Dok su pregovori još trajali, u Dubrovniku je bila na snazi naredba kojom se izričito zabranjuje trgovina u »zemlje gospodina kralja Srbije i njegove majke gospođe Jelene«. Ovaj podatak navodimo zato jer se Zeta njime tretira kao zasebna zemlja, što samo dograđuje već od ranije stvorenu predstavu o njenoj državnoj posebnosti. Ugovor o miru kralj Milutin je potpisao tek 1302. godine. Upravo te iste godine obnovljena je i trgovina Dubrovnika sa Zetom.

O ratu između Dragutina i Milutina se ništa pouzdano ne zna. Izvjesne posredne i sporadične vijesti nagovještavaju da je Srbija, usljed dugotrajnog građanskog rata, proživljavala duboku krizu.

Ni o Zeti iz tog vremena gotovo da nema podataka. Sigurno je samo da se kraljica – majka uzdržala od vojne intervencije na bilo čijoj strani, ako već svojim autoritetom i majčinskom zakletvo nije mogla da izmiri braću. Što se tiče kraljičine uprave Zetom, ne može se sumnjati u njenu samostalnu politiku.

Kad je u jednom trenutku kralj Milutin, iz političkih pobuda (1308), vodio pregovore s bratom francuskog kralja Filipa IV Lijepog – Karlom od Valoa pretendentom za latinskog cara – (nakon što bi u savezu s još nekim hrišćanskim zemljama ponovo osvojio Carigrad u kojem je restaurirana vizantijska vlast 1261), radi prelaženja u katolicizam i prihvatanja unije, posrednik u tim pregovorima bila je njegova majka kraljica Jelena. Pregovori su bili uzeli ozbiljan tok, pa je papa Kliment V (1305-1314) bio poslao svoje legate u Srbiju na Milutinov dvor. Ali, kako je Karlo od Valoa već bio odustao od namjere obnavljanja Latinskog carstva u Carigradu, i kralj Milutin je napuštio plan o prelaženju u katoličku vjeru i prihvatanju unije, to su se Papini emisari vratili neobavljena posla.

Dok je rat između Dragutina i Milutina još uvijek trajao, došlo je do personalne promjene na zetskom namjesničkom položaju. Godine 1309. tu funkciju je preuzeo najstariji Dragutinov sin, iz prvog braka, Stefan. Što je dovelo do te promjene, ostaje nerazjašnjeno. U svakom slučaju, kraljica-majka je dočekala izmirenje među sinovima. Ugovor o miru potpisan je 1312. godine. Taj dokument je predviđao da svaki od braće zadrži zemlje kojima je ranije upravljao. Dragutin je priznao Milutina za sizerena, dok je pitanje nasleđa prijestola poslije Milutinove smrti (1321), i dalje oistalo otvoreno.

Dragutinov stariji sin Stefan je vjerovatno i odnjegovan na dvoru svoje babe kraljice Jelene, koja je vodila brigu o njegovom vaspitanju i obrazovanju. Mogla ga je, razumije se, vaspitavati u duhu ideja i pogleda kojima je sama bila zaokupljena. U svakom slučaju, njegov pogled na svijet morao je biti formiran pod jakim uticajem zapadnoevropske kulture. S obzirom na Milutinove obaveze prema vizantijskom dvoru, u odnosu na njegovog budućeg nasljednika, Stefanovi izgledi da dođe na kraljevski prijesto u Srbiji, bili su minimalni. Ali, vjerovatno, ni kraljica Jelena nije, u tom pogledu, stajala skrštenih ruku. Naprotiv, morala je preduzimati izvjesne korake da svojem prvorođenom unuku stvori neke šanse. Valja, naime, pretpostaviti da je ona pripremala teren, kod kralja Milutina, da je Stefan naslijedi u svojstvu gospodara Zete. Milutin se, možda, u početku tome nije odupirao.

Međutim, nezavisno od motiva zbog kojih je bio doveden za upravljača Zete, Stefan je već 1309. godine zaposio taj položaj. Izvori se ne slažu u pogledu titule koju je nosio. Biće najbliži istini jedan mletački vladarski popis iz 1310/11. godine, u kojem se Stefan tituliše kao kralj Dioklije, Albanije, Huma i Primorske oblasti.

O Stefanovoj vladavini pobrojenim područjima, izvori su škrti u vijestima. Neki epizodni podaci o Stefanu srijeću se u dubrovačkoj građi, ali ne znače mnogo po pitanju rasvjetljavanja njegove vladarske misije. Podaci koje je o njemu zapisao arhiepiskop Danilo II, znatno su određeniji u globalnom značenju. On naglašava da je Stefan upravljao Zetom svega pet godina (1309-1314). Valja pretpostaviti da je dobro poznavao Stefanove političke ambicije i afinitet koji je istakao prema Zeti kao istorijskoj zemlji. Iako mu to vjerovatno nije bilo po volji, Danilo II kaže da je Stefan dobio na upravu »dostojni dio države, zetsku zemlju sa svim njenim gradovima i oblašću njihovom«. Stefan je, kao i njegovi prethodnici, svakako želio da uskladi svoje političke planove s interesima zemlje kojoj je stajao na čelu,

na što upućuje i arhiepiskop Danilo, kad piše da je Dečanski pao pod uticaj tamošnje vlastele, koja ga je nagovarala da povede vojsku protiv oca i da mu otme prijesto. On, naime, kaže da mu je vlastela to postavila kao uslov, jer, »Ako li nas ne poslušaš, to se mi nećemo više zvati tvoji«. Ispunjavajući taj zahtjev zetskih velikaša, Stefan je poveo rat protiv Milutina, pridobivši na svoju stranu i dio dotadašnjih očevih pristalica. Pošto nije mogao odvratiti sina od vojne akcije, Milutin je uputio trupe u Zetu protiv njega. Vjerovatno da je ishod po Stefanove vojne snage bio negativan. Stoga je on pobjegao s bojišta i izrazio spremnost na mirovne pregovore. Otac ga je domamio obećanjima, i svezana otpravio u Skoplje u zatvor, gdje je djelimično oslijepljen i potom dugo godina bio zatočen u Carigradu.

Poslije Stefanovog uklanjanja s upraviteljskog položaja u Zeti, Milutin je vjerovatno sproveo određene sankcije protiv tamošnje vlastele, s ciljem da parališe svaku njenu dalju pomisao u pogledu očuvanja kontinuiteta njene samostalnosti. Ali takvom, spolja nametnutom, politikom pritiska, nije bilo moguće zatrijeti duboko ukorijenjenu svijest o istorijskim pravima i želju za odupiranjem svim pokušajima zavođenja hegemonije od strane Srbije.

Kroz kakve je unutrašnje odnose prolazila Zeta poslije Stefanovog zatočenja i oslijepljenja, u odsustvu pisanih podataka, moguće je samo naslućivati. Zasigurno je kralj Milutin tada pomišljao da prijesto ustupi mlađem sinu Konstantinu, iz jednog od brakova koji su prethodili ženidbi sa Simonidom. Ako je vjerovati natpisu na ikoni koju je kralj poklonio crkvi Sv. Nikola u Bariju, Konstantin je bio određen za namjesnika u Zeti. To, drugim izvorima, međutim, nije potvrđeno, ili bar ne onima, kojima bi se moglo vjerovati. Biće vjerovatnije da je Milutin, kao i njegov otac kralj Uroš, imao plan da Zetu liši njene autonomne pozicije, da je administrativno razbije i svede na rang drugih oblasti države, kako bi stvorio preduslove za unifikaciju zemlje i jačanje lične kraljevske vlasti. Po svoj prilici da je pokušao da i u Zeti uvede ćefalijski sistem, prema kojem je zemlju isparcelisao na administrativna područja s ćefalijama, kralju odanim visokim činovnicima, na čelu. Oni su obično rezidirali u gradovima – središtima takvih oblasti. Sva upravna vlast bila je u njihovim rukama. Prema reformnoj zamisli, trebalo je da ćefalije budu neposredni izvršioci kraljevih centralističkih političkih pretenzija.

Do koje mjere je Milutinova upravna reforma zaživjela u Zeti, izvori toliko malo govore da su gotovo zanemarljivi. Istina, u jednom dokumentu, iz posljednje godine Milutinove vladavine, pominje se izvjesni Ilija, komes iz Zete, upisan kao Ilija ćefalija. Ima mišljenja da je mogao biti ćefalija sa sjedištem u Skadru, što nema potvrde u izvorima.

Teško je, međutim, vjerovati, da je Milutinov reformni poduhvat imao plodotvorno tle u Zeti, s obzirom na njenu ukupnu istorijsku prošlost, kao zasebne zemlje. Zetska vlastela je, koliko je to bilo u njenoj moći,pokušala da se suprotstavi obezdžavljenju svoje zemlje snagama koje su joj stajale na raspolaganju.

Pred sam kraj Milutinove vlade, kad je pitanje nasljeđa prijestola bilo još otvoreno, i na koji je aspiriralo više pretendenata, neke vijesti govore da je Stefan, nalazeći se tada u Srbiji, odlučio da »u nekom dioklitskom

mjestu« organizuje pohod za preuzimanje prijestola i uklanjanje najopasnijeg rivala, svojega polubrata Konstantina. Iako se taj podatak Stefanovog docnijeg biografa, Grigorija Camblaka, dovodi u sumnju, čini se da je imao realnu istorijsku podlogu. Zetska vlastela je morala biti privržena Stefanu, čuvajući ga u dobroj uspomeni, i poslužiti mu za pouzdanog saveznika u borbi za vrhovnu vlast, očekujući i sama da iz toga izvuče određene koristi, na liniji reafirmacije tradicionalnih privilegija, koje je oduvijek imala, a koje su, s druge strane, njegovom ocu itekako kvarile političke račune.

S obzorom da nijedan od dvojice braće nije htio odstupiti od pretendentskih prava, između Stefana i Konstantina je moralo doći do oružanog sukoba. Neke vijesti o tom konfliktu zapisao je Stefanov biograf Camblak. Za Konstantina veli da je krenuo s velikom vojskom protiv brata Stefana jer nije htio da odustane od kraljevske krune. Za Stefana, pak, ističe da je pribirao vojne snage. U međuvremenu, dok je obavljao vojne pripreme, Stefana je arhiepiskop **Nikodim** krunisao za kralja Raške. On sam učinio je još jedan napor da odvrati Konstantina od zahtjeva za najvišu vlast, obećavajući mu visoki položaj u upravljanju zemljom. Kako su obojica ostali nepopustljivi, došlo je do vojnog obračuna. Pojedinosti o posljednjem boju među braćom, nijesu poznate. Konstatuje se samo to da je Konstantin bio poražen i da je bio ubijen »na svirep način«.

Ubrzo poslije Milutinove smrti Stefan je ustoličen za kralja Srbije (1322-1331). Istovremeno, njegov sin Dušan proglašen je za mladog kralja – očevog savladara.

Uklanjanjem Konstantina, Stefanova borba za srpski kraljevski prijesto, nije bila završena. Neposredno pred Milutinovu smrt, uspio je da se oslobodi zatvora Stefanov brat od strica, Dragutinov sin Vladislav. Oružana borba između ustoličenog kralja i njegovog suparnika trajala je oko dvije godine. Vladislavljeva vojska je na kraju poražena, ali o tome kako je on završio život, izvori ništa ne kažu.

Zetska vlastela je, gotovo listom, stala uz novog kralja, prozvanog Dečanski, što bi moglo posredno da znači, da je Camblakov podatak, po kojem je, uz njenu pomoć došao na vlast, u potpunosti pouzdan.

Godine 1323. Dečanski je boravio u Zeti. Prije dolaska obavijestio je Dubrovčane da će stići u Bar ili Ulcinj, ili na ušće rijeke Mat, gdje bi trebalo da ga sačekaju njihovi izaslanici. S tim u vezi valja podsjetiti da je Dečanski tražio od Dubrovnika da mu pošalje brod za poslanike, a za njega posebnu galiju da pođe u Apuliju po kćer Filipa, kneza Tarentskog, Blanku, sa kojom je trebalo da se vjenča u Skadru. Pregovori vođeni sa tarentskim knezom, kao da su bili repriza onih koje je vodio njegov otac Milutin s Karlom od Valoa, o prelaženju njegovog naroda u katolicizam i potpisivanju vjerske unije s katoličkom crkvom. Naime, iako su pregoviri na toj liniji bili uzeli ozbiljan tok, na kraju su propali. Umjesto Tarenćankom, Stefan Dečanski se oženio dvije godine kasnije, Marijom Paleolog, kćerkom solunskog namjesnika panhipersevasta Jovana.

Biograf Stefana Dečanskog sasvim rijetko i uzgredno govori o mladom kralju, namjesniku Zete, Dušanu, i o odnosima koji su vladali u toj zemlji. Ta pitanja samo pominje ukoliko su u nekoj vezi s odnosima u Srbiji, o

kojima on priča koliko je znao i umio. Za nekolike prve godine nema vijesti o mladom kralju-savladaru ni u dubrovačkim dokumentima. Prvi takav pomen potiče iz 1326. godine, u vezi s akcijom Stefana Kotromanića i Dubrovčana, protiv odmetnutih velikaša braće Branivojević u oblasti Neretve. U vrijeme dok je vođen pomenuti rat protiv Branivojevića, mladi kralj Dušan se, s nekim svojim velmožom našao u blizini Dubrovnika. Po prilici, htio je da posreduje u pomenutom sukobu, jer je taj rat direktno štetio i njegovoj zemlji, što će se nešto kasnije pretvoriti u teritorijalni gubitak. Poslije pokoravanja Branivojevića, Stjepan II Kotromanić (1314-1353) je Srbiji oteo Hum (1326), a Dubrovčanima Ston i Pelješac, koje su poslije godinu dana morali vratiti. A to su bili krajevi koji su ulazili u sferu političke nadležnosti mladog kralja. Nešto kasnije, iza dolaska na kraljevski prijesto u Raškoj, Dušan će prodati Dubrovčanima primorje od Stona do Dubrovnika za iznos od 8000 perpera i trajni godišnji danak od 500 perpera godišnje (1333).

Sve do kraja treće decenije XIV vijeka Zeta se, uglavnom, iako rijetko, pominje u vezi s događajima s njom uzgredno povezanim. Tako se zna da je s jeseni 1330. godine Dečanski (Stefan Uroš III) boravio u Zeti, kojom prilikom je primio dubrovačko poslanstvo, prispjelo po njegovom pozivu. Nakon što su Dečanskom čestitali veliku pobjedu nad vojskom bugarskog cara Mihaila Šišmana (1323-1330) na Velbuždu 1330. godine (u kojoj je Šišman poginuo), dubrovački poslanici su s njim poveli službene razgovore. Naime, Dečanski je od njih zatražio pomoć od šest galija koje su mu bile potrebne za neku novu vojnu akciju.

Dok još nadležni organi u Dubrovniku, na osnovu izvještaja dobijenog od poslanstva, nijesu bili ni uzeli u razmatranje zahtjeve srpskog kralja, došlo je do iznenadnog sukoba između njega i mladog kraljevića Dušana, negdje na području Zete, u februaru 1331. godine. Pravi razlozi ovog sukoba nijesu jasni. Camblak je samo zapisao da je Dečanski poveo vojsku protiv sina »do unutrašnjosti države njegove zemlje zetske, do grada zvanog Skadar«. Raspolažući brojno nadmoćnijim snagama, Dečanski je odnio pobjedu i razorio Dušanov dvor koji se nalazio na obali Drimca. Stefanov biograf dalje piše da je Dečanski pokušao da uhvati sina na prijevaru, u čemu nije uspio. Poučen iskustvom iz pretrpljenog neuspjeha, mladi kralj je preduzeo korake za učvršćenje svojeg položaja u daljem upravljanju Zetom. Samim tim, što je došlo do oružanog obračuna između Dečanskog i mladog kralja Dušana, namjesnika u Zeti, može se naslutiti da su bili u pitanju stari sporovi. Svi članovi nemanjićke dinastije, od Vukana pa redom do Dušana, koji su se smjenjivali na upravi u Zeti, da bi se održali, morali su da usklađuju svoju politiku sa starim pravima ove zemlje, čak ako su prije dolaska na tu funkciju imali i drukčije planove. Ukupna politička praksa iz prethodnog perioda je to potvrđivala, i mladi kralj Dušan je samo mogao da se nadoveže na djelo svojih prethodnika. Dobro poznajući prilike u Zeti, gdje je i sam namjesnikovao, Dečanski je vjerovatno, kao i neki njegovi prethodnici, pokušao da likvidira njenu istorijsku posebnost i istaknutu autonomističku poziciju. Ali, to ga je, kao što će se vidjeti, koštalo vrhovne vlasti u Srbiji, jer je još jednom potvrđena spremnost društveno-političkih snaga u Zeti da brane

stara prava, na što se, opet, kao po pravilu, ni Dušan neće obazirati po preuzimanju srpskog prijestola.

Ratni konflikt između srpskog suverena i sina mu Dušana, nije imao težih posljedica u pogledu daljeg političkog statusa Zete. Prema nekim mišljenjima, Dušan je bio ona strana koja je ponudila sklapanje mira, u što je teško vjerovati, ako ih stavimo u kontekst s događajima koji su nailazili. Ali, nezavisno od toga, s koje strane je potekla inicijativa o miru, izvjesno je da su u sukobu između oca i sina posredovali Dubrovčani. Veli se, dalje da su oni u svojoj izmiriteljskoj akciji uspjeli, i da je u maju 1331. godine bio sklopljen mir. Faktički, to i nije bio mir, već kratko primirje, jer su neprijateljstva nakon tri mjeseca obnovljena.

Odmah iza potpisivanja mirovnog ugovora Dušan je posjetio Trebinje, a potom Dubrovnik. Nadležni organi grada su se tom prilikom žalili mladom kralju na teškoće koje imaju njihovi trgovci u Zeti, i tražili od njega kompenzacije za pretrpljene štete.

Najednom je između oca i sina ponovo izbio rat. Vijesti koje o tome bilježi Camblak jednostrane su i nepouzdane. Odaju neodoljiv utisak mržnje prema mladom kralju. On kaže da je Dečanski imao prezriv stav prema Dušanu, šaljući sinu poruku da dođe na poklonjenje ocu i moli za oproštaj. Pišući o tome, biograf bilježi namjesnikovo nedolično držanje. Bojeći se za svoj život Dušan je navodno, prema Camblakovoj konstataciji, predložio zetskoj vlasteli da s njim zajedno izbjegne »u strane narode, da ne poginemo prijevarnom smrću«. Ne očekujući takav prijedlog, zetska vlastela je, tvrdi pisac, odbila njegovu ponudu, podvlačeći da na to ne pristaje, već neka bježi sam, ili da joj se pridruži u borbi protiv Dečanskog. Budući stavljen pred svršen čin, dodaje Camblak, Dušan je izabrao ovo drugo. Međutim, više je nego očevidna Camblakova tendencioznost u prikazivanju karakternih osobina mladog kralja. Svojim akcijama na vojnom i poltičkom polju, Dušan je očevog biografa odmah demantovao.

Camblak je, možda, mrzio Dušana zbog pune saglasnosti njegove namjesničke politike s interesima katoličke Zete, prema kojoj je biograf imao vjersko-ideološku averziju.

Dalji događaji su tekli nepovoljno po Dečanskog. Rat između oca i sina ponovo se razgorio. Dušan je svojim vojnim snagama opkolio oca u dvorcu u Nerodimlji. Stari kralj je nekako uspio da se izvuče iz klopke, sklonivši se u tvrđavu Petrič. Nakon što je zaplijenio kraljevu riznicu i zarobio njegovu ženu Mariju Paleolog s djecom, Dušan je napokon sproveo opsadu nad pomenutom tvrđavom i prisilio oca na predaju krajem avgusta 1331. godine. Nešto više od dva mjeseca kasnije, ugasio se život Dečanskog, pod nerazjašnjenim okolnostima (11.XI 1331).

U Dubrovnik je relativno brzo stigla vijest o svrgavanju Dečanskog sa srpskog prijestola. Još dok su bili sasvim svježi utisci o činu zbacivanja, Dušan je 8. IX 1331. godine, na saboru u Svrčinu, u prisustvu plemstva i svještenstva, bio krunisan za kralja »svih srpskih i pomorskih zemalja«. I u tituli, kao i njegovi prethodnici na srpskom vladarskom tronu, označio je dvojstvo zemalja kojima je upravljao.

Dušanov brzi politički uspon u tijesnoj je vezi s pozicijom i podrškom koju mu je pružila zetska vlastela. Najnovija istorijska razmatranja vezuju Dušanovu zvjezdanu političku karijeru s političkom ulogom Zete koju je, navodno, stekla tek u XIV vijeku. To gledište je samo djelimično tačno. Puna je, pak, istina u tome da je ova zemlja tokom čitavog prethodnog perioda pod nemanjićkom upravom, uspijevala da sopstvenim snagama izbori svoje prvijenstvo primarne kompaktne zemlje, u osloncu na duboku istorijsku zasnovanost, spremnost i istrajnost da je brani. Uostalom, to se vidi i po tome jer su Zetom, uglavnom, sem izuzetka u slučaju Vukanovih nasljednika, upravljali prestolonasljednici onovremene srpske države. Osim što je u Zeti postojala neprekinuta tradicija »kraljevstva od isprva«, ne smije se gubiti iz vida da je u privredno-ekonomskom pogledu ova zemlja imala primat u okviru srednjovjekovne Srbije. Zeta je, upravo, bila i gotovo jedino urbano razvijena zemlja s oblicima gradskog privređivanja: zanatstva, trgovine i pomorstva. To je pružalo šansu namjesnicima, odnosno mladim kraljevima, da i po toj liniji budu jedan od odlučujućih političkih činilaca u vođenju ukupne politike države. Na primjeru Dečanskog i Dušana, u ulozi mladih kraljeva se vidi, da su u osloncu na stvorenu bazu u Zeti, i mogli da povoedu uspješnu borbu za osvajanje centralne vlasti u Srbiji. Drugim riječima, preduslove za takve pokrete nije mogla imati nijedna druga pokrajina ondašnje raške države, što potvrđuje istorijski kontinuitet Zete, kao samostalne zemlje, tokom cijele nemanjićke epohe. S druge strane, to znači da je ono što je ova zemlja izborila pod Dušanom, kao mladim kraljem, bilo rezultat, ne trenutnih odnosa snaga u državi, već privilegija i tradicija koje je tamošnja vlastela žilavo i uprono branila i u vrijeme kad je njena zemlja bila obezdržavljena.

Za vlade Stefana Dušana, srednjovjekovna Srbija je dostigla najveći politički, društveno-ekonomski i kulturni razvitak i uspon. Dobrim dijelom, za neslućeni razmak granica zasluga pripada kralju (1331-1345), odnosno caru Dušanu (1345-1355), vladaru velikih sposobnosti i ambicija, ali ne manje i povoljnoj konstelaciji međunarodnih odnosa, koji su se stekli u vrijeme njegovog dolaska na vlast u Raškoj.

S druge strane, zbivanja, poznata na osnovu istorijskih izvora, pokazuju da je kralj/car Dušan najveći dio svojih vladarskih energija utrošio u vođenju osvajačkih ratova, uglavnom, protiv Vizantije. Čvrsto je vjerovao da mu je sudbina predodredila uspon na vizantijski carski prijesto. Prilike u samoj Vizantiji njegova vremena, podsticajno su djelovale na njegove osvajačke apetite i zanošenje pomenutom idejom. Slavnu nasljednicu grčko-rimske kulture na Bosforu potresali su, tada, iscrpljujući građanski ratovi za careva Andronika III Paleologa (1328-1341), Jovana V Paleologa (1341-1391) i njegovog suparnika Jovana VI Kantakuzena (1347-1354).

Tokom prvih godina svoje vlade, kralj Dušan je pravio teritorijalne nagodbe na jugozapadu, prepuštivši Stjepanu II Kotromaniću, bosanskom banu Hum, još dok je upravljao Zetom kao mladi kralj (1326), a Dubrovčanima prodaje Ston i Pelješac (1333), da bi postizanjem mira na toj strani, imao odriješene ruke u realizaciji osvajačkih planova prema Vizantiji. Istovremeno, Dušan je uspostavio dobrosusjedske odnose s bugarskim carem

Jovanom Aleksandrom (1331-1371) i obezbijedio trajan mir na granici prema ovoj zemlji. S mađarskim kraljem Karlom Robertom (1301-1342) i njegovim nasljednikom Ludovikom I (1342-1382), nije mogao da se sporazumije. S Mađarima je, naime, povremeno ratovao, ali nije uspio da povrati Beograd, Mačvu i Golubac. Uglavnom, granica prema Mađarskoj ostaje nepromijenjena do kraja Dušanove vlade. Granične korekcije u svoju korist prema Ugarskoj, Bosni i Dubrovniku odnosno njegovom sizerenu Veneciji, Dušan je odlagao za docnija vremena, da bi glavne vojne potencijale upotrijebio u borbi protiv Vizantije. I zaista, njegovi vojni uspjesi prema ovoj zemlji, nadmašili su sva očekivanja savremenika. U periodu između 1334. i 1355. godine kralj/car Dušan osvojio je čitavu Makedoniju. Granična linija prema Vizantiji bila je povučena iza Velbužda, Melnika, Drame i Filipâ, pa i samog Hristopolja. Velika teritorijalna proširenja koja je postigao na račun ove slavne Imperije, nijesu mogli očekivati ni najveći optimisti. Za relativno kratko vrijeme, Dušan je od Srbije stvorio do tada neviđenu silu na Balkanu. Dok je još bio u naponu svoje vojničke moći, poslije već osvojenog velikog dijela Makedonije, Dušan je na državnom saboru u Skoplju 1346. godine krunisan za cara. Da bi išla u korak s rangom države, Srpska arhiepiskopija je iste godine uzdignuta na stepen Patrijaršije.

Naslov cara Srba i Grka, koji je sebi dao, nedvosmisleno pokazuje krajnji cilj Dušanovih osvajačkih planova, koje je želio da finalizira dolaskom na tron cara Romeja. U nesalomljivoj želji da to ostvari, presjekla ga je smrt na ratištu na krajnjem jugu zemlje (20. XII 1355). Iznenadna smrt ga je, međutim, poštedjela i od razočarenja, jer su šanse da osvoji carigradski prijesto bile nerealne, što je potvrđeno privremenim konsolidovanjem vizantijske države poslije smrti cara Jovana Kantakuzena (1354).

Teritorijalna obuhvatnost Dušanove Carevine, međutim, nije bila u srazmjeri s kohezionim činiocima koji bi joj obezbijedili društveno-ekonomsku, vojnu i političku stabilnost. Otuda će raspad njegove države teći mnogo brže nego što je stvorena. Na površinu će početi da izbijaju one heterogene centrifugalne snage, koje su svojom pozicijom i ulogom bile nezadovoljne. Onog trenutka kad je Dušanova vojska na pohodu prema Carigradu bila zaustavljena, nazirao se početak kraja njegove Imperije.

Iako je, nema sumnje, kralj/car Dušan direktno ili posredno doprinosio društveno-ekonomskom i kulturnom razvitku države, prije svega izvlačenjem dobara iz novoosvojenih oblasti, kontribucijom, dacijama i na druge načine, nije stigao da izgradi unutrašnje potporne snage, koje će osigurati ono što je on za žizvota stvorio. Čim su presušili izvori ratnih prihoda, počinje da se gomila nezadovoljstvo u redovima velikaša i vlastele, što dovodi posredno i do privredne neravnoteže, neusklađenosti želje i interesa.

Kakva je, pak, bila pozicija pojedinih oblasti i privilegovanih društvenih staleža, do koje mjere je došla do izraza samostalnost istaknutih velmoža i pojedinih oblasti u vrijeme dok je Dušan sve bio podredio svojim ratnim ciljevima, teško je reći. U najmanju ruku, realno je pretpostaviti, da se nije ništa bitno promijenilo u unutrašnjem administrativno -upravnom ustrojstvu zemlje, odnosno pojedinim njenim djelovima, koji su od ranije imali e utrt put prepoznatljive posebnosti.

Rečeno, očevidno navodi na zaključak, da je Zeta morala ostati globalno, ono što je bila, u trenutku kad je Dušan s položaja namjesnika u ovoj zemlji, došao na kraljevski prijesto u Srbiji. Izvori o tome malo govore. Oni koji postoje, ipak to, na svoj način, potvrđuju. Zetska vlastela nije dopuštala da bude zapostavljena i uloga njene zemlje degradirana. Štaviše, valja pretpostaviti da je ona, pozivajući se na svoje zasluge učinjene vladaocu, postavljala maksimalne zahtjeve za očuvanje starih privilegija i priznanje primata za nenadomjestivu vojnu i političku podršku Dušanu u trenutku osvajanja centralne vlasti.

Kako to u politici često biva, i Dušan je, izgleda, nakon postignutog cilja, jednostavno pokušao da obuzda uznesenu zetsku vlastelu, da ne bi štrčala i suviše ojačala. Vjerovatno je u tome ležao razlog, što se ona pubunila protiv raškog suverena. Pisani podaci to jedva nagovještavaju. Tako se kaže da se od kralja,1332. godine,odmetnuo vojvoda Bogoje u Zeti. Zapisano je to u dubrovačkim aktima, zato što je pomenuti vojvoda imao pod svoju vlast i trg Sv. Srđ na Bojani, važno trgovište i skladište robe dubrovačkih trgovaca. Dubrovčani su javljali Dušanu da su tamo uputili brod sa svojim ljudima da bi posredovali u postizanju mira između njega (vladara) i vojvode Bogoja. Za sebe kažu da su u kontaktiranju s Bogojem bili obazrivi, što im je bilo od koristi, jer vele da su Zećani, ponašajući se po svojem nahođenju, nanijeli štete nekim mletačkim trgovcima. S tim događajem u vezi, pomenuli su još jednog velikaša, po imenu Dimitrija Sumu, Bogojevog susjeda. O kakvom se zapravo pokretu protiv Dušanove vlasti radilo, kolikih je razmjera bio, koje je prostore obuhvatio, nije moguće utvrditi. I- ovo što se zna, palo bi u zaborav, da nije tangiralo Dubrovčane, koji su stoga događaj i notirali.

Sasvim je sigurno da je Dušan dobro poznavao prilike u Zeti, tradicionalnu poziciju ove zemlje, iz koje se on kao i mnogi njegovi prethodnici, peo na vlast u Raškoj, pa je vjerovatno pokušao da joj ne dopušti suvišno isticanje te zasebnosti, iz razloga jer je to bilo u kontradikciji s njegovom autokratskom koncepcijom vlasti. Nema sumnje, Dušan je više volio i imao interesa da pruža šansu pojedincima da se ističu i stvaraju političku karijeru, ali uvijek ih stavljajući u poziciju lične zavisnosti prema njemu. Taj princip je vjerovatno, pokušao da sprovede i u Zeti. Međutim, u ovoj zemlji je to bilo mnogo teže ostvarljivo, jer je, koliko se zna, tamošnji vladajući sloj djelovao više kolektivno, polazeći od toga, da je u takvoj konstelaciji odnosa i pozicija svakog pojedinog velikaša čvršća i sigurnija. U tom pogledu, zetska vlastela imala je za sobom bogato iskustvo i nije nasijedala ponudama prihvatanja visokih pojedinačnih položaja na štetu šireg plemićkog sloja. To najbolje potvrđuje podatak da iz redova zetskih velikaša, s izuzetskom nekih Kotorana – stručnjaka za finansijska pitanja i diplomatsku službu, na Dušanovom dvoru ne srijećemo nikog od zetskih velmoža. To će reći da je zetska vlastela i dalje djelovala kao kolektivni politički činilac, čuvajući svoje povlastice i istorijsku poziciju svoje zemlje.

Pouzdanih dokaza o organizaciji uprave u Zeti, međutim, nema. Istraživači su stoga primorani da nude najprihvatljivije pretpostavke. Slijed logičkog zaključivanja navodi nas na pomisao da je Dušan,i protiv svoje volje,

morao činiti ustupke zetskoj vlasteli, povlađujući njenom političkom tradicio-
nalizmu, do kojeg je ona mnogo držala. Drugim riječima, bilo bi rizično, na
osnovu noninalnih epizodnih podataka, izvoditi opšte zaključke. U literaturi
se, naime, ističe da je Dušanova država bila podijeljena na »zemlje careva«
(oblasti otete od Vizantije) i »zemlje kraljeva« (raški prostori). Naučno bi
bilo neodrživo bilo kojoj od njih pridodati Zetu, kad se zna da je ona trajno
bila zasebna, pa i u Dušanovoj tituli naznačena kao »pomorske zemlje«.
Slučaj s baronom Uglješom, kojemu je car poklonio Trebinje, Konavlje i
Dračevicu, ne mora da znači da je isto načelo primjenjivano i u Zeti. Neka
diskreciona prava je morao imati i u pogledu ove zemlje, ali ne i takva
ovlašćenja da raspolaže oblastima, krajevima i velikim posjedima po svojem
nahođenju. Ili, pomen Vukše, ćefalije Zete (1349) ne bi mogao da se uzme
kao podatak da je Zeta bila dodijeljena na upravljanje ćefalijama, Dušano-
vim administrativno-upravnim činovnicima, koji su bili neposredni izvršioci
njegove vladarske volje. Ako je pomenuti Vukša bio stvarni ćefalija sa
nadležnošću nad određenom teritorijom, valja pomišljati da je u pitanju bio
jedan od domaćih ljudi, kojeg je Dušan mogao samo potvrditi, ako ga je
istakla domaća vlastela, čije je interese štitio. Zetsku samoupravu ne
obezvrijeđuje ni podatak da je Dušan ovu zemlju povjerio na upravu svojoj
ženi carici Jeleni. Ona je u određenom trenutku mogla biti zakupnik trgova,
što nikako ne znači da je prihode od njih dijelila s centralnom državnom
blagajnom. Takav aranžman mogla je praviti sa nadležnim društveno-politič-
kim činiocima Zete, iz koje su prihodi pribirani. Dalje, pomen Ulcinja, kao
grada u kojem je stolovala carica Jelena 1357. godine, ne može se dovesti u
korelaciju s podređenošću Zete caru Urošu (1355 – 1371).

Najbliže istini je ono mišljenje savremenih istoričara koji tvrde da se
»sam Dušan nije mogao baviti Zetom«, iz čega proizlazi zaključak, da je
njena sudbina bila prepuštena njenim unutrašnjim snagama. Sasvim je tačna
i konstatacija da je Zeta u Dušanovo »vrijeme bila tiha daleka pozadina«.
Najnovija istraživanja, takođe, pokazuju da su povelje, kojima je Dušan
poklanjao i potvrđivao posjede u Zeti pravoslavnim manastirima u Srbiji i
na Atosu, u stvari, docniji falsifikati, pa se i preko toga vidi da je njegova
vlast u Zeti bila više fikcija nego stvarnost.

Vrlo je, međutim, vjerovatno, a i mnogi podaci to potvrđuju, da je
pravoslavni car otimao posjede katoličkim crkvama i manastirima u Zeti i
van nje. Svakako je barski arhiepiskop Gijom Adam imao duboke razloge
da se žali francuskom kralju Filipu VI (1328 – 1350) na Dušana i da (1332) od
njega traži 5 – 6000 konjanika za pokoravanje Raške, što bi, smatrao je on,
u osloncu na ugnjetene katolike u njegovoj (Dušanovoj) zemlji, bilo
dovoljno da se postigne uspjeh.

S Dušanovim dolaskom na prijesto u Srbiji, položaj katoličke crkve u
Zeti, zapadao je, dakle, u sve veće teškoće, naročito otkad je uzeo naslov
cara i organizaciju crkve uzdigao na stepen Patrijaršije. Carev negativan stav
prema katolicima u zemlji, i posebno u Zeti, nije bio motivisan samo
vjerskim razlozima. Podstaknuti od avinjonskih papa, inspiratorâ novog
krstaškog rata protiv Turaka-Osmanlija, katolici su u cijeloj Evropi, pa i u
Zeti, pred kraj Dušanove vlade, pojačali svoju misionarsku djelatnost sa

zadatkom da omasove bazu katoličkih vjernika i među njima popularišu
ideju o krstaškom pohodu. To je, s druge strane, bilo u koliziji s Dušanovim
planom o širenju i snaženju pravoslavlja u njegovoj zemlji. Čak je njegov
Zakonik sadržavao odredbe koje su predviđale preobraćanje katolika u
pravoslavnu vjeroispovijest, dok je zabranjivana aktivnost katoličke crkve u
pogledu njenih vjersko-političkih misionarskih akcija. Odredbe Zakonika
bile su bukvalno shvaćene, pa se odmah po njegovom donošenju (1349;
dopunjen 1354) pristupilo nasilnom pokrštavanju katolika i konsekventno
tome, otimanju imovine katoličkim crkvama i manastirima. Ta mjera je
morala pogoditi sve katolike, u Zeti i šire u Srbiji, zbog čega su, vjerovatno,
pribirali snage otpora u smislu onih o kojima, u ranijem periodu, govori
Gijom Adam, da bi odbranili svoja tradicionalna prava.

Navedeni oblici nezadovoljstva bili su posljedica Dušanovog represivnog
odnosa prema katolicima, u mjeri u kojoj to nije pokušao nijedan od
njegovih prethodinka, iako im neki od njih (kralj Uroš I, Milutin i donekle
Dečanski), nijesu bili mnogo naklonjeni. Mada u pojedinostima nije moguće
pratiti aktivnosti preduzete na planu suzbijanja katolicizma za vrijeme
Dušanove vladavine, nema sumnje da se katoličanstvo tada našlo pod
najžešćim udarom od početka vladavine Nemanjića.

PRIVREDNI I DRUŠTVENO–EKONOMSKI ODNOSI U ZETI NEMANJIĆKOG PERIODA

Gustinu privrednog života u Zeti pod Nemanjićima, od kraja XII do
sredine XIV vijeka, čini, kao i u dukljanskom periodu, urbano razvijena
primorska regija od Dubrovnika na sjeverozapadu do Lješa na jugoistoku.
Unutrašnjost Zete, odnosno pozađe Zetskog primorja, koje okvirno obu-
hvata područja približno podudarna onima iz ranijih vremena, privredno se
uključuje u pomenuti urbani kompleks, putevima koji su dijelom išli starim
trasama, a dijelom, možda, i kroz nove regije do izvora sirovina (šumskih
kompleksa, rudnika i dr.), vezujući ih s gradskim zanatskim i trgovačkim
centrima i drugim potraživaocima takvih roba.

Gradovi u primorju i u priobalnom dijelu Skadarskog jezera bili su
glavna izvorišta privrednog života srednjovjekovne Zete u nemanjićkom, a
i u kasnijem periodu. Dosta intenzivna gradska privreda, koja je imala uspone
i padove, slabo je poznata, zbog oskudice izvornih podataka. Raspoložive
vijesti uglavnom govore o Kotoru, zahvaljujući sačuvanoj Notarskoj knjizi,
u koju su unešeni podaci, makar samo za jedan kratki period (1326 – 1335).
Nešto podataka bilježe i dubrovački spisi u prvoj polovini XIV vijeka, zbog
živih veza između Dubrovnika i Kotora, dok su vijesti o ostalim zetskim
gradovima rijetke, šture, ponekad samo nagovještajne i uopštene.

Sasvim je izvjesno da je Nemanjina pohara Zetskog primorja izazvala
krupne poremećaje, što se odrazilo i na oblast privređivanja, slabljenjem
ekonomske moći svih kategorija gradskog stanovništva. Dok su gotovo svi
ostali zetski gradovi bili meta razaranja i pljačke, Kotor je imao sreću da
bude pošteđen od vojne pustoši, pa je i to jedan od razloga što o njegovom

privrednom životu ima više podataka u pisanim izvorima. Za vrijeme vladavine Stefana Nemanje, tokom posljednje dvije decenije XII vijeka, nema zapisa o gradskoj ekonomici i nevoljama koje su pogađale Zetsko primorje. Uz to što je privreda razorena, izgleda da je gradski živalj u ogromnoj većini raseljen, a dijelom i istrijebljen. To što arhiepiskop Sava piše da je Nemanja u gradovima »istrijebio grčko ime« moguće je tumačiti njegovim drakonskim postupcima prema gradskom življu, s tim što valja znati da se nije moglo raditi o grčkom življu već o slaviziranim, ili u najvećoj mjeri slaviziranim Iliro-Romanima. Istina, u vremenskim intervalima kad su ti gradovi bili neposredno ili posredno pod vizantijskom vlašću, znatan udio trgovine i zanatstva mogao je biti u rukama vizantijskih ljudi ili »Grka«, ako se poslužimo Savinim izrazom. Ipak, u osnovi svojoj, to su bili dukljansko-slovenski gradovi, kakav pečat su imali već od ranije. Nemanjini porobljivački i asimilatorski metodi nijesu donijeli željene rezultate. Recidive njegove politike trudili su se da ublaže i otklone gotovo svi nemanjićki namjesnici u Zeti, vidjeći u tome put uspješnog upravljanja ovom zemljom, što bi moglo da znači da su potpomagali administrativnu i pravnu regulativu, koja je bila na liniji oporavljanja primorskih gradova i u privrednom pogledu.

S obzirom da je ostao pošteđen Nemanjinih razaranja, za Kotor se može reći da je krajem XII vijeka bio uticajno privredno i osobito trgovačko uporište. To se vidi i iz ugovora sačinjenog 1181. godine, kojim se regulišu trgovački poslovi između Kotora i Dubrovnika. U tom dokumentu se govori o trgovačkim aranžmanima, o kreditiranju i zaduživanju , o načinu razrješavanja eventualnih sporova i drugom. Kotor je tada bio uključen u širu međunarodnu trgovinu, prije svega u tranzit roba s južnoitalijanskim gradovima. Ima mišljenja da je Kotor tada, po svojoj ekonomskoj snazi, stajao rame uz rame s Dubrovnikom. U kupovanju rude plemenitih metala, gvožđa i drugih rudnih sirovina u ondašnjoj Raškoj, Kotor je ravnopravan partner Dubrovniku. U Brskovu i drugdje, Kotorani imaju svoje trgovačke kolonije, trgujući robom na veliko. Ostali zetski gradovi su se postepeno oporavljali i vraćali u život, iako ne i bez teških posljedica. O Budvi, Baru, Ulcinju, Skadru i Drivastu, izvori, manje ili više, bilježe povremeno izvjesne vijesti, dok su pomeni manjih gradova: Svača, Baleča, Sarda i Sape, vrlo rijetki. Sva pobrojena urbana naselja bila su svojedobno značajna crkvena središta. Onim manjim (Sapa, Sard, Baleč i drugi) upravo je ta tradicija smetala da budu revitalizirani, jer je pravoslavlje u Zetskom primorju i bližem zaleđu moglo da se širi samo na račun onoga što je oduzimano katoličkim manastima i crkvama.

Dok se većina zetskih primorskih gradova u prvoj polovini XIII vijeka spro oporavljala, barem što se njihovog trgovačkog prometa tiče, dotle, pored Kotora, namah izbija u prvi plan novo trgovačko središte – Sv. Srđ na Bojani. Njegova merkantilistička uloga jača, zbog povoljne prirodno-geografske pozicije. Još od ranije se tu začinjalo trgovište pored stare Benediktinske opatije, a u XIII vijeku izrasta u značajni trgovački centar. Ako se, pak, u izvorima rijetko pominju drugi zetski gradovi s izuzetkom Kotora, to ne znači da nijesu privredno obnavljani. U pogledu robnog prometa na veliko, ostajali su u sjenci; morali su se orijentisati na agrarne proizvode

bliže i dalje okoline, podsticati poljoprivrednu i zanatsku proizvodnju, uključivati se postepeno u trgovnu i druge oblike privređivanja, koji su im život činili izglednijim u novim uslovima. I proizvodnja soli u tim gradovima morala je biti primamljiva samim tim jer tog artikla nikad nije bilo dovoljno i jer su eventualni viškovi lako mogli biti prodati, iako je sva so namjenjivana tržištu, dopremana u Kotor i Sv. Srđ, i ne samo iz Zetskog primorja, već i iz susjednih primorskih krajeva juga i sjevera.

Od trgovine solju, država je ubirala velike prihode, zbog čega je to pravo i monopolisala za sebe. Stoga je trgovina solju u Zeti bila pod neposrednim nadzorom namjesnika, a povjeravana je zakupcima uz obostrano povoljne uzanse. Jedan takav visoki činovnik, zakupnik trgovine solju kojemu je taj posao povjerila kraljica Jelena Kurtene, pominje se krajem XIII vijeka.

Među trgovačkim resursima, po kojima je Zeta bila poznata u širim prostorima Mediterana i unutrašnjosti Balkana, spadala je čuvena riba uklјeva ili škoranca iz Skadarskog jezera, pogodna za sušenje, pa je tako pripremljena (osušena) mogla dospjeti i na daleka tržišta. Zbog svojeg dobrog ukusa i kvaliteta, ova riba je tražena na mnogim pijacama zemalja Sredozemlja. Notirana je vijest da je izvožena u južnu Italiju. Zeta je, isto tako, bila poznato tržište drvene građe, posebno tražene za gradnju brodova. I drvo iz unutrašnjosti i riba iz Skadarskog jezera, uskladištavani su, u većim količinama, na Sv. Srđu i odatle transportovani u mediteranske gradove. U Zetskom primorju poklanjana je značajna pažnja i uzgajanju maslinarstva. O tome ima prilično podataka u Statutu Budve. Pravo središte uzgajanja maslina bilo je Bar i njegova okolina. Maslinovo ulje se, gotovo za čudo, i ne pominje kao artikal namijenjen tranzitu.Valjda zato jer je svu proizvedenu količinu apsorbovalo domaće tržište. U Zetskom primorju i priobalnom području Skadarskog jezera gajena je loza a proizvođena su i dobra vina, vjerovatno više nego što izvori pominju.

Trgovina vinom pomenuta je i u ugovoru između Kotora i Dubrovnika iz 1279. godine. Možda zato što ga nije bilo dovoljno, vino je ponekad uvoženo. Svojevrstan je kuriozitet da su u Zetsko primorje izvoženi sokolovi – ptice grabljivice, upotrebljive za lov. Moglo ih se kupiti u svim primorskim gradovima. Iz primorja je izvožen i obrađeni kamen veoma tražen u građevinarstvu, što znači da je kamenarski zanat uživao dobar glas, a majstori kamenoresci bili traženi i angažovani često daleko od svojeg zavičaja. Od uvoznih artikala u vremenu o kojem se govori, pominje se žito. Notiran je podatak o uvozu žita iz Apulije u XIII vijeku. Moguće je da je žito uvoženo i iz Vizantije i drugih najbližih žitorodnih krajeva. Prema onome što se zna, najunosnija, najtraženija trgovačka, roba koja je donosila velike prihode, bili su svakako metali, uvoženi iz zetskog zaleđa i Raške. Kotorska Notarska knjiga iz prve polovine XIII vijeka, sadrži podatke o tome da su domaći trgovci na veliko transportovali metale, u prvom redu čisto i fino srebro, srebro pomiješano sa zlatom, zatim olovo i bakar. Metalnu sirovinu su zakupljivali na mjestu proizvodnje, kod samih rudnika i prenosili je u primorje. Ponajviše su je prodavali u primorskim gradovima (Kotor, Ulcinj, Dubrovnik), a eventualni višak ili naručenu količinu, prenosili dalje

u Italiju ili drugdje. Iako su podaci o toj vrsti trgovine dosta rijetki i epizodni, ipak indiciraju da se radilo o često vrlo velikim trgovačkim poduhvatima, u koje su ulagane pozamašne sume novca. Zabilježen je podatak da je jednom prilikom, u Kotor dovezeno 250.000 litara (stara mjera za metale) bakra. To je za ono vrijeme, s obzirom na transportna sredstva (tovarne životinje) i puteve, zaista fascinantan podatak. Iz onoga što se zna po izvorima, srebro je u Kotor dopremano u znatno manjim kontingentima. Pominju se pojedinačne nabavke od 150 i 200 litara, u podacima do sredine XIV vijeka, što ne znači da nije dovoženo i u znatno većim količinama. Kotorski trgovci su bili ozbiljni takmaci Dubrovčanima do kraja prve polovine XIV vijeka. U drugoj polovini tog stoljeća oni posustaju, zbog nepovoljne političke pozicije u kojoj su se našli.

Trgovina primorskih gradova sa zetskim i dubljim zaleđem objektivno je bila otežana i ograničena lošim komunikacijama, teško prohodnim terenima, s velikim visinskim razlikama, koje je trebalo savlađivati. Stoga je od duboke jeseni do ranog proljeća trgovina s unutrašnjošću zemlje gotovo zamirala. Nastajala je tzv. mrtva sezona, koja je lakše prevlađivana, ako tokom trgovačke sezone nije bilo kakvih nepredviđenih teškoća (ratova, epidemija, elementarnih nepogoda) koje bi remetile planirane narudžbine i blokirale ili na duži rok paralisale trgovački promet. Olakšicu za prijenos roba imale su regije s plovnim rijekama, ili dijelovima takvih rijeka, sa blagim prevojima, i one kroz koje su prolazili stari rimski putevi obnavljani i održavani za korišćenje i upotrebu. U pogledu tranzita trgovačkih roba značajan je bio stari zetski put (via de Genta), koji je nerijetko bivao i jedina saobraćajna arterija primorja s unutrašnjošću. Zetsko primorje bilo je povezano relativno dobrom mrežom kopnenih priobalnih puteva, vrlo frekventnih, naročito kad je uzburkano more otežavalo ili onemogućavalo prenošenje tereta plovnim objektima. Davnašnji rimski put, povezivao je priobalna mjesta iz pravca Dubrovnika prema Kotoru i dalje uz obalu do Skadra, veoma značajnog čvorišta puteva koji su se tu sticali iz raznih krajeva. Između ostalih, tu je bio i put koji je povezivao Lješ i ušća albanskih rijeka sa Skadrom. Drugi je išao preko Danja u pravcu Sv. Spasa, zatim klancima Drima za Prizren. Ovo je bio jedan od najvažnijih puteva, koji su povezivali Zetu sa Srbijom. Na raskršću trgovačkih puteva nalazila se i Podgorica, u kojoj su se sticali putni pravci iz Kotora, Skadra i Onogošta. Iz Podgorice je jedan putni smjer išao ka Brskovu, a drugi dolinom Cijevne preko Plava za Peć. Bio je veoma korišćen i put koji je od Kotora preko Risna, Riđana (Krivošija) i Grahova vodio za Nikšić, a odatle se granao u nekoliko račvi. Posebno je bio važan put koji je iz Onogošta išao za Pivu, Drobnjak i dalje klancima Tare do Pljevalja.

Svim navedenim putevima roba je prenošena tovarnim životinjama. Trgovački transporti su postizali veću bezbjednost i sigurnost, udruživanjem po više manjih u jedan udruženi karavan koji je veća putna rastojanja prelazio u etapama. Od kvaliteta puteva i prohodnosti terena zavisila je količina roba, koje su iz jednih odnošene u druge (potrošačke) sredine.

U trgovačkom prometu se dobro poslovalo, ako se postizala dvosmjerna cirkulacija robâ, tako da je jedna nošena u odlasku, a druga u povratku.

Izvori, međutim, ne donose podatke koji bi preciznije notirali količinu i vrstu robâ i obim novčanih transakcija. Ali, na osnovu opštih saznanja, izvjesno je da su trgovci iz primorja u unutrašnjost uvozili svilene tkanine, čoju, oružje, ukrase, začine, so i razne mediteranske proizvode, a u povratku metale, stočne proizvode, agrarne produkte, drvo, krzno i drugo.

U trgovačke poslove bili su uključeni gotovo svi slojevi gradskog stanovništva. Najbogatijih trgovaca nije bilo mnogo. Međutim, uz glavne trgovačke aktere, bili su uključeni ljudi iz čitave gradske socijalne lepeze, jedni kao sluge i pomoćno osoblje, drugi, kao magacioneri, komornici, aranžeri, skladištari, agenti i na druge načine, pojedinačno ili grupno, povezani trgovačkim poslovima. Uz međugradsku i tranzitnu, bila je razvijena i lokalna trgovina robom na malo. Trgovačka profesija tražila je ljude od akcije, preduzimljive i pokretljive. Trgovci tranzitnih roba morali su znati jezike zemalja u kojima su plasirali robu. Uz to, s napregnutom pažnjom je trebalo pratiti puls tržišta, procjenjivati pravi trenutak nabavke, odnosno ponude određene vrste robe zainteresovanim nabavljačima i potrošačima. Bilo je takođe važno, u datom trenutku, raspolagati gotovim kapitalom za ulaganje u robu za kojom se osjećala velika potreba, u radijusu kretanja pojedinaca i grupa trgovaca.

O živoj gradskoj privredi u Zeti, osobito njenom primorskom dijelu govore i neki drugi oblici. Jedna od njenih karakteristika je raspolaganje sopstvenim bakarnim novcem-folarom, koji su kovali Kotor, Budva, Bar, Ulcinj, Skadar, Drivast, Svač i drugi gradovi. Osim svoje privredne funkcije, novac je bio i vid ispoljavanja gradske autonomije. Na bakarnim novčićima su bili utisnuti likovi svetaca, gradskih patrona (sv. Đorđija, sv. Tripuna, sv. Jovana, sv. Stefana, Bogorodice i drugih), a ponegdje i gradski bedemi koji su posebno simbolizovali autonomna prava. Gradovi, koji su kovali i srebrni novac, po svojoj ekonomskoj snazi, znatno su nadilazili ostale. Od zetskih gradova, tu privilegiju su imali Kotor i Skadar. Najstariji poznati srebrni novac u Kotoru potiče iz XIV vijeka.

Odmah iza dubrovačkih srebrnjaka (1337) pojavio se i srebrni novac iz kotorske kovnice. Razumljivo da domaći srebrni novac nije mogao potisnuti iz opticaja venecijanske i druge srebrnjake, koji su u međunarodnom tranzitu imali vrijednosnu konstantu i bili cijenjeni na cijelom Mediteranu, posebno neki od njih. Od kraja XIII vijeka dotadašnji srebrni, sve više potiskuje zlatni novac mnogo veće vrijednosti i otuda podesniji za manipulaciju i robne transakcije.

Kao i u svim drugim zanimanjima, i u trgovini su usavršavani metodi boljeg i rentabilnijeg poslovanja. Individualno bavljenje trgovinom, u smislu ulaganja sredstava i vođenja poslova, postajalo je teže, rizičnije. Izlaz je stoga nalažen u udruživanju – ortakluku, obliku povezivanja kreditora, s jedne, i ljudi koji su u trgovinu ulagali svoj neposredni rad, s druge strane. U takvom poslovnom aranžmanu, obije strane su nalazile svoj interes. Takvi trgovački poslovi su obično sklapani na kraće vrijeme, najčešće do okončanja jednog trgovačkog obrta – pretvaranja robe u novac. Udružene strane su podjednako učestvovale u diobi dobiti i riziku, do ugovorene visine procenta. Prema onome što se vidi iz kotorskih podataka, kreditor je u diobi

učestvovao sa jednom, a poslovni partner s dvije treće od ukupne zarade. Ugovaralo se i u drugim varijantama u pogledu visine iznosa. Čini se da je bilo privlačnije novac ulagati u trgovačke poslove, nego ga davati na kredit uz kamatu, koja je u svakom slučaju morala biti manja od dobitka u trgovačka ulaganja.

Osim ljudi iz redova puka i srednjeimućnih građana, u Kotoru su se trgovinom bavili i mnogi najistaknutiji patriciji. Srijeću se i kao kreditori i kao neposredni trgovci u najobimnijim izvozno-uvoznim aranžmanima. Među istaknutim trgovačkim poslovnim ljudima s početka četrdesetih godina XIV vijeka, pominje se i Nikola Buća, i to istovremeno i kao kreditor, trgovački akter i zakupnik carina. Iako je raspolagao velikim kapitalom, nije ga u ukupnoj masi, ulagao u jedan poslovni obrt, već je paralelno sudjelovao u više pojedinačnih trgovačkih izvozno-uvoznih akcija. To je svakako činio iz opreza prema riziku, koji bi, ulaganjem cijelog imetka u jedan neuspjeli poduhvat, vodio bankrotstvu.

Uz kreditora, obično iz reda gradskih patricija, određeni trgovački posao preuzimao bi neko iz reda ostalih građana ili došljaka sa strane. Taj drugi ortak bi svojim ličnim radom i angažovanjem potrebnog broja raznih saradnika, rukovao transportom i prodajom konkretne robe, do pribavljanja njene protuvrijednosti u novcu.

Kreditno-finansijski i trgovački poslovi, bili su različiti po obimu i po svrsi. Povjerioci su davali zajmotražiocima najrazličitije iznose, oročene na različite termine. O davanju novca u zajam najčešće je pravljena pisana isprava u kotorskom Notarijatu (a slično je moralo biti i drugdje) u kojoj je formulisano ono o čemu su se stranke sporazumjele. U slučaju da zajmotražilac ne ispuni u roku obaveze prema kreditoru, pozajmljena suma se uvećavala za 5-6%. U ispravama se, međutim, nigdje ne navodi visina kamate, iz koje bi se mogla vidjeti zelenaška komponenta davanja oročenih kreditnih iznosa. Misli se da je to u ispravama ispuštano zato jer je crkva osuđivala lihvarstvo kao nečastan posao. Posredno se saznaje da je kamata na pozajmljeni novac dostizala visinu do oko 6%. Ta kamatna stopa se pominje u slučajevima kad je gradska opština raspisivala zajam za neku društvenu svrhu. Pomenutu kamatnu stopu, odnosno njenu gornju granicu morala je ponuditi, jer kad bi bila niža od uobičajne, akcije o raspisivanju zajmova ne bi postigle uspjeh.

Kreditni poslovi su uglavnom ugovarani na kraće rokove od po nekoliko mjeseci. Najčešće su se podudarali s vremenskim intervalom potrebnim za finaliziranje određenog trgovačkog aranžmana. Time se samo potvrđuje, da je kreditiranje bilo u tijesnoj vezi s trgovinom. U izvorima ima podataka iz kojih se vidi da su kreditori istovremeno bili i zajmotražioci, da je novčano privređivanje činilo spregu lančanih robno-novčanih odnosa. U kotorskim podacima pobilježena su imena velikog broja ljudi iz reda gradskog plemstva, među kojima ima i veoma poznatih, koji su bili kreditori, zajmotražioci, pa i izvršioci u smislu prodaje roba. Među njima ima i dosta Dubrovčana, koji se više javljaju kao poslovni ljudi, nego kao kreditori. Ukoliko su stranci bili uključeni u ortačke trgovačke poslove sa domaćim ljudima, činili su to u nabavci i dopremanju robâ do zetskih primorskih gradova. Dalji tranzit i

isporuku robâ do tržišta u unutrašnjosti, upravo u primorskom pozađu, vršili su sami naručioci. Zetski trgovci koji su prenosili robu od primorja do Raške, imali su istu ulogu kao stranci koji su je njima dopremali. I oni su na licu mjesta robu isporučivali lokalnim trgovcima, koje su za sebe vezivali kreditnim odnosom.

Po obimu prometa robâ koje su stizale iz primorja u unutrašnjost i obrnuto, može se reći, da je trgovačka privreda na toj komunikaciji bila vrlo živa. Posredno to može da znači, da je dužničko-povjerilačka mreža razvila duboke korijene. U prilog trgovačkog prosperiteta govori i podatak da su primorski trgovci, naročito iz Kotora, imali svoje kolonije na mnogim poznatim trgovima u unutrašnjosti Srbije; ipak, podaci su nedovoljni za pouzdana uopštavanja.

Po malobrojnim pisanim tragovima, Budva je kao trgovački grad, u odnosu na ostale u primorju, zaostajala. Agrarni proizvodi iz okoline, skormno zanatstvo i usko lokalna trgovina, karakterisali su privredni život ovog grada.

Bar je kao trgovačko središte morao imati znatniju ulogu.Ma koliko bili oskudni, podaci s kojima se raspolaže, to potvrđuju. Ako se u Baru srijeću trgovci iz bližih i daljih primorskih gradova, među kojima osim Kotorana i Dubrovčana, ima i poneki Grk i Italijan, onda to govori o izvjesnoj trgovačkoj funkciji ovog grada. Sličnih, takođe fragmentarnih podataka, ima i za ulcinjsku trgovinu. Zna se, međutim, da je trgovina drvetom u Ulcinju bila razvijenija nego u drugim zetskim gradovima. Ulcinjski trgovci su dosta aktivni na Sv. Srđu, a nerijetko se srijeću i u gradovima Albanije.

Priroda trgovačkih poslova upućivala je ljude iz raznih sredina na čvršću i neposrednu poslovnu saradnju. Intima stvorena na toj osnovi, često je završavala orođavanjem, odnosno ojačavanjem poslovnih, krvnim vezama. Po toj liniji, naročito su karakteristični odnosi između Kotora i Dubrovnika. Mnoge ugledne kotorske porodice imale su svoje bliske srodnike u Dubrovniku i obrnuto. Takve mješovite porodice često su posjedovale značajne nekretnine u jednom, odnosno drugom gradu. Preko tih porodica prijateljstva između njih bila su zasigurno jaka. U vrijeme kad su dva grada bila u međusobnom ratu, te porodice su zapadale u svojevrsne teškoće i doživljavale mnoge neprijatnosti.

Posredstvom ekonomske moći trgovci su dolazili do najuticajnijih položaja u gradskoj samoupravi. Šta više, oni su davali osnovno obilježje gradskoj politici. Preko političkih mehanizama trgovci su regulisali i štitili svoja prava. Pred tećim licima štitili su ih organi gradske vlasti u ostvarivanju njihovih opravdanih potraživanja. Naime, sve ono što je zadiralo u oblast trgovačkih prava i povlastica, bilo je regulisano pisanim ugovorima između zainteresovanih gradova. o tome svjedoče neki sačuvani trgovački ugovori između Kotora i Dubrovnika iz XIII i XIV vijeka. Ugovorom iz 1257. godine bila su recipročno regulisana prava i obaveze Kotorana u Dubrovniku i Dubrovčana u Kotoru. Između ostalog, trgovci su obostrano bili oslobođeni plaćanja carine u onom drugom gradu. Za Kotorane, vlasnike radnji u Dubrovniku, odnosno za Dubrovčane u Kotoru, čiji je vlasnički osnov proizlazio iz rodbinskih veza, naglašeno je da podliježu istim trgovačkim

normativima koji važe za domaće trgovce. Ugovor pak iz 1279. godine je za Kotorane nešto nepovoljniji stoga, jer je njihov vrhovni gospodar, srpski kralj povremeno, u više mahova, ratovao s Dubrovnikom. To je donekle otežavalo položaj Kotorana u regulisanju trgovačkih odnosa s Dubrovnikom. Posljedica toga bila je, na primjer, da su Kotorani morali prihvatiti da dubrovački trgovci u njihovom gradu budu oslobođeni carine, koju su oni, međutim, u Dubrovniku morali da plaćaju. Interesantna je i odredba prema kojoj Dubrovčani traže od kotorske strane da posreduje u sklapanju mira između njih i raškog kralja. U slučaju da akcija Kotorana ne uspije, Dubrovčani zadržavaju za sebe pravo svojeg daljeg određenja prema suugovaraču Kotoru. Svakako zbog svoje znatno otežane pozicije Kotorani su morali pristati da u slučaju sporova koji bi iskrsli iz kooperativnih odnosa njihovih i dubrovačkih trgovaca, parničari treba da iziđu pred dubrovački sud, koji će izricati pravdu. Uz odredbe koje su donekle bile jednostrane, privilegija Dubrovčana u pomenutom ugovoru, bio je i u nizu drugih, istina manje važnih, koje su obostrano bile u istoj ravni.

U vrijeme dok je sklapao trgovačke ugovore s Dubrovnikom, Kotor to nije činio i s Venecijom, i pored značajnih trgovačkih veza koje je s njom imao. Tu je bilo nekih protivurječnih interesa koje nije bilo moguće uskladiti. Kad je kasnije došlo do sastavljanja isprava o odnosu između Kotora i Mletačke Republike, ti dokumenti su zapravo samo štitili interes venecijanske strane. Naime, u njima se govori samo o pravima mletačkih trgovaca koji su ulazili u trgovačke aranžmane s Kotoranima. Način obeštećenja Venecijanaca detaljno je razrađivan, uz svu potrebnu izričitost zaštite njihovog protekcionizma. Sudeći po takvom odnosu, izgleda izvjesno, da je gradska uprava Kotora imala interesa i na takvo ugovaranje s mletačkim trgovcima, jer su oni raspolagali velikim bogatstvima i bili jaki kreditori Kotorana. S druge strane, to znači, da je kotorskim trgovcima bila potrebna novčana gotovina, da bi se održao nivo i obim trgovačkog prometa u znatno nepovoljnijim prilikama, koje su nailazile od sredine XIV vijeka.

Trgovina je, kako povezivala tako ponekad i pomućivala, odnose između gradova partnera. Bilo je više slučajeva da usljed elementarnih nepogoda, rata ili nekog drugog uzroka, propadne određeni trgovački kontingent robâ, što je imalo za posljedicu velike materijalne štete. Glavni akter, trgovac ili grupa ortaka dolazili su tako u situaciju, da ne mogu da vrate dug povjeriocu. To je onda dovodilo do političkih komplikacija između gradova, jer oštećena strana (kreditor) nije mogla da namiri odgovarajući iznos od onih koji su posao vodili, pa i sami izgubili. Tada bi se umiješali politički činioci da pribave satisfakciju (materijalnu) svojemu sugrađaninu, što je mogao biti i povod ratu.

Da bi se trgovcima koje je pogađala nenadna šteta, donekle nadoknadio gubitak, postojala je u pomorskoj trgovini i neka vrsta osiguranja, a uz to, i ustaljena praksa da svi trgovci i njihovi saradnici uključeni u konkretni tranzit robe, snose dio štete. Doduše, trgovci su se čuvali od ulaganja ukupne novčane mase u pojedini trgovački posao. Radije su parcijalno učestvovali u više pojedinačnih akcija, pri čemu je i rizik bio manji. Ali, moralo je biti i mnogo nepredvidivih situacija, što je dovodilo do neizbježnih sudskih sprova, a i konflikata druge vrste.

Kad se trgovačka potraživanja nijesu mogla nadoknaditi ugovornom procedurom, oštećena strana je pribjegavala raznim oblicima prinude. Jedan od tih oblika bio je represija ili zaloga. Naime, ako se od pravog dužnika nije mogla namiriti šteta, politička vlast koja je stajala iza oštećenog dopuštala bi mu da zaplijeni određenu imovinu trgovaca – dužnikovih zemljaka i da je zadrže dok ne dobiju naknadu. Ako pak oštećeni povjerilac ne bi ni do određenog roka mogao da namiri svoja sredstva, sa zaplijenjenom robom bi raspolagao po svojemu nahođenju, radi kompenzacije i pokrića gubitaka. Takvih situacija je bilo više na relaciji odnosa između Dubrovčana i zetskih trgovaca iz primorskih gradova u XIII i XIV vijeku.

Do trgovačkih sporova je moglo doći i usljed promjena carinskog režima. Neki od zetskih gradova su, kad bi našli za shodno, povećavali carinsku stopu. Trgovci koji su u konkretnom gradu plaćali ranije carinu po nižoj skali, tu novu ne bi poštovali, što bi dovodilo do spora, koji bi se izdizao na nivo gradova. Jedan takav spor izbio je između Bara i Dubrovnika 1325. godine. Dubrovčani su stoga prekinuli trgovinu s Barom. Spor je izglađen godinu dana kasnije, kad su Barani vratili carinsku stopu na raniji niži iznos.

Zakupnina soli na zetskim trgovima (Kotor i Sv. Srđ) bila je privlačna kao dobar izvor prihoda. Najčešće su je držali zakupci iz Dubrovnika, Kotora i Bara. Ni u tom poslu nije išlo bez teškoća. Zabilježeni su pokušaji krijumčarenja, a i otimačine. Poznato je da su drački trgovci prisiljavali neke transportere solju iz sjevernog primorja da umjesto na odredište Sv. Srđ, tovar iskrcaju na drugu obalu Bojane, kako bi ih onemogućili kao konkurente. Dubrovčani i Kotorani su stoga morali da šalju naoružane brodove da štite svoje trgovce solju. Takvi nesporazumi su kasnije prevaziđeni sporazumno u cilju zadovoljenja obostranih interesa.

Privredna zaostalost zetskih gradova koja je bila uočljiva na kraju XII i u početku XIII vijeka, počela je polako da jenjava Svaki od tih gradova morao je da nalazi sopstveni izlaz iz krize u koju je zapao. Ne zna se kako je taj proces tekao u pojedinačnim konkretnim slučajevima. Izvjesno je samo da su svi manje-više, našli svoju poziciju u trgovačkom prometu, otvarajući gradska vrata trgovačkim robama. Možda je zbog svojeg prirodnog položaja na obali, Budva jedino ostajala po strani od velikih trgovačkih transakcija. Ostali primorski gradovi u Zeti su, u tom pogledu, imali bolje uslove i brže su se oporavljali. Ma koliko bili rijetki, na to upućuju sačuvani pisani podaci. Uz sve političke nevolje koje su ih pogađale, samim tim što su ležali uz mediteransku obalu i imali za sobom dugu poslovnu tradiciju i iskustvo, ti gradovi su i u nemanjićko doba morali privredno oživjeti. Postepeno su se počeli ekonomski oporavljati, tako da su do sredine XIV vijeka, ponovo dobili na značaju, između ostalog, i na privredno-ekonomskom planu.

O drugim oblicima privređivanja izvanj sfere trgovine, u Zeti pod suprematijom Nemanjića, vijesti su samo indikativne. U poveljama srpskih vladara XIII i XIV vijeka ima nekih posrednih uopštenih vijesti. U njima se pominju ribolov i ribnjaci, osobito tamo gdje su rijeke mirnije proticale ravnicom. I mehanička snaga vode je korišćena podizanjem mlinova na pogodnim mjestima uz riječna korita.

Glavna pak privredna djelatnost imala je dva osnovna vida. Temeljila se na zemljoradnji i stočarstvu. Plodne površine su dijelom, svakako manjim, bile u vlasništvu slobodnih seljaka, a većim dijelom su pripadale svjetovnoj vlasteli, zatim manastirima i crkvama. Slobodne seoske opštine imale su svoja kolektivna pasišta i metehe, ali bolji kompleksi planinskih terena pod šumom, livadama i pašnjacima, bili su svojina feudalaca. Koliko je nekretnina obradive zemlje, šuma i pašnjaka (meteha) pripadalo slobodnim seljacima, a koliko velikim i malim vlastelinstvima, nije moguće utvrditi.

U pogledu klasnog raslojavanja i imovinske diferencijacije stanovništva u Zeti nemanjićke epohe, moguće je samo globalno govoriti, jer nedostaju konkretni izvorni podaci. Stoji činjenica da je zetsko društvo bilo podijeljeno u povlašćenu klasu, svjetovno i duhovno plemstvo, s jedne, i brojnu znatno preovlađujuću klasu zavisnih seljaka, na koju se protezao raški naziv – meropsi, sokalnici, otroci i stočari (pastiri). Načelno se zna da je ekonomski položaj ovih prvih (meropaha) u odnosu na ostale tri kategorije, bio nešto povoljniji, da su bili opterećeni nešto manjim davanjima i radnim obavezama (kulukom) prema feudalnim vlasnicima. Zavisne seljake u Zetskom primorju izvori nazivaju i drugim imenima – vlaštacima i posadnicima. U pozađu Zetskog primorja, zapravo u brdsko-planinskim krajevima pretežnu masu podložnika činili su Vlasi koji su po etno-karakteristikama bili starinci (Iliro-Romani), ali već u visokom srednjem vijeku potpuno slavizirani. Na području Zete, tačnije u Zetskom primorju nailazi se i na otroke (robove), doduše, češće kao na kućnu poslugu, nego na podložnike koji čine brojniju radnu snagu proizvođača.

Koliko se iz šturih pisanih izvora može sagledati, vlastelinski posjedi u Zeti bili su nasljedni. Obrađivali su ih vlaštaci ili posadnici. Ovi su bili opterećeni raznim feudalnim nametima i vrstama feudalnih dažbina, koje su mogle biti varijabilne od područja do područja, ponekad i od jednog do drugog vlastelinstva. Te dažbine su dosta često uvećavane i otežavale položaj zavisnih seljaka podložnika. Sačuvani izvorni podaci ni izdaleka nijesu dovoljni da pruže uvid u stepen klasne eksploatacije kojoj je bilo izloženo zavisno seljaštvo. U lepezi klasne diferencijacije imali su svoje mjesto i slobodni seljaci, vjerovanto obuhvaćeni opštim pojmom sebri, ali izvori ostavljaju bez odgovora pitanje njihove brojne jačine u odnosu na ostale kategorije stanovništva i njegove mase u cjelini.

Nešto podataka, makar najopštijih, iz oblasti agrara, srijećemo u fragmentarnoj dokumentaciji iz kotorske Notarske knjige. Iz njih se vidi da je znatan dio gradskog plemstva (patricijat), osobito onog starog, imao svoja imanja u neposrednoj gradskoj okolini. Na tim imanjima radili su vlaštaci, čiji ekonomski status nije dovoljno poznat. Izvori pominju gradsko područje (»distrikt«) koje je pripadalo Kotoru i obuhvatalo brdo Vrmac, kao i uzani pojas uz obalu do Dobrote. U XIV vijeku gradsko područje je bilo prošireno novom teritorijom kojoj su pridodate: Bijela, Kruševice, Ledenice i Zalazi. Valja pretpostaviti da su i drugi primorski gradovi imali svoje atare (distrikte), ali izvori ne naznačavaju njihovu teritorijalnu obuhvatnost.

Po davnašnjoj tradiciji, naslijeđenoj valjda još iz antičkih vremena, povlašćeni gradski sloj u zetskim primorskim gradovima, zasnivao je svoju

ekonomsku moć na sticanju i uvećavanju poljoprivrednih imanja i drugih nekretnina. Česte društveno-političke krize, neminovno praćene privrednim, osobito novčanim krizama i valutnim haosom, dovodile bi do bankrotstva ili do znatnog umanjivanja vrijednosti gotovog novca. Kako je to pravilo višestruko potvrđivano, u prvom redu bogati ljudi iz primorskih gradova, pa i oni s manjim kapitalom, uvećavali su svoje nekretnine kupovinom. Tim prije, što one, sem ponekad u neznatnom procentu, nijesu gubile svoju osnovnu vrijednost. U spisima kotorskog Notarijata ima prilično podataka o tome da su se kod kreditora zaduživali ljudi koji su, kad je trebalo, davali u zalog svoja ili dio svojih imanja. Iz toga se posredno zaključuje da je postojala tendencija stalnog uvećavanja gradskih teritorija u svojini građana.

Prinavljao se tako gradski posjed kojim je uvećavano ne samo gradsko zemljište, već i broj zavisnih seljaka, vlaštaka ili posadnika,čije su obaveze regulisane po uzoru na staru instituciju posadnika. Zavisnost seljaka posadnika od njihovih gospodara iskazivala se samo u sferi ekonomskih odnosa. U drugim domenima života za njih su važili isti zakoni kao i za ostale, pa i najbogatije građane.

U primorskom području, feudalne obaveze u obliku nadnica (kuluka) nijesu imale veći značaj, jer nijesu poznati slučajevi da se bogati građanin, vlasnik posjeda, isključivo bavio poljoprivredom. Cijeneći po podacima, mnogo je više bilo uobičajeno davanje cjelokupne obradive zemlje pod zakup na ograničeno vrijeme ili doživotno. Visina zakupnine mogla je da varira u zavisnosti od interesa vlasnika i zakupca. U krajnjem slučaju, vlastelin je davao svoju zemlju u zakup za tzv. zemljarinu – simboličnu naknadu koja je iskazivala priznanje vlasništva onome čija je bila. Neki podaci potvrđuju da je zakupnik koji bi iskrčio novu zemlju ili uzgajio novu kulturu na zakupljenom imanju, vlasniku plaćao samo desetinu. Za zakupljivanje kultivisanih površina ugovarana je naknada u visini četvrtine, trećine, a znatno rjeđe polovine prinosa.

Crkvena imanja su po tradiciji davana u vječni zakup s prenošenjem statusa zakupnika s oca na sina. Izvori pominju i slučajeve pojedinih zakupnika koji su uzimali zemlju na obradu od više vlasnika i pod različitim uslovima.

Ima pomena i o tome da su pojedini vlasnici stočnih krda davali stoku u »pripašu«. Naime, zakupnik bi uzeo tuđu stoku da je napasa, odnosno vodi ukupnu brigu o njoj, uz uslov da dijeli priplod i prihode od mliječnih prerađevina s vlasnikom.

Prikazani podaci o privrednim i društveno-ekonomskim odnosima o Zeti nemanjićke epohe, mogli bi da nametnu utisak o neravnomjernom »jednostranom« razvitku, jer ispada da je trgovačka privreda bila dominantna komponenta ukupnog prosperiteta zemlje u naznačenom razdoblju. Može se reći da je, osobito u primorskom pojasu, trgovina bila krupan činilac društveno-ekonomskog razvitka, ali je ipak bila samo beočug u lancu stvaranja materijalnih dobara. Trgovini se, međutim, ovdje daje dominantno mjesto jer o njoj ima najviše sačuvanih podataka u pisanim izvorima. S druge strane, iz prikaza razvoja trgovine, proizlazi posredni zaključak da su i druge komponente privređivanja, karakteristične za razvoj feudalnog

društva u usponu, morale ići u korak s trgovinom, nezavisno od toga, što o njima, na žalost, imamo malo podataka. Ali, da je privreda Zete u nemanjićkom razdoblju, na osnovu pokazatelja o trgovini i najraznovrsnijih poslova s njom u vezi, bila na nivou razvoja zemalja mediteranskog basena XIII i XIV vijeka, u to se ne može sumnjati.

KOMUNALNA I PLEMSKA SAMOUPRAVA U ZETI NEMANJIĆKOG DOBA

Stari romanski gradovi u Zetskom (Dukljanskom) primorju bili su dostigli znatan nivo opšteg razvoja i posebno ekonomski prosperitet još u doba Dukljanske Kneževine/Kraljevine. Tokom dugog razdoblja pod političkom dominacijom Dukljanskih Slovena, stanovnici primorskih gradova Romano-Iliri i rjeđe pripadnici drugih etno-skupina, miješali su se sa slovneskim kolonizatorima, te je tako nastala nova simbioza naroda preobraćenog u novo dukljansko biće. To, čemu se s pravom može dati naziv: novi dukljanski etnos (amalgam) bilo je hibrid novostvorenog feudalnog naroda, nastanjenog u zetskim gradovima i njihovom pličem i dubljem zaleđu.

Osobeni društveno-ekonomski i politički razvitak zetskih gradova bio je izbačen iz stroja vojnim udarom i razaranjima Stefana Nemanje, osamdesetih godina XII vijeka. Izloženi snažnom udaru i pustošenjima osvajača, ti gradovi su se teško oporavljali. Kriza je trajala nekolike decenije i postepeno je prebrođavana. Dukljanski (zetski) gradovi su se polako vraćali u život. Dijelu građanstva koje je uspjelo da se skloni i preživi, bilo je dozvoljeno da se vrati u svoje domove, jer ekonomsko zamiranje zetskih gradova, potenciralo je opštu privrednu depresiju i poremećaje u ekonomici države.

Obnavljanje gradskog života podupro je Vukan, Nemanjin sin, kao prvi, i poslije njega redom nemanjićki namjesnici u Zeti, koji su, zaključno s mladim kraljem Dušanom upravljali ovom zemljom. U razdoblju od početka XIII do sredine XIV vijeka tekao je proces obnavljanja, postepenog rasta i reafirmacije zetskih gradova u epohi Nemanjića. To je ujedno bilo i vrijeme konstituisanja komunalnog (municipalnog) uređenja na novim osnovama, odnosno donošenja gradskih statuta na kojima se temeljilo njihovo društveno-političko ustrojstvo, fundament odbrambene snage Zete kao zasebnog političkog mehanizma u državi Nemanjića.

Izvori ne dopuštaju da se kontinuirano i podrobnije prati socijalno-ekonomska i društveno-politička struktura zetskih gradova. Na početku nemanjićkog perioda, o društvenoj i socijalnoj diferencijaciji stanovništva ovih gradova, moguće je samo načelno govoriti. Doduše, neki dokumenti iz prve polovine XIII vijeka, koji se odnose na Bar, govore o plemstvu i narodu. Ti pojmovi, međutim, nikako ne bi mogli biti prihvaćeni u svojem stvarnom (bukvalnom) značenju. Prije bi se moglo reći da pod plemstvom valja u početku razumjeti najstarije, najmudrije ljude, koji su davali ton realnoj politici i usmjeravali životne tokove u gradu. Političko i uopšte životno iskustvo koje su posjedovali, bilo je od pomoći političkim samoupravnim mehanizmima zetskih gradova. U tom pravcu su »plemeniti« građani (seniores) djelovali i izgrađivali svoj ugled. Njihova pozicija nije, dakle, proizlazila iz njihove klasne oznake, koja bi ih izdvajala iz puka, jer, među uglednim građanima bilo je svakako i onih manje imućnih. To, s druge strane, ne znači da se tendencija srastanja bogatsva i političke moći nije pomaljala i postajala zapaženijom. Ona je zapravo već očita oko tridesetih godina XIV vijeka, ukoliko se kotorska situacija može primijeniti i na druge zetske primorske gradove. Na nekim pojedinačnim, možda već i tipičnim, kotorskim primjerima, može se pratiti genealoška povezanost ekonomskog statusa i političkog uticaja. Naime, ima više primjera da su za sudije u gradu i po dvaput uzastopno bili birani bogati građani, odnosno da su vodili glavnu riječ u političkom životu grada. Ma koliko da je to teško pratiti po podacima, u odsustvu stalnih prezimena, ipak ima jedan broj porodica, njih oko četrdesetak, koje žele da oforme aristokratski sloj »plemenitih« predodređenih da upravljaju pukom. U aristokratski vrh, koji teži zatvaranju kruga kotorskog patricijata, spadale su odrana poznate porodice: Buće, Bizanti, Drago, Bolice, Glavati, Grimini, Bugoni i druge. To plemstvo, već oko sredine XIV vijeka izdiže se po ekonomskoj moći, političkom uticaju i obrazovanju. Ipak, još uvijek ima dosta dodirnih tačaka sa pukom (trgovcima, zanatlijama i drugim profesijama i zanimanjima) koji svojom masovnošću, posredstvom skupštine i drugih mehanizama, ima uticaja na političke i druge odnose. Pokušaj sužavanja uticaja pučana na komunalnu politiku i njene manifestacije, neće proći bez potresa, mada je patricijat sve energičnije i neskrivenije nastupao u tom pravcu. Ma kakva da je bila politička realnost, patricijski sloj u zetskim gradovima se konsoliduje, ne dopuštajući da dovede u pitanje ono što je stekao. Izlaz u zaštiti svojih prava vidi u staleškom zatvaranju, što pokazuje i jedna odredba kotorskog Statuta iz 1361. godine, u kojoj se izričito kaže, da članovi Velikog vijeća u Kotoru mogu biti oni građani čiji su preci bili članovi te institucije. Kotorska komuna se u tom pogledu, ugleda na Veneciju i Dubrovnik, čije plemstvo se od ranije zaštitilo od moguće infiltracije novih imućnih pučana. Vođena istom idejom, kotorska vlastela stalno sužava mogućnost bogatih građana da dolaze do sudskih i politčkih funkcija, s nastojanjem da ih sasvim istisne. Uporedo s tim, gradsko plemstvo stalno potencira svoje porijeklo, svoju »svetu plemenitost« (sacra nobilitates). Pa i pored intencija o staleškom zatvaranju, do početka XV vijeka u Kotoru nijesu postojale formalne odluke o socijalnoj segregaciji. Prva zabrana ženidbe plemića s kćerima i sestrama bogatih trgovaca, uslijedila je na početku XV vijeka. Naime, 1412. godine donesena je zakonska odredba, kojom se takvi brakovi zabranjuju. Onim plemićima koji je prekrše, prijetilo se isključenjem iz patricijskog reda.

Po sebi je razumljivo, da su bogati građani, neplemići, bili pogođeni mjerama koje je gradsko plemstvo preduzimalo s ciljem da ih isključi iz političkog života komune, i to pravo rezerviše isključivo za sebe. Iako izvori ne pružaju dokaze za to, valja pretpostaviti da su glavnu snagu otpora ograđivanju »plemenitih« činili pretežno trgovci i zanatlije, poslovni ljudi od ugleda i dobrih veza. Ovi posljednji nijesu predstavljali značajniji politički činilac iz razloga jer nijesu imali jakih esnafskih udruženja, koja bi štitila njihova prava i privilegije. Prva asocijacija te vrste u Kotoru bila je

bratovština Sv. Duh, čija je pojačana aktivnost zapažena u drugoj polovini XIV vijeka. Njeni starješine (gastaldi) bili su u početku zanatlije, da bi joj se kasnije kao vođstvo nametnuli ljudi iz reda plemstva i svještenstva. Ovo udruženje se najprije bavilo organizovanjem vjerskih svečanosti, poprimajući polako obilježja političkog mehanizma, okupljajući pod svoje okrilje pučane lišene učešća u organima gradske samouprave. Bratovština je na taj način izgrađivala svoju autonomiju. U nastojanju da iskaže svoju samostalnost, bratovština Sv. Duh, kako se vidi iz njenih pravila, nije dopuštala da se eventualni sporovi među članovima razrješavaju izvanj njenih okvira. Neupadljivo i postepeno je sticala političke atribute i omogućavala formiranje posebnih pučkih organa za samostalno istupanje, u trenucima političke krize, izazvane raznim postupcima »plemenitih«, kojima je plebejce trebao lišiti političkih i drugih ranije stečenih prava.

Nametanje političke vlasti kotorskog patricijata, nije moglo proći bez otpora, iz razloga, jer se Kotor početkom druge polovine XIV vijeka našao u višestruko složenim spoljnopolitičkim i unutrašnjim okolnostima. Stalno izložen spoljnjim udarima, grad se vojnički i ekonomski iscrpljivao. To je podgrijavalo od ranije prisutne konflikte i nagomilavalo nezadovoljstvo puka, najteže pogođenog privrednim opadanjem i opštim osiromašenjem. Stoga se oko grupacije opoziciono raspoloženih trgovaca i zanatlija okupljala masa svih nezadovoljnika iz redova plebsa. Tako je nastao spontani politički pokret, koji je primorao gradsku aristokratiju da odstupi s vlasti. Prevrat izvršen 1380. godine, doveo je do stvaranja novog političkog poretka, o kojemu nema pisanih podataka, te je u pogledu njegovog konkretnog iskazivanja, ostao nepoznat. Burna politička previranja u gradu trajala su više mjeseci. Napokon, ponovo je uspostavljena vlast plemstva, ali su uzroci ranijih sukoba i dalje ostali prisutni. Ništa nije promijenila na stvari ni odluka iz 1388. godine, kojom se, kao nekim ustupkom, primjenom pooštrenih kriterija, dozvoljavalo bogatim građanima da mogu biti birani za članove Velikog vijeća.

Sukob između plemstva i pučana nije bio kotorska osobenost, iako je u ovom gradu dostigao veće razmjere i intenzitet. Do sličnih unutrašnjih konflikata dolazilo je i u ostalim zetskim gradovima. Neki podaci o Baru koji datiraju iz XVI vijeka podsjećaju na davnašnju mržnju između patricijata i plebsa u tom gradu. Ako i nije dostigao razmjere kotorskih konflikata, sukob između vladajućeg aristokratskog sloja i naroda je i u Baru nesumnjivo postojao. Izvori s početka XVI vijeka registruju u gradu 74 plemićke porodice, ali nije poznata brojka ostalog gradskog stanovništva. Vjerovatno je proporcionalni odnos bio manji od razlike kakva je postojala u Kotoru XV vijeka, kada je naspram 100 plemićkih porodica stajalo 800 porodica ostalih građana. O sukobima u Budvi između plemstva i naroda iz istog vremena, nema podataka, osim vijesti da je ovaj grad imao svoj aristokratski stalež, bez čijeg sudjelovanja nije moglo biti gradske samouprave. A da bi se takva samouprava uspostavila, bilo je potrebno najamnje 30 plemićkih porodica iz čijih redova su mogli biti birani funkcioneri gradske opštine (sudije, savjetnici, kapetani i drugi). Posredni podaci pružaju osnov da se zaključi da u Ulcinju nije bilo pokušaja staleškog zatvaranja gradskog

plemstva, jer se iz njih vidi da su početkom XV vijeka organi gradske uprave birani iz svih slojeva gradskog stanovništva, počev od plemstva do pomoćnih radnika.

Manje izražena klasna diferencijacija u zetskim gradovima (izuzimajući Kotor), od onih koji su ležali sjevernije od njih uz jadransku obalu, dijelom je mogla biti posljedica ekonomskog i političkog razaranja, koja ih je pogodila na kraju XII vijeka. Kako je poznato, od nje je samo Kotor ostao pošteđen, pa su otuda i klasno-politički konflikti u ovom gradu bili izraženiji. Na dinamizam društveno-političkih sučeljavanja, mogla je dijelom uticati i demokratska tradicija, naslijeđena još iz vizantijskih vremena, kad su svi slojevi gradskog stanovništva imali svoje zastupnike u gradskoj političkoj upravi. Uz sve te oznake, sasvim je sigurno, da je u zetskim gradovima postojao sloj plemstva, koje se, negdje slabije a negdje jače, iskazivalo i davalo ton gradskom političkom životu, ali nije imalo moći da ostale socijalne kategorije i međuslojeve stanovništva istisne iz komunalnog mehanizma upravljanja. Načelno se može uzeti kao tačno, da je u privredno razvijenijim gradovima plemićka aristokratija imala više političke moći.

Društveno-ekonomski procesi u zetskim gradovima, negdje manje a negdje više poznati, reflektovali su se na političko ustrojstvo komunalnih organa. Što se tiče političkog uređenja, izvjesno je da su svi primorski gradovi o kojima je riječ, od ranije imali skupštinu, čije su članstvo sačinjavali predstavnici svih slojeva stanovništva. Ne može biti dileme da je skupština u početku odlučivala o suštinskim pitanjima gradskog uređenja i razvoja. Međutim, njene ingerencije se postepeno sužavaju. Već u XIII vijeku skupština je u Kotoru samo organ koji prima k znanju odluke Velikog vijeća ili kneza, koje treba sprovesti u život. Po ustaljenoj tradiciji, skupština je sazivana zvonjavom zvona. Prisutnima bi tada bile saopštene odluke nadležnih vijeća iz domena njihove kompetencije. U kotorskim podacima iz XIII vijeka, ima više vijesti o skupštinama koje su sazivane da bi im bili saopšteni stavovi i zaključci, koje su donijeli gradski organi. Skupština, kao politički mehanizam u Budvi, izgleda, nije djelovala, jer u izvorima nema traga o njenom radu. Pretpostavlja se da je ograničeni broj građana, uključenih u politički život grada, uticao na sažimanje skupštine i vijeća u jedan te isti organ komunalne politike, koji je nosio naziv vijeće (konsiglio). Uz najstarije vijesti iz XIII vijeka, koje u Baru pominju plemstvo i pučane, nailazi se docnije na podatak o Velikom ili Opštem vijeću, kao političkom činiocu, bez bližeg određenja o pravima i nadležnostima. Za Ulcinj je već naglašeno da podaci iz početka XVI vijeka govore o skupštini plemstva, trgovaca i zanatlija, dakle o širokoj bazi njenih zastupnika.

O sužavanju političkih kompetencija skupštine u procesu razvitka komunalnog uređenja zetskih gradova, najrječitije govori primjer Kotora. Slučaj Kotora naime pokazuje da su sudije imali privilegiju da biraju članove jednog vijeća. Na prijedlog trojice sudija birani su 12 vijećnika, koji su s njima zajedno, sačinjavali savjetodavno tijelo, poznato pod imenom Malo ili Tajno vijeće. Kako se to iz gradskog Statuta vidi, ovo vijeće nije bilo u početku privilegija isključivo plemićkog staleža jer su sudije imale obavezu da u njemu biraju »plemenite i druge poštene ljude«. Od godine 1272.

nadležnost ovog Vijeća se iz osnova mijenja. Ne biraju ga više sudije, nego Veliko vijeće, koje ga je nazvalo Vijeće umoljenih. To pak Vijeće umoljenih imalo je kompetenciju da bira novi organ od 6 ljudi koji je dobio ime Malo vijeće. U stvari, Malo vijeće, na čelu s knezom, činilo je svojevrsnu gradsku vladu. O kolektivnim komunalnim organima u ostalim zetskim gradovima se veoma malo zna. Pomenut je slučaj Budve, koja je imala Vijeće od 8 članova i 3 sudije. Vjerovatno da su Dubrovčani mislili na takva vijeća u Baru i Ulcinju, kad pored sudija kojima se obraćaju u tim gradovima, pominju vijeća i vijećnike kao savjetodavne sudske organe.

Društveno-politički organi u zetskim gradovima bili su izraz odnosa klasnih snaga, njihove ekonomske moći i ugleda. Određena pomijeranja na toj liniji, reflektovala su se na strukturu organa vlasti. Sa institucijom kneza stvar je bila nešto drukčija. Njega nijesu birali municipalni organi, već je bio imenovan spolja, ako se za kriterij uzme kotorska situacija. U pojedinačnim slučajevima bilo je doduše i odstupanja od tog načela . U ranijem periodu kneza je postavljao vizantijski strateg Dalmacije i Dukljе, kasnije, dukljanski vladari, a u vrijeme nemanjićke dominacije Zetom, ustoličeni namjesnici te zemlje, a pred kraj toga perioda, mladi kraljevi – savladari. Zabilježen je podatak da je na samom kraju XII vijeka (1200) kotorski knez Desimir nazivao sebe slugom kralja Vukana. I dalje, tokom XIII vijeka, kotorski knezvi su polagali zakletvu vjernosti gospodarima Zete. U Baru je takođe kneza imenovao onaj ko je vladao Zetom, i to iz reda tamošnjih građana, dok su u Kotoru i Budvi knezovi bili ljudi sa strane. Prema sačuvanim podacima, uticaj kneza na političke odnose u gradu tokom XIII vijeka, bio je zapažen, iako je morao osluškivati mnijenje municipalnih organa. U XIV vijeku situacija se mijenja u korist gradskih smoupravnih organa, dok kneževska lična vlast sve više slabi. Knez se stoga sve rjeđe pominje. Proces uspona opštinskih političkih činilaca, sigurno je u neraskidivoj vezi sa slabljenjem i opadanjem centralne vlasti na unutrašnjem planu, odnosno njenim suvišnim angažovanjem na terenu ekspanzionističke spoljnje politike. Komunalna vlast u Kotoru, u to vrijeme, istiskuje kneza, čije kompetencije u nekim domenima i proširene, preuzimaju tri sudije – zastupnici gradskih vijeća. U krajnjoj rezultanti, oni prisvajaju funkciju gradske vlade.

Preko instrumenata sudstva moguće je pratiti afirmaciju komunalne samouprave u gradovima Zetskog primorja. Sudska tijela nemaju, međutim, podjednaku ulogu u svim gradovima. Gospodar Zete je svoja vladarska prava, dijelom i u sferi sudstva, u Kotoru ostvarivao jedino preko kneza, posredno. U Budvi je pak situacija bila nešto drukčija. Za neke vrste prekršaja počinioci su izlazili direktno pred vladaočev sud (nevjera, vražda i drugo), dok su ostali parnički poslovi spadali u nadležnost gradskog sudstva. Koliko se municipalno pravo Kotora bilo osnažilo u XIV vijeku, vidi se i po tome, što je kotorskim građanima bilo izričito zabranjeno da pribavljaju bilo kakva prava od vrhovne vlasti, koja bi bila u koliziji s odredbama gradskog Statuta. Kotoranin, isto tako, nije mogao biti izveden pred vladaočev sud, bez obzira na težinu i vrstu prekršaja. štaviše, kotorskom građaninu je bilo uskraćeno pravo stupanja u vladaočevu službu, bez prethodnog odobrenja nadležnog komunalnog organa.

Dok su se obaveze Kotora prema vladaocu svodile uglavnom na davanje prihoda od carina i obavezu vojne pripravnosti u slučaju kad bi gradu zaprijetila spoljnja opasnost, neki podaci govore, da je ekonomska pozicija Budve bila nepovoljnija. Naime, vladar je u ovoj komuni ubirao godišnji porez, tzv. akrostik, u iznosu od 100 perpera. Uz to, u slučaju rata koji bi se vodio na prostoru između Kotora i Skadra, grad je morao poslati odred od 50 naoružanih ratnika i obezbijediti, u takvoj situaciji, još tri obroka za vladara i njegovu pratnju, što znači da su i vojne uzanse Budve bile nepovoljnije. O odnosu i obavezama ostalih zetskih gradova prema nadležnom političkom suverenu, nema podataka, osim što je zabilježeno da je i grad Bar, kao i Budva, plaćao godišnji tribut (akrostik) u iznosu od 100 perpera.

Autonomna prava zetskih gradova, bila su zasnovana na statutarnom ustrojstvu. Jasnoće radi, treba skrenuti pažnju, da statuti srednjovjekovnih gradova, nijesu istoznačni sa savremenim etimološkim značenjem toga pojma. I po obliku i po suštini gradski statuti u srednjem vijeku razlikovali su se od savremenih. Tim statutima su pojmovno obuhvatane dvije različite stvari. S jedne strane, u pitanju su bile pojedinačne odluke nadležnih gradskih organa o nekom problemu, a s druge, statutska knjiga (registar) u koju su upisivane takve pojedinačne odluke. Vjerovatno je proteklo dosta vremena, dok se došlo na ideju o potrebi upisivanja važnih odluka u statutsku knjigu. Dešavalo se, naime, da su neke odluke statutskog ranga, u trenutku kad ih je trebalo konsultovati ili provjeriti ono što je u njima upisano, jednostavno bile zagubljene u gomili notarskih spisa ili nestale. To je zapravo bio razlog da se naloži vođenje knjige odlukâ, nazvane statutom, po analogiji s istim imenom kakav su nosile pojedinačne odluke. Sačuvana građa ne pruža dokaze o posebno pisanim odlukama i njihovom istovremenom upisivanju u statutsku knjigu. O tome se saznaje posredno. U pitanju je takvo dvojstvo, kad se na primjer, u Budvanskom statutu kaže, da grad treba da ima dva statuta, od kojih će se jedan čuvati u gradskom trezoru, a drugi kod suda. Na sličnu potvrdu se nailazi u ugovoru iz 1279. godine, potpisanom između Dubrovnika i Kotora, zapravo u odredbi kojom se Kotorani obavezuju, da neće protiv suugovarača donijeti nijednu posebnu odredbu ili statut. Dakle, te dvije stvari se terminološki poistovjećuju. Pojedinačne statutske odluke su u Kotoru donošene vrlo rano. Jedna takva odluka (decretum) potiče iz 1200. godine. Njome se predviđa da dužnici koji nijesu sposobni da pozajmljeni novac vrate valutnim ekvivalentom, odgovarajuću protuvrijednost odrade. Prilikom formulacije ove odluke konstatovano je da je ona i ranije bila donešena, i to u prisustvu papskog legata, ali pošto je zagubljena, donosi se nanovo, prema sjećanju onih koji su je i ranije koncipirali.

Ipak je trebalo da prođe dosta vremena do uvođenja statutske knjige za upisivanje važnijih odluka komunalnih organa. Najstarija poznata statutska odluka u Kotoru potiče iz 1301. godine, što ne znači da ih nije bilo i znatno starijih. Pod vođenjem statutske knjige ne može se podrazumijevati jednostavno upisivanje u nju svih donešenih odluka, već samo onih koje su zadovoljavale redakcijske kriterijume.

Publikovani kotorski Statut sačuvan je u redakcijskoj verziji, koja je nastala u intervalu između 1372. i 1391. godine. Otuda on nije identičan sa knjigom statutskih odluka, koja je bila u upotrebi do sredine XIV vijeka. Stoga valja imati rezervu prema podacima sadržanim u sačuvanoj verziji, u dijelu koji tretira samoupravnu poziciju Kotora u odnosu na centralnu vlast u Srbiji. Tim prije, jer su ti odnosi, u vrijeme kad je pomenuta verzija tog dokumenta donešena, pripadali prošlosti.

Statut grada Budve, koji je do nas dopro, potiče iz vremena kad je nekadašnji mladi kralj Zete, Dušan, nosio titulu cara. Pitanje nastanka pojedinih njegovih odluka nije toliko složeno, kao u slučaju kotorskog Statuta. Razlog tome leži u činjenici, što su u knjizi starih, dopisivane nove odluke, pa je tako moguće rekonstruisati njihovu sadržinsku i hronološku slojevitost. Naime, moguće je prepoznati statutske odluke koje su nastale u epohi Balšića, potom Crnojevića, i konačno one koje su produkt mletačkog perioda. Mada je znatno manji po obimu od kotorskog, Statut Budve je veoma važan izvor za proučavanje istorije grada, jer tretira privatno-pravnu problematiku, gradsku redarsku službu, urbano-graditeljska pitanja, probleme uređenja komunalija (infrastrukture), način ustrojstva vlasti i drugo. Juridički izvori su mu bili običajno pravo, rimsko-vizantijsko pravo i statuti okolnih primorskih gradova. I pored toga što nijesu sačuvani statuti Bara i Ulcinja, samim tim što se pominju iza 1330. godine, zasigurno se zna da su postojali. Redakcijski su bili sročeni, po prilici, u intervalu između donošenja kotorskog i budvanskog statua. S obzirom da su presude nadležnog suda u Baru bile slate na apelaciju (viši prizivni sud) u Dubrovnik, moguće je rekonstruisati oko dvadesetak članova barskog Statuta. Pa i tako fragmentarno sačuvana građa pokazuje da je barski Statut, po svojemu sadražaju, bio sličan kotorskom i budvanskom.

Iz sadržaja odluka kotorskog Statuta se nazire strahovanje mladog gradskog plemstva, od prevelike političke moći pojedinih poznatih patricijskih porodica. Plemićki stalež stoga pronalazi modalitete, da se od takvih tendencija ogradi. Zato je strogo zabranjivano da bliski srodnici budu paralelno sudije i vijećnici. Iz istih pobuda, vodilo se računa da se jednoj ličnosti ne povjerava istovremeno više funkcija, kao što ni jedna ista ličnost nije mogla više puta uzastopno biti birana na određene funkcije. Lice koje je jednom bilo na položaju sudije, iz naznačenog razloga, na istu dužnost je moglo biti ponovo birano tek po isteku od četiri godine. U vrijeme kad je grad postigao unutrašnju samostalnost, knez je biran samo na godinu dana, osim u nekim slučajevima, uglavnom sa strane, a u jednom periodu svaki mjesec dana. U XIII vijeku Kotoranin čak nije mogao biti ni zamjenik gradskog kneza, opet iz bojazni da uz oslonac na prijateljstvo i pomoć prvog građanina, ne posegne za tim najvišim položajem.

Uz svjetovne funkcije,koje su donosile moć i ugled, raspoloživi podaci pokazuju, da su bila vrlo primamljiva i visoka crkvena zvanja. Biskupski položaj u gradu donosio je visok ugled, kao i sigurne izvore bogatstva. Zato su stare ugledne kotorske porodice, kad bi bile u prilici, kandidovale nekog od svojih bliskih rođaka za gradskog biskupa. Da bi spriječio koncentraciju svjetovne i duhovne vlasti u rukama pojedinih porodica, kotorski patricijat

je u svoj Statut unio odredbu kojom se zabranjuje kotorskom građaninu pravo preuzimanja biskupske stolice. Takva odredba bila je unesena i u Statut Budve.

Pomenuta klauzula kotorskog Statuta izazvala je u jednom trenutku žestok sukob sa Sv. Stolicom. Naime, papa Jovan XXII (1316 – 1334) koji je sebi bio pribavio pravo da postavlja episkope na upražnjene stolice, imenovao je 1328. godine za kotorskog biskupa Sergija Bolicu, kotorskog kanonika crkve Sv. Tripun. Pridržavajući se odredbe svojega Statuta, Kotorani su odbili da se povinuju Papinoj odluci i nijesu dopuštali Bolici da preuzme biskupski položaj. Na strani Kotorana našao se i nadbiskup grada Barija u južnoj Italiji, Landulf, koji je na upražnjenu episkopsku stolicu u Kotoru postavio svojega čovjeka, Jovana iz Viterba. Usljed toga, što su dva lica – svako na svoj način regularno – bila upućena za biskupa u Kotoru, došlo je do neizbježnog političkog trvenja. Ne samo da je Sergiju Bolici bio zabranjen dolazak u grad, već su njegov brat Marin i ostali članovi porodice, prognani, a imovina konfiskovana, zbog ogrješenja o odredbe kotorskog Statuta. Sukob između Pape, s jedne, i Kotorana i barijskog nadbiskupa, s druge strane, dostigao je bio te razmjere da je Jovan XXII interdiktom Kotorane ekskomunicirao iz crkve. Neregularno stanje je potrajalo do 1331. godine. To stoga, jer ni jedna strana nije htjela da učni ustupak onoj drugoj. Inicijativa za izmirenje napokon, potekla je od samog Papa, Tako je postignut sporazum prema kojemu je Pape. Sergija Bolicu imenovao na upražnjeno mjesto biskupa u Puli, a Kotorani su za svojega biskupa prihvatili Papinog kandidata. Spor oko povraćaja konfiskovane imovine porodice Bolica, međutim, i dalje je trajao. Čak se i ne zna kako je okončan. To je pak od sekundarnog značaja. Poenta je ovdje na neodstupnosti Kotorana u pogledu zaštite njihovih samoupravnih prava. Odluke ugrađene u svoj Statut smatrali su neprikosnovenim i u odnosu na zahtjev koji im je postavljao Papa. Oni su, dakle, mnogo držali do svoje samouprave.

Samostalnost Zete/Duklje pod vrhovnom vlašću Nemanjića, na svoj način je iskazivano ne samo u obliku samoupravnog statusa zetskih primorskih gradova, već i kroz političko i društveno-ekonomsko uređenje konitnentalnog dijela zemlje, zapravo pozađa Zetskog primorja. Stanovništvo visinskog dijela zemlje dopiralo je okvirno do ruba koji je činio granicu doskorašnjeg Dukljanskog Kraljevstva unutrašnjosti prema Raškoj, Bosni i Albanji. Stara dukljanska plemena, koja su po doseljenju na Balkansko poluostrvo bila izložena procesu feudalne transformacije, gubila su postepeno rodovsko-plemenske sadržaje i poprima obilježja feudalnih opština. Istina je da su neka od njih očuvala svoja plemenska imena, donesena iz prapostojbine, Polablja, kao Moračani Donji i Gornji, Riječani, Cuce, Bjelice i druga, ali svojim političkim i društveno-ekonomskim prestrojavanjem, postepeno su se preobraćala u segmente ustrojstva feudalnog društva. Interesantno je pri tome konstatovati, da su pomenuta i još neka davnašnja plemena očuvala svoja plemenska imena do današnjeg dana i ušla s njima u socijalističku epohu. Međutim, njihovi društveno-istorijski sadržaj (što podjedanko važi i za ona plemena koja su nakon teritorijalizacije Duklje, uzela nova imena i ponekad ih mijenjala i nanovo se formirala) bili su podložni

svim onim mijenama, kroz koje je prolazilo dukljansko/zetsko, odnosno crnogorsko društvo tokom svojeg veoma dugog razvitka od ranofeudalne epohe do savremenog doba.

Istorijski izvori, međutim, ne pružaju dovoljno podataka za kontinuirano praćenje razvoja dukljansko/zetskog naroda u pojedinim fazama razvitka. Sačuvani podaci su rijetki, epizodni, fragmentarni, jednom riječju, nedovoljni za osnovano zaključivanje. Oni su više indikativni i služe za formulisanje posrednih sudova i zaključaka. Neki podaci u izvornoj građi domaće i strane provenijencije i sami po sebi su dovoljni i jasni. To su oni koji zetsko stanovništvo označavaju kao simbiozu iliro-romano-slovensku, za koju je najprimjereniji naziv Dukljani, po imenu teritorije koju su naselili. Tim imenom (Dukljani) bilo je obuhvaćeno ne samo stanovništvo Zetskog primorja, već i kontinentalnog dijèla zemlje. Pisani izvori ne idu za tim da to izraze. Oni razaznaju stanovnike po oblastima, županama, regijama i mjestima. Stanovnike visinskih kontinetalnih područja Balkana, pa i u Duklji/Zeti, nazivaju Vlasima, sa podvarijantama južni Rumuni ili Aromuni, dalmatinski Romani, Morovlasi ili u drugom obliku. Međutim, nezavisno od terminoloških fiksacija, datih u izvorima, zetsko/dukljansko stanovništvo primorja i kontinentalnog dijela zemlje, bilo je istorijski povezano i moralo je imati razvijen osjećaj potrebe jedinstva interesa u okvirima granica svojeg Dukljanskog Kraljevstva

Ta etno-politička komponenta morala se odraziti i na sve druge odnose, koji su opredjeljivali dalji istorijski razvitak Dukljana/Zećana u nemanjićkoj epohi. Kontinentalno pozađe bilo je u svakom pogledu otvoreno prema urbanom primorju, kao životnoj arteriji iz koje se napajalo i crpilo motive za usmjeravanje životnih tokova.

Nekadašnja dukljanska plemena, propuštena kroz filtar feudalne transformacije, bila su snažne samoupravne teritorijalne jedinice, prilagođene novoj istorijskoj situaciji. Feudalizam je na početku nemanjićke epohe i u kontinentalnom dijelu Zete bio već uveliko zaživio. Teritorija koju su nastanjivala nekadašnja plemena, dobila je novo društveno-ekonomsko obilježje. Društvo, u kontinentalnom pozađu bilo je zahvaćeno klasnim raslojavanje, ali ne nikad do te mjere da bi jedan njegov dio bio pretvoren u zemljoposjednike, a drugi u seljake podloženike vezane za zemlju. Izvjesne razlike u imetku nikad nijesu bile smetnja da pripadnici novih teritorijalno-političkih formacija – opština, nerijetko i sa zadržanim starim plemenskim nazivima, budu izjednačeni pred institutima običajnog prava, što ukazuje na trajno postojanje izvjesnih demokratskih mehanizama, unutar tih društveno-političkih segmenata, pomoću kojih su se odupirali spoljnjim prtiscima i branili svoju autonomiju na nivou opština (»plemena«) i njegovih asocijacija, u datim situacijama stavljenim u pokret, kad je bio u pitanju interes od značaja za područje stare države, o kojoj svijest njihovih pripadnika nije mogla iščezuti.

Prema tome, posebnost i samostalnost Zete/Duklje u nemanjićkoj državi, bila je izražena, ne samo kroz komunalno uređenje primorskih gradova, već i kroz analogne mehanizme opština – »plemena« u kontinentalnom pozađu. Municipalno uređenje primorskih gradova i opštinska (»plemenska«) samouprava u kontinentalnom dijelu starog Dukljanskog Kraljevstva,

činili su sintezu posebnosti Zete/Duklje u nemanjićkoj državi, mnogo više nego što to apostrofiraju oskudni, često sporadični i nekritički korišćeni izvori, kako to pokazuje njihova interpretacija, posebno u najnovijoj istorijskoj literaturi.

KULTURNA SITUACIJA U ZETI NEMANJIĆKOG PERIODA

[illegible]

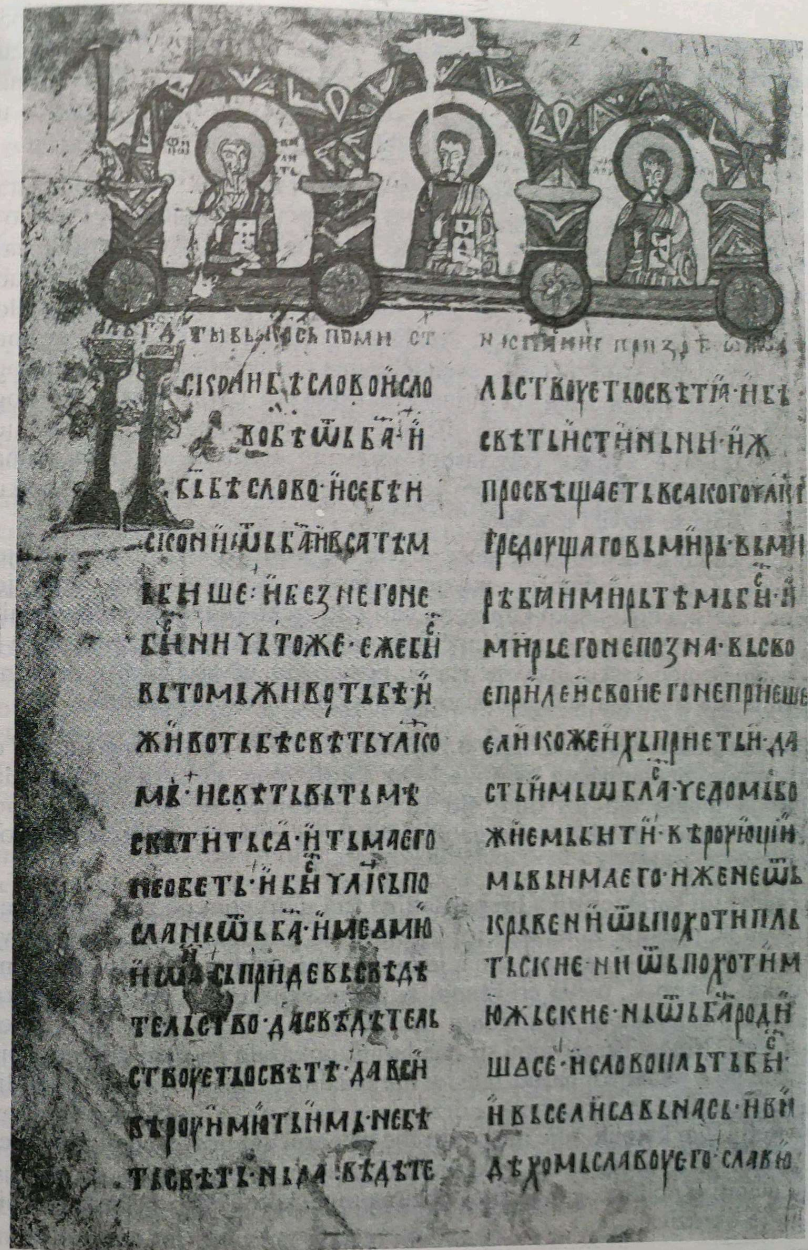
Od Nemanjina vremena sačuvan je [illegible] u Duklji [illegible] ćirilično-pravoslavni knjiški [illegible] spomenici, među kojima čelno mjesto zauzima Miroslavljevo jevanđelje, napisano osamdesetih godina XII vijeka, za humskog kneza Miroslava, savremenika i brata Stefana Nemanje (po legendi njegovog bliskog srodnika po ženskoj liniji). Došavši u sukob s Papskom kurijom, knez Miroslav [illegible] razvoj i jačanje katoličkog crkvenog obreda u svojoj oblasti, okrenuvši se Nemanji i pravoslavlju. Iz tih pobuda je on naručio da se za njega napiše grčko-istočna obredna knjiga, kao znak

KNJIŽEVNOST

Latinska prismenost i književnost u Duklji/Zeti, koja je cvjetala u periodu Dukljanskog Kraljevstva, našla se pod žestokim udarom Nemanje i njegovih pojeđinih potomaka, raških vladara. Bilo je to takvo kulturno razaranje, da nijedan latinski književni spomenik iz Duklje i okolnih njoj podložnih knežina Zahumlja i Travunije nije nađen na domaćem tlu da svjedoči o svojem vremenu. Obračun s eventualnom ostavštinom latinske književne tradicije preuzela je na sebe pravoslavna crkva preko svojih episkopija na Prevlaci u Boki Kotorskoj i na Stonu. Među mnogim književnim spomenicima i spisima koji su poticali iz rimskih i docnijih vremena, uništen je, vjerovatno, i originalni tekst Kraljevstva Slovena znamenitog Popa Dukljanina, koji je, zahvaljujući učenim katoličkim popovima, u nekom od ranijih prijevoda benediktinaca na latinski jezik, dospio u jednom od mlađih prijepisa u Vatikansku biblioteku (XVII vijek) i tako sačuvan za nauku i potomstvo. Drugim riječima, znači, da su Nemanjina razaranja u Zeti prilikom njenog osvajanja, najdrastičnije pogodila njenu kulturnu baštinu, čiji su pisani latinski spomenici nestali iz domaćih crkvenih i manastirskih biblioteka.

Izvjesni oblici stare dukljanske književne tradicije, međutim, ostavili su traga i u grčko-pravoslavnoj transkripciji spisa rane nemanjićke vladavine Dukljom. Naime, novi grčko-istočni crkveni spisi, ili barem oni najraniji, rađeni su u dukljansko-zetskim manastirima, u kojima, ako već u Nemanjino doba nije bilo latinskih spisa, su se u životu zatekli mnogi monasi-skriptori i bili korišćeni za prepisavanje crkvenih bogoslužnih knjiga pravoslavno-istočnog obreda.

Od Nemanjina vremena pa dalje, sačuvani su u Duklji samo neki grčko-pravoslavni književni spomenici, među kojima čelno mjesto zauzima Miroslavljevo jevanđelje, napisano osamdesetih godina XII vijeka, za humskog kneza Miroslava, savremenika i vazala Stefana Nemanje (po legendi njegovog bliskog srodnika po ženskoj liniji). Došavši u sukob s Papaskom kurijom, knez Miroslav zaustavlja dalji razvoj i jačanje katoličkog crkvenog obreda u svojoj oblasti, okrenuvši se Nemanji i pravoslavlju. Iz tih pobuda je on naručio da se za njega napiše grčko-istočna obredna knjiga, kao znak

Prva stranica Miroslavljevog jevanđelja

njegovog pokroviteljskog odnosa prema istočnoj crkvi. Tako je nastalo, po obliku izborno jevanđelje (jevanđelistar) – aprakos – posvećeno »knezu velikoslavnom Miroslavu sinu Zavidinu«. Sastavljeno je po poglavljima prilagođenim redosljedu čitanja. Spada, dakle, u onu grupu jevanđelja u koja su upisana čitanja za svaki dan u godini.

Miroslavljevo jevanđelje je produkt dvojice prepisivača. Veći dio teksta napisao je zetski skriptor Varsameleon. Po paleografsko-filološkim i arheografskim oznakama vidi se da je tvorac glavnog dijela ovog aprakosa, izuzetnog po iluminacijama i drugim umjetničkim obilježjima, pripadao zetskoj pravopisno-jezičkoj sredini, po čemu je ovo obredno sakralno djelo u osnovi proizvod zetske redakcije. Analizom grafijske i tekstološke strane djela uočljivo je da Miroslavljevo jevanđelje ima elemenata beneventanskog uglastog pisma, što upućuje na latinsko skriptorsko obrazovanje glavnog prepisivača Varsameleona. Manje djelove ovog crkvenog spisa pisao je Rašanin Grigorije »dijak« četvrtastim ustavnim pismom, s elementima raške kancelarijske minuskule, po čemu se dijelom i vezuje za rašku redakciju, koja se razvila iz zetske.

U pogledu mjesta nastanka, može se reći, da je Miroslavljevo jevanđelje nastalo na Zetskom primorju, najvjerovatnije u Kotoru, zbog čega je uvršćeno u zetsko/dukljansko književno nasljeđe grčko-pravoslavne provenijencije, dakle one, koja se uz pomoć nešto docnije Raške arhiepiskopije i uz izdašnu pomoć raške državne vlasti, postepeno učvršćivala u zetskim prostorima, na štetu katoličkog crkvenog obreda i vjerske literature.

Politika potiskivanja latiniteta u Zeti/Duklji bila je rukovodno načelo u kulturi ranog nemanjićkog perioda. Od književnog kulturnog nasljeđa prisutno je moglo biti još ono, što su skriptori-monasi akumulirali kao sopstveno znanje i na neki način ga ugrađivali u vjerske spise grčko-pravoslavnog istočnog obreda.

Tragovi tih karakteristika prepoznatljivi su i u drugom po redu jevanđelistaru koji se pribraja Zeti, iako joj u osnovi ne pripada. U pitanju je tzv. »Vukanovo jevanđelje« sastavljeno u jednoj pećini »kod grada Rasa« krajem XII vijeka. U vezi s ovom crkvenom knjigom valja istaći, da je do skora pripisivana Nemanjinom najstarijem sinu Vukanu, prvom raškom namjesniku u Zeti. Novija istraživanja su, međutim, pokazala da ovaj crkveni spis nije rađen po Vukanovoj narudžbini, iz opravdanih razloga. Naime, u zemlji u kojoj je katolicizam bio zvanična državna vjera, a uz to Vukan kao njegov pokrovitelj i sam katolik, nije imao potrebe da naručuje pravoslavni jevanđelistar. Čak i da je nosio u sebi neke intimne želje u tom pogledu, on to nije mogao učiniti iz političkog i vjerskog obzira prema katoličkoj zetskoj vlasteli, koja ga je okruživala.

Uostalom, da djelo nije njegovo, potvrdila je i novija naučna ekspertiza, izvršena na samom rukopisu. Ona je pokazala da je preko prethodno izbrisanog imena »Stefan« naknadno napisano Vukanovo ime. Ličnost sa imenom Stefan bio je Vukanov mlađi brat, kojega je njihov otac Nemanja odredio sebi za nasljednika prijestola u Raškoj. Ali, pošto je Vukan zbacio (1202) Stefana i sam se domogao raškog prijestola, neko iz njegove pravoslavne crkvene okoline je došao na ideju da izbriše Stefanovo i preko

njega ispiše Vukanovo ime, zbog čega se do skora vjerovalo da je zetski namjesnik bio naručilac djela. Pošto je to pitanje u osnovi naučno raščišćeno, sljedstveno tome, djelo treba da nosi naziv – Stefanovo jevanđelje.

I pored važnosti razjašnjenja imena naručioca, Stefanovo jevanđelje ima izvjesnog značaja za zetsku književnu situaciju, iako je izvanj nje nastalo. Naime, i u ovom djelu osjeća se donekle katoličko-benediktinski primorski uticaj književne tradicije, posredstvom saradnje na njemu dvojice monaha-Zećana, od kojih je jedan (četvrti po redu) pisao neke djelove ovog aprakosa, a drugi (peti po redu) na njemu sarađivao kao korektor.

Arheografske, filološke, jezičke i leksičke karakteristike Miroslavljevog i »Vukanovog« odnosno Stefanovog jevanđelja, pokazuju da se pod stalnim pritiskom grčko-istočne književnosti i vjeroučenja u Zeti donekele sužavala stara latinska svjetovna i sakralno-književna tradicija, uglavnom se uokvirajući u prostor unutar zidina zetskih primorskih gradova i njihove negdje nešto dalje, a negdje bliže okoline. Sa dolaskom Nemanje na vlast u Zeti započinje proces intenzivirane importacije grčko-istočne crkveno-propovijedne i moralno-poučne biblijske literature, koja je deponovana u pravoslavnim crkvama i manastirima ove pokorene zemlje. Ta literatura različitih žanrova, od crkveno-propovijedne (jevanđelja, mineji, psaltiri, oktoisi itd.) preko moralno-poučne religijsko-filozofske (prolozi, otačnici-tipici i drugo), do građansko-crkveno-kanonske (razni kanoni i nomokanoni, koji se odnose na šire i uže oblasti pravne regulative unutar crkve, relacije crkve i države, i ove prve sa spoljnjim činiocima) u manjem ili većem obimu u bogomoljama, crkvenim i manastirskim bibliotekama, dospijevala je u posjed najprije grčko-istočne, a potom srpske pravoslavne crkve u Zeti. Pa ipak, ta literatura posredstvom crkve i svještenstva mogla je vršiti mnogo manji uticaj nego što se to obično misli na duhovnu nadgradnju zetskog naroda, iz prostog razloga, jer je on u svojoj osnovnoj masi bio katolički. Naime, najgušće naseljeni dio Zete u nemanjićko vrijeme, a svakako i docnije, bilo je Zetsko primorje. Ne raspolaže se pouzdanim, čak ni približnim podacima o brojnoj snazi stanovništva, ove zemlje u naznačenom razdoblju, ali s obzirom na konfiguraciju tla i prirodne mogućnosti društveno-ekonomskog razvoja, s pravom se može pretpostaviti, da je u priobalnom dijelu, zapravo u Zetskom primorju, živjelo oko 70% ukupnog stanovništva, jer je gustina naseljenosti u unutrašnosti zemlje bila relativno slaba. U primorskom pojasu jedina pravoslavna institucija bila je episkopska crkva Sv. Mihailo na prevlaci u Boki Kotorskoj. Međutim, ni uz svu potporu koju joj je pružala srpska crkva, Svetomiholjska episkopija nije mogla da slomi katolički konzervativizam i nametne područnom stanovništvu grčko-pravoslavni istočni obred. Doduše, raznim oblicima djelovanja i širenja vjersko-političke propagande ona je pridobijala za sebe dio pastve, ali taj procenat nikako nije mogao biti visok.

Broj duhovnih središta iz kojih je zračilo pravoslavlje u kojima je pronađena i ostavština crkveno-obrednih i drugih vjersko-poučnih spisa, bio je u disproporciji u odnosu na gustinu crkava i manastira koji su bili žarišta širenja rimokatoličke vjeroispovijesti, latinske pismenosti i književnosti u Zeti nemanjićkog perioda. Latinska kultura i literatura imala je veliku tradiciju postala u dobroj mjeri svojina i nižih socijalnih kategorija društva,

a ne samo povlašćenog aristokratskog sloja. To stoga, što je stvarana i na mjesnom, narodnom, a ne samo na latinskom jeziku. Među manastirima i crkvama, koji su vršili ulogu nosilaca širenja pravoslavlja u Zeti, nekolika od njih bili su posebno aktivni.

Na prvom mjestu valja pomenuti Svetomiholjsku episkopiju na Prevlaci, u kojoj je nađen jedan od najvažnijih spomenika crkveno-pravnog sadržaja – Ilovička krmčija, iz sredine XIII vijeka. Izvjesni tragovi (knjiga inventara arhijerejske crkve) upućuju da je Simeonov tipik, iz treće četvrtine XIV vijeka, bio svojina eipiskopskog manastira na Prevlaci. Fondu prevlačke crkvene biblioteke su još pripadali: dva psaltira, dva oktoiha, Jevanđelje, Apostol, Liturgija (Služabnik), Molitvenik (Trebnik), 6 mineja, Triod, Pravila, Palej, Otačnik i Tipik, takođe iz XIV vijeka. I Gorički prolog iz Goričkog manastira starca Makarija, pripadao je istom vremenu. Ipak, najvažnije knjige istično-pravoslavne provenijencije, različitog literarnog žanra iz XIV vijeka, nađene su u manastiru Sv. Trojica kod Pljevalja. To su nekoliko jevanđelja: jedno starije Četvorojevanđelje s kraja XIII vijeka, odnosno početka XIV vijeka, zatim još jedno Četvorojevanđelje iz XIV vijeka, jedan rukopis s kombinovanim tekstom jevanđelja i apostola iz prve polovine XIV vijeka, jedan Apostol raški iz sredine XIV vijeka, zatim po jedan bugarski i raški Služabnik iz druge polovine XIV vijeka, Psaltir iz prve polovine XIV vijeka dva mineja-služabnika iz posljednje četvrtine XIV vijeka, odlomak iz Služabnika Sv. Simeonu i Savi (Teodosijev), Oktoih prvoglasnik iz posljednje četvrtine XIV vijeka, odlomak Posnog trioda iz XIV vijeka i još nekoliko spisa književno-poučnog sadržaja. U manastiru Nikoljcu kod Bijelog Polja takođe je nađeno nekoliko crkvenih knjiga kao Prolog za zimsku polovinu godine iz sredine XIV vijeka, Paterik-Otačnik manastira Šudikovine (nađen u Nikoljcu), Zbornik (besjedničko-polemički spis) iz XIV vijeka i još neki.

Sam broj nađenih literarnih djela čisto crkvenog i moralno-poučnog sadržaja, i nema osobitog značaja kao pokazatelj o koordinatama širenja pravoslavlja u Zeti, jer su knjige mogle biti izložene raznim oblicima nestajanja i izmještanja. Međutim, manji broj pravoslavnih manastira, u kojima su nađeni crkveni spisi na području Zete, u odnosu na znatnu prevagu katoličkih, ima veću dokaznu težinu u pogledu relativno ograničenog prostora za širenje pravoslavne vjersko-misionarske djelatnosti i grčko-istočne književne produkcije. Drugim riječima, katolicizam u Zeti, osobito u primorskim gradovima s okolinom, uspijevao je da se odupre i odoli svim pritiscima privilegovane raške pravoslavne crkve i da sačuva svoju poziciju vjersko-političkog i vaspitno-obrazovnog društvenog činioca, koji je imao svoje značenje tokom cijele nemanjićke epohe, nezavisno od izvjesnih kriznih situacija, u koje je povremeno zapadao. To će reći da je u sferi vjerske obojenosti i duhovne nadgradnje, nasuprot svim spoljnjim uticajima, Zeta sačuvala samosvojnost svojega bića.

ROMANIČKA ARHITEKTONSKA FAZA

Arhitektonska umjetnost poznodukljanskog perioda, direktni je nastavak prijeromaničke arhitekture, kako po tehnici građenja, tako, donekle, i po koncepcijskim plansko-konstruktivnim projekcijama. Ona neposredno, po svojim graditeljskim obilježjima, predstavlja iskazane domete prijeromanike u zapadnoevropskim ili još bliže – zapadnomediteranskim prostorima.

Taj graditeljski opus nastao je simbiozom elemenata koji su proizišli iz dva osnovna izvora. Prvi emituje elemente kasnoantičke i ranohrišćanske tradicije u Dalmaciji, a drugi se prepoznaje u podržavanju djela savrmene, pa donekle, i starije vizantijske arhitekture. Stariji elementi se provlače posebno kroz idejna rješenja kultnog prostora koji se graditeljski slobodno izvodi, a noviji, neposredno preko uticaja vizantijske arhitekture koja je nastajala u neposrednom susjedstvu.

Rano, prijeromaničko razdoblje u Dukliji traje od IX do XII vijeka. Iako graditeljska djela iz toga doba imaju svojih crta, arhitektura Duklje, ili još šire – Dalmacije, nema naglašene osobenosti, koje bi joj davale pečat stilski zaokružene cjeline. Time je utoliko teže utvrditi koje sakralne spomenike valja uvrstiti u fundus poznodukljanskog graditeljskog razdoblja. Uz sve odsustvo pouzdanih dokaza, koji bi olakšali tipološku identifikaciju pomenutog graditeljskog opusa, ipak, imajući u vidu tehniku gradnje i neke druge karakteristike, koje označavaju arhitekturu prijelaza prijeromanike u romaniku, mogu se akcentirati izvjesna spoljnja obilježja, koja omogućavaju grupisanje određenih spomenika nastalih u toj fazi: To su upravo oni spomenici, koji nekim svojim rješenjima u načinu gradnje, postaju uzori docnijoj romanici.

Okolnost što se Duklja/Zeta nalazila na periferiji vizantijskog političkog uticaja, bila je gotovo presudna za apsorpciju uticaja koji je na nju vršila zapadnoevropska graditeljska sfera. Paralelno s opadanjem kasnoantičke, odnosno ranovizantijske tradicije, dolazi do promjena u razvoju dukljanskog graditeljstva. Neminovna je, dakle, bila njegova naglašena okrenutost Zapadu, posredstvom graditeljskih škola iz srednje i južne Italije.

Primjer spomenika građenog u stilu prijeromanike je crkva Sv. Mihailo na Stonu, zadužbina dukljanskog kralja koji je nosio svečevo ime, s njegovim ktitorskim likom na zidnoj fresci. Riječ je o jednobrodnoj crkvi sa kupolom u sredini i dva zvonika na zapadnoj strani. Fasade ove građevine ukrašene su plitkim pilastrima, koji su, pri vrhu ispod krova zasvedeni slijepim arkadama. Po planu građenja, oblicima i možda vremenu nastanka, ovaj sakralni spomenik je sličan crkvi Sv. Toma u Kutima kod Herceg Novog. Tipološki analognih, mada znatno mlađih spomenika po nastanku, ima rasutih i po Dalmaciji. Nekoliko ih je u samom Dubrovniku. Ti spomenici su prepoznatljivi po još uvijek gruboj tehnici gradnje. Ono što ih vezuje za prijeromaničko graditeljsko nasljeđe je upravo vidljivo u zidanju ravnih površina od grubo tesanog kamena, postavljenog u nizovima, sa plitkim lezenama i slijepim arkadama.

Na istočnoj obali Jadrana ti elementi prijeromanike se vezuju za svojevrsna rješenja plana i zidanja gornje konstrukcije, zbog čega su tako građeni objekti i izmicali istraživačima u pogledu hronološke identifikacije.

Prva zrela romanička karakteristika u dukljanskom graditeljstvu, iskazuje se u novim prostornim koncepcijama i oznakama elevacije kao i novinama u tehnici gradnje. Romanika s tim oznakama nije, međutim, odjednom nastala. Naprotiv, prethodio joj je proces evolucije u koncipiranju elevacije i s njom povezanih plansko-konstruktivnih zamisli i formi. Taj proces je u Duklji/Zeti teško pratiti, s obzirom da se raspolaže s djelimično očuvanim spomenicima, sa stanovišta tehnike zidanja i obrade kamena. Ipak, s tim u vezi valja podvući da su te graditeljske inovacije bile praćene paralelnim razvojem zanatskog ukrašavanja crkava kamenom plastikom visokog dometa. O tome svjedoče ostaci kamenih ukrasa koji su pripadali građevinskom sklopu pojedinih crkava, ili kamenom namještaju koji im je pripadao.

Mada se puzdano ništa ne zna, vrlo je vjerovatno da su postojale onovremene specijalne domaće škole kamenorezačkog zanata, iz kojih su izlazili majstori, čija su djela zadivljavala svijet. Na žalost, od tih vrijednih rukotvorina malo je sačuvano, jer su primorski gradovi, kao urbane sinteze, i njihovi vangradski areali sa sakralnim i profanim spomenicima, bili izloženi stradanjima, oštećenjima, rušenjima, obnavljanjima. Otuda epizodno sačuvani djelovi ne mogu biti dovoljni za rekonstrukciju građevinskih objekata i identifikaciju njihovih stilskih karakteristika.

Grupu romaničkih spomenika u Duklji/Zeti reprezentuje čuvena katedralna crkva Sv. Tripun u Kotoru iz sredine XII vijeka (gradnja započeta 1166). Kotorska katedrala je prvo pouzdano identifikovano graditeljsko djelo zrele romanike u Zetskom primorju i šire. Crkva je tokom svoje duge istorije doživjela mnogo stradanja, rekonstrukcija, dogradnji. Od najstarije građevine sačuvani su istočni travej srednjeg broda, srednja i južna apsida. Svi ostali djelovi objekta prošli su kroz razne faze i prepravke. Ipak, na osnovu sačuvanih djelova i pisanih podataka moguće je izvršiti približnu idejnu rekonstrukciju stare crkve. Bila je to trobrodna građevina sa tri apside i trijemom iznad njih na istočnoj, i dva zvonika (kule) na zapadnoj strani. Spolja je imala oblik trobrodne bazilike sa kupolom u sredini. Stručnom analizom sačuvanih elemenata i raznih prepravki vršenih tokom vremena do posljednje intervencije (1907), približno tačno je dočaran njen prvobitni izgled. Iz suštine analize svih pojedinosti, proizlazi zaključak o nesumnjivo visokoj osposobljenosti majstora graditelja, osobito zanatlija. Otuda se smatra da katedrala Sv. Tripun ima sva svojstva razvijenog romaničkog graditeljstva. Ova građevina, po tehnici zidanja, oblicima otvora, arhitektonskih ukrasa i drugih oznaka, nema prethodnika na istočnoj jadranskoj obali. Po svojim glavnim rješenjima, najbliža je analognim djelima u Apuliji. Crkva nosi pečat dugotrajnih veza Zetskog primorja s gradovima na suprotnoj jadranskoj obali. To nas navodi na pomisao da je, s te prekomorske strane, bar neko od majstora sudjelovao u njenom građenju.

Uza svu sličnost, koju ima sa katedralama u Apuliji, posebno crkvom Sv. Nikola u Bariju, kotorska crkva ima i osobenih obilježja. Naime, njena gornja konstrukcija sa kupolom u sredini, predstavlja prijelaz između apulijskih katedrala trobrodne osnove i drvene gornje konsturkcije, i onih zidanih od tvrdog materijala. Osobena je, ipak, i po tome, što na zapadnoj

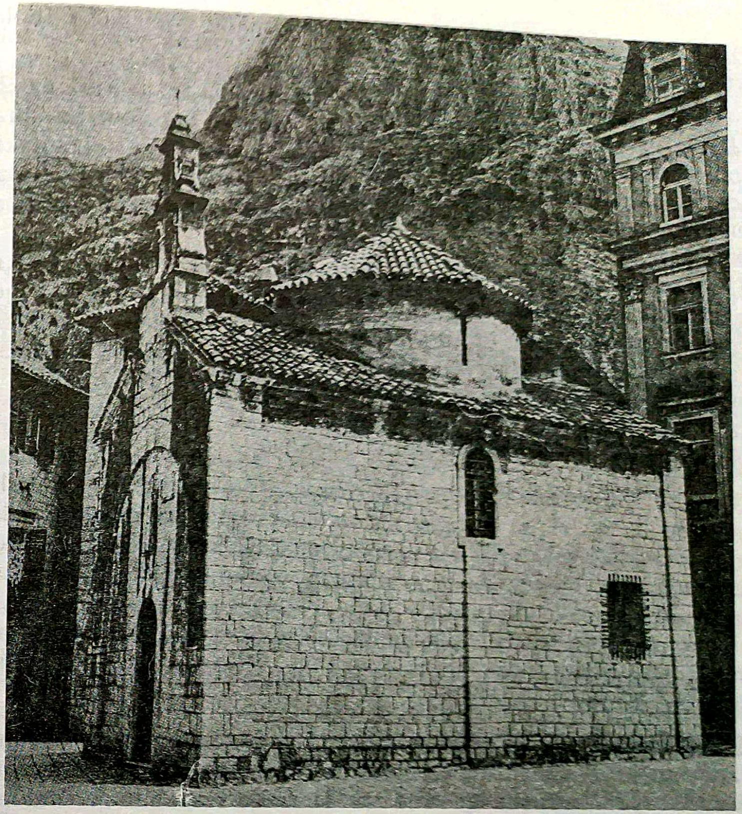
Katedralna crkva Sv. Tripun u Kotoru (zvonici na zapadnoj strani)

strani ima dva zvonika s galerijom. Zvonici na zapadnoj strani kotorske katedrale, jedinstvena su pojava na istočnoj obali Jadrana, čije uzore nije moguće utvrditi. Znamenita kotorska crkva Sv. Tripun je prva i najstarija građevina visoke romanike u Duklji i Dalmaciji. S obzirom da je Kotor tada bio podignut uglavnom od drvenih kuća, izgradnja crkve Sv. Tripun morla je predstavljati izuzetnu novinu, koja je presudno uticala na dalji razvoj urbanizma i graditeljstva, i ne samo u Kotoru. Taj uticaj se brzo reflektovao i na mnogo širem prostoru, pa i u susjednoj Raškoj, prilikom gradnje manastira Đurđevi Stupovi kod Novog Pazara.

Osim katedralne crkve Sv. Tripun, u Kotoru je bilo sagrađeno još nekoliko crkava koje, po graditeljskim odlikama, pripadaju romaničkom stilu. Svojom gustinom unutar gradskih bedema, one pokazuju da je Kotor bio najrazvijeniji grad Dukljanskog/Zetskog primorja. Sve te crkve bile su jednobrodne građevine s apsidom postavljenom na istočnoj strani, sa po tri traveja i zidanom gornjom konstrukcijom. Od njih je bila najstarija crkva Sv. Mihailo sa neznatnim od nje sačuvanim ostacima, na čijim temeljima je u XIV vijeku bila sagrađena nova crkva posvećena istom svecu. Sljedeća, po nastanku, bila je crkva Sv. Luka, podignuta 1195. godine, u vrijeme kad je Zetom upravljao Nemanjin sin Vukan. Sa neznatnim prepravkama iz docnijeg vremena, crkva je gotovo u cjelosti sačuvana. Po tipu je jednobrodna građevina s tri traveja i kupolom u sredini. Gornja konstrukcija u tvrdoj gradnji izvedena je oprezom izraženim u oblikovanju kupole elipsastog, umjesto kružnog izgleda. Iako po građevinskim obilježjima asocira na prijeromaničko vrijeme, po obradi otvora, ukrasnim elementima i načinu zidanja, tipično je romanička građevina. Osim opštih oznaka koje je svrstavaju u romaniku, crkva Sv. Luka je ozidana kamenim kvadrima jednake veličine postavljenih u vodoravne nizove, što se smatra osobenošću zetske arhitekture XII i XIII vijeka.

U gotovo neizmijenjenom prvobitnom obliku, do danas je sačuvana druga po značaju i veličini crkva u Kotoru posvećena Sv. Mariji. Prema građevinskom planu i rasporedu prostora, načinu gradnje gornje konstrukcije, ova crkva, podignuta po prilici na početku treće decenije XIII vijeka, svojevrsna je analogija crkve Sv. Luka. Ima oblik jednobrodne crkve s tri traveja i osmostranom kupolom u sredini. Nešto drukčije je oblikovan samo zapadni travej, iznad kojega je sagrađen svod s rebrima sličnim onima u katedralnoj crkvi Sv. Tripun. Inače, po dimenzijama i boljim konstruktivnim rješenjima ostavila je u zasjenak crkvu Sv. Luka. Može se zapravo reći da je po monumentalnosti i drugim odlikama, po značaju, druga crkva iz grupe spomenika kotorske romanike.

Znatno manjih razmjera i jednostavnija po građevinskoj kontrukciji je crkva Sv. Ana, o kojoj nema pisanih vijesti, ali se na bazi posrednih podataka smatra da je sagrađena u prvoj polovini XIII vijeka. Nezavisno od pomenutih karakteristika, crkva Sv. Ana, po tehnici gradnje, spada u grupu reprezentativnih romaničkih sakralnih spomenika u Kotoru. U pitanju je takođe jednobrodna građevina s tri traveja, ali bez kupole u sredini. Taj elemenat se napušta u gradnji zetskih spomenika, u vremenu koje je nailazilo. Tokom vremena, i na njoj su vršene prepravke i dogradnje (zvonik iznad jednog

Crkva Sv. Luka u Kotoru (kraj XII vijeka)

zapadnog zida i drugo). Zidovi crkve građeni su u oprobanoj romaničkoj tehnici. Na objektu ima više elemenata koji asociraju na viznatijsku arhitekturu.

Graditeljskoj fazi razvijene romanike u Kotoru, pripada i ckva Sv. Pavle, koju je 1263. godine podigao i poklonio dominikancima Pavle Bari. Građevina je dosta dobro očuvana. Imala je jednobrodnu osnovu (u novije vrijeme ispregrađivanu) sa tri traveja. Postavljena je u pravcu sjever-jug, vjerovatno, iz potrebe prilagodljivosti terenu. U pogledu plana građenja, tehnike zidanja i drugog, najviše podsjeća na crkvu Sv. Luka.

Sakralni spomenici, pa i romantički, podizani su i u predgrađima, a nerijetko i u široj okolini primorskih gradova. Među takve spada i crkva Sv. Dujmo u Škaljarima kod Kotora, podignuta na kraju XII ili početku XIII vijeka. Pripadala je tipu dvospratnih romaničkih kapela, s kriptom u donjem, i prostorom za vjernike, u gornjem dijelu građevine. Nije, međutim, utvrđeno da je donja prostorija škaljarske kapele imala funkciju kripte.

Uzdržanost u tom pogledu ne dovodi u pitanje njene romaničke tipološke karakteristike.

Analogna crkvi Sv. Dujmo je dvospratna kapela Sv. Marija na Ratcu kod Bara, tipična romanička građevina te vrste, s kapelom na spratu i kriptom u prizemlju. I po vremenu nastanka mogla je biti »vršnjakinja« crkvice Sv. Dujmo. Po prostornom rasporedu crkva Sv. Marija Ratačka, produžetak je one vrste ranohrišćanskih dvospratnih mauzoleja, namijenjeni antičkim heroinama.

U arealu ostalih zetskih primorskih gradova, malo je ostataka sakralne arhitekture zrele romanike. Tragovi takvih spomenika otkriveni su u sjevernom predgrađu Svača. Na tom prostoru nađeno je nekoliko jednobrodnih crkava sa polukružnom apsidom. Zidane su od grubo tesanog kamena. Na dvjema od njih konstatovani su ostaci romaničkih prozorskih otvora.

Iz doba romanike (kraj XII i početak XIII vijeka) potiče i mala jednobrodna kapela u Budvi posvećena Sv. Savi.

U jednoj od svojih faza gradnje manastirska crkva Sv. Mihailo na Prevlaci kod Tivta, bila je podignuta u romaničkom stilu, po svoj prilici, u drugoj polovini XII vijeka. Bila je to trobrodna crkva s tri apside na istočnoj strani. Srednja od njih imala je polukružni spoljnji oblik; bočne su bile unutra polukružne, a spolja četvrtastog oblika, u čemu je nastavljena tradicija koja je postojala u Duklji ranog srednjeg vijeka. Svojim osnovnim linijama i prostornim rasporedom crkva Sv. Mihailo, bila je nalik na katedralu Sv. Tripun u Kotoru.

Od Prevlačke, bila je bolje očuvana crkva Sv. Bogorodica u Stonskom polju, docnije prozvana Gospa u Lužanima. Projicirana je kao jednobrodna građevina sa polukružnom apsidom na istočnoj, i zvonikom (kulom) na zapadnoj strani. Ima poluobličasti svod, ojačan lukovima naslonjenim na pilastre. Zidovi su građeni u romaničkoj tehnici. Prozor na apsidi ukrašen je plastičnom ornamentikom, koja ima izgled spolja nanesenih kamenih spolija. Sačuvani ostaci koji potiču iz romaničke faze podizanja objekta, pokazuju da je crkva mogla biti sagrađena u drugoj polovini XIII vijeka. Ranija crkva, približno iste osnove, izgleda da je u prizemlju imala manji zvonik, analogan onom u crkvi Sv. Mihailo stonski, kakav se vidi na fresci ktitorskog portreta.

Ranoromanički oblici gradnje jednobrodnih crkava, neodvojivi su od vizantijske šeme upisanog krsta, s prostorom izdijeljenim na tri traveja i kupolom nad onim srednjim. S naznakom tih karakteristika srijećemo se i na katedralnom hramu Sv. Tripun i, posebno, na crkvi Sv. Luka u Kotoru. Odmah se da zapaziti da ova druga građevina ima svojstva vizantijskih jednobrodnih crkava s upisanim krstom. Lukovi (bočni i popriječni) u crkvi Sv. Luka imaju konstruktivnu namjenu, jer se na njih oslanja kupola. I za samu kupolu se može reći da je, uz izvjesna odstupanja, načinjena po vizantijskom uzoru. Bez upuštanja u detaljniju analizu, stoji globalni zaključak, da je crkva Sv. Luka – tipična vizantijska jednobrodna kupolna građevina, s romanički izvedenim oblicima i kupolom u središtu krova. Ispitivanja su pokazala da kotorski Sv. Luka ima svoju analogiju u crkvi »C« ratačkog samostanskog kompleksa. Određenije rečeno, ako se fiktivno izdvoji zapadni travej pomenute ratačke crkve, onda ona postaje svojevrsna replika Sv. Luke kotorskog. Ali, s obzirom da je ratačka crkva starija po nastanku, moglo bi se zaključiti, da su je graditelji Sv. Luke uzeli za tipski »prijedložak«. Nesumnjivo, umjesto ratačke, mogla je poslužiti za uzor i neka druga bogmolja s konstruktivnim oznakama jednobrodnih vizantijske crkve s kupolom, i oblicima svojstvenim romaničkoj aritekturi. Raspoloživi podaci pokazuju da je najstarija jednobodna crkva s kupolom, poznata na obali istočnog Jadrana, bila Sv. Petar na Priku kod Omiša.

Oznake vizantijskog graditeljskog sklopa imaju i sve ostale zetske crkve XI i XII vijeka, kao što su Sv. Mihailo u Stonu, Sv. Toma u Kutima i čitav ansambl crkava dubrovačkog areala. Najmlađa od njih je, po prilici, Sv. Marija u Kotoru, čija kupola predstavlja transformaciju zrelog romaničkog izraza. Može se dalje ustvrditi, da je pomenuta vizantijska graditeljska šema služila za polaznu osnovu građenja svih jednobrodnih kupolnih crkava u Zeti i znatno široj zoni istočnog Jadrana. Za prauzor naznačenog tipa crkava u Dalmaciji i Zeti, služila je najvjerovatnije crkva Sv. Anđeo na Raporu u južnoj Italiji, iako ona nije bila usamljen slučaj sakralnog objekta upisanog krsta.

Po svojim tipološkim karakteristikama skupini zetskih jednobordnih crkava koje u sebi spajaju elemente romaničkih spoljnjih oblika i vizantijske krstoobrazne šeme, pripadaju i dvije poznate crkve u sjeveroistočnom području današnjih crnogorskih prostora.

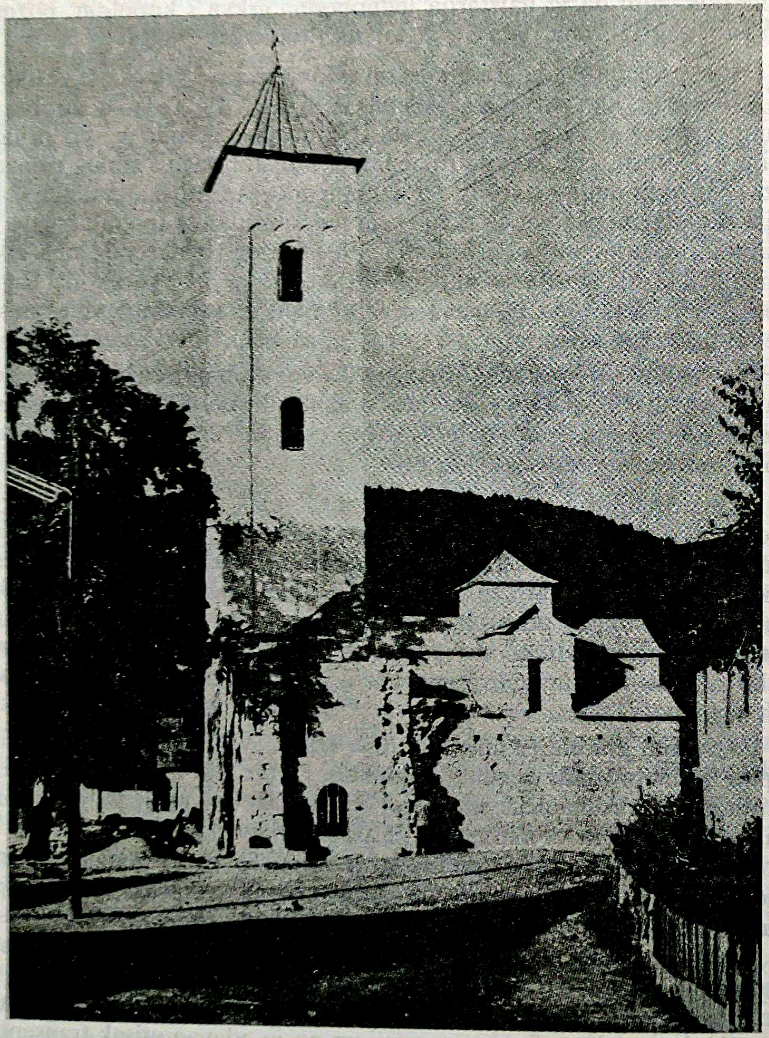
Jedna od njih je Sv. Petar u Bijelom Polju – zadužbina humskog kneza Miroslava, rođaka Stefana Nemanje po ženskoj liniji, za koju se smatra da je morala biti sargađena prije 1690. godine. U nauci se zastupa gledište da je Sv. Petar limski, od 1252. godine, postao središte Humske episkopije. Tokom svojeg dugog postojanja, ovaj hram je pretrpio više rekonstrukcija i dogradnji. U XVII vijeku bio je pretvoren u džamiju. Najnovijim konzervatorsko-restauratorskim zahvatima crkva je vraćena svojemu približno izvornom izgledu.

Po svojim graditeljskim rješenjima crkva Sv. Petar limski, pripadala je skupini jednobrodnih zetskih bogomolja, koje su na sebi imale oznake vizantinističke i romaničke simbioze. Sa zapadne strane imala je impozantan romanički portal sa donatorskim natpisom njenog osnivača u lineti. Njenu jednobrodnu šemu sačinjavala su tri traveja, da se na onaj istočni nastavi apsida, koja spolja i iznutra ima pravougaoni izgled. Apsida je bila zasvedena polukalotom, oslonjenom na trompe u uglovima zidnih završetaka.

Prema izvršenoj rekonstrukciji, građevina je imala tri traveja. Istočni i zapadni bili su zasvedeni poluobličastim svodovima, postavljenim u dužinskom smjeru crkve, dok je srednji, znatno kraći, bio presveden poprijеčno postavljenim svodom. Svojom pozicijom on je odavao utisak transepta, nad kojim se izdiže mala pravougaona kupola. Crkva je zidana od tvrdog plavičastog kamena postavljenog u vodoravne redove.

Rješenja spoljnjih oblika gornje konstrukcije su takva, da se ima utisak, kao da se crkva diže u visinu s postolja upisanog krsta s kupolom u njegovoj osi.

Kule i narteks uz zapadnu stranu crkve su iz druge faze njene dogradnje. Nad narteksom je postavljen poluobličasti svod, oslonjen na bočne kule.

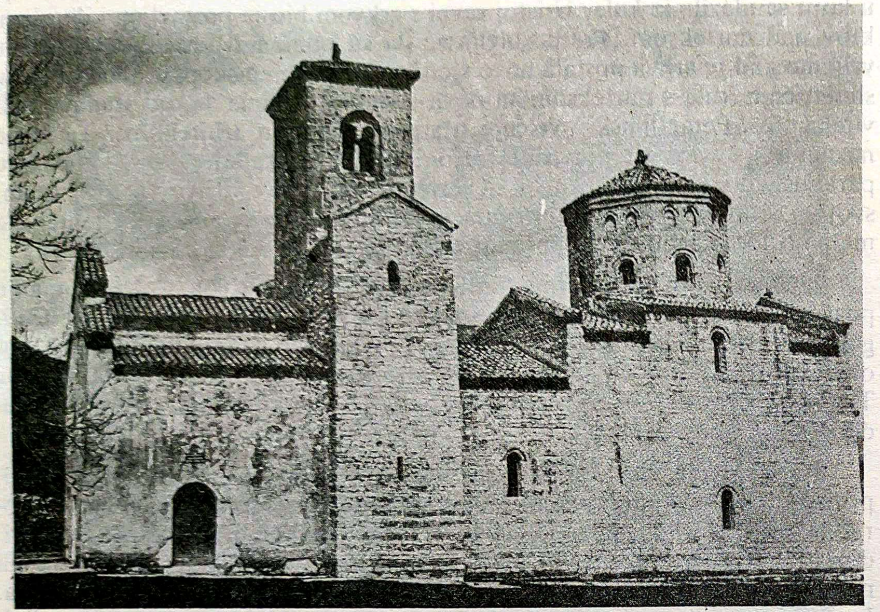
Crkva Sv. Petar u Bijelom Polju (kraj XII vijeka)

Rekonstrukcija dalje pokazuje da je iznad narteksa ležala jedna prostorija u koju se ulazilo iz kula. U istoj ravni s crkvom bio je postavljen i dvoslivni krov nad narteksom. Pretpostavlja se da su pomenuti aneksi dograđeni u vrijeme kad je crkva postala novo sjedište Humske episkopije. Dodaci dviju simetričnih kula s narteksom su nova svojstva, kojima se, od sredine XIII vijeka, Sv. Petar limski uvršćuje u srpsku sakralnu arhitekturu. Tu svoju naznaku još više će potvrditi trećom fazom dogradnje, kojoj pripadaju paraklisi, dozidani uz južnu i sjevernu stranu crkve. Tako će ovaj hram, svojom arhitektonskom transformacijom, proći kroz svojevrsne graditeljske metamorfoze, ostajući svojim najstarijim slojem vezan za zetsku maticu.

U istoj istorijskoj ravni s crkvom Sv. Petar limski stoji i ne manje poznati hram Sv. Đorđije budimljanski (Đurđevi Stupovi) – još od 1219. godine sjedište Budimljanske episkopje. U jedan epigrafski segment tog objekta urezano je da je njegov osnivač bio Prvoslav, sin velikog župana Tihomira, navodno brata Stefana Nemanje. Najvjerovatnije, crkva je sagrađena početkom XIII vijeka.

Po građevinskim karakteristikama, crkva Sv. Đorđije budimljanski, pripada takođe skupini jednobrodnih romaničkih bogomolja zetskih prostora. Imala je tri traveja; nad bočnim su bili postavljeni poluobličasti svodovi, dok je iz srednjeg »izrastala« kupola. U planskoj osnovi crkve veoma su bili naglašeni prislonjeni pilastri, na koje se naslanjala gornja konstrukcija. Istočni i zapadni travej imali su udvojene takve lukove, dok je u sredini, neposredno ispod kupole, bio postavljen po jedan upadljivo duboki luk, zbog čega su više bili nalik na svod za gornju konstrukciju crkve, za koju se može reći da je bila dobro urađena sa svim elementima geometrijskog sklada. Oblik kupole iznutra je kružan, a spolja osmostran. Prozorski otvori i kupolni lukovi grubog su izgleda, što bi moglo da znači da su rezultanta docnijih prepravki, možda iz vremena kad su dograđene dvije povezane priprate na zapadnoj strani crkve, pri čemu treba dodati da se nad onom unutrašnjom uzdiže kupola. Spoljnji zidovi crkve rađeni su od dobro obrađenih kamenih kvadara u vodoravnim nizovima, naizmjenično slaganim: red sige, red kamena, što je zidnoj površini davalo polihromni izgled. Zatvorenu crkvenu masu jedino je »narušavao« povišeni potkupolni dio, kojim se oivičava bočna potkupolna konstrukcija. Prvi dograđeni dio nastao je ubrzo poslije podizanja crkve i imao je funkciju narteksa, kojemu je kasnije pridodata još jedna priprata, iz koje se s istočne bočne strane ulazilo u narteks, a i neposredno, probijanjem otvora kroz zid koji ih je dijelio. Pomišlja se da je narteks s niskim kulama i dvjema bočnim pravougaonim prostorijama, mogao pripadati i prvobitnoj crkvi. Kula nad svodom koji ih je povezivao, vjerovatno je nastala kasnije, što se odnosi i na spoljnju zapadnu pripratu.

Iz rečenog proizlazi da je crkva Đurđevi Stupovi, u svojoj izvornoj varijanti, pripadala jednobrodnim krstoobraznim crkvama, kakve su bile Sv. Luka i Sv. Marija u Kotoru. Tek dogradnjama dodatnih prostorija i drugim prepravkama, posebno naglašenim u gornjoj konstrukciji, ona se uklapa u tipologiju raškog graditeljstva inoviranim oznakama, koje su ga činile prepoznatljivim i samosvojnim. Za obje polimske crkve može se reći da su

Crkva Sv. Đorđije (Đurđevi Stupovi) kod Ivangrada

činile graditeljsku transmisiju između Zete i Raške u vrijeme vladavine Nemanjića, da su zapravo bile svojevrsna spona između tradicije i inovacije.

Grupi romano-vizantinističkih jednobrodnih zetskih sakralnih spomenika pripada, iako pola vijeka mlađa, saborna crkva Uspenje Bogorodice u Morači. Sagrađena je na samom početku druge polovine XIII vijeka. Riječ je o zadužbini Stefana – srednjeg sina zetskog kralja Vukana, prvog nemanjićkog namjesnika u ovoj zasebnoj zemlji. Kako se vidi iz natpisa na nadvartniku zapadnog portala, crkva je podignuta 1252. godine. I moračka crkva dijelila je sudbinu mnogih srednjovjekovnih sakralnih objekata. Više puta je bila razarana, da iza toga uslijede dogradnje i prepravke. Između ostalih, registrovano je njeno obnavljanje iz 1574. godine. Neke indikacije govore da je građevinskih intervencija bilo i docnije, ali se ne zna, da li se i do koje mjere, odnose na glavnu crkvu.

Moračka uspenjska crkva inače plijeni svojom graditeljskom monumentalnošću. U pitanju je jednobrodna građevina sa visoko uzdignutim kubetom i veoma razuđenim unutrašnjim prostorom. Jasno se vidi da je uz zapadnu stranu crkve dograđena priprata, koju zid odvaja od naosa. Strogo u sredini nad naosom postavljena je kupola, oslonjena na četiri snažna pilastra. Na krajevima poprijećne linije potkupolnog prostora, nalaze se oniske pjevanice pravougaonog oblika. Po klasičnoj šemi, i ovaj hram ima na istočnoj strani apsidu, spolja i iznutra polukružnog oblika, dok su đakonikon i proskomidija nastavljeni produžeci pomenutih pjevnica. Paraklis posvećen sv. Stefanu, dodatni je dio uz sjevernu pripratu. Bitnu oznaku gornje konstrukcije čine

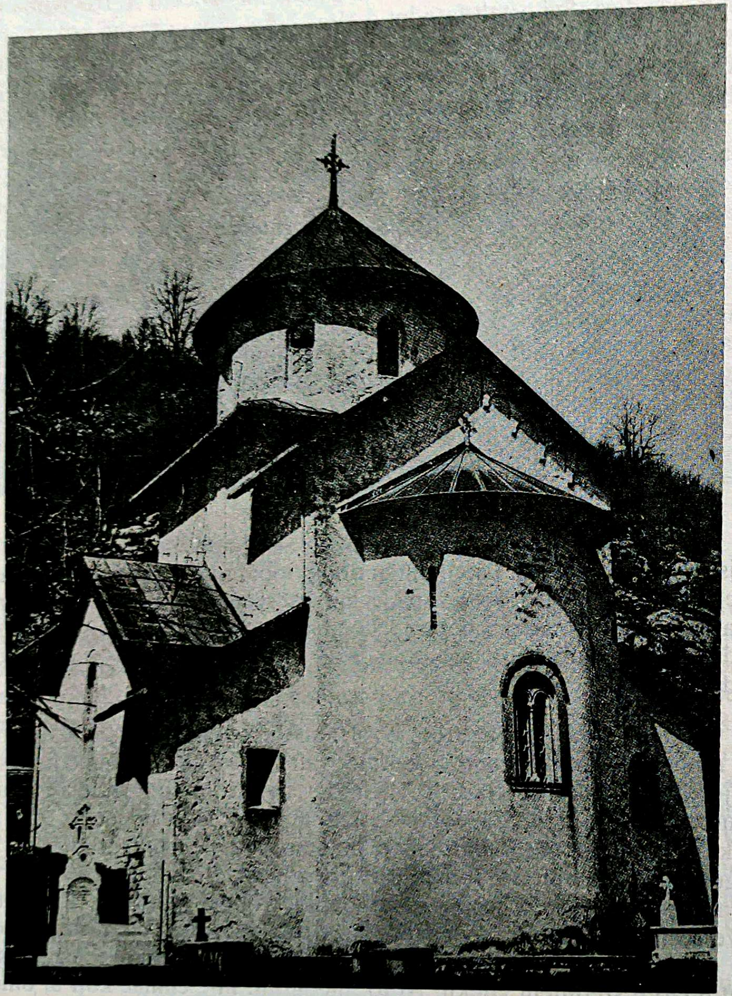
poluobličasti svodovi oslonjeni na zidove, ali bez ojačavajućih lukova. Mada, čini se, bez razloga, svod nad pripratom podupire ojačavajući luk. Spoljnji zidovi crkve građeni su od manjih kamenih kvadara sige, postavljenih u vodoravne nizove. Na fasadnim ravnim površinama, jedino se pokazuju plitki pilastri. Završeci apside i istočnog kalkana oivičeni su frizovima plitkih slijepih arkadica. Svi ostali fasadni djelovi crkve imaju ravne površine. Radi stilskog sklada, moglo bi se pretpostaviti, da su završeci i tih zidnih površina imali slijepe arkadice i vijence, nestale prilikom oštećenja na objektu. Oba portala na crkvi, naročito zapadni, djeluju monumentalno. Arhitektonskim rješenjima prozorskih otvora, osobito kad se imaju u vidu dovratnici i ramovi lineta, dvojni prozori na apsidi, ostali prozori na crkvi, kapiteli na udvojenom prozoru, vijenci koji čine zamjenu za kapitele na jednostrukim prozorima – moračka saborna crkva neodoljivo podsjeća na analogije romaničkih prozora u Kotoru.

Po rasporedu prostora, kompoziciji i obradi cjeline, Bogoridica moračka je tipično romanička crkva. Spolja je vrlo upadljiv njen naglašeni brod, sagrađen u romaničkoj sinhronizaciji elemenata koji odišu jednostavnošću zatvorenog prostora, što zapravo može da navede na pomisao da je prvobitno imala visoki dvoslivni krov. S druge strane, zapaža se da su svi aneksi koje ima, dograđeni kasnije. Svojom planskom osnovom i elevacijom vizantijske provenijencije, crkva djeluje skladno. Plasticitet na kapitelima, međutim, nije na nivou ukupne arhitektonske sinteze.

Za moračku Bogorodičinu crkvu se, sa stanovišta njenih graditeljskih svojstava može reći, da kao i mnogi drugi onovremeni zetski spomenici, nosi u sebi spoj stilova istoka i zapada karakterističnih za visoku romaniku, s nezaobilaznom domaćom notom. Stoga se može reći, da svojim prvobitnim graditeljskim svojstvima spada u zreli zetski romanički opus sakralnog graditeljstva.

Ostatke profane arhitekture u zetskim/dukljanskim primorskim gradovima, mnogo je teže razaznati i identifikovati, usljed odsustva uočljivih stilskih obilježja. U Kotoru, Baru i Ulcinju, čiji su urbani sadržaji temeljito proučeni, fiksirani su djelovi gradskih jezgara, koji potiču iz XII i XIII vijeka. Što se pak tiče identifikacije pojedinačnih profanih građevina, ili nije moguće utvrditi njihovu romaničku pripadnost, ili, ukoliko se to u nekim slučajevima i uspijeva, ostaje neutvrđeno vrijeme nastanka. Za Kotor se, može reći, da je još od ranog srednjeg vijeka zauzimao onaj isti prostor koji je i danas opasan gradskim bedemima. Uz to, utvrđeno je jezgro koje je grad imao u srednjem vijeku. Ni to, međutim, nije činilac koji bi omogućio fiksaciju kuća koje su pripadale romanici.

Sa Starim Barom stvar stoji nešto drukčije. Naime, približno tačno je rekonstruisan dio sagrađen u srednjem vijeku. Ovdje su prepoznatljive neke kuće građene u stilu romanike, ali njihovo podizanje nije moguće precizno datirati. U pitanju su neke višespratne zgrade, podignute na pravougaonim temeljima, čiji je unutrašnji prostor bio izdijeljen drvenim pregradama. One su (zidane su od tvrdog materijala u vodoravnim redovima i bile ukrašene ornamentima) imale oznake romaničkog graditeljstva.

Saborna crkva Uspenje Bogorodice u Morači (sredina XIII vijeka)

U starom Ulcinju, takođe okruženom gradskim zidinama, ustanovljene su lokacije nekoliko stambenih zgrada romanične arhitekture.

Grupi zetskih gradova s utvrđenim ostacima romaničkog profanog graditeljstva, pripada i Svač. Međutim, teren na kojemu su bile podignute stambene zgrade, nije dovoljno istražen i proučen. Potvrdu o prisustvu profane romanike u Svaču, pružaju ostaci apside svačke katedralne crkve, koja je ugrađena u zidine docnije podignute kule-zvonika.

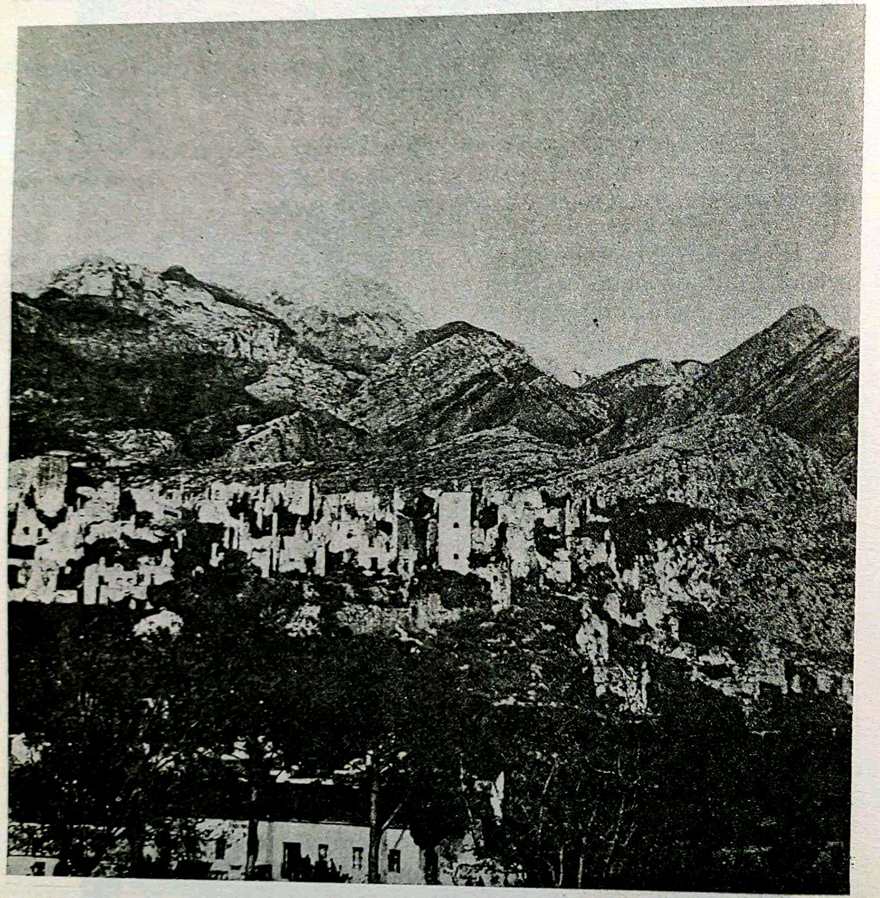
Prema prepoznatim fragmentima vidi se da su romaničkih stambene zgrade u ovom gradu podizane od tvrdog materijala.

Za druge primorske gradove u Zeti, u kojima nijesu vršena sistematska arheološka ispitivanja, ne rasplaže se podacima, koji bi posvjedočili postojanje stambenih zgrada romaničkih graditeljskih oznaka.

Raspoloživi izvorni materijal o profanoj i sakralnoj arhitekturi, ni izdaleka nije dovoljan da pruži predstavu o pravim sadržajem romaničke graditeljske epohe u zetskim/dukljanskim gradovima i vangradskim prostorima. Nezavisno od toga limitirajućeg faktora, sasvim je sigurno, da je srednjovjekovna Zeta u doba Nemanjića, po odlikama graditeljstva (prostorna rješenja, graditeljska tehnika, plastika i drugo) činila svojevrsni urbani ogranak u izvjesnom smislu transformisane zapadnoevropske romanike. Glavno inspirativno izvorište zetskog graditeljstva toga vremena, kako je rečeno, bili su južnoitalijanski apulijski gradovi. Ali, i pored toga što su zetsku arhitekturu snažno zapljuskivali uticaji koji su dolazili sa suprotne obale Jadrana, zvonici s galerijom crkve Sv. Tripun u Kotoru, jedinstvena su pojava, u čemu je zetska arhitektura pretekla svoje prekomorske uzore, što čini osobenost u njenom razvitku.

Granične međaše trajanja razvijene romanike u zetskom graditeljstvu, nije moguće vremenski bliže odrediti. Globalno se može reći da su elementi svojstveni romanici, prisutni relativno duge. S nekim od njih, kao što je slučaj sa polukružnim likom, ušlo se u epohu renesanse. Drugim riječima, uporedo sa prodiranjem gotskog stila u graditeljstvu Zete, mada ne u čistom obliku, žive oznake klasične romanike. Ona traje, iako dijelom ustupa mjesto inovacijama gotičke tipologije. U posljednjim decenijama XIII vijeka, nastaje nova romano-gotska faza, prijelazna pojava, tokom koje se polako, bez agresivne crte, uvlače elmenti gotske arhitekture.

Graditeljske osobinosti u Zeti prijeromaničke i romaničke epohe, iskazane u simbiozi vizantijske planske i konstruktivne osnove i elevacije, sa

Dio srednjovjekovnog grada Starog Bara

romaničkim spoljnjim oblicima, plod su dvosmjernih uticaja, koji su se ukrštali na ovom tlu. Ta pojava se može pratiti na gotovo svim zetskim crkvama, počev od najstarije i najznačajnije, Sv. Tripun, pa dalje redom na onima koje su građene u ovom gradu i na širem prostoru Zetskog primorja. Ipak, izraziti primjer vizantijskog planskog i konstruktivnog spoja i romanskih oblika je – kotorska crkva Sv. Luka. Ona je primjer idealnog plana jednobrodne vizantijske crkve, tipa tzv. upisanog krsta, i jednobrodne romaničke crkve s ravnim zidovima, dvoslivnim krovom i kupolom na sredini. Ovakvo sintetsko rješenje ukomponovano u ovu građevinu proisteklo je iz importovanog romaničkog spoja sa zatečenim elementima vizantijske arhitektonske tradicije. Po prilici, prvi model vizantijskog uticaja na Jadranu bila je crkva Sv. Petar na Priku kod Omiša, da se dalje brzo proširi duž cijele istočnojadranske obale. Plod tog uticaja su i crkve Sv. Mihailo na Stonu i Sv. Toma u Kutima iz prijeromaničke epohe i potom romaničke crkve: Sv. Tripun, Sv. Luka, i dalje redom kotorske crkve do najmlađe Sv. Marije. Pomenuta simbioza stilova zapravo prenosi se na cijelu skupinu jednobrodnih zetskih crkava sa tri traveja. Mada nema neposrednih dokaza, u nauci dominira mišljenje, da je južna Italija bila kolijevka iz koje je proistekla tipologija gradnje jednobrodnih kupolastih crkava u Zeti i Dalmaciji. Za najstariji uzor najčešće se uzima crkva Sv. Anđeo na Raporu u južnoj Italiji. Ispitivanja su pokazala da ova crkva ima mnogo sličnosti sa najstarijim jednobodnim crkvama u Zetskom primorju.

U uticaj vizantijskog ranohrišćanskog graditeljstva, koji je dolazio s prekomorske južnoitalijanske strane, gotovo da i ne bi trebalo sumnjati, kad se zna da je vizantijska vlast bila veoma dugo prisutna, kako u Italiji, tako i na istočnoj jadranskoj obali, nezavisno od toga što se, čas jače čas slabije osjećala, odnosno ponekad bila nominalna a ponekad stvarna.

Sakralni spomenici podignuti u kontinentalnom dijelu Zete u nemanjićkoj epohi, takođe čine svojevrsnu simbiozu vizantijskog graditeljskog plana u vidu upisanog krsta, i romaničkih oznaka građevinske tehnike i ukrasne plastike. Po planu građenja i rasporedu prostora crkve u Zeti, sve do prvih decenija XIII vijeka, bile su prilagođene potrebama zapadnog rimokatoličkog obreda. Podjednako se to moralo odnositi i na bogomolje u visinskom dijelu zemlje. Sinteza vizantijskog plana jednobrodnih crkava s kupolom u sredini s romaničkim oblicima ravnih površina sa pilastrima, polukružnim slijepim arkadama i drugim karakteristikama, došla je do izraza u najstarijim crkvama u unutrašnjosti Zete, u koje spadaju Sv. Petar u Bijelom Polju, zadužbina humskog kneza Miroslava, podignuta prije 1190. godine, a od 1252. godine sjedište Humske episkopije (izmještene iz benediktinskog manastira Sv. Mihailo s Mljeta, podignutog na temeljima starije crkve Sv. Marija, koja datira još iz XI vijeka), zatim Đurđevi Stupovi kod Ivangrada iz početka XIII vijeka, i napokon Uspenje Bogorodice u Morači, zadužbine Vukanovog srednjeg sina kralja Stefana iz 1252. godine.

Kontinentalne zetske crkve prošle su složeni put istorijskog razvitka, od nastanka do poslijeturskih vremena. Hod vjekova i smjene političke vlasti ostavili su na njima svoje tragove. Svaka od njih prošla je kroz razne faze prepravki i rekonstrukcija, intervencija, što naučno nije dovoljno ispitano i

stoga nije moguće pouzdano utvrditi što danas nose u sebi od svojih prvobitnih arhitektonskih i oblikovnih elemenata i ukrasnih sadržaja. U osnovi se, međutim, može tvrditi da sve one imaju snažan pečat zetskog graditeljstva, na čijem su se tlu prelamali i ukrštali stilovi vizantijske hrišćanske ortodoksije i ekspanzivne zapadnoevropske romanike. Sučeljena i utkana u zetsku sakralnu arhitekturu ta dva moćna spoljnja činioca, transformisala su se u svojevrsno domaće graditeljstvo koje čini snažan i nerazlučiv spoj tog dvojstva. Ma koliko bile različite po dimenzijama, prostornim sadržajima, konstruktivnim rješenjima, ornamentalnim oznakama i drugim pojedinostima, sve zetske crkve u primorskom i kontinentalnom dijelu zemlje su plod difuznog vizantijsko-romaničkog uticaja. Dakle, i u ovoj sferi pregnuća i postignutih ostvarenja, Zeta je i u nemanjićkom periodu, ostala sastavni dio zapadnoevropskih civilizacijskih tokova, u čijem kontekstu je odavno bila pronašla sebe i podršku za svoju državnost i samosvojni razvitak.

ROMANO-GOTIČKO GRADITELJSTVO

Okrenutost Zete zapadnom svijetu ostaje nepromijenjena i u predstojećoj fazi graditeljstva, koja je prijelazna i čini spoj romano-gotičkog stila. Vremenski ovo razdoblje okvirno obuhvata raspon od druge polovine XIII do sredine XIV vijeka. Glavne odlike ovoga stila su elementi gotike spolja kalemljeni na romaničke plansko-konstruktivne graditeljske sadržaje. Naime uticaji gotike unose se preko spoljnjih oblika građenja i gotičkih svodova, ali od gotičkih kontruktivnih rješenja nema ni traga na istočnoj obali Jadrana u nazančenom razdoblju. Određenije rečeno, arhitektonski spomenici iz vremena o kojemu je riječ, u osnovi svojoj su romanička graditeljska djela s izvjesnim spoljnjim obilježjima gotičkog stila. Proces graditeljske evolucije ipak je u znaku uspostavljanja ravnoteže romaničkih karakteristika građenja sa spolijama gotičkog stila. I kao što gotika ne uspijeva da se sasvim nametne, tako romanika nije u stanju da se odupre inovacijama.

Romano-gotička faza predstavlja značajno razdoblje uspona zetske arhitekture, naročito u urbano-gradskom području. Ne može se, pri tome, zanemariti da je usponu graditeljstva doprinio društveno-ekonomski razvoj primorskih gradova. Trgovina i zanatsvo dostižu zapažen polet.

Prosperitet Zete kao zasebne zemlje pod nemanjićkom dominacijom, neraskidivo je vezan za ličnost kraljice Jelene Kurtene, udovice Uroša I Nemanjića, koja se na čelu ove zemlje nalazila kao faktički suveren krajem XIII i početkom XIV vijeka. Za tridesetak godina koliko je upravljala Zetom, utisnula je snažan pečat njenom razvitku, posebno u oblasti graditeljstva. Za njeno ime vezano je podizanje znatnog broja monumentalnih sakralnih spomenika u Zetskom primorju i šire.

Graditeljstvo romano-gotičkog stila dobrim dijelom je nastalo pod uticajem novih, tipično gradskih kaluđerskih redova franjevaca i dominikanaca koji su pod kraljičinim pokroviteljstvom, mada ne sami ali najviše oni, unijeli gotičke ideje u građenju crkava i manastira u Zeti u vrijeme Jelenine

vladavine. Uz to, većina novosagrađenih crkava i manastira bila je ustupljena na gazdovanje i upotrebu dvama pomenutim monaškim redovima.

Prijelaznoj fazi romano-gotike u Zeti pripadaju tri tipa crkava. To su: trobrodne monumentalne građevine, jednobordne sa polukržunom apsidom i jednobrodne s pravougaonom apsidom.

Među najstarijim romano-gotičkim sakralnim objektima, tipa trobrodnih građevina, spada impozantna crkva Sv. Srđ i Vakh na Bojani. Pošto je posvećena maloazijskim mučenicima i svetiteljima Srđu i Vakhu, pretpostavlja se da je najstarija crkva bila sagrađena još u vrijeme cara Justinijana I (1527 – 1565). Ta kazivanja, ma koliko bila logična, ne izlaze iz okvira legende. Po prilici, na temeljima prvobitne porušene crkve bila je, krajem XI vijeka, podignuta znamenita benediktinska opatija istog kultnog obilježja, odnosno posvećena istim patronima. Mada ima prilično izvornih vijesti vezanih za ovaj spomenik, ponajmanje je onih koji se odnose na sam objekat. Na osnovu njih, stručnjaci su, ipak, uspjeli da približno rekonstruišu idejni izgled crkve. Kakve je sve graditeljske rekonstrukcije, prepravke i dogradnje pretrpjela tokom mnogih vjekova, teško je reći. Iz raspoloživih izvora se, međutim, pouzdano zna da je kraljica Jelena sa sinovima 1290. godine sagradila crkvu posvećenu svetim mučenicima Srđu i Vakhu. To se vidi iz latinskog natpisa uklesanog u kamenoj ploči, postavljenoj pored zapadnih vrata crkve.

Tipološki je crkva Sv. Srđ i Vakh bila trobrodna građevina pravougaonog oblika, podignuta u pravcu istok-zapad. Brodovi su se spolja i iznutra završavali polukružnim apsidama. Spoljnji i unutrašnji zidovi bili su ojačani plitkim pilastrima, koji su stajali u osovinama konstruktivnog dijela građevine. Duži, spoljnji i unutrašnji zaidovi imali su polukružne lukove. Te karakteristike su izražavale njena romanička svojstva. Gotika je na njoj, pak, prepoznatljiva u nekoliko prelomljenih lukova. Elementi toga stila imaju, međutim, i dublje značenje. Naime, koncepcija zapadne fasade i gornja konstrukcija crkve, jasno potvrđuju da je građena u strogo cistercitskoj gotici. Uzor takvom rješenju valja tražiti u cistercitskim opatijama južne Italije. To bi moglo da znači, da su italijanski majstori sudjelovali u rekonstrukciji Jelenine zadužbine, što je sasvim moguće, jer je zetska kraljica bila u prijateljskim vezama sa napuljskim kraljem Karlom Anžujskim tastom njenog brata Filipa.

Tipu trobrodnih monumentalnih spomenika romano-gotike pripada i katedralna crkva Sv. Đorđije u Baru. Na mjestu gdje je sagrađena prije nje bila je podignuta starija crkva posvećena Sv. Teodoru. Nije utvrđeno kada, ali izvori bilježe da je starija katedrala sv. Teodor izgorjela, pa su Barani na njenim temeljima podigli novu crkvu posvećenu zaštitniku grada, sv. Đorđiji. Na osnovu paralelnog izučavanja pisanih i materijalnih izvora utvrđeno je mjesto na kojem je crkva bila sagrađena. Ustanovljeno je, naime, da se nalazila u južnom dijelu gornjeg grada na zaravni nazvanoj Londža (pojam nastao od riječi loža, što znači, da se u neposrednoj blizini nalazila gradska loža). Iz podataka se saznaje da je starija crkva bila trobrodna građevina i to je gotovo sve što se o njenom izgledu može reći. Za mlađu je, međutim,

utvrđeno da je takođe bila trobrodna crkva, ali mnogo većih razmjera. Raspoloživi podaci su u osnovi omogućili idejnu rekonstrukciju njenog unutrašnjeg i spoljašnjeg izgleda. Pored samih zidova na zapadnoj i južnoj strani otkriveni su fragmentarni ostaci svodnih rebara i kamene plasitke, najvjerovatnije s razrušenog portala, koji, po ornamentalnim motivima i načinu obrade, pripadaju ukrasnoj tehnici crkava u Zeti i na širem prostoru iz XIII i prve polovine XIV vijeka. Izvorni materijal, mada nepotpun, potvrđuje da je mlađa crkva imala pravougaonu osnovu i bila postavljena u smjeru istok-zapad. Unutrašnji prostor po dužini bio je izdijeljen na tri broda, koji su se na istočnoj strani završavali polukružnim apsidama. Poprečno je crkva bila podijeljena na četiri jednaka traveja. Oslonce gornjeg konstruktivnog dijela građevine činili su, vjerovatno, zidani stupci postavljeni između centralnog i bočnih brodova, zasvođenih krstastim svodovima, sa lako profiliranim rebrima, po tri sa svake strane. Crkva je i sa spoljnje strane takođe imala trobrodni izgled. Centralni ulaz se vjerovatno nalazio na sredini zapadnog zida i, kako se pretpostavlja, imao oblik reprezentativnog portala. Iznad portala na toj strani bila su, kako se smatra, ugrađena dva uska prozora gotičkih linija s rozetama. Stiče se utisak da je, prema arhitektonskom planu i konstruktivnim rješenjima, crkva mogla nastati u doba zrele romanike krajem XII i početkom XIII vijeka. Međutim, kompoziciona struktura zapadne fasade i njenih karakterističnih gotičkih stilskih linija idu u prilog tvrdnji da je katedrala Sv. Đorđije zidana prema cistercitskim uzorima, tipičnim za crkvu Sv. Srđ i Vakh. Imajući u vidu prvi činilac, moglo bi se pretpostaviti da je crkva graditeljski monument zrele romanike, što nije bez osnova. U međuvremenu je, iz nepoznatih uzroka, morala pretrpjeti ozbiljna oštećena. Stoga je u prvoj polovini Jelenine vladavine, bila prestrojena i nanovo podignuta u romano-gotičkom stilu, kako to potvrđuju elementi graditeljske sinteze.

Skupini dviju prethodnih, pripada i crkva Sv. Nikola ispod brda Taraboša kod Skadra, s albanske strane obale rijeke Bojane. Arhiepiskop Danilo II navodi podatak da je ovu crkvu sagradila kraljica Jelena, da u njoj provede kraj života kao monahinja. Crkva je imala pravougaonu osnovu i bila postavljena u pravcu istok-zapad. Znatno je manjih dimenzija od dvaju pomenutih monumenata. Po tipu je bila trobrodna građevina. Srednji brod se završava na istoku polukružnom apsidom. Bočni od srednjeg broda bili su odvojeni zidanim četvrtastim stupcima, razvedenim u obliku polukružnih lukova, na koje se oslanjala ivica zidova. Na zidove su bile postavljene drvene grede, potporni oslonci dvoslivnog krova, po čemu je ova crkva bila drukčija od ostalih istog tipa. Postoji tvrđenje, izvedeno iz zamišljene rekonstrukcije građevine, da je crkva bila namijenjena bogosluženju pravoslavnog istočnog obreda, što odudara od podataka, prema kojima je kraljica Jelena u ovoj svojoj zadužbini provela ostatak života kao monahinja, kad se zna da je bila katolkinja. Crkva Sv. Nikola pod Tarabošem nije imala neke stilsko-graditeljske osobenosti u šemi i konsturkciji, po kojima bi se razlikovala od dviju prethodnih. Naprotiv, nosila je oznake romano-gotike i po izgledu i po vremenu nastanka, jer se smatra da je sagrađena na prijelazu iz XIII u XIV vijek.

Na poluostrvu Ratcu između Sutomora i Bara postojao je čuveni benediktinski manastirski kompleks, u kojem je monaški život tekao neprekidno od XI do XVI vijeka. U sastavu tog složenog ansambla objekata, bila je znatno poodmakla u građenju nikad dovršena, tzv. »B« crkva, posvećena najprije sv. Mihailu, a potom sv. Mariji (Bogorodici). Na latinskom natpisu ugrađenom u sjeverni zid, stoji podatak da je ova crkva sagrađena 1347. godine. Po dimenzijama, bila je to najveća crkva započeta na tlu Zete. Sagrađeni dio objekta došao je do faze, kakvom je do nas doprla. Po dužini crkva je postavljena u pravcu istok-zapad. Teren na kojemu je građena bio je nagnut prema istoku, tako da su zidovi na toj strani visoki do četiri metra, a oni na zapadu svega metar, iako leže u istom nivou. Strmi teren prema istoku trebalo je iskoristiti za podizanje kripte, nad kojom bi bila sagrađena crkva. Bogomolja je bila zamišljena kao trobrodna građevina, čiji bi se brodovi završavali apsidama na istočnoj strani. Objekat je interesantan po tome što se između dvije bočne polukružne, u ravni srednjeg broda, nalazila pravougaona apsida, plod posrednog uticaja cistercitske arhitekture. Dio objekta koji je sačuvan pruža elemente za iscrtavanje mogućeg izgleda gornje konstrukcije crkve. Sjeverni dio te konstrukcije trebalo je da bude sagrađen znatno iznad visine poda kripte. Nad njim bi bio postavljen plato za pod crkve a pod njim, upravo ispod srednjeg svoda postavljenog nad kriptom, bio je fiksiran prirodni ulaz u kriptu. Slobodni oslonci, koji su odvajali bočne od srednjeg broda, mogli su biti konstruisani kao stubovi ili kao stupci. Ima se, dalje, utisak da su bočni, a možda i srednji brod, trebalo da budu zasvođeni. Na sagrađenom dijelu crkve uočljiva je visoka tesarska tehnika, predstavljena u dvobojnoj obradi fasade od bijelog i crvenog kamena u vodoravnim redovima, čemu treba dodati analogan sklad zidova i pilastera.

Ratačka opatija je značajna i po tome jer su u okviru njenog graditeljskog kompleksa najbolje sačuvani ostaci profanih objekata, među kojima se ističe tzv. klauster »D«. Taj pojedinačni objekat upućuje na pomisao o mogućoj kompoziciji klaustera na sjevernoj strani crkve.

Crkva »B«, Sv. Marija na Ratcu, zadržala je u arhitektonskoj konstrukciji (trobodni plan sa drvenom gornjom konstrukcijom), projektnu osnovu benediktinskih opatija u južnoj Italiji, koje su bile svojervsni predužetak tradicije ranohrišćanske bazilike. Posredno se te karakteristike iskazuju na crkvi Sv. Marija, nezavisno od toga što su klasična vremena takvog graditeljstva već odavno bila prošla. Pa, i pored tih konstruktivnih komponenata, koje odišu tradicionalizmom, crkva Sv. Marija, zadršala je trobrodnu osnovu sa četiri traveja i tri aspide na istočnoj strani. Njome se, okvirno, i završava tip trobrodnih romano-gotičkih sakralnih spomenika u Zeti.

Jednobrodna crkva s polukružnom apsidom, mada tipološki nije nova, može se smatrati standardnim oblikom sakralnog spomenika u Zeti romano-gotičkog prijelaznog perioda. Po pravilu crkve tog tipa imale su memorijalnu privatnu namjenu kao grobne kapele, a mogle su da služe i kao javne bogomolje. Veće jednobrodne crkve sa polukružnom apsidom, najčešće su imale višestruku namjenu, što je moguće razaznati prema tragovima stalnog ili pokretnog namještaja u komparaciji s razvijenijim sakralnim objektima.

I pored svoje jednostavnosti u pogledu rasporeda i funkcije prostora, jednobrodne crkve s polukružnom apsidom, imaju nesumnjiv značaj za istoriju arhitekture u Zeti, ne samo u pogledu identifikacije zanatske vještine i umjetničkih dometa sredine u kojoj su nastale, već često i stoga jer nose pečat određene faze graditeljstva. Te za oko jednostavne građevine, mogu biti svjedočanstva visokog graditeljskog dometa naznačene epohe.

U masi jednobrodnih crkava sa polukružnom apsidom u Zeti prijelaznog perioda, privlače pažnju četiri, od kojih dvije veće sa drvenom gornjom konstrukcijom i dvije manje sa svodovima, ne zbog neke osobenosti, jer se po tome ne razlikuju mnogo od drugih, već zato što je, prema raspoloživim podacima, moguće približnije odrediti njihovu dataciju.

Jedna od dviju većih je katedralna crkva Sv. Jovan u Svaču, davnašnjem dukljanskom episkopskom gradu. Misli se da je bila posvećena pomenutom patronu, zaštitniku grada. Uz samu crkvu nalazila se kula-zvonik, elemenat koji opredjeljuje njen katedralni rang. Crkva Sv. Jovana u Svaču, čiji ostaci još uvijek odolijevaju zubu vremena, sagrađena je, kako se razaznaje iz otučenog latinskog natpisa pored zapadnih vrata, 1300. godine. Građevina je imala izduženu, donekle deformisanu pravougaonu osnovu, valjda zbog potrebe prilagodljivosti terenu. Po dužini je ležala u pravcu istok-zapad. Na istoku je imala polukružnu apsidu, zasvođenu polukalotom. Sama apsida našla se kasnije ugrađena u kulu-zvonik, sazidanu u jednostavnoj romaničkoj tehnici. Zidovi su podignuti od ovlaš klesanih kamenih kvadara u vodoravnim nizovima. U južnom dijelu zida ima nekoliko manjih prozorskih otvora, među kojima i jedan s prelomljenim lukom. U istočnom dijelu crkve, odvojenom izdignutim parapetnim zidom, nalazio se prostor za hor. Crkva je morala imati drvenu gornju konstrukciju.

U selu Raši, sjeverno od Skadra, na albanskoj teritoriji, nalaze se ostaci druge velike jednobrodne crkve posvećene takođe sv. Jovanu, koja je činila sastavni dio ansambla srednjovjekovnog benediktinskog manastira. Iz izvora nastalih u XIV vijeku, u kojima se manastir pominje, ne može se ništa određenije reći o podizanju same crkve. Na osnovu identifikovanih ostataka građevine, vidi se da je imala izduženu pravougaonu osnovu sa polukružnom apsidom na istočnoj strani i da je ležala u liniji istok-zapad. Zidovi su joj sačuvani u neznatnoj visini. Sudeći po projektnom planu i mjernim proporcijama, izvjesno je da je objekat morao imati gornju konstrukciju od drveta sa dvoslivnim krovom. Uz crkvu je bila sagrađena visoka kula-zvonik, što asocira na značaj koji je morala imati. Oba objekta, crkva i zvonik, zidani su u dobroj graditeljskoj tehnici. Po načinu gradnje i drugim svojstvima, rašanska crkva Sv. Jovan bila je rezultanta uticaja novih kaluđerskih redova, što znači da je sagrađena najkasnije krajem XIII vijeka. Prema tome, biće najbliže istini da je po vremenu nastanka, savremena svačkoj katedrali. Otuda, ma koliko bilo mutno, nije neosnovano predanje da je podizanje ove bogomolje takođe pomogla kraljica Jelena.

Grupi manjih jednobodnih crkava sa svodom i polukružnom apsidom, pripada relativno dobro očuvana crkvica. Sv. Katarina, podignuta u južnom dijelu Starog Bara. Sazidana je iznad jedne ulice, zbog čega je nalik na dvospratnu kapelu. Spoljnjim zidovima je oslonjena na susjedne zgrade, što

podstiče na misao da je u pitanju privatna kapela. U donjem dijelu ima snažan prelomljeni svod podignut nad ulicom, a gornji njen dio je kapela s polukružnom apsidom na konzoli; prethodno je bila zasvedena prelomljenim svodom. Spoljnji zidovi su građeni u vodoravnim redovima zidanika od bijelog i crvenog kamena, nizanog u nepravilnoj ritmici. Mala crkva Sv. Katarina predstavlja tipičan spomenik prijelaznog romano-gotičkog stila, u čijim svodovima se naizmjenično smjenjuju romanički i gotički oblici. Time što je, po tehnici gradnje slična franjevačkoj crkvi u Baru, smatra se da bi mogla poticati iz istog vremena, naime s kraja XIII vijeka.

Među najbolje građenim spomenicima prijelaznog doba na tlu albanskog, onda Zetskog primorja, spada crkva Sv. Marija kod Danja. Istraživači je prikazuju kao reprezentativni spomenik po svim obilježjima. Bočne zidove crkve, spolja i iznutra, ukrašavaju prislonjeni lukovi. Zapadni portal i simetrično postavljeni prozori su tipično gotički elementi.

Prozorski okviri i okulus iznad portala ukrašeni su ornamentikom, a na ivičnom dijelu zidnih ramova utisnut je arkadni friz. Crkva je građena od crvenih i bijelih obrađenih zidanika. Naizmjenično smjenjivanje romaničkih i gotičkih oblika kao i slijepi lukovi na bočnim zidnim fasadama, snažno asociraju na analogne karakteristike crkve Sv. Srđ i Vakh, što dovodi u vezu vrijeme njihovog nastanka.

Grupi sakralnih objekata prijelaznog romano-gotičkog perioda pripadaju jednobrodne crkve s pravougaonom apsidom i drvenom gornjom konstrukcijom. Da bi bila razumljiva jedinstvenost njihovih oblika, valja najprije ukazati na njihovu svrsishodnost. Po dimenzijama su impozantne i nemaju zasvođenih prostorija, osim apside, a fasade su građene tako da imaju simetrično raspoređene otvore. Naglašeno gotičke linije, jedna je od uočljivih njihovih odlika. Pomenuta obilježja ih čine tipičnim bogomoljama kaluđerskih redova franjevaca i dominikanaca. Zbog racionalnosti prostora, takve crkve su podizane i van manastirskih kompleksa pomenutih monaških redova, ali svakako pod njihovim uticajem.

Mada ni jedna iz grupe pomenutih crkava, nije u potpunosti očuvana na području Zete, najčešće, na osnovu ostataka temelja, djelimično zidova i drugih djelova, približno je moguće rekonstruisati njihove bitne arhitektonske karakteristike.

Prava kolijevka jednobrodnih crkava s prvougaonom apsidom su srednjoitalijanske pokrajine Toskana i Umbrija. U tom dijelu Italije dominikanci i franjevci su uspjeli da se nametnu izgradnjom bogomolja, u kojima se, u vrijeme obavljanja vjerskih obreda, mogla smjestiti velika masa vjernika. Građevinski su te crkve pravljene veoma solidno i jednostavno, ali i estetski dopadljivo. To je donosilo znatne materijalne uštede i stvaralo utisak skromnosti, analogno regulama ponašanja dvaju monaških redova.

Sve te crkve bile su jednobrodne sa pravouganom ili poligonalnom apsidom, ali ima i slučajeva, da su uz glavnu, podizane još po dvije bočne apside. Ima ih i sa po više manjih apsida, s obje strane glavne apside na istoku. Tako poređane apside, svojim otvorima bile su okrenute prema poprečno postavljenom brodu u istočnom dijelu crkve. Ta kompozicija prostora stvarala je utisak transepta. Ansambl od više apsida služio je

paralelnom izvođenju više vjerskih obreda. U prostorno velikom naosu crkve moglo je stati mnogo vjernika.

Prve dominikanske crkve u Zeti nijesu sačuvane, ali se smatra da se u osnovi nijesu razlikovale od franjevačkih, zbog čega su uvrštene u istu tipološku grupu.

Prema pisanim svjedočanstvima, prve jednobrodne crkve sa pravougaonim apsidama u Zeti građene su na kraju osme i početkom devete decenije XIII vokela.

Najstarije manastire povjerene na upravljanje i korišćenje franjevcima i dominikancima u Zeti i crkve podignute u njihovom ansamblu, prema pisanim izvorima, sagradila je kraljica Jelena.

Prvi od njih je poznati franjevački manastir u Kotoru, podignut nedaleko od južnih gradskih vrata, na Šuranju, 1288. godine. Izvori navode da je 1538. godine manastir oštećen u vrijeme sukoba Mlečana sa Hajrudinom Barbarosom, i potom bio obnovljen. Godine 1657, po naređenju mletačke Sinjorije, bio je porušen da ga Turci ne bi iskoristili kao utvrđenje prilikom opsade Kotora.

Krajem prve poratne decenije (1954) otkopani su ostaci manastirskog kompleksa, među kojima i djelovi zidova crkve, čiji patron nije poznat. Ustanovljeno je da je crkva bila jednobrodna građevina dosta velikih dimenzija. Oltarski prostor (apsida) na istoku, imao je oblik kvadrata i vjerovatno bio zasveden, po prilici krstastim svodom s rebrima, čiji su ostaci nađeni u šutu prilikom arheoloških iskopavanja. Uz sjeverni zid crkve bila je podignuta mala kapela, s iznutra polukružnom i spolja trostranom apsidom. Rekonstrukcija nacrta objekta pokazuje da je naos bio pregrađen popriječnim zidom, vjerovatno u obliku parapeta, s ulazom na sredini. Smatra se da je istočni dio bio namijenjen za hor, a zapadni za vjernike. Nad naosom se morala uzdizati drvena gornja konstrukcija. Južno od crkve bile su sagrađene ostale manastirske zgrade. Unutar porušenog dijela, vjerovatno nekog klaustora, nađeno je više grobnica u kojima su bili sahranjeni ugledni Kotorani.

Izvori pominju u Starom Baru dva franjevačka manastira. Za jedan se navodi da je bio sagrađen na brežuljku izvanj grada, dok se drugi nalazio unutar podgrađa. Arheološka ispitivanja nijesu potpuno potvrdila pisane podatke. Među njima postoji samo djelimično slaganje. Naime, u sjevernom dijelu grada pronađeni su ostaci crkve, čiji je patron sv. Marko. Vjeruje se da je upravo ta crkva pripadala barskom manastirskom kompleksu, koji je podigla kraljica Jelena 1288. godine. Crkva je u dobrom stanju očuvana do 1912. godine, kad je stradala prilikom eksplozije u njoj smještene municije.

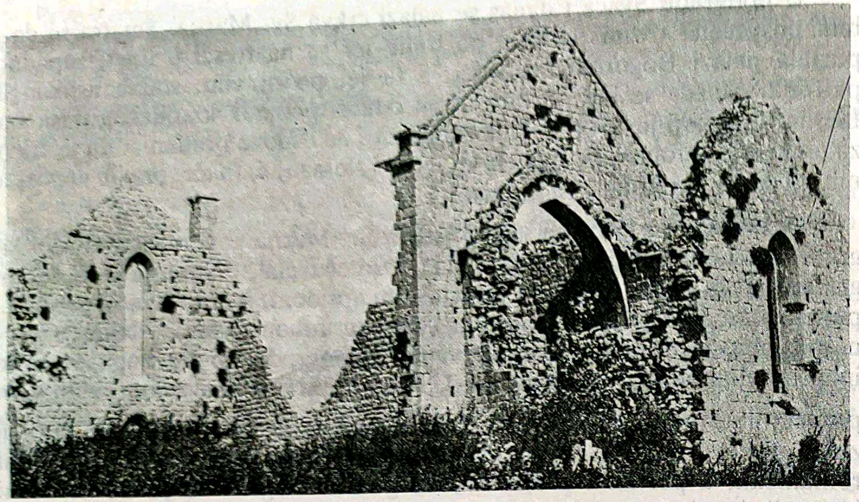
Crkvu Sv. Marko karakterisala su jednostavna rješenja gornje konstrukcije. Ne samo da joj je pravougaona apsida bila zasvedena, već isto tako i naos, podužno postavljenim poluobličastim svodovima. Imala je, zatim, četirii traveja sa bočno prislonjenim pojačanim lukovima. Uz istočnu polovinu sjeverne strane zida nalazila se mala kapela, a uz zapadnu polovinu istog tog zida bio je podignut zvonik (kula). Crkva je zidana od dobro obrađenih kamenih kvadara sive i crvene boje, postavljenih u vodoravnim redovima. Pojedini njeni djelovi (portal i prozori) bili su ukrašeni romaničkim plastičnim ornamentom. Po svim graditeljskim elementima čini se da je mogla biti podignuta krajem XIII vijeka.

U podgrađu Svača i danas se nalazi crkva Sv. Marija. Smatra se da je bila posvećena ovom patronu po tome jer se na fresci u lineti zapadnog portala nalazi Bogorodičina slika, a tu je, po pravilu, stajao uslikan lik patrona. Možda se baš na ovu crkvu odnosi podatak katoličkog misionara Leonardija, koji je 1642. godine zabilježio, na osnovu predanja, da je crkvu, za tamošnje katolike, podigao kralj Uroš I Nemanjić. Inače, pravih neposrednih vijesti o gradnji crkve – nema.

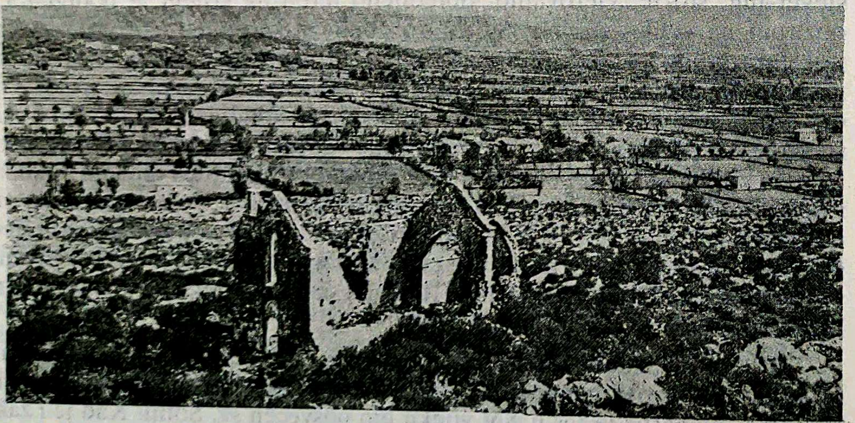
Nezavisno od izvornih vijesti, crkva Sv. Marija govori sama o sebi kao graditeljski objekat time što je dosta dobro očuvana. Po tipu je jednobrodna građevina, iz grupe crkava sa četvrtastom apsidom, iz prijelaznog perioda. I pored oštećenja, pruža osnov za potpunu rekonstrukciju. Njen naos je najprije bio zaštićen dvoslivnim drvenim krovom, dok je pravougaona apsida imala prelomljen poluobličast svod. Naos je pregradnim zidom, vjerovatno parapetnim, i prolazom u sredini bio razdijeljen na prezviterijanski dio i dio za vjernike. Prozorski otvori imaju gotičke oblike, dok je lineta u portalu romanička, a portalski profili takođe gotički. Sagrađena je od obrađenih kamenih kvadara u vodoravnim redovima. Plan joj je strogo geometrijski, sa dobrim konstruktivnim rješenjima. Navedeni podaci govore u prilog tvrdnji da je crkva mogla biti sagrađena na početku posljednje četvrtine XIV vijeka.

Crkvu Sv. Marija u Budvi sagradili su, još u IX vijeku (840), benediktinci, a u izvorima se pominje i 1166, kao i 1346. godine. Zabilježen je, dalje, podatak da je u XVII vijeku pripadala franjevcima. Po tipu je jednobrodna građevina sa pravougaonom apsidom, ali je bila postavljena u pravcu sjever-jug, što je, vjerovatno, opredijelio teren na kojem je podignuta. S obzirom na veliku starinu, Sv. Marija budvanska je morala prolaziti kroz više faza građenja, dok je dobila oblik koji danas ima. Njen najstariji dio moguće je, međutim, izdvojiti. Riječ je o južnom dijelu naosa i apsidi. Oba ova fragmenta zasvedena su grubo građenim prelomljenim svodovima. Ako se pođe od planske osnove i konstrukcije objekta, reklo bi se da je crkva nastala krajem XIII ili početkom XIV vijeka. Tu postavku dijelom podupire i tip latinskih slova na natpisu u sjevernom dijelu zida. Pošto arheološki nije istražena, teško je reći da li je u strukturi gradnje njenog današnjeg izgleda sačuvano nešto iz njene najstarije faze. Dio prostorija na sjevernoj, istočnoj i zapadnoj strani dograđen je u XVII vijeku, iz kojeg vremena je, vjerovatno, i njen današnji zvonik.

Istočno od Skadra, u selu Šati, na desnoj obali Drima, u Albaniji, nalaze se razvaline starog benediktinskog manastira Sv. Nikola. Prema pisanim izvorima, manastir je još u XV vijeku bio posvećen sv. Sofiji. Kad je i zašto došlo do promjene patrona, ostaje otvoreno pitanje. Zna se međutim, da je u vrijeme turske vladavine manastir opustio, i da je na ruševinama starog objekta zaživio novi kult. Nekoliko pisaca koji ga pominju, navode da je samostan imao dvije crkve. Veća, jednobrodna, imala je izduženu pravougaonu osnovu, sa četvrtastom apsidom na istoku i kulom-zvonikom na zapadnoj strani, kroz koju se ulaziko u crkvu. Nad naosom bila je postavljena

Crkva Sv. Marija u Svaču (ostaci ruševina)

drvena krovna konstrukcija, dok se za apsidu smatra da je bila zasvedena. Obje crkve rađene su u istoj graditeljskoj tehnici. Zidane su od manjih obrađenih kamenih kvadara u vodoravnim redovima. U manastirskim ruševinama pronađen je latinski natpis, koji se ne može u potpunosti pročitati, ali se zasigurno u njemu pominju kralj Uroš i starješina manastira. Samim tim, što se u tekstu ne pominje kraljica Jelena, pod Urošem bi valjalo podrazumijevati Uroša II (kralja Milutina). Za manju crkvu se zna toliko da je bila dvospratna kapela, tipa one Sv. Dujmo u Škaljarima kod Kotora. Nastanak samog manastira ostaje nepoznat, ali, podatak da je najprije bio posvećen sv. Sofiji, govori u prilog njegove velike starine.

Unutar starog grada Skadra nalazila se srednjovjekovana katedrala Sv. Stefan. Bila je to dosta velika građevina pravougaone osnove s isto tako pravougaonom apsidom na istoku. Crkva je imala drvenu krovnu konstrukciju. Nad apsidom bio je postavljen krstasti svod s rebrima, tipičan za zetske crkve s kraja XIII i početka XIV vijeka. Zidana je od obrađenih kamenih kvadara u uobičajenim vodoravnim nizovima. Portal crkve koji se nalazi na južnoj strani mnogo je nalik na onaj u crkvi Sv. Srđ i Vakh na Bojani, dok lineta nad portalom ima četvrtast okvir, tipološku oznaku veoma rasprostranjenu u Apuliji. Na osnovu jednog pisanog traga iz 1319. godine, u kojemu se pominje gradnja hora, zatim na osnovu planske šeme, rebrastog svoda i oblika portala, s dosta vjerovatnoće bi se moglo tvrditi da je crkva Sv. Stefan u Skadru dovršena na samom kraju druge decenije XIV vijeka.

Podložna uticajima koji su zračili sa Zapada i u arhitektonskoj crkvenoj umjetnosti prijelaznog romano-gotičkog stila Zeta, ipak, nije bila zemlja koja je bukvalno podražavala tuđe uzore ili ih prosto kopirala. Ona je iz zapadnoevropskog graditeljstva sakralnih objekata, i ne samo u romano-gotičkoj fazi, preuzimala one elemente građenja koji su novopodignutim crkvama davali bolju statiku, bolje aerodinamične linije, pogotovu kad je sve to bilo moguće uskladiti s racionalnim činiocem i namjenskom funkcijom.

U simbiozi romaničkih rješenja, već odavno odomaćenih, sa gotičkim, češće linijiskim i estetskim nego konstruktivnim oblicima, prijelazna graditeljska faza u Zeti, održala je potpunu ravnotežu. Odbljesci, pak, starijih tradicionalnih uticaja, koji su se tu i tamo pojavljivali, više su spontane refleksije davnine, nego nastojanje da se strarije (ranohrišćanske) pojave nanovo oživljuju.

Uz sve, dakle, što je dolazilo spolja kao odbljesak stranih, prvijenstveno italijanskih uticaja inercijom romanike i gotičkih inovacija, koje su posredovali franjevci i dominikanci, Zeta je u sakralnom graditeljstvu ispoljila svoju snažnu notu, adaptirajući graditeljske šeme, konstruktivna rješenja, zanatsku stranu, ukrasnu plastiku i druge elemente zapadnoevropskog graditeljstva svojem ukusu, svojim umjetničkim pogledima na svijet, svojemu shvatanju svetilišta, vjerskih obreda i ceremonija. To je upravo bio njen originalan odnos prema velikim uzorima, kojima je mnogo dugovala, ali ostala i konsekventna sama sebi, da bi bila prepoznatljiva u prostoru i vremenu.

Druga polovina XIII i prva polovina XIV vijeka, dakle vremenski interval od nekih stotinjak godina, čini zlatni vijek zetske arhitektonske umjetnosti, i to ne samo sakralne, već i profane, koja je zbog složenijeg

načina istraživanja, manje poznata. Pravo jezgro graditeljstva toga značajnog stoljeća je vrijeme vladavine kraljice Jelene, označeno po impozantnosti i brojnosti građevinskih objekata, po stilskoj raskoši, bogatstvu formi i ukrasa. U tom pogledu, s pravom se može govoriti o velikom vijeku zetske kulture, urbano-graditeljskog i umjetničkog izraza, o jednom vremenu po kojem se Zeta potpuno uklopila u tokove zapadno-evropske kulturne hemisfere.

Taj procvat je uslovio visoki privredno-ekonomski razvitak zetskih primorskih gradova. U tim gradovima slijevao se visok procenat ukupnih materijalnih dobara, koja su se stalno uvećavala, reprodukovala, bila u opticaju, u funkciji. Zahvaljujući razvijenom privrednom životu, gradovi su se utrkivali, između ostalog, i u broju i kvalitetu majstorskih radionica najraznovrsnijih zanata. I ovaj oblik djelatnosti je u zetske primorske gradove dospio posredstvom uticaja gradskih središta s druge strane Jadrana. U široku lepezu majstorskih radionica u Kotoru, Baru, Skadru i drugim gradovima, spadaju i one graditeljske, koje su se nadaleko pročule po pojedinim stvaraocima visoke klase. Majstori zidari, kamenoresci, specijalisti za plastični ornamentalni ukras i drugi, bili su veoma traženi i angažovani van svojih gradskih sredina i svojim rukotvorinama ostavili trajan spomen o sebi. Na žalost, najveći broj ih je anonimnih, bezimenih, dok su poneki ostavili kratak trag o sebi (Vid Kotoranin – graditelj Dečana, Mihoje Brajkov – graditelj franjevačkog klaustera u Dubrovniku i drugi). Zetska arhitektura je, dakle, značajna i po tome što je svojim uticajima zračila unakolo, ostavljajući snažan pečat prvijenstveno na raško graditeljstvo nemanjićke epohe, što je bilo i prirodno, s obzirom da je ova zemlja relativno dugo ostala pod raškom političkom supremtijom.

SKULPTURA

Skulptorska umjetnost u Zeti nemanjićkog perioda, a i inače, bila je nedjeljivi dio arhitektonske umjetnosti, njen najistančaniji fluid. Toliko su te dvije grane umjetnosti povezane, toliko se prožimaju, da se često na osnovu ostataka, fragmenata jedne od njih, posredno sudi o onoj drugoj, svakako samo u stilskoj komponenti, i stiče približno tačna slika.

Graditeljska djela sakralne arhitekture ne bi bila ono što jesu bez ukrasne plastične ornamentike. Ovom dimenzijom graditeljsko djelo je upotpunjeno sjajem, dekorom, impresivnošću, snagom izraza.

U punoj mjeri, to se odnosi na skulptorsko stvaralaštvo srednjovjekovne Zete, koja, uz podražavanje uzora, ima i svoje jasno naglašene stilske odlike.

Skulptura Zete, koja je dobila puni polet u ranom periodu, još tokom izrastanja zemlje u Kneževinu, odnosno Kraljevstvo (IX – XII vijek) ima sve odlike protoromanike, koja se iznjedrila iz kasnoantičke, odnosno ranohrišćanske umjetnosti V i VI vijeka, nanovo oživljene poslije prevazilaženja krize ikonoklazma od IX do XI vijeka. Zetska skulptura inspirisana ranohrišćanskom, odnosno protoromanskom plitkom plastikom, unosi u nju nove tonove, preobraća je u sopstveni izraz. Prijeromanička skulptura u Zeti imala je sve odlike površinskog stila, naročito njegovanog na Med iteranu u razdoblju

između IX i XI vijeka. Površinska dekorativna i simbolična plitkomodelirana plastika, imala je za motiv geometrijsku liniju i stilizovani biljni ornament sa ponekom životinjom kao simbolom. Takve ornamentalne motive nalazimo utkane u dekorisanju arkada na ciberijima stare crkve u Ulcinju i katedrale Sv. Tripun u Kotoru, na parapetnoj ploči iz crkve Sv. Mihailo na Prevlaci ili onoj iz Sv. Tome u Kutima. Elementi ranohrišćanske simbolike propoznatljivi su na krstionici s predstavom dva pauna koji piju vodu iz kantarosa, iz katedrale Sv. Tripun u Kotoru, na parapetnoj pregradnoj ploči s predstavom Obožavanje krsta iz Sv. Tome u Kutima i na drugim plastičnim fragmentima. To pokazuje da prijeromanička epoha u Zeti nije imala vremenski izdiferencirane granice trajanja, već naprotiv, da su joj i početak i završetak bili razlijeveni unatrag i unaprijed. Otuda u plastici prijeromanike u Zeti nailazimo na nagovještaje, pa često i optimalne izraze docnijih stilskih karakteristika, kao u pogledu fiksiranja prostora, naglašavanja linija, tako i grafike u kamenu.

Prijeromanička plastika na području Zete ima dvije uočljive homogene skupine. Prva od njih obuhvata Kotor sa bližom i daljom okolinom. Njen izraz je višečlana prijepletna traka, sastavljena od pletenica, krugova, rombova, petlji u raznim kombinacijama, zatim stilizovani biljni motivi: lišća, rozeta, lozica, ponajčešće ukomponovanih dvočlanim prijepletom. Dvostrukom linijom uokvirene su i siluete životinja, što je tipična oznaka toga područja.

Druga homogena grupa sa svojim naglašenim osobenostima, obuhvata Ston i okolinu. Ona je karakteristična po tome što se uz geometrijske linije (pletenice, kuke, krugovi, rozete) javljaju motivi najčešće tročlane vijugave lozice sa povijenim lišćem, čas na jednu čas na drugu stranu.

Izučavanje skulptorske umjetnosti u Zeti na prijelazu iz prijeromanike u romaniku, doskora nije privlačilo pažnju istraživača, iz razloga jer su je pomenute faze, kako ona koja joj je prethodila, tako i ona koja je iza nje nastala, svojim naglašenim stilskim karakteristikama, ostavile u zasjenak. A odlika te prijelazne faze baš i jeste u tome što je nosila u sebi svojstva prijeromaničkog stila u spoju s romano-vizantijskim kombinacijama.

Spoj starog i novog u plastičnoj formi, u skulptorskoj ekspoziciji, došao je do punog izraza u kotorskim sakralnim spomenicima XII i XIII vijeka, među kojima je opet, i u tom pogledu, najvažnija katedrala Sv. Tripun. Na romaničkoj trifori iz XII, koja je doživjela rekonstrukciju u XIV vijeku i u njenoj novoj graditeljskoj viziji, sačuvala se i do danas stara arhivolta s urezanom lozicom, koja u donjem dijelu izrasta iz usta dvaju čudovišta, da se pri vrhu gornjeg dijela uvuče u usta monstrumima, koji su jedan drugom okrenuli leđa. Taj ornament je dat u punom plastičnom romaničkom izrazu i čini pandan ranije urezivanom skulptorskom iskazivanju, mada ta romanička dimenzija dekora na kamenu, još nije čista. Naprotiv, često je data u simbiozi s urezanim linijama. Na trifori crkve Sv. Tripun vide se dva kapitela s elementima prijeromaničke plastike. Na jednom od njih stoji utisnuta dvočlana traka volutâ sa ljudskom glavom u sredini. Glava je isklesana tako da se na njoj jasno zapažaju niske spuštene uši, što je svojevrsni eho starijih stilskih uticaja. Drugi, pak, kapitel je dekorisan tako da ima lišće u uglovima

pri vrhu s rozetom u sredini. U kotorskom lapidarijumu nalaze se još dva para kapitela, koji potiču sa same katedrale ili nekih drugih spomenika iz istog vremena, koji nose na sebi oznake starijih stilskih rješenja i nove pune dekorativne plastike.

Sintezom starog i novog u skulptorskom izrazu, Zeta je zapravo i ispoljila svojstva kojima se odvajala od velikih uzora, ne pokazujući sklonost za naglim radikalnim zaokretom. Te osobenosti zetske skulpture XII vijeka na svoj način su imale odraza na stilsko uobličavanje raške dekorativne plastike, kako je to pokazao i primjer Nemanjine zadužbine Studenice i drugi.

Privlače pažnju još neki karakteristični primjeri simbioze dvaju stilova na fragmentima kotorskih spomenika. Bez sumnje, to se dobro uočava na plastičnom fragmentu dvaju apostola iz kotorskog Muzeja, uklesanih u arkade, od kojih jedan ima uzdignutu ruku u kojoj drži natpis Jacobus. Taj fragment pobuđuje asocijaciju da je u pitanju parče iz plastične kompozicije s predstavom 12 apostola. Dalje se zapaža da taj kameni fragment nije bio ornamentisan prijeromaničkom pletenicom, već omiljenim romaničkim motivom – užetom, čija se nabreklost očituje nad urezanim linijama. Segment romaničke plastike predstavlja i figura biskupa-sveca, postavljena visoko u zidnom udubljenju privatne kuće u Kotoru. Stilsko dvojstvo je prisutno i u zapadnom portalu dovratnika crkve Sv. Luka u Kotoru, izraženo kombinacijom lozice u stilizaciji prijeromanike s romaničkim motivima.

Slične oblike prijeromaničke skulptorske ornamentike srijećemo i u Travuniji i Zahumlju. Od skulptorskog sadržaja crkve Sv. Petar u Zavali, pronađeni su ostaci kamenih stubova i drugih parčadi, za koje se pretpostavlja da su djelovi nekadašnje oltarske pregrade. Imaju različitu kamenu dekoraciju – spoj su tročlanih prijepletnih traka i životinjskih motiva sa simboličnim značenjem. Zanimljiv je, između ostalih, fragment dva afrontirana pauna koji piju vodu iz pehara, ili parče kamene plastike na kojemu je prikazan paun sa ninbom oko glave i raširenim repom, uz kojega stoji mala ptica, a poznato je da je ranohrišćanski motiv pauna simbolizovao besmrtnost.

U prijeromanici se srijećemo i sa varijantom paunova koji kljuju grozd. Ptica sa ninbom takođe je motiv iz ranohrišćanske umjetnosti, koji u prijeromanici dobija novu vrijednost u predstavama na podnim mozaicima. Fragmenti iz Zavale svojom grubom obradom, predstavljaju novi elemenat u prijeromaničkoj plastici. Majstori tesari, nijesu dosegli tananu umjetničku finoću u proporciji, formi, stilizaciji i kompoziciji. Na sebi svojstven način, naginju fantastici, naivno se drže starih uzora, udaljavajući se od prijeromanike i približavajući se romaničkom izrazu.

U crkvi Sv. Petar u Bijelom Polju sačuvani su ostaci kamene dekoracije, možda s ikonostasa, sa naglašenim prijeromaničkim karakteristikama. Prijeromanički motivi tročlane trake sa kukama i drugim geometrijskim kombinacijama, tipični za pomenuti stil na spomenicima u Dubrovniku, Stonu i Kotoru, prepoznatljivi su i na Miroslavljevoj zadužbini na Limu, a produkt su primorskih majstora koji su radili na njenom ukrašavanju.

U grupu spomenika sa prijeromaničkim karakteristikama iz prijelazne epohe, istaknuto mjesto zauzima crkva Sv. Marija na Mljetu. Malobrojni ostaci kamene ornamentike koji joj pripadaju, interesantni su po stilskim osobinama, koje su imale izrazit uticaj na ornamentiku paralelnih spomenika u Raškoj. Privlače pažnju tri figure – najvjerovatnije iz arhivolte, jedna figura sa timpanonske kompozicije, lisnati kapiteli i jedan fragment friza s tradicionalnom lozicom i lišćem. Sačuvani ostaci ornamentalnih ukrasa iz crkve Sv. Marija, imaju svoje analogije u Dubrovniku, Kotoru i Raškoj (Studenica). Tako se na području Zete stvarala posebna varijanta kombinovane prijelazne plastike, koja nosi na sebi dvojstvo prijeromaničkih i vizantijskih postikonoklastičkih uzora, naime svojstva da kroz zapadnoevropsku stilsku formu izrazi vizantijske sadržaje u sopstvenoj stilskoj transformaciji.

Na osnovu onoga što se o njoj zna, izvjesno je da je skulptorska umjetnost u Zeti XIII vijeka, prolazila kroz fazu stagnacije. Bila je slabo razvijena i bez pretenzija za naglašenim sopstvenim iskazivanjem. Njenoj dekadentnosti svakako je doprinijela uzlazna linija uticaja, koju su imali kaluđerski redovi u Zeti, osobito franjevci, krajem XIII i početkom XIV vijeka. Zanemarivanje plastične dekoracije na sakralnim spomenicima valja dovesti u vezu sa teološko-filozofskom doktrinom monaških redova, sa njihovim vjeroučenjem. Strogost regula njihovog življenja i ponašanja obavezivala ih je pobožnosti iskazivanoj kroz molitvu i ritual u zatvorenom prostoru, koji će odisati veličanstvenošću ukrašavanja unutrašnjeg prostora u bogomoljama, koje spolja moraju izgledati skormno i jednostavno. To su, po prilici, bila ishodišta zaostajanja plastičnog izraza na spoljnjim djelovima zetskih crkava XII do XIV vijeka.

Zaostajanje ornamentalnog ukrasa dobro se zapaža na impozantnom spomeniku graditeljske vještine iz sredine XIII vijeka – crkvi Uspenja Bogorodice u Morači. U vrijeme kad su i romanika i gotika na Zapadu bile davno već prevalile zenitske visine, na ornamentisanim soljnjim djelovima crkve u Morači, srijećemo se sa plastičnom obradom u kamenu, koja odiše tradicionalizmom prijeromanike i njenih obilježja. Od ornamentalnih segmenata ovog objekta najznačajniji su portali, prozori, slijepe arkade pod krovnim vijencem, oltarska pregrada i episkopski tron. Svi ti pojedini djelovi izrađeni su od tamno-sivog granita, što je crkvi davalo veću strogost i pijetet.

Sa stanovišta ukrasne ornamentike najvažniji je zapadni portal, na čijem je sjevernom kapitelu izmodelovana fantastična životinja vasilisk – pola zmija pola ptica sa ljudskom glavom u zubima, što podsjeća na velike lavlje figure srednjovjekovnih portala. Uz njega je načinjena figura Bogorodice do pojasa s malim Hristom u naručju. Na reljefu južne strane tog istog portala izrađena je gruba rustična ptica sa ljudskom glavom u kandžama. U istoj liniji s njom je i kompozicija Raspeća s Hristom i malim figurama Bogorodice i Jovana Jovanđeliste sa strane. Na lijevoj strani sjevernog portala, suočavamo se s jedinstvenim elementom u srednjovjekovnom dekorisanju portala na području Zete i šire, naime, u ravni baze portala stoje dvije male glave koje kao da su pale odozgo s kapitela.

Upadljivo rustična plastika kojom su dekorisani fasadni djelovi moračke crkve, najvjerovatnije je nastala ugledanjem na motive sa drvenih i bronzanih krstova, kojih je bilo naročito mnogo u Italiji, odakle su importovani u okolne zemlje, pa i u Zetu. Kompozicije kamene plastike iz Morače, nezavisno od sirovosti i rustičnosti kojom odišu, i po duhu i po načinu obrade, upućuju na jedan prijegotički motivski uticaj, koji izražava paćenike dostojanstvenog držanja, sa sentimentalnom notom. Ti tako rađeni motivi veoma su bliski rustičkoj narodnoj umjetnosti. Asociraju čak na amulete i amajlije s paganskim vjerskim motivima, prisutnim u narodnom stvaralačkom izrazu i u vrijeme kad je hrišćanska crkva bila dostigla svoju najveću moć i ugled.

Majstori dekorativne plastike u Morači pokazali su vještinu pri ukrašavanju arkada, koloneta i arhivelta biljnim i geometrijskim ornamentom, dok su u oblikovanju figure čovjeka i životinja znatno zaostajali, jer je u tom pogledu trebalo da dođe do izraza čistota stila, što je za njih još bilo nedostižno. Ostali ornamentisani djelovi crkve, kao portal između narteksa i naosa, odnosno portal na južnoj strani, imaju kapitele s tipiziranim ukrasima. Sličan je slučaj i sa prozorima. Po karakteristikama obrade izdvajaju se jedino episkopski prijesto i ostaci kamenog ikonostasa. Za pomenuti kameni prijesto se može reći da je po arhitektonskoj formi i reljefnoj obradi stran, jedini primjerak u Zeti koji ima odlike srednjovjekovnog kamenog trona, s analogijama, po gustini, najbrojnijim u južnoj Italiji. Slabo izoštrene predstave grifona, simbolizuju snagu onog kome je prijesto pripadao.

Nešto ostataka kamene plastike, nastale pod uticajem gotike u simbiozi s romanikom, nađeno je u ruševinama crkve Sv. Marija u Svaču. Na prvom mjestu pada u oči oštećena konzola s uklesanom ljudskom i životinjskom glavom. Impresivno, zatim, djeluju ukrašeni visoki gotički prozori, dok je pored samog portala nađena ploča s uklesanim rascvjetalim krstom na stepeničastom postolju. Taj simbol Vaskrsenja, čest je motiv ranohrišćanske ornamentike, na čije se primjerke nailazi takođe u Dalmaciji i Zeti. Ostaci ornamentalnog ukrasa s područja ostalog dijela Zetskog primorja, iz razdoblja XIII vijeka, veoma su oskudni, gotovo neznatni, u poređenju s plodotvornim graditeljstvom i posebno njegovim sakralnim opusom. Taj spomenički fond je, doduše, u tom pogledu nedovoljno istražen, pogotovu kad su u pitanju crkve na tlu današnje Albanije. Poznat je jedino fragment s crkve Sv. Đorđije u Baru, na kojemu se vidi trag lozice s lišćem – karakteristična oznaka ornamentike toga doba. Sličan fragment s vijugavom lozicom nađen je u ostacima crkve Sv. Marija u Danju, kao i jedan fragment figuralne kompozicije s konturom neke životinje u crkvi Sv. Nikola u Šati, sjeverno od Skadra.

Očevidno, raspoloživi sadržaji plastičnog opusa u Zeti XIII vijeka, ni izdaleka nijesu dovoljni da bi se stekla približna predstava o njegovoj vrijednosti, iako se globalno može reći, da je skulptorska umjetnička produkcija znatno zaostajala u odnosu na plodotvorno graditeljstvo toga doba.

Skulptorska umjestnost na području Zete XIV vijeka, znatno je bolje poznata od one u prethodnoj epohi. Sami fond graditeljskih spomenika

ukrašenih plastikom u kamenu, dosta je skroman. Podaci o ukrasnoj ornamentici su nominalni, samo djelimično sačuvani. O skulptorskom izrazu više se zna na osnovu arhivskih podataka, sačuvanih u arhivskim fondovima Kotora i Dubrovnika. Oni donose vijesti o kamenorezačkim i drugim radionicama umjetničkih zanata u gradovima Zetskog primorja. Dosta je podataka i o samim spomenicima, onima koji su odolijevali zubu vremena i onim koji su zauvijek nestali.

Samih spomenika iz XIV vijeka najviše je u Kotoru, kako onih tada podignutih, tako i onih (sakralnih i profanih) na kojima su vršene razne prepravke, rekonstrukcije, adaptacije. Na svakom pojedinačnom graditeljskom djelu bili su angažovani arhitekti, kamenoresci, skulptori, zlatari i drugi majstori. Od bogatog graditeljsko-skulptorskog djela sačuvano je, međutim, vrlo malo, i to, uglavnom, fragmentarnog materijala pokupljenog sa šireg prostora Boke Kotorske i deponovanog u kotorskom lapidarijumu. Najvrijedniji iz te kamene zbirke su kapiteli. Ukrašavani su tako da većina od njih ima četiri savijena lista na četiri kapitelska ugla, sa manjim listom ili nekim drugim ornamentom između njih. U pogledu ornamentalnog ukrašavanja, ne dominira više stilizovani biljni ili geometrijski ornament karakterističan, recimo, za djelove crkve Sv. Tripun građene u XII vijeku, već savremena romanička plastična forma, koja odiše prirodnim izrazom u simbiozi sa naglašenom gotičkom konturom. Ali, to još nije nivo bujnog impresivnog gotičkog stila, koji je u zapadnoj Evropi imao iza sebe punu zrelost. Iako ne drže korak sa zapadnom kulturnom hemisferom, umjetnički zanati toga doba u Kotoru, a dijelom i u drugim gradovima Zetskog primorja, toliko su uznapredovali da je sasvim moguće govoriti, između ostalih, i o samostalnoj skulptorskoj školi, čiji su majstori dali pečat ukupnom plastičnom izrazu raške arhitekture XIV vijeka. Drugim riječima, raška ukrasna plastika, neposredni je produžetak zetske romano-gotičke ornamentike.

Ostaci figuralne plastike još su skromniji od ornamentalnih fragmenata. Sačuvana je jedna figura sveca s krstom u kotorskom Muzeju. Ta figura ima sve karakteristike zakašnjele romanike. Glava joj je trouglastog oblika, sa spiralnim kovrdžama umjesto kose, malim nosom, ukrućenim držanjem i strogom draperijom. Tip ove figure postoji i u Dečanima. Isto tako, i jedna klečeća figura nosača iz pomenutog Muzeja ima svoje analogije, ne samo u Dečanima, već i u drugim raškim sakralnim monumentima (Studenica, Sv. Arhanđel kod Prizrena). Privlači pažnju i stojeća figura Hrista s oštećenom glavom i rukama, koja se takođe čuva u kotorskom lapidarijumu. Desna ruka je u stavu blagosiljanja, dok je u lijevoj knjiga sa dvjema kopčama i krstom na koricama. Figura je dosta slobodno odjevena u drapirani hiton i himation, čime se udaljava od rane romanike i tendira gotici. Sličnih stilskih motiva ima i na novootkrivenim freskama u apsidi crkve Sv. Tripun, a i na raškim spomenicima. Uticaj gotike dobro je uočljiv i na djelovima istočne trifore katedrale Sv. Tripun, nastalim prilikom prepravki iz sredine XIV vijeka, na očuvanim djelovima crkve iz XII vijeka, na kojima se jasno vide četvorolisni otvori s ornamentom šahovskih polja i drugim detaljima.

Ono što se može smatrati izrazitim obilježjima romano-gotičke skulpture, što daje svojstva opšteg i posebnog u ornamentalnoj dekoraciji zetskog

skulptorskog opusa XIV vijeka, sublimirano je u kamenom oltarskom
ciboriju katedrale Sv. Tripun u Kotoru. To je jedinstveno djelo graditeljskog
umijeća, koje plijeni impozantnošću i harmonijom svojih rješenja. Svaki dio
te skladne cjeline čini dragulj jedinstvenog umjetničkog sklopa. Ciborij
je postavljen na visoke stubove, sa bazama i kapitelima, dok su na
spratovima nizovi koloneta, koji se završavaju malim kapitelima povezanim
ornamentalnim vijencima i dugim frizovima, koji likovno pričaju o stradanju
kotorskog patrona. Dio tog tkiva najzad čine i velike samostalne figure.
Najstarije pisane vijesti o kotorskom ciboriju unijete su u pjesmu Ivana
Bolice Opis grada Kotora, iz XVI vijeka.

Ciborij kao najimpozantniji dio sakralnog spomenika bio je dosta
rasprostranjen u Italiji. Baldahin (ciborij) je svojevrsna karakteristika itali-
janskog sakralnog graditeljstva XII i XIII vijeka. Tradicionalnim putevima
prenijet je u Dalmaciju i Zetu skoro dva vijeka kasnije. Svetotripunski
ciborij je postavljen na četiri visoka osmostrana kamena stuba, na koje su
oslonjene četiri arhitravne grede, da bi bile čvrst oslonac gornjoj konstruk-
ciji. Ciborij kotorske katedrale se penje u visinu na tri sprata. Na vrhu
posljednjeg postavljena je lanterna završena sa figurom anđela. Konstruk-
tivnu i ukrasnu stranu svakog od spratova čine dvojne kolonete na koje se
oslanjaju kamene ploče, oblika presiječene osmostrane piramide. Noseći
stubovi rađeni su od tvrdog crvenog kamena iz nedalekih Kamenara, dok su
svi ostali djelovi pravljeni od poznatog korčulanskog kamena, tehnološki
pogodnog za ornamentalnu izražajnost.

Od ciborija koji pripadaju istom tipu, kotorski se razlikuje po tome što
je neobično izdužen i sklopljen od kombinovanih romano-gotičkih elemena-
ta, s jedne, i s druge strane, što je ukrašen naglašenim figuralnim frizovima.

U skladu sa statičkim sklopom, spratovi ciborija se sužavaju odozdo na
gore. Konstrukciju prvog sprata čini sklop od 24 stubića, od kojih su oni na
zapadnoj strani izvedeni u vidu nosača-anđela, rađenih u visokom reljefu.
Završeci koloneta (kapiteli) povezani su tročlanim arkadama – karakteristič-
nom oznakom preuzetom iz rane gotike. Vijenac drugog sprata čine 16, a
onaj na trećem spratu sastavljen je od 8 stubića. Kako veliki tako i mali
kapiteli kotorskog ciborija, tipičan su izraz zetskog graditeljstva XIV vijeka,
proširenog i na raške/srpske prostore. U jedan ili u dva reda ornamentisano
je lišće u pravcu odozgo na dolje, u uglovima kapitela. Taj ornament se
smjenjuje u različitim kombinacijama po spratovima baldahina. Kombino-
vana izražajnost se vidi ne samo u dekorativnom slaganju lišća, već i u
stepenu plasticiteta. U arhivoltama ciborija izrađene su kompozicije s
motivima iz legende o sv. Tripunu. Priča data u plastičnom likovnom izrazu,
teče od južne, preko zapadne i sjeverne strane, da se na istočnoj strani prelije
u biljnu dekoraciju. Scene idu u krug kontinuirano, bez pregrada na
prijelomima strana. Plastična ekspozicija se prelijeva od sasvim plitkog do
visokog reljefa. Naglašenost značaja ličnosti ili predmeta ne dovodi se u
zavisnost od nivoa reljefnog nanosa, već od mjesta u prostoru u odnosu na
gledaoca, od igre svjetlosti i sjenki i njihovog prelamanja na plastičnoj
podlozi kompozicije.

Neznatni su ostaci skulptorske umjetnosti XIV vijeka u drugim grado-
vima Zetskog primorja. Uostalom, njen fond je i morao biti manji od onog
koji je stvaran u Kotoru, najbogatijem gradu srednjovjekovne Zete. Doba
nemanjićke uprave ovom zemljom, Kotor je, vjerovatno zbog izuzetno važne
strategijske pozicije u uloge koju je imao u trgovini i pomorstvu, dobro
iskoristio po više osnova, što znači i na planu umjetničkog, pa i konkretno
skulptorskog stvaralaštva. Međutim, već na početku druge polovine XIV
vijeka, njegova slava počinje da tamni.

Iz Starog Bara sačuvano je samo ponešto od romano-gotičke skulpture.
Mada nije moguće steći potpun utisak o njenom obimu i vrijednosti, sačuvani
fragmenti upućuju na njene stilske odlike. U ruševinama franjevačkog
manastira, čiji je donator bila kraljica Jelena Kurtene, nađen je ostatak
arhivolte ukrašene stilizovanim palmetama, karakterističnim za kamenu
dekoraciju XIV vijeka, koja je kao import iz Zete bila veoma rasprostranjena
u Raškoj/Srbiji. Pronađena je, dalje, jedna figura lava sa ljudskom glavom,
detalj vriježe sa listom s nekog dovratnika, komad od jednog ukrašenog
portala i druga parčad kamene plastike. Pronađeni primjerci kapitela iz
Starog Bara imaju sva svojstva skulptorske dekoracije na prijelazu iz XIII u
XIV vijek. Riječ je o povijenim listovima u uglovima kapitela, sa zakržljalim
volutama i stilizovanim lišćem. Zastupljeni su i drugi odgovarajući ukrasni
elementi. Neki putopisci koji su posjetili Stari Bar, prije nego je od
eksplozije stradala crkva Sv. Đorđije, u svojim zabilješkama pominju
skulpture kojih danas nema, kao i reljef kojim je najvjerovatnije bila
dekorisana fasada ove katedrale. To samo indicira na nekadašnje bogatstvo
starobarske skulptorske umjetnosti.

Od ulcinjske plastične ornamentike epohe o kojoj je riječ, takođe je
malo sačuvano. Ti dekorativni djelovi sakupljeni su na ruševinama nekada-
šnje ulcinjske crkve, potom džamije, sada Muzeja. Između ostalih, tu je dio
dovratnika jednog portala na kojemu je majstorska ruka izradila dekor u
obliku dvočlane vijugave lozice, sa jednom pticom glave okrenute prema
repu. Čuva se tu i jedan dio neke arhivolte, ukrašene takođe lozicom i
stilizovanim palmetama, dakle, ukrasnim elementima koji pripadaju kasnoj
romanici. Plastici toga vremena pripada i jedna samostalna ljudska figura.
Primjerci ornamentalne plastike romano-gotičkog tipa iz Ulcinja imaju
svoje analogije na mnogim srpskim spomenicima XIV vijeka, kao što su
Dečani, Sv. Arhanđel kod Prizrena i drugi.

O kamenoj plastici romano-gotike na zetskim spomenicima s područja
Albanije, zna se vrlo malo, zbog njihove neispitanosti. Na osnovu izvjesnih
vijesti iz starije literature, poznato je da je crkva Sv. Jovan u Raši kod
Skadra, bila ukrašena bogatim kamenim dekorom. Sličnih vijesti ima i za
crkvu Sv. Marija kod Danja, jednom od znamenitih sakralnih spomenika iz
epohe XII – XIV vijeka.

Ostaci dekorativne plastike sa spomenika iz područja Zetskog primorja,
izuzimajući nešto bogatiji kotorski fond, ne pružaju sliku tog stvaralaštva,
koje je, van sumnje, moralo biti impozantno. Ali, skromni materijalni ostaci
upotpunjeni relativno bogatim arhivskim podacima iz Kotorskog i Dubrovač-
kog arhiva, proširuju vidokrug o jednom umjetničkom blagu koje je moralo

da zadivljuje savremenike. Zaista ide tome u prilog impresivna gustina pisanih podataka u kojima se govori o graditeljstvu. Najviše vijesti sadrže ugovori o podizanju javnih i privatnih objekata s detaljnim opisima vrata, prozora, stepeništa, balkona i drugih djelova. S tim u vezi pominju se najrazličitije graditeljske profesije kao arhitekti, kamenoresci, skulptori, piktori i druga zanimanja. Svi oni zajedno činili su složene timove udruženih poslenika, iz čijeg su sinhronizovanog angažmana i znanja izrastala znamenita graditeljska djela sakralne i profane arhitekture, oplemenjena plastičnim dekorom. U pomenutoj građi dosta često se pominju imena samih majstora, kojih je najviše iz Kotora, dok ih je manje iz drugih zetskih primorskih gradova. Možda ne zato što su proporcionalno bili malobrojniji, već manje angažovani u podizanju objekata u samom Kotoru, iako ih je i u ovom gradu bilo iz Bara, Budve, Ulcinja, Drivasta, Skadra i drugih priobalnih mjesta. Kao i uvijek, majstori od zanata išli su tamo gdje su u svojem poslu mogli najbolje profitirati, a kako indikacije pokazuju, Srbija je u XIII i XIV vijeku bila njihovo najprivlačnije tržište, što se posredno vidi na dijelu već pominjanih srpskih crkava i manastira, kojih je najviše sagrađeno u XIII i XIV vijeku, u simbiozi romano-gotike, čije su stilske karakteristike prosto prenošene u Srbiju, svakako najviše posredstvom Zete i njene graditeljsko-skulptorske škole visokog ranga.

SLIKARSTVO

Prožimanja dviju kultura, kojima je Zeta bila izložena, reflektovala su se i na polju slikarstva. Ipak, u pogledu ovladavanja slikarskim manirom i stilskim izrazom, zetski majstori palete, freskisti, minijaturisti i ikonografi, u početku su više gravitirali zapadnim uzorima. To se jasno očituje na očuvanim slikarskim djelima. Ne u tolikoj mjeri, ali od samog početka, prisutan je i uticaj vizantijskog slikarstva.

Zapadno ranoromaničko slikarstvo, kako je poznato, snažno se manifestovalo u živopisu crkve Sv. Mihailo u Stonu, ali ne u čistoj stilskoj ekspresiji, već u kombinaciji s izvjesnim elementima vizantnizma. Dvovalentnost spoljnjih uticaja, sa jednim snažnijim korakom u ranoromaničkoj, i drugim, u početku slabijim, u vizantijskoj umjetnosti, prožima ukupnu zetsku slikarsku djelatnost. Kombinacijom elemenata iz obaju izvora, zetsko slikarstvo postaje svoje, izraz sopstvnih mogućnosti i dometa.

Pravu predstavu o zetskom slikarstvu srednjovjekovne epohe nije moguće steći samo na osnovu malobrojnih sačuvanih slikarskih djela. Potpunija predstava o njemu treba da rezultira iz naknadnih istraživanja i proučavanja osobenosti i karakteristika nestalog slikarskog opusa, na osnovu posredno prikupljenih podataka, ukoliko ih je moguće pribaviti.

Prema onome što se zna, zetsko slikarstvo u svojoj osnovi, nosi u sebi pečat ranoromaničkog, romaničkog, gotičkog i komninsko-vizantijskog stila. Sloj ranoromanike zastupljen je na sačuvanim freskama crkve Sv. Mihailo u Stonu. Nije to, međutim razlučena ranoromanika. Naprotiv, i ovdje je u pitanju spoj uticaja više umjetničkih pravaca nastalih u zapadnoevropskom

slikarstvu. Stonske zidne slike su u tom pogledu interpretacija svih tih refleksija, ali u preradi domaćih majstora.

Ikonografsko značenje stonskih fresaka nije sasvim naučno razjašnjeno. Identifikovane su, pak, samo dvije tematske kompozicije izrađene na zidnoj podlozi. Prva predstavlja istjerivanje iz raja, druga označava Strašni sud, dok ostali slikarski žanr čine portreti s biblijskim, hagiografskim i istorijskim motivima. Postavlja se, međutim, pitanje – zašto je kompozicija Istjerivanje iz raja s Adamom i Evom, izrađena u apsidi crkve. Izgleda najvjerovatnije da je to stoga jer kompozicija nije imala za polazište biblijsku hronologiju, kako je to slučaj u drugim crkvama, već se zasnivala na liturgijskom, poučnom tekstu, u kojemu su naglašena ona mjesta koja se čitaju na Veliku subotu, kad se potencira čin egzulteta i osvećuju uskršnje svijeće. Nezavisno od teološke motivacije ovā tema, u pojednostavljenom značenju, predstavlja Hrista i njegovu majku Mariju, preobražene u simbol Adama i Eve, počinioce ljudskog grijeha, radi kojih se Hrist i žrtvovao. Teško da bi mogao postojati neki drugi razlog da se u apsidi crkve Sv. Mihailo naslika pomenuta kompozicija. A upravo po izboru prostora za smještaj te scene, stonska crkva je usamljen i jedinstven slučaj u zetskom zidnom slikarstvu, ako se zanemari njena replika, nastala na samom kraju hrišćanske umjetnosti u sotonićkoj crkvi u Crmnici 1804. godine.

Druga kompozicija – Iskupljenje kao egzultet, data je u nekolike podteme: Raspeće, Vaskrsenje i Vaznesenje Hristovo. U pogledu likovne izražajnosti, među njima se ističe vazneseni Hrist, naslikan u medaljonu kako uzlijeće na nebo, predstavljen u obliku cijele figure ili samo kao poprsje. Tako naslikan Hrist ulazi u kompoziciju Strašni sud, izrađen naknadno, vjerovatno kad je crkva proširivana, a to je moralo biti u vrijeme nastanka stonskih fresaka. Između ostalih, privlači pažnju figura nagog grješnika kojeg anđeo gura u pakao, postavljena na zapadni zid, prije nego što je crkva bila porušena pa nanovo sagrađena. Taj detalj navodi na pomisao da se na tom zidu morala nalaziti scena Strašni sud. Hristu-sudiji, postavljenom u njeno središte, obraća se kralj (Mihailo) molitvom, prinoseći mu na dar crkvu kao ktitorski model.

Posmatrane u pandanskoj postavi, te dvije kompozicije izražavaju simboliku koja upućuje na to da od prvog grijeha teče cjelokupna istorija čovječanstva, koja se okončava na dan drugog Hristovog dolaska. A to je upravo ono što proizlazi iz liturgijske misterije, izvođene uoči Uskrsa, kad se oživljava uspomena na umrle i održava ritus za spašavanje njihovih duša na dan Strašnog suda. Osim Hristovog lika datog u medaljonu, svi ostali likovi, doslikani u dvije pomenute scene, čine zborove pravednih koji zastupaju griješne pred sudom. Motiv masovne molitve ovdje je dopunjen vizantijskom temom o Strašnom sudu.

S obzirom da gotovo ništa nije sačuvano od ostalog zidnog slikarstva iz zetskih crkava, građenih poslije stonske, čak ni iz katedrale Sv. Tripun, čijem osvećenju je prisustvovalo osam benediktinskih opata iz ondašnjih episkopija, teško je reći da li je stonsko slikarstvo nastavljeno u XII i XIII vijeku. Tačnije, između stonske ikonografije i docnijih ostataka slikarskih fragmenata iz Ulcinja, Bara i Boke Kotorske, postoji duboka provalija, ali i ti

malobrojni djelići fresaka iz docnijeg vremena ipak potvrđuju da je Zeta bila neprekidno izložena strujanjima uticaja raznih stilskih pravaca. Svi ti, pak, uticaji pretočeni kroz rukotvorstvo domaćih majstora kondenzovani su u osobenim djelima domaćih freskista, s naglašenom sopstvenom notom. Sasvim je sigurno da je ta domaća crta morala biti prepoznatljiva podjednako u prvom i drugom sloju fresaka crkve Sv. Srđ i Vakh na Bojani, koja je bila mauzolej nekolicine dukljanskih vladara. Isto tako, to se odnosi i na sve druge dukljanske crkve, koje su kroz jedno ili dva stoljeća, iz raznih razloga, promijenile svoj slikarski dekor. Presvlačenje ranijeg, novim slikarskim slojem nije bilo samo posljedica stvaranja mnogobrojnih crkava, već često i želja da se na podlogu starog, postavi novi ikonopisani izraz.

ZETSKA MINIJATURA

Bogatstvo slikarskih formi i motiva ranog perioda najpotpunije se može pratiti kroz slikarsku minijaturu. Ona je najoptimalnije došla do izraza u znamenitoj, već pominjanoj bogoslužnoj knjizi – aprakosu, poznatoj pod imenom Miroslavljevo jevanđelje. Taj crkveni kodeks nastao je na kraju XII vijeka na području Dukljanskog Kraljevstva, vjerovatno na samom hronološkom razmeđu kad je Nemanja, oslanjajući se na tamošnje athezione proraške snage, uspio da zagospodari Zetom.

Djelo je pisano na tankom bijelom pergamentu. Izrađeno je na 181 listu, sa 296 minijatura, zastavica i inicijala. Radila su ga dvojica prepisivača – Varsameleon iz Zete, znatno veći dio, i Grigorije »dijak« iz Raške manji dio teksta. Kad je kodeks prvi put objavljen krajem prošlog vijeka (sačuvani originalni primjerak se nalazi u Narodnom muzeju Srbije u Beogradu), izazvao je među stručnjacima pravu senzaciju. S pravom je konstatovano da je ovaj rukopis »nadmašio sjajem svoje umjetničke opreme sve ostale poznate ilustrovane slovenske knjige«.

Po svojem umjetničkom izrazu, po prepoznatljivosti stilskih oznaka i sadržaju ornamentalnog žanra, Miroslavljevo jevanđelje se uvršćuje u ranoromaničke rukopisne knjige. Sva ilustrovana ukrasna ornamentika rađena je iz triju osnovnih boja: zelene, crvene i žute. Neke iluminacije, umjesto da su rađene na zlatnoj podlozi, djelimično su ispunjene zlatnim nanosom.

Miroslavljevo jevanđelje je ukrašeno crtanim inicijalom, izvedenim perom uz upotrebu crvenog i kestenjastog mastila. U pogledu umjetničke vrijednosti inicijali osciliraju. Crteži inicijala su rađeni u pletenicama i trakama, često bez završetka. Sam crtež je ponegdje izveden sitno, istanjeno i kratko, ali uvijek u funkciji ilustrovanja sadržaja. Po dimenzijama inicijal se izdvaja u samostalni likovni izraz, u kojem pogledu je bez uzora u ćirilskoj ornamentici. Veći inicijali su obično u rasponu visine između 8. i 14. retka. Raspoređeni su uz ivicu margine s tijelom smještenim u prostoru za tekst, ili unutar tog prostora. Različiti su po veličini, o čemu je odlučivao slobodan izbor iluminatora. Inicijali uglavnom imaju simbolično značenje, a ponekad služe kao čista ilustracija teksta na konkretnoj stranici. Međutim, ni u pogledu stilskog izraza, niti po funkciji, nijesu jedinstveni. Naprotiv, po oba osnova imaju kompilatorska svojstva.

Inicijal iz Miroslavljevog jevanđelja s predstavom Marije Magdalene

Zastavice, pak, kao ukrasni model, date u vidu prijepletne i obojene trake, predstavljaju izraz starijeg vizantijskog ornamenta. Izuzimajući jednu trojnu arkadu sa likovima jevanđelista u otvorima, sva ostala ornamentika je data u geometijskom, biljnom i životinjskom motivu u najrazličitijim prijepletnim kombinacijama. Nezavisno od neobičnog šarenila motiva uzetih iz arsenala flore i faune i crteža karikaturnog izraza, skulptorski izraženih u formi plitkoreljefnih predstava prijeromaničkog žanra, glavna kontura slova je uvijek data u obliku stabla, prečke ili luka. Stabla ukrasnih slova pojačana paralelnim linijama, po sredini imaju izgled prstena ili čvora, a na krajevima su stilizovane ptice ili životinje. Uz starije teratološke, srijeću se i mlađi »istorizovani« motivi, koji pripadaju mlađoj romaničkoj minijaturi. Za razliku od te, i od nje još mlađe – karolinške minjature – u kojima su biljni i antropomorfni elementi dati u istoj visini s onima iz ptičjeg svijeta, u Miroslavljevom jevanđelju detalj je najčešće istaknut, eksponiran u samostalni motiv, koji kad je preuveličan, djeluje nezgrapno. Kompleksno posmatran svaki za sebe, inicijal čini nepresušno vrelo najrazličitijih igrarija mašte, nekad sklada a nekad disharmonije složenih pojedinosti, neponovljivih cjelina, u čemu su iluminatori Miroslavljevog jevanđelja pokazali neograničene mogućnosti umjetničkog oblikovanja minijaturnog žanra.

Izuzimajući, one, početne, minijature Miroslavljevog jevanđelja ničim ne indiciraju na uzvišene ideale vizantijskog svetačkog portretisanja. Produhovljeni vizantijski izraz pretočen je u realističku ornamentiku zapadne umjetnosti, protivstavljajući se kao kontrast vizantijskoj svetačkoj ikonografiji. Među njima se zapaža samo spoljnja sličnost, jer minijatura pomenutog zetskog kodeksa nema u sebi elegancije pokreta ni misaonog izraza, tipično vizantijskih slikarskih oznaka. U krajnjoj konsekvenciji ima se utisak da iluminator, prilikom ukrašavanja Miroslavljevog jevanđelja, nije imao pred sobom vizantijske predloške, na koje bi se ugledao.

Realističke predstave ljudi koji odišu fizičkom snagom i hitrinom pokreta, željom za životom i upornošću za nadvladavanje konflikata koje on sobom nosi, ponajmanje liče na svetačke figure isposničkog, paćeničkog izraza. Stiče se, naime, utisak da je minijaturist prosto prenosio život svakodnevice u svoje ukrasne scene.

Dominatna laička dimenzija, sadržana u motivskom iskazu i umjetničkoj ekspoziciji, nameće zaključak da je Miroslavljevo jevanđelje moralo nastati, ne u manastirskoj ćeliji, u ambijentu koji asocira na pobožnost i hrišćansku skrušenost, već u svjetovnoj raskošnoj rezidenciji s odbljescima sjaja i naglašavanja vrijednosti koje ovozemaljski život pruža. Drugim riječima, iluminatori Miroslavljevog jevanđelja su mnogli biti laici, koji su svoje realističke predstave o životu, jezikom likovnog izraza, pretakali u minijature.

Ikonografsko odstupanje od komninsko-vizantijske umjetničke forme, time što likovni izraz nije strogo u službi teksta, već u naglašavanju umjetničke poente, u isticanju inicijala kao zaokruženih motivsko-sadržajnih vrijednosti, vjerovatno je u vezi s novim političkim zaokretom u kojemu se Zeta našla, kad je morala priznati sizerenstvo Raške nad sobom. Valja pretpostaviti i to da su iluminatori kojima je bilo povjereno ukrašavanje

Miroslavljevog jevanđelja, ulagali napor da udovolje vjersko-umjetničkim pretenzijama naručioca. Ali nedovoljna saživljenost s komninskom strogošću i mističnom transcendentalnošću, namoravala je iluminatore da urade ono što znaju i umiju, a oni su bili mnogo vještiji u dispoziciji realističkog minijaturnog žanra.

Imajući pred sobom taj složeni milje stilova i motiva, utkanih u minijaturni slikarski izraz Miroslavljevog jevanđelja, neodoljiv je utisak, da je mnoštvo činilaca opredijelilo kompleksnost njegovog umjetničkog sadržaja. Naime, iz onoga što je već rečeno, jasno se vidi, da ovo djelo nema analogije u svojoj vrsti crkvenih knjiga, ukrašenih slikarskim ornamentom na južnoslovenskom prostoru. Ova bogoslužna knjiga je, dakle, rezultanta veoma složene polismjerne umjetničke tradicije s područja Mediterana. Djelo je za sebe i po sebi jedinstveno, neponovljivo. Čak se ne zna ni za pokušaje repliciranja, jer takvi nijesu do nas doprili. To znači da su minijaturisti, koji su na njemu radili, bili posljednji izdanak stare generacije majstora jednog vremena na zalasku, njegovi posljednji »mohikanci«. Ipak umjetnička tradicija zetske minijature sa svojom bogatom slojevitošću, traje i dalje, doživljavajući modifikacije i transformacije, ali uvijek genetički povezana sa svojim ishodištima. Njene izražajne mogućnosti postaju drukčije u konkretizaciji, ali stalno kao zagranci starog stabla sa dubokim i dalekim korijenima.

Najnovija istraživanja i ispitivanja stilskih uticaja i motivskih sadržaja Miroslavljevog jevanđelja, očevidno pokazuju svu kompleksnost u pogledu praizvornosti, počev od helenističke, kasnoantičke, ranohrišćanske, romaničke i vizantijske umjetnosti, u njenom rasponu od Justinijanovog zlatnog doba do komninske strogosti i transcendentalnosti. Prisustvo svih tih uticaja pretočenih i propuštenih kroz razne metamorfozne oblike, sintetizovano je u minijaturnom izrazu Miroslavljevog jevanđelja. U razrješavanju cijele te problematike mora biti nezaobilazna zetska iluminatorska škola. Mada njeno postojanje nije dokazano, izvjesne indikacije nagovještavaju da je nauka na njenom tragu. Drukčije zapravo nije ni moguće protumačiti nastanak djela sa tako visokim umjetničkim dometima, kakvo je čuveno Miroslavljevo jevanđelje. Nema sumnje da je ovo djelo, u vremenima koja su nailazila, moralo služiti kao nenadomjestiv uzor slikarske minijaturne inspiracije što se posredno zapaža na crkvenim knjigama mnogih generacija docnijih prepisivača u zemljama pravoslavnog grčko-istočnog obreda. Ipak, ostalo je nedostižno.

U slikarskoj minijaturi Zete XIII vijeka, takođe je prisutna mješavina stilskih ukrštanja romanike, gotike i vizantizma. Ali ni jedna od pomenutih tendencija nije uspjela da se nametne kao vladajuća. Spajanjem elemenata iz triju stilskih orijentacija nastalo je zetsko minijaturno slikarstvo koje je dobilo sopstvenu izražajnost. Nastala je tako minijatura s naglašenom oznakom primorskog esnafa. Sa mnogo arhaičnog u sebi, minijatura toga doba održava okoštalost oblika. Majstori minijaturisti su konzervativni, odbojni prema novotarijama. Održavanje starih minijaturnih oblika i ornamentalnih izraza teče paralelno sa tzv. »zvjerinjim« stilom XIII vijeka. Elementi tih oblika srijeću se, nepromijenjeni, u kasnijim crnogorskim i

bosanskim crkvenim knjigama. U samoj Zeti nijesu sačuvani primjerci kodeksâ na kojima bi bilo moguće pratiti evoluciju i redukciju ornamentalnih oblika, ali ih zato ima u raškim crkvama. Slikarsku minijaturu, kakvu srijećemo u Miroslavljevom jevanđelju, pokušali su da repliciraju minijaturisti iz Hilandara i drugih prepisivačkih središta. Oni su željeli da budu nastavljači minijaturističke tradicije započete u Zeti. Uz sva njihova kompilatorska nastojanja, u tome ne uspijevaju, već predstavljaju novu pojavu. Sa stanovišta umjetničkog izraza, srpska minijatura XIII vijeka, ima drugorazredni značaj, ostajući u sjenci znamenitog kodeksa zetske iluminatorske škole.

Posredstvom Miroslavljevog jevanđelja iluminiranog na izvorištima zapadnih motiva, bio je utrt put uticaja latiniteta na ukrašavanje crkvenih knjiga pravoslavno-istočnog obreda i u samoj Srbiji. S ovom knjigom započet je, i, istovremeno, na neponovljiv način, završen minijaturno-ornamentalni umjetnički žanr u Zeti. Svi docnije iluminirani pravoslavni kodeksi nastali u Raškoj, loše su kompilacije tog umjetničkog remek-djela. Pokušaji podražavanja velikog uzora, uglavnom su se svodili na grubu imitaciju minijature, rađenu istim perom kojim je ispisivan tekst. Prepisivački i iluminatorski posao obavljaju najčešće ista lica, koja su bila samo dobri rubrikatori. Njihova minijatura čini spoj elemenata latiniteta i domaćeg slovenskog, sa vizantijskim stilskim izrazom. Dimenzija plasticiteta potisnuta je linearnom formom. Pretvaranjem zetske u rašku redakciju, polako iščezavaju zapadnoevropska svojstva u iluminiranju knjiga, nezavisno od toga što je u samoj Zeti romano-gotički stil u pogledu ukrašavanja arhitektonskih spomenika u paralelno vrijeme, pokazao svoju punu plodotvornost i u slikarsko-kolorističkom izrazu.

Neku prijelaznu fazu od zetske ka raškoj redakciji čini tzv. »Vukanovo«, u stvari Stefanovo jevanđelje. Ta veza je personificirana u licu jednog od njegovih prepisivača, koji je pripadao zetskoj redakciji. Osim što je prepisao dvadesetak listova, sarađivao je i na iluminiranju tog jevanđelja. Neka njegova ukrasna slova oponašaju oznake jednostavnih nevegetabilnih inicijala Miroslavljevog jevanđelja. Te motive iz zapadne prijeromaničke i romaničke tradicije, polako guši i potiskuje tzv. »zvjerinji stil«, nastao u Makedoniji, koji dominira u ornamentici ostalih slova »Vukanovog« jevanđelja. Mada namijenjeno Stefanu, Nemanjinom nasljedniku u Raškoj, ovo navodno »Vukanovo« jevanđelje na cijeloj stranici ima samo dvije minijature s ljudskim figurama: jevanđelistu Jovana i Hrista Junošu. Po naivnom izrazu i disproporciji u anatomskoj strukturi, prva podsjeća na pećinsko slikarstvo najstarijih fresaka, dok druga odiše prenaglašenim graficizmom. Radili su ih, po prilici, dva majstora iz istog monaškog kruga, u čijim minijaturama žive reminiscencije zapadnoevropskog naturalizma, što je naročito uočljivo na drugoj od njih, koja u licu Hrista predstavlja mladića golih ruku do lakata i nogu do koljena.

Inicijalna »zvjerinja« ornamentika dobija svoju još naglašeniju punoću u minijaturisanju jednog jevanđelja iz jerusalimske Patrijaršijske biblioteke. Splet ukrasnog žanra čine vukovi, zečevi, monstrumi, miševi i psi utkani u trake s biljnim motivima. U pogledu slaganja boja inicijali ovog, mnogo podsjećaju na »Vukanovo« jevanđelje, dok im je stil ukrašavanja znatno

diferenciran. Po ukrasnim oznakama, jerusalimskom i »Vukanovom«, slično je i jedno jevanđelje iz prve polovine XIII vijeka, koje je čuvano u Narodnoj biblioteci u Beogradu i zajedno s njom izgorjelo 1941. godine, prilikom stradanja od šestoaprilskog bombardovanja.

Takođe i u iluminiranju Parimijâ iz Narodne biblioteke Srbije, ranije otuđenog i nedavno otkupljenog rukopisa, prepoznatljivi su motivi zapadnih uticaja i vizantijskih karakteristika, kojima je obilovalo Miroslavljevo jevanđelje. Između ostalih, zanimljiv je i detalj »ukrštenih hljebova« – oživljeni starohrišćanski prijeromanički i romanički motiv, zastupljen u znamenitom zetskom kodeksu. U tom smislu, Parimije se mogu smatrati njegovim produžetkom, ali u kompozicionom pogledu znatno su evoluirale.

Orijentalni uticaji u iluminaciji zetske minijature XIII vijeka, naći će se u istoj ravni s onima koji su dolazili sa Zapada. Koptski ornamentalni elementi prisutni su na arkadama triju jevanđelista u Miroslavljevom jevanđelju. Još potpuniji izraz dobili su, međutim, u tzv. Prizrenskom jevanđelju (nestalom u požaru Narodne biblioteke u Beogradu 1941) iz XIII vijeka. Iluminacije u ovom jevanđelju bile su date u živim bojama, uz naglašenost crnih kontura na crtežima minijatura, pretežno uokvirenih pletenicom. Te minijature ilustrovale su tekstološki sadržaj Novoga zavjeta, prigodom pominjanja imena svetaca i apokrifa u vezi s čitanjem Četvorojevanđelja na liturgijama. U skladu sa sadržinom teksta i karakteristikama koje obilježavaju koptsku umjetnost eksplicirana na drvetu, tekstilu i knjižnim minijaturama, iluminacije na Prizrenskom jevanđelju, tipičan su orijentalni, ali ne i jedini izraz. Naprotiv, date su u simbiozi s primjesama »zvjerinjeg« bugarsko-makedonskog stila i elementima zapadnoevropskog latiniteta. Orijentalni i latinski uticaji sticali su se u Zetskom primorju i tu, na osoben način pretočeni, prodirali u kontinentalno pozađe Balkana.

Kad se to ima u vidu, postaje jasno kako su stilsko-motivski uticaji koptske ornamentike ugrađeni u jedan bugarski ćirilski rukopis iz prve polovine XIII vijeka, poznat pod imenom Dobrejševo jevanđelje. Već na prvi pogled zapaža se da ukrasne minijature ovog rukopisa odudaraju od vizantijske ornamentike. Stoga se sa sigurnošću pretpostavlja da je slikarski dekor na ovom kodeksu importovan iz Egipta posredstvom Zetskog primorja. Koptsko-istočnjački motivi najjasnije su uočljivi na odjeći popa Dobrejša, koji je prikazan kao katolički svještenik, bez brade i brkova, podšišan, sa tonzurom na glavi i bijelim ubrusom preko lijeve ruke, čime asocira na karolinško-otonsku minijaturu i odudara od ortodoksnog pravoslavnog manira. Isti takav lik svještenika dvaput je predstavljen na minijaturama Prizrenskog jevanđelja. Na bazi analitičke dedukcije latinsko-orijentalnih uticaja prepoznatljivih u minijaturama daju pomenutih rukopisa, postaje očevidno, da su oni rezultanta tih strujanja, transformisanih u nove izražajne forme, posredstvom zetske primorske minijaturističke škole.

Izvorna ishodišta na kojima se formirala iluminatorska minijaturistička umjetnost u zetskim katoličkim manastirima, još nije naučno razriješena, iz razloga jer je veoma malo sačuvanih rukoipisnih crkvenih knjiga, ukrašenih minijaturnim ornamentom. Logično je, međutim, da je katolička teološka

doktrina morala davati sasvim drukčiji ton likovnom izrazu u iluminiranju knjiga, koje su bile namijenjene latinskom liturgijskom obredu.

KOMNINSKA IKONOGRAFIJA

U šutu odstranjenom s lokacije crkve Sv. Toma u Kutima kod Herceg Novog, sagrađene na početku XII vijeka, kako je poznato, nađeni su fragmenti fresaka, za koje je ustanovljeno, da su djelo grčkih majstora. Crkva je, po svoj prilici, podignuta za bogoslužne potrebe vjernika koji su ispovijedali pravoslavni obred. O tome, da li je bila namijenjena samo grčkim kolonistima nastanjenim u gravitacionom području, ili možda i za širi krug vjernika, može se samo nagađati. Nezavisno od toga, izvjesno je da je crkva bila živopisana po vizantijskom uzoru ukrašavanja jednobrodnih crkava.

Okružen romano-gotičkim zdanjima, po arhitektonskim i umjetničkim svojstvima, u Zeti je stotinjak godina kasnije nastao još jedan spomenik vizantijskog slikarskog žanra. Naime, u Bijeloj, nedaleko od Herceg Novog, prema Kotoru, početkom XIII vijeka, sagrađena je takođe jednobrodna episkopska crkva Riza Bogorodica. Ukrašena je freskama komninsko-vizantijskog stila. Ima mišljenja da je ovaj likovni pravac prodro u Zetu preko Makedonije, kontinentalnim putem, što je malo vjerovatno. Prirodnije je bilo da je vizantijski ikonografski uticaj dospio u Zetu posredstvom južne Italije, istim onim pravcem kojim su stizali svi umjetnički odbljesci ranijih epoha, za koje je ustanovljeno da su ostavili traga na dukljansko likovno poimanje i iskazivanje. To će reći, da je i najnoviji komninski freskoslikarski stil u Zetu stigao starim prekomorskim mediteranskim komunikacijama

Ikonografske kompozicije u crkvi Riza Bogorodica imaju izvjesne analogije u feskama dalmatinskih crkava, što je i razumljivo, kad se zna za tradicionalne političke i kulturne odnose i veze Dalmacije i Duklje s Vizantijom. Ipak, freske u ovoj crkvi (Poklonjenje žrtvi u donjoj zoni apside, Bogorodica s Hristom u naručju u konhi apside i portret episkopa Danila u niši iza episkopskog prijestola) su potpuno u duhu komninske ikonografske forme. Mnoge pojedinosti s ovih fresaka imaju, isto tako, motivske i stilsko-izražajne sličnosti s feskama u makedonskim crkvama komninske epohe XI vijeka, kao što su Sv. Nikola u Prilepu, crkva u Nerezima, Sv. Sofija u Ohridu. Ali jaka ekspresija likova odvaja slikarski izraz u Bijeloj od analognih kompozicija u makedonskim crkvama. Kolorisanje pomoću okera i zelenog bolusa, nezavisno od toga što crtež odiše arhaičnošću izraza, čini freske u bokeljskoj crkvi mlađima. Ta važna pojedinost i čini osnovnim njeno datiranje negdje u prvim godinama XIII vijeka. Pred naukom, s druge strane, stoji pitanje, zbog čega je crkva Riza Bogoridica u Bijeloj, ostala usamljeni spomenik komninsko-vizantijske ikonografije u Zeti za sljedećih pedesetak godina.

Crkva Uspenje Bogorodice u Morači, jedinstven je spomenik u Zeti nemanjićke epohe po tome jer je uticaj vizantijskog fresko-slikarstva dostigao u njoj najveći umjetnički domet izražen kroz uspjelu sintezu

monumentalnog oblika s koloritnom živopisnošću. Po namjeni, crkva je trebalo da bude mauzolej kralja Stefana, srednjeg Vukanovog sina. Dotle neuobičajenim izdizanjem u visinu, razmicanjem u širinu i razdiobom u krakovima transepta, dobijene su velike površine na svodovima i zidovima, uz to odlično osvijetljene kroz velike prozore na spratu apside i priprate, čime su bili stvoreni uslovi za živopisanje jasno vidljivih kompozicija velikih razmjera, koje prikazuju glavne sadržaje jevanđeljskih praznika. Od ukupnog tog monumentalnog umjetničkog opusa, ostao je srazmjerno neznatan dio, ali, s naučne tačke gledišta, od ogromnog značaja za dočaravanje moračkog fresko-slikarstva. Istraživanja su naime pokazala da je prilikom obnove manastirske crkve u XVI vijeku, živopis iz 1252. godine, bio potpuno sastrugan sa velikih zidnih površina. Doduše, taj živopis je obnovljen uglavnom na iste teme i na istoj površini (ciklusi Velikih praznika i Čuda Hristova u naosu, Strašni sud i Jesejeva loza u priprati). Od starijeg sloja sačuvane su djelimično freske u đakonikonu sv. Ilije, kojemu je, kako se smatra, ova kapelica bila posvećena. Scene kojima je prorokov đakonikon ukrašen ilustruju teme iz jednog njegovog ciklusa. Iako oštećen, ciklus tih freska je rekonstruisan. Na istočnom zidu, u gornjem dijelu, bila je naslikana kompozicija Znamenje, Blagovijesti i Deisis. U gornjem dijelu južnog zida predstavljen je prorok Ilija kako kolje svještenike Vaalove u potoku Kisonu i Prizivanje ognja nebeskog na žrtvu na gori Karmil. Ispod tih scena u donjem dijelu južnog zida naslikan je prorok Ilija u potoku Horatu sa gavranom i, dalje, Ilija kako razdvaja vode Jordana. U gornjem dijelu zapadnog zida stoji scena Javljanje anđela Iliji u Judejskoj pustinji i Ilijin razgovor s Bogom na Sinaju-Horivu. U donjem dijelu tog istog zapadnog zida data je predstava: Proroci Jelisej i Ilija prelaze Jordan tamo gdje se povukla voda, i Vaznesenje Ilijino. U gornjem dijelu sjevernog zida nalazi se scena Rođenje Ilijino, a u donjem dijelu, ispod nje, Ilija pomazuje za careve Azaila i Juja i Jeliseja za proroka, i potom scena Iliju hrani seraptska udovica.

Ciklus proroka Ilije zauzima posebno mjesto u starom zetskom slikarstvu. Scene iz biblijskog života ispričane su likovnim jezikom, odmjerene, u duhu tradicionalne vizantijske otmjenosti.Majstor živopisac uspio je da svoje slike ravnomjerno rasporedi na tri zida i na svodnim površinama, uklapajući ih u dvanaest kompozicija, sa figurama postavljenim uspravno u nehijerarhijskom odnosu. Sadržaj biblijske priče ne teče kontinuirano, kako je to uobičajeno u drugim ciklusima, što ne znači da nije u skladu s biblijskom hronologijom. Na suprotstavljenim površinama scene se ređaju jedna iza druge po pandanima. Prema načinu kako su odvojene jedna od druge i postavljene u slijedu, nameće se utisak da je ciklus preuzet sa minijature nekog kodeksa koji je sadržinska naracija prorokovog žitija, ili je repliciran sa neke plitkoreljefne ikone rađene u slonovači, gdje se strogoj simetriji i odnosu mase pridaje posebna važnost.

Morački živopis zaista fascinira naglašavanjem ljepote u odnosu na didaktički smisao umjetničke poruke. Propuštene kroz filtar stručnog oka te freske su mnogo manje pouka nego asocijacija, manje kanon a više životna drama; ne asketska predanost sudbini, već želja i sposobnost da se savladaju

Gavran hrani sv. Iliju (scena na fresci u moračkoj sabornoj crkvi)

prepreke koje životu stoje na putu. Oplemenjene antičkim shvatanjem umjetnosti, freske iz prorokovog đakonikona u Morači, svojevrsne su preteče onih obilježja životne realnosti iz koloritnog žanra, koja su dobila svoju punoću u renesansnom slikarskom pokretu.

Slikarski izraz prorokove kapelice u crkvi Uspenje u Morači, potpuno odudara od dotadašnjeg stereotipnog freskoslikarskog standarda. Strogost forme i kruta linearnost, ovdje su sasvim napušteni i ustupaju mjesto scenama sa monumentalnim figurama iz realnog života. Scena Rođenje Ilijino, u donjem dijelu sjevernog zida đakonikona, svojom realnošću nadilazi sve što je do tada u Zeti i šire bilo poznato u sakralnom slikarstvu.

Doduše, u nešto starijim raškim crkvama, studeničkoj Sv. Nikola i Bogorodica Ljeviška u Prizrenu, ima izvjesnih stilskih oznaka čije pojedinosti mogu da asociraju na slikarski manir živopisca moračkog đakonikona. U objema raškim crkvama, iz prve polovine XIII vijeka, zapaža se tendencija postepenog napuštanja linearnosti i težnja ka voluminoznosti i živim bojama. Ipak, to su više nagovještaji nego izraz, koji je u Morači dostigao punoću plastične forme. U nagovještajima ka novom, zapaženom u pomenutim raškim crkvama, neki istraživači su tražili uzore, na koje se ugledao morački živopisac. Ima naime mišljenja, da je živopis u sve tri crkve produkt iste majstorske škole, možda dviju slikarskih generacija. Ta tvrdnja, međutim, nije dovoljno uvjerljiva, i pored toga što je freskoslikarstvo u Raškoj, na početku XIII vijeka, dostiglo visok nivo. Bliže je istini mišljenje, da je monumentalnost oblika i naglašeni koloritski žanr, kao novi umjetnički izraz, dospio u Moraču tradicionalnim putem preko Italije, odakle je i u prošlosti zračio vizantijski kulturni uticaj u Zetu i susjedne zemlje. Naime, i u Italiji i Morači prisutna su slikarska obilježja zrelog duećenta, iz čega se može naslutiti da im je izvor bio isti – vizantijski. Povodeći se analogijom, nameće se očevidnim, da je ne samo u Italiji, već i u onovremenoj Zeti, sazrijevala situacija za pobjedu đotovske slike pune voluminoznosti u živopisanju crkava. Drugim riječima, morački živopis, po svojoj autentičnosti, ostaje jedistven u svojemu vremenu.

Svojevrsni prijelaz od moračkog ka sopoćanskom voluminoznom slikarstvu, čini jednobrodna zasvedena, na tipično primorski način građena, crkva Sv. Bogorodica bistrička kod Voljavca u Bihoru, koju je sagradio Nemanja. Riječ je o bazilici bez kubeta, sa slijepim arkadama iznutra, i kontraforima na uglovima docnije sagrađene priprate. Ostaci fesaka koji su se doskoro nalazili na zelenoj podlozi u pripati od najvećeg su interesovanja za nauku. Tu se nalazilo nekoliko portreta u donatorskoj povorci, čiji likovi nijesu zasigurno identifikovani. Za portret koji je stajao na južnoj strani, misli se da je predstavljao vladara sa krunom na glavi i kraljevskim ornatom. Bio je urađen u poluprofiliranoj pozi, okrenut prema Bogorodici. Drugi portret je naslikan na zapadnom zidu, južno od vrata, u sličnom stavu. Do njega je jedna figura u pozi s lica, dok se na sjevernoj strani ulaza nalazio portret ktitora, najvjerovatnije obnovitelja crkve, kralja Uroša I, žene mu Jelene i jednog kaluđera.

Freseke u bistričkoj crkvi nijesu blagovremeno spašene, te ostaje da se o njima nagađa, na osnovu epizodnih elemenata. Istraživači, gotovo odreda,

naginju mišljenju da su bistričku crkvu krasile freske visokog umjetničkog dometa. Čak se vjeruje da je njihov tvorac isto lice koje je radilo znamenitu kompoziciju Strašnog suda u Sopoćanima, u koju je unesena scena Smrt kraljice Ane, majke Uroša I, s portretima njenih sinova, a ti portreti imaju mnogo sličnosti s onima u bistričkoj crkvi. Teško je izvesti na čistinu, da li su bistrički portreti prethodili onima u Sopoćanima, ili obrnuto. U svakom slučaju, imaju dosta zajedničkih svojstava, što upućuje na sigurnu vezu među njihovim freskoslikarima.

Sintetski kazano, valja konstatovati, da je zetska freskoslikarska umjetnost u moračkom voluminoznom slikarstvu dostigla neslućene visine. Od nje do limitirajućeg sopoćanskog dometa, nedostajao je samo korak. On je, čini se, bio dostignut živopisom u bistričkoj crkvi na Limu, ali je ta znamenita likovna panorama zasvagda nestala i o njoj se, na temelju skromnih fragmentarnih ostataka, samo naslućuje. Nezavisno od nerasvijetljenog bistričkog freskoslikarstva, sasvim je sigurno, da scene moračkog đakonikona blijеšte uvjerljivom snagom svojeg umjetničkog izraza. To znači da je moračko slikarstvo moglo služiti kao uzor sopoćanskim majstorima palete, kojima je bističko freskoslikarstvo moglo biti oprobavanje umjetničkih mogućnosti, koje je u Sopoćanima dobilo optimalnu ikonografsku formu. To, s druge strane, snažno podupire utisak da je moračka slikarska umjetnost bila neposredni izvor iz kojega se, posredstvom Bogorodice bistričke, iznjedrila sopoćanska nadilazna monumentalno-koloristička kreacija.

Poslije Morače i Voljavca (Bistrice) zetsko crkveno slikarstvo dospijeva u fazu dekadencije. To se dobro vidi i na primjeru Davidovice – crkve kod Brodareva na Limu, zadužbine najmlađeg Vukanovog sina, Dimitirija, u kaluđerstvu – Davida, iz 1282. godine. Crkva je živopisana u romaničkom stilu. Od naslikanih kompozicija bibilijskog sadržaja sačuvani su samo fragmenti, koji su, ipak, dovoljni da pokažu silaznu liniju zetskog slikarskog opusa. Po svojim karakteristikama, freske u Davidovici su izrazit primjer orijentalnog monaškog shvatanja crkvene umjetnosti prenesene iz Palestine posredstvom osnivača (Davida), koji je tamo išao na poklonjenje Hristovom grobu i po povratku podigao crkvu, u kojoj je proveo ostatak života kao monah.

PALEOLOGOVSKI SLIKARSKI UTICAJ

Prvi nagovještaji tzv. paleologovske renesanse u slikrastvu, koju karakteriše usložavanje sadržaja i naglašavanje simbolike, zapaženi u Morači, došli su do punog izražaja u crkvi Sv. Petar na Limu kod Bijelog Polja, u freskoslikarskom sloju njenog obnovitelja, kralja Milutina, na samom kraju njegove vlade. Prodor novog paleologovskog stila u Zeti, dospio je ovoga puta posredstvom Srbije, gdje je ta umjetnost neposredno cvjetala, s usponom koji je doživjela u matičnoj zemlji Vizantiji. Za prihvatanje toga stila tle u Zeti je bilo pripremljeno, time što je monumentalno slikarstvo u Morači već bilo dostiglo svoj limit i naprosto bilo iživljeno, odškrinuvši vrata stilskim inovacijama. Ne samo umjetničko-izražajna već i nova arhitektonsko-graditeljska komponenta stimuliše pojavu novog slikarskog žanra. Naime, u vrijeme kralja Milutina i graditeljstvo se obogaćuje novim rješenjima u pogledu podizanja novih crkava sa nemirno projiciranim površinama unutrašnjih zidova, sa krstastim svodovima i lukovima, sa dograđenim ili proširenim pripratama i drgugim drugim prostorima. Na tako razuđenim zidnim površinama mogle su se, posredstvom slike, prenijeti priče obimnog epskog sklopa. Na mnogobrojnim crkvama Milutinova vremena može se, kroz slikarski jezik, pratiti zgusnuta hrišćansko-teološka doktrina, koja je u Gračanici (1321) dostigla najpotpuniji izraz.

Zasigurno se može reći da je u crkvi Sv. Petar u Bijelom Polju, u sloju živopisanom pod Milutinovim donatorstvom, možda prvi put kontinetalnim pravcem prodro vizantijski, ovoga puta paleologovski slikarski uticaj. Kao što se zna, crkva o kojoj je riječ, bila je podignuta 1196. godine na poznatom karavanskom putu, koji je vodio Limskom dolinom. Imala je jednobrodni oblik, koji se završavao pravougaonom apsidom na istoku. Sa glavnim brodom po sredini crkve, ukrštao se manji poprijеčni brod, nad čijim presjecima se nalazilo malo kube. Crkva je stradala prilikom provale Bugara 1254. godine. U vrijeme kad je kralj Uroš I dao nalog da se na njoj izvrše izvjesne prepravke, vjerovatno da od ranijeg živopisa nije ostalo ništa. Između 1318. i 1321. godine, crkva je u cjelini nanovo živopisana. Slikarski fragmenti iz tog sloja, koji su odoljeli zubu vremena, pripadaju zrelom dobu paleologovske renesanse u Srbiji. Sačuvani ostaci fresaka svjedoče o nastojanju majstora-živopisaca da što potpunije ilustruju teološke teme, koje su tada zaokupljale pažnju vjernika i uvodile ih u kontemplativni svijet imaginacije. U oltaru je naslikana Bogorodica na prijestolu s anđelima, na zidu između apside i naosa stoji scena Blagovijesti, na što indicira figura Bogorodice. Na svodu koji ima oblik poprječnog uskog transepta, stoji kompozicija Vaznesenje, naslikana u dva dijela: na zidu iznad apside i na svodu srednjeg dijela prvog traveja do oltara. Južni i sjeverni dio tog traveja ukrašavaju scene: Silazak u ad i Rođenje Hristovo. Slijede, potom, ostale scene iz Velikih praznika (Sretenje, Preobraženje i Vaskrsenje Lazarevo) na sjevernom i južnom dijelu iznad srednjeg traveja. Tu se vide i dva Hristova lika na ubrusu i na ćeramidi. Zapadni zid naslikan je scenom Uspenja Bogorodice, na sjevernom je scena Duhovi, dok su lukovi koji odvajaju poprječni brod od zapadnog i istočnog traveja bili namijenjeni likovima četvorice apostola. Sav ostali živopis je uništen. Sačuvani fragmenti nijesu dovoljni za razaznavanje teoloških tema i ikonografskih cjelina.

Praznične scene naslikane su u raskošnom pejzažu sa mnoštvom figura u njima, koje zadržavaju ponešto od svoje monumentalnosti. Ono što te kompozicije čini osobenim, nije motivisano ni kanonima ni apokrifima, već sadržajem besjedâ crkvenih otaca. U svojoj naraciji zoografi žele da teološke scene obogate po nekim detaljem kakvih nije bilo mnogo puta ranije na živopisanim kompozicijama istog sadržaja. Takvi detalji jasno su uočljivi u dvjema kompozicijama bjelopoljske crkve. Jedna od njih, Vaznesenje, kojom nije predstavljen samo događaj, već se likovnom izražajnošću »priča« i ko ga je predskazao i ko ga je vidio, objašnjavanjem i povoda koji je doveo do toga čina. U istom maniru predstavljeno je i Preobraženje. Zapravo u

glavnom svjetlosnom krugu. Hristova figura je data zasebno, kako bi se stekao utisak, da glavna ličnost ostaje nevidljiva za smrtne ljude, ljude predstavljene u spoljašnjem krugu, u čijem prisustvu se čin čuda odigrava.

Na primjeru dviju pomenutih kompozicija jasno se vidi novina usložavanja sadržine, koju je u umjetnički izraz crkve Sv. Petar unijela paleologovska renesansa. Drugu karakteristiku – scensko prikazivanje simbola, stara ikonografska rješenja i posebno formulu u pogledu izrade fesaka – nije moguće pratiti na živopisu ovog spomenika. Međutim, na osnovu fragmentarnih ostataka iz pojednih scena, naslućuje se da su, u estetskom pogledu, freske u crkvi Sv. Petar na Limu, bile ravne onima u Gračanici.

KOTORSKA SLIKARSKA ŠKOLA

Do sada najstariji u nauci poznati spomenik kotorske slikarske škole jeste ikona Sv. Petra i Pavla iz XIII vijeka, koja se čuva u Vatikanu. Donatori ove ikone su kraljica Jelena Kurtene sa sinovima Dragutinom i Milutinom. Osim ove, nađeno je na raznim stranama, još nekoliko ikona, za koje je utvrđeno da su proizvod iste ikonografske škole. Dvije od njih potiču sa Sinaja. Na jednoj je portret sv. Pavla (čiji je lik gotovo identičan s istoimenim svecem, datim u paru sa likom sv. Petra na vatikanskoj ikoni), a na drugoj su likovi obojice apostola sv. Petra i Pavla. Istoj školi pripadaju i dva Pavlova portreta u menologu priprate dečanske crkve. Sasvim je izvjesno da su naznačene ikone pripadale svojevrsnoj kotorskoj slikarskoj školi.

Stilsko-ikonografska analognost vatikanske ikone s onima nađenim na Sinaju i onima u Dečanima, ustanovljena je prilikom proučavanja bogate pinakoteke Sinajskog manastira, u kojemu su nađena mnoga djela kotorskih ikonopisaca. Takođe se s velikom vjerovatnoćom pretpostavlja da ih je sinajskom svjetilištu poklonila kraljica Jelena. Pouzdano, je dalje, utvrđeno da istoj ikonografskoj školi pripada i tzv. Gospa budvanska, tj. ikona iz crkve Sv. Ivana u Budvi. Stilsko-koloritskom analizom utvrđeno je da i ova ikona pripada apulijsko-vizantijskom pravcu i da je djelo domaćeg majstora s kraja XIII vijeka. Osobiti značaj budvanske Gospe je u tome, što će, i kad bude očišćena, moći da se uzima za tipičan primjer produkcije domaće škole, prema kojemu se, komparativnom metodom, utvrđuje, koje sve ikone, nađene na strani, pripadaju kotorskoj školi.

Zajedničke stilsko-izražajne karakteristike pomenutih ikona nađenih na raznim geografskih koordinatama, svojevrsna su potvrda postojanja jednog zanatskog centra, koji se mogao održati više od pola vijeka, zato što je stekao svojstva slikarske škole. Iako je freskoslikarstvo Dečana činilo najveći umjetnički domet kotorske slikarske škole, živopisanje ovog značajnog spomenika nije stavilo tačku na njeno djelovanje. Za posljednje nauci poznato što je ona dala, mogu se smatrati freske manastira Rudenice u Srbiji iz 1402 – 1410. godine. Potvrdu za to pruža potpis slikara Teodora, utisnut u oltar crkve pored bogorodičnog portreta. Ime ovog slikara, pak, dovodi se u vezu s Teodorom Savinim iz Kotora, učenikom Georgija Grka,

odseljenim u Dubrovnik 1377, o kojem posljednja vijest u ovom gradu potiče iz 1385. godine.

S obzirom na stilsko-izražajne karakteristike naslonjne na apulijsko-grčke izvore, kotorska ikonografska škola dobila je nadimak »grčke slikarske škole« (pictura graeca).

Nedovoljno je sačuvanih slikarskih djela da bi se mogao pratiti kontinuitet ove škole. Ni pomeni velikog broja piktoresnih majstora u arhivskoj građi, ne nadomještaju tu prazninu. Međutim, kontinuitet je moguće posredno rekonstruisati na osnovu jedinstva stila prepoznatljivog u obradi metala i drveta, odnosno u izradi oruđa, oružja i nakita u metalnoj idrvenoj skulpturi i plastici, metodom kakav je primjenjivan u proučavanju sen-denijske karolinške slikarske škole, ispitivanjem pikturalnih i drugih tehnika na temelju analogija s umjetničkim djelima sličnog sadržaja.

Okrenutost Kotora vizantijskoj slikarskoj umjetnosti sasvim je razumljiva, kad se zna da je ovaj grad, stvarno ili nominalno, oko 400 godina bio pod vizantijskom vlašću, dijeleći u tom pogledu sudbinu poznatih kulturnih i administrativnih centara na istočnoj obali Jadrana.

Iako je grčki uticaj na kotorsko slikarstvo bio neposredno prisutan sve do 1180. godine, od trenutka potčinjavanja Zete Raškoj, nije više mogao da se razvija u tradicionalnom pravcu. Naprotiv, od toga trenutka ikonografsko slikarstvo Kotora ulazi u fazu transformacije. Pronalazeći sopstvne izražajne mogućnosti, ta umjetnost se postepeno udaljava od svojih uzora i poprima karakteristike domaćeg umjetničkog izraza. Kroz sličnu fazu razvoja su prolazili u tom pogledu i drugi centri jadranskog primorja Dubrovnik, Zadar i Split. Za razliku od kotorske, tamošnje slikarske radionice nijesu nadrasle lokalne okvire. Kotorska pak, vinula se visoko, zahvaljujući pogodnosti koja joj se ukazala. Naime, raški vladari, Stefan Dečanski i Dušan, pružili su šansu kotorskim majstorima da na velikim površinama srpskih crkava iskažu svoje umjetničke živopisne mogućnosti. Tu priliku su oni sjajno iskoristili; ukazano im je povjerenje da naslikaju Dečane, navrla im je inspiracija i došao do izraza njihov slikarski genije. Na ukrašavanju tog veleljepnog spomenika majstori kotorske slikarske škole, ne samo da su se odlijepili od lokalne radionice, već su stekli slavu slikara međunarodne reputacije.

Kotorska slikarska škola razvila se na tradicijama narativne umjetnosti paleologovske renesanse. U stilsko-ikonografskom pogledu, toliko se na nju oslanjala, da se ima utisak, kao da je njen prirodni produžetak. Njeno prenaglašeno uronjavanje u paleologovski vizantinizam možda je i bilo razlog njenog brzog iščezavanja.

Okrenutost vizantinizmu nije značila i negaciju uticaja katoličkog Zapada. Naprotiv, kotorska škola je na autentičan način u sebe upila oba ta žanra. Osim već navedenih primjera, potvrdu za to pruža i jedna zanimljiva ikonografska zbirka. Naime, u depozitnoj kolekciji obrednih, ukrasnih i drugih upotrebnih predmeta župana Dese, sina raškog kralja Vladislava i njegove majke Beloslave, povjerene na čuvanje Dubrovniku, a koju su Kotorani preuzeli 1281. godine, između ostalog, nalazi se i dvadesetak ikona. Među njima su dvije sa likovima apostolâ Petra i Pavla, na dvjema drugima je lik arhanđela Mihaila, dok su likovi Hrista i Bogorodice dati na četiri od

njih. Ostali svetitelji čije likove srijećemo na njima, prikazani su samo po jedanput. Idući tragom analogije izgleda izvjesno da je jedna ikona iz pomenute zbirke poslužila živopiscu da je replicira prilikom izrade Imago pijetatis u crkvi u Gradcu, zadužbini kraljice Jelene.

Utvrđivanjem organske unutrašnje stilsko-motivske veze, ikona iz kotorske zbirke s onom iz Vatikana, zatim onima sa Sinaja i napokon onima iz Srbije, dolazi se do zaključka da je u Kotoru nastajala osobena ikonograska škola, proizišla iz sinteze paleologovske naracije i katoličkih obredno-kultnih inspirativnih uticaja. Pa ipak, uz sve importovane poznajmice, prisutne u njenom tvoračkom rezultatu, kotorskoj slikarskoj školi se ne može poreći snažna, na jasno vidljiv način, autentična izražajnost.

U vezi s pomenutom kotorskom kolekcijom valja još dodati da njene ikonografske pojedinosti imaju svoje podudarnosti u benediktinskim opatijama Sv. Mihailo na Prevlaci i Sv. Teodor, po kojemu je Tivat dobio ime, i, napokon u onoj Sv. Đorđije na ostrvcu pred Perastom, koja je kao benediktinsko središte, bila najznatnija u Boki Kotorskoj.

Što u samom Kotoru nije ništa sačuvano od slikarskog opusa iz bilo koje faze rada škole, uzrok valja tražiti u pokretu reformacije, koji je poslije Tridenskog koncila (1545 – 1563) zahvatio i zetske primorske gradove, gdje su slikarska djela u vizantijsko-pravoslavnoj tradiciji bila sistematski uništavana. Taj talas preživjela su samo djela koja su se našla u Srbiji i djelimično u pravoslavnim sredinama u inostranstvu, ali i tamo samo dio onoga što je bilo vrijedno.

Poznato je da su nemanjićki vladari i prije kraljice Jelene spoznali i koristili umjetničko iskustvo zetskih primorskih majstora, osobito Kotorana, najrazličitijih struka i zanimanja, povjeravajući im poslove na podizanju i ukrašavanju svojih dvorova i svojih sakralnih zadužbina. Ipak, kraljica Jelena, naročito otkad joj je Zeta data na upravljanje, žarom vladarke, obrazovane katolkinje i vizionarke, učinila je sve da u svojoj zemlji podstakne široku kulturnu akciju, između ostalog, i kao donator mnogobrojnih crkava i manastira. Stoga je razumljivo da je s drugim umjetničkim stvaralaštvom, i ikonografsko zanatstvo, na prvom mjesu u Kotoru, pod njenim pokroviteljstvom, počelo da poprima svojstva škole koja traga za sopstvenim izrazom.

Osim već poznate ikone sv. Petra i Pavla, koju je kraljica Jelena poklonila crkvi Sv. Nikola u Bariju a koja se čuva u Vatikanu, ona joj je, sa sinovima Dragutinom i Milutinom, i unukom Stefanom Dečanskim, darovala još tri ikone.

Jedna od njih bila je manjih razmjera, sa poprsjem sveca partona (sv. Nikole) i likovima Jelene i njenih sinova. Za ovu ikonu se vjeruje da je bila nalik na onu sv. Petra i Pavla u Vatikanu. Nastala je u razdoblju između 1276. i 1314. godine.

Druga ikona, u stvari je srebrna pala, sastavni dio oltara, postavljena iznad svečevog sarkofaga. Može se povjerovati Mavru Orbinu koji je 1601. godine objavio donatorski natpis iz kojega se vidi da je riječ o skupocjenom daru – čitavoj srebrnoj kućici. Po pričanju istraživača, na srebrnim pločicama bile su u polureljefu utisnute mnoge figure različitih dimenzija sa natpisima. Iznad dijela oltara, koji je natkriljavao svečev sarkofag, stajala je velika

srebrna ikona visine 6, a širine 14 pedalja. U sredini je bila figura sveca-patrona, a sa strane mnoge scene iz svetiteljskog života i niz drugih likova, među kojima su Hrist i Bogorodica. Prema podacima iz dešifrovanog natpisa, palu je poklonio crkvi kralj Milutin 1319. godine. Tu ikonu ukrašenu srebrom i zlatom radila su dva napuljska majstora, jer kotorski zlatari još nijesu bili stekli iskustvo za rad na takvim monumentima, iako su bili zakoračili na put dosezanja zenitnih visina.

Ma koliko bile važne, pomenute dvije ikone, mi o njima saznajemo samo na osnovu opisa istraživača, jer su prilikom restauratorskog zahvata u XVII vijeku izgubile svoju autentičnost, mada su vraćene tamo gdje su bile, ali u novom izdanju.

Stoga je, s naučne tačke gledišta, najvažnija treća ikona, čiji je donator bio Stefan Dečanski. Po dimenzijama, ova ikona je bila dvostruko veća od prve iz ovog redosljeda. Predstavljala je sv. Nikolu u arhijerejskom ornatu i do polovine njihove visine, figure kralja-donatora i njegove žene, blago nagute prema svecu. U uglovima ikone stajala su mala poprsja Hrista i Bogorodice. Najnovije istraživanje (P. Mijović) je pokazalo da je ikona bila poklonjena manastiru u Bariju 1325. godine.

Mada je i ova treća ikona pretrpjela izvjesne restauratorske intervencije, izgubivši osobito u koloristici, a i izrazu, od svoje autentičnosti, pruža dosta važnih podataka u stilsko-ikonografskom pogledu. Prije svega, pada u oči da nema sličnosti sa živopisom u raškim crkvama u unutrašnjosti zemlje iz prve polovine XIV vijeka. Odudaranje portreta sv. Nikola s ove ikone, od poznatih likova ovog sveca iz savremenih srpskih crkava, skreće pažnju ispitivača na jednu naglašenu karakteristiku kotorske slikarske škole. Na njoj, naime, nema ni traga od srpsko-vizantijskog ikonografskog manira. Šta više, iz nje upadljivo zrači apulijsko-vizantijski koloristički izraz, u spoju paleologovske naracije sa zapadnjačkim motivskim rješenjima. Po likovnoj stilizaciji i predstavama iz svetiteljskog života, ova ikona najviše naginje zdepastoj figuri sv. Nikole sa reljefne ikone izrađene u kamenu na istočnoj fasadi bazilike u Bariju.

Može se smatrati nespornim, da su kotorski freskisti ukrašavali crkve franjevačkih manastira u Kotoru, Baru, Ulcinju i Skadru, koji su podignuti 1288. godine. Na crkvama u Kotoru i Baru imali su na raspolaganju prostor za izradu monumentalnih figura, što su oni vjerovatno dobro iskoristili, s ciljem da daju izraza svojem slikarskom daru. Na svoj način to potvrđuje fragment scene iz velikog slikarskog ansambla u crkvi Sv. Đorđije u Baru. Na tom fragmentu je kompozicija, koja prikazuje sv. Đorđiju kako ubija aždaju. Nad njim je figura Hrista Pantokratora, a u uglovima gore, minijaturne figure Hrista i Bogorodice. U pitanju je ovdje stilsko–izražajni detalj, koji se uklapa u spoznajne karakteristike rane faze kotorske slikarske škole.

Uopštavanjem osobenih crta kotorske slikarske škole, na osnovu fragmentarnih ostataka fresaka iz Budve, Vatikana, Barija i Bara, nameće se zaključak da je ona krčila sopstveni put razvitka, stvaranjem sopstvene ikonografske konture, koja se može smatrati prvom fazom njenog razvoja.

Sv. Nikola na ikoni iz istoimene crkve u Bariju

Mada čini važnu komponentu u njenom nastajanju i koncipiranju, rana ikonografska faza kotorske slikarske škole, ipak je tek početni izraz njenih slikarskih vrijednosti. Ono po čemu ona dobija atribut i obilježje škole je, van sumnje, njeno fresko slikarstvo. Majstori kotorske slikarske kolonije su, između ostalih, živopisali preko 20 crkava u Primorju, u razdoblju od posljednjih decenija XIII do tridesetih godina XIV vijeka, dakle u vrijeme kad je Kotor stekao ugled značajnog slikarskog centra.

Iako joj je pripisivan naziv »grčke škole«, zbog jasno naglašenih primjesa paleologovskog vizantinizma u njenom slikarstvu, sasvim je sigurno da su sudionici kotorske slikarske škole bili domaći ljudi, ugledni kotorski građani, nezavisno od toga da li su njihovi bližnji ili daljnji preci pripadali nekom davnašnjem etničkom možda i grčkom sindromu, izloženom slovenskoj simbiozi.

Od pripadnika vjerovatno brojne kotorske slikarske škole, u sačuvanim arhivskim podacima ubilježena su imena samo trojice njih, i to upravo onih sa grčkom gentilnom atribucijom. To su Nikola Grk i Manojlo Grk, pripadnici starije generacije, čija se imena pominju u prvoj, i Georgije Grk, u drugoj polovini XIV vijeka. Osim ove trojice, zabilježeno je još samo ime Srđa »grješnog«, potpisanog ispod fresaka u sjevernom paraklisu Dečana iz prve polovine XIV vijeka. Nasuprot rijetkih pomena slikara, u arhivske spise kotorske Notarske knjige unesena su mnogobrojna imena zlatara i pripadnika drugih umjetničkih zanata. Imena slikara su ispuštena valjda stoga jer su oni u to vrijeme bili svojom velikom većinom angažovani van samog Kotora, najviše u Srbiji.

U svojstvu slikara, Nikola Grk se pominje dvaput u arhivskim vijestima. Prema hronološkim podacima, pripadao je najstarijoj generaciji kotorskih ikonopisaca iz doba kraljice Jelene. Na jednom mjestu je Nikola Grk pomenut i kao građanin Dubrovnika, što čini važnu pojedinost u pogledu veza i međuuticaja onovremenih kotorskih i dubrovačkih majstora ikonopisaca.

Drugi kotorski slikar čije ime stvarno asocira na njegovo grčko porijeko bio je Manojlo Grk, nešto mlađi savremenik kolega po struci, Nikole Grka. On se pominje kao iluminator ćirilskih bosansko-hercegovačkih rukopisnih crkvenih knjiga. Potpisao se na tzv. Mostarskom (Manojlovom) jevanđelju i Cvjetnom triodu, koji se nalazi u Publičnoj biblioteci u Lenjigradu i Divoševom jevanđelju, nedavno otkrivenom (1960) u crkvi Sv. Nikola u Podvrhu kod Bijelog Polja. Karakteristično je da sva ta tri rukopisa imaju marginalije na grčkom jeziku, zatim sličnost u pisanju riječi i slova. Uočljivo je da je iluminator Mostarskog jevanđelja i Trioda iskazao ista žanrovska svojstva, dok zbunjuje pomalo što je,u pogledu slikarske kreacije, Divoševo jevanđelje, nadvisilo oba ta rukopisa. Ali kako se vrijeme narudžbine Divoša Tihoradića poklapa s periodom života i rada Manojla Grka, ne bi trebalo sumnjati da je on iluminator ovog djela.

Iluminacije u Divoševom jevanđelju stoje u dubokoj stilskoj vezi sa minijaturama Miroslavljevog jevanđelja, čime se uspostavlja eventualni kontinuitet među njima. Mada daleka, slobodno se može reći da je biljna i životinjska (»zvjerinja«) ornamentika Divoševog jevanđelja samo donekle

prilagođena »replika« Miroslavljevog jevanđelja, ukrašena velikim inicijalima sa ljudskim figurama. Iz sume ostalih, samo dva inicijala ilustruju događaje iz jevanđelja, dok većina drugih ima oblik stuba sa zoomorfnim i antropomorfnim predstavama slova, analognih onima u Miroslavljevom jevanđelju. Ostatak inicijala ukrašen je geometrijskim i biljnim trakama, opet kao u Miroslavljevom jevanđelju.

Iluminoznost Divoševog jevanđelja nije neka slučajna izolovana pojava. Naprotiv, stoji u organskoj vezi sa minijaturama Miroslavljevog jevanđelja. Štaviše, može se smatrati, u izvjesnom vidu, njegovim produžetkom. Ukrasna ornamentika Divoševog jevanđelja proizišla je iz iste one ikonografije i estetskog ukusa, koji čini koncepcijski siže tvoračkog djela fra Vida Kotoranina, graditelja Dečana.

Osnovna odlika stila kotorske slikarske škole bila je u njenoj fleksibilnosti, u sposobnosti osmišljavanja inspirativnih intencija naručioca, a da pri tome i takva adaptivna djela ponesu u sebi oznake osobenog, autentičnog stvaralaštva, u čije tkivo su bili ugrađeni elementi uticaja Istoka i Zapada. Kotorani su stoga bili podjednako sposobni da rade narudžbine srpskih vladara u duhu paleologovske ikonografije, kao što su znali slikati u italsko-vizantijskom maniru, ukrašavajući površine značajnih katedralnih crkava u Zetskom primorju i šire. U pogledu prilagodljivosti, njihova umjetnička ruka nije zatajila ni kad su iluminirali pravoslavne kodekse, unoseći u njihove minijature elemente romanike i romano-gotike. Domaća slikarsko-koloristička komponenta kotorske slikarske škole dosegla je bila čak te visine da su je u mnogo čemu podržavali i sami grčki slikari, koji su dolazili u dodir s italijanskom romano-gotikom i njenim zetsko-primorskim ekvivalentom. Tako je u umjetničkom profiliranju zemalja koje su se naslanjale na jadransku obalu u XIV vijeku, nastao svojevrsni slikarski kosmopolitizam, nezavisno od toga što se tada bio već žestoko produbio idejno-filozofski i vjerski jaz između pravoslavlja i katolicizma u svjetskim razmjerama. Premošćavanje tih antagonizama i prilagodljivost kotorske slikarske škole tim složenim odnosima koji su se ukrštali u Zeti, dosegla je visine virtuoznosti.

Najmlađi, i ujedno posljednji iz generacije kotorskih slikara čije se ime pominje u arhivskoj građi, bio je Georgije Grk. Prvi put je pomenut 1377, a po jednom podatku iz 1398. godine, uvršćen je među umrle, iako godina njegove smrti nije utvrđena. O njegovom slikarskom radu se gotovo ništa ne zna, osim što se pominje kao kotorski slikar s ateljeima u rodnom gradu i u Dubrovniku, kao i njegov prethodnik Nikola Grk. Da je Dubrovnik, već po tradiciji, nastajao drugi zavičaj nekih kotorskih slikara, vidi se i po tome što su u tom gradu dio slikarske karijere stekli i mlađi stvaraoci iz Kotora iz XV vijeka, kao Đorđije i Pavle Bazilj i Lovro Dobričević, jedan od utemeljivača dubrovačke slikarske škole. Kao slikari, s Dubrovnikom su ostali neraskidivo povezani i Dobričevićevi sinovi Marin i Vicko. Ipak, podaci koji govore o personalnim vezama kotorskih slikara s Dubrovnikom ni izdaleka ne osvjetljavaju pravo stanje stvari u tom pogledu. Osnovano se, međutim, pretpostavlja da je ta dimenzija odnosa sadržajno bila mnogo bogatija, nego što se o njoj zna. Posredno se nazire da je uticaj kotorske

škole na dubrovačko slikarstvo, u XIV vijeku, bio znatno veći nego se obično misli. Sasvim je sigurno da su kotorski živopisci u Srbiji Dušanovog vremena uživali znatno veći ugled i povlastice od dubrovačkih, kao što je u narednom stoljeću dubrovačka škola bila na glasu u italijanskim umjetničkim metropolama, nasuprot kotorskoj, koja je tada bila u opadanju.

Pravu mjeru vrijednosti kotorske slikarske škole toga vremena nije moguće izreći stoga jer su neznatni ostaci njenog stvaralaštva koje je do nas doprlo. Skromna naša znanja se donekle upotpunjavaju kompariranjem njenih, s analognim slikarskim djelima anonimnih autora. U te spadaju ona s istovjetnom slikarskom koncepcijom, izvedena u istom stilu, korišćenjem odgovarajućih tehnika.

Njene osobenosti i karakteristike donekle osvjetljavaju ostaci fresaka u katedrali Sv. Tripun u Kotoru, iz posljednje četvrtine XIV vijeka. Otkriveni su, naime, ostaci kompozicije Smrt Hristova u glavnoj apsidi crkve. Iz arhivskih podataka se vidi da je 1331. godine bio potpisan ugovor s »grčkim slikarima« u Kotoru za živopisanje bočnih i centralne apside, krstastih svodova u istočnom dijelu hrama Sv. Tripun, zatim pilastera i ostalih zidnih i svodnih površina prekrivenih finim malterom pripremljenim za slikanje. Iz 1443. godine potiče podatak u kojemu se pominje freska sv. Nikole pod jednim svodom. Kod kotorskog renesansnog pjesnika Bolirisa stoji da je u prvoj polovini XVI vijeka hram Sv. Tripun bio dekorisan tolikim buketom slika, da ih je veoma teško prebrojiti. Nedavno su, po drugi put, otkrivene još dvije scene iz Hristovog stradanja u glavnoj apsidi crkve – Raspeće i Skidanje s krsta. Prema stilsko-izražajnim obilježjima koja na sebi nosi, smatra se da je kotorska ikonografija s kraja XIV vijeka, komponirala iz uticaja koji je iz Germanije i Francuske priješao u južnu Italiju, a odatle u Kotor. Slikanje scena iz ciklusa Stradanje, u apsidama crkava, priješlo je iz Kotora u Srbiju. O tome svjedoči živopisanje tih scena u crkvi Sv. Dimitrije u Peći.

Natpis na latinskom i grčkom jeziku iznad scene u kojoj su predstavljeni rimski vojnici, koji razdjeljuju Hristove haljine, isto kao i u dečanskom Raspeću vizantijskog ikonografskog izraza, svojevrsna su simbioza romano-gotike s vizantijskom stilskom formom, što čini žanrovsku sintezu kotorske slikarske škole pomenutog vremena. I na ovim scenama jasno se vide zdepaste figure kratkih vratova i nogu, kakve su već zapažene na vatikanskoj ikoni Sv. Petar i Pavle. To je ono što u pogledu osnovnih linijskih izraza, daje pečat kotorskoj školi, čak i onda kad je već poprimila obilježja paleologovske renesanse: smanjivanje figura, ekspresiju izraza i pokreta, scensku gustinu, živi kolorit i osobito tonsko oblikovanje.

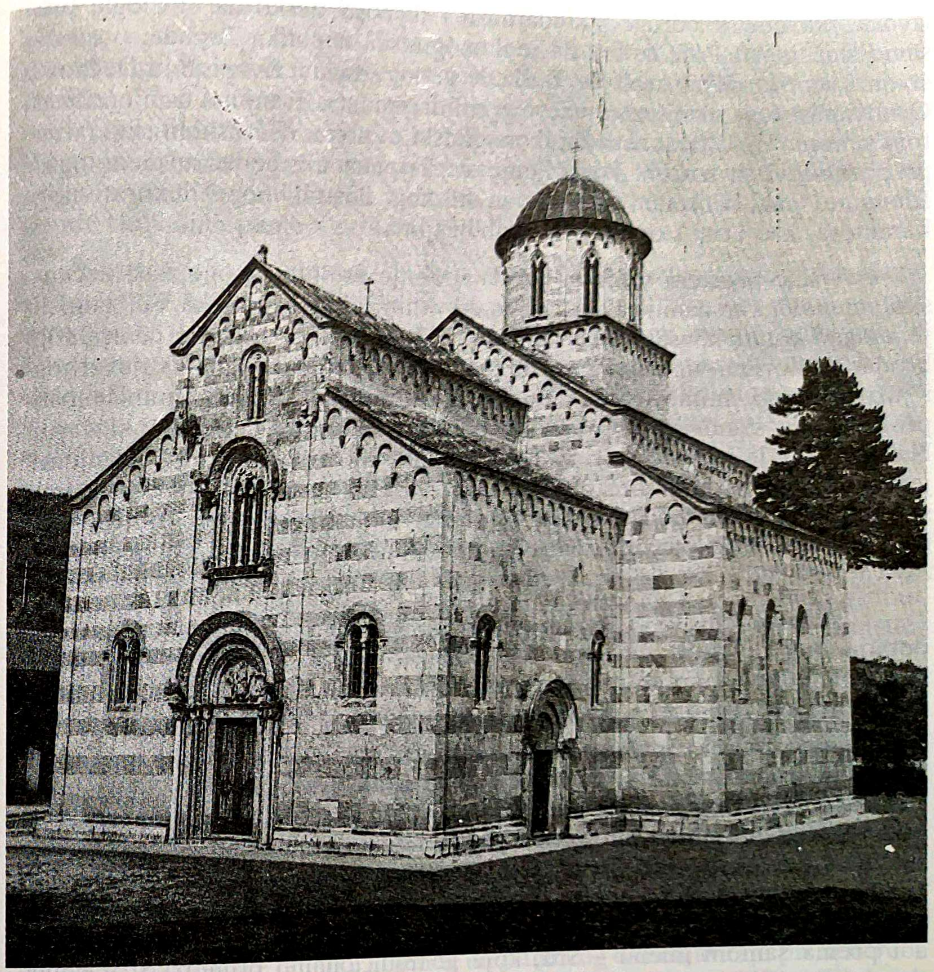
ZENITNI USPON KOTORSKE SLIKARSKE ŠKOLE I POČETAK OPADANJA

Ikonopisanjem Dečana kotorska slikarska škola dosegla je najveći domet svojeg umjetničkog izraza. To razdoblje njenog djelovanja traje od 1335. do 1350. godine. Ukupna istraživanja dečanskog freskoslikarstva pokazuju da je fra Vid, graditelj i skulptor znamenitog hrama Stefana

Dečanskog i Dušana, bio povukao za sobom kompletnu kotorsku umjetničku koloniju slikara, skulptora, minijaturista, kao i majstora drugih umjetničkih zanata. Na takav zaključak navodi, između ostalog, i podatak da je dečanska crkva dekorisna s oko 1.000 kompozicija, od kojih na jednu dolazi, u prosijeku, oko deset naslikanih likova. U pitanju je, dakle, slikarska galerija grandioznih razmjera, koja je morala biti kolektivno djelo grupe od desetak majstora–slikara, koju je predvodio fra Vid Kotoranin. Njegov smjeli poduhvat bio je plod genija-erudite, koji je uspio da uskladi, ujednači i pokrije jedinstvenim valerima, harmoničnim tonovima, ono što su radile desetine drugih slikarskih ruku. Njegova težnja da unificira stilsku izražajnost raznorodnih slikarskih sklonosti i mogućnosti, nije mogla biti postignuta. Ipak, taj »grafijski« diskontinuitet slikarskog kolektivnog autora, ostavlja utisak dobro povezane fakture raznolikosti piktoreskne panorame, koja plijeni i fascinira.

Iz pokušaja identifikacije stilsko-motivskih oznaka i teološko-duhovnih izvorišta, koji daju ton dečanskoj fazi kotorske slikarske škole, rezultira globalni stav da u dečanskom slikarstvu ima dosta tzv. »zapadnih« elemenata. Međutim, oni ovdje nijesu direktno dospjeli preko kotorskih slikara. Naprotiv, proizvod su znatno ranije simbioze romano-gotike i vizantinizma. Kao granični koridor između Zapada i Istoka Zeta je bila plodotvorno tlo za takva prožimanja i ukrštanja. Dvovalentnost zetskog slikarstva, kako je to ranije naglašeno, preobraćena je u sopstveni izraz, ali s naglašenim primjesama svojih uzora, što se reflektuje i na srpsko slikarsko djelo, koje je ponajviše bilo plod njihovih ruku. Dečansko slikarstvo samo je najzrelija faza takvog konteksta kotorskog slikarstva. Uz nesumnjivo prisustvo romano-gotičkih elemenata, dečansko slikarstvo je u pogledu svoje posredne ili neposredne izvornosti, naglašeno vizantinističko, osobeno paleologovsko-renesansno. To se vidi ne samo po prevagi slika vizantijskog tematskog žanra na pojedinim kompozicijama, već i po čitavim kompozicijama vizantinističke ekspresije, kao što su Postanak svijeta, Priče Solomonove, Djela apostolska i Bogorodičin akantist. Valja se, dalje, podsjetiti da, sem u Davidovici iz XIII vijeka, nigdje nije tako opširno naslikan ciklus Sv. Dimitrija kao u Dečanima. Tome treba dodati da je paralelno s tom dečanskom kompozicijom solunskog patrona, i pećka crkva posvećena istom svecu, bila ukrašena scenskom tematikom iz njegovog žitija. To se može dovesti u vezu s Dušanovim osvajanjima grčkih zemalja, ali i sa širenjem grčkog monaškog uticaja i teološke doktrine u prostorima koji su se nalazili pod jurisdikcijom Srpske arhiepiskopije, odnosno od 1346. godine, Srpske patrijaršije.

Scenske predstave iz legende o Sv. Dimitriju solunskom u pećkoj crkvi, imaju mnogo analogija s ciklusom kompozicija u dečanskom hramu, u kojemu je prikazan život tog sveca. Već pomenuto paralelno živopisanje oba spomenika potvrđuje i jedan grčki tekst dijelom ispisan na drvenoj gredi u paraklisu, a dijelom na zidu crkve Sv. Dimitrije. U blizini natpisa postavlje-nog iznad slike Postanje, u gornjoj sferi paraklisa, na jednom kapitelu nalazi se potpis »grčkog slikara« Srđa, pri čemu privlači pažnju da su oba ta grafijska obilježja izvedena istom bojom i četkicom. Ispitivanja su, dalje, pokazala da u naslikanoj dečanskoj legendi o Sv. Dimitriju, dominira

Crkva srpskog manastira Dečani – remekdjelo kotorske umjetničke kolonije

živopisanje arhitektonskih elemenata, koji asociraju na gradske bedeme i kule Soluna, na kojima se ne zapažaju stilski tragovi gotike. Arhitektonsko likovno predstavljanje pojedinosti u crkvi Sv. Dimitrije u Peći, ima takođe dosta sličnosti s odgovarajućim fragmentima u crkvi Sv. Tripun u Kotoru, što odškrinjuje pomisao da je »grčki« zoograf Jovan mogao pripadati kotorskoj školi »grčkih slikara«. Mada sličnost, o kojoj je riječ, nije eksplicitno pouzdan pokazatelj u pogledu njegovog porijekla, sa stanovišta sadašnje saznajnosti, ne otklanja se takva mogućnost. Na svoj način na to upućuju i paralelno rađeni natpisi na grčkom i slovenskom jeziku. Svojevrstan prilog tom gledištu je i analogija biljne ornamentike kojom su ukrašena rebra na svodovima i duž užih strana pilastera dečanskog hrama. Ako se, uz to, zna da je samo kotorska crkva obilovala tim dekorativnim miljeom, teško bi bilo negirati okrenutost dečanske ikonografije tom neposrednom uzoru i

izvoru. Navedene i druge podudarnosti i sličnosti, teško da bi mogle biti samo slučajnost. Prije će biti da je ikonografska tematika Zapada, posredstvom kotorske slikarske škole, došla do punog izraza u živopisanju Dečana. Osnovanost toga gledišta treba provjeriti daljim istraživanjima usmjernim u tom pravcu. Uz ostalo, zapadni ikonografski motivi u dečanskom slikarstvu prepoznatljivi su u sceni Pogubljenje sv. Tripuna u repertoaru menologa. Elementi, pak, u ostalim scenama su stilskog, ilustrativnog i dekorativnog karaktera, kao i oni s ortografskim obilježjima.

Površine pilastera srednjeg broda spoljnje priprate, ikonopisac dečanskog menologa je namijenio figurama crkvenih velikodostojnika. Toj zamisli je mogao ostati konsekventan kad je riječ o gornjim zonama centralnog broda, svodovima, timpanonima, lukovima. U nižim, pak, zonama sjevernog i južnog broda morao je odustati od toga kriterijuma usljed ograničenosti prostora. Sa stanovišta ikonografije učinio je izuzetak u jednom slučaju. Naime, dao je prednost sceni Pogubljenje sv. Tripuna, nad Sretenjem, jednoj od najvažnijih hristoloških tema, koju je smjestio na sporednu stepenišnu površinu zida. Ovim je, po prilici, htio da izlazi osobito poštovanje prema kotorskom patronu, čime je apostrofirao svoju, možda, kotorsku zavičajnost.

U slikama kao što su Strašni sud, Postanje i Začeće Kajinovo, ima dosta detalja koji ilustruju zapadno, katoličko shvatanje. Ispod ove posljednje scene na jednoj skulpturi urezano je ime slikara Srđa, vjerovatno Kotoranina, što je navelo ispitivače da mu cio taj ciklus pripišu. Stilska primorska obilježja se, dalje, zapažaju u islikavanju motiva iz arhitektonske tematike. Forma romanskih bifora predstavljena je u ciklusu Sv. Nikole, Uspenju, Judinoj izdaji i drugima. Na sceni Hristos istjeruje trgovce iz hrama naslikan je detalj tipično gotske bifore. Ovdje pominjemo samo neke od pojedinosti stilskih i dekorativnih tragova zapadne provenijencije u slikarstvu Dečana, čiji su tvorci primorski majstori. Dalje, prema ortografskim karakteristikama na natpisu, na slovenskom jeziku, utisnutom u skulpturu ispod freske Začeća, a i prema samom imenu – Srđ, koje je tradicionalno primorsko, u nauci dominira mišljenje da je on, kao i fra Vid, pripadao redu kotorskih minorita. Zanimljivo je, zatim, podvući da je u slikarstvu Dečana prvi put zapažena sjenka bijele boje ispod očiju ikonopisanih figura, što se, takođe, smatra importnom tehnikom. Znatiželja naučnika da utvrde što je u Dečanima naslikao Srđ »grješni«, a što njegovi drugovi, ostaje i dalje neispunjena. Može se, međutim, smatrati izvjesnim da je pripadao grupi vodećih primorskih majstora i da je na ukrašavanju paraklisa i priprate radio više od deset godina. Već od ranije prisutnu tvrdnju da je na živopisu Dečana radilo više majstora kotorske škole, na svoj način podupiru i grčki natpisi u naslikanom menologu, u legendi o Preteči i drugima.

Osim što su slikali zidne površine freskama i minijaturama, kotorski »grčki« majstori su radili i ikone i plitke reljefe u drvetu, gravire u metalu, inkrustacije, intarzije i drugo, zbog čega im i pripada atribut umjetnika univerzalista. Lepeza njihovih raznovrsnih talenata i umjetničkih zanata došla je do izraza u ukrašavanju do danas očuvanog dečanskog ikonostasa. Na toj umjetničkoj sintezi saradnje najrazličitijih umjetničkih struka postig-

nuto je puno jedinstvo. Na svoj način to je možda još bolje potvrđeno i utkano u sarkofag Stefana Dečanskog, urađen oko 1350. godine, prilikom prenošenja njegovih zemnih ostataka iz Zvečana u njegovu zadužbinu Dečane. Taj sarkofag je, bez sumnje, jedinstven primjer umjetničkog univerzuma kotorskih majstora raznih umjetničkih zanata. Tu se objedinjuju slikarske tehnike od minijature preko štafelajnog slikarstva do slikanja u drvetu i plastične dekoracije u drvetu, preko plitkog reljefa i duboreza do izrade slobodnih punih figura.

Konačno, valja podvući, da dečanska faza nije jednostavan produžetak stvaralaštva kotorske slikarske škole, i pored toga što čini njen najviši umjetnički domet. Ta faza je, međutim, po mnogim svojim odlikama, i kvalitetno drukčija. Zapravo, ona čini svojevrstan zaokret u odnosu na dotadašnji ikonografski tretman. Dečanskim slikarskim slojem kotorski stvaraoci su jasno naglasili svoje približavanje vizantijskom paleologovskom univerzalizmu, svoje opredjeljenje u pogledu proširenja starih i slikanja novih ciklusa iz Starog i Novog zavjeta, zapravo svoju intenciju na pronalaženju pravog odnosa između teoloških sadržaja i njihove ilustrativne umjetničke eksplikacije, motivski prožete elementima romano-gotike i vizantijskog paleologovskog manira. Smisao za stvaranje sopstvene tangente iz tih dvovalentnih »talasnih dužina« pribavilo je kotorskoj slikarskoj školi atribut svojevrsnog autentičnog umjetničkog središta, oplemenjenog univerzalističkim refleksijama.

Po završetku Dečana, tada već afirmisanoj kotorskoj namjetničkoj školi slikanja, Dušan je povjerio ukrašavanje svoje zadužbine Sv. Arhanđela kod Prizrena. S obzirom da je ikonografija koju su radili Kotorani nestala u ruševinama toga spomenika, sitni fragmenti slikarske umjetnosti nađeni u gomili šuta, nijesu bili dovoljni za utvrđivanje vrijednosti tog slikarskog opusa. Pronađeni ostaci pomažu da se osvijetli samo jedna dimenzija umjetničkih dometa kotorske slikarske škole. To su ostaci podnih mozaika, koji potvrđuju produžetak njenog visokog umjetničkog nivoa, postizanjem savršenstva slikarske tehnike i njenog umjetničkog osmišljavanja pri upotrebi višebojnog mermera. Po onome što su napravili u mozaičkom slikarstvu Dušanove zadužbine, kotorski umjetnici u pogledu rezultata ne zaostaju od dometa postignutih u paralelnom mozaičkom slikarstvu u južnoj Italiji. I ovdje je došla do izraza stilska simbioza zdepastih romano-gotičkih figura s oplemenjenim elegantnim proporcijama figura vizantijske ikonografije, što je kotorskim mozaičarima pribavilo ugled visokog ranga.

Silaženjem posljednjih nemanjićkih vladara s istorijske pozornice, prestankom njihove mecenatske uloge, bližio se početak kraja kotorske slikarske škole. Njeni predstavnici, vezani su za domaće ognjište, vraćaju se tradicionalnom žanru, ali su i dalje spremni da se u stilsko-motivskom izrazu povinuju zahtjevima naručioca. Izvjesnih podataka iz posljednje faze kotorskih »grčkih« slikara ima i u arhivskoj građi. Navodi se da su oni živopisali crkve Sv. Bartolomeja i Sv. Nikole u Kotoru. Ali od toga slikarstva nije ništa sačuvano. Ono se našlo pod udar pokreta protivreformacije na početku XVII vijeka. Sačuvan je samo Hristos u apsidi kotorske crkve Sv. Mihailo, oivičen dekorom biljne ornamentike, zatim jedan svetitelj na istočnom zidu, dok je

na južnom, patron sv. Mihailo predstavljen na bijelom konju. Ta scena ima svoju repliku istog svetitelja na priprati crkve u Lesnovu s kraja XIV vijeka, što asocira na zavičajnost njenih ikonografa.

Kako je od sredine XIV vijeka slikarska umjetnost kotorskih poslenika sve manje primamljivala najviši javni interes, to njeni protagonisti počinju polako da se usmjeravaju u drugom pravcu, ka unosnijem poslu – umjetničkim zanatima, na prvom mjestu zlatarstvu. Istina, i poslije Dužanove smrti oni su za potrebe crkava u Srbiji radili razne posude plasticirane u plitkom reljefu od srebra i zlata. U pogledu umjetničkih motiva vraćali su se prijeromanici, romanici i gotici, prikazujući predstave fantastičnih životinja u kombinaciji s ljudskim glavama, kao što je slučaj sa pozlaćenim tanjirom iz Stobija u Narodnom muzeju u Beogradu, prstenom kraljice Teodore, Dušanove majke, s predstavama iz životinjskog svijeta i drugim motivima. Ipak najveći domet kotorskog zlatarskog stvaralaštva je Relikvijar Sv. Silvestra, rad Kotorana Melše i Radoslava iz 1367. godine, rađen za bratovštinu crkve Sv. Silvestar u Zadru. Sama činjenica da su Zadrani, i pored svojih priznatih zlatarskih radionica, izvršili narudžbinu u Kotoru, govori o glasovitosti kotorskih majstora-zlatara. Uz predstavu orla i niza životinja, zatim scena kao Krunisanje Bogorodice i Silazak u ad sa simbolima jevanđelista Luke i Marka izgraviranih u plitkom reljefu, srebrna bista kotorskih majstora spada u red najvećih zanatskih skulptorskih dostignuća gotičkog stila na našem tlu.

Transformisana umjetnička kolonija kotorskih majstora, nakon opadanja interesovanja za slikarstvo u Srbiji, kojoj su bili okrenuti, vidi svoju šansu i u kovačkom zanatstvu. Sticajem okolnosti, došlo je do sjedinjavanja štitarskog, šlemarskog i slikarskog zanata. Potražnja za oružanom opremom postaje sve veća. U dekorisanju pojedinih predmeta iz arsenala srednjovjekovnog oružja, zanati su toliko uznapredovali da su dostizali umjetničko savršenstvo. Tako su polako potiskivane sklonosti za pravim slikarskim izrazom, koji počinje da se tiho gasi i u samom Kotoru. Tačnije, slikari s naglašenim afinitetom i željom da iskažu svoj dar odlaze u druge sredine, ponajprije u Dubrovnik. Najistaknutiji od njih tamo su bili dobro prihvaćeni i postali utemeljivači dubrovačke slikarske škole, koja će od sredine XIV vijeka smijeniti kotorsku i postići veliki renome. Neki kotorski slikari, koji su pripadali dečanskoj fazi te slikarske metropole, otišli su na druge strane. Jedne od njih srijećemo kao piktore Dušanovog eksnarteksa u Sopoćanima (1346), druge u Matejči kod Kumanova (1355) i napokon neke u Markovom manastiru u Sušici kod Skoplja (1366). Ovi rasuti ogranci kotorske slikarske škole, morali su da prilagode svoj stil istočno-makedonskim umjetničkim koncepcijama. Ogranak kotorske škole, koji se kretao u pravcu sjeveroistoka, ostavio je trag o sebi ukrašavanjem Latinske crkve u Prokuplju na kraju XVI vijeka, koja je živopisana na »starinski« primorski način, što se vidi iz ciklusa Hristovog stradanja. Toj grupi pripadao je Teodor Savin iz Kotora, koji je u periodu 1402 – 1410. godine ikonopisao Rudenicu. Njegova »primorska« stilsko-motivska kreacija došla je do izraza u kompozicijama Pranje nogu i Judino izdajstvo. Za Teodora Savina se smatra da je po vokaciji bio minijaturistički slikar.

U okviru crnogorskih prostora ostao je samo jedan slikarski fragment, koji se vezuje za period opadanja kotorske slikarske škole. Nalazi se u eksnarteksu Đurđevih Stupova u Budimlji kod Ivangrada. Riječ je o ciklusu menologa, ilustrovanog crkvenog kalendara, od čijeg programa je sačuvano samo nekoliko kompozicija. Jedna od njih je sa danima od 7. do 11. novembra, urađena na istočnom, a druga, koja obuhvata dane od 4. do 15. avgusta, nalazi se na južnom zidu. Mada se radi samo o replici dečanskog menologa, budimljanski menolog je, van sumnje, značajan spomenik kotorske slikarske škole na samom njenom kraju, koja je okupljala oko sebe raznovrsne umjetničke talente i držala ih u sprezi od sredine XIII do nešto iznad sredine XIV vijeka, da samosvojnim, na zapadnim i istočnim uzorima stvorenim umjetničkim izrazom, stvori ugled i reputaciju priznate škole.

OBNAVLJANJE SAMOSTALNE ZETSKE DRŽAVE ZA VLADAVINE BALŠIĆA

POJAVA I USPON BALŠIĆA

Početkom druge polovine XIV vijeka, u trenutku kad je izgledalo da su se stekli svi uslovi za stvaranje velike nemanjićke imperije na Balkanu, Dušanovo Carstvo se namah našlo pred neizbježnim rasulom. Carevom smrću (1355) njegova država, kao gromom pogođena, doživjela je udarac, bez izgleda da se od njega oporavi. Srpska carevina, sa široko razmaknutim granicama, obuhvatala je zemlje i krajeve s najrazličitijim etno-istorijskim tradicijama, političkim, društveno-ekonomskim i kulturnim ustrojstvom. Pojedine od tih zemalja i oblasti, od kojih su neke i preko vijek i po bile u političkom podložništvu nemanjićke dinastije, nijesu nikad odustale od prava na samostalnost i kompaktnost teritorija. Državna tvorevina najuspješnijeg Nemanjića, ma koliko da je iznutra bila labava, ipak se održala, dok su na račun Vizantije postizani vojni uspjesi. Najuticajniji malobrojni sloj feudalnih velikaša i vojska pokazivali su ratobornost, motivisani vojnim pohodima koji su omamljivali plijenom i drugim izvorima prihoda.

Državna vlast uopšte, a napose u novoosvojenim oblastima bila je, međutim, slaba, stvarala utisak privida. Vrh piramide feudalne hijerarhije je znao za tu slabost, ali nije preduzimao ništa da u tom pogledu mijenja, odlažući reformne projekcije za kasnije, kad budu privedeni kraju vojni pohodi, iz kojih je trebalo da rezultira srpsko-grčka imperija na Balkanu.

Koliko su ti planovi bili opterećeni romantičarskim iluzijama, pokazali su događaji koji su uslijedili poslije Dušanove smrti. Naime, mehanizam centralne vlasti gotovo namah je bio zahvaćen potpunim rasulom. Carevi rođaci i drugi najuticajniji velikaši postali su samostalni gospodari oblasti, krajeva i gradova kojima su upravljali kao visoki činovnici (Dušanov polubrat Siniša, careva udovica Jelena, carev šurak Jovan Komnin Asen, Dragaši, Mrnjavčevići, Dejanovići i mnogi drugi). I ne samo najmoćniji, već i niži feudalci, dali su oduška svojem samovoljnom ponašanju, ignorišući nasljednika prijestola u Srbiji, mladog cara Uroša (1355 – 1371).

U odsustvu podataka, ostaje nedokučivo šta se zbivalo u Zeti neposredno poslije Dušanove smrti. Zabilježene su dvije šture sporadične vijesti. U jednoj od njih pominje se neki vlastelin Žarko, koji je 1356. godine, na trgu Sv. Srđ na Bojani plijenio robu nekog dubrovačkog trgovca. Dubrovačke vlasti su ga stoga tužile mladom caru. Iz toga zapisa bi se dalo zaključiti da

je Žarko posredstvom srpskog cara učinio ustupak Dubrovčanima. U drugom jednom izvoru se navodi da je taj isti Žarko 1357. godine, nanio štetu i nekom mletačkom trgovcu. Konstatuje se, dalje, da je i taj spor prevaziđen. Štaviše, misli se da je Žarkov odnos s Venecijom nakon uklanjanja nesporazuma postao prijateljski. To proizlazi iz podatka u daljem tekstu, prema kojemu je Žarko »baron raškog kralja« bio podaren titulom mletačkog građanina. U nastavku se veli da je Žarko gospodario »u krajevima Zete, Bojane i tamošnjeg primorja«.

S obzirom da nema pisanih podataka koji bi rasvijetlili poziciju Zete neposredno iza Dušanove smrti, čini se da se navedenim vijestima pridaje značaj koji nijesu imale, iznošenjem tvrdnje, istina ne izričito, da bi se moglo zaključiti da je Žarko gospodario Zetom. Takav zaključak je tim manje moguće izvoditi kad se zna da je Zeta, tokom cijele nemanjićke epohe, očuvala status faktički zasebne zemlje, oslonjene na tradiciju. Kako je poznato, i sam Dušan je za života ta njena prava morao rešpektovati.

Spoljnopolitički činioci su, sa svoje strane, takođe doprinosili raspadanju srpske države. Naročita joj je opasnost zaprijetila sa zapada, poslije Zadarskog mira 1358. godine, kojim je ugarski kralj Ludovik I (1342–1382)preoteo od Venecije Dalmaciju od Kvarnera na zapadu do Drača na jugu. Ludovik se 1359. godine sukobio i sa Srbijom, upavši sa sjeverozapada duboko u njenu teritoriju, na poziv velikaša Rastisalića gospodara Kučeva i Braničeva, koji su ga priznali za sizerena. Kao grad-država Dubrovnik je u to vrijeme, zbog nekih piratskih incidenata, bio u sukobu s Budvom, tražeći još od pethodnog sizerena Venecije da ovaj grad (Budvu) razori.

Kako se Zeta odnosila prema događajima tada zabilježenim u njenom susjedstvu, ne zna se. Ona se ne pominje ni u vezi s ratom koji je knez Vojislav Vojnović, neposredni zapadni susjed, gospodar oblasti između Drine, Kosova i Rudnika (uključujući tu župe Dračevicu, Konavlje, Trebinje i Popovo polje), vodio s Dubrovnikom.

Prvi pisani pomen Zete iz toga doba vezan je za protagoniste njene borbe za političku emancipaciju i nezavisnost – Balšiće. Riječ je o povelji koju je car Uroš u septembru 1360. godine izdao Dubrovčanima u pogledu regulisanja trgovačkih povlastica u njegovoj zemlji. Između ostalog, u toj ispravi se navodi da dubrovački trgovci mogu da idu »u zemlju carstva mi« i preko Zete čiji su gospodari Balšići. Na neki način car Uroš pribraja Zetu svojoj državi, ali to je moglo biti samo na papiru, jer se ona i u ranijim vremenima, kad je centralna vlast imala mnogo više moći, autonomno ponašala. Ta povelja je, međutim, važna jer pominje zetsku vladarsku porodicu Balšić.

Dotadašnji put koji su Balšići krčili do uspona u politički vrh svoje zemlje, nije poznat. Neke vijesti o njima navodi Mavro Orbin u Kraljevstvu Slovena (1601). On konstatuje da je rodonačelnik Balšića u Dušanovo vrijeme bio sitni vlastelin. Prema najnovijim tvrđenjima u nauci, Balšići potiču od slaviziranih Vlaha (Iliro-Romana) koji su se vojničkim zaslugama uzdigli u plemićki stalež do velikaša. Ne znamo koliko je ova tvrdnja o porijeku tačna, ali je, s druge strane, nesporno njihovo penjanje uz ljestvicu

vlasti, sve do dinastičkog vrha početkom druge polovine XIV vijeka. Gospodarili su Donjom Zetom. Središte oblasti rodonačelnika porodice Balše (umro 1362) bilo je Skadar. Njihova vlast se ubrzo proširila sve do Kotora.

Dolaskom Balšića na čelo Zete, stavljene su u pokret dugo pribirane i konsolidovane brojne snage vladajuće gradske aristokratije (patricijat), zemljišnog plemstva, pretežno vlasteličića, i preovlađujuće mase slobodnih seljaka, ratara i pastira, u unutrašnjosti kontinetalnog pozađa. Snage otpora spoljnjoj suprematiji sve više su dobijali unutrašnje impulse, a rodonačelnik nove velikaške porodice bio je upravo ličnost koja je te latentne energije okupljala u pravcu utiranja puta ka vraćanju državnosti i nezavisnosti.

Događaji koji su se 1361/62. godine odigrali u susjedstvu posjeda Balše i njegovih sinova, malo doprinose osvjetljavanju njihova politike. Oni se samo uzgred pominju u ratu koji je knez Vojislav Vojnović vodio protiv Dubrovnika, s ciljem da se domogne Mljeta. Na njegovoj strani u tom ratu našli su se i Kotorani, a u taj rat bili su uvučeni i Balšići, čiji je podložnik – zapovjednik Budve Površko, pomagao Dubrovčane u sukobu s Kotoranima. Tokom tog oružanog konflikta nije bilo značajnijih oružanih intervencija, ali su obje zaraćene strane trpjele znatne materijalne štete. U Dubrovniku je smatrano da će srpskim oblastima biti nanesena najveća šteta, ako s ovim gradom bude prekinuta trgovina solju. Ali kako je pomenuti rat sužavao njihov robni promet i umanjivao izvore prihoda, tražili su način da se što prije s Vojnovićem, i njegovim saveznikom Kotorom, postigne mir. Obratili su se Dubrovčani stoga Balšićima za posredovanje, što indirektno znači da se na njih tada već računalo kao na značajan politički činilac. Njihovim zalaganjem mir je uspostavljen. U znak priznanja za uspješno obavljenu misiju, Dubrovčani su Balšiće proglasili počasnim građanima. Mir je, međutim, narušen i rat obnovljen. U sukob su, angažovanjem Površka, opet bili uključeni Balšići. Dok su Dubrovčani s mora napadali teritorije Vojislava Vojnovića i Kotorana, Površko im je, prilikom napada Kotora, pomagao s kopna.

Venecija je ponudila svoju posredničku ulogu radi izmirenja zaraćenih strana. Mletačkom izaslaniku Paolu Kvirinu pošlo je za rukom da zavađene strane dovede za pregovarački sto. Početkom 1362. godine bio je potpisan mir, ali je trajao kratko, da bi rat bio ponovo nastavljen.

Diplomatskim kanalima i dalje se tragalo za modalitetima okončanja rata. U ulozi pokretača mirovne akcije, našao se ovom prilikom sam car Uroš, koji je uputio u Dubrovnik svojeg emisara Ivana Golubića da pripremi teren za pregovore. Car je, pak, otišao u Zetu Balšićima, da bi iz neposredne blizine uticao na događaje. Mirovna akcija je uspješno privedena kraju. Car Uroš je 22. VIII 1362. godine u Onogoštu izdao povelju Dubrovčanima, kojom su im priznate ranije stečene teritorije i privilegije dodijeljene od raških vladara. U odnosu na Kotorane, Dubrovčani su se obavezali da vrate imovinu i nadoknade štetu onim kotorskim građanima koji su bili paralelno i građani Dubrovnika, a u ratu stali na stranu Kotora. S razmjenom zarobljenika (Điva Buće Kotoranina koji se nalazio u dubrovačkom zatvoru – za Površkovu kćer i zeta koji su bili uzapćeni u kotorskom zatvoru) se, međutim, odugovlačilo. Pošto se u izvorima gubi trag o tom sporu, pretpostavlja se da je bio uspješno priveden kraju. Uslove mira regulisane carskom poveljom, prihvatio je i knez Vojislav Vojnović.

Kako Balšići u izvorima nijesu pomenuti u vezi s posljednjim događajima, nedvosmislen je utisak da su se držali po strani, ponašajući se u skladu s interesima svoje zemlje.

BALŠIĆI I KOTOR

Izvjesno je, dalje, da je Balša sa sinovima Stracimirom, Đurađem i Balšom (budućim Balšom II) radio na okupljanju političkih segmenata zemlje, primorskih gradova, svjetovne i duhovne vlastele i plemenskih opština, na liniji usklađivanja unutrašnjih interesa i konsolidacije kompaktnosti svoje zemlje. To nije bilo lako postići, s obzirom da su više od vijek i po, od strane centralne vlasti u Srbiji, podsticane centrifugalne snage i partikularistički interesi. Za uspješno djelovanje u suprotnom pravcu, i uz prisustvo svijesti o zetskoj državnosti, trebalo je dosta strpljenja i napora, pri čemu je moralo biti uspona i padova, do dosezanja tog cilja.

Političkom okupljanju rasutih djelova najviše se opirao Kotor, koji je više vjekova, kako pod Vizantijom tako i pod Nemanjićima, uživao dosta samostalnosti, osjećajući se, u neku ruku, kao grad-država za sebe. Stoga pokušava da i od druge polovine XIV vijeka zadrži staru poziciju, naslanjajući se na one saveznike, koji su mu, u tom pogledu, mogli najviše pomoći. To su bile pobude koje su grad priklonile Vojislavu Vojnoviću u pomenutom ratu s Dubrovnikom.

Mada izvori o tome ne govore, Balšići su morali računati s otporom Kotora, za razliku od drugih primorskih gradova, iako je tu i tamo i u njima bilo opozicione odbojnosti prema kohezionim intencijama, koje su zastupali Balšići. Podrška koju je Kotoru u njegovoj partikularističkoj politici pružao knez Vojislav Vojnović je i bila uzrok oružanog sukoba s tim zapadnim susjedom, sve do njegove smrti krajem 1363. godine. Međutim, u arhivskoj građi nema vijesti koje bi pobliže govorile o tom sukobu.

U izvorima, takođe, nema podataka ni o odnosima Balšića sa svojim južnim susjedima. Izvjesna nagovještenja su, pak, takve prirode da se iz njih može naslućivati neprijateljstvo između Balšića, s jedne, i Blaža Mataranga i Karla Topije – albanskih velikaša – s druge strane. Pravo stanje stvari ostaje, međutim, nedokučivo.

Zabilježena je, dalje, vijest da je početkom 1364. godine jedno dubrovačko poslanstvo bilo u misiji kod Balšića i Vukašina Mrnjavčevića. Nameće se realnom misao da su Dubrovčani uputili jedno isto poslanstvo u posjetu na oba dvora stoga jer su znali za njihove prijateljske odnose i otuda nijesu bile potrebne dvije deputacije s različitim političkim zadacima. Prijateljstvo između Vukašina i Balšića moglo je imati za polazište i prisustvo rodbinskih veza, jer je Balšin srednji sin Đurađ bio oženjen Vukašinovom kćerkom Oliverom.

Poslije smrti Vojislava Vojnovića (1363), Balšići su pojačali pritisak na Kotor. Da bi im se oduprli, Kotorani su našli saveznika u Karlu Topiji, čiji računi s Balšićima, izgleda, od ranije nijesu bili raščišćeni. Oružane akcije koje su Balšići poveli protiv dvaju udruženih saveznika nijesu donijele povoljan ishod. Štaviše, u ratu protiv Topije Đurađ Balšić je dospio u zarobljeništvo, a u borbama između Kotorana i tamošnjih balšićkih četa, negdje u okolini Budve, poginuo je Površko. Zemlja Balšića našla se tada u složenoj spoljnopolitičkoj situaciji. Teškoće su nastale po dva osnova. S jedne strane, moralo se za izvjesno vrijeme odustati od političkih pretenzija na Kotor i nekih Topijinih teritorija na jugu, i s druge, pripremiti pozamašna suma novca za otkup zarobljenog Đurađa. Dalja spoljnja politika dvojice braće (Stracimira i Balše Mlađeg) morala je biti usmjerena u tom pravcu. Otkupljenje Đurađa predstavljalo je i poseban problem, olakšan samo donekle, jer su se u ropstvu Balšića našli takođe neki Topijini ljudi. Oskudni izvori navješćuju da je sporazumijevanje među pregovaračima bilo na dobrom putu, ali okončanje nije poznato.

Kao politički činilac u svojoj zemlji Đurađ Balšić se pominje tek 1366. godine, zapravo onda, kad je bio i potpisan mir između zetskih dinasta i albanskog velikaša Topije.

Nakon potpisivanja ugovora o miru s albanskim susjedom, Balšići su ponovo mogli da se okrenu Kotoru s ciljem da ga, pozivom na istorijsko pravo, uvedu u sastav svoje zemlje. Na tu stranu bila su upućena značajna vojna pojačanja, kojima je neposredno, u ime Đurađa Balšića, rukovidio novi kastelan Budve, Nikola Zakarija. Kotor je razvio živu diplomatsku aktivnost da bi sačuvao svoj integritet. Obraćao se za pomoć udovici kneza Vojislava Vojnovića – Gojislavi, Mletačkoj Republici, Papi i caru Urošu. Nijednom od pomenutih činilaca nije konveniralo uzdizanje države Balšića, pogotovu ne pomorskim zemljama. Neke od njih (Venecija i.Papska država) pokušavale su raznim mjerama pritiska da nagnaju Balšiće na odustajanje od političkih pretenzija na Kotor. Balšići, međutim, nijesu popuštali. Kotor je na kratko mogao da se ponada izbavljenju od pritiska zetskih gospodara, kad se 1368. godine stavio pod pokroviteljstvo Nikole Altomanovića, koji je, osim drugih, zaposio i najveći dio teritorija svojeg strica kneza Vojislava Vojnovića.

Od svih spoljnjih činilaca, koji su pokušavali da ga zaštite od Balšića, Kotor je faktički imao malo koristi. Od 1366. godine, uz kraće prekide, držan je stalno u opsadi. Đurađ Balšić, koji je rukovodio strategijskim planom napada na Kotor, zadavao je brige Veneciji u pogledu njenih planova da ga zaštiti. Njoj je osobito smetao plan Balšića da stvore pomorsku flotu, kako bi lakše slomili otpor grada. Strah Sinjorije od balšićke flotilje imao je i dublje značenje. Ona je zapravo u pomenutoj strategijskoj koncepciji zetskih dinasta nazirala opasnost ugroženosti njene dominantne pozicije u pomorskoj trgovini. Zbog početnih koraka u pravcu razvoja svoje mornarice Balšići su, tokom tih godina, imali više incidenata s Republikom Sv. Marka.

Pod pritiskom mirovnih inicijativa koje su posebno a i paralelno dolazile s više strana, Balšići su morali da popušte. U ljeto 1369. godine

između zetskih gospodara i Kotora bio je potpisan mir, čije konkretne klauzule nijesu poznate. U mirovnim pregovorima sudjelovao je i jedan dubrovački vlastelin, pred kojim su se Kotorani obavezali, kako je zapisano, da neće isporučivati oružje Nikoli Altomanoviću, neprijatelju Balšića.

Tokom 1370. godine izvori zaista ne govore o ratu na toj strani, pa se može pretpostaviti da je Kotor za kratko vrijeme mogao ponovo da predahne, ali ne i da se oslobodi pritiska koji će mu povremeno, često veoma ozbiljno, prijetiti s te strane.

ZETA U POLITIČKIM PREVIRANJIMA DO SMRTI ĐURAĐA I BALŠIĆA

Ne zna se tačno vrijeme raskida, ali je logično pretpostaviti, da su Balšići veoma rano zbacili vrhovnu vlast srpskog cara Uroša i proglasili se samostalnim gospodarima Zete. Podataka o tim odnosima nema. Indirektno se, međutim, saznaje, da se u Veneciji to znalo tek 1368. godine. U ovoj zemlji je to kvalifikovano kao »odmetništvo« od srpskog suverena. Balšići su, s druge strane, taj čin morali smatrati prijelomnim događajem u pogledu restauracije i ponovnog uspostavljanja nezavisnosti svoje zemlje.

Proces obnove bio je, što je i razumljivo, skopčan s mnogim teškoćama. Država Balšića bila je gotovo sa svih strana opkoljena neprijateljima. Za njenim posjedima posezali su Nikola Altomanović, Mletačka Republika, car Uroš i drugi pretendenti. O njihovim odnosima s kraljem Vukašinom, pak, nema nikakvih podataka. Pretpostavlja se da su bili lojalni (od trenutka kad je Vukašin postao savladar cara Uroša 1365).

Stare pretenzije Balšića na Kotor, od godine 1370. postale su bezizgledne, zato jer se grad stavio pod suverenitet i zaštitu ugarskog kralja Ludovika I. Stupanjem u vazalni odnos prema njemu, Kotor je tada vidio šansu za svoju političku autonomiju i prosperitet, iako će ga to uskoro skupo koštati (uvlačenjem u mletačko-đenovski rat 1378 – 1381).

Dubrovnik se te, 1370, ponovo našao u nepovoljnoj političkoj situaciji. Protiv njega je poveo rat novi susjed Nikola Altomanović. Ovaj agresivni velikaš istovremeno je vodio rat i protiv Balšića. To je zetske gospodare prisililo da 1371. godine, u savezu s kraljem Vukašinom, povedu borbu protiv Altomanovića. U tom cilju je kralj Vukašin sa sinom Markom, juna 1371. godine stigao u Skadar, odakle je zajedno s trupama zetskih saveznika trebalo da se upute u pravcu Onogošta i napadnu Altomanovićeve teritorije. Bilo je, dalje, dogovoreno da Dubrovčani dio vojnih snaga Đurađa Balšića transportuju na bojište, ali do udružene akcije saveznika protiv osionog Altomanovića nije došlo. Kralj Vukašin se, na poziv brata Uglješe morao vratiti sa svojim odredom u Makedoniju. U zemlje Mrnjavčevića s juga već su bili prodrli Turci-Osmanlije, pa su se braća, u septembru 1371. godine, sukobila s turskom vojskom na Marici i bili do nogu potučeni, ostavivši i sami svoje živote na bojnom polju.

Umjesto da se zabrinu zbog opasnosti koja im je zaprijetila, ostali feudalni velikaši rasparčanih srpskih oblasti, požurili su da prigrabe što više

posjeda svojih dotadašnjih moćnih susjeda. U takvoj situaciji ni gospodari Zete – Balšići, nijesu sjeđeli skrštenih ruku. Uzevši učešća u tim posezanjima i Đurađ Balšić je od zemalja svojega tasta oteo Prizren, a nešto kasnije i Peć.

Ratište između Balšićâ i Nikole Altomanovića bilo je od tog trenutka preneseno iz primorja u kontinentalno područje. Pojedinosti iz tih sukoba nijesu poznate, osim što je zabilježeno da je Altomanović 1372. godine, bezuspješno napadao Prizren. Baš u to vrijeme najmlađi Balšić, Balša II, oženio se kćerkom valonskog despota Jovana Komnina i dobio u miraz Berat, Valonu i Himeru, daleko na jugu Albanije. Mada su ovi posjedi bili odvojeni od matične zemlje Balšića, nije se to postavljalo kao problem, jer su zetski gospodari bili tada u dobrim odnosima s neposrednim susjedom Karlom Topijem.

U godini 1373. došlo je do jedne napete političke atmosfere, koja je uznemirila niz zemalja Balkana i Mediterana. Proturane su vijesti o sklapanju vojnog saveza Venecije, Balšića i Nikole Altomanovića protiv mađarskog kralja Ludovika I i Padove. To je osobito zabrinulo političke činioce u Kotoru i Dubrovniku. Kružile su glasine da je za savezničku pomoć Venecija Balšićima obećala Kotor, a Altomanoviću dubrovačke posjede Ston i Pelješac. Te glasine, međutim, nijesu potvrđene u arhivskim podacima Venecije.

Uz taj imaginarni, bio je 1373. godine stvoren jedan realni vojni savez. Militantna koalicija, o kojoj je riječ, bila je uperena protiv župana Nikole Altomanovića, sinovca kneza Vojislava Vojnovića i zakonitog nasljednika njegovih baštinskih posjeda. Pošto je i na djelu pokazao svoje osvajačke aspiracije prema svim okolnim susjedima, Altomanović je neminovno morao doći u otvoreni sukob s njima i ne sluteći da to vodi njegovom neizbježnom slomu i raskomadavanju njegove oblasti.

Događaji vezani za podjelu zemalja župana Nikole Altomanovića imali su krupne istorijske posljedice za dalji razvitak Zete.

Altomanović je, poslije smrti svojeg strica kneza Vojislava Vojnovića (1363) zagospodario dijelom njegovih posjeda, a iza smrti Vojislavljeve udovice Gojislave (1368) cijelom njegovom humskom oblašću, koja je obuhvatala prostore od Rudnika i Kosova na sjeveroistoku, do Jadranskog mora na jugozapadu. U sastav Altomanovićeve zemlje ulazili su i stari dukljanski posjedi Trebinje, Konavlji i Dračevica, a možda i Slansko primorje sa Stonom, davnašnjim upravnim središtem. Kako navodi Orbin, Altomanović je poslije poraza Mrnjavčevića u maričkoj bici (1371) prisajedinio znatan dio njihovih teritorija koje su se graničile s njegovom oblašću.

Poslije smrti cara Uroša (1371), Altomanoviću je Dubrovnik morao isplaćivati svetodimitarski dohodak i dohodak od prodaje soli (solski kumerak).

Od trenutka preuzimanja vlasti Altomanović je ispoljio svoju gramzivost i osionost prema susjedima. Zbog toga ih je gotovo sve okrenuo protiv sebe. U koaliciju protiv njega udružili su se bosanski ban Tvrtko I, knez Lazar Hrebeljanović, Balšići, knez Nikola Gorjanski i posredno Dubrovnik i ugarski kralj Ludovik I. Godine 1373. oni su poveli protiv njega rat, do nogu potukli njegovu vojsku, a njega uhvatili i oslijepili u Užicu.

Najveći dio njegove zemlje prisvojili su Tvrtko I i Lazar Hrebeljanović. Balšići su mu još ranije (1372) oteli Prizren, a u ovom ratu su preduhitrili bosanskog bana i prisajedinili stare oblasti: Trebinje, Konavlje i Dračevicu, a kako izgleda, i Slansko primorje.

Događaji vezani za podjelu zemlje Nikole Altomanovića imali su krupne istorijske posljedice za dalji razvitak Zete. Dobar dio Altomanovićevih teritorija, koje su se sjeveroistočnim krakom prostirale do Tare i Lima, u čiji sastav su ušle župe Onogošt, Piva i Breznica (docnija Pljevlja), pripale su bosanskom banu (od 1377. kralju) Tvrtku I, ali tek godinu dana prije smrti Đurađa I Balšića 1377. godine. On je zatim ponovo od Balšića oteo Trebinje, Konavlje, Dračevicu i Slansko primorje (ukoliko su ga jedno vrijeme držali) i znatno suzio prostor koji je po tradiciji smatran prirodnim područjem stare dukljanske države. Doduše, te teritorije nijesu organski srasle s Bosnom, već su i u okviru bosanske države nastavile da žive kao zasebna administrativna oblast, najprije pod Sandaljem Hranićem i potom pod Stjepanom Vukčićem Kosačom (Hercegovina).

Povraćaj starih teritorija Trebinja, Konavlja i Dračevice Balšićima je, makar za kratko vrijeme (1373 – 1377) pribavio i značajan izvor prihoda – svetodimitarski dohodak. Bio je to stari danak, koji su Dubrovčani plaćali susjedima, koji su se smjenjivali kao gospodari oblasti koja je opkoljavala njihov distrikt s kopna. Prilikom dolaska u Dubrovnik u novembru 1373. godine Đurađ I Balšić je izdao ovom gradu povelju, kojom potvrđuje njegovim trgovcima povlastice u Zeti, koje su im ranije sankcionisali srpski vladari, počev od Stefana Dečanskog.

Za kratko vrijeme od stupanja na istorijsku scenu, za jedva deceniju i po, Balšići, prevashodno najuticajniji od njih Đurađ I, uspjeli su da stvore kompaktnu teritoriju i svoju zemlju izdignu u red najuglednijih na ondašnjem Balkanu, mada u složenim i nepovoljnim političkim prilikama.

Unutar njenih granica našao se tada znatan dio prostora koji je nekad pripadao Dukljanskom Kraljevstvu, iz vremena kad je ono bilo u političkom usponu. Uz to, Balšićima je pripao i znatan dio prerogativa ranijih nemanjićkih vladara.

Ma koliko bili oskudni, istorijski izvori potvrđuju da je država Balšića bila organizovana po ugledu na ondašnje ugledne zemlje, posebno Vizantiju. Za Đurađa I se navodi da je imao organizovanu dvorsku službu s logotetom na čelu. Državnim finansijama rukovodio je takođe visoki činovnik. Za finansijske poslove uzimani su ljudi iz reda iskusnih i poznatih trgovaca. Ekonomski uspon zemlje potvrđuje i kovanje domaćeg novca – dinara Đurađa I Balšića. Vojna organizacija zemlje temeljila se na klasičnom feudalnom ustrojstvu. Feudalna vlastela stizala je na vladarev poziv s određenim brojem ratnika i propisanom vojnom opremom. Sudska vlast u Zeti bila je dvostepeno organizovana. Feudalni velikaši vršili su određena sudska prava na svojoj teritoriji, a dio prava obavljao je vladar (apelacija), lično, ili posredstvom putujućih sudija koje je sam određivao. U administrativnom pogledu zemlja je bila podijeljena na veće oblasti kojima su upravljali vladarevi visoki činovnici, dok su primorski gradovi uživali svoju tradicionalnu samoupravu na čelu s knezom, kojeg je takođe imenovao vladar.

Primjerak novca (dinara) iz kovnice Đurađa I Balšića

U nauci se odavno navode izvori koji potvrđuju da su Balšići, predvođeni najstarijim bratom Stracimirom, početkom 1369. godine, priješli u katoličku vjeru i priznali papu Urbana V (1362 – 1370) za vrhovnog poglavara svoje crkve. S tim u vezi, zanimljivo je postaviti pitanje – kako su prije toga mogli pripadati pravoslavnoj vjeroispovijesti kad se zna da je središte njihove matične oblasti – Skadar, od pojave hrišćanstva katolički grad, što se podjednako odnosi i na druge primorske gradove. Drugim riječima, poznato je da Prevlačka episkopija kod Tivta nije od svojeg osnivanja uspjela da se infiltrira unutar zidina primorskih gradova, a veoma slabo i u gradskim distriktima. Otkud onda postavka o prijelazu Balšića u katolicizam, kad su, po logici stvari, oduvijek morali pripadati toj konfesiji. To pomenute izvore stavlja pod ozbiljnu sumnju.

Druga je stvar što je Đurađ I Balšić 1375. godine, po juridičkom egalitetu, zajedno s knezom Lazarom Hrebeljanovićem, nakon smrti srpskog patrijarha Save, suodlučivao o izboru novog patrijarha Jefrema. Razlog tome ležao je u činjenici što je u sastav njegove zemlje bio povraćen i dio dukljanskih teritorija u kontinentalnom zaleđu, koje su u vjerskom pogledu pripadale pravoslavnom istočnom obredu. Balšići uopšte, i Đurađ I kao najistaknutiji od njih, morali su da se pobrinu za poziciju pravoslavnog dijela stanovništva svoje zemlje, čija brojnost nije poznata, ali je već morala biti ozbiljan vjersko-politički činilac.

Mada je država Balšića bila ustrojena tako da su braća imala svoje uže oblasti kao vlastite teritorije, a kao što se zna često su zajednički odlučivali o stvarima od interesa za cijelu državu, sasvim je izvjesno da je poslije smrti najstarijeg brata Stracimira (1373) vladarski autoritet srednjeg od njih, Đurađa I, ostavljao u zasjenak ostale najbliže srodnike (brata Balšu II i sinovca – Stracimirova sina, budućeg Đurađa II). Kao da je i tu bilo u pitanju nastavljanje dukljanske tradicije, a moglo je biti i opšte načelo feudalnog ustrojstva u zemljama gdje su arhaični oblici vlasti duže zaživjeli.

SLOŽENOST POLITIČKIH PRILIKA U DOBA BALŠE II

Na samom početku 1378. godine umro je Đurađ I Balšić, za kojeg vlada mišljenje u nauci da je bio najugledniji i najuticajniji od braće. Uspon Zete kao samostalne zemlje ponajviše je bio njegovo djelo. Nije se onda čuditi, što je njegovom smrću zemlja dospjela u izvjesno stanje krize. Razlog za to bio je u pretendentskoj borbi za vlast. Doduše, poznati pisani dokumenti o tome ne govore. Ali, iako mu se ne može sigurno povjerovati, nije neosnovano Orbinovo pričanje da se uz legitimnog predstavnika, Balšu II, eksponirao kao reflektant na čelno mjesto u zemlji i njegov sinovac Đurađ Stracimirović. Sukob je, izgleda, ubrzo prevladan, jer se Đurađ javlja kao zvaničnik u dubrovačkim dokumentima još za života Balše II, koji je faktički preuzeo vlast nakon bratovljeve smrti (1378).

Rat između Venecije i Đenove započet 1378. godine u grčkim vodama, zbog sukoba oko ostrva Tenedosa, ubrzo se prenio i na istočnu jadransku obalu. Đenova je za saveznika dobila Ugarsku, što je s druge strane značilo

da su nasuprot Veneciji, uz nju stali svi primorski gradovi pod ugarskim suverenitetom, među kojima i Kotor. I upravo u središte svojeg osvajačkog plana u tom dijelu, Venecija je stavila Kotor, koji je pao u njene ruke 13. VIII 1378. godine. Ulaskom u ovaj grad mletački vojni odred je bio fasciniran javnim dobrima, imetkom i luksuzom u kojem je blistao. Mlečani su se ne manje divili i bogatstvu kojim su raspolagali njegovi najuticajniji građani u privatnom posjedu.

Vojna okupacija je Kotoru teško pala. Grad je u svakom, a osobito u društveno-političkom pogledu ozbiljno nazadovao. To je pružilo šansu Dubrovniku da ga potisne, osobito u oblasti pomorske trgovine i trgovine solju.

Tražeći izlaz iz nepovoljne situacije, Kotor je preko svojih tajnih misija vodio pregovore s bosanskim kraljem Tvrtkom I, nudeći mu svoj podanički odnos ako ga oslobodi od mletačke hegemonije. Za Tvrtka je ta ponuda bila privlačna, što ga je i podstaklo da preduzme određene predradnje u tom pravcu, jer, međutim, nije konveniralo Dubrovčanima. Štaviše, njihovi raniji dobri odnosi s bosanskim kraljem bili su zapali u teškoće, usljed razilaženja oko pozicija i uloge Kotora. Pravo koje je Tvrtko polagao na Kotor i kao »nasljednik« srpske kraljevske krune činilo mu se realnim, a njegove aspiracije te vrste podupirao je i njegov sizeren ugarski kralj Ludovik I.

Planovi kojima se Tvrtko zanosio, najednom su pali u vodu, kad je Kotor juna 1379. godine zbacio mletačku političku vlast i podvrgao se ugarskom suverenitetu. Dvogodišnja politička podložnost Veneciji, teško je pogodila Kotor. Trgovina na moru bila je snažno blokirana, što usljed rata između Venecije i Đenove na Mediteranu, što zbog potiskivanja od strane Dubrovčana. Privreda Kotora je, ipak, bila najteže pogođena zastojem trgovine solju, od koje je grad imao najviše koristi. Uz to gradska tvrđava je i dalje bila u rukama mletačke vojne posade.

Nepovoljna pozicija Kotora pod dvovrsnom ingerencijom reflektovala se i na unutrašnjem društveno-političkom planu. Početkom 1380. godine, bila je zbačena aristokratska vlast. Nasilnim sredstvima preoteli su je pučani. O tom prevratu se pobliže ne zna. Bilo je pokušaja da se posredstvom Dubrovnika, a možda i hrvatsko-dalmatinskog bana, sukob prevlada i povrati stari poredak. Ali kako je koflikt imao dublje klasne korijene, nije ga bilo moguće ukloniti mirnim putem, što je pučanima omogućilo da zadrže vlast oko godinu dana. Neke vijesti, naime, govore da je tek ujesen 1381. godine, ponovo restaurirana aristokratska vlast u komuni.

U to vrijeme bio je okončan mletačko-đenovski rat mirom u Torinu 1381. godine, prema kojemu je Venecija priznala sve odredbe Zadarskog mira (1358) i uz to se obavezala na plaćanje danka Ugarskoj u iznosu od 7.000 dukata. To znači da je Venecija morala ponovo da se odrekne svojih pretenzija na istočnoj jadranskoj obali, pa i privremeno zauzetog Kotora u kojem je još držala svoj vojni garnizon.

Shodno odredbama mira, Kotor je i dalje ostao pod neposrednim suverenitetom Ludovika I. Mletačka posada napuštila je kotorsku tvrđavu.

Smrću ugarskog kralja, Kotoru je ponovo zaprijetila dvostruka opasnost. Tvrtko I je stavio u pokret političke i diplomatske mehanizme da grad

priključi svojoj zemlji. Njegovi planovi su se pokazali izglednim. Čekao se samo pogodan trenutak, pri čemu se moralo računati na određene teškoće, jer je grad, na temelju tradicionalnih prava, ulazio u interesnu sferu Balšića, odnosno njihovog tadašnjeg nastavljača Balše II. Zetski gospodar je s Tvrtkom I bio u neprijateljstvu još od gubitka Trebinja, Konavlja i Dračevice (1377). Stari konflikt je sada među njima aktueliziran zbog rivalskih aspiracija nad Kotorom. Balša II je grad držao u opsadi od smrti Ludovika I (1382). Uz Tvrtkovu oružanu pomoć Kotor se odupro Balšinom pritisku. Da bi lakše odolijevao presiji zetskog gospodara Kotor je, izgleda, otvorio svoje kapije bosanskom vladaru 1384. godine. Najranija vijest o tome sadržana je u Tvrtkovoj povelji za mletačke trgovce iz avgusta 1385. godine. Nakon što je ostvario zamisao o prisajedinjenju Kotora svojoj zemlji, Tvrtko I je gradu potvrdio stare privilegije, koje su mu priznavali raniji gospodari. Šamse Balšićâ da ostvare svoje davnašnje planove u pogledu vraćanja Kotora u sastav matične zemlje, postale su, za dogledno vrijeme, bezizgledne.

Treći po redu sin Balše I, Balša II (1378 – 1385) starao se da očuva integritet ukupnosti zetskih teritorija, koje je naslijedio od svojih prethodnika, i po mogućnosti, vrati zapadne krajeve, koje je bio oteo Tvrtko I. Pouzdano se zna da je s bosanskim kraljem vodio borbu na toj strani, mada bliže pojedinosti s tog ratišta nijesu poznate. S druge strane, sačuvani su pisani tragovi da je iza smrti ugarskog kralja dugo držao Kotor u opsadi, ali je poznato da se vojevanje Balše II za povraćaj Kotora završilo bezuspješno. Međunarodne okolnosti išle su na ruku Tvrtku I. Jedan od odlučujućih činilaca bila je opšta volja Kotorana da se stave pod suverenitet bosanskog vladara.

Značajan dio svojih vladarskih napora Balša II je utrošio oko očuvanja svojih južnih posjeda koje je dobio u miraz od Jovana Aleksandra (Asena) – šuraka cara Dušana. Njegovi drački posjedi, međutim, dospjeli su u fokus interesovanja južno-italijanskih Anžujaca i susjednih albanskih velikaša. I među samim Anžujcima bilo je nekoliko pretendenata koji su se otimali o Drač još od 1379. godine. U tu borbu se, u jednom trenutku, umiješao i albanski velikaš Karlo Topija i osvojio Drač za sebe, u ime Luja I, hercega od Anžua. To je bio povod da se dotadašnji prijateljski odnosi Balše II s Topijom preobrate u oružani sukob. Pojedinosti iz tih borbi nijesu poznate, osim to da je negdje s proljeća 1385. godine, Balša uspio da osvoji Drač, proglasivši se njegovim suverenom s titulom »Ja Balša po milosti božjoj duka drački«.

Njegova vlast nad Dračem bila je kratkog vijeka. Otkako su 1383. godine osvojili Serez, Turci su postepeno širili svoju vlast u Makedoniji, pojavivši se i na granicama južne Albanije. Najednom su tako izbili i na limes Balšinih južnih posjeda. U želji da zaustavi njihovo dalje prodiranje, Balša II se, prethodno se obrativši za pomoć Veneciji, koja nije stigla, s njima sukobio 18. IX 1385. godine na Saurijskom polju kod Berata. U toj bici je i sam poginuo. Prema Orbinovom kazivanju, Turci su mu odsjekli glavu i poslali je Hajredinu, sultanovom namjesniku u novoosvojenim oblastima Makedonije.

Poslije smrti Balše II, njegovi posjedi na jugu našli su se pred neposrednom turskom opasnošću. S mukom je te teritorije (Valona, Kanin, Himera i Berat) držala na okupu Balšina udovica Komnina sa kćerkom Ruđinom, da nakon udaje njene jedinice za srodnikom Mrkšom Žarkovićem (1391), dio obaveza za očuvanje posjeda preuzme njen muž. Žarković je pokušao da, uz naknadu, pomenute gradove ustupi Mlečanima, što poslije njegove smrti (1414) nastavlja Ruđina, ali bez uspjeha. Na kraju se, ipak, dogodilo da Balšine južne posjede zauzmu Turci (1417).

Sam, pak, Drač bio je izgubljen odmah poslije Balšine pogibije. Zauzeo ga je ponovo Karlo Topija, da vlast nad gradom poslije očeve smrti (1387) preuzme Topijin sin Đorđije. Poslije prethodnih priprema, odmah iza Đorđijeve smrti (1392), grad su zauzeli Mlečani.

ĐURAĐ II BALŠIĆ IZMEĐU UNUTRAŠNJIH I SPOLJNJIH ČINILACA

Vlast nad Zetom i dijelom sjeverne Albanije, s gradovima Skadrom, Drivastom i Lješom, po senioratskom pravu, pripala je najstarijem Stracimirovom sinu Đurađu II Balšiću (1385 – 1403), koji je stolovao u Ulcinju. Način na koji je sebe titulisao posredno govori o njegovim političkim pretenzijama. Naime, nazivao je sebe samodršcem zetske i pomorske zemlje, što znači da je u najmanju ruku želio da pod svojom vlašću zadrži sve što je u prošlosti bilo dukljansko/zetsko. Ponadao se da će njegove političke planove podržati okolni dinasti, s kojima je bio u rodbinskim vezama (sa Mrnjavčevićima preko majke Milice, sestre kralja Vukašina, i sa Lazarevićima i Brankovićima preko žene Jelene, kćerke Lazara Hrebeljanovića i svastike Vuka Brankovića).

S obzirom da se nad oblastima pomenutih srodinika i drugim balkanskim zemljama, polako ali sigurno, natkriljavala osmanlijska paukova mreža, Đurađevo računanje na potporu i podršku susjednih velikaša, topilo se pred njegovim očima. Štaviše, pohlepnost feudalnih velikaša Balkana za susjednim posjedima, kao znak političke agonije pred samrtnim ropcem, tipična je bila i za zemlju Đurađa II Balšića. Najprije su mu otkazali poslušnost braća Sakati-Zakarija u sjevernoj Albaniji, zatim Pavle i Leka Dukađini, koji su zagospodarili Lješom i Zadrimom, kao i velikaška porodica Jonin između Drača i Drima. Paralelno s pomenutim feudalcima, Đurađu II su otkazali poslušnost i Crnojevići, koji su se potpuno osamostalili u Gornjoj Zeti, planinsko-brdskom prostoru, koji se na sjeverozapadu graničio s teritorijama Tvrtka I. Od svoje relativno prostrane zemlje, Đurađ II je, pod neposrednom vlašću, zadržao uzani pojas između Skadarskog jezera i mora, s prijestonicom u Ulcinju.

Takva politička rasparčanost zemlje, drastično je smanjila izvore prihoda, koji su se od raznih feudalnih dažbina slijevali u državnu blagajnu. Đurađev pokušaj da carinskim olakšicama i drugim ustupcima obezbijedi slobodu trgovine u zemlji, posebno Dubrovčanima, mogao je samo donekle da popravi nepovoljnu finansijsku situaciju, posredstvom kreditnih akcija i

drugih ekonomskih instrumenata. Đurađu je stalno bio na pameti neostvareni san njegovih prethodnika o prisajedinjenju Kotora, ekonomski najrazvijenijeg grada na Zetskom primorju. To ga je još više ražešćivalo u produbljivanju neprijateljstva prema Tvrtku I, koji mu je pomrsio račune s Kotorom.

O tome kakvi su bili odnosi između Đurađa II i sultana Murata I poslije bitke kod Berata i pogibije Balše II, izvori ne govore. Prodor Turaka u jugoistočne krajeve Tvrtkove zemlje 1386. godine, dovodi se u vezu s Đurađem II, ali bez čvrstih dokaza. Tačno je da je njegovo neprijateljstvo prema Tvrtku zbog Kotora bilo konstantno prisutno. Međutim, morao je znati da bi mu savezništvo s Turcima protiv bosanskog kralja potkopalo ionako nepovoljne vladarske pozicije. Druga je stvar, ako je bio primoran da pod prijetnjom presije propušti Turke preko svoje teritorije. Iz tog ugla posmatrano, nije nevjerovatno, da je prilikom drugog turskog prodora u Bosnu 1388. godine, u Šahinovoj vojsci bilo i Đurađevih podanika. Njihovo učešće na strani Turaka moglo je proizići iz ranije stvorenih obaveza. Zna se, dalje, da je 1388/89. godine došlo do popuštanja zategnutosti između Đurađa II i Tvrtka I. To posredno potvrđuje njihovo svrstavanje u isti front, kad su bili u pitanju Turci. Otuda ima logike da se pretpostavi da je Đurađ poslao svoj odred na Kosovo koji je sadejstvovao s bosanskom vojskom kao ispomoć knezu Lazaru Hrebeljanoviću, svojemu tastu. Teško je onda povjerovati da balkanski dinasti, već poslije maričke bitke (1371) nijesu sagledavali dimenzije opasnosti koja im je prijetila od Turaka i da nijesu bili svjesni njihovih nezaustavljivih vojnih prodora. Ali, njihove heterogene i partikularističke interese prosto nije bilo moguće dovesti u sklad do nivoa homogenizacije snaga na liniji otpora. I pri procjeni realne situacije trebala im je bar jedna decenija da bi se konsolidovali i pribrali, i unutrašnje zađevice i račune ostavili po strani. Za takav red stvari, bilo je, međutim, sve prekasno. Uspjesi turske ekspanzije bili su olakšani i ubrzani time što je osmanski dvor to sve dobro znao. Ako je ugarski kralj Sigismund (1387 – 1437) u vrijeme kosovskog boja pripremao napad na Bosnu, ili u novembru 1389. godine upao u Srbiju, tu njegovu intervenciju ne treba tumačiti kao znak neshvatanja realne opasnosti od Turaka, već kao napor da razmicanjem svojih granica prema jugoistoku proširi svoju teritoriju i demonstrira privid snage svoje zemlje, što bi Osmanlije morali rešpektovati.

Uz već pobrojenu zetsku vlastelu, koja je otkazala poslušnost Đurađu II i samostalno upravljala svojim područjima, on se, tokom prvih godina svoje vlade, sučelio sa još jednim opasnim protivnikom. Riječ je o Konstantinu, sinu Đurađa I Balšića, iz njegovog drugog braka s Teodorom, udovicom Dušanovog vlastelina Žarka, gospodara krajeva između Drima i Bojane, koja je po rodu bila kćer sevastrokratora Dejana. Konstantin Dejanović, već poodavno sultanov vazal, bio je brat od ujaka Konstantinu Balšiću. Po liniji srodstva Konstantin Balšić je sebe dovodio u vezu s vizantijskim dvorom, zatim s Crnojevićima i Mrnjavčevićima. Računao je da će mu krvno srodstvo s mnogim dvorovima biti odskočna daska u pripremanju političkih pozicija za osvajanje vlasti u Zeti. Godine 1390. Konstantin Balšić se pojavio kao pretendent na zetski vladarski prijesto. U tome pogledu uživao je punu podršku sultana Bajazita I (1389 – 1402). I to, upravo, na svoj način govori,

da je neopravdano Đurađu II pripisivati nastojanje da se dodvori sultanu, da bi vlast u Zeti mogao da održi kao njegov vazal i štićenik. Naprotiv, prema, istina oskudnim podacima, posredno se može zaključiti trajno neprijateljstvo među njima.

U cilju zaštite od turske invazije, Đurađ II je pokušao da pridobije na svoju stranu one hrišćanske saveznike koji su stali uz rimskog papu Bonifacija IX (1389 – 1404) u sukobu s avinjonskim antipapom Klimentom VII (1378 – 1394). Stavljajući se tako na stranu regularnog Pape protiv avinjonskog uzurpatora, Đurađ II se našao uz Ladislava Napuljskog (1403 – 1409) u ratu koji je vodio s Lujem II Anžujskim. Svrstan u tabor Bonifacijevih pristalica po katoličkoj liniji, Đurađ II je stekao pokroviteljstvo Sv. Stolice, odnosno pravo da pod zastavom rimske crkve krene u sveti rat protiv Turaka i onih feudalnih dinasta koji su uz njih pristajali. To upravo znači da je dobio blagoslov da krene protiv svojeg rođaka i rivala Konstantina Balšića. U tom pogledu se, međutim, nije odmaklo dalje od planova, jer prave podrške sa zapada nije bilo, dok se s druge strane, pred Đurađem pojavila jedna neočekivana pogodnost. Početkom marta 1391. godine umro je Tvrtko I. Đurađu je tako pošlo za rukom da zagospodari Kotorom lakše nego je to mogao očekivati. Novoprisajedinjenom gradu je nametnuo godišnji tribut, koji mu je znatno poboljšao izvore prihoda. Zakašnjelo uvođenje u sastav matične zemlje Kotor nije tako teško iskusio, jer su državničke brige Đurađa II bile koncentrisane na spašavanje zemlje od velike turske opasnosti, koja je već uveliko prijetila.

Uspostavljanje suvereniteta nad Kotorom, bilo je samo trenutni zračak svjetlosti na Đurađevom političkom nebu. Susjedne zemlje Vuka Brankovića, već su,početkom 1392. godine, dospjele pod vlast Bajazitovog namjesnika Pašaita (Paša – Jigit) sa sjedištem u Skoplju. Nepovoljno stanje u susjedstvu podstaklo je zaoštravanje rivalskih odnosa između Đurađa II, s jedne, i Konstantina Balšića i Radiča Crnojevića, s druge strane, pri čemu treba dodati da druga dvojica nijesu bili saveznici jer se svaki od njih borio za sebe. Dubrovčani su se klonili da u tim sukobima posreduju, iako im je to nanosilo štete u pogledu trgovačkog prometa. U tim teškim trenucima, Đorđije Topija je Drač ponudio Mlečanima, tražeći kod njih utočište od prijeteće turske opasnosti. S prihvatanjem ponude, Venecija je odugovlačila izbjegavajući narušavanje mira s ugarskim kraljem u Torinu (1381), prema kojemu je vrhovna vlast nad primorjem od Kvarnera do Drača pripadala Mađarskoj.

U vrijeme mletačke predigre oko uspostavljanja vlasti nad Dračem, Turci su organizovali jedan vojni pohod protiv Zete već u maju 1392. godine. Pokušavajući da odgodi najgore, Đurađ II je otišao na pregovore s Turcima. Turski vojskovođa Pašait ga je zadržao u konfinaciji, obećavajući mu slobodu uz uslov da mu ustupi Ulcinj i susjedne krajeve u Zeti. U tom kritičnom trenutku, njegova žena Jelena se obratila za pomoć Mlečanima. Da joj ne bi pomutili nadanja, Mlečani su je hrabrili da istraje dok joj oni pritekne u pomoć, ali pomoć nikako nije stizala. Štaviše Venecija je procjenila da im je korisnije stati na stranu balšićkih protivnika.

Odmah poslije smrti Đorđija Topije (1392) Mlečani su, ipak, posjeli Drač, vezujući za sebe okolnu albansku vlastelu. To vrijeme unutrašnjih

previranja i političke nestabilnosti, na određen način, iskoristio je Radič Crnojević. Nakon konfinacije Đurađa II Balšića, on je uspostavio vlast nad Budvom i zaposio Svetomiholjsku metohiju (Luštica, Lješevići, Prevlaka i sela na Vrmcu) u Boki Kotorskoj. Stalno stezan turskim obručem, Radič je ponudio Veneciji svoje vazalstvo, koje je prihvaćeno, da iza toga uslijedi (30. XI 1392) njegovo proglašenje za mletačkog građanina. Svojem sizerenu ponudio je potom Lješ, ali ga je Sinjorija zaposjela tek sljedeće (1393) godine, kad su joj ga ustupili braća Dukađini, koji su ga u međuvremenu od Radiča bili povratili. Republika je u tom trenutku činila napore da održi dobre odnose s Turcima, radi osiguranja svoje trgovine u vodama Mediterana.

U takvim okolnostima Đurađu II nije preostalo ništa drugo do da se pokori turskom diktatu. Stoga je prepuštio Šahinu Drivast i Skadar sa Sv. Srđem, u koje su Turci ušli početkom 1393. godine.

Njegovim stopama otišao je i gospodar Kroje, inače Mlečanin, Marko Barbadigo, koji je takođe prihvatio tursko sizerenstvo. Đurađ II je, međutim, i dalje pokazivao izvjesnu aktivnost u pravcu povraćaja i konsolidacije dijela svojih posjeda, tražeći od Mlečana da mu vrate Lješ. Kad je procjenio da su mu restauratorske šanse bezizgledne, početkom 1394. godine, posredstvom skadarskog biskupa ponudio je ostatak posjeda Mletačkoj Republici. Iz obzira da ne izazove Turke, Venecija to nije odmah prihvatila. Ali kad je njen sukob s turskim odredima, ipak, bio neizbježan, Sinjorija je ispitivala mogućnost povraćaja vlasti Đurađa II u Skadru.

Sporazumijevanjem Đurađa Stracimirovića s Turcima, bili su pomršeni računi Konstantina Balšića, koji je bio primoran da od Mlečana traži da mu se na četiri godine ustupi Negropont na Krfu kao prebivalište. U međuvremenu je došlo do razilaženja između Mlečana i njihovog sugrađanina Marka Barbadiga, koji se priklonio Turcima. Dok je Republika vodila akciju da se domogne Barbadiga i povrati Kroju, pod čudnim okolnostima, taj grad je dospio u ruke Konstantina Balšića krajem 1394. godine. Da bi stekao legitimna prava nad Krojom, Konstantin se oženio Barbadigovom ženom Jelenom Topija. To se dogodilo u vrijeme zaoštravanja ratnog sukoba između Bajazita s jedne, i Sigismunda i vlaškog vojvode Mirče, s druge strane. Sam Konstantin Balšić je, na strani Turaka, učestvovao u bici na Rovinama maja 1395. godine. Bio je očevidac poraza turske vojske, pogibije svojega ujaka Konstantina Dejanovića i Vukašinovog sina Marka. Dok je Balšić bio odsutan, trgovina Dubrovčana u Danju bila je zapala u teškoće. Dubrovački senat se stoga odlučio na uspostavljanje sporazuma s Radičem Crnojevićem i njegovim sinom Stefanom, koji su im izdali povelju o trgovačkim pravima i povlasticama na njihovj teritoriji.

Pošto nije mogao da dobije podršku Mlečana za povraćaj svojih posjeda koje su mu oteli Turci, Đurađ II je povukao potez koji mu je donosio više izvjesnosti. Posredstvom svojeg opunomoćenika zatražio je od Sinjorije da mu dodijeli građansko pravo, koje je imao i njegov otac. Njegovom zahtjevu je udovoljeno, pa je za mletačkog građanina proglašen početkom maja 1395. godine.

Određeni sticaj okolnosti pomogao je potom Đurađu II da početkom oktobra iste godine povrati Skadar sa Sv. Srđem i Drivast. Istovremeno je svojem rođaku Konstantinu Balšiću oteo Danj i tvrđavu Šati. To se upravo

zbilo u vrijeme odsustva Šahina i Konstantina Balšića, koji su sudjelovali u bici na Rovinama. Bili su to ozbiljni razlozi da Mlečani poklone više pažnje Đurađevoj ponudi ustupanja posjeda Republici. Ipak s donošenjem odluke o prihvatanju ponude se odugovlačilo. Do prolongiranja je došlo da bi se izbjegao izazov Turcima, s jedne, i da ne bi bili narušeni principi Torinskog mira (1381), s druge strane, što je moglo komplikovati odnose s ugarskim kraljem Sigismundom. Konačno, sporazum o preuzimanju Đurađevih posjeda bio je potpisan sredinom aprila 1396. godine, kad je procijenjeno da Turci neće biti u mogućnosti da se tim pitanjem ozbiljnije bave zbog okrenutosti zemljama Vuka Brankovića.

Među posjedima koje je Đurađ II ustupio Mlečanima pobrojeni su Skadar sa Sv. Srđem, Skadarsko jezero s ostrvima, teritorijama na lijevoj obali Bojane do mora, Drivast s tvrđavom Šati i carinski prihodi od grada Danja. Đurađ je za sebe zadržao Ulcinj i Bar s okolinom. U naknadu za ustupljene posjede, Republika je zetskom gospodaru i njegovom potomstvu dodijelila plemstvo i pravo na godišnji prihod od 1000 dukata.

Dok je Đurađevo sporazumijevanje s Venecijom bilo još u toku, protiv njega je obnovio vojnu akciju Radič Crnojević s bratom Dobrivojem. Oni su Đurađu oteli Grbalj. Ovamošnje stanovništvo (posadnici kotorskih plemića) jedva je dočekalo da raskine podložnički odnos prema dotadašnjim feudalnim vlasnicima i da se stavi Radiču na raspolaganje. Iza toga uslijedila je opsada Kotora, čijih dažbina je Radič Crnojević htio da se domogne, a koje su oni od Tvrtkove smrti (1391) plaćali Đurađu Stracimiroviću. Radič je svojoj vlasti priključio i Svetomiholjsku metohiju (Lušticu, Prevlaku, Lješeviće i sela na Vrmcu). Pravoslavno stanovništvo, koliko ga je tada bilo u Boki, rado se priklonilo Radiču Crnojeviću.

Uprava Kotora pokušala je da se diplomatskim sredstvima oslobodi Crnojevićeve opsade u kojoj se grad našao. Nagovorila je mletačkog konzula u Kotoru (Pijetra Inđenerija) da s grupom mletačkih trgovaca koji su se zatekli u gradu, izide pred Crnojevića i potvrdi da je stupanje grada u vazalni odnos prema Veneciji već svršena stvar. Tražeći da mu se pribave dokumenti iz kojih bi se to vidjelo Crnojević je pristao da pregovara. To je, međutim, bila samo politička mahinacija Kotora, za koju se pokušala naknadno pribaviti saglasnost Sinjorije. Ali, prije nego je gradu prispio odgovor mletačkog Senata, Radič se sporazumio s kotorskim deputatima da napušti zauzete posjede i opsadu Kotora. Nekim razlogom bio je izazvan i okrenuo svoju vojsku protiv Đurađa II Balšića.

U međuvremenu, dok su Kotorani uspjeli da privole Mlečane da posreduju između njih i Radiča Crnojevića, ovaj je poginuo u sukobu s Đurađem II u maju 1396. godine.

Umjesto domaćeg rivala Crnojevića, koji mu je zadavao mnogo muke i harao njegove posjede, Đurađ II je na toj strani dobio novog, mnogo opasnijeg susjeda u ličnosti Sandalja Hranića, bosanskog velikaša.

Već tada istaknuti i osioni velikaš Sandalj Hranić, sinovac vojvode Vlatka Vukovića, zaposio je prostrane oblasti, koje je držao knez Vojislav Vojnović i potom njegov sinovac Nikola Altomanović, da ih od ovoga oduzme Tvrtko I (1373). Hraniću su tako pripali i krajevi koji su se graničili sa Zetom, u konkretnom slučaju, s posjedima porodice Crnojević. S obzirom da je tada kraljevska vlast u Bosni izgubila moć držanja najkrupnije vlastele

na uzdi, Hranić se, uz ostalo, smatrao i nasljednim baštinikom Kotora, na temelju prava koja je nad gradom ostvario Tvrtko I (1385). Kad je Radič Crnojević odustao od pretenzija na Kotor, odnosno poslije njegove smrti u bici s Đurađem II (1396), Sandalj Hranić je preduzeo mjere da obnovi prava nad Kotorom. Nema vijesti kako je to teklo, ali, kako izgleda, Sandalj je bez teškoća uspostavio sizerenstvo nad ovim gradom. Zabilježen je podatak da je prihode od dažbina koje je dobio od Kotora, jedno vrijeme dijelio sa susjednim velikašem Pavlom Radenovićem. Novom gospodaru Kotora su njegovi podložnici, kako je bilo uobičajeno, svakom od njih kojemu je pripadala ta čast, dodjeljivali bogate darove, mada su ih sada prikupljali mnogo teže nego ranije. Za uzvrat, Sandalj je Kotoru priznao pravo na Svetomiholjsku metohiju, udovoljivši tako njegovim davnašnjim željama. Nad stanovnicima tog crkvenog posjeda sprovedene su određene mjere represije, u znak osvete zbog njihovog prilaska Radiču Crnojeviću. U međuvremenu, Sandalj je uspio da proširi vlast i nad Budvom i Paštrovićima koji mu prilaze, nezadovoljni politikom Đurađa II Balšića. Politički interes ga je potom usmjeravao da se okrene Veneciji koja mu je dodijelila čast mletačkog građanina. Upravu nad Budvom, Sandalj je povjerio svojoj ženi Katarini-Jeleni, kćeri Vuka Vukčića Hrvatinića. Vlast nad gradom ona je zadržala do 1398. godine.

Sukob između Sandalja i Đurađa II oko teritorija koje je bosanski vojvoda već bio zaposio, samo je jedna od epizoda kontinuiranog dvoboja njihovih prethodnika za uspostavljanje vlasti u sjeverozapadnom dijelu Boke Kotorske, njenog daljeg i bližeg zaleđa. Prema nekim vijestima, Jelena Balšić, žena Đurađa II, pokušala je da se u Dubrovniku sastane sa Sandaljem i, posredstvom domaćina, povede pregovore oko otetih zetskih teritorija. Dubrovčani su izbjegli zvanično posredovanje. Zna se, međutim, da su početkom 1398. godine poslali jednog svojeg čovjeka da privatno posreduje kod vojvode Sandalja, koji se tada nalazio u Ratačkom manastiru. Do tih inicijativa je upravo došlo u trenutku kad je Pašaitov sin Isak sa svojim jedinicma prodro u Bosnu (1398), usljed čega je, kako se vjeruje, Sandalj napušito Ratac. Zbog nespokojstva u kojemu se zatekao i sam, Đurađ II je dobio kuću u Dubrovniku, da se u slučaju opasnosti, skloni od Turaka.

Od dvije ugledne vlastelinske porodice – Paštrović i Reževič – koje su gospodarile područjem istočno od zaliva Zavale ispred Budve do Spiča, ova prva se gotovo listom povukla za Sandaljem. Osnovanost te tvrdnje potvrđuju podaci o čestoj pojavi prezimena Paštrović na području uz desnu obalu Neretve. Vlastela s tim prezimenom srijeće se među vazalima Sandalja Hranića, Radoslava Pavlovića i Stjepana Vukčića Kosače. S druge strane, u samim Paštrovićima u XV vijeku, gotovo potpuno iščezava bratstvo s istim imenom.

U Gornjoj Zeti, na baštinskom području Radiča Crnojevića, zbili su se krajem XIV stoljeća politički zaokreti. Radičevom smrću gasi se uticaj njegovog ogranka, koji nijesu mogli reafirmisati brat Dobrivoje i sin Stefan. Umjesto njih, na površinu izbija drugi ogranak Crnojevića, uže prozvanih – Đuraševići. Oni se približavaju Đurađu II Balšiću i podipiru ga u vojnim inicijativama protiv Sandalja Hranića u vrijeme kad je ovaj napustio Budvu (1398). Vjerovatno, u sporazumu sa Đurđem II, te krajeve zaposijedaju (regiju od Budve do Spiča) Đuraševići, koji su istovremeno oteli i Svetomi-

holjsku Metohiju Kotoru. Kako se iz izvora može razaznati, Đuraševići su za sebe uzeli i ostrva na Skadarskom jezeru, koja je Đurađ II, prema sporazumu (1396) bio ustupio Mlečanima. Od svojih porodičnih posjeda zadržali su i tri sela u skadarskom kraju (Samariši, Oblik i Grišu). Stavljajući se na stranu Republike Sv. Vlaha, Đuraševići su napali susjedne krajeve Sandalja Hranića, starog neprijatelja i rivala Zete.

Političke okolnosti koje su omogućile Đurađu II Balšiću da povrati Skadar, Sv. Srđ i Drivast s okolnim područjem od Turaka (1395), bio je novi dašak koji je osvježio njegov vladarski položaj. To se vidi i po pažnji koju je zetskom gospodaru poklonio ugarski kralj Sigismund, koji je, poslije poraza u bici kod Nikopolja 1396. godine, posjetio Zetu, vraćajući se zaobilaznim putem preko Crnog, Egejskog i Jadranskog mora, posredstvom mletačkih galija. Taj više namah ugovoreni susret među njima, pretvorio se u prijateljsko približavanje. U tom znaku, Sigismund je imenovao Đurađa počasnim knezom dalmatinskih ostrva Korčule i Hvara. Doduše, ova dva ostrva nijesu data Đurađu u baštinsku svojinu. Dobio je samo pravo da njima upravlja, u ime ugarskog kralja, i ubira od njih određene poreze. Početkom 1397. godine Đurađ je posjetio ova ostrva i imenovano vikara (Marinču Miroševića) koji će njima upravljati kao njegov administrator.

Tokom nekoliko narednih godina bilo je pokušaja da se Đurađu ospori pravo upravljanja dvama ostrvima. To pravo mu je negirala ona struja u Dalmaciji koja se, u borbi za ugarski kraljevski prijesto između Sigismunda Luksemburškog i Ladislava Napuljskog, opredijelila za ovog drugog. Sigismundovi protivnici naročito su ispoljili svoju aktivnost, kad je Ladislav 1403. godine dolazio u Zadar radi krunisanja. Kako je, međutim, odmah morao da se vrati u Italiju, njegov dolazak u Dalmaciju ostao je bez političkih posljedica. Druga je stvar što su dva ostrva za Zetu bila izgubljena Đurađevom smrću te iste 1403. godine.

I Kotor je bio zahvaćen političkim previranjima vezanim za rivalstvo oko kraljevske krune u Mađarskoj između Sigismunda i Ladislava Napuljskog. Čak su u avgustu 1403. godine, u Kotoru dobile prevagu snage koje su proglasile podložništvo grada napuljskom pretendentu, ali usljed njegovog povratka u Italiju, ostali su i dalje pod faktičkom ingerencijom Sigismunda Luksemburškog.

S proljeća 1396. godine Venecija je poslala tri svoja providura s malobrojnim odredom najamnika da preuzmu Skadar, Drivast i druge posjede Đurađa II Balšića. Sinjorija je, međutim, imala nedovoljno jasnu predstavu o području koje joj je pripalo. Stoga je odlučeno da se u pomenuta mjesta u početku uputi toliko civilnog osoblja i vojnih posadnika koliko je nužno da se začne segment vlasti novog gospodara. U Skadru je vlast povjerena knezu – Mlečaninu, a vojnu i civilnu vlast u Drivastu preuzeo je podesta. Mletački Senat je naredio ovim ljudima da uz pomoć svojih službi prikupe podatke o društveno-ekonomskom stanju, fortifikacionom sistemu, putevima, trgovini i drugom, radi preduzimanja primjerenih koraka za stabilizaciju vlasti na tom području. Tada se još nije moglo pretpostaviti koliki će značaj ti krajevi imati za Republiku po više osnova.

Novostečenim posjedima Venecija je morala pokloniti određenu pažnju stoga jer su oni bili poprište sukoba i sfera ukrštanja interesa raznih albanskh i zetskih uticajnih feudalaca (Topije, Komnini, Zakarije, Dukađini, Barbadigo, Balšići, Đuraševići). Krajevi koje je Đurađ II ustupio Veneciji počeli su da privlače pažnju stoga jer su postali važna strateška pozicija u lancu mletačkih istočno-jadranskih pretenzija, pogotovu što su dobijeni u času kad je ugarski kralj Sigismund pripremao veliki pohod protiv Turske, u čiji se uspjeh vjerovalo. Distancirajući se od Porte, Venecija je i sama uputila brodovlje prema Dunavu, kako bi se našla pri ruci hrišćanskoj vojsci, ako ustreba, što bi joj omogućilo da poslije boja sudjeluje u podjeli ratnog plijena.

Nadanja u uspjeh Sigismundove ofanzive su propala. Kako je već poznato, njegove trupe su pretrpjele poraz kod Nikopolja (1396). Bajazit se potom pripremao da uzvrati milo za drago svima koji su iščekivali njegov poraz ili stajali s druge strane barikada, pa i Venecijancima. Iz tih razloga mletački posjedi u Zeti i sjevernoj Albaniji našli su se pod žestokim turskim udarima i bili izloženi pustošenjima. Republika je diplomatskim kanalima pokušala da se približi Bajazitu, ali bez rezultata. Preostalo joj je jedino da se napregne i donekle ojača vojne posjede, obnovi stara i podigne nova utvrđenja, što joj je pružalo šansu da se i dalje održi u istočnojadranskom području.

U cjelini gledano, nikopoljski poraz ugarsko-vlaške vojske nanio je velike štete Veneciji u vodama Levanta i šireg Sredozemlja i osobito u krajevima Zete i sjeverne Albanije, u koje je od skora tek bila zakoračila. Ovi prostori su bili jak izazov skopskom sandžak-begu Šahinu, koji je donedavno bio gospodar Skadra, Sv.Srđa i Drivasta. Doduše, on nije imao dovoljno snage da ih povrati, ali je zato čestim upadima svojih četa unosio nespokojstvo u krajevima pod venecijanskom političkom suprematijom.

Mletačka vlast nad dijelom posjeda preuzetih od Đurađa II Balšića, ponašala se tako da je nedvosmisleno isticala svoj uski politički i ekonomski interes, ne pokazujući mnogo sluha za domaće stanovništvo i njegovu poziciju. Fiskalna politika bila je revnosna u pogledu pribiranja utvrđenih dažbina i usmjeravanja trgovačkog prometa, posebno solju, žitaricama i drugim robama u skladu s Republikinim interesom. Taj interes bio je iznad svega i u svim sferama organizovanja života i rada. Sve je to ubrzavalo slabljenje materijalne baze i stvaralo opštu nesigurnost i nezadovoljstvo stanovništva, koje je sve manje skrijevalo svoje neraspoloženje prema Sinjoriji i njenim eksponentima u Zeti i Albaniji.

Samom Đurađu II teško je padala monopolistička pozicija Venecije i odsustvo njenog intresa za političku i ekonomsku stabilnost krajeva koje joj je ustupio. Njegovo negodovanje su još više podsticali stalni turski upadi, koji su harali vangradskim prostorima. Privrednu i posredno političku blokadu osjetio je i njegov stoni grad Ulcinj, a i drugi susjedni krajevi. Stoga je Đurađ nastojao da se u pogledu prometa roba otvori prema Dubrovniku, što je trebalo da prethodi i mogućim političkim aranžmanima.

Na antimletačku polarizaciju posebno je uticala opšta politička nesigurnost u krajevima Skadra i okoline, koje su ugrožavali česti turski upadi. Razumljivo je onda što je Đurađ pravio potajne planove o mogućem povraćaju ustupljenih posjeda.

I samoj Veneciji su novopripojeni krajevi stvarali dodatne probleme, kojima nije oskudijevala ni na drugim stranama. Naime Republika nije, raspolagala dovoljnim političkim i vojnim snagama da vlast na novom području dobro organizuje, da uspostavi kontrolu i sigurnost. Senat se stoga našao pred dosta složenim problemom, koji je valjalo riješiti. Jedna struja je insistirala na uspostavljanju dobrih odnosa sa sandžak-begom Šahinom, pri čemu se pomišljalo da mu se plaća do 2.000 dukata godišnjeg tributa, pod uslovom da tamošnjim Republikinim posjedima bude obezbijeđena sigurnost i garantuje sloboda trgovine u turskim vodama. Među uticajnim ljudima bilo je i onih koji su pomišljali na povraćaj posjeda Đurađu II. Bilo je i pristalica trećeg projekta prema kojemu bi u nove krajeve trebalo dovesti vojna pojačanja i pružiti im materijalni pomoć, kako bi se u datom trenutku čitav taj kraj stabilizovao i pretvorio u značajno političko i strategijsko uporište. Ni ova varijanta nije bila bezizgledna. Tim prije jer se znalo da je sukob između Bajazita i Tamerlana za turske azijske posjede, nadohvat ruke. Prisutne dileme su upravo i bile razlog za odlaganje donošenja odluke o politici prema novodobijenim posjedima, koje je Veneciji ustupio Đurađ II Balšić.

Poslije Nikopolja, na pomolu je bio drugi krupan zaokret međunarodnih razmjera. Približavao se, naime, veliki vojni obračun između mongolskog kana Tamerlana i sultana Bajazita I oko posjeda u azijskom dijelu Turske. Dok su sa Balkana izvlačene glavne turske snage koje su hitale u Malu Aziju, Venecija je smatrala da joj se ukazala prilika da konsoliduje svoje posjede na području između Skadra i Drača i prisutne protivnike učini bezopasnim, dodjelom koncesija ili na druge načine. Dok se jedan broj albanskih feudalaca (Koja Zakarija, Ivan Kastiot, vjerovatno i Tanuš Veliki Dukaljin i drugi) već bi uputio da na strani Bajazita ratuje protiv Tamerlana, Konstantin Balšić, kao i turski komandanti Feris i Balaban, ostali su na dotadašnjim mjestima. Venecijanske vlasti su, pak, s tim susjednim Turcima željele mir. Na toj relaciji vođeni su pregovori i sa Konstantinom Balšićem, gospodarom Kroje i Skurije. Ne zna se pod kojim okolnostima, ali Balšić je bio uhvaćen i bačen u dračku tvrđavu kao zatočenik. U trenutku turskog poraza kod Angore 1402. godine, bio je izveden pred mletački sud u Draču, osuđen na smrt i pogubljen.

Poslije bitke kod Angore (28. VII 1402) u kojoj je zarobljen sultan Bajazit, Tursku je zahvatila duboka kriza, zbog rivalske borbe za vlast između njegovih sinova Sulejmana, Muse i Mehmeda. Nakon što su se povratili albanski feudalci s maloazijskog ratišta, Venecija želi da ih veže za sebe, dodijelivši im političke i materijalne koncesije za stupanje u vazalni odnos. Dijelom su im vraćeni raniji posjedi. Tako je Nikita Topija preuzeo upravu nad Krojom i Skurijom.

Iako je Balkan bio zahvaćen novim političkim previranjima, uvlačenjem domaćih feudalnih velikaša u tabore oko Sulejmana, odnosno Muse, i stvorena situacija vrlo složenih političkih implikacija, Venecija se ponadala da je, ipak, na pomolu vrijeme koje joj pruža šansu da se učvrsti u prostorima koje je držala u Zeti i sjevernoj Albaniji. Ta njena politička procjena, međutim, nije bila u skladu sa životnom realnošću. Naprotiv, ona će se uskoro naći pred nepremostivim političkim iskušenjima.

POKUŠAJI BALŠE III NA OKUPLJANJU RASUTIH DJELOVA ZEMLJE

Nakon što se izmirio s Mlečanima, Đurađ II se povukao da u miru provede preostatak života. Rijetke vijesti koje bilježe njegovu aktivnost u posljednjim godinama, notiraju da je obnovio stonu crkvu Sv. Katarina u Ulcinju, potvrdio posjede manastiru Sv. Mihailo ispod grada i dodijelio dio posjeda Rak na Cijevni manastiru Sv. Nikola Vranjinski. Možda neočekivano, prije sačinjenog testamenta o nasljedniku, smrt ga je zatekla u aprilu 1403. godine.

Vlast u preostalom dijelu zemlje iza Đurađeve smrti, preuzeo je njegov tada sedamnaestogodišnji sin, Balša III. Njegova majka Jelena, sestra Stefana Lazarevića, bila mu je glavni savjetnik do preudaje za bosanskog vojvodu Sandalja Hranića (1411). Po osnovu srodstva, ona je činila napor da odnose između tada najuticajnijeg čovjeka u Srbiji, Stefana Lazarevića, turskog (od 1389) i ugarskog (od 1403/4) vazala, i njenog sina Balše III, učini što prisnijim.

Međunarodni događaji od kojih je u mnogome zavisila i pozicija Zete, primoravali su Balšu III da se prema njima odredi. Odlazak Ladislava Napuljskog (1403) iz Dalmacije doprinio je političkoj polarizaciji susjednih vladara i dinasta. Sigismund je od toga trenutka pokazao pojačani interes za Dalmaciju. U sukobu s Ladislavom, na Sigismundovoj strani, bili su Stefan Lazarević, Sandalj Hranić, Dubrovnik i posredno Balšići. Venecija se držala neutralno, čekajući trenutak da se upušti u pregovore s onom stranom, od koje će imati više koristi. Napustivši Dalmaciju, Ladislav Napuljski je pak postavio Hrvoja Vukčića Hrvatinića za hercega u Ugarskoj, Hrvatskoj, Bosni i Dalmaciji. Kotor je tako dospio pod njegovu ingerenciju.

Tražeći sebi najprimjerenije mjesto u takvoj konstelaciji odnosa Kotor je (1404) pokušao da se veže za Veneciju, dakle posredno za antibalšićki tabor.

Položaj zetskog stanovništva pod mletačkom vlašću u skadarskoj oblasti od početka (1396) stalno se pogoršavao. Ono je bilo izloženo raznim vojnim pustošenjima, na što se nije mnogo osvrtala mletačka fiskalna politika u pogledu sakupljanja dažbina. Uz to je skadarski knez, zemlju koju su napuštali vlasnici, sklanjajući se ispred vojnih provala, davao sebi privrženim podložnicima, i to ne samo napuštenu, već i na silu otetu. Položaj posjeda pravoslavnih crkava i manastira takođe je bio nepovoljan. Oduzimana su im neka imanja i uskraćivana vjerska prava.

Opšte nezadovoljstvo podanika mletačkom vlašću, dovelo je do ustanka koji je izbio početkom 1405. godine. Ne treba sumnjati da su u pozadini oružanog otpora mletačkih podložnika stajali Balša III i njegova majka Jelena, koji su taj pokret željeli da iskoriste kao povod za povraćaj ustupljenih posjeda od strane Đurađa II. Udruženi s Balšinim snagama, ustanici su zauzeli Skadar (osim tvrđave), Sv. Srđ i Drivast, dok Lješ nijesu uspjeli da zauzmu. Balša III je unaprijed računao da će u tom oružanom sukobu dobiti neposrednu pomoć od Stefana Lazarevića. Očekivana pomoć je, međutim, izostala, jer je Lazarević poslije smrti svoje majke Milice (1405) morao da se bori za sopstvene posjede s bratom Vukom i sestrićem Lazarom

Brankovićem, koji su se našli na strani Sulejmana, najstarijeg Bajazitovog sina, dok je Stefan tada bio uz drugog turskog pretendenta Musu.

Venecija je preduzela mjere da što prije povrati posjede koje joj je oteo Balša III. Kad diplomatskim kanalima to nije postigla preko Sandalja Hranića, naredila je kapetanu Jadranskog mora Marinu Karavelu, da dopremi hranu i municiju mletačkim strijelcima u skadarskoj tvrđavi i Lješu i da pokuša pregovarati s Balšom III. U međuvremenu, pošlo mu je za rukom da pridobije na svoju stranu skadarske franjevce, potom Koju Zakariju i stanovnike Ulcinja, Bara i Budve, obećavajući im koncesije ako priznaju vlast Republike. Na temelju tih obećanja, Kontarini je uspio da se domogne brda iznad Bara i da povrati Drivast.

Osvajanje Budve, Bara i Ulcinja Mlečani su smatrali privremenom mjerom vršenja pritiska na Balšiće, kako bi dobili natrag izgubljene posjede u Skadru. Balša III i njegova majka, međutim, nijesu ni pomišljali na odstupnicu. Vidjeći u njima žilave protivnike, mletački Senat im je ucijenio glave najprije na 500, a potom na 2.000 dukata, ali bez uspjeha.

Nalazeći se pod presijom pomenute ucjene, Balša III se obratio za pomoć Sulejmanu, nudeći mu u naknadu vazalni odnos. Ovoga puta se našao u savezništvu s drugim ujakom Vukom Lazarevićem i tetkičićima Đurađem i Lazarom Brankovićem. Izlazeći Balši u susret, turske čete su često krstarile prostorima oko Skadra i Drivasta. Pod pritiskom Balšinih i tursko-albanskih četa, Venecija je pokušala da povede mirovne pregovore i otkloni napade koji su joj nanosili velike štete. U tom cilju, uputila je na pregovore sa Sulejmanom, Pašaitom i braćom Brankovićima, svojeg izaslanika Frančeska Đustinijana. Venecija je bila spremna da Turcima plaća harač u iznosu od 2.000 dukata godišnje, uz punu garanciju mira i bezbjednosti svojih posjeda. Taj pokušaj Republike nije uspio. Njeni posjedi su, nasuprot njenim željama, bili izloženi ratnim razaranjima punih sedam godina.

U toku toga rata Mlečani su se služili i sredstvima mira kao i drugim oblicima pridobijanja protivnika na svoju stranu. U tom pogledu su imali i djelimičnih uspjeha, ali konačni cilj slamanja neprijatelja nijesu postigli. U jednom trenutku pokušali su da pridobiju i braću Đuraševiće, u kojem slučaju bi imali uza se Gornju Zetu. Uspjeh je izostao jer naknada koju su nudili nije bila u skladu sa zahtjevima dvojice braće. Naime, oni su za pristajanje uz Veneciju tražili Budvu sa solilima.

U slučaju zarobljavanja, Balša III je okrutno postupao sa podanicima koji su pristupili Mlečanima. Podvrgao bi ih mučenju i sakaćenju.

Tokom dugih ratnih godina bilo je bezbroj manjih i većih sukoba. Jedan od njih, krupnijih razmjera, odigrao se sredinom 1406. godine. U tom žestokom okršaju, poginuo je mletački komandant Keko iz Treviza s dvanaestoricom pristalica, turski vojvoda s dvojicom tjelohranitelja i šesnaest Balšinih vlastelina. U boju je bilo i mnogo ranjenih s obje strane. Sljedeće, 1407. godine, vođeni su mirovni pregovori, ali bez uspjeha.

Ne manje od samih Mlečana i Balša III je priželjkivao postizanje mira, ali uz, za njega, povoljne uslove. Kad to nije mogao postići direktno, obratio se za posredovanje Stefanu Lazareviću, Mari Branković i svojem, od nedavna, tastu Nikiti Topiji. U ime pomenutih posrednika, bila je upućena jedna delegacija u Veneciju. Međutim, njena misija je bila bezuspješna, kao i ona koja je poslije nje uslijedila u ime Sandalja Hranića.

Rat koji se nepredviđeno otegao, mnogo je opterećivao budžet Sinjorije. Troškovi za skadarsko ratište iznosili su 14.200 dukata godišnje. Pri tome, nije bilo izgleda da će se rat uskoro okončati. Tokom 1408. godine u više mahova je na dnevnom redu mletačkog Senata bilo iznalaženje rješenja za skadarsko ratište. Pomišljalo se na povraćaj Bara i Ulcinja, a u jednom trenutku čak i na ponudu godišnje provizije Balši III od 2000 dukata, ili na dodjelu četvrtine ukupnih prihoda iz novopripojenih oblasti. Ipak uslovi realnog sukoba nijesu bili na pomolu.

Pošto o mletačkim mirovnim kombinacijama Balša i njegova majka Jelena nijesu ništa znali, sami su, sa svoje strane, bili pokretači nove mirovne inicijative. Kao jemci Balšine pregovaračke strane ponudili su se njegov tast Nikita Topija, Ivan Kastriot, Mrkša Žarković i gospodar Berata Todor Kanera. Osim pomenutih ličnosti, pregovorima koji su vođeni kod Drača juna 1408. godine s tadašnjim mletačkim bajilom, prisustvovali su još episkopi drački i skadarski i po jedan mletački predstavnik iz dva pomenuta grada. Nakon povoljnog toka pregovora uslijedio je sporazum, prema kojemu su Balšići prepuštili Mlečanima Bar i Ulcinj, a kao naknadu dobili Budvu, sela Svetomiholjske metohije i Paštroviće s granicom pomaknutom do Ratačke opatije. Ostalo je, međutim, otvoreno pitanje Balšinih posjeda na desnoj obali Bojane. Kako je sporazum predviđao da se Balšićima isplaćuje 1500 dukata skadarske provizije, vjerovalo se da će sporne teritorije biti uskoro skinute s dnevnog reda, zapravo nakon skorašnjeg Balšinog odlaska u Veneciju. Mletačka Republika je bila zadovoljna klauzulama Dračkog sporazuma. Tim više, jer su, već u julu, bili u pripremi pregovori Sinjorije s Ladislavom Napuljskim, koji je izrazio spremnost da za odgovarajuću svotu novca ustupi Dalmaciju pregovaračkom partneru. A kako je, s druge strane, Venecija željela što prije da uspostavi dobre odnose s Portom, smatrala je da je povoljan sporazum s Balšom III značajan korak bliže tom cilju.

O postignutom sporazumu između pregovaračkih strana svjedočio je samo papir. Život je, međutim, uzeo drugi pravac. U ostvarenju odredaba ugovora ni jedna od strana nije pokazivala dobru volju. Umjesto toga uslijedilo je obostrano optuživanje zbog izigravanja mirovnog ugovora. Sve je ostalo po starom, osim što je Balša III, početkom novembra 1408. godine, u Godinju kod Vira crmničkog, izdao ispravu kojom se upozoravaju njegovi podanici da poštuju mirovni sporazum. Mlečanima je takav akt bio potreban da ga pokažu sultanu kao dokument o uspostavljanju mira s Balšom III.

U međuvremenu, u Veneciji su pravljene razne kombinacije kojima bi se izišlo iz političkog ćorsokaka.

Pribojavajući se reperkusija koje bi po njih imalo sprovođenje mirovnog ugovora između Venecije i Balše III, Kotorani su se zalagali za njegovo razbijanje, jer nikako nijesu željeli da se Balši vrati Budva, Svetomiholjska metohija i solane, da im on tako postane neposredni susjed. To područje su oni tražili za sebe, uz ponovnu ponudu svojeg vazaliteta prema Republici. Ali, Venecija je i ovom prilikom odgodila da udovolji zahtjevu kotorske komune.

Balšu III i njegovu majku takođe pogađa neizvjesnost u pogledu konkretizacije sporazuma s Venecijom. Stoga se dogovore da Jelena lično otputuje u Mletke i založi se za uklanjanje teškoća koje su iskrsle u vezi

realizacije mirovnog ugovora. U vrijeme dok se ona zadržavala u Dubrovniku, zbog nekih teškoća koje su je ometale da nastavi putovanje, Venecija je povukla dva za sebe važna politička poteza. U junu 1409. godine uspjela je da potpiše sporazum s Portom, kojim se potvrđuje ugovor s Balšom III o uspostavljanju mira na mletačko-turskoj granici zetsko-albanskog područja, uz njenu obavezu da plaća Turskoj harač od 1000 dukata godišnje. Na drugoj strani, Republika je u julu iste godine uspjela da od Ladislava Napuljskog otkupi prava na Dalmaciju za 100.000 dukata. Taj dvostruki uspjeh olakšao je Veneciji predstojeće pregovore s Jelenom Balšić.

Zetska neformalna regentkinja stigla je u Veneciju krajem jula 1409. godine. Tom prilikom došao je do izraza njen diplomatski dar za vođenje pregovora, ali u pogledu stvarnih rezultata nije bilo napretka. Kako su se pregovori otegli, ostala je u Veneciji do pred kraj oktobra. Pošto Sinjorija nije uspjela da Jeleni nametne svoja rješenja i izdiktira joj uslove mira, predložila je da se potpiše privremeni mir, na godinu dana, na bazi status quoa, sa čim se ona složila.

Dok su još bili u toku pregovori između Jelene Balšić i Sinjorije, u ratnu zonu Skadra stigao je sultanov izaslanik Pašait i objavio da je potpisan mir između Porte i Venecije. Stanovništvu Zabojane, koje se zateklo na spornoj teritoriji, obnarodovano je pravo da se opredijeli za Balšu III ili Veneciju. Većina se priklonila Veneciji. Nakon vijesti o stanju na terenu u skadarskoj oblasti, gradskom knezu je izdata naredba da zadrži Zabojanu, bez obzira na papire koje će mu predočiti Jelena Balšić po povratku iz Venecije. Odmah iza toga, stigla mu je druga instrukcija da sporazum o jednogodišnjem miru potpisan s Jelenom Balšić u pogledu obustave neprijateljstava valja da se sprovede u život, nezavisno od toga kakva će biti buduća teritorijalna razgraničenja. U slučaju da Balšići to odbiju, Republiku neće obavezivati zakletva o miru, izručena u Jeleninom prisustvu u Veneciji. U konačnom rezultatu, ispalo je da je Republika mudro izigrala Portu i Balšiće, s jedne, i Pašaita, kojega je vezala za sebe provizijom od 1500 dukata, s druge strane.

Narušavanjem ugovora o miru, sklopljenog u Veneciji krajem oktobra 1409. godine, Mlečani su dali povod Balši III da, početkom 1410. godine, napadne njihove skadarske posjede. Balšini ratnici pojavili su se s naoružanim brodovljem u Skadarskom jezeru. Mletački knez u Skadru našao se pred ozbiljnom opasnošću. Pošto pomoć koju je tražio od Republike nije stizala, obratio se Pašaitu za posredovanje. Zaokupljen krizom koja je potresala turske posjede na Balkanu, skopski sandžak-beg ga nije mogao zaštititi.

Balkanske zemlje pod turskom vlašću, našle su se pred novim političkim prestrojavanjem. Srednjem Bajazitovom sinu Musi, koji je preko Vlaške i Bugarske upao u Srbiju, pridružio se Stefan Lazarević, dok su Sulejmanu, u tom trenutku, prišli Stefanov mlađi brat Vuk i njegovi sestrići braća Bankovići. Oblasti u susjedstvu Zete, našle su se u stanju nove neizvjesnosti. U tom metežu je i Balša III pokušao da nešto ušićari i izgleda da je imao uspjeha. Po prilici, da je i ustanak albanskog plemena Pamaliota u Zabojani, na čelu s Dukaletom, bio njegovo djelo. Da bi odoljela udarima pred kojima se našla, mletačka vlast u Skadru pridobila je braću Đuraševiće na svoju stranu. To savezništvo s Venecijom ih je skupo koštalo. Lješ je pao u zarobljeništvo, dok je Đurađ izgubio svoje posjede na Skadarskom jezeru. Venecija je mogla samo da im izrazi žaljenje za nedaće koje su ih zadesile, uz izraženu želju za Lješovo izbavljenje iz zarobljeništva.

U međuvremenu pozicija Balše III postajala je sve povoljnija. Između ostalog, iskoristio je novi ustanak protiv mletačke vlasti, koji je 1410. godine izbio u skadarskoj oblasti, da sa svojim snagama opsjedne Skadar. Novi skadarski knez, koji je trebalo da pritekne u pomoć opsjednutim mletačkim najamnicima, nije uspio da probije obruč i da se domogne skadarske tvrđave.

S druge strane, povlačenje Ladislava Napuljskog iz Dalmacije, dovelo je do nove političke polarizacije na Balkanu. Bosanski vojvoda Sandalj Hranić približio se 1411. godine Sigismundu, našavši se u istom političkom taboru sa Stefanom Lazarevićem. Njihovo savezništvo pojačano je Sandaljevom ženidbom, u decembru 1411. godine, Stefanovom sestrom, udovicom Đurađa II, odnosno majkom Balše III Balšića. U odnosu na Balšina potraživanja prema Veneciji Stefan Lazarević i Sandalj Hranić bili su spremni da mu pruže podršku. Republika je, naslućujući to, dobro procjenjivala opasnost za svoje zetske posjede.

U borbi za turski prijesto borba se polako razbistrivala i privodila kraju. Tokom dugog oružanog obračuna između dva starija Bajazitova sina Sulejmana i Muse, postajalo je sve izvjesnije da obojica gube bitku u korist trećeg najmlađeg brata Mehmeda. Upleteni u te borbe, stojeći, na kraju, uz Sulejmana, izgubili su živote Vuk Lazarević i Lazar Branković. I sam Sulejman je, 1411. godine, poginuo u boju s Musinim odredima. Nakon toga, Musa je pribrao svoje snage protiv Mehmeda, ali su ga počeli napuštati dotadašnji saveznici, među kojima Stefan Lazarević i Đurađ Branković, da im se na kraju pridruži i sam skopski sandžak-beg Pašait. Opšta politička nestabilnost na Balkanu, uticala je na ugarskog kralja Sigismunda, koji se uputio s trupama u pravcu Furlanije, s ciljem da povrati izgubljena prava na Dalmaciju.

Konstelacija političkih odnosa na Balkanu bila je takva da je Mlečane primoravala na pogađanja s Balšićima, što potvrđuje i odnos Republike prema Kotoru. Poznato je, naime, da su Kotorani, početkom 1410. godine, ponovo tražili od Venecije da ih uzme pod svoje okrilje. Nadležni organi Republike načelno su zahtjev prihvatili, ali, iz straha od Balše III, odložili su njegovo oživotvorenje. Utjehe radi, Senat je obećao Kotoru da će se zauzeti da ga oslobodi tributa od 1000 dukata, koji je svake godine grad plaćao Balšićima za korišćenje zemljišta neposredne gradske okoline.

Pozicija Kotora postala je, međutim, još neizvjesnijom isticanjem prava Sandalja Hranića nad gradskom opštinom. Svoje pretenzije u tom pogledu Sandalj je, posredstvom svojeg izaslanika, uputio Veneciji. Sinjorija mu je odgovorila porukom da će posredovati kod gradskih vlasti i predočiti im argumentaciju njegovih zahtjeva. Sami, pak, Kotorani su odbili da s bosanskim vojvodom o tome razgovaraju. Uz ostale, i taj činilac je uticao da se odgodi konačna odluka Republike o uspostavljanju neposrednog suvereniteta nad Kotorom. Procijenivši nepovoljnost trenutka, ni politički organi Kotora nijesu više bili tako zagrijani za stupanje u dobrovoljni podanički odnos prema Veneciji.

Političke prilike na Balkanu i Mediteranu, kao i u srednjoj Evropi, išle su na ruku Balši III da iznudi povoljne uslove mira s Venecijom. Tokom minulih ratnih godina mogao je u više prilika da osjeti da je Republika spremna da čini ustupke samo onda kad je na to primorana. Stoga je, paralelno sa slanjem svojih emisara na mirovne pregovore u Veneciju, aprila

1412. godine, pripremio plan za osvajanje Bara. Do jula iste godine uspio je da zaposjedne gradsku okolinu, pa je ubrzo iza toga dospjela u njegove ruke i gradska tvrđava. Sinjorija je, pak, nastojala da zaustavi dalja Balšina osvajanja. Novi skadarski knez Bertućo Dijedo, nekako je uspio da, krajem jula, potpiše sa zetskim gospodarom primirje, ali ono nije imalo nikakvog praktičnog značaja, jer je Balša III, tako reći, odmah nastavio s osvajanjem novih venecijanskih posjeda. Posljednje njegove poruke Veneciji bile su da odustaje od daljih pregovora jer su se svi raniji pokazali bezuspješnim. Pod pritiskom Balšinog oružja i Ulcinj mu je otvorio gradska vrata.

Stavljena pred svršen čin, Venecija je morala da prihvati po nju nepovoljne uslove mira, potpisanog 26. XI 1412. godine. Osnovni smisao sporazuma bio je da svaka od zaraćenih strana zadrži teritorije koje je posjedovala prije oružanog sukoba. Balši je, dalje, priznato pravo na proviziju od 1000 dukata, od posjeda koje je njegov otac Đurađ II »prodao« Republici. Između ostalog, ugovor je predviđao i to da Balša ne zlostavlja stanovnike Budve i Ulcinja, što su 1405. godine prihvatili vrhovnu mletačku vlast. Poveljom izdatom u Baru, 30 I. 1413. godine, Balša III je ratifikovao mirovni ugovor, čime je osmogodišnji obostrano beskorisni rat napokon bio okončan.

Poslije sklopljenog mira s Venecijom, Balša III je bio u prilici da posveti pažnju konsolidovanju prilika u zemlji i uspostavljanju korektnih odnosa sa susjedima. Gospodari Gornje Zete, Đurađ Đurašević i sin mu Đurašin, bili su mu lojalni, možda čak i privrženi. Istovremeno je bio u dobrim odnosima i s albanskim feudalcima Ivanom Kastriotom, Tanušem Velikim Dukađinom i Kojom Zakarijom, kojeg je kao novog tasta imenovao za upravitelja Budve, oženivši se njegovom kćerkom Boljom, pošto se prethodno rastavio od svoje prve žene, kćerke Nikite Topije. Balša je, takođe, uspostavio dobre odnose i sa susjednim turskim vlastima. Kad su 1417. godine Turci zauzeli Valonu, ispred njih se sklonila i dobila kod Balše III utočište njegova rođaka Ruđina, udovica Mrkše Žarkovića. Štaviše, dobila je na upravu Budvu, čemu se nije protivio dotadašnji namjesnik, Balšin tast Koja Zakarija.

BALŠA III NA IVICI MIRA I RATA

Uoči i poslije mira Balše III s Venecijom, politički odnosi u susjedstvu Zete i širim balkanskim prostorima, bili su složeni, a interesi vladajućih snaga konfrontirani i isprepleteni. Na svoj način to ilustruju i događaji vezani za potpisivanje primirja između Sigismunda i Venecije na furlanskom ratištu u aprilu 1413. godine. Pošto je bosanski velikaš, dotadašnji gospodar Brača, Hvara i Korčule, Hrvoje Vukčić Hrvatinić napao zemlje Sigismundovog saveznika Sandalja Hranića, ugarski kralj je njegova prava na te posjede prenio na Dubrovnik, a ne na Balšu III, što je bilo za očekivati, s obzirom da je upravu nad tim ostrvima svojevremeno povjerio njegovom ocu Đurađu II. Kako se pitanje prava nad pomenutim ostrvima sve više zaplijetalo, Sigismund ih je na kraju povjerio dvorskom riteru Ladislavu Jakcu.

Ipak, taj epizodni spor nije prekinuo dobre odnose Balše III s ugarskim kraljem. To se posredno vidi po tome, jer je zetski vladar držao stranu Sandalja Hranića u ratu koji je ovaj vodio s Hrvojem Vukčićem. Privrženost Sandalju, Balša je potvrdio i time što se, odmah po potpisivanju mirovnog ugovora s Venecijom, pridružio njegovom napadu na Kotor. Pritisnut s dvije strane Kotor se našao u velikoj neprilici, zbog čega je osobito teško stradala njegova okolina. Pritiješnjenom gradu pritekla je u pomoć Venecija, štiteći ga od napada s mora. U napadu na Kotor Sandalju i Balši se pridružio i Dubrovnik. Ovaj je zbog toga izazvao protiv sebe Veneciju, koja je hvatala i plijenila njegove brodove u vodama ratne zone.

Izložen snažnom pritisku, koji ga je vojnički i materijalno iscrpljivao, Kotor je pokušao da se izmiri sa Sandaljem, što bi imalo za posljedicu i povlačenje Balšinih odreda. Međutim, Sandaljevi uslovi za sklapanje mira bili su isuviše teški, pa ih grad nije mogao prihvatiti. Otuda su odnosi među zaraćenim stranama ostali nepromijenjeni. Sandalj Hranić se morao zadovoljiti solskim dohotkom, koji je za njegov račun ubirao njegov čovjek, a Balša III je i dalje dobijao proviziju u iznosu od 1000 dukata. Bosanski vojvoda je privremeno napuštio osvajanje Kotora i odustao od pretenzija na Zetu, usljed vojne angažovanosti u borbi s Pavlovićima oko Konavalja. Čak mu je, u cilju povraćaja izgubljenih teritorija 1418. godine, morao priskočiti u pomoć i sam Balša III.

Zbog neregulisanih odnosa s Portom u širim prostorima Levanta, Venecija nije mogla posvetiti potrebnu pažnju sređivanju stanja na posjedima zetsko-albanske regije. Položaj joj je bio otežan i time jer je imala više oružanih incidenata s turskom flotom u vodama Levanta. Ni pobjeda njenog brodovlja nad turskim snagama u Galipoljskom moreuzu, početkom 1416. godine, pod komandom Pjetra Loredana, nije značila boljitak. Nestabilnost odnosa između Porte i Venecije, i nakon tog događaja, bila je jednaka otvorenom ratu. Mletački diplomatski predstavnici nijesu ni dopirali do Mehmeda I, novog sultana (1413 – 1421), koji je tada ratovao u Maloj Aziji. Tek kasnije, 6. XI 1419 godine, mletački bajilo je uspio da s padišahom potpiše relativno povoljan mir, prema kojemu je mletački harač Porti, s dotadašnjih 1000, smanjen na 200 dukata godišnje, uz uslov da se – ako Republika izgubi neki od tri grada – ta svota srazmjerno umanji.

Za sve to vrijeme dok je mletački bajilo pokušavao da uspostavi mir s Portom, Republika je imala velikih nevolja sa lokalnim turskim komandantima, sandžak-begom Isakom koji je od 1414. godine naslijedio svojeg oca Pašaita, zatim Amer-begom, gospodarom Kroje i Hamza-begom, namjesnikom Valone. Svaki od njih je tražio pozamašna sredstva za bezbjedan mir susjednih mletačkih podanika. Lokalne mletačke vlasti su morale da udovoljavaju njihovim zahtjevima.

Preveliku angažovanost Venecije da obezbijedi mir po svaku cijenu u području zetskih i sjevernoalbanskih posjeda, vješto su iskoristili Dubrovčani, čiji je trgovački promet u Zeti i susjednim oblastima Srbije dostizao značajne razmjere. U cilju što uspješnije trgovačke razmjene i plasmana svojih roba, Dubrovčani su se izdašno služili, između ostalog, mićenjem najistaknutijih mletačkih lokalnih činovnika. U njihovu mrežu je upao i

novoimenovani skadarski knez, Paolo Kvirin, koji je preuzeo dužnost sredinom 1413. godine. Privučen mitom, u pogledu davanja koncesija dubrovačkim trgovcima, Kvirin nije mnogo zazirao od pritužaba koje su u više mahova stizale do mletačkog Senata, na koje je upozoravan. Poslije isteka roka na koji je bio imenovan, podmitljivi Kvirin je krajem 1414. godine napuštio Skadar, da bi nedozvoljene radnje kojima se bavio, bile tek kasnije utvrđene, zbog čega je bio kažnjen. Nakon njegovog povratka, Sinjorija je poslala u Skadar dva svoja providura da zavedu red u upravljanju i povrate poljuljano povjerenje podanika, nad kojima su vršene razne zloupotrebe. Ali, teško je u tom pravcu bilo učiniti neki obziljniji napredak. Feudalna vlastela, pronijari, politički ljudi, bogati građani i drugi, kojima je palo šaka, koriste administrativno-upravnu nestabilnost da uvećaju nekretnine, akumuliraju materijalna dobra.

I mletački i Balšini posjedi bili su pravi majdan za nedozvoljenu trgovinu i krijumčarenje raznih roba, naročito skupocjenih. Ljudi od »zanata« su se brzo i na lak način bogatili. Od toga su najviše koristi imali Dubrovčani, koji su pravili aranžmane s Balšom III, subašom Kroje Balabanom, valonskim Hamza-begom i lokalnim mletačkim funkcionerima.

Zbog teškoća koje su imali s ugarskim kraljem Sigismundom, vojvodom Sandaljem i Turcima, Mlečanima je bilo stalo do toga da se ne naruši mir s Balšom III. Sinjorija je zato stalno savjetovala svoje činovnike u skadarskom kraju da u svim sporovima s njim, po mogućnosti, iznalaze pomirljiva rješenja, makar i na svoju štetu. Tako je, na primjer, udovoljeno jednom Balšinom zahtjevu da prebaci svoje trupe preko mletačke teritorije samo da to ne bude na štetu njenih podanika i upravnih vlasti. Ipak, bilo je dosta sporova, jer su podanici dviju država imali svoja imanja s druge strane granice. Po istom osnovu, bilo je sporova i oko crkvenih i manastirskih imanja. Jedan od problema bio je i pitanje »restitucije« odnosno obeštećenja imovine zaplijenjene u toku rata (Balšin zahtjev za povraćaj ikone koju je odnio Marin Karavelo iz crkve Sv. Marija u Budvi, odnosno potraživanje od strane Venecije da se naknadi šteta Marku Đustinijanu za opljačkanu robu s galije zaplijenjene od Balšinih ljudi, krajem rata u zalivu Trašte itd.). Pomenuti i drugi sporovi često su dovodili do povišavanja temperature u međusobnim odnosima, ali i do popuštanja u cilju održavanja mira.

Nespokojstvo u odnosima između Balše III i Venecije, najviše su unosili odmetnici koji bi, nakon nekog teškog ogrješenja prebjegli u protivnički politički tabor. Balša je 1415. godine tražio da se obje strane obavežu na izručivanje odmetnika. Venecija je, međutim, bila spremna da prihvati ekstradiciju onih koji su činili sitnije prekršaje, ali ne i onih koji su počinili teške zločine, jer je u pogodnom trenutku, one koji su tražili njen azil, mogla dobro da upotrijebi protiv Balše. Karakterističan je slučaj albanskog plemena Hota, Balšinih podanika, nastanjenih u Hotskoj planini sjeverno od Skadra. Oni su došli u konflikt sa svojim susjedima, tadašnjim Balšinim podložnicima, Matagužima. Pošto im Balša nije dao za pravo u pogledu naknade štete za koju su tvrdili da im je bila nanesena, dva hotska glavara se odmetnu u stupe u mletačku službu. Balša je tražio njihovo izručenje, ali najprije Paolo Kvirin a potom providuri koji su ga naslijedili nijesu mu izišli u susret. Balši je to

poslužilo kao povod da sa svojim četama napadne i opustoši neka sela u okolini Skadra. Mlečani su mu protivstavili povrijeđene Hote i Bitidose, koji su ga natjerali na povlačenje. Ali, kako su se Mlečani uplašili da Balša protiv njih ne okrene Turke, bili su spremni na poravnanje. S druge strane, nije im to smetalo da potajno potpomažu istaknutog hotskog prvaka Andriju Hota, koji se posvađao s Balšom i počinio zločin, da bi na kraju bio objeručke prihvaćen od Venecije i proglašen za starješinu i »pronijara« skadarskog sela Podgore i okolnih zaselaka. Za bogatu nagradu on se obavezao da će, na poziv Republike, kad to zatreba, stupiti u vojnu akciju sa 300 naoružanih ratnika, od kojih 80 konjanika. Uz pronijski posjed, Hot je dobio i visoka mjesečna primanja u novcu.

Na narušavanje dobrosusjedskih odnosa od strane Venecije, koja je pružala utočište Balšinim odmetnicima, ovaj je odgovarao sličnim protivmjerama. Van ugovorenih uzusa, oporezivao je i carinio robu mletačkih trgovaca, često im plijeneći cijele kontingente. One, pak, Mlečane koji su obavljali određene političke i diplomatske misije, Balša je hvatao nasilno i nad njima sprovodio odmazdu. Jedan takav piratski potez izveli su njegovi ljudi na samom kraju 1417. godine, kad su opljačkali jedan mletački brod na Skadarskom jezeru, ubili njegova komandanta, a izaslanika ahajskog dinaste Ćenturinija Zakarije, koji je tim brodom putovao u Veneciju, zarobi i bez igđe ičega potom pušti da nastavi putovanje.

Problem s Hotima je i dalje ostao centralno pitanje vezano za odmetništvo. U jednom trenutku, i Mataguži su bili izrazili spremnost da stupe u mletačku službu. Sinjorija je, međutim, odbila da ih primi, plašeći se da taj potez ne posluži Balši kao izazov da protiv Mlečana pokrene susjedne turske garnizone. I to je bio jedan od znakova pravljenja ustupaka Balši III.

Sam zetski gospodar, pred kraj života, krojio je planove o povraćaju oblasti i krajeva njegove zemlje kojima su gospodarili Mlečani. Smatrao je da mu u tom pogledu može biti od koristi njegov rođak Stefan Balšić Maramonte, sin Konstantina Balšića i Jelene Topije, koji je odrastao na dvoru Filipa Maramontea, muža Jelenine bliske rođake Marije, čije mu je prezime (Maramonte) priđenuto. Stefan i sam kivan na Veneciju iz ličnih razloga, prihvatio je da 1419. godine dođe u Zetu i pomogne Balši III u pripremanju oružane ofanzive protiv venecijanske vlasti u krajevima na koje je polagao pravo.

KRAJ VLADAVINE BALŠE III I GUBITAK PRIMORSKIH GRADOVA

Čvrsto riješen na vojni obračun s Venecijom i povraćaj starih posjeda njegovih predaka, Balša III se užurbano pripremao za rat. Da se na taj korak odluči, navelo ga je i obnavljanje oružanog sukoba između Venecije i Ugarske, poslije prekida furlanskog primirja. Procjenjujući neizbježnost sukoba, misleći da će to imati dobar psihološki efekat, Mlečani su se i sami ponašali izazovno. Sinjorija je naredila da se plijeni imovina ulcinjskih trgovaca do visine od 2000 dukata, radi obeštećenja Venecijanaca, kojima

su Balšine čete dvije godine ranije (1417) zaplijenile transport žita na ušću Bojane.

Još prije nego je objavio rat Mlečanima, Balša III im se osvetio za postupak s Hotima, na sličan način. Naime, privukao je na svoju stranu mletačke najamnike, koji su bili poslati na službu u skadarsku tvrđavu. Istovremeno je naredio da se pohvataju i zatvore svi Mlečani koji su se zatekli na njegovoj teritoriji.

Sam rat protiv Republike Balša je otpočeo zvanično u martu 1419. godine. Po vojno-strategijskoj zamisli ovaj rat kao da je bio repriza prvog. zetski gospodar je najprije zauzeo skadarsku okolinu i opsio Drivast. Do sredstava za rat došao je zapljenom jednog dubrovačkog tovara od 600 libara srebra, čime je izazvao gradske vlasti Republike Sv.Vlaha da energično protestuju, ali da na kraju, ipak, popušte i dozvole mu nabavku oružja iz njihovog grada, vidjeći u tome šansu da nekako kompenziraju izgubljeno srebro, čiji povraćaj im je Balša obećao po završetku rata.

Da bi se odbranili od Balšinog vojnog pohoda, Mlečani su preduzeli sve što im je stajalo na raspolaganju. Početkom maja 1419. godine uputili su u Skadar kontingent od 300 pješaka i 60 konjanika, što je bilo više nego nedovoljno za uspješne vojne akcije. Tamo je stigao i novi knez Đakomo Dandolo, s ciljem da protiv Balše pokrene okolne fuedalne velikaše. Između ostalog, poslužio se i ucjenom Balšine glave za iznos od 2000 dukata u gotovom i toliko u nekretninama.

Sve to nije imalo mnogo efekta. Krajem maja 1419. godine Balšine oružane jedinice ušle su u Drivast. U Veneciji je nastala velika uznemirenost. Senat je, uz bogatu nagradnu, tajnim kanalima pokušao da preko Stefana Balšića Maramontea dobije Balšinu glavu. Kad to nije uspjelo, Republika se okrenula okolnim turskim komandantima, posebno skopskom namjesniku Isaku, obećavajući mu pozamašna sredstva (5000 dukata) ako protjera Balšu, i dio Zete koji je držao priključi Veneciji.

Pošto je uspio da povrati dio šire skadarske okoline i Drivast, Balša je izrazio spremnost da s Republikom povede pregovore o miru. Postavljajući se u ulozi superiorne zaraćene strane, Venecija je od Balše tražila da napušti osvojeno područje i obešteti mletačke trgovce čija je roba bila zaplijenjena ranije na ušću Bojane. Balša je te zahtjeve odbio, pa je rat nastavljen pojačanim vojnim akcijama zetskih odreda. Oružane snage Zete presjekle su dopremanje ratnog materijala i životnih namirnica mletačkoj posadi u skadarskoj tvrđavi. Istovremeno su pripremale napad i na Lješ, koji je vapio za pomoć, ali ona nije stizala. Nade Mlečana u pomoć susjednih Turaka, takođe su zatajile.

Balšina ofanziva protiv Venecije bila je dobro pripremljena. Snažnom vojnom presijom on je, krajem avgusta 1419. godine, prisilio posadu drivaške tvrđave na predaju. Nakon toga presjekao je prilaze skadarskoj tvrđavi, lišavajući je na taj način snadbijevanja hranom, ljudstvom i ratnim materijalom. Uveliko se, zatim, govorilo o Balšinoj dobro organizovanoj akciji za osvajanje Lješa.

Ipak, bolest, koja je narušavala Balšino zdravlje, bila je brža i efikasnija od njegovih ratnih planova. Njegova ratna mašina kao da je namah bila

zaustavljena. Koliko se to iz izvora može naslutiti, od jeseni 1419. do proljeća 1420. godine, na ratištu nije bilo ozbiljnijih promjena. Nastalo zatišje Venecija je iskoristila da uputi Lorenca Vetora s flotom u Bojanu, koji je uspio da razbije blokadu Balšinih opsadnih četa.

I dok se stvarao utisak da pravi rat, u stvari, još nije, ni počeo, sa stanovišta daljih Balšinih osvajanja, on je već bio završen. Stanje pozicionog rata od nekoliko mjeseci Venecija je iskoristila da potpiše mir sa sultanom Mehmedom I, ali su turska obećanja u pogledu zaštite mletačkih posjeda u Zeti ostala prazna riječ, što nije imalo težih posljedica, usljed zastoja Balšine ofanzive. Izostala je i pomoć koju je Balša očekivao od bosanskog kralja, što je takođe olakšavalo poziciju Venecije. Njene snage zaustavile su Sigismundove trupe u sjevernoj Italiji. Eliminacijom tog ratišta, Republika je mogla da se okrene dalmatinskim gradovima i ostrvima. Osvajački planovi ove tadašnje pomorske velesile bili su nadohvat ruke.

Mletačka osvajačka politika u Dalmaciji uklapala se u poodavne želje Kotora da se stavi pod vrhovnu vlast Sinjorije i svrsta u front protiv Balše III. Diplomatskim putem, Kotorani su obnovili svoju ponudu o podložništvu Republici u julu 1419. godine. Iz taktičko-političkih razloga Venecija im nije mogla odmah udovoljiti, ali ih je podržavala da u tom pravcu istraju.

Započeti rat između Zete i Venecije imao je izvjesne svoje refleksije i u kotorskom distriktu, kao i u balšićkim posjedima u Grblju i Svetomiholjskoj metohiji, čiji su neposredni gospodari bili Đuraševići. Kotorani su pokušali da osvoje područje Prevlačke episkopije. Obraćali su se, naime, Đuraševićima da im ustupe te posjede, uz obećanje da će kao kompenzaciju dobiti Budvu, ako je Venecija otme od Balše III.

S planovima okvirnog određenja svoje političke pozicije pod suverenitetom Venecije, Kotorani su, već u februaru 1420. godine, uputili Sinjoriji novu misiju. Teren za sprovođenje političke zamisli pripremao je kotorski vlastelin Marin Druško, od ranije (1411) uživalac prava mletačkog građanina.

Kotorska politička misija je, pred nadležnim organima Republike, položaj svojega grada predstavila tako da, ako ga ne prihvati Venecija, mora da prizna sizerenstvo nekog drugog gospodara. Razmotrivši postavljene zahtjeve Kotora, Sinjorija ih je okvirno prihvatila. U trenutku sprovođenja ponude o pokroviteljstvu nad gradom, Republika se posebno obavezala da će poštovati Statut grada i priznati otplaćivanje zatečenih dugova u skladu s postojećim pisanim aranžmanima, s naglaskom da će dozvoliti da se gradski distrikt proširi na račun Svetomiholjske metohije, ako se komunalne vlasti sprazumiju s Đuraševićevima da taj crkveni posjed ustupe za Budvu, nad kojom će im Venecija priznati ingerenciju kad je ona prethodno osvoji. Bile su to, u osnovi, glavne odredbe ugovora, koji je, uz saglasnost kotorske delegacije, bio potpisan u Veneciju 15. III 1420. godine.

Na prijedlog Velikog vijeća u Kotoru je 1. IV 1420. godine, formirano Tajno vijeće, sastavljeno od 12 vlastelina, kneza i sudija, koje je imalo zadatak da formuliše dodatne uslove stupanja grada pod vrhovnu vlast Republike Sv. Marka. U osnovi se ostalo pri načelima venecijanskog sporazuma, u koji su unesene izvjesne nove klauzule. Kotorsko Tajno vijeće je postavilo zahtjev Veneciji da se nad gradom ne podiže venecijanska

zastava do završetka ubiranja ljetine iz prigradskog područja, da će gradu, u slučaju eventualnog napuštanja vlasti nad njim, vratiti raniji status i da priznaje stvorene dugove, čija će godišnja otplatna rata iznositi 10.000 dukata. Mletački Senat je prihvatio te dodatne zahtjeve, pa je kotorsko Tajno vijeće, na sjednici od 13. maja 1420. godine, ratifikovalo ugovor kojim se proglašava vrhovna vlast Venecije nad gradom.

Odgovorni politički činioci u Kotoru, trudili su se da očuvaju tajnost pregovora s Venecijom, što je, međutim, bilo nemoguće sprovesti. Štaviše, istog dana dok je Tajno vijeće držalo svoju prvoaprilsku sjednicu, na dvoru Sandalja Hranića, se znalo o pripremama Kotora za priklanjanje Veneciji. Vijest o tome brzo je dobio i Balša III. Da bi preduhitrio taj čin, pokušao je da preko posrednika Jakova Burbonskog, prijatelja Stefana Balšića Maramontea, skopi mir s Republikom. Mlečani su učtivo odbili ponudu za mir, insistirajući samo na primirju, radi dobitka u vremenu. Venecija se nalazila pred zaposijedanjem Splita i Trogira, dalmatinskih ostrva, kao i podvlašćenja Kotora, pa joj je primirje značilo čist dobitak.

Sami događaji su zaista tekli na način kako je Veneciji najviše odgovaralo. Ubrzo su Split i Trogir otvorili svoja gradska vrata Mlečanima. Već pred kraj jula 1420. godine Senat je naredio kapetanu Jadranskog mora Pjetru Loredanu da sa svojim bojnim brodovima pođe u Kotor. Stigavši tamo za nekoliko dana, Loredan je naredio kotorskim vlastima da se izvrši ceremonija proglašenja mletačkog suvereniteta nad gradom, što je bilo uveličano isticanjem mletačke zastave na trgu Sv. Tripuna i na gradskoj tvrđavi. Potom je kotorska vlastela, u Loredanovom prisustvu, 25. jula 1420. godine, nad moštima sv. Tripuna, ponovo položila zakletvu vjernosti Republici. Uz odgovarajuće svečanosti, bilo je izvršeno i proglašenje prvog kotorskog »kneza i kapetana« Antonija Bokolija, kojega je, do njegovog dolaska iz Venecije, ujesen 1420. godine, zamjenjivao kotorski notar Zuan de Luksija.

Obezbjedivši političku stabilnost u području sjeverno od Budve, Loredan se sa svojim ratnicima i brodovljem uputio u Bojanu da organizuje vojni pohod za slamanje Balšinog otpora. Ali, proslavljenog pobjednika kod Galipolja, je, u okolini Skadra, čekalo neprijatno iznenađenje. Mletačke vojne snage, koje su bile nešto ranije upućene kao pojačanje braniocima skadarske tvrđave, pretrpjele su poraz od Balšinih odreda, prije Loredanovog dolaska. Našavši se u neprilici, tražio je on hitna pojačanja iz Venecije. Međuitim, ona nijesu stizala. Pokušao je, zatim, da pridobije na svoju stranu Ivana Kastriota i druge albanske velikaše. Obećana pomoć s njihove strane, takođe je izostala. Na kraju, polovinom avgusta, Loredan je bio primoran da napušti Bojanu, ostavljajući na licu mjesta dio flote pod komandom Lorenca Vetora. Ovoga je bolijest spriječila da obavlja dužnost, pa ga je zamijenio Đorđo Malipjero, koji je sa svojim malobrojnim snagama obezbijedio mogućnost dopremanja hrane i drugog potrebnog materijala skadarskim braniocima.

Na povratku iz Skadra u Dalmaciju, Loredan je osvojio Budvu i predao je kotorskoj opštini, jer o mogućnostima sporazuma s Đuraševićima – što su ranije Kotorani vjerovali – nije moglo biti ni riječi, pošto su oni i dalje ostali pouzdani balšini saradnici.

Pri takvom stanju stvari Kotorani su, odmah po priklanjanju Veneciji, poveli vojnu akciju za osvajanje područja nastanjenog Balšinim podanicima. U prvoj polovini oktobra zauzeli su Lušticu i ostalo područje Svetomiholjske metohije. Koliko je poznato, Balša III nije slao vojna pojačanja na tu stranu do sredine decembra 1420. godine. Tek tada, u Veneciju dopiru vijesti o ofanzivi njegovih snaga u pravcu Kotora, kojom prilikom su Grbljani digli ustanak, raskinuvši odnos s feudalnim vlasnicima – kotorskim vlastelinima. Oružanom otporu su se, potom, pridružili i stanovnici Svetomiholjske metohije.

Saznavši za odstupnicu pred Balšinim jedinicama, Mlečani su bili spremni za iniciranje novog pregovaranja o miru. Od toga su ih, u aprilu 1421. godine, odvraćali Kotorani, tvrdeći da je Balšin uspjeh više stvar slučaja, nego odraz realnih snaga.

Ipak, vojni odredi zetskog suverena su imali punu kontrolu na području od Skadra do Budve. Suočivši se s tom činjenicom, skadarski knez je, po Loredanovom odlasku, poveo akciju za pregovore o miru. Balša III je prihvatio ponudu da se u novembru 1421. godine sjedne za pregovarački sto. Tada je on potpisivanje ugovora o miru uslovio zadržavanjem skadarske provizije, Luštice i solana koje je posjedovao u ataru Budve. Mlečani su bili spremni da mu izađu u susret u pogledu skadarske provizije, čak i da je uvećaju za još 200 dukata, ali su bili izričiti u odbijanju povraćaja Luštice i drugih svetomiholjskih posjeda. Kako do sporazuma nije moglo doći, Venecija je obećala slanje pomoći Kotoru u oružju i drugom materijalu, odajući priznanje njegovim ratnicima za hrabro držanje u borbi protiv neprijatelja.

U martu 1421. godine u Veneciju je stigla delegacija vojvode Hranića, koja je protestovala zbog uspostavljanja vlasti Republike nad Kotorom, uprkos ranijim uvjeravanjima da do toga neće doći. Služeći se diplomatskom fleksibilnošću Venecija se Hraniću izvinjavala da je to učinila na poziv Kotorana, ali da je spremna da se pobrine o njegovim pravima u pogledu prihoda koje je dobijao u tom gradu od trgovine solju, ako primora Balšu da vrati Kotoru otete teritorije.

Već početkom aprila 1421. godine u Veneciju je doputovalo i Balšino poslanstvo. Stupivši u pregovore s njegovim ljudima Venecija je tražila da se u raspravljanju pođe od uslova koje je zetskoj strani ranije nudio Loredan, ostajući čvrsto kod zahtjeva da zadrži Budvu i Lušticu, čiji povraćaj su tražili Balšini deputati, s tim da se za solane zetskom gospodaru isplaćuje godišnja provizija od 300 dukata, na što su Balšini izaslanici reagovali prekidom vođenja daljih pregovora o miru. Ostalo se jedino kod toga da se primirje, koje je bilo na snazi, produži za još mjesec dana. U Mlecima se tada nije pretpostavljalo da će skora Balšina smrt dovesti do zaokreta situacije u korist Republike. Stoga je njegovim izaslanicima na povratku dato obećanje da će iza eventualne smrti zetskog suverena, Sinjorija nastaviti pregovore o miru sa Stefanom Balšićem Maramonteom, ako ga ovaj (Balša III) imenuje za nasljednika.

Na drugoj strani, delegaciji Skadra, koja je paralelno boravila u Veneciji, obećana je pomoć u novcu i drugim potrepštinama za izdržavanje

stanovništva i napose svota od 5000 dukata za isplatu najamnine posadi skadarske tvrđave, do potpisivanja predstojećeg mira.

Osjećajući da se njegovo zdravstveno stanje pogoršava, Balša III je bio opsjednut mišlju – kome da ustupi dalje upravljanje zemljom. Problem je bio složen, jer nije imao muškog potomka, a i obje kćerke su još bile maloljetne: starija, Jelena jedva je imala 14 godina, a druga kćerka Teodora bila je nekolike godine od nje mlađa.

Balšina majka Jelena je od najranije mladosti nastojala da sina približi rodu i veže za ujaka Stefana Lazarevića, što joj je pošlo za rukom. Sa Stefanom Balšićem Maramonteom, rođakom po muškoj liniji, Balša III nije mogao računati, jer nikad nije živio u Zeti, a i posebno zbog njegovog avanturističkog duha i političkih oscilacija.

Pošto nije imao boljeg izbora, Balša se odlučio da upravu nad svojom zemljom povjeri svojem ujaku Stefanu Lazareviću, živjeći u uvjerenju, da on ima najviše izgleda da okupi zetske oblasti u kompaktnu cjelinu, odnosno da povrati od Republike dio teritorija koje je držala već više od dvadesetak godina.

Tako je Balša III, usred rata s Venecijom, dok su još njegovi ljudi pregovarali s Venecijom, pozajmio od Ratačke opatije 1505 perpera i uputio se u Beograd. Sve dok se nije saznalo za njegov odlazak, u Veneciji se vjerovalo da će ga naslijediti Stefan Maramonte, o kojemu kao nasljedniku Balša, po prilici, nije ni razmišljao.

Balšin dolazak na srpski dvor bio je propraćen odgovarajućim svečanostima. Teško bolestan, zetski gospodar jedva da je živio još nedjelju ili dvije dana, tako da je, već 28. aprila 1421. godine, umro i bio sahranjen uz dužne vladarske počasti, kako je to zapisao Stefanov biograf Konstantin Filozof.

Balšinom smrću, gotovo namah je došlo do zatišja u ratu s Venecijom. Bez borbe su se, posredstvom predstavnika lokalne uprave, u kratkom roku, predali Veneciji svi primorski gradovi. Drivast je to učinilo 10, a Ulcinj 15. V 1421. godine. Nije poznat tačan datum predaje Bara, ali je i do njegove predaje došlo tih dana, tako da su se već u maju, nad svim Balšinim gradovima, vijorile mletačke zastave.

Pod rukovodstvom skadarskog kneza Đakoma Dandola, u gradovima je odmah bila uspostavljena mletačka vlast. Zbog mirnog dogovornog ulaska Mlečana u Balšine gradove, tamošnje stanovništvo je, u znak priznanja, dobilo ekonomske i druge povlastice, a najzaslužniji ljudi službu i nakandu u nekretninama.

Smrt Balšinu nastojali su da iskoriste i Đuraševići u Gornjoj Zeti, u čemu su imali uspjeha, ali u skromnijim teritorijalnim dobicima. U pogledu teritorija, na koje su polagali pravo, naišli su na otpor vojvode Sandalja Hranića, koji se zanosio planovima da podvlasti cijelo područje kojim su gospodarili Đuraševići (Crnojevići), pa i znatno šire od toga.

Smrću Balše III bilo je okončano jedno razdoblje i zaokruženo jedno poglavlje samostalnog razvitka srednjovjekovne zetske države. Uz svu složenost prilika u kojima je djelovala, nova dinastija zetskih gospodara uspjela je da politički oblikuje i prostorno omeđi svoju zemlju i uvrsti je u red odlučujućih onovremenih političkih činilaca na Balkanu. Uz to, iako je

bilo trenutaka na kraju XIV i početku XV vijeka, kad je morala da ustukne pred turskim pritiscima i prihvati haračlijski odnos, njena pozicija je bila znatno bolja od položaja koji su imale ondašnje Srbija i Bosna, u kojima se vazalitet prema Porti i sultanu mnogo drastičnije i neposrednije iskazivao.

SUKOBI I POGAĐANJA DESPOSTOVINE SRBIJE I VENECIJE OKO ZETSKIH PRIMORSKIH POSJEDA

Na kraju vladavine Balše III, osobito poslije njegove smrti, Zeta se našla u nezavidnoj političkoj situaciji. Formalno bila je proglašena zemljom pridodatom Despotovini Srbiji, a faktičku vlast nad cijelim njenim primorjem držala je Mletačka Republika, dok je pretežan dio njenog kontinentalnog područja bio pod vlašću Đurađa i Lješa Crnojevića (Đuraševića), ali oni još nijesu bili ljudi od takvog političkog formata da bi poveli akciju za okupljanje i konsolidovanje svih djelova zemlje pod svojom vlašću. Koraci koje su preduzimali na tom planu bili su obazrivi i tek u začecima. Za čvršće povezivanje sa gospodarima okolnih zemalja Zeta crnojevićevskog opsega nije ni imala interesa, jer su oni svi redom bili sultanovi vazali, a najugledniji i najuticajniji od njih, Stefan Lazarević, čak dvostruki – turski i ugarski vazal. Od neposrednih susjeda, jedino je Venecija bila država za sebe, a s druge strane i stvarni gospodar najvećeg dijela zetske državne teritorije, i, po tom osnovu, neprijatelj Đuraševića/Crnojevića.

U takvoj situaciji Crnojevićima je preostajalo da politički laviraju i čekaju bolje vrijeme za oslobađanje svoje zemlje od tuđinske vlasti. U tome treba tražiti uzroke što su oni u nastalom političkom zaokretu poslije Balšine smrti ostali lojalni Stefanu Lazareviću, što su deklarativno priznali njegovo sizerenstvo i tako dobili naslove njegovih vojvoda.

Prva tri mjeseca poslije Balšine smrti, nova mletačka uprava u zetskim gradovima, mirno je sprovodila organizaciju poretka, kakva je odgovarala Sinjoriji. Već krajem jula 1421. godine stigli su u Dalmaciju, a potom se uputili u Zetu, novi mletački providuri, Andreja Foskolo i Marko Mijani, koji su zajedno sa skadarskim knezom Đakomom Dandolom, uspostavili sve neophodne mehanizme vlasti i privrednog života.

Usred te opuštenosti i mirnodopskog načina rada, u Veneciju je, početkom septembra 1421, stigla vijest da se despot Stefan Lazarević sa svojim odredima stacionirao u susjedstvu mletačke teritorije. Uz to je naglašeno da su njegove jedinice pojačane turskim četama, što je u redovima domaćeg stanovništva unosilo strah i uzbuđenje. Glasine koje su o tome kružile bile su u osnovi tačne, pa je već krajem avgusta Stefan sa svojim oružanim odredima bio u Zeti. Dok se još nalazio na putu, u Veneciju je stiglo njegovo poslanstvo, koje je imalo zadatak da traži povraćaj Balšinih posjeda. Venecija, naravno, nije ni pomišljala na takav ustupak, ali je izbjegla da se otvoreno izjasni protiv despotovih zahtjeva. Vidjeći da pregovori ne vode ničemu, despotovi ljudi su se vratili neobavljena posla. Odmah za njima u novoprisajedinjene mletačke posjede stigao je novoimenovani vanredni providur Đakomo Dandolo, koji je istovremeno preuzeo i

dužnost komandanta svih mletačkih vojnih snaga u Zeti. Dandolo je trebalo da se u svojstvu člana delegacije pridruži dvojici pomenutih providura koji su imali zadatak da povedu pregovore sa Stefanom Lazarevićem, ukoliko ne bude kasno, jer se znalo da njegove čete krstare područjem koje je već bila zaposjela Venecija.

Budući suočen s nizom problema političke prirode koji su tražili neodložna rješenja, Lazarević nije bio spreman da vodi bezizgledne iscrpljujuće diplomatske pregovore s Mletačkom Republikom. Zato je preduzeo vojnu akciju i osvojio Drivast. Kako se u međuvremenu nije mogao sporazumjeti s Ivanom Kastriotom da mu ustupi ili razori Lješ, uputio se s vojskom prema Baru i opsio grad.

Budno prateći zbivanja u tom dijelu Zete, Crnojevići su pravoremeno djelovali i pošlo im je za rukom da zauzmu Svetomiholjsku metohiju i Grbalj, iznad kojega je Đurađ podigao tvrđavu po njemu prozvanu Đurđevac.

Iznenađeni brzinom despotove vojne akcije providuri Foskolo i Mijani, zajedno s kotorskim knezom, požurili su da mu ponude uslove mira. Bili su spremni da despotu ustupe Ulcinj i Drivast, ukoliko bi to bila dovoljna cijena za mir. Ali, taj njihov prijedlog Sinjorija nije prihvatila. Njen stav je bio da se protivniku popušta do mjere do koje se to mora, pa je naredila da se trojici Republikinih deputata pridruži i četvrti – Dandolo i da odmah povedu mirovne pregovore sa despotom, s ciljem da vrše opstrukciju i prolongiranje sporazuma. Pregovori su povedeni, ali procjenjujući njihovu bezizglednost, Lazarević je sredinom novembra zauzeo i Bar. Vlast nad gradom povjerio je svojemu vojvodi Mazareku – albanskom prvaku, sklopio s Venecijom šestomjesečno primirje i potom se vratio u Srbiju.

Mletačka vlast je s teškoćama uspjela da se održi u Skadru, Ulcinju i Budvi, svedena gotovo samo na prostor koji su opasivale gradske zidine. Okolinu tih gradova držali su pod strogom kontrolom despotovi ljudi, od čega su imali velike štete mletački podanici, vlasnici imanja u okolini pomenutih gradova. Na svoj način se to negativno odrazilo i na ukupnu venecijansku privredu.

Kad se ugovorenom primirju približavao kraj, despotov izaslanik vojvoda Vitko upućen je na pregovore o miru u Veniciju. Mletačku pregovaračku stranu predvodio je Marko Barbadigo. Od samog početka dijaloga se vidjelo da ni jedna strana nije voljna da onoj drugoj čini ustupke. Despotov izaslanik je tražio povraćaj svih Balšinih zemalja, dok su Mlečani zahtijevali da trupe srpskog dinaste napušte teritorije koje su zauzele. Tek pri kraju Barbadigo je nagovijestio spremnost da Lazareviću prizna pravo na Bar i Drivast, s tim da njegove posade napušte distrikte tih gradova, uz proviziju od 1000 dukata, na što vojvoda Vitko nije pristao, pa su pregovori prekinuti.

Despotov emisar se, nakon neuspjelih pregovora, početkom maja 1422. godine, vratio u zemlju. Želeći, ipak, da se mir postigne, Venecija je odmah na despotov dvor uputila Marka Barbadiga, ali ni njegov neposredni kontakt s Lazarevićem nije donio uspjeh.

Da bi bila u kursu događaja, Venecija je Barbadigu, kao upućenom čovjeku, ukazala povjerenje da brani njene interese u daljim odnosima sa

Stefanom Lazarevićem. Stoga ga je, nakon smrti kotorskog kneza Antonija Bokolija, imenovala za kotorskog providura, na vrijeme od šest mjeseci. Na dužnost je stupio ujesen 1422. godine.

Dok je bilo još na snazi primirje s Despotovinom, Venecija je s mukom prikupljala najamnike i brodovlje, koje je trebalo poslati kao pojačanje za odbranu Skadra. Potreba za slanjem pomoći u ljudstvu i materijalu grada je bila nužna, jer je, budući izložen pritisku despotovih snaga, prijetila opasnost da njegovi branioci pokleknu. Tim prije, jer su napadači duž Bojane podigli više utvrđenja, posebno ojačavši Sv. Srđ, kao glavno uporište za sprječavanje dopremanja bilo kakve pomoći mletačkim braniocima Skadra.

Na to je Venecija odgovorila slanjem konvoja od jednog brigantina i 25 barki s ratnicima i provijantom pod rukovodstvom Nikole Kapela, koji je dobio naređenje da uplovi u Bojanu i sruši novopodignute utvrde, kako bi pritekao u pomoć ugroženim posadnicima u Skadru.

Kapelo je, na izgled, poveo jednu ofanzivnu akciju punu neizvjesnosti, ali, namah se pred njim ukazalo rješenje koje mu je osiguravalo uspjeh. U taboru despotove vojske našla se grupa koja je izvršila izdaju. Bila je to jedinica Pamaliota s Nikom Hermanom na čelu. Pridobivši ih na svoju stranu, Kapelo je, gotovo bez ikakvog otpora, uspio da se domogne tvrđave Sv. Srđ, čiji su se branioci, budući napadnuti s leđa, razbježali. Nakon zauzeća Sv. Srđa, Kapelo je s brodovljem i vojnom posadom u pravom trenutku ušao u Skadar.

Pri takvom stanju stvari, despotove snage bile su primorane da privremeno napušte opsadu.

Za usluge koje su učinili Mlečanima, Pamalioti i njihov vođa Herman bili su dobro nagrađeni.

Ulazak Kapelov u Skadar nije, međutim, označio i kraj opasnosti s kojom se grad sučelio. Naprotiv, despotove jedinice su se brzo pribrale i, krajem januara 1423. godine, ponovo opkolile grad.

Da bi uštedjela u ljudstvu i materijalu, Venecija nije odmah pristupila pribiranju novih vojnih pojačanja za pružanje pomoći Skadru. Tome je prethodila nova diplomatska inicijativa. Marko Barbadigo je najprije pokušao da na svoju stranu pridobije Đuraševiće/Crnojeviće. Kad u tome nije uspio, poslao je kotorskog vlastelina Marina Druška da pregovara s Paštrovićima, radi njihovog vrbovanja na strani Republike. Venecija je, isto tako, preko povjerljivih ljudi pregovarala i s albanskim prvacima Ivanom Kastriotom, braćom Dukađinima Tanušem Velikim i Tanušem Malim, Kojom Zakarijom i još nekim, obećavajući im primamljive nagrade ako napušte Lazarevićev tabor i priđu na njenu stranu.

U međuvremenu, Venecija je za novog generalnog kapetana Jadranskog mora imenovala Frančeska Bemba, u čijim rukama su se stekli konci diplomatskih inicijativa za razbijanje kompaktnosti despotove vojske. On je stigao u Zetu u drugoj polovini marta 1423. godine. Imajući na raspolaganju znatna novčana sredstva, posredstvom svojih ljudi i tajnih kanala, obratio se on lično navedenim albanskim i drugim feudalcima, stavljajući im u izgled bogate nagrade ako mu priđu. U konačnom bilansu, Bembov uspjeh se sveo na pridobijanje Paštrovića, Pamaliota i Tronsa, koji su prišli Veneciji, što nije bilo dovoljno za paralisanje despotove udarne moći.

Dok se zaoštravala situacija oko Skadra, koja je nosila u sebi ratni fitilj u tinjajućem stanju, Bardadigo je, nezavisno od onoga što se tamo događalo, kontaktirao s despotom i privolio ga na vođenje pregovora. Ukupnu brigu o Zeti despot Lazarević je, međutim, prepuštio sestriću Đurađu Brankoviću.

Tada je u mletačkom taboru došlo do surevnjivosti i razilaženja, pa je Bembo pozvao Brankovićeve vojvode da s njim pregovaraju o miru. Ali, ne samo da u tome nije uspio, već je od nadležnih vlasti bio prekoren što je u komunikaciji sa protivničkom stranom zaobišao Barbadiga. Da bi ovu dvojicu svojih ljudi nekako približila i usmjerila na zajednički rad, Republika ih je postavila u istu diplomatsku ravan. Pošto je napredak u tom pogledu izostao, Bembo je i dalje sam vukao poteze. Nova prilika mu se za to ukazala, kad je početkom jula 1423. godine Đurađ Branković došao pod Skadar s trupama od 8000 ljudi. Bembo ga je odmah pozvao da pregovaraju o miru. Pošto u mletačkoj delegaciji, međutim, nije bilo Barbadiga, Đurađ bez njega nije htio da otpočne pregovore. Ni poslije Barbadigovog dolaska nije se ništa promijenilo na stvari, jer je venecijanska strana ostala pri svojim starim zahtjevima. Vidjeći da od pregovora neće biti ništa, Đurađ se, sa svojim trupama, spuštio do ušća Bojane i pregradio rijeku lancima. Mlečani su pokušali da tu pregradu silom poruše, ali nijesu uspjeli.

Zabrinuta zbog kritične situacije koja je zaprijetila Skadru, Venecija je odlučila da na brzu ruku skupi najamnike i brodove i uputi ih u Bojanu, s ciljem da sruši Đurađevu lančanu barijeru. Usred tog plana, koji je Venecija pravila, Đurađ Branković joj je ponudio uslove mira, tražeći da mu ustupi uz Drivast i Bar, kao i Budvu sa solanama. Đurađ je, s tim u vezi, mletačkoj strani ponudio primirje naznačeno do 15. VIII 1423. godine, kako bi imala dovoljno vremena na raspolaganju da se o njegovoj ponudi izjasni.

Procjenjujući da je Brankovićev zahtjev, u stvari, bio diktat, utemeljen na vojnoj premoći, Venecija odustaje od slanja novih vojnih pojačanja i opredjeljuje se za pregovore o miru, već unaprijed spremna na krupnije ustupke. Naime, već se bila pomirila s tim da mirovnu nagodbu kompenzira ustupanjem Budve, gajeći nadu da će možda moći da zadrži Svetomiholjsku metohiju s Lušticom, koja u Đurađevom zahtjevu nije bila konkretno pomenuta.

Pregovori o miru vođeni su 12. VIII 1423. godine u Đurađevom vojnom logoru pred Sv. Srđem. Sastavljač ugovora bio je Nikola Arhilupis iz Kotora. Đurađevu pregovaračku stranu sačinjavalo je pet vojvoda, među kojima i dva Turčina, a venecijansku Frančesko Bembo i šest mletačkih trgovaca. U tekstu ugovora Barbadigo nije pomenut, iako je prisustvovao pregovorima. Iz ugovora o miru se vidi da su Mlečani zadržali Skadar, Ulcinj i Kotor sa distriktima, a despot – Bar, Drivast i Budvu sa solanama u Grbaljskom polju. O statusu Paštrovića ostalo je da se naknadno postigne sporazum, kao i o pitanju kuća Andrije Humoja u okolini Skadra, odnosno Drivasta. U drugom dijelu pregovora trebalo je da se, uz pomenuta, raspravi i pitanje Luštice, na čemu su Kotorani insistirali. Pošto se o tom pitanju, od posebnog značaja za Kotor, nije mogla postići saglasnost, Barbadigo je napuštio pregovore. Ni teritorija barskog distrikta nije bila nesporna. Mletačka strana je tvrdila da Ratačka opatija sa svojim posjedima nije pripadala Baru. Ali,

brojne despotove snage bile su činilac pred kojim su Mlečani morali da ustuknu, pa su, pored ostalog, odustali od posjeda Ratačkog manastira i obavezali se da će Đurađu plaćati još i 1000 dukata godišnje skadarske provizije.

Postojalo je opšte mišljenje među pregovaračima da odredbe o nizu daljih otvorenih pitanja neće dovesti do graničnih sporova (uklanjanje utvrđenja uz Bojanu, slobodna plovidba rijekom i za Mlečane, mješoviti sudovi za prebjege s jedne ili druge strane, pravo na korišćenje posjeda i u prekograničnoj teritoriji i drugo).

Nakon potpisivanja ugovora o miru Đurađeve trupe su napuštile Zetu. Lokalna uprava povjerena je domaćim ljudima, despotovim podložnicima u krajevima pod njegovom ingerencijom. Kako je poznato, samim Mlečanima je bilo još više stalo do mira. On je za njih značio i automatsko smanjenje državnih rashoda za vojsku, naoružanje i drugo. Najveći broj najamnika je odmah raspušten. Pošto je skadarskom knezu bilo isteklo vrijeme od dvije godine na tom položaju uz vojnu, i civilni dio vlasti koji je njemu pripadao, preuzeo je posebno imenovani kapetan, što je takođe bio znak vraćanja u mirnodopsko stanje.

Ipak, ugovorom o miru nije bilo moguće ukloniti konflikte koje je nametao život. Oni su odmah došli do izražaja, jer se ni jedna od strana nije pridržavala duha i slova sporazuma. Venecija je smatrala da je popuštila više nego što je morala. Zato ne samo da nije napuštila Sv. Srđ i porušila tvrđavu, već je povjerila Tronsima da je čuvaju. Jedna, pak, mješovita komisija za postizanje sporazuma o razgraničenju s Crnojevićima i drugim despotovim podanicima, nije učinila ništa. U samom početku isprliječio se spor oko tvrđave Đurđevac u Poborima iznad Grblja; sami Grbljani živo su radili na obnavljanju tamošnjih solana. Pozivajući se na odredbe ugovora, Ulcinjani su tražili da im se dozvoli korišćenje posjeda manastira Sv. Nikola na ušću Bojane, potom pravo na ribolov i na snabdijevanje tamošnjih seljaka vinom dok ga sasvim rasprodaju. Pošto je u pogledu sprovođenja odredaba ugovora sve tapkalo u mjestu, i Skadrani su strahovali da će kuće Andrije Humoja u sjevernom dijelu predgrađa, pošto je ovaj prije izbijanja rata prišao despotu, pripasti protivničkoj strani.

Veneciji je, u principu, odgovaralo stanje nepoštovanja odredaba ugovora o miru zbog dobijanja u vremenu, ali su, s druge strane, njeni podanici u području Zete, imali od toga velike štete, osobito na ekonomskom polju.

Iz navedenih razloga novi skadarski kapetan Frančesko Kvirin je lično išao da pregovara s Đurađem Brankovićem i sastao se s njim, u Plani 1424. godine, tražeći od njega da se Republikinim podanicima u spornim područjima ne uskraćuju njihova vlasnička prava, nezavisno od toga što odredbe ugovora o miru nijesu bile sprovedene u život.

Pozvan da o tome presudi, despot Lazarević nije htio da prihvati nikakvo polovično rješenje, pa je posredstvom Dubronvika, u julu 1425. godine, uputio svoje izaslanstvo u Veneciju. Ni ovom prilikom nije došlo do sporazuma, jer su despotovi ljudi tražili Paštroviće, tribut koji su Kotorani plaćali Balši III i kaznu za Nika Hermana koji je ubio neke despotove

podanike. Kako su u pogledu tih zahtjeva Mlečani ostali nepopustljivi, despotovi ljudi su na kraju odustali od traženja sankcija nad Hermanom, pristali na ustupanje Grblja Kotoranima, rušenje tvrđave Đurđevac i povraćaj Humojevih kuća u podgrađu Skadra – Veneciji.

Pregovori su zatim nastavljeni u Vučitrnu, 22. IV 1426. godine. Dvije delegacije, mletačka s Kvirinom na čelu i despotova pod vođstvom Đurađa Brankovića uspjele su da postignu sporazum o spornim pitanjima. Đurađ je odustao od zahtjeva da mu Kotorani isplaćuju balšićku proviziju, prepuštio Mlečanima upravu nad Paštrovićima, izuzimajući kuće podignute u Lastvi (ukupno 25) poslije Balšine smrti. Venecijanska strana je, pak, priznala Ulcinjanima prava na manastirske posjede Sv. Nikole na Bojani, kao i na traženje da Ratačka opatija pripadne barskom distriktu i da dio balšićkih solana u Grblju pripadne despotu. Utvrđeni prilazi na Bojani Sv. Teodor i Belenje pripali su Mlečanima. Radi uspješnijeg privođenja pregovora kraju, Branković je dao saglasnost da se nadoknadi šteta Kotoranima za izgubljenu ljetinu u Grbaljskom polju, a Kvirinova strana je za uzvrat pristala da se nadoknadi šteta za neubrane plodove na posjedima Ratačkog manastira.

Bio je, potom, utvrđen redoslijed konkretizacije odredaba postignutog sporazuma. Najprije je trebalo da uslijedi vraćanje Grblja i Humojevih kuća u Skadru Mlečanima, a da ovi, potom, despotu ustupe Budvu. Na red je, dalje, došla procedura ratifikacije. Despot Lazarević je ugovor o miru proglasio pravosnažnim 22. VII 1426, a Venecija 3. II 1427. godine.

Posao na sprovođenju odredaba ugovora u život bio je povjeren posebnim izvršnim komisijama. Nakon što su one obavile najvažniji dio posla, sastali su se Đurađ Branković i Frančesko Kvirin u Drivastu, 11. IX 1426. godine, i potpisali »izjave« o granicama Skadra, Drivasta, Ulcinja, Ratačke opatije, Budve i Kotora. Postignut je, na obostranu korist, i sporazum o novčanim nadoknadama ljetinâ. Iza tih poravnjanja, određeno je da despotu teče skadarska godišnja provizija od 1000 dukata. Istovremeno je postignuta saglasnost o jurisdikciji crkava i pravima vjernika – pravoslavnih koji ostaju u granicama Venecije i katolika pod despotovom vlašću. Usaglašavanjem stavova i o drugim pitanjima, bar privremeno, bili su uklonjeni sporovi između Venecije i Despotovine, koji su naveli Balšu III da započne tzv. drugi skadarski rat.

RIVALSKE BORBE ZA PREVLAST U ZETI I IZBIJANJE CRNOJEVIĆA U PRVI POLITIČKI PLAN

Uspostavljanjem vlasti nad dijelom zetskih primorskih posjeda, Despotovina Srbija je, jačanjem svojeg, podupirala i turski politički uticaj u ovim krajevima. Onê tada još pritajene snage zemlje koje je odvajao duboki vjersko-politički jaz od Turske, prilikom javnog iskazivanja tog određenja, morale su biti protivstavljene i despotovoj vazalnoj državi. Nezavisno, dakle, od toga što su despotovi podanici intimno bili neprijateljski raspoloženi prema Turcima, njihova zemlja se nalazila na istoj strani fronta s Osmanlijskom imperijom, na čijem čelu je tada stajao Murat II (1421 – 1451). Otuda ona naučna gledišta koja stoje na stanovištu da je Zeta poslije gubitka svojeg

posljednjeg legitimnog gospodara Balše III postala dio Despotovine Srbije, vidjeći u njoj svoj najprirodniji produžetak, nemaju naučnog osnova. Za takvo »utapanje« Zete u Despotovinu trebalo je da postoje primamljivi politički interes i garancija za bolje dane koji su dolazili, što Lazarevićeva vlast tada nije mogla osigurati. To, s druge strane, znači, da je posredstvom Stefana Lazarevića bila stvorena samo personalna unija Srbije i Zete, ali ne i faktička, jer do ove druge nikad nije ni došlo. Može se, dalje, tvrditi da je dio zetskih primorskih gradova, koji su jedno vrijeme bili pod despotovom vojno-političkom upravom, ostao u ukupno nepovoljnijem položaju od teritorija koje su se našle pod mletačkom vlašću.

Iz tog ugla posmatranja valja prilaziti izučavanju prijelaznog stanja u Zeti od smrti Balše III do uspona Crnojevića u nove gospodare ove zemlje.

Istorijske okolnosti su doprinijele da se privid čvrstine despotove vlasti nad Zetom poslije Drivaštanskog (1423), odnosno Vučitrnskog (1426) mira, odmah rasprši. Sultan Murat II bio je nezadovoljan ugovorom u Tati, u Komoranskoj županji (maja 1426) sklopljenim između Stefana Lazarevića i ugarskog kralja Sigismunda, koji je posredno bio uperen protiv Turske. Da bi kaznio svojega vazala za nevjerstvo, sultan je početkom 1427. godine upao u Srbiju, prodrijevši sve do Kruševca. Ubrzo iza toga (19. VII 1427) umro je Stefan Lazarević. Na položaju despota naslijedio ga je sestrić Đurađ Branković, preuzevši na upravu, osim srpskih zemalja, i krajeve koje je Despotovina držala u Zeti. Zaokupljen traženjem izlaza iz teškoća u koje je zapala njegova zemlja, Đurađ je svoju energiju i umijeće vladanja morao usmjeriti u pravcu izmirenja s Muratom II. Sultanovu saglasnost za postizanje mira trebalo je platiti visokom cijenom. Uz redovni godišnji danak od 50.000 dukata, novi despot mu je morao poslati svoju kćer Maru u harem i obavezati se na redovnu vojnu ispomoć s odredom od 20.000 vojnika, koje je trebalo poslati sultanu na raspolaganje, kad mu ustreba. Ugovorom o miru bilo je, zatim, predviđeno da Turci zadrže Kruševac i Golubac.

Pri takvom stanju stvari, izvjesno je da je despotova vlast u Zeti bila više nego nominalna.

Nestabilnu vlast, koju su Despotovina i Venecija dijelile nad Zetom, prikradajući se ovoj zemlji, pokušali su da prigrabe za sebe neki pretendenti iz porodice Balšić. Jedan od njih bio je već poznati Stefan Balšić Maramonte, za kojim su onog istog dana kad je Đurađ Branković stigao u Zetu (15. VIII 1426), Dubrovčani izdali potjernicu, pri čemu su, u vezi s traganjem za brodom na kojemu se nalazio, izvještavali srpskog despota, uvjeravajući ga time u svoje prijateljsko držanje. Po prispjeću u Zetu (mjesto nije poznato) Maramonte se javio svojoj rođaki Jevdokiji »despotici Arbana«, kćerki Đurađa I i sestri Konstantina Balšića, koja se sa sinovima već nalazila u Dubrovniku, imajući i sama neke kombinacije u vezi s baštinskim pravima u Zeti. Planovi kojima su se zanosili Maramonte i Jevdokija, graničili su se s avanturama, pa su, stoga, poslije nekolike godine bili napušteni.

Njima nasuprot, dobre izglede za uspostavljanje vlasti u Zeti imali su domaći ljudi iz već poznate porodice Đurašević/Crnojević, koji su bili spremni da svoju sudbinu povežu sa sudbinom zemlje i naroda.

Obazrivo se penjući po političkoj uzlaznoj ljestvici, braća Đurađ i Lješ Crnojevići, koristili su svaku pogodnost da pokažu svoju faktičku nezavisnost

od Despotovine i Venecije, koje su držale prostorno najveći i uz to najvažniji dio Zete. Crnojevići su i jedne i druge osjećali kao tuđince, koji su im oteli krajeve zemlje koja je od iskona bila država za sebe, čijoj obnovi će, u skladu s istorijskim okolnostima, težiti, a dijelom i uspjeti.

Poslije smrti Stefana Lazarevića i turskih napada na Despotovinu (1427), Đuraševići/Crnojevići su pokušali da iskoriste krizno stanje u kojem se našao novi despot Đurađ Branković, pa su stupili u pregovore s mletačkom vlašću u Kotoru, zahtijevajući da se rasprave međusobni granični i drugi sporovi. Između ostalog, tražili su da im se prizna pravo na Grbalj i Svetomiholjsku metohiju. Bilo je, takođe, nagoviješteno i pitanje razmjene bjegunaca s obje strane.

Veneciji, naravno, nijesu odgovarala teritorijalna potraživanja Crnojevića, pa je zabranila kotorskom knezu da s njima o tome posebno pregovara, ističući da su oni podanici srpskog despota – što je i bilo tačno – ali samo na papiru. Kad već nijesu mogli da se sporazumiju sa svojim susjedima oko razgraničenja teritorija, Crnojevići su pokušali da obezbijede slobodnu trgovinu solju sa svojih solana u Grblju, ali su im i to onemogućavale lokalne mletačke vlasti.

Samostalno istupanje braće Crnojević, Venecija je karakterisala kao »odmetništvo« od srpske despotovine. Iako sa stanovišta istorijskog prava netačna, takva kvalifikacija je odgovarala Sinjoriji, jer je bila u kursu s njenim spoljnopolitičkim odnosom prema ovoj, u tom trenutku za nju bezopasnoj zemlji.

Strahujući za posjede u Boki Kotorskoj na koje su reflektovali Crnojevići, despot Đurađ je tražio od Venecije da ih privremeno sama zaposjedne. Ova se s tim saglasila, pa su Luštica i Svetomiholjska metohija dospjele pod vlast kotorskog kneza. Izgleda da su Kotoru, istovremeno, u administrativnom pogledu, pridodati i posjedi dijela Paštrovića (Lastva) koje je dotle držao despot.

Ni poslije potpisivanja sporazuma o razgraničenju, koji je obuhvatao i razrješavanje drugih pitanja od obostranog interesa (dvovlasnički posjedi, carinske takse, naknada štetâ, regulisanje trgovine i drugo), Mlečani nijesu osigurali miran i bezbjedan život svojim podanicima. Naprotiv, pogranični posjedi bili su izloženi povremenim, dosta učestalim turskim napadima. Od njih je stradala okolina Drača, Skadra, Lješa, Ulcinja i drugih gradova, posebno iza mletačkog ulaska u Solun, 1423. godine, na poziv vizantijskog cara Jovana VIII Paleologa (1425 – 1448). Sultan Murat II i njegovi funkcioneri u Makedoniji, Epiru i Albaniji stalno su pripremali planove za osvajanje zetsko-albanskih gradova. Tek što su Mlečani bili zaposjeli Solun, sultan je uputio svoje trupe na Drač. Grad je uspio da se tom prilikom odupre, zahvaljujući pomoći ostalih okolnih mletačkih posada (Skadra, Lješa, Krfa, Ulcinja).

Radi lakšeg ostvarenja svojih osvajačkih planova prema Albaniji, Turci su poduprli Stefana Balšića Maramontea kao pretendenta na balšićke posjede, povezujući ovog sa Kojom Zakarijom, koji je u Maramonteovim planovima vidio i neke svoje račune. Glasine koje su o tome kružile, već u januaru 1429. godine, nijesu bile bez osnova.

Turski vojni pritisak u području Albanije stalno se pojačavo. Početkom ljeta iste (1429) godine provalili su Evrenosovi sinovi u skadrasku okolinu i

opustošili ljetinu. Otpornost Mlečana prema turskim vojnim akcijama, bila je oslabljena i epidemijom zaraze, koja je prorjeđivala tamošnje mletačke najamnike.

Ranije glasine o vojnim planovima Stefana Maramontea, sredinom 1429. godine, i na djelu su se potvrdile. Vojska koju je Maramonte sakupio uz tursku pomoć u savezu sa snagama Koja Zakarije i Tanuša Malog Dukađina, provalila je u Albaniju i osvojila mletačke posjede, osim tvrđava i gradova. Mlečani su se naprezali za očuvanje svojih teritorija, pokušavajući da mitom i na druge načine oslabe Maramonteove udarne snage. Angažovanja u tom pravcu najednom su se pokazala nepotrebnim, jer je poslije iscrpljujuće opsade Solun pao u turske ruke 28. III 1429. godine.

Iza osvajanja Soluna, uslijedila je turska opsada Drača. Istovremeno, okolni turski komandanti na čelu s Isak-begom, skopskim namjesnikom, zauzeli su posjede albanskih feudalaca koji su bili stali uz Veneciju. Pošto su s turskim snagama u Albaniji operisale i despotove snage pod komandom njegovog sina Grgura, bio mu je vraćen Drivast. Despotova pozicija u Zeti bila je privremeno popravljena, pa se smatra da su mu se tada pridružili i Crnojevići, što je teško vjerovati, jer im je on mogao ponuditi za uzvrat samo ono što je sam imao – Turke za gospodare. »Zaštita« koju im je nudio despot, Crnojevićima zasigurno nije odgovarala; privlačnija im je bila politička nezavisnost od sultana, koju im je na izvjestan način osiguravao brdsko-planinski dio Gornje Zete uostalom i zato što se nalazio na sporednom kolosijeku od glavnih pravaca turskih nadiranja.

Potpisivanjem mira između Turske i Venecije u Carigradu (4. IX 1430), neprijateljstva između dvije zemlje i u zetsko-albanskim posjedima bila su zaustavljena. Mlečani su zadržali svoje posjede uz godišnju proviziju sultanu od 136 dukata. Kako je još dvije godine ranije i Đurađ Branković postigao mir sa Muratom II, uz već poznate teške uslove, bio je time otklonjen izvor sporova između Mletačke Republike i Despotovine Srbije u području Zete i Albanije. Nastupilo je i među njima vrijeme mira, ali takvog, koji je varničio sitnim incidentima zbog imovinskih, vjerskih i drugih sličnih sporova, što nije dovodilo u pitanje korektne odnose između dvije zemlje.

Kad su, na kraju treće decenije XV vijeka, Turci normalizovali odnose s despotovim i mletačkim posjedima u zetsko-albanskom području, izgledalo je da će mirnodopsko vrijeme potrajati duže u korist privredno-ekonomskog i društvenog prosperiteta. Međutim, komandanti okolnih turskih garnizona sprovodili su razne mjere ekonomske i druge prinude nad susjednim stanovništvom, što je uvećavalo njegovo nezadovoljstvo. S druge strane, to je podsticalo domaće albanske feudalce da se međusobno povežu i svrstaju u front protiv turskog zuluma. Pobuna protiv turske vlasti je pospješena time što se (1433) pronijela vijest da je Murat II ubijen. Bio je to povod za izbijanje otvorenog oružanog ustanka u Albaniji, koji je uzeo široke razmjere. Pod žestokim pritiskom ustaničkih akcija Turci su se povlačili dublje u pozadinu i u utvrđene gradove. U međuvremenu je bila demantovana vijest o sultanovoj smrti. Ipak, ustanici su tri godine držali situaciju u svojim rukama, ali, unutrašnje spone, koje su ih povezivale, nakon dugih iscrpljujućih borbi, počele su da slabe. Iskoristio je to skopski sandžak-beg

Isak, pa je jakim vojnim snagama, u jesen 1436. godine uspio da slomi otpor ustanika.

Poslije poraza ustanika, Murat II je visokim vojnim funkcionerima u Albaniji, izdao naredbe da se uzdržavaju od represivnih mjera nad domaćim stanovništvom zbog učešća u oružanoj pobuni, jer je želio da obezbijedi mir u pozadini, da bi pristupio ostvarenju svojih osvajačkih planova prema središnjem i sjevernom dijelu Balkana. U okviru te politike, između ostalih, raznim koncesijama, vezivao je za sebe i istaknute albanske feudalce. Po tom osnovu bio je vraćen Danj sinu Koja Zakarije i šuraku Đurađa Crnojevića – Leki. Na sličan način sultan je pridobio na svoju stranu i druge albanske velikaše.

Pošto je Đurađ Branković regulisao svoje odnose sa sultanom (1428), zatražio je od Venecije, odnosno kotorskog kneza povraćaj Luštice, Svetomiholjske metohije i dijela Paštrovića, dakle, one krajeve koje je bio dao na privremeno upravljanje mletačkim vlastima, da bi ih sačuvao od Crnojevića. Mletačka vlast je, međutim, odbila da te posjede vrati despotu, što je dovelo do zategnutih odnosa među njima. Na nastale teškoće političke prirode nadovezale su se i druge. U prvi plan izbijaju sukobi oko prometa trgovačkom robom, osobito solju. Venecija nije dopuštala da se so s despotovih solana koje su se nalazile u jugoistočnom dijelu Grbaljskog polja, prodaje nigdje van Kotora. Despotovi ljudi kojima je taj posao bio povjeren, željeli su, ipak, da u tom pogledu imaju slobodne ruke, otvorivši trg soli u Budvi. Sukob oko trgovine solju dovodio je do neizbježnih incidenata obostranih brodskih patrola, koje su krstarile uz obalu između Budve i Kotora.

Konflikte, između mletačkih i despotovih vlasti oko pomenutih posjeda u kotorskom i budvanskom distriktu, nastoje da što bolje iskoriste Crnojevići, koji su na njih polagali tradicionalno pravo. Oni su stalno agitovali kod stanovništva pod oba tuđa gospodara u podlovćenskim prostorima s morske strane, da ih u pogodnom trenutku napušte, obećavajući im podršku i pomoć.

Crnojevići su se sami odvažili da se distanciraju od i jednih i drugih, pa se nijesu povinovali ugovoru između despota i Venecije (1426) da napušte tvrđavu Đurđevac, iz koje je Stefan Crnojević nadzirao Grbalj. U vezivanju obližnjih sela i zaselaka u lovćenskim stranama imali su uspjeha. Zadržali su za sebe Pobore u kojima je, na prema moru okrenutoj strani brda, bilo podignuto oko 70 kuća. Prisvojili su i predio Jarište, još 1426. godine, gdje je bilo podignuto dvadesetak kuća. Crnojevići su lično za sebe zadržali neka imanja mletačkih činovnika u Majinama i Bigovu, dok su njihovi podanici s Njeguša na više mjesta u lovćenskim stranama prisvojili površine koje su pripadale kotorskom distriktu, jer su bili u stanju da ih s pogodnog planinskog terena drže pod kontrolom. Stefan Crnojević je uzeo za sebe i jedan predio kod Budve, kao i utvrđenje nekog Kalođurđa Ćudića iz Paštrovića. Crnojevićki podanici iz graničnog dijela prema mletačkim posjedima stalno su se sukobljavali s tamošnjom vlašću po raznim osnovama, a prije svega, zbog otimanja stoke i drugih roba mletačkim trgovcima.

Dosta česti oružani konflikti između crnojevićkih ljudi i mletačkih podložnika, u graničnom pojasu, podsticajno su uticali na Grbljane, kotorske podložnike (»vlaštake«), da se sve energičnije i organizovanije odupiru pojačanim fiskalnim mjerama koje su nad njima sprovodili kotorski vlastelini.

Česte žalbe grbaljskih posadnika na svoje gospodare mletačkim vlastima, nijesu imale efekta. Stoga je od ranije nagoviještena, 1433. godine, izbila buna na čelu s domaćim ljudima. Kad kotorski knez nije uspio da represivnim mjerama slomi otpor nezadovoljnika, mletačka vlast je ocijenila da joj uspjeh u tom pogledu može osigurati približavanje despotu Đurađu Brankoviću. Da bi se to postiglo, valjalo je najprije otkloniti spor s njim oko teritorija u kotorskom distriktu. Ranije prekinuti pregovori s despotovim ljudima, obnovljeni su u novembru 1433. godine. Tom prilikom postignuta je saglasnost da despotu bude vraćena Svetomiholjska metohija. Iza toga uslijedio je poziv obiju pregovaračkih strana Grbljanima da odlože oružje i vrate se mirnom životu, uz garanciju oprosta za učešće u pobuni. Pritiješnjeni, s dvije strane, ustanici su morali da se povuku. Jedino je ustaničkim vođima prijetila opasnost za život, kao inicijatorima pobune, ali su oni našli utočište kod Crnojevića, koji su, vjerovatno, bili tajni podstrekači pobune.

Vođi pobune se pominju u izbjeglištvu 1434. godine. Mletačke zahtjeve za ekstradiciju Crnojevići nijesu prihvatili. Zbog prijetnje, koja je uslijedila s mletačke i s despotove strane, jedino su morali da sruše tvrđavu Đurđevac (1434), ali ranije pripojene posjede u tom kraju nijesu napuštili.

Nedokrajčeni teritorijalni i drugi sporovi između Venecije i Despotovine koji su nastajali i bili prisutni posljednjih desetak godina, otklonjeni su u posljednoj fazi pregovora, vođenih u Smederevu, avgusta 1435. godine. Mletačku delegaciju predvodio je Nikola Memo, dok je vođ druge pregovaračke strane bio lično Đurađ Branković. Prilikom ovih pregovora Mlečani su pristali da vrate despotu Svetomiholjsku metohiju, a ovaj se, zauzvat, odrekao prava na dio Paštrovića (Lastvu). Potom su dvovlasnički i drugi sporovi riješeni obostranim ustupcima, ali primijetno većim u korist Sinjorije. Despot Đurađ je bio spreman da popušta Memovim zahtjevima i zbog toga jer je morao da usredsrijedi svoju državničku politiku u pravcu iznalaženja rješenja za tešku poziciju svoje zemlje uklliještene između dva ljuta protivnika – Sigismunda ugarskog i sultana Murata II, prema kojima je bio u vazalnom odnosu. U tome treba tražiti objašnjenje što su pregovori s Venecijom tekli začuđujuće lako. I u pogledu razgraničenja vjerskih prava sporazumijevanje je išlo bez teškoća. Pravoslavni na mletačkoj teritoriji bili su potčinjeni zetskom mitropolitu, a katolici na despotovoj teritoriji kotorskom biskupu. Poslije izvjesnih teškoća u pogledu pronalaženja ličnosti vikara koji bi, u ime kotorskog biskupa, vršio vjersku vlast nad katolicima u Srbiji, odlučeno je da to bude Antonije Memo. On, međutim, nije uveden u tu funkciju, jer se Srbija našla pred skorašnjim prvim padom pod neposrednu tursku vlast.

Kad se imaju u vidu političke okolnosti s kojima se suočila Despotovina, sredinom četvrte decenije XV vijeka, postaje jasno zbog čega je pristajala na gotovo sve zahtjeve koje joj je Memo postavio, na smederevskom sastanku 1435. godine, u odnosu na Crnojeviće. U dokumentu koji je tada obostrano potvrđen, bilo je naglašeno da Crnojevići nadoknade sve štete koje su njihovi ljudi nanijeli mletačkim susjedima tokom minulih godina, kao i da vrate teritorije u primorskom podlovćenskom plitkom zaleđu Kotora, Budve i Paštrovića.

Naravno, to što je bilo stavljeno na papir mimo njihove saglasnosti, Crnojevići nijesu priznavali, već su se ponašali u skladu s prilikama u kojima

su se našli, odmjeravajući svoje mogućnosti u pravcu izvlačenja koristi za svoju zemlju, kojoj su tek postavljali političke temelje.

Stalno zaoštravani i pogoršavani politički odnosi između Ugarske i Turske, otežavali su položaj Despotovine Srbije i poslije Smederevskóg mira s Venecijom (1435). Đurađ Branković nije mogao ništa bitnije promijeniti laviranjem između Sigismunda i Murata II, dodvoravanjem čas jednom čas drugom. Ionako teško stanje za Srbiju postalo je još teže poslije smrti ugarskog kralja (1437). Turci su još iste godine Đurađu oteli Braničevo, a dvije godine kasnije palo je i Smederevo (1439), čime je bio označen kraj nominalne nezavisnosti zemlje od Porte. Do 1441. godine jedino se održalo Novo Brdo.

Gornja Zeta, za koju se, od 1435. godine, sve više ustaljuje naziv Crna Gora, našla se izvanj glavnog strategijskog pravca velikih pohoda Murata II, iako je i na nju mogao polagati formalno pravo kao na nominalni dio Despotovine. Moguće je, s druge strane, da je »prava« na Crnu Goru prenio na svojeg vazala Stjepana Vukčića Kosaču, sinovca Sandalja Hranića, koji se proglasio baštinikom njegovih zemalja. Vukčić je, doduše, preuzimajući upravu u svojoj oblasti, imao da izdrži udruženi napad susjednih velikaša, ali ih je, uz pomoć turskih odreda koje mu je uputio Murat II, ubrzo energično odbio.

Nema izvornih podataka o Vukčićevom vojevanju protiv Crnojevića, ali se zna da je zaposio znatan dio teritorija sjeverozapadne Zete/Crne Gore. Granica njegove zemlje prema Crnoj Gori išla je, po prilici od sjeveroistoka Sinjajevinom, zatim razvođem gornjeg toka Tare i Morače, skrećući dalje blago prema jugozapadu planinom Prekornicom i dalje cucko-grahovskom graničnom linijom spuštala u Boku Kotorsku na Risan.

U dijelu Crne Gore koji je bio zahvaćen od strane Kosače, nalazilo se nekoliko plemena/knežina: Mataruge, Kriči, Drobnjaci, Banjani i Riđani (Krivošije). U prostoru Crne Gore koji je ostao na njegovoj strani Kosača je podigao više utvrđenih gradova. Na stavi Pive i Tare ležao je grad Soko, rezidencija Stjepana Vukčića, zatim Kukanj u župi Breznici. Istočno do ovog utvrđenja nalazio se trg Pljevlja. Uz samu granicu bio je sagrađen Koznik – grad, kroz koji je prolazio trgovački put stokom, što su je zakupljivali trgovci iz primorja u unutrašnjosti. U župi Onogošt nalazio se Vukčićev Susjed-grad, a južnije od njega Ostrog, granično utvrđenje prema zemlji Crnojevića. U pravcu jugozapada od današnjeg Nikšića bio je smješten Budoš, a u župi Vrm – Klobuk, posljednje uporište Pavlovića, tamošnjih velikaša. Mada nije tačno ubiciran, zna se da je u župi Morači postojao takođe istoimeni grad.

Oko sredine tridesetih godina XV vijeka, već poznata porodica Crnojević, preuzima rukovodeću ulogu u Gornjoj Zeti – sve češće nazivanoj Crnoj Gori. Đuraševići, kao ogranak Crnojevića, vraćaju se starom porodičnom prezimenu i izrazitije stupaju na političku scenu za vrijeme prvog (1411 – 1413) i drugog (1419 – 1421) skadarskog rata na strani Balše III. Formalno su oni priznali i vlast Stefana Lazarevića nad Zetom (1421 – 1427). Ali, poslije njegove smrti stvaraju plan o obnovi političke samostalnosti tradicionalne dukljanske/zetske države pod novim imenom – Crna Gora.

Prema podacima iz dubrovačkog arhiva, braća Lješ i Đurađ Crnojevići, posljednji put se pominju u oktobru 1435. godine. O mogućem potomstvu

Lješa (Alekse) Crnojevića nije ostao nikakav pisani trag. S druge strane, iz nekoliko izvora se saznaje da je njegov brat Đurađ imao četiri sina. Misli se da je najstariji od njih bio Đurašin, koji se pominje zajedno s ocem u osnivačkoj povelji manastira Praskvice u Paštrovićima 1413. godine.

U dokumentima koji govore o odnosu između Venecije i despota Stefana Lazarevića, srijećemo se i s imenom Stefanice (deminutiv), zapravo Stefana Crnojevića. Njegovo ime se pominje u više povoda. Posebno se navodi da je bio branilac tvrđave Đurđevac, odakle je s četama upadao u područje Grblja i Paštrovića pod mletačkom, odnosno despotovom vlašću. Sasvim je izvjesno da je, po ugledu, imao prvijenstvo među ostalom braćom. Treći Đurađev sin Kojčin, ili Gojčin, pominje se takođe u jednom dubrovačkom aktu iz 1431. godine. Napokon, četvrti Đurađev sin, kojemu se ime ne zna, umro je 1442. godine. Ma koliko vijesti o Đurađevim sinovima bile škrte, dovoljno jasno naglašavaju Stefanovu primarnu ulogu u političkom životu Crne Gore u predstojećem periodu dramatičnih političkih prilika i odnosa na Balkanu.

Tradiciju uspostavljanja rodbinskih veza, koju su njegovali zetski gospodari Balšići, ugledajući se i sami na običaje svojih dalekih prethodnika iz najranije faze crnogorske države (Vojislavljeviće), nastavio je i Stefan Crnojević, oženivši se najstarijom kćerkom uglednog albanskog velikaša Ivana Kastriota – Marom. Ta porodična veza naročito je dobila na značaju, kad je poslije uspješne ofanzive ugarske vojske pod vođstvom legendarnog Janka Hunjadija protiv Murata II, sin Ivana Kastriota – Đurađ, raskinuo odnos s Portom, zavladao Krojom, i dugi niz godina stajao na čelu albanskog pokreta otpora turskoj zavojevačkoj vlasti. Istovjetnost političkih ciljeva, u čijoj osnovi je ležala borba za slobodu i nezavisnost, uticala je na produbljivanje prijateljstva između dva, po krvi vezana, susjeda, Stefana Crnojevića i njegovog šuraka Đurađa (Đerđa) Kastriota. Tih godina, prvak Crnojevića, Stefan, pribirao je vojne snage da bi, dio po dio, povraćao svojoj zemlji krajeve koje su u minulom razdoblju oteli tuđinski gospodari.

Čineći to u srazmjeri sa svojim vojnim potencijalom i materijalnim mogućnostima, Stefan se otvoreno suprotstavio planovima Stjepana Vukčića Kosače, gospodara humske oblasti bosanske države, koji je isticao svoja prava na despotove posjede u Zeti. On je tada pregovarao s mletačkim knezom u Kotoru, obraćajući mu se za pomoć u odupiranju Kosačinim teritorijalnim zahtjevima na dio njegove zemlje. Kotorski knez mu je obećao pomoć. Međutim, taj vojno-politički aranžman nije odgovarao Veneciji, pa je ona preduzela mjere da ga, u pogledu konkretizacije, spriječi. U osnovi njenog takvog stava ležao je razlog što nije željela u tom trenutku da kvari dobre odnose s Portom. Tako je Stefan Crnojević bio primoran da se u ratu s Kosačom osloni jedino na sopstvene snage.

Uoči prvog pada Despotovine Srbije, njen upravljač Đurađ Branković, i sam je pokušao da nešto učini u pogledu spašavanja svojih posjeda u Zeti. Njegovi emisari su, u martu 1439. godine, razgovarali najprije s Dubrovčanima, a potom otputovali u Veneciju, ne bi li što učinili u pogledu očuvanja pozicija koje je imao u Zetskom primorju. S tim u vezi, podnijeli su zahtjev Sinjoriji da despotu vrati Ulcinj. Kao i, svojvremeno, Sandalju Hraniću koji je tražio Kotor, Sinjorija je odgovorila, Đurađevim izaslanicima, da su joj,

u pogledu ispunjenja zahtjeva, vezane ruke ugovorom o preuzimanju vlasti u gradu (Ulcinju), u kojem, između ostalog, stoji da ga ne smije predati u ruke drugom gospodaru.

Despot je, još jednom, početkom 1440. godine, pokušao da se nagodi s Venecijom oko povraćaja Ulcinja, računajući pri tome i na otkup grada. Ali, ni ta varijanta nije uspjela, jer je Republika sve više dolazila do uvjerenja da je Zeta za njega za svagda izgubljena. U takvoj situaciji smatrala je da je bolje da njegove posjede priključi svojoj teritoriji, nego da ih zauzmu Turci.

Pošto nikako nije išlo s inicijativama preduzetim na diplomatskom polju u vezi sa Zetom, Đurađ odluči da lično tamo pođe i pokuša da ostvari zamisao o njenom pretvaranju u antitursku bazu. Ponadao se da će u tom pogledu iskoristiti poziciju sinova Lazara, i Grgura koji su kao sultanovi vazali, dobili na upravu stare porodične posjede koji su se graničili sa Zetom. Uz saglasnost Venecije stigao je u Furlaniju, i iz Merana, početkom jula 1440. godine, sa svojim ljudstvom na dvjema mletačkim galijama i nekoliko brodova, otplovio za Zetu. Njegovi planovi o korišćenju ove zemlje kao uporišta za restauraciju vlasti u Srbiji, pokazali su se nerealnim. Turci su ubrzo otkrili njegovo tajno šurovanje sa sinovima, stoga su njegovu glavu ucijenili, a sinove Lazara i Grgura najprije razvlastili i potom oslijepili. U takvim okolnostima despotu Đurađu nije preostalo ništa drugo do da sklanja glavu, pa je, početkom aprila 1441. godine, dobjegao u Dubrovnik. Tu je proveo više od tri mjeseca, pokušavajući da se prijevarom domogne Crnojevića, koji nijesu mnogo marili za njegove planove da od Zete stvori bazu za obnovu vlasti u Srbiji. U diverziji da uhvati Crnojeviće Branković nije uspio, pa je na kraju bio primoran da se neobavljena posla, razočaran, vrati u Ugarsku, krajem jula 1441. godine.

Tek što je Đurađ Branković napuštio Zetu, za posjedima koje su još držali njegovi ljudi, posegnuli su Stjepan Vukčić Kosača i Mletačka Republika. Ne znajući za njene planove, Kosača je računao da će izdjejstvovati saglasnost Sinjorije u pogledu prava na despotove posjede.

Dok su njegove diplomatske inicijative i kontakti s Venecijom bili u toku, Kosača je osvojio pretežan dio teritorija u Gornjoj Zeti/Crnoj Gori, osim visinskog jugoistočnog dijela u nešto širem prostoru lovćenske regije naslonjene na Skadarsko jezero, koji su držali braća Crnojevići. Pošto je Kosača bio moćan velikaš i uz to sultanov vazal – što znači čovjek koji je po potrebi mogao dobiti ispomoć turskih odreda – Stefan Crnojević je, u sporazumu s braćom i rođacima, bio primoran da mu čini teritorijalne ustupke. S druge strane, Kosači je bilo poznato da su Crnojevići stalno izmicali despotovoj težnji da ih natjera na poslušnost. Izvlačeći iz toga pouku, uzeo je Stefanovog sina Ivana kao taoca kod sebe da bi mogao da njegovog oca ima za saveznika kad mu ustreba. Prema nekim vijestima, prilikom zauzeća znatnog dijela Gornje Zete, Kosača je uzeo za sebe i tvrdi grad Soko u Lješanskoj nahiji, kao i stari grad Medun u Kučima.

Mada se ne može kristalizirano pratiti Vukčićeva vojna aktivnost u Donjoj Zeti, izvjesno je da su mu Barani predali svoj grad, pred kraj septembra 1441. godine. Kako njegovi ljudi kojima je povjerio upravu nad gradom nijesu uspjeli da održe red i sigurnost, sam Kosača je, s proljeća 1442. godine, stigao u Bar.

Ne želeći da izgube u tempu, naporedo s Kosačinim prodorom u Zetu, Venecijanci su osvojili Budvu, Lušticu i druge još preostale despotove posjede. Izvori kažu da je Kosača, saznavši za to, napuštio primorje i vratio se u svoju matičnu oblast. On nije, istina, želio rat s Mlečanima, ali se nije ni mirio s tim da olako zagospodare despotovim područjem u primorju. S druge strane, nije mnogo polagao na to što su ga mletačke vlasti uvjeravale u privrženost stanovništva Budve, Luštice i Paštrovića Sinjoriji.

Kad je, početkom 1442. godine, sa svojom vojskom i savezničkim odredom Stefana Crnojevića iznenada stigao pod Bar, njegov dolazak je imao snažan odjek među Paštrovićima i drugim okolnim stanovništvom, razočaranim u mletačku vlast. Tada su mu Paštrovići prišli, gotovo listom, a zauzeo je i Ratački manastir čiji je promletački opat (Đorđije Pelinović) morao da se spašava bjekstvom. I despotov vojvoda Drivasta bio je spreman da mu preda grad, ali su ga Mlečani u tome preduhitrili.

Opšte raspoloženje stanovništva u despotovim posjedima da se prikloni bosanskom vojvodi, izazvalo je uznemirenje i zabrinutost nadležnih političkih činilaca Venecije. Dovedena u takvu poziciju, Sinjorija je bila spremna da Kosači čini značajne teritorijalne ustupke, samo da s njim postigne mir, ali od prenaglašene bojazni Venecija je brzo odahnula. Neočekivano su joj ponudili svoje vojne usluge protiv Kosače i braća Crnojevići, osim Stefana, koji to nije smio učiniti iz bojazni da bi njegovo prilaženje Republici njegov sin Ivan, Kosačin talac, mogao platiti glavom. Za trojicom Crnojevića poveli su se i još neki vlastelini iz Gornje Zete. Štaviše, spremnost da ratuje na strani Venecije izarazio je i Kosačin brat od strica, nezadovoljan svojom zapostavljenošću.

Pomenute ponude Republika je objeručke prihvatila, što joj je dalo ohrabrenja da se u pregovorima koji su predstojali, energično suprotstavi Kosačinim teritorijalnim zahtjevima na despotove posjede. Ne mogavši postići ništa tokom pregovora s Alvizom Loredanom, Markom Zenom i Frančeskom Kvirinom, Kosača se, sredinom jula 1442. godine, vratio u Hum.

Neposredno po njegovom odlasku, 1. VIII 1442. godine, Budva je otvorila gradska vrata Mlečanima. Kotorski knez, koji je privremeno preuzeo upravu nad gradom, potvrdio je Budvanima ranije stečene privilegije.

Za prelaženje na njenu stranu, Venecija je trojici braće i rođacima Stefana Crnojevića dala ugovorene nadoknade u novcu i poklonima, posebno im priznavši pravo da samostalno upravljaju svojim posjedima. Uz ostalo, Kojčinu je bila dodijeljena titula velikog vojvode Zete.

Za pomenute kompenzacije braća Crnojevići su stavili Veneciji na raspolaganje svoje vojne snage. Republici je prišla i Lastva paštrovska, kojoj je dužd potvrdio naslijeđena samoupravna prava u avgustu 1443. godine.

Skadarski knez i kapetan Frančesko Kvirin, po Kosačinom odlasku,, preduzeo je vojno-političke mjere za prisajedinjenje despotovih posjeda u gravitacionom području Skadra. Uprava grada Drivasta požurila je da mu sama izrazi pokornost i odanost pristajanjem uz Republiku. U naknadu za takav postupak, Kvirin je priznao gradu ranije stečena prava i privilegije, a istaknute pojedince, koji su poveli akciju pristupanja Veneciji, nagradio je i posebnim priznanjima i koncesijama.

Poslije pridruženja Drivasta mletačkom području, Kvirin je odlučio da povede dobro pripremljenu vojno-političku akciju za osvajanje Bara. Posredstvom povjerljivih ljudi, uspio je da na svoju stranu privuče Pamaliote u Zabojani, kao i knežine Mrkojeviće i Gradojeviće između Bara i Ulcinja. Napokon mu je prišla i jedna posebna grupa Mrkojevića koju je predvodio pop Đinak.

Naoružane grupe, koje su mu se pridružile, Kvirin je primjereno nagradio u novcu i obećanim baštinama. Između ostalih, pop Đinak je dobio na upravaljanje posjede manastira Sv. Nikola na ušću Bojane.

U međuvremenu, dok je Kvirin vršio pripreme za osvajanje Bara, pod gradom je, sa svojom vojskom i odredom Stefana Crnojevića, neočekivano stigao Stjepan Vukčić Kosača. Neki podaci govore da je bio preduzeo i vojni pohod prema Skadru, u čijoj neposrednoj blizini je s tamošnjim knezom sklopio primirje. Usred te situacije koja je navijestila njegovu vojnu preduzimljivost, iznenada je napuštio Zetu i vratio se u matičnu oblast.

Prije Kosačinog povlačenja iz Zete, Mlečani su bili spremni da ponude Stefanu Crnojeviću primamljive kompenzacije da ga odvoje od ovog i pridobiju za sebe. To, s druge strane, znači da su bili dobro obaviješteni o njegovoj moći i ugledu, budući uvjereni da će njegova politička opredijeljenost bitno uticati na rasplet događaja u rivalskom sukobu između Kosače i Venecije.

Pošto je, ipak, računao da Kosačini branioci Bara, kojima je komandovao Marko Boris, neće bez žestokog otpora prepuštiti grad Mlečanima, Frančesko Kvirin je izradio plan o pridobijanju Vukčićevih podanika na svoju stranu. I, nema sumnje, mnogi ugledni ljudi s kojima je uspio da uspostavi veze, privučeni su primamljivim obećanjima da priđu Republici, ali do konkretnih aranžmana nije došlo, jer su Kvirinova obećanja ostala samo prazne riječi.

Planirani napad Frančeska Kvirina na Bar otegao se do maja 1443. godine. O Kosačinim protivmjerama, kojima bi paralisao mletački osvajački plan, nema vijesti. Zna se, s druge strane, da je Sinjorija uputila jednu pomorsku jedinicu pod komandom Antonija Dijeda, kapetana Jadranskog mora, da napadne Bar s mora, u sadjejstvu s Kvirinovim kopnenim snagama. Dok je u toj pripremnoj fazi Sinjorija davala uputstva Dijedu i Kvirinu šta da preduzmu, pod Barom se dogovorno sa skadarskim knezom, pojavio tamošnji vojvoda Danilo Đurić, sa svojim napadačima. Grad je bio podvrgnut žestokoj vatri. Pod pritiskom oružane sile gradske vlasti su ponudile pregovore o miru. Nakon što je skadarski knez pristao da prizna stara prava i privilegije gradu, Mlečanima je dopušteno da uđu u Bar 19. V 1443. godine. Otpor su, još petnaestak dana, pružali jedino Borisovi branioci tvrđave, da se, konačno desetkovani gubicima, i oni predaju 4. VI 1443. godine, uz neke olakšavajuće okolnosti preživjelim borcima.

Vlast Venecije su, takođe, priznali Paštrovići i okolna naselja koja su bila pristala uz Kosaču.

Ne samo da je vojvoda Kosača izgubio svoje posjede u Donjoj Zeti, već je, kako izgleda, bio istisnut i iz Gornje Zete. Postalo je tada jasno da je Vukčić prokockao šansu da, prema ranijoj ponudi, podijeli s Venecijom despotove posjede u Donjoj Zeti. Zbog snažnog oružanog pritiska, pod

kojim su se našle njegove matične teritorije, bosanski vojvoda je morao, u januaru 1444. godine, da Veneciji ustupi još i Omiš i Poljica u Dalmaciji. Ni sultan mu više nije mogao pomoći, jer su se od jeseni 1444. godine njegove trupe na sjeveru Balkana našle u nezadrživoj odstupnici pred udarnim kontingentima vojvode Janka Hunjadija, despota Đurđa Brankovića i drugih saveznika. Hrišćanski saveznici su, tada, gonili Turke sve do Niša i Sofije.

Ova snažna ofanziva podstakla je izbijanje narodnog ustanka u Albaniji pod vođstvom Đerđa Kastriota, koji je sistematski čistio teritorije svoje zemlje od turskih posada. U želji da podupre taj veliki antiturski pokret i Papa je organizovao snažnu pomorsku ofanzivu u turskim vodama Levanta, u kojoj je važnu ulogu igrala mletačka flota s neskrivenim ambicijama da se domogne Soluna, Galipolja i Valone.

Dok su se Mlečani razračunavali s otporom posljednjih Vukčićevih podanika u Donjoj Zeti, posredno su doprinijeli jačanju političke pozicije Crnojevića, kojima je laknulo od dotle stalno prijetećih vojnih pritisaka bosanskog vojvode – moćnog susjeda. Trojica, od četvoro braće, koji su pravovremeno prišli Mlečanima, poslije potpisivanja Barskog mira, pokušali su da od Sinjorije izvuku što više materijalne koristi za sebe. Po običaju, Sinjorija je bila darežljiva u obećanjima, a škrta u stvarnoj pomoći, što je potvrdio i odlazak zetskog vojvode Kojčina u Veneciju oko poravnanja računa.

Završetak rata između Venecije i Kosače pokazao je da je navodni rascjep među Crnojevićima, od kojih su pomenuta trojica stala uz Veneciju a Stefan ostao u Kosaču, bio, u stvari, politički manevar da se zemlja spasi od mogućih ratnih razaranja i sačuva njena kompaktnost i nezavisnost. U to nas uvjerava i sporazum između Frančeska Kvirina i Stefana Crnojevića, od 26. III 1444. godine, prema kojemu je glavni gornjozetski narodni prvak priznao verbalno vrhovnu vlast Republike, da bi dobio odriješene ruke da u dogovoru s braćom postepeno sređuje i stabilizuje političke prilike u svojoj zemlji, polako je izvodeći na scenu značajnog političkog činioca. Ugovorom o miru bilo je obuhvaćeno ono što su obje strane smatrale za sebe važnim u vezi s mnogim pograničnim pitanjima, izručivanjem bjegunaca i drugim. Između ostalih, na Stefanov zahtjev unesena je odredba da Venecija neće potpisati mir s Kosačom, dok ovaj najuticajnijem Crnojeviću ne vrati sina Ivana.

Iako je iz vojno-diplomatskog okršaja s Kosačom Venecija izišla kao pobjednik i jedini gospodar u primorskom pojasu Donje Zete, problem njene vlasti nad ovim područjem ubrzo se pojavio u novom obliku. Posredstvom sultanije Mare, kćerke Đurađa Brankovića, upućeno je tursko poslanstvo ugarskom kralju Vladislavu Jageloncu (1440 – 1444) s ponudom mirovnog ugovora. Ta inicijativa naišla je na odziv izvjesnih političkih krugova u Ugarskoj, a posebno je bila primamljiva za srpskog despota. Uz postojanje obostranog interesovanja, već u aprilu 1444. godine, došlo je do Jedrenskog sporazuma između Ugarske i Turske. Uz ostalo, mirom je bilo regulisano da se despotu Brankoviću dozvoli povratak i obnova vlasti u Srbiji, u svojstvu sultanovog vazala. Tek što su, u kratkom roku, obje strane

ratifikovale ugovor o miru, Đurađ Branković se, već u avgustu 1444. godine, vratio u Srbiju, kao sultanov namjesnik sa starim atributima vlasti.

U međuvremenu, dok je on nanovo organizovao vlast u Despotovini, pod vođstvom Ugarske, formiran je savez hrišćanskih zemalja protiv Murata II. Saveznička vojska je neočekivano pretrpjela težak poraz u bici kod Varne 10. XI 1444. godine.

Đurađ Branković je vješto uspio da izbjegne učešće u toj ofanzivi i zadrži neutralnost. Ta povoljnost mu je pružila izglede da povrati Srebrnicu u Bosni i izgubljene posjede u Zetskom primorju, koje je, uz njegovu raniju saglasnost, bila zaposjela Venecija. I sami događaji u susjedstvu išli su na ruku njegovim planovima. Kako se i bosanski kralj Stefan Tomaš (1443 – 1461) nalazio u taboru ugarskog kralja Vladislava I protiv Turske, njegov protivnik u Bosni Stjepan Vukčić Kosača, uz tursku vojnu pomoć, ponovo je uspio da ojača svoje vojne pozicije na području kojim je upravljao. Budući da su Kosača i Branković tada bili sultanovi vazali, po prirodi stvari, našli su se na istoj strani barikade naspram kralja Tomaša i Venecije. Vojna akcija Brankovića i Kosače protiv Venecije, odnosno Bosne, bila je utoliko izglednija jer su se ove dvije države našle u hrišćanskoj koaliciji protiv Otomanske imperije.

Na bazi prethodnog sporazuma s Kosačom, despotova vojska je, u jesen 1444. godine, ušla u Gornju Zetu i zauzela utvrđenja Medun i Soko. O tome je skadarski knez, početkom decembra, izvijestio Sinjoriju. Despot Branković je zatim preko svojega poslanstva tražio od Venecije da mu vrati posjede u Zetskom primorju, koje joj je bio privremeno ustupio, da ih ne bi zauzeli Crnojevići. Venecija je pokušala da ga od toga odvrati, ali ne i po cijeni ratnog sukoba s njim. Tim manje jer je bio na pomolu njen otvoreni oružani obračun sa Stjepanom Vukčićem Kosačom. A, opasnost s ove strane utoliko se pokazivala ozbiljnijom, jer je Kosača bio u savezu s napuljskim kraljem Alfonsom V Aragoncem (1416 – 1458), neprijateljem Venecije, na čiji poziv se napuljsko ratno brodovlje, početkom 1445. godine, usidrilo pod Herceg Novim.

Da bi grad zaštitila od prijetećeg napada, Venecija je pozvala u pomoć Stefana Crnojevića s braćom.

Zbog vojne demonstracije napuljskog ratnog konvoja brodova pod Novim, Venecija je bila primorana da povede pregovore o miru s Kosačom. Vojvodin maksimalni zahtjev u tim pregovorima bio je ustupanje Omiša i Bara. Na kraju je, ipak, pristao da mu Republika povrati kuće u Mlecima, Zadru i Kotoru i da mu isplaćuje kotorsku proviziju od trgovine solju. Iz obostranih ustupaka proizišao je mirovni ugovor koji su potpisale obje strane u Venciji 23. VIII 1445. godine.

Nakon mira s Kosačom, Venecija je računala da će njena pozicija, u nagađanjima s despotom Brankovićem oko Zetskog primorja, biti mnogo povoljnija.

Teško je reći kako su na dolazak despotove vojske u dijelu Gornje Zete, krajem 1444. godine, reagovali Crnojevići, jer o tome nema podataka. Najbliža je realnosti pretpostavka da su željeli da na jugoistočnoj strani zemlje za susjeda imaju onoga ko će im biti najmanje opasan. U tom trenutku se takvim mogao smatrati Đurađ Branković. Da im agresija s njegove strane nije prijetila vidi se i po tome jer su oni sasvim mirno regulisali svoje odnose sa svojim drugim primorskim susjedom, Venecijom, a ti odnosi su bili nezaobilazni smisao svakodnevnog života.

Kako to izvjesni izvori potvrđuju, pojava despotovih vojnih snaga u Gornjoj Zeti, izazvala je zapažena komešanja i previranja među mletačkim podanicima, naročito stoga, jer je lokalna mletačka vlast pooštravala sudsko-administrativne i fiskalne mjere nad podložničkim stanovništvom. Dio toga stanovništva prilazi zato despotovoj vlasti, najprije Tomu Kantakuzenu, a potom Altomanu koji je sjedio u Podgorici.

Pod presijom despotovih vojnih snaga stacioniranih u Gornjoj Zeti, odnosno njegovih zahtjeva za povraćaj izgubljenih posjeda, Venecija je užurbano radila na sklapanju mirovnog ugovora sa sultanom, što je i postigla 25. II 1445. godine.

Uz druge, i pomenuti mir bio je jedan od razloga koji su primorali despota Brankovića da privremeno odustane od vojne intervencije koja bi omogućila njegovo uspostavljanje vlasti nad posjedima u Zetskom primorju. Svoju političku angažovanost morao je usredsrijediti na razrješavanje sporova koje je imao s bosanskim kraljem Stefanom Tomašom oko Srebrenice, a i obaveze koje je imao prema, sada, novom ugarskom kralju Ladislavu V (1444 – 1457) i sultanu Muratu II, nijesu mu dopuštale da se više angažuje u pogledu ostvarenja planova oko posjeda koje su bili prisvojili Mlečići.

Dok je mogla malo da odahne od despotovog pritiska, Venecija se našla u nevolji zbog aspiracija koje je, u odnosu na njene posjede u južnoj Albaniji, ispoljio vođ albanskog ustaničkog pokreta Đerđ Kastriot. On se, doduše, u početku nije protivio konsolidaciji mletačke vlasti u Albaniji jer su on i njegov brat Staniša i sami od Republike dobili na upravu neke porodične posjede i druge privilegije. Ali, kad je od Turaka uspio da oslobodi veliki dio Albanije i domogne se Kroje, Kastriot je istakao svoje pravo na posjede Balšića i poveo oružanu borbu za njihovo osvajanje. Tako su se pod njegovim udarom našli Drač, Danj i Skadar. Kastriotovim napadima bilo je izloženo i Republikino područje između Bara i Ulcinja. Pozicija Venecije u zetskim i albanskim prostorima postala je izuzetno teška. Može se zapravo reći da je čitava zona od Kotora do Drača bila u stanju ratne mobilnosti.

Pokušaji Paola Loredana i Pjetra Moćeniga da privole Kastriota na pregovore, nijesu usjeli. Našavši se izložena pritisku od strane Kastriotovih udarnih snaga, Venecija je bila spremna da dobro nagradi onoga ko bi se domogao glave albanskog vođe. Intenzitet njegove oružane akcije, međutim, nije splašnjavao. Nakon trogodišnje opsade, stanovnici Drača su, 1448. godine, čak bili spremni da s njim potpišu separatni mir, uz proviziju od 400 dukata godišnjeg danka.

Slučaj Drača nije bio usamljen. I nekoliko drugih mjesta u zetskoj i albanskoj regiji, pod mletačkom vlašću, pokušalo je da se pogađa s Kastriotom oko uslova priznavanja njegove političke suprematije. Sinjorija je, međutim, takvo ponašanje mogla tolerisati samo u mjeri u kojoj se pregovaranjem mogla ublažiti represija i dobiti u vremenu.

Defanziva Venecije pred Kastriotovim oružanim pritiskom, išla je na ruku despotovim planovima o povraćaju zetskih teritorija. Mletačka vlada

je pokušavala da Brankovićev pohod na Zetu odgodi diplomatskom predu-zimljivošću skadarskog providura Andrije Venijera i tamošnjeg kneza Paola Loredana. Ali, Đurađ Branković je bio efikasniji od Republike u pogledu ostvarenja svojih planova u Zetskom primorju. U junu 1448. godine stigao je u Gornju Zetu despotov vojvoda Altoman sa 7.000 pješaka i konjanika.

Crnojevići, gospodari znatnog dijela Gornje Zete/Crne Gore, našli su za shodno da mu se pridruže, zanemarujući svoje obaveze prema Mlečanima. Altomanovi odredi su priješli preko crnojevićke teritorije i bez teškoća zauzeli Lušticu, Bogdašiće i Lješeviće, povrativši i sve solane koje su pripadale Balšićima. Altomanovu vlast priznali su i Grbljani, kao i seljaci Svetomiholjske metohije, iz osvete prema omraženim kotorskim vlastelinima.

Poslije postignutog uspjeha na toj strani, Altoman se s glavninom svojih snaga uputio na Bar, gdje je stigao početkom jula 1448. godine. Našavši se ukliještena između dva, u tom trenutku jaka protivnika, Venecija je pokušala da nađe izlaz u pregovorima, spremna i na odgovarajuće ustupke. I, kad je izgledalo da će morati da pristane na koncesije, da bi zadržala preostali dio svojih posjeda, Republici se osmijehnula sreća. Iz nepoznatih razloga u Altomanovom vojnom taboru izbio je razdor. Na strani Venecije našli su se Crnojevići, a i niz drugih pojedinačnih vojnih grupacija iz šire barske regije, među kojima su se isticali Mrkojevići. Isprobana mletačka politika primamljivanja stanovništva ratne zone i ovom prilikom je dala rezultate. Neslogu u Altomanovim vojnim redovima iskoristio je mletački vojvoda u Baru Danilo Đurić, iznenadnim udarom u jezgro neprijateljskih snaga, oslabljenih izdajom, čije su mu grupacije pristupile u znatnom broju. Ostatak Altomanovih vojnih snaga natjeran je na povlačenje uz osjetne gubitke.

Pobjeda nad despotovim trupama pod Barom, donijela je veliku olakšicu Veneciji. Skadarski providur Venijer dobio je poslije tog događaja nove instrukcije. Bilo mu je naređeno da pokuša da sondira teren za pregovore o miru s despotom Brankovićem, na bazi stratus quo-a. Venecija je na tom zahtjevu mogla insistirati utoliko lakše jer joj je Đerđ Kastriot nudio ruku pomirenja, na što su ga primorali Turci, koji su mu već bili oteli Svetigrad i opsjeli Kroju.

Ali, i despotovi zetski planovi ubrzo dobijaju na značaju. Branković ih je vezivao za novu ugarsku ofanzivu protiv Porte. Za Veneciju je to značilo da se valja ponovo poslužiti diplomatskim sredstvima, kojima bi bila amortizovana despotova oružana inicijativa. Vodeći ljudi u Skadru, providur Venijer i knez Paolo Loredan, bili su spremni da povedu pregovore o miru, u nadi da u tom pogledu imaju određene izglede. Tim prije, jer su prethodno uspjeli da potpišu mirovni ugovor sa Đerđom Kastriotom. Uz povoljne kompenzacije (godišnju proviziju od 1.400 dukata i značajne poklone) Kastriot je prišao Veneciji i nominalno priznao njenu vrhovnu vlast. Između ostalog, trebalo je da učestvuje u Hunjadijevoj hrišćanskoj koaliciji protiv Turske. Ova obaveza je, međutim, otpala, jer, prije nego je stigao da joj se pridruži, Hunjadijeva vojska je pretrpjela poraz u sukobu s Turcima na Kosovu (17 – 19. X 1448).

Slomom ofanzive Janoša Hunjadija, pali su u vodu i svi despotovi planovi o uspostavljanju ponovne vlasti u Zetskom primorju, iako ih se on nije odrekao. Štaviše, uputio je nove trupe za obračun s Mlečanima.

Dosta nesigurne vijesti o novom despotovom pohodu na Zetu, zabilježio je Stefan Manjo. Iz onoga što je zapisao, okvirno se može zaključiti da je šire područje kotorske okoline bilo poprište oružanih borbi između zaraćenih strana. U velikim nevoljama se tada našlo tamošnje stanovništvo, izloženo šikaniranju i uništavanju materijalnih dobara. U borbama protiv Mlečana istakli su se Crnojevići, ali nije jasno jesu li ratovali samostalno, ili u saradnji s despotovim jedinicama.

Do kakvih je sve obrta dolazilo u ratnoj zoni, teško je govoriti. Zapisano je da su tek 1450. godine bili stvoreni uslovi za vođenje pregovora, ali bez postignutih rezultata. Zna se jedino da su despotovi izaslanici u dijalogu s mletačkom stranom isticali svoja prava, ne samo na Budvu, Bar i Drivast, već i na druge posjede, kojih je prije dvije godine (1448) bio spreman da se odrekne. Do sporazuma, međutim, nije došlo, pa je Venecija i dalje zadržala posjede u Zetskom primorju.

Stanje za Republiku je, u izvjesnom smislu, bilo povoljnije i zato što su se albanski velikaši Kastriot i Đorđije Arijanit našli žestoko pritiješnjeni Turcima. Da bi izbjegli najgore, obratili su se za pomoć Veneciji u aprilu 1449. godine. U pregovorima s Republikom albanski prvak Đerđ Kastriot, koji je nešto ranije priznao sultanov suverenitet i upravljao svojim oblastima pod imenom Skender-beg, bio je spreman da Sinjoriji isplaćuje tribut od 6.000 dukata koje je, u znak vazalne pokornosti, dotle slao sultanu. Kad je Venecija njegovu ponudu odbila iz predostrožnosti da ne izazove protiv sebe Portu, Kastriot, odnosno Skender-beg, se obratio za pomoć napuljskom kralju Alfonsu Aragonskom. Nakon što je došlo do sporazuma, Skender-beg je ovom ustupio Kroju, za čijeg je vice-kralja imenovan povjerenik napuljskog dinasta. Veneciji, doduše, to nije išlo u prilog, ali je, ipak, procijenila da je bolje da ostane po strani od uplitanja u albanske događaje, u kojima je superiornost Porte postajala sve očevidnijom.

Neutralno držanje, u odnosu na zbivanja u Albaniji, donekle je olakšalo položaj Veneciji. To što nije htjela da pruži pomoć Kastriotu i Arijanitu da bi se uspješnije oduprli Turcima, ovi su joj uzvratili otimanjem njenih teritorija u svojem gravitacionom području, nakon što su ponovo priznali sultanovu vrhovnu vlast.

Objektivno, i poslije uspostavljanja mira sa susjedima u Albaniji i Zetskom primorju, pozicija mletačke vlasti nije bila stabilna. U najtežem stanju nalazio se Skadar, koji je teško stradao u požaru 19. XI 1448. godine, u kojemu je, između ostalog, izgubilo živote preko 500 ljudi. Činjeni su tada napori da se stvore materijalni izvori za obnovu grada i života u njemu, ali je to išlo sporo i teško. Uz to, vojna bezbjednost stalno je labavila, jer su strani najamnici napuštali stacionirane jedinice u tom gradu – i ne samo u njemu – usljed naredovnih isplata i drugih nepogodnosti. Prorijeđene vojne posade dijelom su popunjavane domaćim ljudima, ali bezbjednost mletačkih posjeda time nije osiguravana.

Teškoće mletačke vlasti u Drivastu, bile su drukčije prirode. Tamošnje stanovništvo ispoljavalo je opšte nezadovoljstvo prema mletačkim gospoda-

rima. U tome se ležali uzroci pripremane pobune koja je izbjegnuta otkrivanjem glavnih vođa nad kojima su izvršene sankcije. Da nevolja bude veća, grad je zahvatila neka teška zaraza, koja je mjesecima kosila stanovništvo izolovano u karantinu.

Ni u regiji između Bara i Kotora situacija nije bila mnogo bolja. U samom Baru položaj stanovništva bio je posebno težak. Po završetku rata s despotovim vojvodom Altomanom, gradsko stanovništvo je bilo pritisnuto novim poreskim opterećenjima i drugim nametima. To je izazvalo sukobe između gradske samouprave i Đakoma Dolfina, gradskog podeste, što je dovelo i do parničenja i spoljnjeg arbitriranja. Materijalna opterećenja grad je utoliko teže podnosio, jer je izgubio okolinu, za koju su se otimali Skadrani i Kotorani. Zahtjevi gradskih vlasti da se povrate teritorije distrikta, koje su gradu pripadale, nijesu urodili plodom.

Na području između Paštrovića i Kotora, mletačka vlast se suočila s problemima druge vrste. U tom dijelu stalno su izbijale bune i oružani incidenti, posebno u Grblju, a i drugim djelovima kotorskog distrikta. Te pokrete nezadovoljnika stalno su podsticali susjedni Crnojevići. Na području šire kotorske okoline vladala je konstantna nesigurnost. To je stvaralo pogodnost za razne oblike krijumčarenja, diverzije i druge delikte. Kotorski knez i drugi organi lokalne vlasti pokušavali su da od Sinjorije izdjejstvuju posebna prava i ovlašćenja za zavođenje reda i mira u gradskom distriktu. Iako je verbalno podržavao zahtjeve lokalne uprave, mletački Senat je bio dosta obazriv u pogledu davanja satisfakcije političkim činiocima u gradu, iz bojazni da svaka nasilna mjera ne izazove teže komplikacije. Na lokalne razmirice, u tom području, Venecija je gledala iz ugla širih interesa i prilagođavanja novom potencijalnom protivniku – Turcima, koji su se u ofanzivnom hodu nezadrživo pomaljali na njenim zetsko-albanskim granicama.

Kalkulantski odnos Venecije da se stara o svojim posjedima u Zetskom primorju i Albaniji samo do nivoa koji joj je, uz minimalne finansijske izdatke, obezbjeđivao vrhovnu vlast u tim krajevima, posredno su stimulisali otpor stanovništva kotorskog distrikta, posebno Grblja i skupine sela Svetomiholjske metohije. Cijelo to područje, već nekolike godine ponašalo se samovoljno, suprotstavljajući se organima kotorskih samoupravnih vlasti.

Nemoćna da sama uspostavi red i dovede kotorsku okolinu u stanje poslušnosti, Venecija je ponovo povela pregovore o saradnji sa Stefanom Crnojevićem. Vidjeći u ponudama za savezništvo sa Sinjorijom dobru šansu za sebe, svoje rođake i narod u cjelini, Stefan se odazvao pozivu na saradnju. Sa svoje strane, on je tražio obnavljanje povlastica iz ranijih ugovora i dodatno da se njemu dodijeli titula vojvode Gornje Zete i isplaćuje godišnja provizija na kotorskoj blagajni u iznosu od 500 dukata. Za uzvrat je obećavao da će dva mjeseca godišnje, s raspoloživim vojnim snagama o domaćem trošku, ratovati za Veneciju. Nakon obostrano utvrđenih obaveza, dužd je, 17. VII 1451. godine, izdao dokument o postignutom sporazumu. Čekalo se još da ga ratifikuje i Stefan Crnojević, da bi mogao da stupi na snagu.

Čelnik svoje zemlje, Crnojević, nije to odmah učinio, suočivši se s nekim unutrašnjim razmiricama. Postojao je i jedan dodatni razlog. Stefan je, naime, imao otovoreni spor s gradskom upravom Budve u dijelu njegovih

posjeda koji su se neposredno graničili s gradskim distriktom. Odnosi s Budvom bili su toliko zaoštreni da je dolazilo i do čestih oružanih sukoba. Neki podaci govore da je budvanski podesta plijenio dubrovačke brodove, koji su prenosili Crnojevićevu robu kupljenu u njihovom gradu. Pošto je imala osobiti interes da se sa Stefanom izmiri, Sinjorija je naredila budvanskom starješini vojne posade da vrati zaplijenjenu robu.

Pošto je sredio odnose u svojoj zemlji i poravnao račune s Budvom, uglavnom u svoju korist, Stefan Crnojević je, početkom decembra 1451. godine posredstvom kotorskog izaslanika Nikole Bolice, donekle inovirao uslove saradnje. Uz ranije zahtjeve, s kojima se Sinjorija saglasila, on je još tražio da ga Venecija prizna za jedinog gospodara u Gornjoj Zeti/Crnoj Gori, sa čim se ona saglasila.

Dok su pregovori između Stefana Crnojevića i Sinjorije držani u tajnosti i bili još u toku, Grbljani i Paštrovići su o njima saznali; sastali se njihovi predstavnici i odlučili, ponadavši se u pomoć despotove vojske, da se odupru vojnoj intervenciji koju je protiv njih, saglasno s Venecijom pripremao čelnik porodice Crnojević. Međutim, u tome nijesu bili ni istrajni ni kompaktni. U međuvremenu, dok su kovali plan o odupiranju Veneciji, Stefan Crnojević je, početkom februara 1452. godine, stigao u Kotor i položio zakletvu vjernosti Veneciji. Odmah nakon toga pristupio je ispunjenju dijela preuzetih obaveza prema Republici. Diplomatskim metodama uspio je da privoli Lušticu, Lješeviće i Bogdašiće da se vrate u podanički odnos prema Kotoru, bez posljedica za prethodno ispoljenu neposlušnost. U istom pravcu Stefan je pokušao da djeluje i među Grbljanima i Paštrovićima, ali nije odmah naišao na odziv. Crnojević stoga mijenja taktiku. Što oružjem, što lukavstvom i obećanjima, uspio je da pocijepa grbaljske pobunjenike i privede ih u podanički odnos prema Veneciji. Najuporniji dio pobunjenika bio je razbijen i nad njima je izvršena odmazda. Vidjeći nepovoljan ishod pobune u Grblju, a kako pomoć od despota Brankovića nije stizala, Paštrovići su se bez otpora pokorili, što je znatno olakšalo njihov položaj prilikom vraćanja u podanički odnos prema mletačkoj vlasti.

Tek nakon što je u kotorskom distriktu i dijelu budvanskog kraja bio uspostavljen mir, pod vođstvom vojvode Altomana, pojavile su se despotove trupe na granicama Donje Zete. Gnjevne na Crnojevićevo paktiranje s Venecijom, jake despotove snage napale su susjedne krajeve Stefanove zemlje, ostavljajući iza sebe zgarišta i pustoš. Konačno, dvije vojske su se sudarile negdje na prilazima Donjoj Zeti. Altomanove trupe pretrpjele su poraz, ali su osvojile tvrđavu Žabljak na Skadarskom jezeru, dok je Stefan uspio da sačuva grad Soko u Lješanskoj nahiji.

Poraz koji je Stefan Crnojević nanio despotovim trupama nije, međutim, značio i kraj sukoba s njim. U Veneciji se, juna 1452. godine, saznalo da je despot Branković spremio novi pohod na Zetsko primorje. Pošto je u njegovoj vojsci bilo turskih četa, Mletačka Republika je protestovala kod Mehmeda II (1451 – 1481), koji je, odmah po stupanju na vlas, potvrdio mirovni ugovor koji je ranije Turska s njom sklopila. Protesti Sinjorije ostali su bez uspjeha. Despotova nova vojna ekspedicija protiv Zete bila je znatno ojačana turskim odredima. Vjerovatno je preuveličana tvrdnja da je u ovom pohodu učestvovalo 25.000 vojnika s despotovim šurakom Tomom Kantaku-

zenom na čelu. U svakom slučaju radilo se o znatno nadmoćnijim vojnim snagama od onih s kojima je raspolagao Stefan Crnojević. Despotove trupe su, sudarivši se 14. IX 1452. godine s Crnojevićevom vojskom, bile do nogu potučene. Glavnokomandujući Kantakuzen jedva je spasio glavu. Za uspjeh koji je postigao u ovoj bici, Venecija je Stefana Crnojevića bogato nagradila.

Jedan od glavnih razloga zbog kojih je Stefan Crnojević stao uz Veneciju i pomogao joj da uspostavi vlast u primorju bio je njeno obećanje da će mu izbaviti sina Ivana, koji je skoro deset godina bio talac na dvoru Stjepana Vukčića Kosače. To svoje obećanje Republika je, napokon, ispunila. Nagodila se se s Kosačom, koji je Ivana, početkom oktobra 1452. godine, uputio u Veneciju. Nakon što ga je prihvatila, Sinjorija ga je, uz bogate darove, uputila ocu u Gornju Zetu/Crnu Goru.

Ogorčen zbog dva poraza koje je Stefan Crnojević nanio njegovoj vojsci, Đurađ Branković je poslao nove trupe na Zetu pod komandom medunskog kastelana, vojvode Miloša. Uz pomoć u oružju i drugom materijalu koji mu je poslala Republika, Stefan je, po svoj prilici, u jesen 1453. gdoine, porazio i ovu despotovu vojsku. Tom prilikom on je ušao u Podgoricu, a pod njegovu vlast su došla i sva okolna brdska plemena (opštine). Smatra se da je ovom prilikom Stefan oslobodio i Žabljak, koji mu je ranije bio oteo despotov vojvoda Altoman.

Odstupivši pred Stefanovom vojnom ofanzivom, vojvoda Miloš je još jedino, neko vrijeme, zadržao utvrđeni Medun. Ali, to vojno-strategijsko mjesto ostalo je oaza u pozadini dospotovih zemalja, koje su već bili zaposjeli Turci. Nešto duže se branilo Novo Brdo, koje su Turci osvojili 1. VI 1455. godine. U njihovim rukama su se, tada, našle sve zemlje Brankovića, u kojima su još odavno imali svoja važna uporišta. Pri takvom stanju stvari, vojvoda Miloš nije imao drugog izbora do da, negdje početkom 1456. godine, preda Medun Turcima. Prema tom, ugovoru s Mehmedom II, Đurađu Brankoviću je od cijele njegove zemlje još preostala prijestonica Smederevo, u kojoj ga je zatekla i smrt 1456. godine. Tri godine kasnije (1459) Despotovina Srbija je definitivno pala pod tursku vlast.

Poslije uspostavljene vlasti u Grblju i selima Svetomiholjske metohije, Mlečani su pooštrili političke i fiskalne mjere nad tamošnjim stanovništvom, mimo ranijih obećanja da će biti pošteđeno. Seoski živalj je najteže pogodilo to što je Republika naredila da se poruše i onesposobe za korišćenje sve solane na području Grblja i Budve. Odluka o kojoj je riječ, izazvala je nove nemire među stanovništvom. Otpor do kojega je došlo, međutim, lako je skršen. Direktivi mletačkog Senata o rušenju solana, nije mogao da se suprotstavi ni Stefan Crnojević, kojega je ta mjera i lično pogađala. Venecija je jedino pristala da mu svake godine nadoknađuje prihode s njegovih solana koje je posjedovao u Grbaljskom polju. Pošto nije mnogo vjerovao u ispunjenje obaveza Republike prema njemu, Stefan je tražio da se solane zvanično premjere i fiksira teren na kojemu su ležale, što mu je bilo udovoljeno.

Rušenje solana ubrzo se negativno odrazilo na efekte kotorske privrede. Zbog toga su lokalne vlasti, u više mahova, tražile da se pristupi njihovom obnavljanju. Izgleda da se u tome uspjelo tek 1482. godine, kad je i zapisnik o premjeravanju crnojevićkih solana bio uvršten u međunarodne konvencije Mletačke Republike.

Novi turski sultan Mehmed II El Fatih (Osvajač), već u početku svoje vladavine ispoljio je ambicije proširenja vlasti na cijelom Balkanu, koja bi mu poslužila kao baza za dalja osvajanja u srednjoj Evropi. Prvi njegov veliki uspjeh, koji je postigao, bio je osvajanje Carigrada 1453. godine. Padom Konstantinovog grada, bilo je srušeno posljednje uporište nekada moćne vizantijske imperije, koja je za svagda bila uklonjena s aktivne istorijske pozornice.

Neposredno iza tog događaja, Mehmed II se počeo pripremati za svoju veliku balkansku ofanzivu. U njegovim neskrivenim osvajačkim planovima, cijela zapadna Evropa nazrijevala je veliku opasnost. Zato su užurbano vršene pripreme za pokretanje novog krstaškog rata protiv Osmanlija. Papa Nikola V (1447 – 1455) je poslao u evropske prijestonice čuvenog vjerskog propovjednika Ivana Kapistrana da podstakne stvaranje hrišćanskog saveza protiv Turaka. U tom cilju Papa je najprije uspio da izmiri zaraćene italijanske države. Njegovom zaslugom, potpisan je među njima mir u Lodiju 1454. godine.

Kao vođ i organizator novog krstaškog pohoda protiv Turaka, vrhovni vojni zapovjednik Ugarske, vojvoda Janoš Hunjadi, pozvao je u savez i Mletačku Republiku. Ova se izgovarala da bi to za nju bilo pogubno, jer su svi njeni posjedi na Balkanu i Levantu opkoljeni Turcima.

Kako je Mehmedu II bila potrebna zapadnoevropska manufakturna roba u vezi s velikim ratnim planovima na sjeveru, on je s Venecijom, kao glavnom pomorskom zemljom, sklopio mir sredinom aprila 1454. godine. Potpisivanje tog mira, doduše, Veneciji nije garantovalo i prestajanje oružanih sukoba sa lokalnim turskim komandantima u Albaniji. Na moguće sukobe u tom kraju se moralo računati, ali je, s druge strane, područje između Bojane i Boke Kotorske bilo potpuno pacificirano i život tamošnjeg stanovništva mogao je mirno proticati. Mir s Turskom posredno je uticao na približavanje Venecije njegovom haračaru Stjepanu Vukčiću Kosači.

S proljeća 1455. godine u Zetsko primorje i u Albaniju bio je upućen specijalni mletački providur Zuan Bolandi da djeluje u duhu odredaba mirovnog ugovora između sultana i Venecije.

Stvaranje nove povoljne političke klime na granicama njegove zemlje, budno je pratio i gospodar Crne Gore/Zete Stefan Crnojević. Pozitivne vjetrove on nastoji da iskoristi tako što će pobrkati osvajačke planove Stjepana Vukčića Kosače prema svojoj zemlji. Takvim planovima je Kosača, međutim, bio istinski zaokupljen, nakon što je Đurađ Branković, 1453. godine, sasvim napuštio krajeve koje je držao u Gornjoj Zeti. Bosanski vojvoda je vodio oružanu borbu protiv Crnojevića, ali, izgleda, bez rezultata.

Neprijateljstvo prema Kosači, a i moguća opasnost od nadiranja Turaka sa jugoistoka, naveli su Stefana Crnojevića da se što čvršće veže za Veneciju, kako bi olakšao poziciju svoje zemlje, obezbjeđenjem mira i nezavisnosti. Dalekovido je procijenio da je nastupio trenutak da se, formalnim priznanjem mletačkog vrhovnog suvereniteta, može mnogo dobiti.

Ponuda o vazalitetu upućena je providuru Bolandu. O pruženoj Crnojevićevoj ruci, u naznačenom pravcu, Bolando se konsultovao s mletačkim knezovima u Skadru i Kotoru i o pozitivnom njihovom dogovoru, u smislu prihvatanja navedene inicijative, izvijestio Sinjoriju. Kad je vlada u Mlecima

i sama ocijenila da od uspostavljanja vrhovne vlasti nad Gornjom Zetom, u datom trenutku, može imati koristi, dala je Bolandu instrukcije da taj čin sprovede u djelo.

Pošto su obavljene prethodne pripreme, 6. IX 1455. godine, došlo je do potpisivanja ugovora s Venecijom u Vranjini, kojom prilikom su glavari 51 crnogorske opštine (»plemena«) u prisustvu Zuana Bolanda izjavili da dobrovoljno priznaju vrhovnu vlast Republike, koju će, u njeno ime, vršiti njen vojvoda i kapetan Stefan Crnojević.

To potvrđuje da je faktička vlast u Crnoj Gori ostala u rukama već politički iskusnog čelnika crnogorskog naroda.

Valja, međutim, posebno naglasiti, da je od pukog formalnog čina priznanja mletačkog vrhovnog suvereniteta, Stefanova zemlja imala velike koristi. Osim što se Crna Gora našla na izvanjstrategijskom pravcu osvajačkih pohoda Mehmeda II, posredstvom Venecije se pretenzija na ovu zemlju odrekao i nosilac titule hercega (1448) Stjepan Vukčić Kosača. Sinjorija ga je vezala za sebe time što ga je, 11. X 1455. godine, uvela u red svojih plemića.

U sizerenskoj vlasti nad zemljom Stefana Crnojevića i Venecija je imala svoju čistu računicu. Bilo joj je posebno važno da uspostavi stabilan mir sa gospodarom pozađa Zetskog primorja, u kojemu je ona imala stvarnu vlast.

Sličnu političku nagodbu Venecija je postigla i sa Đorđijem Arijanitom, albanskim gospodarom na prostoru između Drača i Skadra. On je, takođe, priznao vrhovnu vlast Republike, koja mu je dodijelila vojvodsku čast i platu od 300 dukata godišnje. Nastupilo je, tako, razdoblje najstabilnijeg mira za mletačku vlast na Zetskom primorju i u Albaniji.

DRUŠTVENO-EKONOMSKI I PRIVREDNI ODNOSI U ZETI TOKOM BORBE ZA PREVLAST IZMEĐU VENECIJE I DESPOTOVINE SRBIJE

Usljed stalnih ratnih prilika koje su pogađale Zetsko primorje tokom posljednje tri decenije prve polovine XV vijeka, privređivanje u tom području bilo je poremećeno, otežano, naročito u krajevima u kojima je ratarska proizvodnja igrala glavnu ulogu. Nešto povoljnije stanje bilo je u planinskom zaleđu, gdje je stočarstvo imalo prioritet. Povratnici iz ratnih akcija na svoja ognjišta u brdsko-planinskom području, koje je predstavljalo ratnu zonu, brzo su se oporavljali i prilagođavali uslovima ponovnog mira.

Stanovništvo u Zetskom primorju se nije moglo prehraniti sopstvenom poljoprivrednom proizvodnjom, naročito ne žitaricama, jer su i u mirnim vremenima prinosi od agrara pokrivali samo dio sopstvenih potreba. Žito se, dakle, moralo uvoziti i za vrijeme rodnih godina u mirnodopskom periodu. Prinosi od ulja bili su nešto zapaženiji tamo gdje je maslinarstvo bilo razvijeno i ukoliko je bilo pošteđeno od paljevina. Proizvodnja ulja bila je najrazvijenija u gravitacionom području Bara. Uslovi za vinogradarstvo bili su relativno povoljni, ali, je gajenje ove kulture ostalo, uglavnom, privilegija povlašćenog sloja vlastele i bogatih građana – kupaca nekretnina, koji su

sprječavali podizanje vinograda izvanj njihovog atara. Feudalni vlasnici imanja vršili su pritisak na slobodne seljake i kmetove-podložnike da se usmjere na proizvodnju žitarica u kojima se oskudijevalo.

Posebno treba ukazati na činjenicu da su gradovi snažno uticali na privredni razvoj stanovništva u svojoj okolini. Kontinentalno zaleđe je u tom pogledu uživalo znatno veće slobode i opredjeljivalo je za privređivanje, koje su nametali prirodni uslovi života, u prvom redu za stočarstvo. Stočni proizvodni viškovi iznošeni su na obližnje gradske pazare i prodavani, a u naknadu za njih nabavljana zanatska i druga roba kojom je određeno tržište raspolagalo.

Zemljišni posjedi bili su, u osnovi, koncentrisani u rukama vladajuće feudalne klase. Vrhovni gospodari zemlje bili su Balšići, zatim despoti (Lazarević i Branković), dijelom Crnojevići i Kosače (Sandalj i Stjepan Vukčić), a na mletačkom prostoru gradske opštine. Svi ti feudalni gospodari, u svoje vrijeme su, u svojstvu sizerena, dijelili zemlju svojim vazalima, vlasteli, pronijarima, crkvama i manastirima, bogatim građanima i drugima, koji su se domogli zemljišnih posjeda.

Borba za zemlju vođena je na razne načine, sticanjem zemljišnih privilegija (beneficija), parničenjem, otimačinom. Određenu ulogu u tome moglo je da igra i stanje naslijeđeno iz prošlosti u kombinaciji sa novom situacijom i novim odnosima. Oblici te borbe bili su drukčiji u kotorskom, od one u distriktima ostalih zetskih gradova, a unutar njih dolazile su do izraza određene specifičnosti.

O zemljišnim odnosima u kontinentalnom pozađu, zapravo u Crnoj Gori/Gornjoj Zeti, srijećemo se s prvim podacima na kraju XV vijeka. Za vrijeme koje je prethodilo tim vijestima može se pretpostaviti da je, u tom pogledu, postojala jedna relevantna konstantna tradicija, zapravo da na tom području nije bilo neke upadljive imovinske diferencijacije i velikih razlika u obimu zemljišnih imanja. O zemljišnim odnosima u tom dijelu države govore ponešto i povelje Crnojevića za prostor kojim su oni gospodarili, a u djelovima zemlje koje su neposredno držali Turci, podatke pružaju turski katastarski (dažbinski) popisi – defteri.

Opšti porez na seljačka imanja po ognjištu bio je različit u raznim sredinama i pod raznim gospodarima. Poreska davanja u predmletačko vrijeme su slabije poznata. U krajevima koji su bili pod njihovom vlašću, Mlečani su pokušavali da ujednače poreske terete. Ta nastojanja iskazuju se u dažbinama po ognjištu koje su iznosile dukat, modij žita, obrok od četiri dinara i desetak od prosa (za koji se kasnije vraća stari naziv soće). Od toga sistema je bilo i odstupanja, a nerijetko je dolazilo i do zloupotreba. Crkven i manastirska imanja, su, po pravilu, bila oslobađana regalija, pa se broj seljačkih domaćinstava na takvim posjedima često uvećavao. U mletačko doba vlast im je doskočila time što su pomenute poreske obaveze bile proširene i na manastirska i crkvena imanja, mada je u tom pogledu moglo biti odstupanja. Na stoku, pčele i pokretna dobra utvrđivani su drugi oblici oporezivanja. Dio zemljišta bio je neposredno vlasništvo mletačke opštine, koji je ona dodjeljivala na korišćenje zaslužnim ljudima i grupama. Taj fundus je dijelom naslijeđen iz prošlosti (porodična baština Balšića), a dijelom je uvećavan prisvajanjem zemlje bjegunaca i odmetnika koji nijesu

smjeli sačekati Mlečane kao nove gospodare. I pored toga što je mletačka vlast napuštenu zemlju, i onu iz opštinskih fundusa davala u zakup pod povoljnim uslovima, često za nju nije bilo dovoljno interesovanja, naročito za onu s napuštenih posjeda na većoj udaljenosti, što je umanjivalo zemljišne prinose. S napuštenim imanjima u seoskim atarima to se rjeđe događalo. Obično te parcele su zakupljivali najbliži susjedi, plaćajući sa njih desetak od ubranih prihoda. Osim mletačke opštine, zemlju su mogli posjedovati i pojedini gradski samoupravni organi.

Osim ovih osnovnih karakteristika bilo je i raznih osobenih situacija u pogledu raspolaganja i korišćenja obradivih površina u Zetskom primorju. Pojedini gradovi (Kotor i Bar) imali su i neke posjede sa specijalnim statusom. U vezi korišćenja prihoda s takvih posjeda dolazilo je često do sporova između vlastele i pučana. Tipični primjeri su sukobi oko dva barska sela u gradskom vlasništvu – Celestina i Sušice (Šuštica). Oko prava na prihode od baština tih sela žestoko su se parničili građani i pučani, da bi se na kraju spor, iako ne trajno, riješio kompromisom. Na svoj način, taj spor je repriziran na slučaju Grbaljske župe koja je pripadala Kotoru. Globalno je spor riješen da se pravo na parcele (»žrijebovi«) kojih je bilo 45, podijeli među građanima i pučanima. Ali kako su često pojedine parcele ostajale bez vlasnika usljed njegove smrti ili nekog drugog uzroka, svaka takva parcela ponovo bi dovodila do spora. Motivi za sporove mogli su imati i razne druge uzroke. U cijeloj toj stvari, deblji kraj su izvlačili seljaci koji su bili u kmetovskom odnosu prema zemlji. Gospodari su se mogli mijenjati, a oni su ostajali. Novi vlasnik je, po pravilu, iznuđivao nove namete, zbog čega su u Grblju i izbijale česte seljačke bune.

Od kraja XIV vijeka kotorska Opština je nastojala da vlastelinstvo Svetomiholjske episkopije, na čijem prostoru se nalazilo pet sela, dovede u isti odnos prema gradu kao i Grbaljsku župu. Opština je to i sprovela prilikom prvog zauzimanja manastirskog posjeda pred kraj XIV vijeka. Manastirsko zemljište bilo je podijeljeno. Polovina parcela pripala je građanima, a polovina pučanima. Ta zemljišna preraspodjela bila je, međutim, suspendovana, kad je ponovo Svetomiholjskom metohijom zavladao Balša III. Ponovnim dospijevanjem posjeda Prevlačke episkopije pod mletačku vlast 1420. godine, kotorska Opština je reaktivirala svoj zahtjev o vraćanju metohije u gradski posjed na temelju ranije podjele. Mletačka vlast je to načelno prihvatila, ali nije dozvolila da se sprovede u djelo zbog zamršenih pravno-svojinskih odnosa, koji su proizlazili iz života. Dugotrajni sporovi oko uspostavljanja vlasništva na vlastelinstvo Svetomiholjske metohije, okončani su, uglavnom, krajem tridesetih godina XV vijeka, tako što su seljaci-kmetovi, zatečeni na parcelama, postali i njihovi vlasnici. Samoj crkvi ostalo je veoma malo zemlje.

Svoje vlastelinstvo uspio je da zadrži neokrnjeno do kraja XV vijeka samo manastir Sv. Nikola Vranjinski. Pravo na postojeći posjed priznali su mu i Turci, kad su zagospodarili skadarskim basenom. Ostali manastiri u priobalnom području i na ostrvima Skadarskog jezera, ubrzo su potpuno opustjeli, kao Prečista Krajinska, Starčevo, Moračnik, Beška i drugi. Manastir Kom je, takođe, uspio da zadrži svoje nekretnine, koje su kasnije pridodate crnojevićkom manastiru Sv. Bogorodica na Cetinju.

Zbog često vođenih ratova, čijim su pustošenjima bili izloženi i postali primamljiv plijen uzurpacije i otimačine, ni katolički manastirski posjedi nijesu bili u boljem položaju. Stara katolička opatija Sv. Đorđije Peraški, čiji posjedi su se nalazili u Perastu, Đurićima, Strpu, Lipcima, Većebrdu i Lepetanima, bila je zahvaćena rasulom. Mnogi raniji seljaci-kmetovi, tokom XV vijeka, proglašavali su se vlasnicima parcela koje su obrađivali. Prokuratori i drugi tutori koji su preuzimali upravu nad crkvenim imanjima, dizali su ruke pred raznim uzurpatorima, za koje se često nije znalo ni ko su, ni koliko ih ima. Na kraju XV vijeka Papa je preostatak zemlje ove opatije predao u komendu kotorskom episkopu.

Nekad dobro organizovani i štićeni posjedi episkopijâ Barske arhiepiskopije (Budve, Ulcinja, Skadra, Svača, Drivasta, Baleča, Sarda, Šatija, Danja i Lješa) u XV vijeku takođe prolaze kroz stanje rasula i postaju, dobrim dijelom, plijenom novih samozvanih posjednika. Episkopi većine pobrojenih crkvenih središta, jedva su uspijevali da sačuvaju dio nekada prostranih manastirskih i crkvenih imanja.

Od katoličkih vlastelinstava koja su posebno stradala, valja pomenuti opatiju Sv. Aleksandra u Miriditima, Sv. Ivana od Štoja, Sv. Nikole na ušću Bojane i druge. Jedino je Ratačka opatija uspjela da sačuva cjelokupnost svojih posjeda, zahvaljujući Đorđiji Pelinoviću, energičnom opatu, koji se parničio s Crnojevićima i Paštrovićima, da na kraju pravda bude na njegovoj strani. Za razliku od Ratca, opatija Sv. Srđ i Vakh takođe je ostala bez većeg dijela svojih posjeda.

Jedan od činilaca u vlasničkim pravima nad zemljom u Zetskom primorju bili su i pronijari, u početku samo kao uživaoci dobijene zemlje za vojne usluge. Ova institucija vremenom postaje sve nepopularnija. Ne uspijeva da se širi, sem nominalno, u pojedinačnim slučajevima, ali zato pronijari koji su bili stekli taj satus žilavo brane svoje posjede. Tokom vremena, oni postaju tipični vlasteličići, bespoštedni eksploatatori kmetova, kojima uvećavaju feudalna davanja. S druge strane, sve se lošije odazivaju vojnoj obavezi. Iz tih, a i drugih razloga, pojedine opštine se energično odupiru davanju zemlje iz njihovog atara u proniju (Ulcinj na primjer). Mada je bilo pronija rasutih po cijelom Zetskom primorju, izuzev Kotora, sasvim je sigurno da je pronijarski sistem bio najrazvijeniji u skadarskoj oblasti.

O pronijarskom sistemu u Gornjoj Zeti, izvorni podaci su oskudni. Zna se posigurno da je takvih uživalaca bilo u krajevima u kojima je dosezala vlast srpskih despota. Institucija pronije morala je imati svoje začetke i u nekim djelovima područja kojima su gospodarili Crnojevići, ali vijest o njima su nedovoljne da bi im se pridalo neko veće značenje. U podlovćenskom dijelu Gornje Zete teško da je uopšte bilo pronija, jer je struktura zemljišnog vlasništva tu bila specifična. U osnovi svojoj, u brdovitom podlovćenskom prostoru, mogao je postojati samo slobodni seljački posjed. Tim prije, jer priroda tla nije bila podesna za razvoj feudalnih vlastelinstava, odnosno, jer se u obradivoj površini, uz to još posnoj, veoma oskudijevalo.

Sve zemljoposjedničke kategorije feudalnog društva: vrhovni gospodari (vladari), velmože, vlasteličići, opštine, pronijari i drugi koji su se na bilo

koji način domogli zemlje u sopstvenom vlasništvu, živjeli su uglavnom od proizvodnog rada seljaka-kmetova i dijelom slobodnih seljaka. Istina, bilo je i dopunskih izvora prihoda od zanatske proizvodnje, trgovine, pomorstva, carina. Mada u početku sporedni, ti oblici privređivanja, postaju sve značajniji stimulansi robno-novčanih odnosa. Ukoliko je bila slojevitija hijerarhijska struktura feudalnog društva i njena gustina od vrha do dna piramide veća, utoliko je položaj eksploatisane mase proizvođača postojao teži, nepodnošljiviji. Na uvećanje i gomilanje seljačkih obaveza prema feudalnim gospodarima uticali su česti ratovi, unutrašnja borba za prevlast i druge nevolje koje je život nosio sobom.

Kad je riječ o Zetskom primorju, valja konstatovati da su seljaci u većini bili vlasnici svojih parcela, ali različitih po obimu i kvalitetu, a otuda i sa nejednakim poreskim obavezama i drugim dažbinama. Njihova prava da raspolažu zemljom bila su takođe različita, što je sa svoje strane uticalo na njihov različiti društveni status. S obzirom na oskudicu izvornih podataka, teško je određenije odvojiti pojedine kategorije podložnika, posebno u nekim sredinama Zetskog primorja. Ipak, u osnovi je sasvim sigurno da je položaj seljaka-kmetova bio najteži na pronijarskim imanjima. Na posjedima ostalih feudalnih vlasnika njihova društvena pozicija bila je – iako ne kod svih jednako – ali ipak povoljnija.

Izvori pokazuju da je u kotorskom distriktu bilo dvije kategorije seljaka. Ona, koju su činili slobodni seljaci, imala je imanja, s kojim je neograničeno raspolagala. Ako pak takav imalac zemlje nije mogao da se prehrani od prihoda sa svojeg posjeda, obično bi od drugih vlasnika, koji su pravili takve aranžmane, uzimao dio obradive zemlje na korišćenje pod zakup prema pogodbi koja je varirala od polovine do desetine od prihoda. Zastupnik je mogao uzeti zemlju na obradu na određeno ili neodređeno vrijeme. Takav zakup zvao se livel (od riječi libellus = knjižica) i zasnivao se na pisanom ugovoru između davaoca i korisnika zemlje.

Drugu kategoriju u najnižoj socijalnoj klasi činili su vlaštaci ili posadnici. Oni su bili vezani za zemlju koju su obrađivali. U slučaju da imalac svoj posjed proda ili ustupi drugom, zajedno sa zemljom, novi vlasnik je dobijao i seljake koji su na tom imanju radili kao posadnici (vlaštaci). U vrijeme mletačke vlasti ta stroga veza između zemljposjednika i vlaštaka sve je više labavila. Bili su dosta česti slučajevi da ovi drugi bježe sa zemlje, trudeći se da u gradu nađu utočište. Ako vlasnik ne bi uspio da u toku jedne godine vrati odbjeglog vlaštaka, on bi onda sticao zakonsku slobodu i najčešće potom postajao naseljenik-kolon. Naime takav odbjegli posadnik bi načinio pogodbu s drugim vlasnikom, koja mu je obezbjeđivala položaj običnog zakupca.

Veoma dugo trajalo je hrvanje između kotorskih patricija i stanovnika Grbaljske župe, koje su ovi prvi nastojali da pretvore u vlaštake (posadnike). Oblici te borbe iskazivali su se u beskrajnom parničenju za dokazivanje prava jedne, odnosno druge strane. Ponekad su ti sporovi dobijali i znatno žešće reperkusije i oblike. Konflikti su u nekolika maha preobraženi u prave oružane pobune seljaka protiv kotorskog gradskog plemstva. Svaka od njih imala je svoje krvave epiloge. No, ni nakon uspostavljanja mira, sporovi oko zemlje nijesu prevazilaženi. Bili su stalno prisutni, javljajući se u starim i

novim oblicima. U nekolika maha Grbljani su slali svoje deputate i pred najviše vlasti u Veneciji. Konačno, Republika je 1469. godine riješila spor u korist kotorske Opštine, ali takva presuda u tom trenutku nije više imala praktičnog značaja. Kotorsko plemstvo bilo je nemoćno da tada ostvari svoja prava. Zemlja u Grblju postala je vlasništvo onih koji su je obrađivali. S druge strane, Grbalj je u to vrijeme, ustupljen na privremeno upravljanje Ivanu Crnojeviću, koji se držao po strani od miješanja u njihove unutrašnje društveno-ekonomske odnose.

Sa dosta upornosti kotorska vlastela je pokušavala da i seljake sa zemljoposjeda Prevlačke episkopije Sv. Mihailo dovede u poziciju svojih podložnika-posadnika. U jednom trenutku to joj je i pošlo za rukom, krajem XIV vijeka, ali, nakon ponovne uspostave vlasti Balšića nad manastirskim imanjem, seljaci su povratili svoje stare »pravice«, u kojima je njihov kmetovski odnos već uveliko bio prerastao u status slobodnih ljudi, vlasnika parcela, koji su crkvi uglavnom plaćali desetak od prihoda. Uspjeli su tako da pravno očuvaju svoju stečenu poziciju, ali da i preko nje stvore uslove za ekonomsku egzistenciju. Sve više, međutim, postajali su žrtve robno-novčane privrede, koju im je nametao grad. Da bi nekako preživjeli, morali su da se zadužuju kod bogatih građana, dajući im svoja imanja pod hipoteku. Pošto najčešće nijesu bili u stanju da vrate dugove, zemlja bi prelazila u vlasništvo gradskog plemića-bogataša, a seljak dotadašnji vlasnik ostajao bi i dalje na njoj da je obrađuje kao zakupac-naseljenik.

Robno-novačni odnosi koji su se iznjedrili iz feudalnog društveno-ekonomskog sistema, pretvorili su se u njegovog grobara. Žrtva tih novih odnosa postao je najprije slobodni seljački posjed u prigradskim naseljima Zetskog primorja. Afirmacija novih odnosa izazivala je duboke unutrašnje potrese i fluktuaciju stanovništva. Napuštanja imanja, migracije, dolazak novih naseljenika, bili su neminovna pojava.

Refleksije robno-novčanih odnosa mnogo sporije prodiru i slabije se osjećaju u Gornjoj Zeti/Crnoj Gori, gdje se od sredine XV vijeka stvara novo državno jezgro na čelu s novim gospodarima zemlje – Crnojevićima. Istina, i tamo je tradicionalno privređivanje nagrizano i zapljuskivano novim robno-novčanim oblicima, ali ne do to mjere da ugrozi njegovu dominantnu ulogu.

Za razliku od gradova u Gornjoj Zeti koji su imali primarno vojnički karakter (Medun, Podgorica, Žabljak, Soko), gradovi u Zetskom primorju bili su urbane naseobine s relativno velikom koncentracijom gradskog življa, ali i sa paralelno vojnim funkcijama. Među razvijenim gradovima primorja spadali su Kotor i Skadar, dok su u odnosu na njih znatno zaostajali Budva, Bar i Ulcinj. Po razvojnim svojstvima, u ovu grupu se može svrstati i Drivast, izmaknut od morske obale i uvučen među visoke planine. U XV vijeku ovima se pribraja i Herceg Novi, čiji razvoj posebno forsira Stjepan Vukčić Kosača.

Svi ovi gradovi, osim posljednjeg (Herceg Novog) spadali su u stara gradska središta s razvijenim samoupravnim uređenjem, vjerskim ustanovama i drugim odlikama gradskog života. Tom životu je poseban ekonomski pečat davala robno-novčana privreda, utemeljena na zanatstvu, trgovini, pomorstvu i kreditno-trgovačkim poslovima.

O oblicima privrednog razvoja gradova u Zetskom primorju podaci su veoma oskudni, epizodni, nedovoljni za pouzdana uopštavanja. U tom pogledu, uostalom kao i u svakom drugom, izdvajaju se sačuvani pisani tragovi o privrednom životu Kotora. Oni, mada nepotpuni, ipak pokazuju da su zanatstvo i trgovina bili relativno dobro razvijeni. Pri tome se mora imati u vidu da je i u privrednim odnosima ovog grada bilo uspona i padova, što je zavisilo od spleta spoljnjih i unutrašnjih činilaca. Uz uvažavanje tih datosti, ipak postoje neke karakteristike zanatske proizvodnje koje ovoj grani daju osoben pečat. U odnosu na sirovinsku bazu, kotorsko zanatstvo se može klasificirati u dvije grupe. Jednoj pripadaju zanati čija je roba, uz udovoljenje domaćim zahtjevima, bila namijenjena spoljnjem tržištu, a drugoj oni koji su bili okrenuti domaćoj potražnji. U prvu kategoriju spadaju kožarsko-prerađivački zanati (kožari, obućari, krznari, opančari) i zanati metalske struke (zlatari, kovači, proizvođači mačeva, oklopa, štitova). Drugoj skupini pripadali su zanati za preradu drveta (brodograditeljski, drvodjeljski, rezbarski, bačvarski), kamena (zidari, tesari) i zemlje (crijepari, keramičari).

Iako nije moguće utvrditi numeričke pokazatelje o broju zanatlija po pojedinim strukama, globalno je poznato da je u XIV i XV vijeku bilo najviše onih koji su se bavili kožarskim zanatima (oko 200). Po brojnoj snazi, iza njih su dolazili metaloprerađivači (oko 150). Svi ostali zanati okupljali su mnogo manje ljudi u sklopu pojedinih profesija. Doduše, moglo je biti znatnih brojnih oscilacija u pojedinim periodima, što je zavisilo od sirovinske baze, potražnje, odnosno rentabiliteta bavljenja pojedinim zanatskim poslovima. Profesije majstora, po zanatima, nijesu bile strogo specijalističke. Drugim riječima, znači da su se majstori jednih, često miješali u poslove drugih struka. Kad pojedini majstori nijesu uspijevali da rentabilno posluju, mijenjali su zanimanje, koje često nije imalo veze sa strukom. Obuka zanatlija, do sticanja majstorskog zvanja, mogla je trajati dugo, u rasponu od 4 do 12 godina.

Izvori pokazuju da su od svih zanatlijskih struka u Kotoru jedin kožari uspjeli da formiraju svoje udruženje – esnafsku (cehovsku) organizaciju. Na čelu njihove »bratovštine« nalazio se gestald. On je rukovodio odborom koji su sačinjavali njegovi »drugovi« i »sudije«. Organizacija je svoj rad usklađivala s »ispravama« koje su donošene u prisustvu gradskog notara. Prva takva isprava potiče iz 1398. godine, kad su kožari već imali svoj dom van gradskih zidina i zajedničku prostoriju za štavljenje koža. Koliko je poznato, kožari su prvi put zatražili zaštitu svojih zanatskih beneficija 1430. godine. Odredbe koje su štitile prava ceha potvrdio je kotorski knez 1459. godine i istovremeno naredio da se ozvaniče kroz opštinske knjige.

Pripadništvo cehovskoj organizaciji je štitilo, ali i obavezivalo njene članove. Prava su se ispoljavala kroz počasti da član može biti biran na sve funkcije. Uz to, organizacija je bila obavezna da snosi troškove oko sahrane umrlog člana. Najveći izdatak za učlanjenje u organizaciju bila je dosta visoka upisnina. Bilo je i drugih novčanih obaveza prema cehu – kao globljenje za neprisustvovanje skupštini (poslije 1489) i slično.

Kao ogranak kožarske struke u Kotoru, krznari su bili najmalobrojniji.

Među zanatima metalske struke, na prvom mjestu dolazio je zlatarski. Glavnu sirovinsku robu predstavljalo je srebro ponekad u kombinaciji sa zlatom (pozlaćivanje), dok su predmeti od čistog zlata rjeđe izrađivani. Lepeza predmeta proizvedenih u zlatarskim radionicama bila je vrlo široka, od ukrasnih do mnoštva predmeta najrazličitijih oblika i funkcija u domovima, crkvama i drugim objektima. Pošto se radilo o zanatima koji su iziskivali likovne sklonosti, proizvedeni predmeti su često izražavali stvaralački dar svojeg rukotvorca, dosežući nivo pravih umjetnina. Osim domaćih, u Kotoru je bilo i dosta zlatara iz okolnih primorskih gradova ili neke druge sredine. Kotorski zlatari su ostavili trajne tragove o visokim dometima primijenjene umjetnosti u njihovom gradu. Njihovo najveće djelo te vrste je oltarska pala u crkvi Sv. Tripun, na kojoj je radilo nekoliko poznatih majstora (Andrija Izet, Marin Adamov, Johan iz Bazela i drugi).

Rukotvorine kotorskih zlatara bile su veoma tražene i nadaleko poznate. Naručioci su bili vladari, crkve, velikaši i drugi bogati ljudi. Kotorske majstore zlatare rado su primale mnoge razvijene sredine. Bilo ih je u nizu dalmatinskih gradova, pa čak i u Italiji. Zapisan je podatak da je Kotoranin Trifun Palma radio na dvoru ruskog cara Ivana III.

Kovačka zanatska proizvodnja bila je na drugom mjestu po važnosti u Kotoru. Zanatski majstori bili su uglavnom domaći ljudi, a podmladak je najčešće uziman iz bliže ili dalje gradske okoline. I pored toga što su kovački zanati bili dosta brojni i okupljali u svoje redove dosta ljudi, nijesu uspjeli da steknu neku bolju društvenu poziciju. Rijetko je koji od kovačkih majstora raspolagao novčanim sredstvima da nabavlja robu i proizvodi po sopstvenom nahođenju. Kovači su najčešće zavisili od trgovaca i drugih naručilaca koji su im diktirali količinu i kvalitet proizvedenih predmeta. Uz to, njihova djelatnost je ograničavana i raznim lokalnim propisima. Jednom riječju kovačka zanatska produkcija nije bila osobiti činilac u gradskom privređivanju. To ne znači da među kovačima, naročito oružarima i opet posebno mačarima, nije bilo izuzetnih majstora. Rijetki takvi pojedinci mogli su steći ugled i bogatstvo. Najpoznatiji iz reda kovačkih zanata u Kotoru bili su Novak »kovač« znameniti mačar, njegov sin Marko Novaković, Tozoje Đurđević i drugi.

Iako se proizvodilo dosta metalskih roba i po količini i po raznovrsnosti, kotorsko kovačko zanatstvo nije moglo da zadovolji potrebe naručilaca kontinentalnog zetskog zaleđa, pogotovu ne u oružju, koje je bilo mnogo traženo. Crnogorci su stoga oružje nabavljali i na drugim okolnim pazarima. Doduše, dio toga proizvodili su i sami u skromnijoj izradi što se ukrasne strane tiče, ali efikasnog za upotrebu. Pojedini oružari radili su i u svojim sredinama u planinskom pozađu. Najviše ih je, što se unutrašnjosti tiče, bilo u basenu Skadarskog jezera, Zetske i Bjelopavlićke ravnice.

U vrijeme mletačke uprave, osobito od sredine XV vijeka, kovački zanati u Kotoru počinju da opadaju. Gušili su ih propisi i posebno uvožena mletačka roba. Počeli su se zato osipati zanatlije kovačke struke, ili mijenjati zanimanje. Jedan od iseljenih bio je Marko Novaković, koji se 1439. godine pominje u Dubrovniku.

U zetskim primorskim gradovima bili su relativno razvijeni i zanati tekstilno-krojačke struke. Zanatlije iz ove branše pravili su sukno i šivali

robu po narudžbini, pri čemu su vodili računa o potražnji i ukusu naručilaca. Za gradsku okolinu i zaleđe proizvođena je roba u stilu narodne nošnje. Narudžbine te vrste vršili su vangradski naručioci. S druge strane, veoma rano se izoštrio ukus odijevanja gradskog stanovništva. Gradska moda odijevanja bila je okrenuta italijanskom ukusu. Najbogatiji dio građana posvećivao je značajnu pažnju odijevanju. Dobru prođu je imala najskupocjenija odjeća, preko koje su njeni vlasnici željeli da naglase svoj privilegovani društveni položaj.

Osnovna tekstilna sirovina, vuneno sukno, proizvođena je u znatnoj količini i u samim domaćinstvima, naročtio u gradovima. Pojedine domaćice bogatijih ljudi same su tkale i šivale, zadovoljavajući tako dio kućnih potreba. Otuda je ponekad teško razlikovati domaće od radioničkih suknarskih proizvoda.

Od XV vijeka sve više narasta potreba za finim uvezenim suknima koja su proizvođena u italijanskim manufakturnim radionicama, a potom i u Dubrovniku. Mletačka vlast je ulagala napore da zadrži monopol nad tekstilnom proizvodnjom i spriječi osnivanje tkačkih radionica u zetskim primorskim gradovima. U tome je imala uspjeha. Jedino nije bila u stanju da omete plan Stjepana Vukčića Kosače o njegovom osnivanju tkačke manufakturne radionice u Herceg Novom sredinom XV vijeka. Istina bilo je više pokušaja, od strane Kotora i Dubrovnika, da se onemogući rad Kosačinoj tkačnici u Novom. On se, međutim, na to nije mnogo obazirao. Naprotiv, činio je napor da dovede dobre majstore s raznih strana (među njima bilo je Dubrovčana i Kotorana) dajući im razne povlastice kako bi ih trajno zadržao i vezao za svoj grad. Iako je bilo mnogo pritužbi od strane lokalnih mletačkih vlasti koje su tražile sankcije protiv hercega, sama Sinjorija je izbjegavala da se s njim oko toga spori. Svoje neraspoloženje prema njegovoj tkačnici izrazila je time što mu je onemogućila nabavku sirovina sa svojih tržišta, ali je Vukčić, zahvaljujući vezama s Alfonsom Aragonskim, to nadoknađivao nabavkom vune iz Kastilje.

Izvori pominju i neke pokušaje otvaranja tekstilnih radionica u Kotoru. Jedna takva akcija bila je preduzeta 1450. godine. U pitanju je bilo otvaranje radionice za bojenje sukna. Mletačka vlast je našla način da to spriječi. Neki kotorski majstori bojadisari napuštali su stoga svoj grad i odlazili u Dubrovnik i na druge strane. Ni kasnije inicijative preduzete (1454 i 1458) na tom planu nijesu uspjele.

Kamenorezački (tesarski i zidarski) zanati nijesu bili dovoljno privlačni da bi se moglo govoriti o njihovoj masovnosti. Sigurno stoga što su ti zanati iziskivali veliki fizički napor za neadekvatnu zaradu. Nije se moglo smatrati olakšavajućom okolnošću što je kamena, kao sirovine, bilo gotovo svugdje na dohvat ruke. Usljed ratova, pustošenja, rušenja i elementarnih nepogoda (zemljotresa, požara) zetski primorski gradovi su često stradali. Zbog opravki, sanacija, dograđivanja i drugih intrerventnih graditeljskih zahvata, gotovo da je nemoguće utvrditi, identifikovati graditeljske faze na gradskim bedemima, njihovim djelovima i profanim građevinama u zetskim primorskim gradovima. Nešto više se zna o građenju pojedinih ckrava, a negdje i širih manastriskih kompleksa. Na gradskim bedemima i utvrđenjima zidarski

majstori su zapravo samo nadgledali posao i davali uputstva za rad, dok je te grube graditeljske poslove obavljala uglavnom nekvalifikovana radna snaga.

O samim majstorima kamenarskih zanata zapravo zna se veoma malo. Nešto pisanih tragova o dijelu onih koji su radili u Kotoru, tokom XV vijeka, sačuvano je u spisima kotorskog notarijata. Tako su ubilježena imena nekih dvadesetak majstora tesara i zidara, a moralo ih je biti svakako mnogo više. Kamenoresci, kao i majstori iz nekih drugih struka, bili su fluktuirajuća radna snaga. Kotorski majstori su nalazili posao i u drugim primorskim gradovima, kao što su pojedinci iz tih drugih sredina, pa čak i Italije, dolazili u Kotor.

Vijesti o crijeparskom zanatu u Zetskom primorju su vrlo oskudne. Izgleda da je ova struka ostala nerazvijena zbog vrlo strogih uslova koje je trebalo ispuniti za crijeparsku produkciju. Ta roba je, izgleda, pretežno uvožena iz sredina koje su u tom poslu imale tradiciju, a i monopol.

Koliko se po izvorima vidi, ni grnčansko zanatstvo nije bilo dovoljno razvijeno. Možda zato jer su fino keramičarsko posuđe i drugi predmeti rađeni od tog materijala, uvoženi iz prekomorskih zemalja. To bi posredno moglo da znači da su postojale administrativne i druge mjere koje su otežavale grnčarsku produkciju, na što ukazuje činjenica da su u XVI vijeku keramičari imali čak svoju zanatsku četvrt u gradu.

S druge strane, bila je razgranata izrada zemljanog posuđa po selima, odnosno u vangradskim sredinama.

Za zanatstvo koje se služilo drvetom kao sirovinom, može se reći da je bilo vrlo razvijeno, posebno u Boki Kotorskoj. Obradom drveta bavili su se drvodjeljci, bačvari, rezbari i brodograditelji. Često su se međusobno ispomagali obrađivači drveta, nezavisno od svoje osnovne profesije. Sirovinom su ih snabdijevali naručioci, a ovi prvi su uglavnom naplaćivali svoj rad i amortizaciju za opremu. Zanimanja drvodjeljske struke su najčešće naslijeđivana u porodici. Kad nijesu imali posla u svojoj sredini, drvodjeljci su odlazili u druge gradove. Proizvodili su sve što se pravilo od drveta, a i u kombinaciji s metalom i drugim aplikacijama, sarađujući sa zanatlijama iz odgovarajućih struka. Između njihovih proizvoda valja pomenuti krovne konstrukcije, prozore, vrata, stepeništa, stolove, klupe, sve djelove i varijante kućnog namještaja, svijećnjake i drugo. Najbolji među njima radili su i drvene horove u crkvama s izrezbarenim drvenim sjedištima.

Drvodeljci bačvarske struke su, takođe, bili vrlo traženi. I njihovi proizvodi imali su veliku prođu.

Ipak, između svih drvoprerađivača i obrađivača, najvažniji su bili brodograditelji. Radili su na dva brodska skvera u Kotoru i Perastu. Majstori brodograditelji su pozivani, a i po ličnoj želji često odlazili u druge sredine. Drveni brodovi, koje su izrađivali, bili su različite veličine i oblika. Barke raznih izgleda, do sedam metara dužine, pravljene su od hrastovine. One veće, imale su palubu i obično po jedan jarbol sa latinskim jedrom, dva do četiri reda vesala, a ponekad i bajonsko kormilo. Jedrenjaci s dva jedra i palubom nazivani su barkoziji i bili su najveći među domaćim brodovima. Postojalo je više vrsta i tipova manjih brodova: skave, nave, copoli, barke i drugi. Kotorsko brodogradilište imalo je monopol nad izgradnjom većih

brodova. Oko sredine XV vijeka u Kotoru je bilo dvadesetak barki, tri nave, tri skabe i tri copola, ako se oslonimo na neke približne proračune. Međutim, moralo ih je biti mnogo više. Ratne lađe, s opremom ili bez nje, Kotor je dobijalo iz Venecije, u okviru plana vojne zaštite jadranskih voda.

U gradovima Zetskog primorja, na prvom mjestu u Kotoru, bilo je i zanatskih struka o kojima se malo zna, kao i onih o kojima nema pisanih tragova. U Kotoru su neki stranci izrađivali samostrijele. Drvo su nabavljali iz brdskog zaleđa, a naručioci su im nabavljali užad. Svojim proizvodima nijesu samo snabdijevali kotorsku tvrđavu, već su znatnu količinu isporučivali izvoznicima.

O voskarskim majstorima može se samo naslućivati, jer se u jednom dokumentu pominje (1438) kuća voskara. I oni su se sirovinom snabdijevali iz kontinentalnog pozađa.

Proizvođači soli su teško živjeli, ali su morali biti brojni, jer se zna da je grad od solskih dažbina imao značajne prihode.

Ne može se sumnjati da su uslužni zanati pekarski, mesarski, krčmarski i drugi bili razvijeni, jer su oni imali istaknute punktove u svakodnevici života. Ali, u odnosu na njih sačuvan je samo trag da je njihova branša – mesari, godine 1491. dobila svoj statut.

Najnižoj profesiji pripadali su nosači, koji su vrlo teško živjeli. Dopunski dio prihoda dobijali su uzimanjem zemljišnih parcela u zakup kod bogatih građana.

Kako su od svih zanatskih struka, jedino kožari imali svoj esnaf, majstori svih drugih profesija, da bi imali neku zaštitu, učlanjivali su se u »bratovštine«, organizacije vjersko-karitatnog karaktera, u kojima nikada, ni kad su bili u većini, nijesu imali neku zapaženiju ulogu. U docnijim vremenima još manje, jer su ih brojno potiskivali pripadnici bogatijih društvenih slojeva. Uz to, upisnine u »bratovštine« bile su dosta visoke, ali članstvo u njima je obezbjeđivalo pripadnicima besplatan posmrtni pogreb. »Bratovštine« su postojale u svim zetskim primorskim gradovima, a najviše u Kotoru. Među poznatijima bila je »Bratovština Sv. Duh«, osnovana 1350. godine. Na njenom čelu bila su trojica dekana i grupa »majstora«. Društvo je imalo svoje posjede i stvaralo dopunske prihode od vođenja sudskih sporova svojih članova koji su se parničili, ali i od drugih globa.

Između svih, ipak, treba izdvojiti »Bratovštinu pomoraca« osnovanu prije XV vijeka. Godine 1463. ova milosrdna vjersko – karitatna organizacija dobila je i svoj statut. U organizaciju su bili učlanjeni brodovlasnici i komandno osoblje, zatim sitni dioničari i mornari. Organizacijom su rukovodili i usmjeravali je oni najbogatiji. Prava sitnih dioničara bila su ograničena, dok su mornari bili samo uvođeni u spisak da bi im poslije smrti bila obezbijeđena besplatna sahrana. Prilikom svakog povratka u luku brodovlasnici su uplaćivali »bratovštini« određeni proporcionalni doprinos prema tonaži broda. Strani brodovi su uplaćivali pristanišnu taksu koja se, takođe, prilivala u kasu »Bratovštine«. U vrijeme pogreba umrlih članova, bila je uvedena tradicija formiranja mornaričkog odreda, koji je vršio redarsku (policijsku) službu. Na čelu odreda stajao je admiral sa još nekoliko oficira. Kad bi zatrebalo, odred je pružao vojničku ispomoć mletačkoj floti. O svjetkovinama Sv. Tripuna, mornarički odred je preuzimao vlast u gradu.

Tog dana uživali su njegovu zaštitu i svi oni koji se u drugim prilikama ne bi smjeli pojaviti a da ne prođu nekažnjeno.

Suprotstavljeni politički interesi i rivalska borba između raznih pretendenata na političku dominaciju u primorskim oblastima Zete, snažno su se odrazili i na procese trgovačkog privređivanja. Česti ratni sukobi na tim prostorima remetili su ritam trgovine i cirkulaciju roba, posebno u aranžmanima domaćih trgovaca. U periodima mira, trgovina bi ponovo oživjela, ali ne i bez značajnih posljedica u pogledu negaitvnog materijalnog bilansa. Ipak, uz olakšice koje bi dobijali od gradskih vlasti radi oporavljanja, trgovci su preodolijevali krizne situacije, od čega su, posredno, i gradske opštine imale koristi.

Tek poslije uspostavljanja mletačke vlasti u Zetskom primorju, postepeno ali nezadrživo pogoršavao se položaj domaćih trgovaca. Donošenjem novih propisa Sinjorija je okolišno i vješto sužavala prava domaćih trgovaca, što su ovi osjetili na svojoj koži, pokušavajući na razne načine da se tome odupru. Efekti otpora nijesu dali rezultate. Protekcionizam, koji je štitio povlašćen položaj mletačkih trgovaca i njihovu monopolističku poziciju, sputavao je inicijativu domaće trgovine.

Mletački trgovački propisi pogađali su sve zetske primorske gradove. U nešto povoljnijoj poziciji od ostalih bio je Kotor, čiji su trgovci poslije Zadarskog mira (1358) jedno vrijeme bili favorizovani u odnosu na dubrovačke. To je, s druge strane, remetilo dobre odnose između dva grada i dovodilo do nesporazuma oko uzajamnih potraživanja dugova i drugih dužničko-povjerilačkih računa. Odnosi između dva grada toliko su se zaoštrili da su, zbog neizvršavanja sudskih odluka, učestale obostrane piratske otimačine trgovačkih roba i brodovlja. To je bilo prihvaćeno kao metod naknade za dužnička potraživanja (»represalije«).

Kako je to nanosilo velike štete Kotoru i Dubrovniku, činjeni su napori da se sukobi prevaziđu određenim nagodbama (1392, 1404, 1410, 1414. itd). Povremena izmirenja, međutim, malo su značila, jer je piratstvo redovno nanovo oživljavano. Do izglađivanja odnosa nije došlo ni kad su se oba grada našla pod istim vrhovnim gospodarom – Venecijom. Trgovačka prava Kotorana u Duborvniku, odnosno Dubrovčana u Kotoru, regulisana su i narušavana od slučaja do slučaja, zavisno od mnogih okolnosti. Načelno govoreći, ti odnosi su se negativno odražavali na obje strane, što je pogodovalo poziciji mletačkih trgovaca.

U vrijeme svojeg trgovačkog uspona, do sredine XIV vijeka, Kotor je imao dobar bilans u trgovini s nizom italijanskih gradova (Ankonom, Barletom, Pulinjanom i drugima. Venecija je, međutim, uspjela da restriktivnim mjerama ograniči trgovački tranzit Kotora s pomenutim gradovima. Nešto povoljniju poziciju zadržao je Kotor još neko vrijeme u trgovačkom poslovanju s Ankonom, koja je potvrdila njegove povlastice (1442).

Budući da je sve više potiskivana iz voda Levanta, odakle je dugo ubirala velike trgovačke prihode, Venecija je usredsrijedila pažnju da u području svojih posjeda, osobtio na istočnoj jadranskoj obali, obezbijedi punu kontrolu nad trgovinom i uvede zaštitne carinske mjere za svoju robu i svoje trgovce. Takva trgovačka politika Republike nije se, međutim,

razvijala bez teškoća i otpora. Sukobi Venecije i Ugarske oko dalmatinksih posjeda, u drugoj polovini XIV i početkom XV vijeka, donekle su remetili merkantilističke projekte ove prve, jer je politička borba bila propraćena i zavođenjem ekonomske blokade Republike Sv. Marka od strane ugarskog kralja.

Sporazumom između dvije zemlje, postignutim 1433. godine, Venecija je dobila odriješene ruke u pogledu uvođenja trgovačkog protekcionizma. Te iste godine Sinjorija je donijela propise kojim se Republikinim podanicima zabranjuje porevoženje robâ i ljudi tuđim brodovima, što je dotle bila dosta česta pojava. Za prekršioce je određena visoka globa od 200 dukata. Bilo je, dalje, propisano da se proizvodi iz balkanskog zaleđa; gvožđe, kože, krmez (crvac), katran, vosak, kao i sve vrste životnih namirnica, mogu prodavati isključivo na domaćim tržištima. Kotorskim i drugim trgovcima iz Zetskog primorja bila je zabranjena i trgovina dubrovačkim suknima, koji su početkom XV vijeka konkurisali mletačkim vunarskim proizvodima na mnogim tržištima. Zbog toga je Venecija udarila visoku carinsku stopu od 10% na uvezene suknarske izrađevine iz Dubrovnika. Kotorska opština je u više mahova protestovala zbog Republikinih trgovačkih propisa koji su je pogađali, na što se ova uglavnom oglušivala. Čak je Sinjorija 1462. godine donijela odluku da se sve tkanine, osim venecijanskih, u samom Kotoru moraju ocariniti. Da bi ta mjera bila sprovedena u život, organizovane su krstareće brodske patrole koje su pomagale carinskoj službi. Uhvaćena neocarinjena roba bila bi plijenjena. Kotorani su i poslije toga (1463, 1468) tražili od Sinjorije da im dozvoli uvoz sukna iz Ankone bez carinskih naknada, što im nije dozvoljeno.

Pritisnuta raznim administrativnim stegama trgovačka mornarica u Kotoru bila je prinuđena da se uklapa u okvire koje joj je zakon dozvoljavao. Zato je proživljavala krizu i bila u opadanju. Brodovi natovareni robom sve rjeđe odlaze u apulijske gradove Barletu, Otrant, Bari i druge, kao i u sicilijanske luke. Više se usmjeravaju ka Draču, Valoni, Pirgu, Krfu, Arti, Patrasu, Levkadi, Lepantu i drugim lukama u pravcu jugoistoka. Brodovi koji su kretali na sjeverozapad, odlaze u Veneciju, da upsut svrate u Zadar i druge dalmatinske gradove, dopirući do Pirana i drugih gradova u Istri. U Apuliju su odlazili za žito i ulje, potrebno Veneciji i drugim tržištima njenih posjeda. Iz polazišne luke odvozili su skromne domaće zanatske proizvode, potom konje, sir, usoljeno meso, ribu i drugo.

Kotorani su po ko zna koji put od dolaska mletačke vlasti, i 1452. godine, tražili da ih oslobodi pretjeranih trgovačkih stega, ali je Sinjorija ostala neumoljiva. Republika ih je usmjeravala isključivo na uslužnu trgovinu u Dalmaciji i balkanskom pozađu. Takav oblik trgovine nije donosio bogatstvo, već samo omogućavao da se preživi. Doduše, u trgovini s kontinentalnim zaleđem u Despotovini i Bosni, od 1459. odnosno 1463. godine već turskim teritorijama, sa crnojevićkom Crnom Gorom i drugim okolnim krajevima, moglo se više krijumčariti nego na moru, bar u početku, dok mletačka carinska služba nije i na toj strani stala na put nedozvoljenim trgovačkim radnjama. Trgovci iz Kotora i drugih zetskih gradova imali su u učnutrašnjosti balkanskih zemalja svoje ortake, pravili razne aranžamane s kiridžijama (ponosnicima) i na druge načine uključenim ljudima u tranzit sa

zaleđem. Ali, mogućnosti nelegalnih zarada i u kontinentalnoj trgovini stalno su sužavane.

Ograničenjem mogućnosti uvećanja zarada trgovačkim prometom, položaj Kotora i drugih zetskih primorskih gradova postajao je sve teži, njihove materijalne akumulacije bile su u stalnom opadanju, njihovo stanovništvo je sve više siromašilo.

U težnji da zaustave ekonomsko propadanje, primorski gradovi su tražili kakav-takav izlaz u organizovanju lokalne trgovine, putem održavanja lokalnih sajmova o vjerskim praznicima patrona pojedinih mansatira lociranih na pogodnim pozicijama (Sv. Srđ na Bojani, Ratac i drugi). Plašeći se da bi im takav oblik trgovine mogao izmaći punoj kontroli, mletačke vlasti su i njih ograničavale ili sasvim zabranjivale. Poznat je slučaj da mletačka vlast nije udovoljila zahtjevu Kotorana da 1428. godine, organizuje sajam vezan za proslavu Sv. Tripuna, zaštitnika grada. Zauzet je negativan stav nadležnih i kad je ponovljen zahtjev da se kod obližnjeg manastira Sv. Trojice organizuje sajam povodom dana patrona kojemu je manastir posvećen.

Tuđinska vlast je sve više pokazivala svoje pravo lice, između ostalog, i time jer je raznim fiskalnim mjerama, trgovačkim propisima i pojačanom carinskom službom, ostvarivala visoke prihode, koji su predstavljali značajnu stavku u popunjavanju državne blagajne.

Koliko je Dubrovnik u odnosu na svoje sizerene bio u boljoj poziciji, pokazivalo se na svim poljima: u trgovačkom prometu, drugim izvorima prihoda, stalnom uvećavanju kapitala i postizanju opšteg blagostanja. U Dubrovniku, naime, mletačka vlast nikad nije postigla moć neposredne kontrole političkog i privrednog života. Prema svojemu sizerenu grad je imao materijalne obaveze utvrđene odsjekom, fiksnim iznosima, koji su se povremeno povećavali, ali ti izdaci su bili relativni neznatni u odnosu na ono što je grad dobijao trgovinom i drugim oblicima privređivanja. Za dubrovačke trgovce nijesu važili ograničavajući propisi, ili ne bar do onog stepena kojim su bili pogođeni Kotor i drugi zetski gradovi. Ako je i bilo zakonskih zabrana na tranzitne akcije dubrovačkih trgovačkih poslenika, njihova samoupravna vlast je gotovo redovno iznalazila mogućnost da ih zaštiti. To se, van sumnje, odrazilo i na ukupni privredni prosperitet grada koji nije stagnirao ni u doba mletačkog podložništva, kao ni u vrijeme kad je priznavao vrhovnu vlast drugih gospodara.

Nasuprot Dubrovniku, trgovina u Kotoru i ostalim gradovima Zetskog primorja, naglo je opadala, posebno od vremena mletačko-turskog rata 1463 – 1469. godine.

SUŽAVANJE SAMOUPRAVNIH PRAVA ZETSKIH GRADOVA POD MLETAČKOM UPRAVOM I OBILJEŽJA NJIHOVOG KULTURNOG RAZVOJA

Prisajedinjenim područjima u Zetskom primorju Venecija se deklarativno predstavila kao zaštitnik i prijatelj time jer formalno nije, ili ne odmah, suspendovala njihove gradske samouprave. Ali, posredstvom svojih ljudi – rektora koji su stajali na čelu tih gradova, ona je to činila konstantno, primjenom posebnog, uvijek drukčijeg stila rada za svaki pojedinačni grad.

Svi zetski primorski gradovi do 1443. godine, osim Danja koji je to zadesilo godinu dana kasnije, našli su se pod mletačkom vlašću. Valja dalje reći da su ti gradovi bili nejednakog značenja po vojno-strategijskoj i političkoj funkciji, pa su na njihovo čelo dovođeni mletački činovnici nejednakog ranga, nezavisno od toga što su načelno svi smatrani rektorima.

Upravnici Skadra i Kotora imali su zvanja kneza i kapetana u čijim rukama je bila skoncentrisana sva civilna i vojna vlast, a istovremeno su bili i najbolje plaćeni funkcioneri. Uz to stoji i činjenica da je skadarski knez i kapetan imao viši rang pa otuda i prinadležnosti od kotorskog. Konačno, kad su Mlečani morali da ustupe Skadar Turcima nestaje i zvanja kotorskog kneza i kapetana, kojeg je zamijenio providur (1481) takođe s najvišim civilnim i vojnim ovlašćenjima (od godine 1492. s titulom vanrednog providura). Mletački administratori Bara, Budve i Ulcinja titulisani su nižim zvanjem načenikâ (potestas), pa su i njihove plate bile znatno manje.

Nezavisno od činovničkog ranga u hijerarhijskoj državnoj ljestvici, mletački funkcioneri u zetskim gradovima imali su najviše prerogative vlasti, dajući smjer političkom i društvenom životu. Sva pitanja iz domena svoje nadležnosti obavljali su preko upravnog civilnog i vojnog aparata, ustrojenog po njihovoj zamisli, u osloncu na zakonske propise i odgovarajuće političke odluke starijih vlasti (Senata, pojedinih njegovih tijela, Sinjorije, dužda).

Uz rektora, u svojstvu njegovog pomoćnika po vojnim pitanjima, stajao je kastelan – starješina vojne posade u gradu; ponekad je na taj položaj mogao doći i domaći čovjek od povjerenja. Upravo je tu titulu imao i Zuan de Luksija, Mlečanin koji je rukovidio ceremonijom proglašenja Kotora podložnikom Venecije (1420), inače, docniji dugogodišnji kotorski notar.

Finansijski poslovi u gradu spadali su u nadležnost kamerara – blagajnika. Ponekad mu je pridodavana i dužnost solara (datium salis), vođenje i naplaćivanje dažbina od soli, tamo gdje ta dužnost nije bila data pod zakup.

S obzirom na razgranatost i obim poslova, rektori u Skadru i Kotoru su imali i svoje administrativne bilježnike – notare, uz koje je postavljan i

domaći pisar, koji je najvišem mletačkom funkcioneru i njegovim službama vršio i dužnost tumača.

Uz mletačke vojne starješine (komestabile, kondotijere, kapetane, a u ratno vrijeme providure), postavljani su i zapovjednici domaćih formacija – vojvode, produžeci nekadašnjih vojnih uprava, koje su formirali vladari. Za vojvode su imenovani domaći ljudi, provjereni privrženici mletačke vlasti sa stečnim zaslugama (Danilo Đurić, Andrija Humoj, Tanuš Dukađin i Nikola Moneta u Skadru; Nik Herman vođa Pamaliota u Ulcinju i drugi).

Tradicionalne samoupravne institucije nijesu u svim gradovima zadržale podjednaku važnost i uticaj. Gradska samouprava u Skadru bila je odmah zamijenjena mletačkom vlašću, nakon sporazuma koji je Đurađ II Balšić sklopio s Venecijom. Samoupravna pozicija Drivasta bila je povoljnija jer je grad poslije naizmjeničnog prelaženja u ruke despota, odnosno Mlečana, na kraju ovima otvorio svoja vrata uz uslov da zadrži svoje samoupravne organe, s pozivom na njihovo davnašnje romansko porijeklo. Iako pod pritiskom, s obzirom da su se sporazumno predali Mlečanima, Bar i Ulcinj su formalno zadržali svoje samouprave, koje su, doduše, stalno sužavane. Najneposrednije su te samouprave narušavane oduzimanjem posjeda u gradskim distriktima, kojima su rektori raspolagali po sopstvenom nahođenju (slučaj sa Zabojanom i drugima).

Prividno je Kotor imao razvijeniju samoupravu od svih zetskih gradova. Formalno su, i pod mletačkom vlašću ostali u funkciji svi tradicionalni samoupravni organi (skupština, vijeća i drugi). Međutim, kako je grad bio često izložen spoljnjim neprijateljskim udarima, gradski organi su upirali oči u mletačku zaštitu, što je rektor vješto koristio, dovodeći ih u zavisan položaj prema sebi. Tako su, u jednom dužem procesu samoupravni gradski mehanizmi pretvarani u poslušne izvršioce mletačke vlasti. Društveno-političke okolnosti išle su na ruku rektoru da postepeno pruzme sve konce faktičke vlasti u svoje ruke. Odupiranje gradskog plemstva, odnosno pojedinih njegovih organa, gubljenju prerogativa vlasti nije imalo stvarnog značaja. Iako su Senat i Sinjorija formalno često bili na njihovoj strani, obećavajući im podršku u »pravima«, najčešće takva potpora nije izlazila iz okvira puke deklarativnosti.

Koliko je mletačka vlast pokazivala fleksibilnosti i vještine da drži u zabludi samoupravnu vlast u zetskim gradovima, ilustruje slučaj otezanja s potvrđivanjem kotorskog Statuta. Gradski patricijat se uporno zalagao da očuva svoje tradicionalne privilegije u opredjeljivanju gradske politike. Mletački rektor je, pak, nastojao da se samoupravna prava gradskih tijela formulišu tako da posredno u svim važnim pitanjima on sam odluči. Kako to nije išlo bez teškoća i otpora, dogodilo se da procedura donošenja novog Statuta traje preko 25 godina (1420 – 1446). Konačno je bio potvrđen novi Statut sa dodatnih 52 člana tako koncipiranih da se ni o čemu nije moglo odlučiti iz nadležnosti gradskih organa, na što rektor ne bi dao svoj pristanak.

Na drukčiji način, ali sličnu proceduru neposredne kontrole gradskog rektora, prošao je i Statut Budve koji je bio neka vrsta kompilacije djelova barskog i ulcinjskog statuta s akcentima suženih samoupravnih prava.

Doduše, po izvornim podacima, za dugi period postoje tragovi o održavanju sjednica gradskih vijeća u Kotoru i drugim primorskim gradovima. Ali, da bi se sjednice uopšte mogle održati valjalo je pribaviti saglasnost rektora, odnosno gradskog podeste, koji je obavezno prisustvovao tim zasijedanjima. S druge strane, na tim sjednicama obično je samo potvrđivano ono što je predlagao najviši predstavnik mletačke vlasti u gradu. Za razmatranje pitanja od šireg značaja trebalo je pribaviti saglasnost Senata ili Sinjorije.

U sužavanju samoupravnih prava gradova išlo se toliko daleko da je rektor sam postavljao gradske sudije, sebi odane ljude, a često i sam sudio bez njihovog prisustva, da bi tako uvećao svoje prihode. U slučajevima materijalnih sporova između rektora i samoupravnih gradskih tijela, Sinjorija je donosila presude u korist ove druge strane da bi se izbjegli konflikti koji su mogli imati teže posljedice.

Sve najvažnije konce sudskog postupka u zetskim gradovima držao je u svojim rukama rektor (knez ili podesta). Domen krivičnog parničenja bio je isključivo u njegovoj nadležnosti. Sam je saslušavao strane, donosio presude i naređivao njihovo izvršenje. Građanske parnice do deset perpera vrijednosti presuđivali su sudije, a o onima iznad te sume presudu je izricao rektor. U kasnijem periodu, od sedamdesetih godina XV vijeka, prepušteno je pravo sudijama da presuđuju u građanskim parnicama (vođenim najviše zbog dugova), čija vrijednost je dosezala do 25 perpera.

Zbog kontroverznih interesa u parničkoj sferi, često je dolazilo do nesuglasica između mletačkih funkcionera i gradskih samouprava. Tada bi se u sporove morala umiješati viša apelaciona sudska instanca, koja je po prirodi svoje pozicije naginjala iznalaženju kompromisnog rješenja, nekad u skladu, a nekad i mimo važećih propisa.

Sistem žalbenog postupka drugostepenim sudskim instancama, različito je bio regulisan u gradskim statutima, zbog nejednake statusne pozicije pojedinih gradova. Shodno odredbama svojeg Statuta, kotorski parničari su se za apelaciju obraćali raznim univerzitetima u Italiji. Venecija je insistirala, i uspjela da ih obaveže, da se za apelacionu zaštitu mogu obraćati samo univerzitetima na njenom području (Padovi, Vićenci, Veroni, Trevizu). U pogledu apelacione nadležnosti, Budva je prošla kroz nekoliko faza. Na kraju je bilo i u gradski Statut uneseno da se njeni građani za sporove do 100 perpera mogu obraćati kotorskom knezu kao apelatoru, za sporove do 200 perpera generalnom providuru za Dalmaciju u Zadru, a za sporove koji prevazilaze tu sumu, Avogariji u Veneciji. Slični kriterij važio je za Barane i Ulcinjane, za koje je u parnicama do 200 perpera vrijednosti bio nadležan skadarski knez, a za one iznad te sume mletačka Avogarija. Zbog prevelikih troškova kojima su se izlagali parničari koji su tražili pravdu u Veneciji, od sedamdesetih godina XV vijeka, odlučeno je, da nezavisno od vrijednosti iznosa, za sve parnice u drugostepenom postupku bude nadležan skadarski rektor. Ali kako je on tu svoju poziciju htio da iskoristi za lako i brzo bogaćenje, vršio je mnoge zloupotrebe i izazivao žestoke otpore. Nezakonito oštećene stranke su, ipak, morale da potraže pravdu u Veneciji, da bi se zaštitile od osionog skadarskog namjesnika. S njim su se osobito mnogo sukobljavali Drivaštani zbog otimanja imanja u gradskom distriktu. Kad je Venecija izgubila Skadar (1479), njeni podanici s tog gravitacionog područja bili su upućeni da apelacionu zaštitu potraže kod kotorskog kneza.

Kako je poznato, mletačke vlasti u zetskim gradovima vršile su pritisak na nadležna samoupravna tijela da izvrše reviziju niza statutskih normi u smislu njihove što potpunije usaglašenosti s venecijanskim interesom. Ali je Statut, koji bi nakon toga bio potvrđen, trebalo optimalno sprovoditi u život. Zato su apelacioni sudovi u drugostepenom postupku tražili poštovanje gradskih statuta, da bi se predstavili kao »objektivni« djelioci pravde.

U pogledu vođenja finansijske politike, mletačka vlast postaje sve beskrupuloznija, grublja, sa stalno prisutnom tendencijom otimanja novih izvora prihoda od opštinskih samoupravnih organa. Žalbe na takve mjere pljuštale su sa svih strana, iz svih gradskih opština. Skadrani su protestovali kod Sinjorije što im je knez uzurpirao prihode od sela i ribnjaka uz Bojanu; opštinska zemlja u gotovo svim gradskim distriktima u jednom dužem procesu prelazila je u vlasništvo mletačke administracije, bilo da je davana u zakup, u pronijarski posjed ili prodavana. Nasilnim prisvajanjem i sam Svač, stari episkopski grad, dospio je u nadležnost skadarskog kneza. Kotoru su na kraju ostali samo opštinski prihodi od Grblja, koji nijesu bili dovoljni za plate ljekarima, apotekarima i ljudima iz drugih uslužnih djelatnosti.

Kao i svaki tuđinski gospodar, i Venecija se, bar u početku, držala blagonaklono prema novim podložnicima, pa i onima u Zetskom primorju. Naime, tokom prvih godina svoje vlasti ostavila je izvore prihoda onim gradovima koji su joj se predali, ali, ubrzo je mletačka administracija počela da preotima opštinskim organima jedan po jedan izvor materijalnih prihoda. Na kraju im je ostavila one doprinose čija suma nije nadilazila 25 dukata godišnje. Za svaki ostali poseban prihod valjalo je prethodno pribaviti odobrenje od rektora. Sve žalbe koje su po osnovu tih zakidanja stizale u Veneciju, završavale su se na praznom obećanju da će im biti udovoljeno. S druge strane, i prihodi koje je opština dobijala usmjeravani su u namjenske svrhe koje bi rektor odobrio. Ilustrativan je slučaj prihoda koji su se slivali u kotorsku opštinsku kasu. Veći dio tih sredstava rektor je usmjeravao na opravljanje i održavanje gradskih bedema, a preostali manji dio mogao se trošiti za elementarne potrebe gradskih službi.

Gradske opštine su u predmletačkom periodu imale svoje notarske kancelarije u kojima su sastavljane isprave i drugi službeni akti. Uz sve napore koje su činile nije ih bilo moguće održati, pa su se gasile. Način gašenja mjesta opštinskog notara vidi se na kotorskom primjeru. Sučeljen s nagovještajem da Opština neće moći da ga isplaćuje zbog drastične redukcije prihoda, Zuan de Luksija je tražio od Sinjorije da ga isplaćuje iz sredstava za izdržavanje državne administracije, čijem zahtjevu je bilo udovoljeno. Protesti opštinskih organa, koji su na takvu odluku uslijedili, nijesu imali efekta.

Mletačka politička vlast u Zetskom primorju obezbjeđivala je svoju stabilnost, u dobroj mjeri, i podupiranjem antagonizama između patricijata

i pučana. Kad god je procijenio da će od toga imati koristi, rektor je podupirao žalbe plebsa protiv vlastele u raznim sferama života. O konfliktima te vrste, takođe, najviše saznajemo iz podataka u kotorskim notarskim spisima. U toj građi ima dosta vijesti o težnji pučana da obzbijede adekvatno sudjelovanje u političkom životu komune. U cilju sužavanja tradicionalne moći plemstva Republika je, na primjer, dozvolila pučanima da, o prazniku Sv. Marka, mogu birati trojicu svojih prokuratora za dovođenje zakupnika na upražnjene parcele u Grblju i desetoricu građana s ovlašćenjima da mogu slati žalbe na postupke vlastele, bez prethodnog saziva pučke skupštine. U masi žalbenih papira slatih u Veneciju, pučani su reagovali što je vlastela uzurpirala pravo da bira kanonike iz svojih redova, što je terete za izdržavanje gradskih straža prebacila na njihova leđa, što je ostrvce Sv. Gavrilo proglasila svojim staleškim posjedom, što im oduzima crkve koje su oni sami sagradili, što opštinske službenike biraju isključivo po preporukama vlastele itd. Iz navedenih i drugih razloga građani su tražili da se mijenjaju odredbe Statuta koje su jačale monopolističku poziciju patricijskog sloja.

Vlastela je, sa svoje strane, protestovala što mletačka vlast dozvoljava pučanima da iznose svoje žalbe pred Sinjorijom protiv nje, bez prisustva njenih zastupnika. U odgovorima na takva reagovanja stajalo je da svaka od strana može da izloži svoju argumentaciju, a zadatak je Sinjorije da arbitrira objektivnim izricanjem pravde.

Mletačka vlast se, zapravo, rukovodila načelom održavanja antagonističke ravnoteže između plemstva i građana, vodeći računa da ne pretjera u popuštanju bilo kojoj strani.

Valja podsjetiti, da Sinjorija nije dozvolila pučanima (1463) da drže svoje tajne sastanke za biranje svojih predstavnika u gradska tijela, kojima je trebalo parirati Velikom vijeću gradske opštine. Zabrana takvih skupova motivisana je narušavanjem statutskih odredaba, koje su propisivale način biranja gradskih zastupnika. Suštinski, to je, međutim, bila mjera da pučanska strana ne uzme previše maha.

Iz izvornih podataka se vidi da su Mlečani imali sličan ili istovjetan odnos i prema klasno-političkom antagonizmu domaćeg življa u drugim zetskim gradovima. Kad im je kako odgovaralo, stali bi na stranu plemstva, odnosno pučana. U tom cilju, na žalbe opštinskih vlasti ili pojedinih socijalnih kategorija, povremeno bi slali svoje sindike da, po osnovu žalbi, utvrde stanje na terenu. U slučajevima evidentnih pretjeranih zloupotreba, počinioci su bili strogo kažnjavani, iako je to imalo slab uticaj na iskorijenjivanje takvih pojava.

Značajnu ulogu u vjersko-političkom životu zetskih gradova imala je katolička crkva preko favorizovanih starješina i svještenika koje su postavljali Mlečani. Formalno, katolički živalj na tom prostoru bio je pod jurisdikcijom barskog nadbiskupa, ali njegov ugled nije bio u srazmjeri sa njegovom visokom funkcijom u vrijeme mletačke vlasti. Njegove sufragane – episkope postavljali su Mlečani uz saglasnost Pape, nezavisno od toga što je njihov izbor bio u nadležnosti barskog arhiepiskopa. Po načinu izbora se vidi da su to bili ljudi čiji je zadatak bio da prevashodno podupiru mletačku političku

vlast neposredno i kroz vjersko-obredne forme. Koliki je značaj pridavan tako shvaćenoj funkciji episkopa vidi se i po tome što je, nakon povlačenja pravoslavnog mitropolita pod pritiskom katoličanstva iz njegove rezidencije u Prečistoj Krajinskoj, Venecija tamo postavila svojega biskupa i ne pomišljajući da za to traži saglasnost barskog arhiepiskopa. Taj i slični slučajevi pokazuju stavljanje akcenta na političku ulogu katoličkih poglavara, koji su bili eksponeneti Venecije. Mletačka vlast se trudila da, na primjer, u Kotoru i Budvi i za kanonike bira svoje ljude, što je mogao biti kriterij i u drugim zetskim gradovima. U nametanju svojeg politički obojenog vjerskog djelovanja, Mlečani su išli toliko daleko da su primorali Kotorane da istim nivoom ceremonijala slave venecijanskog Sv. Marka, kao i svojeg zaštitnika Sv. Tripuna. Kotorski, i biskupi drugih gradova koje su imenovali Mlečani, miješali su se u sve važnije političke stvari svoje dijeceze, posebno one iz domena crkve u kojima su vodili glavnu riječ. Od ustoličenja Marina Kontarinija za kotorskog biskupa (1429 – 1453), uticaj koji je zajedno sa svojim kaptolom vršio na politički život u gradu, bio je izrazit, posebno na liniji potiskivanja pravoslavlja. Koliko je katolički konzervativizam i okrenutost tradicionalizmu došao do izražaja u vrijeme Mlečana, najbolje potvrđuje Statut grada Drivasta (1456), glavnog žarišta katolicizma za Dalmaciju i Albaniju, grada za koji, tradicija XVI vijeka kaže da je imao crkava i kapela koliko je i dana u godini.

Iz vremena mletačke vladavine sačuvano je prilično vijesti o raznim nedaćama koje su pogađale gradsko stanovništvo i oblicima borbe protiv njih. Zbog nehigijenskih uslova življenja i skromnog nivoa zdravstvene kulture gradovima su harale razne epidemije, najviše one zarazne bolijesti koje su prenosili domaći i strani mornari. Najopasnija od njih bila je kuga, koja je desetkovala stanovništvo. Zaraze od kuge registrovane su u Kotoru 1422, 1427 – 30, 1435, 1457. i posebno 1467. godine, kad je strahovito harala cijelim Balkanom.Druga, takođe opaka bolijest, rasprostranjena naročito u močvarnom priobalnom području skadarskog basena i šire okoline, bila je malarija. Prema njoj su posebno bili neotporni stranci, najviše angažovani kao najamnici u okolnim mletačkim gradskim posadama.

Narod se do izvjesne mjere odupirao boleštinama posredstvom ljekarske zaštite, doduše malobrojnih ljekara, berbera, apotekara i travara. Raspoloživi podaci govore da je u najnaprednijem zetskom gradu Kotoru, od kraja XIV do kraja XV vijeka, dakle za stotinjak godina, evidentirano oko 12 ljekara, koje je izdržavala opština. Oni su, kao i apotekari, kojih je obično bilo po dvojica, uglavnom bili stranci, ponajviše Italijani. Zadržali bi se na duže vrijeme u Kotoru samo oni koji bi se kao akcionari uključili u trgovačke kompanije, dok bi oni, skloni da se bave samo profesionalnim radom, odlazili u druge gradove (najčešće u Dubrovnik), idući za boljom zaradom. Svi oni, koje je izdržavala opština, bili su obavezni da pružaju besplatnu zdravstvenu pomoć stanovništvu.

U Kotoru je, tokom XIV i XV vijeka, preduzimano i više mjera za opštu zaštitu zdravlja naroda (zabrana prosipanja smrdljive vode od ispranih štavljenih koža na ulicu, kontrola higijene u klanicama, stavljanje brodova iz okuženih krajeva u karantin, i, na kraju, formiranje odbora za brigu oko ukupne higijene u gradu).

Za razdoblje o kojemu je riječ, vezuje se i osnivanje nekih društvenih ustanova za zaštitu zdravlja kao: sirotinjskih hospitala »Sv. Krst«, »Sv. Duh« i »Sv. Spas«, leprozorijuma »Sv. Lazar« (skloništa za gubavce) na Šuranju, u čemu Kotor sigurno nije bio usamljen slučaj. Može se reći da su pomenute ustanove bile i svojevrsne bolnice u ovom gradu.

Slična briga o zaštiti zdravlja građana, zavisno od mogućnosti, vođena je i u drugim zetskim urbanim naseljima.

Po uzoru na druge razvijene sredine, u Kotoru još u XIII vijeku, nailazimo na začetke obrazovnog procesa. Već tada, tu postoji gramatikalna škola, koju finansira gradska opština. Slušaoci u njoj stiču elementarna znanja iz pisanja, čitanja i računanja. Nastava je održavana na latinskom jeziku. Školom je rukovodio rektor (rector scholarum) koji je ujedno bio i jedini učitelj. Kako su opštinski prihodi postajali sve manji, za učitelje nijesu mogli biti dovođeni visokoučeni ljudi, pa su se tim poslom, uzgred, bavili gradski notari, koji su visoko obrazovanje sticali na italijanskim univerzitetima. Posao učitelja kasnije je povjeravan domaćim svještenicima. Iz reda tih ljudi najpoznatije je ime đakon Nikola, rođeni brat slikara Matije Junčića. Docnije ga srijećemo u Dubrovniku kao nastavnika crkvenog prava i tumača gradskog statuta i drugih pravnih spisa dubrovačkoj vlasteli.

Koliko je poznato, u ostalim zetskim gradovima pojedinci su sticali osnovnu pismenost kod svještenika, posebno oni mladi ljudi koji su se i sami pripremali za taj poziv. Bogatiji građani slali su svoje sinove da steknu elementarno obrazovanje u druge, pretežno italijanske gradove. Oni između njih koji su željeli da prodube svoja znanja, odlazili bi na neki od univerziteta na studije filozofije, književnosti, prava ili teologije. Po povratku u rodni kraj, mahom su postajali svještenici, uključivši se u krug učenih ljudi svoje sredine, ljekara, apotekara, notara i episkopa, ukoliko je u tom gradu rezidirao. Upravo preko tog uskog kruga obrazovanih ljudi, u nekim zetskim gradovima, prodiru humanitičke ideje vrlo rano.

Među prve ljude koji su ih širili bio je i Đakomo Gradenigo, Mlečanin, upućen da preuzme družnost providura u Skadru (1396), pisac zbirke stihova Storia evangelica, zatim posljednji kotorski notar Zuan de Luksija, prevodilac sa latinskog na italijanski jezik, barski nadbiskup Stefan II (1474 – 1485), komentator Pjesme nad pjesmama, Pjetro Bruni, pisac rasprave Pobjeda nad Jevrejima (štampane u njegovom rodnom gradu Vićenci 1489) i drugi. Ovi ljudi i njihovi nastavljači pospješili su prodor klasične antičke kulture posredstvom humanizma u prostore Zetskog primorja.

Raspoloživi izvori ne govore direktno o pripremanju tla u Kotoru i drugim primorskim gradovima za oplođavanje humanističkih ideja, pogotovu ne o protagonistima i nosiocima te kulturne klime. O utemeljenju novog kulturnog sloja sudi se posredno. U crkvenim i manastirskim bibliotekama, u domovima pojedinih kotorskih vlastelina pronađene su mnoge rukopisne (a od uvođenja štamparstva i štampane) knjige crkvenog i profanog sadržaja kao misali, brevijari, biblije, apostolske besjede, teološki traktati, crkveno-pravni spisi, zatim prijepisi klasičnih tekstova: Ezopa, Katona, Lukana i drugih; ima među njima i onih s praktičnom namjenom, koji govore o zemljoradnji, biljnom i životinjskom svijetu. Upravo kroz spise profanog sadržaja (filozofske, književne i druge) moguće je naslućivati sve više

okretanje ka reprodukciji klasične literature i oživljavanju klasičnog duha na prostoru Zetskog primorja.

Bilo je to vrijeme pojačanog interesa za knjigu, izoštravanja osjećaja za njenu kulturnu misiju. Iz takvog odnosa proizišla je potreba prepisivanja starih rukopisa. Zabilježen je podatak da je Nikola Paltašić iz Kotora prepisao Psaltir s horom i notnim antifonama, prazničnim himnama i himnarijem za cijelu godinu, što je bio složen posao, da je Zuan de Luksija, uz to što je preradio Statut, sačinio prijepise još mnogih knjiga (arhaičnim gotičkim pismom), da je barski notar Šimun Domazijan prepisao (humanističkom minuskulom) Statut kaptola drivaštanske stone crkve (1468) kao dodatni dio povelje arhiepiskopa Pavla Anđela.

Među crkvenim djelima pronađeni su i spisi vizantijske provenijencije (Pseudo – Atanasijev spis o definicijama), zatim ćirilski tekstovi kao Šestodnev Nikona Jerusalimca (iz zbirke manastira Savine kod Herceg Novog) i drugi. Značajno mjesto u fondu rukopisne literature čine i latinski spisi katoličkih teologa, a dolaskom popova glagoljaša, čiji je zadatak bio da potiskuju pravoslavlje tamo gdje ga je na primorju bilo, umnožavaju se katolički glagoljaški tekstovi na slovenskom jeziku. Time je samo nastavljena davnašnja tradicija ukrštanja i prožimanja raznih kulturnih refleksija na tlu Zetskog primorja.

Svojim spoljnjim izgledom knjige su izražavale visoki umjetnički domet svojih sredina, po okovanim koricama, reljefu i drugim ukrasima.

Mnogi domaći ljudi iz Zetskog primorja ostavili su značajnog traga kao kulturni djelatnici u drugim, razvijenim kulturnim sredinama, gdje bi ostajali po završetku studija. Među prve spada David iz Bara, učitelj i upravnik jedne mletačke škole u Sv. Agnezi.

Čelno mjesto među domaćim ljudima koji su se istakli na strani pripada Nikoli Majinjaninu (1427 – 1480), učenom episkopu u Senju (1457), potom u Modruši (1461), uglednom diplomati i misionaru Sv. Stolice u Bosni i Ugarskoj, u pripremama za protivtursku ofanzivu na Levantu i Maloj Aziji. Pisac je velikog broja djela filozofskog, teološkog i humanističko-istorijskog sadržaja (Razgovor o ljudskoj sreći, O utjehi, O poniznosti, O odbrani crkvene slobode). Sastavio je i spis O gotskim ratovima (u osnovi preuzet od Jordanesa) sa značajnim kvantumom podataka iz svojega vremena. Njegov nekrolog objavljen povodom smrti kardinala sv. Siksta (1474) smatra se prvom inkunabulom jednog humaniste s južnoslovenskih prostora.

Kao značajni pjesnik i humanista istakao se i Bernard Pima (umro 1508), mlađi savremenik Nikole Majinjanina. Kao pjesnik formirao se pod uticajem velikog humaniste Pomponija Leta. Ugled pjesnika stekao je pisanjem stihova na latinskom jeziku. Za pjesničku slavu bio je (kao i Dubrovčanin Ilija Crijević) ovjenčan vijencem pjesnika lauerate (poeta laureatus). Kotor je dao još nekoliko poznatih pjesnika, njegovih savremenika (Jeronima Basku, Hacijanita Bolicu i druge). Visoki ugled među humanistima stekao je i Marin Bečić (1468 – 1526) iz Paštrovića, rektor Dubrovačke škole i poznati mletački diplomata. Njegovo poznato djelo Prijekori i zapažanja o Vergiliju, Ovidiju, Ciceronu, Severu i Priscijanu, štampano je u Mlecima 1506. godine. Nešto kasnije (1509) postao je profesor retorike na Padovskom

univerzitetu. Grupi domaćih stvaralaca istaknutih na strani pripadao je i Tripun Dalmatinac, pjesnik latinist i vrsni poznavalac grčke filozofije.

Istaknuto mjesto među humanistima Zetskog primorja pripada Albancu, skadarskom kanoniku Marinu Barleciju, mlađem savremeniku legendarnog albanskog vojskovođe Đerđa Kastriota. Vijesti o njemu govore da je dobro poznavao rimske pisce Cicerona, Salustija, Valerija Maksima i posebno istoričara Tita Livija. Našavši se u izbjeglištvu u Veneciji, poslije pada Skadra (1479), prikupio je bogatu građu i napisao hvalospjevnu hroniku Istorija života i podviga epirskog kneza Skenderbega, koja je objavljena u Rimu između 1508. i 1510. godine. Ovim svojim spisom Barleci je širom svijeta pronio slavu velikog albanskog vođe i pobudio interesovanje za njega. Osim Barlecija bilo je i drugih hroničara koji su registrovali događaje iz tog vremena. Docniji Skenderbegov biograf Đanmario Bijeni, pozivao se i na nekog »Baranina«. Mletački pisac Stefan Manjo, koji u svojim Mletačkim analima opisuje zbivanja u Zetskom primorju, takođe se poziva na nekog »svještenika Pera«. I upravo to je sve što znamo o dvojici anonimnih ljetopisaca.

Među istaknutim kulturnim poslenicima na strani, značajno mjesto, u drugoj polovini XV vijeka, zauzima Kotoranin, Andrija Paltašić. Živio je i radio u Veneciji, gdje je štampao niz klasičnih i crkvenih djela. Paltašića, kao štampara, srijećemo u Veneciji već 1470. godine. Osam godina kasnije (1478), u saradnji sa Lastovljaninom Dobrom Dobričevićem, izdao je Laktacijeva djela. Sam on je štampao Ciceronovo djelo O besjedništvu (1473), Tacitovu Germaniju i spis Diodora Sicilijanskog (1476). Od vjerskih spisa izdao je sam Sveto pismo, a Legende svetitelja, sastavljača Jakova de Voragine, u saradnji s njemačkim štamparom Oktavijanom Skotom (1482).

Usljed nepovoljnih prilika za rad u njihovom gradu sa bogatom umjetničkom tradicijom (Kotorska slikarska škola), kotorski slikari, koji stvaraju od kraja XIV vijeka, takođe napuštaju svoj zavičaj i odlaze u druge sredine. Posljednji od slikara, koji je svoj radni vijek proveo u rodnom gradu, bio je najmlađi iz porodice Grk – Georgije, koji se pominje krajem XIV vijeka. Svi mlađi stvaraoci poslije njega odlaze u Mletke ili Dubrovnik, da se povremeno, kad im se ukaže prilika, ponovo nađu u Kotoru. Jedan od tih je Matija (Matko) Junčić, koji je izradio oltarsku sliku za crkvicu Sv. Đorđije na ostrvcu kod Perasta (1441 – 1446). Ni Lovro Dobričević nije bio zadovoljan uslovima rada u Kotoru, pa je 1475. godine prodao kuću i trajno se nastanio u Dubrovniku, gdje je stekao ugled i poštovanje. Svoj rodni grad napuštio je i barski slikar Marin Orso, izabravši za prebivalište Veneciju (1485).

Poput slikara, u Kotor su povremeno dolazili da urade poneku narudžbinu i majstori umjetničkih zanata, kao što je slučaj s Radojem Dragosalićem (ili Bogosalićem) koji je u dva maha izrađivao slikane sanduke i štitove (1437 – 1444). Riječ je, ovdje, upravo samo o onim umjetničkim stvaraocima o kojima je ostao trag u arhivskim hartijama. Sasvim je sigurno, međutim, da ih je bilo mnogo više, i ne samo iz Kotora već i iz drugih zetskih gradova.

Ma koliko bili značajni tonovi humanističkih duhovnih strujanja u Zetskom primorju, u XV vijeku, valja istaći da su ostali svojina uskog kruga

ljudi, koji su se iščaurivali iz skolastičkog srednjovjekovlja. Široki narodni slojevi još dugo će ostati okovani tradicionalističkim shvatanjima u ponašanju, ukusu i življenju u najširem smislu riječi. Tu pojavu je moguće zapaziti na kućnom inventaru i drugim svakovrsnim predmetima, od onih ukrasnih do onih za svakodnevnu upotrebu, o čemu takođe saznajemo na osnovu kotorskih spisa.

DOPRINOS CRNOJEVIĆA UTEMELJENJU CRNOGORSKE DRŽAVE

AKTIVNOST STEFANA CRNOJEVIĆA NA KONSOLIDOVANJU ZEMLJE I ODBRANI OD SPOLJNJIH ZAVOJEVAČA

Crna Gora spada među rijetke zemlje sa tri naizmjenična geonima koji su obuhvatali isti istorijski prostor u različitim razdobljima njenog razvitka. Najstariji njen naziv – Duklja, dobila je po istoimenom antičkom gradu, političkom središtu nekadašnjeg ilirskog plemena Dokleata. Po imenu zemlje i narod koji je živio unutar njenih granica nazvan je Dukljanima. I upravo kad je dukljanska država počinjala da igra sve važniju ulogu u političkom životu Balkana, naporedo sa starim geonimom (sredinom XI vijeka) počinje da se javlja novo ime – Zeta, a njen narod Zećani. Naziv o kojemu je riječ vjerovatno je dobila po plemenu Zećani doseljenom iz prapostojbine Polablja i nastanjenom u nizinskom dijelu sjevernog priobalnog područja Skadarskog jezera – Zetskoj ravnici (»žitorodnoj zemlji«). Ime Zeta (»pomorska zemlja Zeta«) ušlo je u zvaničnu upotrebu kao naziv zemlje za prostore koji su pripadali Dukljanskom kraljevstvu u vrijeme (kraj XII vijeka) kad je njen narod bio pokoren od strane raške dinastije Nemanjića. Ovaj geonim zadržala je i nakon sticanja političke samostalnosti pod vladarskom porodicom Balšića. U izvorima pominjan i ranije, tek od sredine tridesetih godina XV vijeka, javlja se najmlađi geonim – Crna Gora, čiji narod je, analogno imenu zemlje, nazvan Crnogorcima. Novo ime koje je zemlja dobila najprije je obuhvatalo teritoriju Gornje Zete, odnosno brdsko-planinski kraj sa budućim političkim središtem – Cetinjem, zapravo prostor na kojemu će nastati država bez analogije u istoriji, s atipičnim društveno-političkim ustrojstvom kako će se to vidjeti, kohezionim postulatima povezivanja i iskazivanja njenog naroda. Ta mala Crna Gora koja je, u svakom slučaju, prirodni istorijski produžetak Duklje, odnosno Zete, okupljaće narod koji će uspješno voditi borbu protiv turske ekspanzije. Moćnoj Otomanskoj carevini i mnogovjekovnoj gospodarici Balkana nikad neće poći za rukom da pokori Crnogorce i podvlasti njihovu suženu zemlju, svedenu na podlovćenske prostore. Naprotiv, ona će trajno ostati jedina oaza slobode na porobljenom Balkanu, koji su zaposjeli Turci.

Stefanu Crnojeviću je istorija objektivno predodredila ulogu da bude čelnik i organizator borbe za očuvanje političke nezavisnosti i integriteta crnogorske države, svedene na brdsko-planinski podlovćenski kraj. Taj predio Crne Gore postaće neosvojivi bedem otpora Turcima.

Na prostoru podlovćenske regije, Stefan Crnojević će postaviti podumijentu budućoj postfeudalnoj atipičnoj državi, koja će malo što imati nalik na klasične državne tvorevine. Ostaće država za sebe, nesvakidašnja i neponovljiva. Osnovu njene postojanosti, smisao i svrhu, činiće sloboda, za koju će njeni stanovnici biti spremni da daju sve, pa i sami život. Tako će Crna Gora postati pojam slobodarstva, neosvojiva tvrđava, čak i za moćnu Tursku carevinu.

Bilo da je u pitanju nužnost, sreća ili vidovitost, izvjesno je da je Stefanu Crnojeviću, kao vođi narodne borbe, u velikoj mjeri pripala zasluga za neprocjenjivo značajnu buduću istorijsku ulogu i misiju njegove zemlje.

Crnogorsko-mletački ugovor iz 1455. godine, kao da je bio svojevrsni hronološki međaš novoga poglavlja crnogorske istorije, koje je začinjao Stefan Crnojević. Nezavisno od toga što je on priznao sizerenstvo Venecije nad svojom zemljom, ono je u svemu ostalo fiktivno, osim u godišnjoj proviziji koju je dobijao na kotorskoj blagajni i u pružanju vojne pomoći Republici tamo gdje joj je bila najpotrebnija. Bio je to, u stvari, samo saveznički, a ne podložnički odnos, jer je Stefan potpuno samostalno izgrađivao i vodio politiku svoje zemlje. »Vazalni« odnos prema Veneciji olakšavao mu je utoliko jer su granice njegove zemlje na toj strani bile bezbjedne, jer je mogao svoju vojsku da koncentriše za odbranu na limesu prema hercegovoj zemlji i prema jugoistočnom koridoru, odakle su nailazili česti turski upadi, inicirani iz turske posadne tvrđave Meduna, koju im je ustupio 1456. Miloš vojvoda despota Đurđa Brankovića.

Crnogorski prostori nad kojima je Stefan Crnojević imao suverenu vlast, osim podlovćenskog brdsko-planinskog područja, gdje su najvećim dijelom bila i njegova porodična dobra, obuhvatali su (1455) još 51 opštinu zapravo teritorijalno-političku jedinicu, koje su bile zastupljene u Zetskom/Crnogorskom zboru. Najvjerovatnije da je neke od tih opština (»plemena«) povremeno i privremeno gubio u oružanim sukobima sa susjednim Turcima i njihovim vazalom Stjepanom Vukčićem Kosačom. Ali, okvirno, u vrijeme kad je Stefan sprovodio akciju konsolidovanja državnih posjeda, njegova zemlja je obuhvatala podlovćenske krajeve s Cetinjem, Rijeku Crnojevića, Zetsku ravnicu, Bjelopavliće, Pješivce, Malonšiće, Pipere, Hote, Klimente i druga »plemena« (opštine) s oko 3500 domova i oko 30.000 stanovnika. Sva zemlja, čiji su najvažniji krajevi bili pod mletačkom, a dijelom turskom i Kosačinom vlašću (Donja Zeta sa skadarskom oblašću i djelovi Gornje Zete sa gustinom naseljenosti do 50.000 ljudi), mogla je imati oko 80.000 žitelja. Riječ je, naravno, o okvirnim aproksimativnim pokazateljima koji mogu trpjeti korekture u uzlaznom i silaznom smjeru, jer preciznih podataka u izvorima nema.

Vijesti koje govore o sukobima Stefana Crnojevića s Turcima dosta su oskudne. Zna se, ipak, da je bilo više turskih upada pokretanih iz Meduna, motivisanih pljačkom i zlostavljanjem pograničnog stanovništva. Na toj strani je dolazilo i do ozbiljnih sudara, jer je Stefan javljao Veneciji da su se Turci, iz nekih od njih, vraćali sa velikim gubicima. I granica Crne Gore prema Hercegovini bila je otvorena ratna zona. Kad je Đerđ Kastriot 1457. godine tražio odobrenje od Venecije da mu dozvoli prijelaz preko njene teritorije za borbu s Turcima u Gornjoj Zeti, što je ona odbila iz straha od

posljedica, sigurno se radilo o dogovorenom napadu sa Stefanom Crnojevićem na turska uporišta, koja su držali na toj strani kao hercegovi saveznici. Stefan je, međutim, sam vojevao na toj strani, što se vidi iz protesta, koje su, povodom toga, hercegovi ljudi uputili Sinjoriji kao njegovom »vrhovnom« suverenu, tražeći od nje satisfakciju za štete koje im je nanio.

Odnosi između Crne Gore i Hercegovine su stalno bili zategnuti. Pronosili su se glasovi da je Kosača dobio dozvolu od sultana da porobi Crnojevićevu zemlju. Na početku 1458. godine stigla je nova vijest o pripremama Vukčićevog opšteg napada na mletačke posjede u Donjoj Zeti. Strahujući od takve mogućnosti, Sinjorija je naredila da se Stefanu Crnojeviću isplate sva zaostala potraživanja, jer je u slučaju takve opasnosti samo na njega mogla da računa kao na pouzdanu snagu za zaštitu njenih posjeda.

Do nagoviještenog napada, međutim, nije došlo. Vojvoda Vukčić je te godine ozbiljno razmišljao o raskidu vazalnog odnosa prema Porti i priklanjanju evropskim dvorovima koji su krojili protivturske ratne planove. Hercegu je, kako je javljao Mlecima (1461), postajalo sve jasnije da se Mehmed II, nakon što je (1459) zaposio Srbiju, priprema da pokori i njegovu zemlju.

Hercegovo zahlađenje odnosa prema sultanu i bavljenje samim sobom, olakšalo je Stefanovu poziciju s te strane. Ali su zato, tokom 1458/59. godine, jugoistočne granične oblasti bile izložene sve žešćim napadima Turaka. Napadači nijesu pravili razliku, već podjednako ugrožavali i Crnojevićeve i mletačke posjede. Opasnost je pojačana Feris-begovim dolaskom na položaj medunskog subaše. On je snažnim vojnim odredima napadao Stefanova pogranična mjesta i prisilio tamošnje stanovništvo da mu se pokori. Između ostalog, oteo mu je imanja koja su pripadala manastirima na Skadarskom jezeru. Te, i cijele iduće godine, Stefan je sa sinovima i raspoloživim vojnim snagama, kojima se kraće vrijeme pridružio i odred od 300 najamnika koje mu je poslao kotorski knez, proboravio na granici, čineći sve da onemogući dublje prodore Turaka u svoju i mletačku teritoriju.

U međuvremenu, dok je Stefan Crnojević još uspješno odolijevao Feris-begovom vojnom pritisku, u Mletke je, s proljeća 1460. godine, stigla turska misija sa zahtjevom da sultanu ustupi Gornju Zetu, na temelju ugovora koji je Mehmed II sačinio 1456. godine u Smederevu s despotom Đurađem Brankovićem. Venecija je diplomatskim manevrima pokušala da obrazloži neosnovanost klauzula Smederevskog ugovora, uz izgovor da se u Gornjoj Zeti znatno ranije vijorila mletačka zastava nego što je sporazum potpisan, pa otuda despot i nije mogao ustupiti sultanu ono što nije imao.

Maja 1460. godine stiglo je u Veneciju Crnojevićevo izaslanstvo sa zahtjevom za vojnu pomoć u ljudstvu i materijalu za odbranu od pojačanih turskih upada, posebno od prijetećeg sinhronizovanog napada, koji bi bio izveden na mletačke i crnogorske posjede. Da bi ga što čvršće vezala za sebe, Sinjorija mu je pružila izvjesnu vojnu pomoć i naredila da mu se nadoknade zaostala potraživanja za sve vrijeme duže od dva mjeseca provedeno na granici u borbama sa medunskim odredima i drugim turskim četama. Pri tom mu je obećano da će se mletački poslanik u Carigradu založiti kod sultana da mu se vrate oteti posjedi manastira na Skadarskom jezeru.

Istekom 1460. godine došlo je do zatišja na crnogorsko-turskoj granici, kao i duž mletačko-turskog graničnog pojasa. U Veneciji je, ipak, nastalo

uznemirenje početkom 1461. godine. Stjepan Vukčić Kosača uputio je poruku Sinjoriji da sultan priprema veliki vojni pohod na Skadar, da, potom, krene na Dubrovnik. Vidjeći u tome veliku opasnost i za sebe, herceg je tražio od Republike da napušti Stefana Crnojevića i da njega prihvati za saveznika.

Nagoviještena opasnost, na koju je upozoravao Kosača, je, međutim, izostala. Dvije godine vladao je mir duž granice Crne Gore i mletačkih posjeda, s jedne, i turskih, s druge strane. Do zaoštravanja odnosa došlo je tek 1463. godine, kad je izbio mletačko-turski rat u Moreji, koji se morao prenijeti i na sve druge granične sektore između dviju zemalja. Bila je to godina ofanzivnih vojnih pohoda Mehmeda II, u kojoj je pokorio Bosnu i oteo znatan dio hercegovih teritorija.

Uloga Stefana Crnojevića, kao saveznika Venecije, dobila je tada još više na značaju. U Mlecima je sa zadovoljstvom prihvaćena njegova ponuda da, uz izvjesnu pomoć Republikinih najamnika, izvrši napad i osvoji Medun (»ključ obje Zete«) od Turaka. Izvori ne govore da li je do te akcije stvarno i došlo, ali da je on i dalje Veneciji činio značajne vojne usluge, u to nema sumnje. To potvrđuju vijesti na liniji drugih komunikacija između dva saveznika. Koliko je Sinjorija držala do toga da ojača prijateljstvo sa Stefanom vidi se i po tome što mu je dozvoljavala da iz Skadra nabavlja robu bez carine do iznosa od 10 dukata, što mu je odobrila da obnovi svoje solane u Grblju, kad je to Kotoru bilo izričito zabranjeno i što je bila veoma obazriva u razrješavanju graničnih sporova koje je imao s Budvom i Ratačkom opatijom. Kad je, zbog sitnih čarki, do kojih je dolazilo na granici prema Kotoru, tamošnji knez pokušao da mu spriječi preuzimanje žita iz kotorske luke koje je uputio Đerđ Kastriot, Sinjorija je odmah skinula tu zabranu, ističući da su njegove zasluge za nju od mnogo većeg značaja.

O crnogorsko-turskim odnosima, koji su uslijedili poslije izbijanja rata u Moreji, izvori ništa ne kažu, sve do Stefanove smrti, krajem 1464. ili početkom 1465. godine. Sudeći, pak, o tome na temelju uvažavanja koje je uživao u Veneciji, moglo bi se zaključiti da je učvrstio svoju poziciju prema Turcima, za koje je sigurno bio veoma tvrd orah.

Uporedo s odmjeravanjem vojne snage prema Turcima Stefan je iznutra stabilizovao svoju zemlju, postavljajući joj novi društveno-politički osnov, ističući novu zastavu kao državni simbol, učvršćujući temelje novoj dinastiji i svoj rodonačelnički vladarski autoritet.

TURSKI PRITISAK NA CRNU GORU U PRVOM PERIODU VLADE IVANA CRNOJEVIĆA

Kada je preuzeo dužnost gospodara Crne Gore Ivan Crnojević (1465 – 1490), bio je već zrio čovjek, sa značajnim iskustvom na vojnom i političkom polju. To mu je olakšavalo da podešava politički kurs, da hrabro i postojano vodi brod svoje zemlje u vrijeme kad je veoma teško bilo procijeniti s kakvim vidovima opasnosti i s kojim će se sve neprijateljima Crna Gora suočiti.

Zbog političke nestabilnosti svugdje unaokolo, mogla su se očekivati svakojaka iznenađenja. Očuvati nezavisnost zemlje u takvim okolnostima zaista nije bilo lako.

U teškim vremenima, kad balkanske zemlje razrivene heterogenošću interesa i onesposobljene da udruže vojne snage i odupru se turskoj invaziji, Ivan Crnojević čini sve što je mogao da odbrani integritet i nastavi izgrađivanje države koju mu je otac ostavio u nasljeđe. Iako ga je u podsvijesti sigurno nagrizao crv sumnje u mogućnost održanja slobodne Crne Gore, u praktičnoj politici Ivan nije dopuštao da takva sjenka padne na njega kao njenog čelnika.

Započeo je svoju političku karijeru kao gospodar koji se ne koleba, kao državnik koji želi da nastavi započeto djelo svojeg oca i stvori vojno-političku organizaciju sposobnu da pruži maksimalan otpor zavojevaču i obezbijedi svoje mjesto pod suncem. I, zaista, zadivljuje činjenica da je Ivanu Crnojeviću za relativno dugo vrijeme vladavine, naravno ne i bez kriznih trenutaka, ipak polazilo za rukom da se snažno odupre i tako moćnom imperatoru kakav je bio Mehmed II Osvajač.

Duh borca i pregaoca za odbranu integriteta svoje zemlje, Ivan Crnojević je ispoljio od trenutka preuzimanja prerogativa vlasti crnogorskog gospodara.

Odmah po dolasku na vlast Ivan je poveo rat protiv – Venecije, doskorašnjeg »vrhovnog« gospodara, zapravo saveznika. Svojim odredima napao je kotorski kraj i pridobio na svoju stranu najveći dio mletačkih podanika iz prigradskog područja Kotora i Budve, u prvom redu Grbljane i Paštroviće, koji su otkazali poslušnost Republici. Zabrinuta zbog otvaranja jednog novog ratnog poprišta koje joj je otežavalo ionako nepovoljan međunarodni položaj, Sinjorija je raspisala visoku ucjenu od 10000 dukata za Ivanovu glavu, zbog čega on nije bio potišten, već je pojačavao pritisak na Kotor da, iako ne uspije da ga osvoji, bar istakne svoje istorijsko pravo na njega. Sama, pak, Republika sprovodila je akciju na okupljanju raspoloživih vojnih snaga za obračun s Ivanovim odredima i odmetnicima iz kotorskog i budvanskog distrikta koji su mu se pridružili. Venecija je ozbiljno strahovala za poziciju u kojoj se našla, pa je bila srećna što se pobunjenicima pomenutog područja nije pridružio i Leka Dukađin sa mletačkim podložnicima iz skadarskog kraja.

Mlečani u Zetskom primorju našli su se u nezavidnoj situaciji, jer su uz Turke, s kojima su već dvije godine u ratu, s iste strane barikada imali dojučerašnju uzdanicu – crnojevićku Crnu Goru. Rat s Ivanom imao je za venecijansku vlast i teške materijalne posljedice. Dio pobunjenika iz Grblja i Paštrovića, koji se našao uz Ivana, žestoko se razračunavao sa dijelom stanovnika koji su ostali lojalni mletačkim vlastima. Po tom osnovu stanovnici Lastve Paštrovske bili su prognani, a njihova imovina uništavana. Nijesu bolje prošli ni mnogi promletački stanovnici budvanske okoline i drugih susjednih mjesta. Ivan je njihova napuštena imanja predao Bečićima, svojim pristalicama. Ovi su, stavljajući se u njegovu službu, preoteli Mlecima grad i ubili budvanskog podestu Andreu de Molino. Uz znatne napore Mlečani su povratili Budvu i zarobili ubicu.

Zbog ozbiljne opasnosti koja je zaprijetila Kotoru, Venecija je tamo poslala pomoć u vojsci i materijalu, povjerivši upravu nad posjedima u Zeti novom providuru Jozafatu Barou. On je poslat u zetsku primorsku oblast, u vrijeme kad je u Hercegovini došlo do složene političke situacije. Isključen iz nasljedstva, najstariji sin hercega Stjepana, Vladislav, ponudio je sultanu svoje usluge ako mu pomogne da dobije pripadajući dio očevih posjeda. Sultan Mehmed II je nastojao da iz tih sukoba izvuče korist za sebe, pa je podupirao antagonizam između oca i sina iritirajući hercega zahtjevom da mu ustupi tri grada (Čačvinu, Mićevac i Klobuk). Konačno, 1464. godine, među ocem i sinom postignuta je pogodba, prema kojoj je Vladislav dobio dio zemlje na upravu. Mada njegove teritorije nije moguće precizno omeđiti, zna se da su obuhvatale i dio posjeda Ivana Crnojevića (Ledenice, Riđane, Banjane i Rudine).

Podjelom Hercegovine, mir između Vladislava i hercega Stjepana nije bio postignut. Naprotiv, oni su stalno bili u svađi, tako da se sin i dalje obraćao Turcima za pomoć protiv oca.

Sve što se događalo na toj strani Mlečani su sa zebnjom pratili. Strahovali su da nepoželjni osvajač ne zauzme Herceg Novi, čime bi njihovi kotorski posjedi zapali u još veće teškoće. Stoga se nijesu obradovali ni pregovorima koje je stari Kosača vodio s ugarskim kraljem Matijom Korvinom (1458 – 1490), nudeći mu posjede u Hercegovini za odgovarajuće teritorije na drugoj strani. I zaista, do određenog sporazuma je došlo. Za ostatke njegove zemlje, Korvin je hercegu ponudio upravu nad Zagrebom i još neke posjede u Ugarskoj. S tim u vezi, na početku 1465. godine stigao je u dolinu Neretve kontingent od 5000 ugarskih konjanika. U planu je bilo da oni produže marš na jug, kako bi pritekli u pomoć Kotoru za odbranu od oružane akcije Ivana Crnojevića.

Situacija za Veneciju postala je još komplikovanija, kad su Turci početkom 1465. godine organizovali pohod za osvajanje Hercegovine i već bili zauzeli neka mjesta na domaku Herceg Novog (Vrsinje, Lug, Korita, Banjane i Riđane). Sam herceg Stjepan, gubeći vjeru u realizaciju sporazuma s Korvinom, obratio se Veneciji da s njom pokuša naći rješenje za odbranu Novog i drugih preostalih posjeda. U slučaju da ne bude u stanju da ga sam odbrani, ponudio je Republici da ona uzme Novi u zaštitu, a da mu dâ u zamjenu neki drugi grad. Iz straha da će ga potpuno razvlastiti Turci, i Vladislav Hercegović traži zaštitu od Venecije. Ona pregovara, ponaosob s ocem i sinom. Dok su pregovori bili još u toku, minula je po Mlečane opasnost koja je prijetila Novom od strane Mađara i Turaka. I, dok još nije bio ni dobio odgovor od Venecije na svoju posljednju ponudu, herceg Stjepan je umro u Novome, krajem maja 1466. godine.

Mlečanima je, uistinu, laknulo što hercegov grad nije tada dospio u ugarske ili turske ruke. Kad se, na kraju, javio kao pretendent i napuljski kralj Ferante (1458 – 1492), Venecija ga je upozorila da odustane od takve pomisli, jer je, kako je tvrdila, Herceg Novi »odavno« stavljen pod njenu zaštitu.

Nakon što je u februaru 1466. godine sam herceg Stjepan posredovao, početkom maja iste godine, povedeni su pregovori o miru i između Ivana i Venecije. Prema instrukcijama koje im je dala Sinjorija, mletački upravnici

iz Zetskog primorja sklopili su s Ivanom tromjesečno primirje, koje nije bilo po volji providuru Barbaru. Do sklapanja mira došlo je tek iza posredovanja Ivanovog ujaka Đerđa Kastritota. Nakon povedenih pregovora o miru postignuta je saglasnost da se nanovo uspostave stari odnosi između Venecije i Crne Gore. To je značilo da Ivan prihvata »vazalni« odnos prema Republici pod ranijim uslovima. Stavovi o tom pitanju potpuno su usaglašeni. Mlečani su Ivanu vratili vojvodsko zvanje, koje je imao i njegov otac i proviziju za obavljanje vojne službe, dok se on, sa svoje strane, obavezao da će vratiti Grbljane i Paštroviće u prijeđašnji podložnički odnos.

Sporazum, međutim, nije bilo lako sprovesti u život u dijelu koji je formulisao uspostavljanje status quo-a u Grblju i Paštrovićima. Kotorsko plemstvo tražilo je, naime, stroge kazne za učesnike pobune. Između ostalog, ono je insistiralo da se protjera 50 porodica unesenih u spisak vinovnika pobune. Sinjorija se nije saglasila s tim drastičnim zahtjevom, već naredila da se komisijskim putem utvrdi pravo vlasništva nad parcelama (karate) koje su u svojstvu zakupaca obrađivali grbaljski seljaci. Kontrolom isprava komisija je utvrdila pravo vlasništva kotorskih vlastelina na zemlju u Grbaljskom polju. Pošto su tamošnji seljaci odbili da to priznaju, Sinjorija je naredila kotorskom knezu da izvrši smrtnu kaznu nad kolovođama pobune. Grbaljsko stanovništvo se solidarno i energično oduprlo izvršenju te sankcije. U takvoj situaciji providuru Barbaru nije preostalo ništa drugo do da zatraži posredništvo Ivana Crnojevića, jedinog čovjeka kojega su u tom trenutku Grbljani bili spremni da poslušaju »jer ih samo njegov duh vodi«.

Podsjećajući na te događaje, Ivanov sin Đurađ je znatno kasnije (1499) pisao da je do pravog mira došlo tek kad su Mlečani pristali da Crnojeviću ustupe na upravu Grbalj, Paštroviće i Crmnicu (1469) i udvostručili mu godišnju proviziju na 1.200 dukata. Tačnost Đurađevih navoda posredno potvrđuje i podatak da je naređenje Sinjorije, izdato kotorskom knezu (1468) u pogledu povraćaja ranije izbjeglih stanovnika Lastve paštrovske na svoje domove, moglo da se sprovede tek nakon dobijene saglasnosti Ivana Crnojevića.

Sa svoje strane, navedeni podaci potvrđuju da je Venecija, iz želje da Ivana veže za sebe, bila spremna da mu popušta do određene tolerantne granice. Na to je bila primorana jer su se njeni posjedi u Zeti i sjevernoj Albanji ponovo našli pred prijetećim turskim udarom. Upravo u tome treba tražiti i razloge što je Republika, i u pogledu razgraničenja u budvanskom kraju, Ivanu činila ustupke. Istovremeno, povjerila mu je upravu nad Grbljem, Paštrovićima i Crmnicom i trudila se da mu redovno izmiruje obaveze na kotorskoj blagajni. To, očevidno, pokazuje njeno nastojanje da ga što čvršće veže za sebe.

Informacije na osnovu kojih je Venecija predviđala novu tursku ofanzivu u pravcu Hercegovine i dalje na zapad, krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina, bile su tačne. Samim tim, pred neposrednom opasnošću našli su se i njeni posjedi u Zeti i sjevernoj Albaniji. Pod turskim udarom prvi se našao Vlatko Hercegović, koji je preuzeo vlast nad ostacima očevih južnih baštinskih djelova. Da bi se održao, morao je 1470. godine, priznati vrhovnu vlast Mehmeda II, uz plaćanje obeveza koje su iz toga proizlazile.

I Ivan Crnojević, zet hercega Vlatka, čija sestra Mara mu je postala druga žena, našao se u situaciji da mora uzmaći pred sultanom. Zapravo i on je morao da se, najvjerovatnije početkom 1471. godine, obaveže na plaćanje godišnjeg danka u iznosu od 700 dukata, da bi zadržao vlast nad Crnom Gorom. Ta okolnost je još više pogoršala ionako nepovoljan položaj venecijanskih posjeda u graničnim krajevima s Turskom. Republici je preostalo da im pruži ono što je još jedino mogla. Poslala je izvjesno vojno pojačanje Kotoru, a skadarskom knezu uputila 2.000 dukata za isplatu najamnika, održavanje i opravku gradskih utvrđenja.

Međutim, jedan spoljnji činilac donio je olakšanje Veneciji i njenim saveznicima, Crnojeviću i hercegu Vlatku. Naime, Sultan Mehmed II morao je da angažuje glavninu svojih vojnih snaga na ratištu protiv Uzun Hasana u Anadoliji, zbog čega je privremeno odustao od nove balkanske ofanzive.

Prikovanost glavnih udarnih turskih trupa za maloazijsko ratište, omogućila je Vlatku Hercegoviću da prekine vazalni odnos prema Porti. Obavezu plaćanja harača odrekao mu je i Ivan Crnojević. Njih dvojica se tada zbližavaju i vrše pripreme na udruživanju snaga za odbranu od Turaka.

Na Hercegovića i Crnojevića veoma je povoljno uticala i vijest da se priprema velika akcija hrišćanskih zemalja protiv Turaka, čiji su čelnici: ugarski kralj, Venecija, Papa i Napuljska kraljevina. Njihovu spremnost da sudjeluju u toj alijansi pokušao je da iskoristi ugarski kralj Matija Korvin, koji je od pada Bosne (1465) bio u otvorenom ratu s Turcima, što znači i mletački saveznik. Kako su se Korvinove jedinice, još od 1466. godine, nalazile u dolini Neretve, on želi da uspostavi što tješnju saradnju sa Vlatkom Hercegovićem i Ivanom Crnojevićem. Da što prije uspostavi kontakt s njima, podstakao ga je i gubitak Počitelja, koji su mu nedavno oteli Turci. Zato je svojem namjesniku u ugarskom dijelu Bosne, Nikoli Iločkom, stavio u zadatak da uspostavi vezu s Vlatkom Kosačom i gospodarom Crne Gore – Ivanom Crnojevićem. Posigurno se izaslanik Iločkog sastao ponaosob s hercegom Vlatkom i Ivanom Crnojevićem u decembru 1472. godine. Ishod pregovora nije poznat, ali se može pretpostaviti da su bili saglasni da svojim oružanim snagama sudjeluju u širokom antiturskom pokretu. Kako se pokazivalo da se taj saveznički hrišćanski poduhvat činio sve bezizglednijim, oni su se radije držali Venecije, gdje su u slučaju prinudnog egzila mogli da potraže utočište i zaštitu.

Krajem 1473. godine Ivan Crnojević je pribirao snage, ne samo da parališe turske akcije pripremane protiv njegove zemlje već i da povrati one djelove na lijevoj strani Zete i Morače koje su mu ranije oteli Turci. Utoliko je svoje savezništvo s Venecijom, i potporu koju je od nje očekivao, smatrao značajnijim, redovno je obavještavajući o turskim pripremama na granici. Između ostalog, poručivao je kako Turci namjeravaju da obnove Podgoricu i navodno je nasele sa 5.000 svojih žitelja. U sastav toga plana, javljao je on, ulazi i obnova starog grada Baleča.

Da bi se stalo na put tim turskim planovima, Ivan je tražio pomoć od Venecije u vojsci i novcu. U prvom redu tražio je da mu Republika stavi na raspolaganje sve vojne posade iz primorskih gradova i pravo da po sopstvenoj potrebi može mobilisati njene podanike iz gravitacionog područja zetskih

gradova i da mu, u slučaju neuspjeha, s porodicom obezbijedi utočište na svojoj teritoriji uz godišnju pomoć od 600 dukata. On je, sa svoje strane, obećavao Republici godišnji danak od 700 dukata, koji je prethodne godine plaćao sultanu, ako uz njenu pomoć uspije da povrati sve krajeve koje su mu oteli Turci. Ivan je, takođe, od Sinjorije tražio da prizna Banu Hotu vojvodski čin i odobri mu godišnju platu od 300 dukata, da zauzvrat dobije Hotsku planinu u svoj posjed, što bi bilo od osobitog značaja za odbranu njenih teritorija u skadarskoj oblasti, u slučaju turskog napada.

Venecija je bila spremna da usvoji sve Ivanove zahtjeve, osim onog kojim je tražio ingerenciju nad njenim podanicima u distriktima primorskih gradova. Složila se i s kombinacijom o prelaženju Hota u podanički odnos prema Republici, s tim da se prethodno obave sve predradnje s tim planom povezane.

Od Ivanovog ambicioznog projekta za organizovanje široke akcije protiv Turaka nije bilo ništa, jer su trupe sultana Mehmeda II iznenada napale Skadar i sprovele nad njim opsadu.

Za mletačke posjede u sjevernoj Albaniji situacija je bila još nepovoljnija od one u području Zetskog primorja. Politički odnosi u mletačkoj Albaniji oduvijek su bili složeni, da bi se pred kraj pete decenije XV vijeka veoma zapleli. Mjere koje je Republika preduzimala da stanje dovede u red, bile su najčešće kratkog daha, nominalne vrijednosti.

S obzirom da se o mletačkoj zoni u Albaniji zaista može govoriti kao o uzavrelom ratnom poprištu, samo je po sebi jasno da je privredni život u tom kraju bio potpuno paralisan, da je cvjetalo bezakonje, rasulo, korupcija.

Dodatne nevolje sastojale su se u produbljivanju konflikata i razdoru među domaćim velikašima, od kojih su neki bili uz Turke, neki uz Mlečane, nerijetko prelazeći s jedne na drugu stranu. Čak je i legendarni Skender-beg bio primoran da lavira između Turaka i Mlečana, da se priklanja jednoj odnosno drugoj strani, rukovođen uvijek željom da izvuče korist za svoju bolju poziciju u borbi za nezavisnost i slobodu albanskog naroda protiv spoljnjih neprijatelja.

Unutrašnje razmirice (sukob između Skender-bega i Dukađinâ,između Draga i Leke Dukađina,daljnjih rođaka, oko porodičnih posjeda; između Leke Dukađina i Venecije itd.), stvarale su pogodnost Turcima da bez mnogo otpora krstare čitavim mletačkim područjem, dopirući u svojim pljačkaškim pohodima sve do Skadra.

Nakon izbijanja rata s Portom (1463), Venecija je morala da posveti mnogo više pažnje svojim albanskim posjedima. Shvatajući to izuzetno važnim, pošlo joj je za rukom da izmiri Skender-bega i Leku Dukađina, imajući ih tako obojicu na svojoj strani. U nadoknadu za savezništvo, za sela na koja je polagao pravo u području Danja, Republika je Dukađinu dala proviziju od 300 dukata godišnje.

Pošto je i u svojim albanskim posjedima mogla da očekuje veliku tursku ofanzivu, u tenutku kada se na Porti odluče na taj korak,Venecija je morala finansijski da se napregne da, u vrijeme kad se njen godišnji budžet kretao oko 600.000 dukata, znatan dio tih sredstava,do iznad jedne destine, uloži u održavanje integriteta svoje vlasti u albanskim posjedima, za uvećanje vojnih

odbrambenih snaga, naoružanje, održavanje starih i podizanje novih utvrđenja, ratnu mornaricu i drugo.

Na velika finansijska ulaganja, na slanje najuglednijih ljudi na rukovodeće položaje u gradovima Zetskog primorja i sjeverne Albanije, na izgrađivanje fortifikacionog sistema, imali su mnogo uticaja Skender-beg (do svoje smrti 1468) i Ivan Crnojević, glavni potpornji njene borbe za očuvanje zetsko-albanskih posjeda.

Ipak, sve akcije koje su preduzimali Turci u Albaniji, čak krvavi sukobi koje su imali sa Skender-begom oko Kroje, mogu se smatrati neznatnim, u odnosu na snažan ofanzivni pokret koji će uslijediti preko jednu deceniju docnije od izbijanja mletačko-turskog rata u vodama Levanta. Iako tokom toga perioda još nije bio na pomolu veliki obračun, uznemirenost i strah od moguće iznenadne akcije širih razmjera, stalne su pratilje života mletačke vlasti i njenih podanika u albanskim prostorima. Zabrinutost je utoliko bila veća jer su Skender-begove snage bile već na izmaku, istrošene u sukobu u kojemu su mu Turci oteli Kroju (1466) i onom za njeno ponovno oslobođenje (1467), a naročito kad su se našle pred rasulom poslije njegove smrti (1468). Kako je i odgovornim državnim organima u Veneciji bilo jasno da će raščišćavanjem vojne situacije u Anadoliji, Moreji i drugdje, Mehmed II, s velikim vojnim potencijalom, nakon privremenog predaha, krenuti na Balkan, po nalogu Senata i Sinjorije, tokom nekolike godine (1470 – 1473), uložena su velika sredstva u osposobljavanje albansko-zetskih gradova za odbranu (Kroje, Drača, Skadra i Ulcinja). Učinjeni su krajnji napori da se pruži maksimalan otpor u odsudnom trenutku.

Tutanj velikog ratnog sudara Venecije i njenih malobrojnih saveznika, u prvom redu Ivana Crnojevića, sa mnogoljudnom i dobro naoružanom turskom armijom, konačno se približavao. Prve vijesti o pristizanju i koncentraciji turskih trupa u Makedoniji, unijele su paniku i strah unutar nekih mletačkih posada u albanskim gradovima, kakav je bio slučaj u Danju, čiji je providur Pjetro Salamon, s komestabilom i domaćim vojvodom, pobjegao u Ulcinj (zbog čega je kasnije osuđen na petogodišnju robiju i doživotnu konfinaciju). U samoj Veneciji se, u početku, nije vjerovalo da se radi o odsudnoj turskoj ofanzivi, čak ni onda kad je, početkom maja 1474. godine, rumelijski begler-beg Sulejman udario na Skadar i opsio ga s oko 8.000 vojnika. Mletački providur zetsko-albanskog područja i istovremeno skadarski knez Antonio Loredan, s krajnjim naporom je uspio da odoli snažnom turskom udaru. I, dok je on slao izvještaje o situaciji u kojoj se našao i zapomagao za pomoć, Sinjorija mu je uputila dvije trireme i naredila vrhovnom pomorskom kapetanu da se, pri povratku s istoka, zadrži u albanskim vodama i procijeni situaciju. Naredila je, dalje, da galije koje su išle iz Afrike i Lionskog zaliva otplove u pravcu Drača. Taj dosta ležeran stav u odnosu na težinu situacije, najednom dobija na ozbiljnosti povezanoj s odsudnošću istorijskog trenutka. Potencirale su je zabrinjavajuće vijesti s albanske prekomorske strane, koje su jedna drugu preticale.

Sinjorija je odmah preduzela ono što je bilo u njenoj moći. Obratila se za pomoć italijanskim državama, Papi, napuljskom i ugarskom kralju. Potrebu odbrane Skadra je predstavila kao ključ koji otvara bravu Evrope.

Padne li ovaj grad u turske ruke, Osmanlijama će biti otvoren put za nezadrživu ofanzivu na Zapad.

Paralelno s traženjem pomoći od hrišćanskih zemalja Evrope, Sinjorija je izdala naređenje upravnicima mletačkih gradova na jadranskoj obali da s raspoloživim vojnim snagama i brodovljem hitaju u pomoć Skadru. Leonardu Boldu, prethodniku Antonija Loredana na položaju skadarskog rektora, izdala je zapovijest da preuzme rukovođenje svim mletačkim vojnim snagama koje pristignu na stratešku poziciju za odbranu grada.

Pozicija mletačkih branilaca u Skadru, na čelu sa Loredanom, bila je izuzetno teška. Prema nekim vijestima, uokolo grada, pod komandom rumelijskog begler-bega Sulejmana, već je bila s raznih strana pristigla velika vojska od oko 50.000 boraca, dobro naoružanih i snabdijevenih provijantom.

Nemajući mnogo iluzija u pomoć od zemalja kojima se obratila, Venecija je ocijenila jednim od najvažnijih zadataka uspostavljanje dobre saradnje s Ivanom Crnojevićem, pri čemu je bila spremana da mu pruži odgovarajuću pomoć u novcu i naoružanju. I, dok je Sinjorija, u tom smislu, instruirala Boldua, kojeg je početkom jula 1474. godine otpravila u Zetsko primorje, nalažući mu da odmah po dolasku uspostavi kontakt s Crnojevićem, uz darežljivost u poklonima i posebno uvažavanje, Ivanov izaslanik stigao je u međuvremenu u Mletke i donio pismo u kojemu je njegov gospodar javljao o velikom turskom pohodu, ne samo na Skadar, već i sve krajeve koji su još ostali izvanj sultanovog suvereniteta. Zato je on od Republike tražio da mu uputi pomoć u novcu i drugom materijalu, kako bi se pripremio da sa svojim odredima doprinese da se taj pakleni turski plan osujeti.

Pošto se Ivan Crnojević, bez dvoumljenja, opredijelio za beskompromisan rat protiv Turaka, nudeći na toj liniji savezništvo Veneciji, ova je požurila da mu odmah uputi pomoć od 3.000 dukata u gotovu i u znatnoj količini tkanina, koju mu je isporučio Alvizo da Mosto, prilikom dolaska na svadbu Vlatka Hercegovića. Republika je, dalje, izvijestila Ivana da mu povjerava komandu i nad njenim podanicima iz Zetskog primorja, koje može prisajediniti svojem odredu od 8.000 boraca, za koji je javljao da će kompaktno učestvovati u ratu s Turcima.

Pošto je sporazum s Ivanom bio postignut i prije nego je Boldu stigao da se s njim sastane, za Veneciju je to bilo značajno psihološko rasterećenje, jer je na njegovu pomoć veoma računala. Znala je da će Crnogorci pod vođstvom svojega gospodara biti snažan bedem otpora Turcima i glavna udarna snaga u odlučnom trenutku kad zatreba. I u vrijeme žestokog turskog pritiska i stezanja obruča oko opsjednutog grada, u Veneciju su stizale vijesti da je Crnojević »istrajan u svojoj vjernosti«. Mada pojedinosti iz borbi koje je vodio s Turcima nijesu poznate, navodi se da je održavao dobru vezu s mletačkim komandantima i potpuno opravdao povjerenje.

O sudaru mletačko-crnogorskih s turskim snagama, kako na strategijskim prilazima, tako i u bitkama za sam grad, postoje samo najopštiji, često preuveličani podaci. U hronikama, koje govore o tom oružanom sukobu, navodi se da je u ofanzivi na Skadar učestvovalo oko 200.000 Turaka, što se graniči s fantazijom. Pretjeruje se i u tvrdnji da je Republika s područja pod

njenom vlašću mobilsiala 25.000 vojnika, jer se ni u samim Mlecima, za četiri mjeseca, koliko je trajala opsada Skadra, nije moglo sakupiti 3.000 boraca, na koliko ih se računalo. Ne zna se ni koliko je raznog brodovlja sudjelovalo u mletčkoj akciji. Kad se navođenje brojki, koje se ne slažu, svede u realne okvire, ispada da ih je moglo biti oko četrdesetak većih i stotinjak manjih barki, svojom gustinom smještenih u koritu Bojane do obale mora i manjim brojem u Skadarskom jezeru. Ratno brodovlje bilo je pod komandom Pjetra Moćeniga i Trijadana Gritija, koji je bio došao da ga smijeni na tom položaju. Flotiljom od oko tridesetak manjih lađa, koliko ih je moglo biti na Skadarskom jezeru, rukovodio je Ivan Crnojević.

Da bi uspjeli u svojoj koncepciji iznurivanja grada dugotrajnom opsadom, Turci su pokušali da spriječe dopremanje pomoći braniocima Bojanom u živoj sili i drugom materijalu. Polazna tačka u tom pogledu bila im je da na najužem mjestu pregrade rijeku posječenim stablima koja su bacali u korito rijeke. Trijadan Griti vratio se tada natrag nizvodno i razbio turska odjeljenja na obalama Bojane, 15. juna 1474. godine. Nije nakon toga bilo opasnosti da mu Turci udare s leđa. Brda s desne strane rijeke zaposio je Ivan Crnojević sa svojim i mletačkim pomoćnim odredima, pod njegovom komandom. Istovremeno, mletačka ratna mornarica bila je koncentrisna u Sv. Srđu, odakle je trebalo da, u saradnji sa kopnenim snagama Ivana Crnojevića, izvrši proboj u grad. Uz Gritija i Moćeniga našli su se tu i dva providura Stefan Malipjero i Alvizo Bembo.

Vidjeći da pri takvoj koncentraciji pješadije i mornarice neće moći dugo da obruč oko grada drže neprobojnim, Turci odluče da sami izvrše napad, ne bi li Loredanove branioce prisilili na predaju. Dok je pješadija s improvizovanim skelama i opsadnim spravama stojala u pripravnosti, gradski bedemi su zasuti kišom topovskih đuladi. Međutim, ono što su Turci danju rušili, Loredanovi branioci bi preko noći sanirali. Zatrpavali su otvore na zidinama buradima napunjenim zemljom i drugim materijalom. Procjenjujući da je grad u opasnosti, Moćenigo i Griti upute poruku Ivanu Crnojeviću i Leonardu Bolduk da pokušaju da izvrše proboj turskog opsadnog obruča i omoguće vojsci grupisanoj u Sv. Srđu da se probije u grad. Kad su Turci saznali za pripremanje te akcije poslali su 12.000 konjanika da zaustave proboj Ivanovim i Boldovim jedinicama. U tome, međutim, nijesu uspjeli. Ivanova vojska, koja je silazila s brdâ, obrušavala je stijene i izvršila kontraudar, koji Turci nijesu izdržali, već su počeli da se povlače. I, onda kad je uspješnu kontraofanzivu trebalo krunisati definitivnim uspjehom, desilo se nešto što niko nije očekivao. Alvizo Bembo i Trijadan Griti, od ranije pobolijevajući, podlegli su malariji. Prvi je uskoro umro, a Griti je u teškom stanju prebačen na liječenje u Dubrovnik. Sam Moćenigo je pokušao da krene s flotom dalje, ali nije uspio, već je ostao u Sv. Srđu, s mukom, preko povjerljivih ljudi, održavajući tajnu vezu s Loredanom u opsjednutom gradu.

Zbog neuspjele crnogorsko-mletačke akcije u finalnom dijelu, za što je smatrao odgovornim mletačke komandante, Ivan Crnojević je negodovao posredstvom svojeg izaslanika u Veneciji. Naglašavajući da je sve što je mogao uložio u antitursku ofanzivu i time navukao bezgraničnu mržnju

sultana protiv njegove zemlje, Ivan je tražio od Venecije da mu za učinjene žrtve donekle olakša nepovoljnu poziciju, time što će njemu, porodici i vlasteli obezbijediti sklonište i izdržavanje negdje na svojoj teritoriji.

Mletačka vlada je, još 3. avgusta 1474. godine, dok su Turci držali Skadar u opsadi, njegovom emisaru uručila pismo da prihvata sve njegove uslove, tješeći ga da će se njegova zemlja možda oduprijeti turskoj invaziji čak iako Skadar padne u sultanove ruke.

Ali, znatno prije nego li mu je njegov izaslanik i donio pozitivne vijesti o pomoći Venecije, dogodilo se, ponovo, ono što nije bilo moguće predvidjeti. Naime, 19. jula 1474. godine, Turci su izvršili posljednji juriš na Skadar. Pregazili su nasipe oko grada i počeli da se, prislonjenim skelama, pentraju uz gradske bedeme. Loredanovi branioci su ih odbili ulažući posljednje atome snage. Usljed žestokog otpora, na koji su naišli, Turci su u neredu počeli da odstupaju. Procjenjujući njihovu nemoć Loredan je naredio da njegovi borci iziđu iz grada i izvrše kontranapad, u čemu je postignut veliki uspjeh. Turci su ostavili na bojištu veliki broj mrtvih i ranjenih. Pominje se čak cifra od preko 2.000 iz stroja izbačenih turskih vojnika. Po istim izvorima, broj domaćih mrtivih (14) i ranjenih (59) bio je neznatan, što nije realno, kao ni preuveličana brojka turskih gubitaka.

Na sudbonosni ishod skadarskog rata odlučujuće je uticala jedna druga okolnost, a ne snaga mletačkog oružja, iako ona nije bila za potcjenjivanje. Naime, usljed dugog boravka pod Skadrom, turska vojska je bila masovno oboljela od malarije. To je demoralizatorski djelovalo na njenu borbenu sposobnost, koja je naglo opadala. Ta srećna okolnost po Mlečane promijenila je odnos snaga na ratištu.

Nakon što je rumelijski begler-beg Sulejman, poslije neuspjelog juriša, tražio nove instrukcije šta da preduzme, stigla mu je, 8. avgusta 1474. godine, naredba iz Carigrada da napušti opsadu Skadra i povuče ostatke vojske na stacionarna odredišta. Pri povratku s ratnog poprišta, turske jedinice su, u krajevima kroz koje su prolazile, ostavile iza sebe pravu pustoš.

Odbrana Skadra smatrana je jednom od najznačajnijih pobjeda koju su Mlečani izvojevali nad Turcima u preko jedne decenije dugom ratu vođenom na više frontova. Na dan obilježavanja godišnjice pobjede nad Turcima pod Skadrom, 1475, Mlečani su podarili crkvu Sv. Marko zastavom, na kojoj je bio predstavljen Skadar kao simbol odbrane hrišćanstva.

POZICIJA CRNE GORE UOČI I NAKON MLETAČKO–TURSKOG MIRA O PREDAJI SKADRA

Iako je iz rata s Turcima, pod Skadrom (1474), Venecija izišla kao pobjednik, nije bila spokojna za budućnost svojih zetsko-albanskih posjeda. Samim tim što Mehmed II nije htio da čuje za ponude mira koje su inicirane od strane Sinjorije, bilo je jasno da se valja pripremati za novi veliki okršaj. Pri takvom stanju stvari, politički i diplomatski organi Republike smatrali su dobitkom da se novi oružani sukob što duže odloži. U međuvremenu trebalo se napregnuti finansijski i vojnički da se zetsko-albanski

gradovi od Drača i Kroje na jugu do Kotora na sjeverozapadu što bolje opreme i pripreme za odbranu od moguće turske invazije.

Novi politički kurs u susjednim mletačkim krajevima, zasnovan na pacifikaciji, nije bio u skladu s akcionim i dugoročnim državničkim planovima Ivana Crnojevića. Van sumnje je da je i njemu bilo jasno šta u dogledno vrijeme smjera Mehmed II. Ali je, s druge strane, smatrao da upravo to međuvrijeme treba da iskoristi da bi se što bolje pripremio za odbranu od neskrivenih turskih pretenzija na njegovu zemlju. Znao je da valja potražiti skrovitije mjesto za prijestono središte, pa je već 1475. godine sazidao rezidenciju na Obodskom gradu. Na takav korak podstakli su ga sami Turci koji su još prethodne godine pristupili obnavljanju Podgorice, na domaku njegovog stonog grada Žabljaka.

Računajući da bi se, na temelju ugleda koji je stekao kao saveznik u skadarskom ratu, ipak određena pomoć mogla dobiti od Venecije, obratio se preko svojeg izaslanika, 1476. godine, Sinjoriji zahtjevom da mu pošalje odred pješaka i jednu bombardu za osvajanje Meduna i okolnog gravitacionog područja.

Ne želeći novi konflikt u blizini svojih posjeda, Venecija je našla opravdanje za negativan odgovor, poručujući Ivanu da bi takva akcija bila preuranjena. Da bi mu umanjila razočarenje zbog okolišno odbijene pomoći, Sinjorija ga istovremeno obavještava da će u najkraće vrijeme izvršiti svoje novčane obaveze prema njemu.

Unaprijed pripravan na takav odnos Venecije, Ivan je morao da se vojnički priprema, uz oslonac na sopstvene izvore. Pošto je procijenio da mu je neophodna jedna bombarda, u julu 1476. godine, angažovao je dubrovačke majstore da mu je izliju. Bilo je to upravo u vrijeme kad je postigao sporazum sa svojim šurakom Vlatkom Hercegovićem da udruženim snagama povedu oružani pohod za povraćaj krajeva koje su im ranije oteli Turci.

Šta su, osim pomenutog Meduna, Crnojevići već bili izgubili od teritorija koje su pripadale Gornjoj Zeti/Crnoj Gori, posredno pokazuje ustrojstvo turske vlasti iz 1470. godine u Hercegovačkom sandžaku sa sjedištem u Foči. Zapravo, uzgred treba podsjetiti da su još 1467. godine nahije Onogošt i Nikšić (ova druga poznata i pod imenom Gračanica) pripadale Blagajskom kadiluku, a nahije Kukanj i Soko – Drinskom kadiluku sa sjedištem u Pljevljima. Osnivanjem Hercegovačkog sandžaka od preotetih baštinskih zemalja porodice Kosačâ i zemlje Crnojevića, došlo je do teritorijalne reorganizacije. Od crnogorskih teritorija formirane su nahije: Kukanj, Budimlje, Ljubović (Polimlje), Mataruge, Podblatje i Kričak, koje su ušle u sastav tzv. Mileševsko-prijepoljskog kadiluka. U preostalom otetom dijelu Crne Gore bile su organizovane nahije koje su pripojene Drinskom kadiluku i to: Vrm (sa sjedištem u Klobuku), Rudine (sa sjedištem u Bileći), Riđani (sa sjedištem u Grahovu), Rovci, Komarnica (Drobnjak), Piva, Gornja Morača, Donja Morača i Zeta (s dijelom Bjelopavlića).

Ivan Crnojević je stoga pokušao da sa svojim šurom i susjedom Vlatkom Kosačom povrati Hercegovinu, s tim da stare zetske posjede pripoji svojoj zemlji. Međutim, na samom početku udružene vojne akcije na toj strani, došlo je do nesporazuma između Vlatka i Ivana, po svoj prilici, zbog

razmimoilaženja oko pitanja ingerencije nad teritorijama koje je trebalo osloboditi. Konflikt je bio takvih razmjera da se savez odmah preobratio u žestoko neprijateljstvo.

Taj sukob je Turcima išao na ruku, jer im je omogućio da zadrže stečene pozicije. Razumljivo je otuda da je sultan radio na produbljivanju razdora između dva susjeda, nudeći Hercegoviću vojnu pomoć protiv Ivana, a i mogućnost povraćaja nekih posjeda uz priznanje vrhovne vlasti Porte. S druge strane, zaoštravanje odnosa između Crnojevića i Kosače zabrinjavalo je Mlečane, pa je Sinjorija bila povjerila Franćesku Kontariniju da pokuša da ih izmiri.

Posredovanje u sporu između Crnojevića i Hercegovića moralo je biti potisnuto u drugi plan, jer su s proljeća 1477. godine Turci poveli novu veliku vojnu akciju protiv Kroje i drugih mletačkih teritorija koje su potom dolazile na red.

Venecija je sa svoje strane pripremala kontraakcije da odbrani grad. Za providura Kroje imenovala je Franćeska Kontarinija, koji je sa znatnim ali šarolikim vojnim snagama najamnika pritekao u pomoć braniocima opsjednutog grada (bilo ih je 250). Početkom septembra 1477. godine Kontarini je uspio da potisne Turke. Ali, usljed nedovoljne obazrivosti, Turci su iznenadili noću Mlečane i nanijeli im težak poraz. Među velikim brojem (1.000) mrtvih, ležao je i sam Kontarini. Za zarobljene starješine i vojnike Venecija je kasnije morala dati 6.000 dukata otkupa.

Mnogo kivan na Ivana Crnojevića za udarce koje je nanosio Turcima, sultan se zaklinjao jednoj Kosačinoj delegaciji, preko koje mu je (Vlatku) nudio pomoć, da bi se mogao izmiriti sa svim neprijateljima ali ne i sa crnogorskim gospodarom. Zato je, paralelno s upućivanjem trupa na Kroju, i protiv Ivana poslao jaku tursku vojsku. Radi odupiranja pritisku pred kojim se našao, Ivan je zatražio pomoć od Venecije. Nalazeći se i sama u nevolji zbog prevelikih ratnih izdataka, sebe radi, Republika se obratila Papi za pomoć Ivanu, podvlačeći značaj njegove slobodne zemlje za zadržavanje i usporavanje turske ofanzive na Zapad. A Turci su upravo željeli da iskoriste nedovoljnu snabdijevenost Ivanove vojske u hrani i naoružanju, pa su pojačanim intenzitetom udarali na njegove odbrambene snage. Bilo je mnogo žestokih okršaja od ljeta do duboke jeseni 1477. godine. Da bi mu olakšala u otporu, imajući, naravno, prije svega, u vidu sopstvene interese, Venecija je uputila Crnojeviću značajnu materijalnu pomoć od 1.000 stara žita, 200 stara pšenice, zatim u tkaninama i drugom materijalu.

Ulažući izuzetne napore, Ivan je uspijevao da sa svojim četama odbija turske napade. Otežavajuća okolnost za njega bila je i u tome što je dio snaga morao da drži prema Hercegovini, jer je postojala mogućnost sprege Vlatka Hercegovića s Turcima. Što je napad s te strane izostao, vjerovatno je zasluga Venecije, koja je nekako uspijevala da suzbije njegov gnjev protiv crnogorskog gospodara.

Posljednji turski napadi na Kroju i sjeveroistočne teritorije Ivana Crnojevića, ma koliko snažni, bili su tek uvod u veliku ofanzivu koju je Mehmed II poveo na toj strani u proljeće 1478. godine. Taj sultanov pohod imao je za cilj da se definitivno razračuna s mletačkom vlašću u Albaniji i

Zeti. Njegov ratni plan obuhvatao je i pokoravanje preostalog slobodnog dijela zemlje Ivana Crnojevića.

Pripremajući se za odbranu, koliko je to mogla, Venecija je širila propagandu da šalje u Albaniju brojne vojne snage konjanika i pješaka, s dovoljnim količinama hrane i ratnog materijala. Proturanje glasina o pripremanju snažnog otpora Mlečana u albanskim i zetskim gradovima, nije osobito zabrinjavalo Mehmeda II. Nakon što je obavio sve pripreme, budući svjestan svoje vojne superiornosti, sultan je izdao naredbu o pokretu svojih trupa na Albaniju u aprilu 1478. godine.

Nastupanje turskih trupa izazvalo je paničan strah u najvećem dijelu mletačkih podanika zetsko-albanskog primorja. Izvori registruju masovno bježanje naroda na zapad, čije su velike grupe stizale u Mletke i druga prekomorska mjesta pod vlašću Republike. Taj masovni egzil nijesu mogle zaustaviti ni poruke turskih vlasti da lojalno stanovništvo može ostati mirno u svojim sredinama.

Početkom maja 1478. godine znatne turske snage nalazile su se pod Skadrom, koji je već bio pod opsadom. Ubrzo su se ovima pridružile trupe anadolskog beglerbega Mustafe i rumelijskog beglerbega Sulejmana. Prvih dana jula u glavni turski logor stigao je i sam Mehmed II.

Već u junu 1478. Turci su snažno zasipali vatrom branioca Kroje na čelu s providurom Pjetrom Vetorom. Vidjeći da neće moći još dugo da se odupire, Vetor je uputio Turcima poruku da će grad predati, ako mu se dopušti da se povuče sa svojim braniocima, što su ovi prihvatili. Nasuprot zadanoj riječi o slobodnom izlasku iz grada, njega su Turci zadržali u ropstvo, da bi kasnije bio otkupljen za sumu od 1.500 dukata.

Već od samog početka sprovođenja opsade nad gradom, Turci su i Skadar podvrgli žestokom bombardovanju, praćenom jurišima konjice i pješadije. Skadarski knez je odolijevao tim snažnim udarima i uspijevao da odbije prodor u grad. Komandant mletačke mornarice Antornio Loredan nije mogao mnogo da mu pomogne, jer su Turci onemogućili njegovim brodivima da se s morske obale probiju Bojanom. Na osnovu vijesti koje su krišom iz Skadra stizale u Veneciju o hrabrom i uspješnom pružanju otpora Turcima, skadarskom knezu i kapetanu Antoniju de Lazeu, braniocima grada i narodu, upućene su sredinom avgusta 1478. godine velike pohvale i priznanja.

Venecija se, kao i više puta ranije, obratila za pomoć susjednim italijanskim državama. Mnoge od njih, umjesto da joj pruže pomoć priželjkivale su joj poraz, zbog monopolističke pozicije koju je imala u pomorskoj trgovini, od čega su trpjele štetu.

Jedinog pouzdanog pomagača Venecija je, i dalje, imala u Ivanu Crnojeviću. On je svojim diverzantskim grupama, na lakim brodovima, iznenađivao Turke na položajima pod Skadrom, nanosio im gubitke, plijenio hranu i drugo, vraćajući se potom u svoja tajna skrovišta na jugozapadnoj strani Skadarskog jezera.

Vidjeći da njegova vojska, koja opsijeda Skadar, ne postiže adekvatan uspjeh, i da je stalno izložena značajnim gubicima, Mehmed II naredi beglerbegovima Sulejmanu i Mustafi da odustanu, privremeno, od juriša na

grad i da s većim dijelom svojih snaga krenu u osvajanje okolnih tvrđava. Rumelijskom beglerbegu palo je u dio da napadne prijestonicu Crnojevića – grad Žabljak, što je on i učinio, krajem avgusta 1478. godine. Pošto se to i očekivalo, Ivan je još ranije prenio svoje sjedište sa Žabljaka na Obod (Riječki grad). A kad su Turci sa snažnim odredom napali Žabljak, malobrojnoj posadi je naređeno da se povuče, pa je Sulejman bez otpora zauzeo grad, ostavio u njemu jedno odjeljenje i s glavninom svojih snaga opet zalogorovao pod Skadrom.

Paralelno sa Sulejmanovim kretanjem u pravcu Žabljaka, rumelijski beglerbeg Mustafa je najprije napao Drivast, koji je pod snažnim udarom pao 1. IX 1478. godine. Njegova vojska se potom uputila na Lješ,zauzevši ga bez borbe, pošto ga je prethodno napuštilo tamošnje stanovništvo. Tokom dalje akcije Mustafa je naišao na dvije galije mletačkih mornara u Drimu. Pohvatao ih je i doveo pod Skadar, gdje su bili posiječeni, da bi time ulio strah onima koji bi pokušali da se odupru daljim turskim osvajanjima.

Nakon uspješno obavljene vojne akcije za osvajanje okolnih tvrđava, Mehmed II je odlučio da Skadar u opsadi i dalje drži rumelijski beglerbeg sa oko 8.000 vojnika, dok se on, u pratnji anadolskog beglerbega, s glavninom svojih trupa vratio u Carigrad.

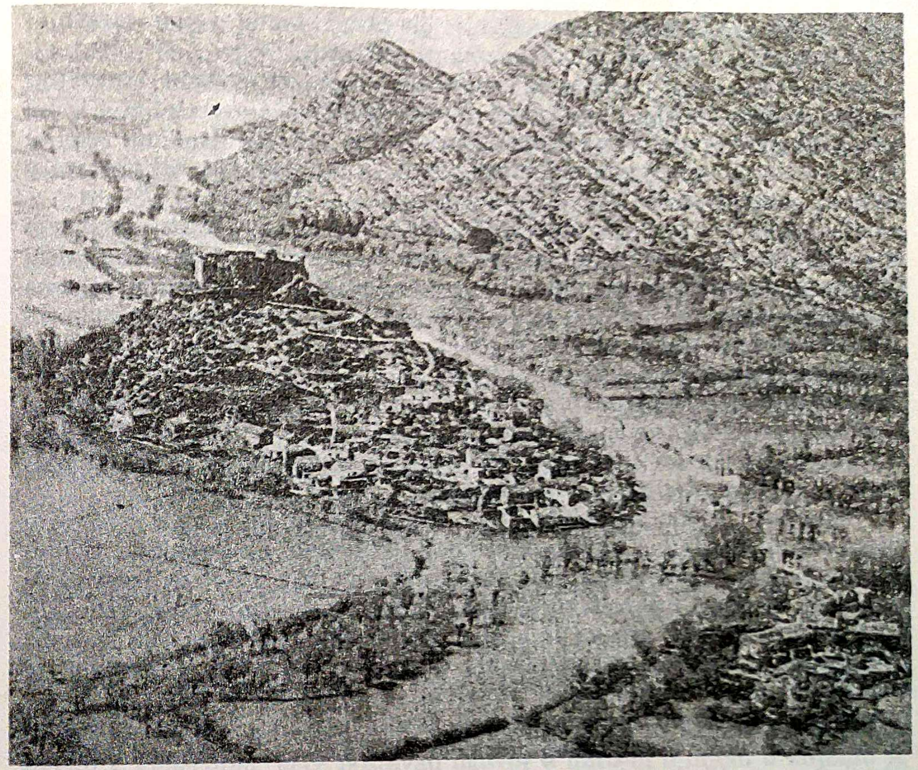
U Veneciji je to u početku shvaćeno kao bar privrmeno odustajanje od frontalne turske akcije za osvajanje njenih zetsko-albanskih teritorija. Politički činioci metropole bili su sve bliže uvjerenju da će ratni sukob između dvije zemlje zadržati oblik povremenih lokalnih čarki i manjih koflikata. Smatralo se, otuda, da neće biti potrebno potrebni voliki izdaci da bi se očuvala pozicija i vojna sigurnost u tim prekomorskim južno-jadranskim posjedima.

Na temelju takvih procjena, Republika je smatrala bespotrebnim da se glavnina pomorskih snaga zadržava u albanskim lukama, pa je naredila glavnokomandujućem, Antoniju Loredanu, da s flotom krene na istok i odupre se pokušaju Đenovljana da otmu Kipar, čime bi njen povlašćeni položaj u trgovini u vodama Levanta bio ozbiljno ugrožen.

Međutim, prema učestalim vijestima koje je slao knez i kapetan Skadra Antonio de Laze nadležnim organima Republike, položaj branilaca Skadra postajao je iz dana u dan sve teži. Situacija je predočavana tako da ni uz najveće napore i žrtve Venecija neće moći da odbrani Skadar. Konačno, takvo mišljenje steklo je prevagu i kod najodgovornijih političkih činilaca u metropoli.

Iz takvih mjerodavnih političkih uvjerenja rezultirala je odluka da se Turcima ponude uslovi mira koji su možda mogli da znače i neočekivanu koncesiju. Pošlo se od toga da je za Veneciju povoljnije da ustupi polovinu zetsko-albanskih teritorija sultanu, ako je za tu cijenu moguće s njim postići trajan mir. Postizanje takvog mira, i uz velike teritorijalne ustupke s obzirom na snage s kojima se raspolagalo, moglo se u najužem državnom političkom vrhu smatrati uspjehom.

Bili su to suštinski razlozi koji su naveli mletački Senat da ovlasti providura flote Tomasa Malipjera, odnosno poslije njegove iznenadne smrti njegovog nasljednika Zuana Daria, da krajem 1478. godine povede prego-

Žabljak – prijestoni grad Crnojevića

vore s rumelijskim beglerbegom Sulejmanom i predoči mu moguće koncesije za postizanje mira. Pošto se Dario sastao s turskim komandantom pod Skadrom, ovaj ga je saslušao i ocijenivši njegove ponude primamljivim, uputio ga je odmah u Carigrad.

Pregovori između Mehmeda II i Zuana Daria tekli su po ubrzanom postupku. Već 25. januara 1479. godine između dviju strana potpisan je mirovni ugovor. Njime je bilo predviđeno da Mlečani predaju Turcima Skadar i još neka mjesta na Levantu i plate 100.000 dukata ratne odštete, kao i 10.000 dukata godišnjeg tributa za slobodnu trgovinu u svim vodama Levanta. Dalje je riješeno da Venecija zadrži Drač u Albaniji i zetske primorske gradove Ulcinj, Bar, Budvu i Kotor kao glavni administrativni centar melatačke vlasti za cijelo to područje. Sporazumom je predviđeno da pomenuti gradovi zadrže svoje dotadašnje distrikte, ali kako su prigradski krajevi trpjeli povremene korekcije, to će kasnije Turci iskoristiti za širenje svojeg uticaja.

U okviru šireg turskog strategijskog poduhvata i držanja Skadra u opsadi, pod udar su došli i izvanjmletački posjedi. Po tom osnovu, kako je poznato, Ivan Crnojević je izgubio prijestoni grad Žabljak, ali je i dalje gospodario krajevima podlovćenske Crne Gore. U vrijeme dok je Zuan Dario pregova-

rao o miru s Turcima, Venecija je obećavala Ivanu vojnu saradnju, naglašavajući da će mu pomoći da povrati Žabljak.

Sve je to, nakon mirovnog ugovora u Carigradu između Venecije i Turske, dobilo drukčiji obrt. Sultan crnojevićku Crnu Goru nije ni u kojoj relaciji dovodio u vezu s pomenutim sporazumom. Protiv Ivanove zemlje, Turci su i dalje imali nepromijenjen neprijateljski stav, praveći planove o njenom pokoravanju.

Nakon uspostavljanja vlasti u Skadru, shodno odredbama ugovora o miru (1479), Turci su jakim snagama napali teritorije Ivana Crnojevića. Crnogorci su pružili žestok otpor i sigurno nijesu dozvolili turskim snagama da prodru dublje u planinski podlovćenski kraj. Bliži podaci o borbama s Turcima, koje su trajale oko dvije godine, nijesu poznati. Otud u istorijskoj nauci postoje samo hipotetična mišljenja da su Turci zagospodarili i podlovćenskim dijelom Ivanove zemlje, za što nema potvrde u istorijskim izvorima. Naprotiv, posredni argumenti kao što je onaj da je turska posada jedino uspjela da se stalno učvrsti u Žabljaku, pokazuju da je podlovćensko područje države ostalo trajno slobodno.

Istoričari, međutim, »pad« Crne Gore dovode u vezu s Ivanovim napuštanjem zemlje, u drugoj polovini 1479. godine, i odlaskom u Italiju. Ali, postavlja se pitanje na koje su pisci istorije Crne Gore izbjegavali da odgovore na pravi način. Ono glasi: zašto Ivan nije otputovao u Veneciju, koja je po ugovoru, što ga je s njim imala, bila obavezna, ako se nađe pritiješnjen od turske strane, da mu obezbijedi utočište i izdržavanje sa vlastelom i cijelom porodicom? Neodoljiv je utisak da je Ivan bio veoma razočaran separatnim mirom o predaji Skadra Turcima, koji je Venecija, i ne obavještavajući crnogorskog gospodara, potpisala sa sultanom. Mletački izvori, iz razumljivih razloga, to prećutkuju. Ali, sama činjenica da Ivan nije otišao u Veneciju, već u Apuliju, na dvor napuljskog kralja Ferantea, upućuje na takav zaključak. Crnojević je, koristeći Feranteovo prijateljstvo, pokušao da dobije pomoć od Pape, italijanskih državica i ugarskog kralja za nastavljanje rata sa Mehmedom II. Na tom političko-diplomatskom planu radio je skoro dvije godine, ali do stvaranja antiturske hrišćanske alijanse nije došlo. Vrativši se iz Italije praznih šaka, Ivanu je preostalo još jedino da sam nastavi borbu s Turcima, što je on i učinio.

U međuvremenu, dok je Ivan Crnojević boravio u inostranstvu, njegova vojska, pod rukovodstvom njegovih rođaka i saradnika, vodila je bespoštednu borbu s Turcima, da bi očuvala nezavisnost i slobodu zemlje, stiješnjene na podlovćenskom prostoru.

Nastavljajući rat protiv Ivana, Turci su naporedo uspostavljali vlast u krajevima koje su po ugovoru o miru dobili od Mletaka. Skadar je postao sjedište novog sandžaka za novodobijene krajeve. Gradski distrikt Skadra bio je znatno uvećan tokom posljednjih godina, prije nego je grad ustupljen Turcima. Od Ulcinjskog distrikta bila mu je pridodata Zabojana, a od Barskog Mrkojevići sa širom okolinom jezerske krajine. Na osnovu ugovora o miru, Turci su tražili da im se ustupi gradski atar prema posljednjoj administrativnoj obuhvatnosti, što znači i oni krajevi koji su doskora pripadali Ulcinju i Baru, što su i postigli.

Osim teritorija koje su ranije oteli Crnojevićima (Međun i Podgoricu još 1456), Turci su Podgoričkom kadiluku, koji je ušao u sastav Skadarskog sandžaka, pripojili i Ivanovu prijestonicu Žabljak (1478), a nakon mira, koji su Mlečani potpisali s Turcima, Ivan je izgubio i ostrva na Skadarskom jezeru, uz mogućnost da je eventualno još kontrolisao priobalni kraj na krajnjem jugozapadu.

Možda je skadarski sandžakbeg Skender, s turskog gledišta, smatran (što nije izlazilo iz okvira fikcije) nosiocem vlasti i u podlovćenskom slobodnom dijelu Crne Gore. Posredno bi se to moglo zaključiti i iz mletačkih izvora, koji sultana tretiraju kao vrhovnog gospodara Crne Gore. Nasuprot tome, sasvim je izvjesno da je na tom prostoru nesmetano funkcionisala domaća – Ivanova vlast.

Nakon preuzimanja vlasti u Skadru (1479) Turci su iskoristili priliku da se umiješaju u granične sporove između Ivana Crnojevića i Venecije. Po ugovoru, kojeg su ranije imali s crnogorskim gospodarom, Mleci su mu bili ustupili na upravu Grbalj, Paštroviće i Crmnicu (1469). Kad je došlo na red razgraničenje s Turcima, Mlečani su zahtijevali da se te opštine (»plemena«) vrate svojim gradskim distriktima. Po jednim izvorima, oni su vraćeni, a po drugima Turci su ih zadržali za sebe, jer fiksiranje granica Carigradskim ugovorom nije bilo precizirano. Izgleda, ipak, najvjerovatnije da su pomenute opštine i dalje ostale priklonjene Ivanu Crnojeviću, jer ih nijesu privlačili ni Turci ni Mlečići. Nad Grbljem i Paštrovićima Venecija će ostvariti nominalnu vlast pred samu smrt Mehmeda II, dok će Crmnicu za svagda izgubiti.

Turci, međutim, u pogledu razgraničenja koja je valjalo neposredno izvršiti s Venecijom, neće poštovati ugovor o miru ni u dijelu u kojemu je administrativno omeđenje bilo jasno. Oni će povremeno otimati dio nekretnina gradskih distrikata od Kotora do Ulcinja, ostavljajući gradovima samo najuži pojas. Mletačke vlasti će, stoga, u više mahova, slati žalbe sultanu, ali, ipak, pri tome, stalno vodeći računa da ga ne izazaovu na kršenje mira, do kojega im je bilo veoma stalo. Zato će upraviteljima gradova u Zetskom primorju slati izričita naređenja da strogo paze na mir, izbjegavanjem sporova u pograničnom prostoru, makar i na svoju štetu.

Uspjesi koje je Turska postizala na spoljnjopolitičkom planu za vladavine Mehmeda II Osvajača, namah su bili presiječeni njegovom smrću (3. V 1481). Najviša vlast u zemlji zapala je u krizu borbom za prijesto između Mehmedovih sinova Bajazita i Džema.

Stanje krize na turskom dvoru pokušao je da iskoristi ugarski kralj Matija Korvin, inicirajući plan o pokretanju novog krstaškog rata za protjerivanje Turaka iz Evrope, u prvom redu računajući da će tu akciju poduprijeti Papa, a potom i druge zapadnoevropske zemlje. Njegove kombinacije ubrzo su pale u vodu, jer se Bajazit II učvrstio na turskom državnom kormilu (1481 – 1512).

Kratka kriza vrhovne vlasti u Carigradu, dala je povoda i hercegu Vlatku Vukčiću Kosači da krene u akciju. Najprije je odlučio da pomogne oružani pokret protiv bosanskog sandžakbega, da se zatim okrene oslobađanju svoje Hercegovine. Međutim, prilikom pohoda u Bosnu njegovu vojsku je porazio i razbio tamošnji sandžakbeg Daut.

Vlatku je tada preostalo jedino da se ponovo obrati za pomoć Veneciji, radi odbrane svojih suženih posjeda uz more sa Herceg Novim i Risnom. Venecija je odavno za te gradove pokazivala svoj interes i ulivala mu određene nade u tom pogledu, ali ga je, potpisivanjem mira o predaji Skadra, iako teška srca, Sinjorija za svagda napuštila.

Čim se, pak, učvrstio na prijestolu Bajazit II je naredio novopostavljenom hercegovačkom sandžakbegu Ajasu da osvoji Novi i druge hercegove posjede. Saznavši za to, herceg Vlatko se obratio za pomoć ugarskom kralju Matiji Korvinu, nudeći mu pomenute gradove u zemjenu za drugi posjed. Korvin mu je zaista poslao 400 vojnika i na Hercegovo zapomaganje uputio još 1.000 borca. Tek što je bila stigla prva grupacija pomoći iz Ugarske, Ajas je, s odredom od 2.000 ratnika, opsio Novi, u novembru 1481. godine. Donja tvrđava, pri moru, u kojoj se nalazio i sam herceg Vlatko, nije mogla izdržati pritisak, pa se predala sredinom decembra. Vlatku je bilo dozvoljeno da s braniocima iziđe i da se skloni na dubrovačku teritoriju.

Snažnom udaru Turaka nije mogla da se odupre ni mađarska posada u gornjoj tvrđavi. Uz dozvolu da mogu odstupiti, gornje utvrđenje su napuštili Korvinovi vojnici, najvjerovatnije krajem januara 1482. godine. Drugi kontingent Mađara, koji je išao upomoć Novome, morao se vratiti, jer su grad prije njegovog prispjeća zauzeli Turci. Odmah potom ušli su i u Risan.

Poslije uspostavljanja turske vlasti, hercegov prijestoni grad postao je sjedište Hercegnovskog kadiluka. U njegov sastav ušli su i oni crnogorski krajevi koji su prethodno pripadali Drinskom kadiluku. Bile su to nahije: Vrm s Klobukom, Rudine sa sjedištem u Bileći, Riđani s centrom u Grahovu, zatim Piva, Komarnica (Drobnjak), Rovca, Donja i Gornja Morača i Zeta.

STJEŠNJAVANJE CRNE GORE NA PODLOVĆENSKI PROSTOR ZA POSLJEDNJIH CRNOJEVIĆA

Budući napušten od Venecije poslije Carigradskog mira (1479) Ivan Crnojević je, kako je poznato, pokušao da nađe saveznika za borbu protiv Turaka na drugoj strani. Zna se da je preko napuljskog kralja Ferantea pokušao da inicira stvaranje nove antiturske lige. Valja pretpostaviti i da je njegovo proputovanje kroz Ankonu bilo povezano s tom misijom. Dalje se zna da je bio na poklonjenje Bogorodičnom hramu u Loretu, kojom prilikom se zavjetovao da će toj svetiteljici podići crkvu po povratku u domovinu.

O Ivanovim konkretnim političkim i diplomatskim akcijama u italijanskim zemljama, međutim, nemamo vijesti. Moglo bi se, čak, pretpostaviti da je dva ili tri puta prelazio Jadran u intervalu od turskog zaposijedanja Skadra do smrti Mehmeda II Osvajača.

Sve što je tada preduzeo ostaje za nas nepoznanica. Sigurno je samo jedno da su Dubrovčani notirali boravak Ivana Crnojevića i Leke Dukađina u njihovom gradu sredinom juna 1481. godine, pri čemu se naglašava da obojica »odletješe u Albaniju«. Tom konstatacijom se ništa određeno ne kaže, osim što asocira na pretpostavku da su, jedan i drugi, u sklopu projiciranog antiturskog pokreta koji je inspirisao Matija Korvin, nakon smrti Mehmeda II, pokušali da mu, svaki u svojoj zemlji, daju odgovarajući udio, istjerivanjem Turaka iz svojih oblasti.

Bajazitov dolazak na vlast raspršio je antiturske planove širokih razmjera, pa je i Ivanu Crnojeviću preostalo jedino da u svojoj daljoj borbi s Turcima računa samo na sopstvene vojne i materijalne potencijale. Upravo s domaćim snagama on je zaista i uspio da nastavi uspješnu borbu s Osmanlijama, što će ih primorati da odustanu od oružanog porobljavanja podlovćenske Crne Gore.

Izvori navode da je Ivan Crnojević, do septembra 1481. godine, okupio znatne vojne snage kojima je uspio da suzbije Turke i prisili ih na povlačenje. Prilikom tih sukoba nanio im je gubitke i zaplijenio dio ratnog materijala.

Iako je Ivan Crnojević veoma uspješno branio podlovćenski dio svoje stiješnjene zemlje, istoričari misle da to nije postigao borbom, već nagodbom sa sultanom koji mu je za vazalsko »podložništvo« priznao »autonomni« status. Čak su došli na pomisao da je u znak priznanja turske vrhovne vlasti sultanu isplaćivao 700 dukata, dakle, isti onaj iznos koji je bio razrezan 1472. godine da plati Mehmedu II na ime harača. Dograđujući, dalje, tu pretpostavku, nagađaju da se to moglo dogoditi krajem 1481. ili početkom 1482. godine.

Na takve tvrdnje naveli su ih posredni »dokazi« koji govore da su se Mlečani za mnoge incidente koje su u pograničnom pojasu imali s Crnojevićem, žalili sultanu, moleći ga da prisili svojega »sandžakbega i vojvodu« da im ne pričinjava štete. Taj »dokaz« dovode u vezu i s činjenicom da su potpuno prestali dalji turski napadi na podlovćensku Crnu Goru. Izgubili su iz vida da bi takvo domišljanje o Ivanovom vazalitetu prema sultanu možda i imalo neki rezon da su mu Turci vratili bar stoni Žabljak, ako ne i cijelu zemlju.

Nasuprot pomenutoj tvrdnji, Ivan Crnojević je ostao i dalje samostalan gospodar u podlovćenskoj Crnoj Gori, izgrađujući na tom suženom prostoru novo državno jezgro, uspješno braneći nezavisnost i slobodu.

Kao što se već zna, Ivan Crnojević je najvjerovatnije već 1475. godine preselio vladarsko središte iz Žabljaka na Obod (Riječki grad). Približno je tu mogao stolovati oko 6 godina. Posredni podaci govore da je već 1482. godine sagradio svoj dvor u skrovitoj podlovćenskoj kotlini – Cetinju, do tada poznatoj kao Dolac. Da je bio sultanov vazal zaista ne bi imao potrebe da traži takvo strategijsko skrovište, bezbjedno od vojne opasnosti.

Odmah po useljenju dvora, pristupilo se izgradnji Cetinjskog manastira, prema zavjetu koji je Ivan godinu dana ranije dao pred »nerukotvornom« Bogorodičinom ikonom u njenom hramu u Loretu. Manastir s Bogorodičinom crkvom bio je završen krajem 1484, da u njemu sljedeće (1485) godine bude bude već preseljena rezidencija crnogorskog mitropolita.

Svoj dvor na Cetinju Ivan je organizovao po ugledu na feudalne onovremene evropske dvorove. Među njegovim uglednim saradnicima pominju se vojvode Đurađ i Vuk, zatim kerfalije, dvorodržica (maior domus), logotet Božidar Grk i šef dvorske kancelarije »dijak« Nikola koji je sastavljao Ivanove isprave. Na dvoru je djelovao i Nikola Štiljanović koji je vodio resor diplomatske službe, a tu je bio i mitropolit Visarion.

Ustrojstvo Crnojevićevog dvora na svoj način i te kako potvrđuje subjektivitet nezavisne Crne Gore koju je on stvarao.

Pogoršani odnosi između Crnojevića i Venecije prouzorkovani Carigradskim mirom i predajom Skadra Turcima, neće se popraviti tokom cijele vladavine Ivana i njegovog sina Đurađa. S povodom ili bez njega, Crnogorci su stalno uznemiravali Mlečane. Bilo je tu raznih nesporazuma zbog nefiksiranih granica, trgovačkih sporova, krijumčarenja, carinskih barijera, ubistava i drugog.

U osnovi neprijateljski se postavljajući prema Ivanu, Mlečani ga u službenoj dokumentaciji tretiraju kao sultanovog »podanika«. Ta atribucija, koju mu pridijevaju, u stvari je samo izraz njihovog priželjkivanja. Da je bio faktički sultanov podložnik, s obzirom da se Venecija nalazila u miru s Turcima, Ivanu ne bi preostajalo ništa drugo do da se pomiri s postojećim stanjem.

Njegovo ponašanje je, međutim, u kontradikciji s takvim određenjem. Drugim riječima, Carigradski sporazum bio je kamen spoticanja u kvarenju odnosa s Venecijom. Ivana, prirodno, nije zanimala dalja sudbina mletačko-turskih odnosa stvorenih sporazumom, već pozicija njegove zemlje u odnosu na taj mirovni ugovor, koja je bila nepovoljna. Stoga je on preduzimao mjere da Crnoj Gori sam pribavi satisfakciju u regulisanju pograničnih i drugih odnosa s Venecijom. To pokazuje da su oružani sukobi među njima bili neizbježni. Ima o tome i izvjesnih epizodnih vijesti. U svojoj povelji Ivan je naveo da je zagospodario Crmnicom, Grbljem i Paštrovićima. Zapravo te posjede, koje mu je Venecija ranije bila ustupila na privremenu upravu, on je 1482. godine proglasio svojima. U drugom jednom izvoru navodi se da je zbog incidenta, u kojemu je bio ubijen jedan Ivanov solar (1489), crnogorski gospodar poslao kaznenu ekspediciju kojom je rukovodio njegov sin Đurađ, za koju se ističe da je napravila pustoš u mjestu i široj okolini Kotora iz koje je ubica. Bio je to povod pravom ratu između dva susjeda. Ivan je u Grbalj, Paštroviće i Crmnicu uputio značajne snage da bi održao stečene pozicije.

Nezadovoljni ishodom konflikta s Ivanom, Mlečani su diplomatskim putem protestovali kod sultana, tražeći od njega da ovog (Ivana) primjereno kazni kao svojeg »vazala« i da im nadoknadi pričinjenu štetu. Razmatrajući taj događaj s pozivom na tendenciozne venecijanske izvore, neki istoričari tvrde da je Crnojević, zazirući od sultanovih sankcija, pokazao popustljivost u smislu izlaženja u susret oštećenoj (mletačkoj) strani. Njegov vazalni odnos prema Bajazitu II pokušava se argumentovati i time jer je on, navodno, još 1485. godine, u znak »pokornosti« poslao na sultanov dvor svog najmlađeg sina Stanišu.

Izvjesno je da je Staniša otišao sultanu u Carigrad, ali na svoju ruku, iz nezadovoljstva što kao najmlađi Ivanov sin nije imao izgleda da ga naslijedi na dužnosti vladara. Tamo je primio islam, da se kasnije kao povjerljiv sultanov čovjek vrati na položaj skadarskog sandžakbega pod imenom Skender. Staniša je, dakle, pošao stopama svojeg ujaka Stefana, najmlađeg sina starog Stjepana Vukčića Kosače, koji se, takođe, poturčio i postao blizak sultanov saradnik s islamskim imenom Ahmet Hercegović.

Stanišin slučaj ne može da se uzme kao dokaz o navodnoj Ivanovoj pokornosti prema Bajazitu II. Da je bio sultanov podložnik, nesumnjivo bi se pridržavao mirovnih regula koje su postojale između Venecije i Turske. Na to se Ivan, međutim, nije obazirao, jer je prema objema imao približno isti stav. Svoju politiku prema njima podešavao je tako kako će imati najviše koristi za svoju zemlju.

Očev spoljnjopolitički kurs konsekventno će nastaviti Ivanov najstariji sin Đurađ, koji je došao na čelnu poziciju zemlje još za očeva života (1490).

Pri takvom stanju stvari i sami Mlečani su došli do uvjerenja da, sebe radi, moraju korigovati svoj odnos prema posljednjem Crnojeviću, Ivanovu sinu Đurađu, u kojem pravcu su odmah preduzeli određene korake. U posljednjoj godini Ivanovog života kotorski knez i kapetan, Paolo Erico, pokušao je da Đurađa, Ivanova sina, učini srodnikom, vjerujući da će to biti put za uspostavljanje dobre saradnje između Mletačke Republike i Crne Gore. Preko posrednika Erico je stavio Đurađu u izgled ženidbu sa Jelisavetom, njegovom rođakom, iz ugledne mletačke patricijske porodice. Kako je Đurađ tada bio bračno slobodan, bilo da je njegova prva šena Jela – kćerka albanskog velikaša Karla Musakija Topije, možda bila mrtva ili se od nje rastavio, u Ericovoj ponudi je i on našao svoj interes. Sporazum o bračnoj vezi s Jelisavetom bio je postignut. U međuvremenu, dok su njeni svatovi bili na putu za Crnu Goru, Ivan Crnojević je neočekivano umro. Đurađevo svadbeno veselje iznenadnom očevom smrću pretvorilo se u žalost. Ivan je sahranjen uz najviše pogrebne svečanosti, u prvoj dekadi jula 1490. godine, u svojoj zadužbini Bogorodičinoj crkvi na Cetinju.

Tek što je Đurađ bio preuzeo upravljanje zemljom, k njemu je upućen sekretar Senata, Marko Beaćan, u nadi da će sa Republikinim zetom raspraviti sva teritorijalna i druga sporna pitanja, na način kojim će venecijanska strana biti potpuno zadovoljena.

Pokazalo se, međutim, da je Đurađ, sklapanje braka s Jelisavetom Erico, shvatio kao svoju privatnu stvar od koje ne bi smjela da zavisi njegova državna politika, ne bar u pogledu zadržavanja teritorijalnih pozicija u gravitacionim primorskim opštinama. Otuda su Beaćanova nadanja bila iznevjerena. Razgovori koje je vodio s Đurađem o povraćaju Grblja, Paštrovića i Crmnice završili su se bezuspješno. Crnogorski gospodar nije htio da čuje o vraćanju teritorija koje mu je otac stekao i ostavio u nasljeđe. Na njegove postupke se sam kotorski knez i kapetan žalio Sinjoriji 1493. godine, dodajući da je u Grblju obnovio sve kuće koje mu je on ranije bio porušio. Ma koliko da ga je to pogađalo i degradiralo njegov ugled, kotorski knez nije pozivao na otvoreni rat s Đurađem, plašeći se da bi takav sukob mogli iskoristiti Turci i Veneciju lišiti uzanog prigradskog pojasa kojim je raspolagala u području Kotora, Budve, Bara i Ulcinja. U toj popustljivosti prema Đurađu išlo se dotle da mu je potvrđeno pravo na kuću i vrt unutar gradskih zidina Budve, dijela obradive zemlje i nekoliko vinograda u prigradskom pojasu.

Iznevjerena nadanja Mlečana u posljednje Crnojeviće, posebno u zeta Đurađa, preobratila su se u neprijateljski odnos, iskazivan u raznim oblicima. Tamo gdje to nije bilo moguće efikasnije, pokušavalo im se doskočiti

dezinformacijom, iskrivljavanjem istine o njima. Ima na toj liniji konstrukcija koje se graniče s apsurdom, što nije smetalo istoričarima da ih prihvate. Jedna od takvih je, na primjer, tvrdnja da je Ivan Crnojević tražio saglasnost od Bajazita II da zaprosi mletačku princezu Jelisavetu Erico za svojega sina Đurađa. A sama činjenica da je Ivan od Carigradskog mira neprekidno bio na ratnoj nozi s Turcima i da je s njima uspješno vodio borbu, takvu tvrdnju obezvrjeđuje. U domišljanja takve vrste spada gledište istoričara da je Ivan, čak iako o tome nema pisanog traga, prihvatio vazalni odnos prema Porti tokom prvih godina vlade Bajazita II. Podjednako, dalje, začuđuje gola tvrdnja, preuzeta iz Sanudovog dnevnika (u rukopisu), da je Stefan Crnojević, mlađi brat Đurađev, donio ovome (Đurađu), krajem decembra 1496. godine, poruku od sultana »da ide na Portu ili da u roku od tri dana napušti zemlju«. Shvatajući to, navodno, kao vid zavjere koju mu je brat pripremio u dosluhu sa sultanom, Đurađ s porodicom, naoružanom pratnjom i dragocjenostima bježi preko Budve i Zadra u Veneciju. U iskrivljenom svjetlu prikazuju se i mnoge druge činjenice vezane za njegov odlazak iz zemlje krajem 1496. godine, kao i planirano putovanje preko Venecije za Napuljsku kraljevinu na poziv Francuskog kralja Karla VIII, koji je tu zemlju oteo Aragoncima i njome zagospodario, prethodne, 1495. godine.

Ostajući konsekventni krivotvorenju političkih događaja s kraja vladavine Crnojevića, istoričari proglašavaju istinom tvrdnju da je Đurađevim odlaskom u Italiju prestala da postoji Crna Gora kao država, koja je, misle oni, i inače preko jednu deceniju bila »vazalna«, »haračarska«. Ponovo u osloncu na tendencioznog i nepouzdanog Sanuda oni su istinitim proglasili gledište da je pod nadzorom skadarskog sandžak-bega, poslije Đurađevog odlaska u Veneciju, zemljom upravljao srednji Ivanov sin Stefan. Doduše, ne raspolože se pisanim podatkom koji bi potvrdio ili demantovao citiranu Sanudovu vijest. Međutim, sama istorijska praksa je, kako će se u prikazu istorijskog stanja potvrditi, tu tvrdnju demantovala. S linijom istine bila bi u skladu samo logička pretpostavka da je Đurađ povjerio privremenu upravu zemljom svojemu mlađem bratu, do povratka s političko-diplomatske misije iz Italije. Mora mu se, međutim, upisati u politički grijeh i nesmotrenost, što je sebi dopuštio da upadne u klopku koju mu je priredila Venecija, u namjeri da metodom političke presije iznudi od njega pristanak za povraćaj Grblja, Paštrovića i Crmnice, što legitimnim metodama komuniciranja nije mogla postići od njegovog dolaska na položaj gospodara Crne Gore. Obavještavajući o Đurađevom prispjeću u Veneciju Sanuto, na primjer, navodi da je crnogorski gospodar više puta tražio od Sinjorije sredstva za povratak u domovinu. Time posredno opovrgava svoju raniju tvrdnju da je zbog »zavjere« napuštio zemlju.

Odobrenje od nadležnih organa Republike, međutim, nije dolazilo u obzir, jer je Crnojevića valjalo zadržati u kofinaciji, da bi poslužio kao zaloga za pregovore s Turcima oko povraćaja opština koje im je uzurpirao (Grblja, Paštrovića i Crmnice), solana u Grbaljskom polju i dacija od trgovine solju. Sam Senat, u instrukciji svojemu sekretaru Alvizu Sagudinu, za pregovore sa skadarskim sandžakbegom Ferizom i Portom, ističe početkom januara 1497. godine, da, dok se pomenuta pitanja ne riješe u korist Republike,

tokom pregovora s Turcima »u međuvremenu Đurađ će biti prisiljen da sjedi ovdje«, svakako u ulozi zatočenika.

Pošto Sagudinova misija i drugi koraci preduzeti u pravcu postizanja sporazuma s Turcima oko teritorijalnih ispravki u distriktima Kotora, Budve i Bara, zatim oko vraćanja grbaljskih solana i ustupanja poreza na trgovinu solju, nijesu donijeli rezultate, Republika privremeno mijenja svoj odnos prema konfiniranom crnogorskom gospodaru. Donesena je, naime, odluka da mu se dodijeli najamnička vojna služba u Raveni.

Proveo je tu nekoliko mjeseci, nesumnjivo stavljen pod strogu vojno-policijsku prismotru. Bilo je to u vrijeme pogađanja Venecije s Carigradom oko pomenutih spornih teritorija u Crnogorskom primorju. I ne samo da Republika nije uspjela da s Turcima postigne sporazum, već im je dala povoda da sami zauzmu Grbalj sa solanama početkom jula 1497. godine.

Upravo tih dana, zbog navodnih uvreda koje je nanio opštinskim vlastima u Raveni, Mlečani su Crnojevića strpali u tamnicu. Notirajući taj događaj Marin Sanudo navodi da je hapšenje uslijedilo jer je uz pomenute javne uvrede državnim vlastima, Đurađ istakao da nije podložnik ni Venecije ni Turske, što je domaćinima bio dodatni razlog da ga liše slobode.

U tamnici je proveo nekoliko mjeseci, pri čemu je u jedan mah pokušao da pobjegne, ali je bio uhvaćen i ponovo vraćen. Tek poslije intervencija francuskog kralja Karla VIII, vojvode od Monferata Urbana d'Alba, i njegovog ujaka Konstantina Arijanita, bio je, krajem oktobra 1498. godine, pušten na slobodu.

Šta je Đurađ Crnojević preduzimao prije i po izlasku iz mletačkog zatvora, u odsustvu pouzdanih podataka, nije moguće pobliže odrediti. Idući linijom logike valja pretpostaviti da je obilazio okolne prijateljske dvorove s ciljem da ponudi svoje usluge u slučaju organizovanja jedne šire antiturske akcije kad bude pokrenuta.

O daljoj njegovoj sudbini izvori bilježe nekoliko epizodnih sporadičnih vijesti. Ali, zasigurno se zna da je prilikom odlaska u Milano, nakon izlaska iz mletačkog zatvora, proveo neko vrijeme kod svojeg ujaka Konstantina Arijanita i tamo napisao poznatu oporuku svojoj ženi Jelisaveti u kojoj naznačava šta joj ostavlja i daje uputstva kako da postupi s djecom ako ga zadesi iznenadna smrt. Pošto taj dokument nije sačuvan u originalu, već u italijanskom prijevodu, čini se da sadrži neke formulacije prema kojima treba izraziti rezervu, kao onu u kojoj stoji da je Đurađ iz svoje zemlje »utekao od Turaka«, što je u opreci s istorijskom stvarnošću.

O zbivanjima u Crnoj Gori, poslije Đurađevog odlaska u Veneciju, nema sigurnih vijesti. Sanudovoj tvrdnji da je Stefan Crnojević, uz pomoć sultana, prisilio brata da pobjegne iz zemlje, ne može se vjerovati. On je sigurno ostao da ga zamjenjuje u rukovođenju državom, ali samo po Đurađevoj zapovijesti i uz saglasnost Glavarskog zbora.

Budući uvjeren da je Đurađ otišao u prijateljsku zemlju i bio tamo dobro primljen, Stefan je i sam održavao dobre veze s kotorskom rektorom i drugim mletačkim lokalnim funkcionerima u primorju. Njihova saradnja mogla je samo da se temelji na liniji borbe s Turcima.

Mletačke vlasti su, kako se čini, mogle izvještavati Stefana i o tome da Đurađ održava kontakte s italijanskim dvorovima i da sudjeluje u pripremanju šire antiturske akcije na Balkanu. Punu istinu o onome što se s njim zbivalo, dok su Đurađa držali kao zatočenika, Stefanu sigurno nijesu rekli.

Međutim, kad politički činioci Venecije nijesu uspjeli da prinudnim metodama učine Đurađa svojim podložnikom i privole ga na teritorijalne i druge ustupke, zbog kojih su ranije s njim bili u sukobu, bacili su ga u tamnicu, formalno pod već poznatim izgovorom, pri čemu Stefan o tome ništa nije znao. Iz toga izlazi da su njegovi odnosi s mletačkim vlastima u primorju i dalje bili normalni.

U vrijeme kad je sredinom 1499. godine izbio novi rat između Turske, s jedne, i Venecije i Ugarske, s druge strane, Stefan Crnojević je bio još u životu, jer Sanudo prenosi vijest da je tada dovršavao gradnju nekog svojeg kupališta u blizini Kotora. U nastavku on dalje kaže da su Frančesko Kverini, kotorski rektor i providur, i Alvizo Sagudin, sekretar Senata, javili da je Đurađ Crnojević dostavio pismo Republici u kojemu je »ponudio da ode u Kotor i da udari pod oganj i mač sve tursko, a što bi bila krupna stvar za Crnu Goru«.

Iako dva navedena Sanudova podatka nemaju sadržinske veze, upućuju na sklad političkih stavova Stefana i Đurađa Crnojevića; Stefan je ostao da bdije nad posjedima, pa i onima u primorju koje mu je brat ostavio na upravu, a Đurađevo djelovanje u Italiji, uz sve nepredviđene opasnosti koje su ga tamo vrebale, bilo je usmjereno na liniji antiturske inicijative, što znači da je iz tih pobuda i otišao u inostranstvo, a ne da sklanja glavu i prepušta zemlju i narod Turcima.

Kako Mlečani nijesu uspjeli da od Đurađa naprave poslušno oruđe ni kad su ga već imali u svojoj paukovoj mreži i kako su planovi te vrste sasvim propali, kad se, zapravo poslije puštanja iz zatvora Torezele našao van njihovog domašaja, najvjerovatnije da su tada k sebi domamili njegovog brata Stefana i lišili ga života. Stoga njihova tvrdnja da su Stefanu vrha glave došli Turci nakon što su ga, navodno, 1498. godine, zbacili s vlasti, nema vrijednost argumenta. Ne može se povjerovati ni drugom jednom podatku koji kaže da je Stefan Crnojević završio život u manastiru, jer on, kako piše Andrija Zmajević u Crkvenom ljetopisu, nije želio »ostati pod turskom oblašću«, što s druge strane navještava da je morao biti vrlo oprezan prema Turcima, u čiju klopku ne bi mogao tako lako upasti.

Ostavljajući po strani pitanje da li je Stefan Crnojević u samo predvečerje mletačko-turskog rata čamio u mletačkom zatvoru ili je možda već bio mrtav, izvjesno je samo to da ga na kormilu njegove zemlje više nije bilo. Međutim, ni u trenutku kad nijednog od braće Crnojevića nije bilo na njihovom čelu, Crnogorci u podlovćenskom dijelu zemlje nijesu posustajali u odbrani svoje nezavisnosti i slobode. U skladu s takvim njihovim političkim određenjem, budući upoznati s izbijanjem pomenutog rata, podnijeli su Veneciji zahtjev da im pošalje pomoć u municiji i drugom materijalu uz nuđenje svojeg savezništva u borbi protiv Otomanske imperije. Pri tome su, kako bilježi Sanudo, izjavili da će u antitursku akciju uključiti 6.000 svojih boraca.

Kad je o Đurađevoj daljoj sudbini riječ, može se povjerovati zapisanoj vijesti da je priželjkivao i nestrpljivo iščekivao trenutak povratka u svoju zemlju. Na njegovu odluku da se zaputi u Crnu Goru neopozivo je uticalo izbijanje mletačko-turskog rata, sredinom 1499. godine.

Na nekolika mjesta u mletačkim izvorima, koji govore o njegovom povratku, naglašava se da se Crnogorci pripremaju da priređe doček svojemu gospodaru Đurađu Crnojeviću. I ti podaci su svojevrsni demanti njegovog navodnog bjekstva iz zemlje prije tri godine. Izvori najprije konstatuju da je iz Milana otputovao za Monferato, potom se prokrijumčario do Ankone, a odatle otplovio brodom i iskrcao se u zaliv Trašte između Kotora i Budve. Bilo je to sredinom januara 1500. godine. Sanudo dalje navodi da je odmah »krenuo u svoju Crnu Goru i bio lijepo dočekan«.

Najednom se, prema pomenutom piscu, događa ono u što je teško povjerovati. On, naime, konstatuje da je Đurađ, po svojoj želji, već 25. februara, stigao u Skadar gdje je »dobro čuvan«, a nekoliko dana iza toga, zapravo, 3. marta, otputovao u Carigrad.

Zaista je teško povjerovati u to da je Đurađ dobrovoljno otišao Turcima, da im se stavi na raspolaganje i ponudi vazalske usluge, kad se zna za njegovo otvoreno neprijateljsko držanje i potpuno nezavisnu politiku prema Porti. Morao je, naime, znati da takvu svoju politiku ničim ne može pravdati pred sultanom i da odlazak na poklonjenje velikom padišahu, znači i neizbježan put u smrt. Čini se da ćemo biti na tragu istine ako skrenemo pažnju da je on pri povratku iz Italije, morao pasti u klopku mletačke obavještajne službe i da ga je ona tajno izručila skadarskom sandžakbegu Ferizu, a ovaj ga dalje sproveo u Carigrad.

Da se odluči na takav potez Venecija je imala svoje jake razloge. Naime, pošto u vrijeme od prije tri godine, kad je bio dospio u njene kandže, nije mogla da ga načini svojim podložnikom, Republika je mogla da procijeni da je u njemu samo produbila staru mržnju prema sebi. Đurađeve veze koje je imao u Italiji sa zemljama neprijateljski prema njoj raspoloženim, još su je više u to uvjeravale. Na to se nadovezivao još jedan krupni razlog. Nalazeći se u novom ratu s Turcima, Venecija je Đurađa sigurno predstavila Porti kao tajnog suorganizatora navodnog novog krstaškog rata protiv Turaka, čiji je čelni pokretač francuski kralj Karlo VIII, istovremeno deklarisan i kao neprijatelj Republike Sv. Marka.

Izručenjem Đurađa Crnojevića Venecija je, dakle, željela da se dodvori sultanu i tako, možda, pripremi sebi put za sklapanje mira i olakša svoju nepovoljnu poziciju na Peloponezu i drugim svojim uporištima na Levantu.

Prema Sanudu, Đurađ je bio navodno dobro primljen od strane Bajazita II u Carigradu. Ali, navodi on dalje, umjesto da ga postavi za svojeg vazalnog upravljača u Crnoj Gori, što je Đurađ tobože očekivao, sultan ga je poslao u Anadoliju na spahiluk koji mu je tamo dodijelio na doživotno uživanje. Poslije 1503. godine vijesti o daljoj Đurađevoj sudbini se gase.

Odnoseći se s dužnom obazrivošću prema zabilježenim vijestima o posljednjim godinama života Đurađa i njegovog brata Stefana, bez dileme možemo prihvatiti činjenicu da su, krajem 1496, odnosno 1498. godine, zauvijek napuštili čelnu poziciju u svojoj zemlji. Sam kraj XV vijeka obilježio je i kraj vladavine znamenite dinastije Crnojević.

Od posebnog je značaja, na što treba skrenuti pažnju, da gašenjem dinastije Crnojević, podlovćenska Crna Gora, za razliku od svih drugih balkanskih zemalja, nije nikad izgubila svoju faktičku državnost, svoju slobodu i nezavisnost. Naprotiv, ona se tu učvrstila, ali na potpuno novim političkim i društveno-ekonomskim osnovama. Takvu njenu poziciju vidovito je naslućivao njen rodonačelnik, znameniti političar i državnik, Ivan Crnojević.

CRKVENA POLITIKA BALŠIĆA I CRNOJEVIĆA

Po ugledu na vladare susjednih i drugih zemalja, čije su savremene odnose poznavali, crnogorski vladari iz dinastija Balšić i Crnojević, pridavali su veliki značaj izgrađivanju vjersko-političkog autoriteta crkve, nenadomjestivog oslonca države. Osvjedočena i stalno potvrđivana uloga crkve kao ideološkog, vjerskog i obrazovnog činioca od uticaja na zbijanje redova vjernika oko vladara kao »božjeg izaslanika« u svakoj konkretnoj zemlji, obavezala je Balšiće i Crnojeviće da pomažu njen razvitak i stabilizuju njenu političku i društvenu poziciju.

Ali, valja imati u vidu da su Balšići i Crnojevići stupili na istorijsku scenu u jedno teško vrijeme kad je Zetu/Crnu Goru bilo zahvatilo političko rasulo, kad su je raskomadavali okolni zavojevači – Turci i Mlečani, zatim srpski despoti u sprezi s Turcima i Kosače udruženi s Turcima. Osmanlije su rano počeli da ugrožavaju zetske posjede u Albaniji; Mlečani ubrzo osvajaju gradove u Zetskom primorju da zbog toga dođu u sukob sa srpskim despotima koji, na osnovu zavještanja Balše III – sestrića Stefana Lazarevića polažu »legitimno« pravo na ovu zemlju. Sandalj Hranić, nasljednik zemalja Vojislava Vojnovića takođe poseže za crnogorskim teritorijama, posebno njegov nasljednik Stjepan Vukčić Kosača a naročito otkad se proglasio »hercegom od Sv. Save«. Kad nije mogao sam, i on je pozivao u pomoć Turke. S ovom drugom generacijom zavojevača srpskih despota i Kosača, koji se u vojnim akcijama protiv Crne Gore oslanjaju na turske oružane odrede, vode krvave bitke utemeljivači nove crnogorske vladarske dinastije – Crnojevići.

Političke konfrontacije i previranja, o kojima je riječ, snažno su se reflektovale i na vjersko-političke odnose u Zeti/Crnoj Gori. Po prirodi stvari, crkvena organizacija se nije mogla distancirati od političkih gibanja koja su potresala zemlju. Ali i vjerska situacija je bila veoma složena zbog djelovanja dviju konfesija na području Zete/Crne Gore.

Kako Balšići tako i Crnojevići, traže u crkvi, kao društvenoj instituciji, jedan od glavnih oslonaca za ostvarenje političkih programa i planova. Da bi je, s druge strane, imali uza se, srazmjerno svojim mogućnostima pomažu njen razvitak, posebno onê crkvê koja je imala status priznate državne vjere. Za prve dvije generacije balšićkih vladara, zaključno sa Đurađem II, tu privilegiju imala je katolička crkva, a od Balše III, preko Crnojevića, pa dalje, pravoslavna crkva grčko-istočnog obreda, koja je bila priznata državna vjera u Zeti i u Crnoj Gori dalje neprekidno.

Organizacija crkve u Zeti u vrijeme vladavine Balšića odnos katolicizma i pravoslavlja, njihovi sukobi oko pozicija i sfera uticaja – nijesu posebno obrađivani, pa otuda ni dovoljno naučno rasvijetljeni. Globalno je samo poznato da je do kraja vlade Đurađa II Zeta bila predominantno katolička zemlja, u kojoj je rimokatolički obred bio zvanična državna religija. I pri odsustvu studijske naučne obrade položaja i odnosa dviju crkava u Zeti, sa sigurnošću se može tvrditi da je stanovništvo zetskih primorskih gradova po tradiciji bilo homogeno katoličko, za što osobite zasluge imaju kaluđerski redovi, u najstarijem (dukljanskom) periodu benediktinci, a u razvijenom srednjem vijeku franjevci i dominikanci. Svi primorski gradovi imali su svoje episkope pod neposrednom vlašću Barske nadbiskupije. Poznato je da su episkopi bili ne samo crkveni prelati sa prerogativima vjerske vlasti u okvirima svoje nadležnosti, već i uticajni politički ljudi u najvažnijim samoupravnim tijelima svojih gradova.

Vjersku vlast nad pravoslavnim stanovništvom u Zeti/Crnoj Gori balšićkog, potom crnojevićkog perioda, imala je Zetska mitropolija s najstarijim sjedištem (1219) na Prevlaci kod Tivta u crkvi Sv. Mihailo, ali se postepeno povlači prvo u Budvu i dalje u Prečistu Krajinsku, Vranjinski manastir, Kom, Obod i na kraju (1485) na Cetinje.

Za nemanjićke hegemonije nad Zetom, Prevlačka mitropolija je ispoljavala neprikrivenu agresivnost. Stoga se u vrijeme Balšića njena pozicija u Zeti stalno pogoršava (do dolaska na vlast Balše III). Bila je to omražena institucija zbog pritiska koji je sprovodila nad katoličkim vjernicima u doba vladavine Nemanjića, posebno Uroša I, Milutina i cara Dušana. Pod Balšićima je morala da plaća »danak« za raniju politiku majorizacije i vjerske netolerancije.

Doba privilegovanog položaja Zetske mitropolije katolici su osjetili na taj način što su im otimana manastirska i crkvena imanja i uskraćivana druga vjerska prava. Pred kraj XIV vijeka izvori navode da su se posjedi Svetomiholjske mitropolije prostirali do samih kotorskih zidina. Širenje njene moći i uticaja, uz podršku nemanjićkih vladara, zatim Balše III, čiji je glavni savjetnik bila njegova majka Jelena (kćer kneza Lazara) i dalje srpskih despota u dijelu Zete nad kojim su uspostavili privremeno neposrednu vlast, izazivalo je otpor katolika i konfrontiralo ih sa pravoslavcima.

Rivalska borba između dviju crkava u Zeti, osobito u primorju imala je svoje amplitude, svoje uspone i padove. Od dolaska Balšića katolicizam je bio u ofanzivi. Sam Đurađ II Balšić (1385 – 1403) je u jednom trenutku (1391) bio spreman da svoju zemlju zavješta papi Bonifaciju IX (1389 – 1404) ako ne bude imao muškog nasljednika zakonitog ili nezakonitog.

Konfesionalna polarizacija zetskog stanovništva snažno se reflektovala i na političkom polju. Kad je, na primjer, krajem XIV vijeka došlo do unutrašnjih borbi za vlast u Zeti između Crnojevića, koji su se tada pojavili na političkom poprištu, i Balšića kao vladajuće dinastije, stanovništvo Svetomiholjske metohije, zatim Grblja i Paštrovića, pridružilo se ovima prvima jer su im bili bliži »od katoličkih i urbanizovanih Balšića«. S druge strane, položaj katolika za vrijeme »regentstva« Jelene Balšić, vidno se

pogoršava. Ona je toliko favorizovala pravoslavlje da je izazvala prema sebi mržnju katoličkog stanovništva, posebno u primorskim gradovima. Tako, kad je Jelena, odmah iza muževljeve smrti (1403), tražila podršku Barana i Ulcinjana u borbi za povraćaj skadarske okoline, koju su od 1396. držali Mlečani, ovi su to odbili, jer je ona svojim ortodoksnim pravoslavljem pokazivala da se katolici pod njenom ingerencijom nemaju čemu dobrom nadati. Poznata je, dalje, činjenica da je Jelena svojeg sina Balšu III vaspitavala u duhu što čvršće povezanosti s njegovim ujakom Stefanom Lazarevićem, u čemu je postigla potpun uspjeh. Nije mnogo zazirala od toga što je takva spoljnjopolitička orijentacija vodila Zetu u naručje Turcima, dakle, opštoj dekadenciji i nazadnjaštvu svake vrste. Na sreću, pola vijeka kasnije, bilo kakvom oslanjanju na Turke odupriježe se Crnojevići i sačuvati zemlju od propasti, makar u njenom već poznatom suženom podlovćenskom dijelu.

Na izazove vjerske netolerancije i sužavanja konfesionalnih prava, što su im priređivali pravoslavni politički činioci, katolici su uzvraćali kad im se ukazala pogodna prilika. Naime, kad su Mlečani 1396. godine, na temelju sporazuma s Đurađem II Balšićem, zagospodarili Skadrom, posegli su za imanjima pravoslavnih crkava i manastira u tom kraju. Osim toga, skadarski knez i kapetan oduzeo je pravo jurisdikcije svetomiholjskom mitropolitu nad vjerskim ustanovama koje je imao u tom distriktu. Taj slučaj, razumije se, nije bio usamljena pojava. S takvom politikom nastavljeno je i kasnije. Karakterističan je i primjer Balše III koji je u jednom trenutku (1413) tražio od mletačkih vlasti povraćaj posjeda i administrativno-upravnih prava koja je prije toga pravoslavnoj crkvi u tom kraju oduzeo Paolo Kvirin, skadarski knez. Na Balšin protestni demarš Sinjorija je diplomatski odgovorila da ne želi da mijenja statusne odnose dviju crkava zatečena prije potipisivanja ugovora (1413), ističući da bi opasno bilo zalagati se za vraćanje nečega što je sam život izmijenio. Drugim riječima, Venecija je branila stečena prava katolika na novodobijenim posjedima.

Isti aršin imao je Balša III u odnosu na pravoslavlje. Osim što je uskraćivao prava katolicima, kad je, i tamo gdje je mogao, u periodu između dva skadarska rata (1413 – 1418), on je značajnu pažnju posvetio jačanju materijalne pozicije i ugleda pravoslavne crkve koja je, na području kojim je vladao, imala status državne vjere. To potvrđuju podaci iz nekoliko njegovih isprava. Tako se kaže da je 1413. godine on dao zemljište na kojem je sagrađen manastir Praskvica u Paštrovićima, dao mu darovnu povelju i doveo monahe u taj hram. Ovi su, pak, svojim ličnim ulaganjima pomagali da se uveća manastirski posjed. Dalje se kaže da je manastiru Moračniku na Skadarskom jezeru 1417. godine priložio »gumno od solila« u dnu Grbaljske župe. Darovnom poveljom je, takođe, odredio da se svaki deseti kabao soli s pomenutih solilah izdvaja Prečistoj Krajinskoj. Drugom jednom ispravom Balša III je naložio da stanovnici sela Karuča na Skadarskom jezeru, od iznosa koji su mu dugovali, deseti dio daju manastiru Sv. Nikola Vranjinski, čemu je još dodao da će stanovnici istoga sela dva dana odrađivati na manastirskim vinogradima.

Položaj pravoslavnog stanovništva u Zetskom primorju, poslije smrti Balše III, stalno se pogoršava, a pozicije sužavaju. Doduše, tamo gdje je

vlast srpskih despota nominalno uspijevala da se održi, pravoslavlje je imalo privilegovan položaj, makar samo privremeno u djelovima atara primorskih gradova, ali ne i da se nametne u gradovima koje su jedno vrijeme držali, osim u Drivastu.

Sa dolaskom mletačke vlasti, najprije se sužava uticaj Svetomiholjske mitropolije, potom se gasi to sjedište i mitropolit prelazi privremeno u Budvu, da je 1442. godine napušti i za rezidenciju uzme Bogorodičin manastir u Krajini. Ne zna se tačno do kad je zetski mitopolit stolovao u Prečistoj Krajinskoj na Skadarskom jezeru. Po svemu sudeći, tu je ostao negdje do prvih godina samostalne vladavine Stefana Crnojevića. Stoji dalje činjenica da je na cijelom prostoru Zetskog i Albanskog primorja, koji se našao pod mletačkom vlašću, pravoslavna pastva bila izložena pritiscima unijaćenja i posrednog prevođenja u katoličanstvo. Kakve su bile posljedice takve politike, koliko je to ubrzavalo katoličku majorizaciju, teško je reći. Pred budućim istraživačima stoji zadatak da tu sferu života na tim prostorima naučno rasvijetle.

Nominalni podaci s kojima se sada raspolaže potvrđuju da je Stefan Crnojević posvećivao značajnu pažnju pravoslavnoj crkvi i jačanju njene društveno-političke uloge pod neposrednom vlašću zetskog mitropolita. Stefan se 1453. godine obratio Veneciji zahtjevom da se ona obaveže da mletački rektori na prostoru od Kotora do Lješa neće dirati u vjerska prava i imovinu pravoslavnih crkava i manastira. Dvije godine kasnije (1455) na njegovo insistiranje bilo je uneseno u Vranjinski ugovor da katolički (unijatski) episkop u Prečistoj Krajinskoj, neće narušavati prava i slobodu vjeroispovijesti pravoslavnih na području njegove nadležnosti. Životna praksa, bila je, međutim, posve drukčija. Odmah po dolasku na svoj položaj latinski episkop u Krajini, tamošnje crkvene posjede proglasio je imetkom katoličke crkve, a od pravoslavnih vjernika zatražio da sve dacije namijenjene njegovom prethodniku – pravoslavnom episkopu, ubuduće plaćaju njemu. Bio je to novi razlog Stefanovog protesta pozivom na Vranjinski ugovor, s naglaskom da se suspenduju pomenuti nameti pravoslavnim vjernicima, jer imaju svoje episkope i svještenike, »koje su uvijek imali«. Senat je Crnojeviću odgovorio da će se založiti kod Pape da se uzurpirana prava vrate tamošnjem pravoslavnom življu, ali se nije otišlo dalje od golih obećanja.

Položaj pravoslavnih vjernika u pogledu konfesionalnih, imovinskih i drugih prava, u područjima koja su bila pod mletčkom vlašću, postajao je sve teži. Novi poglavar se služio vjerskom represijom, uvođenjem unijatskih metoda prevođenja pravoslavaca u katoličanstvo. Naime, u Prečistoj Krajinskoj je od 1452. godine sjedio unijatski episkop Sava, porijeklom Grk. On je proklamovao uvođenje grčko-istočnog bogoslužbenog obreda, dok je u administrativno-upravnom pogledu pravoslavne vjernike stavljao u zavisan odnos prema katolicima. Njega je dvije godine kasnije (1454) na mitropolitskom tronu naslijedio Pavle Dušman, Mlečanin, ranije paroh u Trevizu (1440), episkop u Svaču (1443) i potom episkop u Drivastu (1446). Bio je to iskusni unijatski prelat, koji se vješto služio metodama kompromisne vjerske politike, stavljene u službu latinizacije. Demagoški, dajući primat grčko-is-

točnom nad zapadnim rimskim obredom, izazivao je podozrenje među neupućenim katolicima, koji su ga optužili kod Pape za skrnavljenje vjere čiji je bio visoki dostojanstvenik. Išlo se s tim dotle da je bio postavljen zahtjev Papskoj kuriji da ga podvrgne isljeđenju, za što je čak bio i izdat nalog. Međutim, isljedni postupak bio je presječen njegovom smrću (1457). godine. Poslije Dušmana u Prečistu Krajinsku na mitropolitski tron doveden je ponovo Grk – Jovan sa Krita, ortodoksni protagonist katolicizma. Njega je naslijedio Andrija Jamonetić, rodom Hrvat (1476), a ovoga Frančesko Kvirin, mletački prelat (1495).

Izloženo ilustruje da je odstupanje pred mletačkom vlašću u djelovima Crne Gore koje je zaposjela Venecija bilo praćeno postepenom suspenzijom prava pravoslavnih vjernika, njihovim podvrgavanjem katoličkoj crkvenoj jurisdikciji.

Sa državom koja se pod jakim spoljnjim pritiskom i sama stješnjavala na okolocetinjski podlovćenski prostor, sužavala se i ingerencija Crnogorske mitropolije. Iz Prečiste Krajinske zetski crkveni poglavar najprije se povukao u Vranjinski manastir i dalje u Kom (do 1478), zatim Obod, a od kraja 1484. godine na Cetinje. Teška, ali istovremeno i časna dužnost da postane prvi mitropolit-rezident u novosagrađenom Bogorodičinom manastiru na Cetinju, pripala je Visarionu I, čije ime srijećemo u dokumentima u nekolika maha (1482, 1484/85).

Kad je 1459. godine srpska Despotovina pala pod tursku vlast, po svemu izgleda da njenim nestankom s političke scene nije prestala da djeluje Srpska patrijaršija sa sjedištem u Peći. Naprotiv, najnovija naučna literatura pruža izvjesne dokaze da je ona nastavila svoje djelovanje relativno još dosta dugo. Smatra se izvjesnim da je ostala vrhovna vjerska institucija pravoslavne pastve u okvirima svoje dotadašnje jurisdikcije, sve do sredine treće decenije XVI vijeka. Otuda se za mitropolita Visariona I, ukoliko ga je pećki patrijarh uveo u arhijerejski čin, u što ne bi trebalo sumnjati, može reći da je bio, u svoje vrijeme, jedini eksteritorijalizirani crkveni velikodostojnik, dakle poglavar pravoslavne crkve koji je na vjerskom polju djelovao izvanj domašaja turske političke moći.

Sa Visarionom I upravo počinje zakoračaj u novo razdoblje istorije crnogorske crkve, koja je imala ulogu prijelaznog organa od feudalne dogmatske, ka crnogorskoj ponarođenoj laičkoj crkvi. Taj prijelaz biće propraćen konfliktnim situacijama i sukobima sa sopstvenim podložnicima – kmetovima, što će biti prevaziđeno tek na samom kraju XVI ili početkom XVII vijeka. Bilo je to skopčano s određenim političkim oscilacijama, koje će na kraju dovesti do simbioze, do srastanja interesa crkve i naroda, iz čega će nastati nova uloga crnogorskog mitropolita kao prve ličnosti u crnogorskom glavarskom vrhu i nosioca »teokratske« vlasti u zemlji.

Mada na znatno suženom prostoru i pod složenim društveno-ekonomskim okolnostima, Cetinjska mitropolija će uspjeti, uz pomoć posljednjih Crnojevića, da uspješno vrši svoju vjersko-političku misiju.

Po vladarskoj tradiciji, naslijeđenoj od prethodnika, Ivan Crnojević je novosagrađeni Cetinjski manastir, namijenivši ga za sjedište Mitropolije, obdario poklonima, u slkadu s raspoloživim mogućnostima. Crkva i drugi

manastirski objekti bili su građevinski dovršeni do kraja 1484, jer je početkom slijedeće godine Ivan izdao Manastiru osnivačku povelju. Tekst povelje darodavac je sastavio na Obodu 4. I 1485. godine.

Kao i u mnogim drugim dokumentima iz istorije Crne Gore, i u ovoj povelji ima netačnih mjesta. Teško je reći kako je do prisutnih grješaka došlo. Možda su nastale smišljeno, ili omaškom prepisivača, ili prvog priređivača dokumenta za štampanje (S. Milutinovića Sarajlije). U svakom slučaju, Ivanova darovna povelja Bogorodičinom manastiru na Cetinju je ušla u naučnu literaturu, s pojedinim formulacijama koje su u suprotnosti s istorijskom stvarnošću. Da bi se to utvrdilo, dovoljno je ukazati na odlomak u kojemu se veli »... ja griješni Ivan Crnojević... i za moje grjehove bih izgnan iz mojega otačastva izmailskim carem sultanom Mehmedom ...«. Zar ima slučaja u istoriji da je jedan vladar, bez ikakve represije, tako sebe ponizio u jednoj javnoj ispravi, a kamoli viteški Ivan Crnojević. S druge strane, ko ga je mogao »izgnati« iz njegove zemlje koja je bila, makar i na suženom prostoru, potpuno nezavisna i slobodna. Ovim se ne iscrpljuju dokazi o poentiranom netačnom mjestu. Ali, smatrajući i istaknuto dovoljnim, skrećemo pažnju na baštinu koju je Ivan Crnojević poklonio Cetinjskom manastiru. Pri tome podsjećamo da osim takozvane originalne, postoji i docnija šira verzija darovne povelje.

U toj proširenoj ispravi, unijetoj u Cetinjski ljetopis (imao je u početku primjereno ime: Crnogorski ljetopis), umetnut je spisak prinovljenih manastirskih imanja, dodatih onima koje je ranije Ivan zavještao. Kako se iz sadržaja povelje vidi, manastirsko imanje se sastojalo od obradivih površina, livada, pašnjaka (meteha), šuma, ribnjaka, milinova i drugih nekretnina u samom Cetinju, njegovoj bližoj i daljoj okolini, oko uvira Rijeke Crnojevića, i na Lovćenu. Osnivačkom poveljom bili su fiksirani i dodatni manastirski prihodi u koje su spadali: 30 perpera vladarevih kotorskih carina, 10 kablova soli iz grbaljskih solana, desetak od prihoda s Ivanovog dijela crnojevićkih šuma, količina drva koji su tada Ugnjani i Vreljani dopremali vladaru. Kao kmetove, koji su radili na manastirskim imanjima, Ivan je odredio Strugare, oslobađajući ih regalnih dažbina, uz uredno ispunjavanje zakupničkih obaveza prema Manastiru. Zaštita manastirske imovine, odnos posjednika (Manastira) prema zakupcima (kmetovima) i ostalo što je spadalo u domen baštinskih prava, regulisano je posebnim Zakonikom, kojemu je neadekvatni naziv dao prepisivač ili priređivač (»Sud carski i patrijaršijski«), jer ne postoje osnovane pretpostavke da ga je tako nazvao sam zakonodavac Ivan Crnojević.

Cetinjskom manastiru su, dalje, pridodate Komska i Gorička crkva sa svim svojim nekretninama, pravima i obavezama.

Ukupno određenje Ivana Crnojevića prema pravoslavnoj crkvi i njenoj poziciji u slobodnoj podlovćenskoj Crnoj Gori, pokazuje da joj je pridavao izuzetno veliki značaj. Pri tome, valja reći, da je sticajem istorijskih okolnosti, to bila monokonfesionalna crkva grčko-istočnog obreda, u administrativnom pogledu, jedini slobodni izdanak srpske crkve. Po tom osnovu, Crnogorska mitropolija će sebe smatrati i istinskim nasljednikom, »legitimnim« produžetkom, te crkvene organizacije.

KULTURNE TEKOVINE EPOHE BALŠIĆA I CRNOJEVIĆA

POLITIČKE NAZNAKE KULTURNOG RAZVOJA

Političke prilike u Zeti/Crnoj Gori signalizirane na kraju XIV vijeka povlačenjem domaćih vladara pred nadmoćnim spoljnjim neprijateljima Turcima i Mlečićima, kreću se u tom smjeru, s izvjesnim ofanzivnim demaršima, tokom cijelog XV vijeka, da se na kraju zemlja nađe svedena na podlovćenski prostor u kojem su se reprodukovale i održale snage otpora, spremne da se trajno brane i odbrane.

Pred mletačkom političkom ofanzivom na Zetskom/Crnogorskom primorju posljednji Balšići – Đurađ II Stracimirović i njegov sin Balša III – iako ne bez otpora i želje da očuvaju cjelokupnost zemlje – moraju da napuštaju dio po dio državnih teritorija, u nadi da će ih jednog dana vratiti pod svoje okrilje. Njihova nadanja bila su jedno, a stvarnost drugo. Krajeve iz kojih su se povukli, bilo da su ih sporazumno ustupili Mlečanima, ili su im bili oteti, neće uspjeti više da oslobode. Izgubljeno nijesu mogli povratiti ni Crnojevići, iako su u tom pogledu činili sve što je bilo u njihovoj moći.

Globalno se može reći, da od kraja XIV vijeka počinje odsijecanje jednog po jednog dijela Zete/Crne Gore. Političko sužavanje zemlje direktno se reflektovalo na kulturnu situaciju kao i na sve druge domene života. Mletačkim podvlašćenjem Zetskog/Crnogorskog primorja, katolička ideologija, vjerska i kulturna politika u stalnoj su ofanzivi. Pravoslavlje, koje do dolaska Balše III na čelo države nije ni imalo osobitog upliva u urbanom priobalnom pojasu, od njegova vremena se pod pritiskom povlači iz urbane primorske zone i ustupa pozicije nadmoćnijem katoličanstvu, da, kako je poznato, na kraju ostane stiješnjeno na podlovćenski prostor pod neposrednom ingerencijom Cetinjske mitropolije.

To što je Balša III pravoslavlje podrazumijevao državnom vjerom nije mnogo mijenjalo na stvari u pogledu stabilizacije njegove pozicije u krajevima koji su dospjeli pod mletačku valast. Ono je otuda sistematski istiskivano, neposrednim pokatoličavanjem ili posredno unijaćenjem. Balšin vjerski program u toliko je pogodovao pravoslavlju, u koliko je olakšavao utiranje puta vjerskoj homogenosti u dijelu zemlje koji je ostajao pod njegovom vlašću. Upravo takva njegova politika, što za njegova života, što za nominalne vladavine srpskih despota djelovima Crne Gore, i potom novih gospodara – Crnojevića, utirala je put monokonfesionalnosti stanovništva,

koje se našlo u granicama crnogorske države. Moglo bi se pretpostaviti da se dio pravoslavnog življa, u želji da sačuva svoju vjeroispovijest, pribio uz Crnojeviće sklanjanjem u dijelu slobodne zemlje kojim su oni upravljali. Nezavisno od toga koliko je bilo takvih pridošlica i da li ih je uopšte bilo u krajevima pod crnojevićkom političkom ingerencijom, izvjesno je da su svi njihovi podanici, od Ivanova vremena na dalje, pripadali pravoslavnoj konfesiji.

Čini se da ovih nekoliko prethodnih napomena olakšava razumijevanje smjera kojim se kretala kulturna politika posljednjih Balšića (Balše III i njegove majke Jelene) i njihovnih sljedbenika – novih gospodara Crne Gore iz vladarske porodice Crnojević. Vjerska politika koju su vodili i jedni i drugi, utisnula je snažan pečat književnosti kao posebnom kulturnom domenu njihova vremena.

KNJIŽEVNA OSTAVŠTINA CRKVENIH SPISA

Crkvenoslovenska književnost poznozetske odnosno ranocrnogorske etape, svojevrsna je kompilacija savremene vizantijske bogoslužne i moralno-poučne crkvene literature. Ono što se može smatrati tipičnim, što je bilo u književnoj modi jednog za pravoslavlje zlehudog vremena zbog neizbježne propasti Vizantijskog carstva, našlo je izraza u misticizmu i traženju spasenja u molitvi, ispaštanju grjehova i meditacijama kakve preporučuje crkveno-pobožna literatura uoči sredine XV vijeka.

Kao uzor-djelo takve literature može se smatrati Gorički zbornik, zbirka teoloških tekstova i moralno-poučnih spisa kompiliranih iz onovremene vizantijske književnosti, sa naglašenom isihastičkom komponentom.

Iza smrti svojeg drugog muža Sandalja Hranića Kosače (1435) maja Balše III, Jelena, vratila se u Zetu, s namjerom da posljednje godine života provede kao monahinja u manastiru. Odlučivši se na taj korak ona prethodno podiže sebi zadužbinu – Bogorodičinu crkvu na ostrvcu Gorici u Skadarskom jezeru, koje nosi paralelno još dva imena (Brezovica i Beška).

Za svoju zavjetnu crkvu Jelena Balšić naručuje vjersko-poučni korpus, poznat pod imenom Gorički zbornik, čiji je sastavljač i prepisivač bio Nikon zvani Jerusalimac. Ovaj nadimak je uzeo vjerovatno stoga, jer je pohodio sveta mjesta na Sinaju, između ostalih, i Hristov grob u Jerusalimu. Jelena ga je dovela u svoj manastir kao obrazovanog i učenog monaha, kao odličnog poznavaoca vizantijske književnosti grčkog jezika i ortodoksnog isihastu. Nikonu je Jelena povjerila sastavljanje Goričkog zbornika, da bi preko tog djela, koncipiranog od više crkveno-poučnih tekstova iz najvažnijih domena vjero-učenja, ostavila o sebi trajan trag u kulturnom sloju epohe Balšića. Za Nikona, kao tvorca djela, Jelena se opredijelila, jer je on, na tom polju, bio već afirmisan. Prije preuzimanja posla, koji mu je ugledna monahinja povjerila, Nikon je 1439/40. godine sastavio značajni crkveni spis Šestodnevnik koji se čuva u manastiru Savini kod Herceg Novog. Prema odbiru sastavljača, u to djelo je uneseno nekoliko crkveno-pravoslavnih tekstova.

Između ostalih, tu su i odlomci iz isihastičkih djela Georgija Sinaita (1255 – 1346), Simeona Novog Teologa (949 – 1022), carigradskog patrijarha Kalista Ksantopula (oko 1397) i nekoliko tekstova na grčkom jeziku, kao spis O definicijama (nije pripadao Atanasiju Aleksandrijskom), spis Eusebija Cezarijskog i drugi.

Po svemu sudeći, Nikon je jedna te ista ličnost sa Nikandarom Jerusalimcem, jednim od svjedoka koji su prisustvovali potpisivanju Jeleninog testamenta u Goričanima (25. XI 1442). Ovog Nikandara srijećemo i kasnije, u manastiru Vranjini (1454), i napokon, kao proigumana tog manastira (1468). U pitanju je, dakle, značajna ličnost, koja je davala snažan pečat duhovnom i književnom životu u Zeti/Crnoj Gori sredinom XV vijeka. Ti razlozi su, svakako, i rukovidili Jelenu da mu povjeri pomenuti složeni posao.

Gorički zbornik je napisan na papiru u Jeleninoj zadužbini 1441/42. godine. Ima ukupno 273 lista (21 x 14 cm). Rukopis se čuva u Arhivu Srpske akademije nauka i umjetnosti. U nekolika maha najavljivano je njegovo publikovanje, ali do toga do danas nije došlo. Djelo je veoma oštećeno i teško čitljivo. Pisano je crkvenoslovenskim jezikom zetske/crnogorske redakcije. Strukturno se sastoji iz više djelova. Počinje Nikonovim pismom Jeleni, koje se samo djelimično može čitati, kad su u pitanju prvih sedam listova. Preostatak do petnaestog lista je izgubljen. Sa šesnaestim listom počinje Jelenin odgovor sastavljaču (»Otpisanije bogoljubno«), da se na osamnaestom listu na njega nadovaže odgovor druge poslanice (»Otvjet vatarago poslanija«). Sa četrdesetdevetim listom počinje treće pismo (»Epistolija tretija«) koje sadrži najvažnije momente iz istorije Biblije i, u vidu kratkih odgovora na Jelenina pitanja, razmatraju se razne teološke teme i drugi vjerski problemi. Od stodrugog lista počinje izlaganje o svetosti Jeleninih predaka – dio u koji su ugrađeni odlomci iz Žitija Sv. Simeona, Stefana Prvovjenčanog i arhiepiskopa Save – preko kojeg Jelena želi da dovede sebe u rodbinsku vezu s nemanjićkom raškom dinastijom. Počev sa stošezdesetpetim listom izlažu se monaška pravila skitskog tipa (»Pravilo skitskago prebivanija«), a od dvjestapedesetosmog lista teče novo poglavlje o istoriji jerusalimskih crkava na Jafetu, Jordanu i bližnoj okolini – putopisni spis namijenjen Jeleni. Slijedi, dalje, razmatranje o ispovijedanju vjere i posveta vladarki, s molbom za oproštaj ako se pri pisanju budu potkrale grješke, i na kraju pozdrav. Djelo završava Jeleninim pismom u kojem ona ističe da prima ovaj »bogodahnoveni organ« kojega poklanja hramu Sv. Vladičice Bogorodice.

Svođenjem gledišta o značaju Goričkog zbornika može se reći da ovo djelo predstavlja svojevrsnu sintezu vizantijskog teološkog učenja. Svrha mu je bila da se strogim poštovanjem onoga što je u njemu sadržano postigne svetost i obоženje.

Gorički zbornik je eminentno djelo isihastičke teološke literature, koje propagira spasenje u askezi, pokajanju i molepstvijima u izlaganju života fizičkom trpljenju i gušenju ljudskih osjećanja, da bi se mističkim uživljavanjem u nestvarno, kontemplativno, dosegao Bog, obožio čovjek , postigao dakle, najviši cilj koji proklamuje isihastička doktrina.

Preporučivanjem isihazma, kao krajnjeg dometa vjere, Jelena Balšić je nastojala da se odupre prodiru latinske teologije u prostore nastanjene pravoslavnim vjernicima.

Uz čuvanje od mogućeg pretjerivanja zbog neizučenosti Goričkog zbornika s literarno-izražajne strane, čini se da stoji konstatacija da tekstovi, koje je Nikon sastavio i ugradio u kontekst djela, iskazuju dar pripovjedača koji umije na napravi zanimljivim ono što kazuje.

Značajno djelo crkveno-pravne literature, uvršteno u fond srednjovjekovne zetske/crnogorske kulturne ostavštine, čini prijevod potpune redakcije Sintagme Matije Vlastara. Najprije valja ukazati na sadržaj tog pravnog korpusa. Njegov sastavljač bio je ugledni monah manastira Sv. Isak u Solunu, po imenu Matija Vlastar. U svojoj manastirskoj ćeliji on je 1355. godine završio svoje djelo. Vlastarova sintagma čini zbirku normi crkvenog prava (nomokanon) i dijelom građanskog prava u relaciji kojom se regulišu odnosi između crkve i države. Djelo je legislativno komponovano u 24 »sastava« redoslijedu grčkog alfabeta. Sastoji se iz 303 poglavlja. Pri iščitavanju vrlo je teško razlučiti pravne norme preuzete iz raznih vizantijskih pravnih spisa, od piščevih tumačenja, koja su, otud, i sama po sebi pravni izvor.

Suštinski smisao Vlastarove sintagme je u isticanju prirodnog prava vizantijskog cara da bude personifikacija, oličenje najviše vlasti, kako svjetovne tako i duhovne, u svim zemljama pravoslavnog svijeta, pa i onima južnoslovenskih naroda grčko-istočnog vjerskog obreda (dominium eminens). Kratko rečeno, po prirodi stvari, određeno je da na koordinatama rasprostiranja pravoslavnog svijeta, postoji samo jedno – Vizantijsko carstvo. Pokušaj drugih pravoslavnih zemalja da se izdignu na rang carstva, značio bi narušavanje tog prava, pa otud inauguracije tog oblika ne mogu biti ni priznate. Po Vlastarovoj sintagmi, pravo je carigradskog (vaseljenskog) patrijarha, odnosno posredno vizantijskog cara, da odlučuje o najvažnijim pitanjima pomjesnih (autokefalnih) pravoslavnih crkava. Duhom i slovom, dakle, Vlastarova sintagma branila je pozicije grčko-istočne varijante cezaropapizma.

Upravo izgleda da je zbog svojeg antiunitarnog i antitotalitarnog sadržaja, kojim je poricano pravo proglašenja samozvanog srpskog carstva i regularnost autokefalnog statusa srpske crkve, koja je već bila ostala bez niza svojih južnih eparhija a, uz to, se nalazila i pred početkom svojeg kraja, Vlastarova sintagma privukla pažnju zetskog mitropolita Josifa i posredno njegovog suverena Stefana Crnojevića, da za potrebe svoje pastve i svoje sredine naruči prijepis prijevoda Vlastarovog pravnog zbornika.

Po zahtjevu naručioca, prijepis je izvršio đakon Damjan, u mjestu Koporinji (!), u Zeti, 17. V 1453. godine. Prijepis koji je sačinio Damjan, izrađen je prema primjerku analognom verziji Sintagme potpune Vlastarove redakcije iz manastira Pčinje, datirane oko 1380. godine. Pored Sintagme, u najužem smislu, Damjanov prijepis sadrži i dodatne tekstove kao pravila Jovana Isposnika, crkveno-pravne odgovore iraklijskog mitropolita Nikite, regule Nićifora Ispovjednika, navodni odgovor kitraškog episkopa Jovana o

antiminsioma, rangirani spisak eparhija Carigradske patrijaršije i, na kraju mali latinski riječnik. Verziji Damjanovog prijepisa Vlastarove sintagme, vjerovatno kasnije, možda u XVIII vijeku, dodat je kao aneks tzv. Srpski ljetopis (hronograf dinastije Nemanjić do 1371). Pomalo je čudno šta se htjelo postići stavljanjem ova dva antagonistička spisa u zajedničke korice. Srpska crkva, čije je to djelo jedino moglo biti, učinila je to, valjda zbog toga jer su politički motivi, koji su inspirisali sastavljača Sintagme, odavno izgubili svoju svrsishodnost, svoje praktično značenje.

Zetski mitropolit Josif je, kako se vidi, 1453. godine, naručio izradu Vlastarove sintagme na crkvenoslovenskom jeziku redakcije svoje sredine (bez dodatka tzv. Srpskog ljetopisa), najvjerovatnije, po preporuci gospodara Stefana Crnojevića. Sa sadržajem ovog djela trebalo je podrobno upoznati domaće svještenstvo i svjetovnu vlastelu. To tim prije jer je taj spis davao zakonski osnov oružanoj borbi koju je Stefan u dva maha, 1452. i 1453, stavljajući se na čelo svojeg naroda, vodio protiv despota Đurđa Brankovića, koji je polagao pravo na Zetu, na temelju njene pripadnosti nelegitimnom »srpskom carstvu«. Takav Stefanov odnos, oslonjen na Vlastarovu sintagmu, imao je i međunarodno-pravnu dimenziju u smislu isticanja, prirodnog prava na legitimitet svakog naroda ponaosob u okviru zemalja istočno-pravoslavne hemisfere.

Kad se ima u vidu takva politička platforma Stefana Crnojevića i njegovih nasljednika, postaje sasvim razumljiva kulturna i duhovna okrenutost Zete/Crne Gore Vizantiji i upijanju njenih uticaja. Došlo je to do punog izraza u Goričkom zborniku Jelene Balšić, a i u svim drugim djelima crkvene književnosti, pronađenim u onovremenim crnogorskim manastirima.

Praćenjem po izvorima ustanovljen je još priličan broj crkvenih bogoslužnih knjiga grčko-istočne provenijencije, koje su pripadale kulturnoj ostavštini posljednjih Balšića i vladara iz dinastije Crnojević. Tako je zabilježeno da je još prije prvog svjetskog rata u privatnom vlasništvu nekog kolekcionara iz Odese nadjeno tzv. Vranjinsko četvorojevenđelje, koje je tamošnjem manastiru Sv. Nikola priložio jeromonah Roman 1436. godine. Neki drugi monah, s istim imenom, Roman, napisao je za manastir Sv. Petar i Pavle u Bijelom Polju jedan Praksapostol iste godine kad je nastao i Gorički zbornik (1441/42). Riječ je o apostolskim poslanicama koje, sljedstveno kanonskom poretku, počinju apostolskim djelima, i otuda spis nosi pomenuti naziv. Djelo je bilo vlasništvo Narodne biblioteke u Beogradu i nestalo je zajedno s njom u požaru 1941. godine. Istom kulturnom sloju pripada i Triod morački, koji je tamošnjem hramu Sv. Uspenja priložio neki pop Nikodim 1444. godine, a spis je, danas, svojina Državne biblioteke u Berlinu. Jedna crkvena knjiga sastavljena 1483/84. godine, dakle na kraju vlade Ivana Crnojevića, nosi naziv Sabornik četirem mjesecem, a nalazi se u fondu unikata Univerzitetske biblioteke u Torinu. Iz vremena Ivana Crnojevića je i Časlovac Nikole Kosijera, sastavljen 1484. godine, po narudžbini dvorskog logoteta Božidara Grka.

Posljednji zanimljivi crkveni spis, poznat pod imenom Cetinjski psaltir, danas se nalazi u rukopisnom odjeljenju Sveučilišne knjižnice u Zagrebu. Pripada grupi psaltira s tumačenjem. Nastao je u prvoj polovini XV vijeka

i spadao među relativno nove knjige priložene Bogorodičinom manastiru, prilikom njegovog otvaranja (1485). Ovaj Psaltir je utoliko značajniji, jer posjeduje dekorativne oznake gotičko-ranorenesansne minijaturistike, koja je iz Italije prodrla u priobalno područje istočnog Jadrana, a potom, preko Crne Gore dublje u unutrašnjost Balkana, sve do Prizrena.

U nekolika crnogorska manastira još i danas se čuva zbirka starih rukopisnih knjiga. Nikoljcu u Podvrhu kod Bijelog Polja pripadaju: Četvorojevanđelje iz prve polovine i Četvorojevanđelje dijaka Petra s kraja XV vijeka, jedan Apostol iz treće četvrtine XV vijeka, Minej službeni za avgust s kraja XV i Minej praznični koji je pripadao Uspenju Bogorodice iz Zaplana (!) iz posljednje četvrtine XV vijeka, dva posna trioda jedan iz druge ili treće dekade, a drugi iz druge četvrtine XV vijeka, jedan Služabnik iz prve polovine XV vijeka; privlače pažnju i nekolika hagiografsko-profana spisa iz ostavštine ovog Manastira kao: Zbornik slova, poučenija i apokrifa iz treće četvrtine XV vijeka, Zbornik slova i žitija, vezan za vrijeme između 1410. i 1430. godine. Tu su, najzad, i dva pravna spisa: skraćena Vlastarova sintagmā iz druge četvrtine i Tipik manastira Vojisalice na Kosovu iz posljednje četvrtine XV vijeka.

Po sačuvanim starim crkvenim rukopisnim knjigama ne zaostaje ni manastir Sv. Trojica kod Pljevalja. U njegovoj ostavštini se nalaze: jedno Četvorojevanđelje iz druge polovine XV vijeka i jedno iz treće četvrtine istog stoljeća, Četvorojevanđelje popa Stefana iz 1476, Izborno jevanđelje s apostolima i dodatkom iz Trebnika iz sredine XV vijeka, Psaltir sa dodatkom iz druge polovine XV vijeka, Minej službeni za april iz druge četvrtine XV vijeka i Minej za isti mjesec koji takođe pripada XV vijeku. Iz grupe hagiografsko-patrističkih tekstova ovaj Manastir posjeduje: Otačnik iz treće četvrtine XV vijeka, kojemu je pridodat i tekst Crnorisca Hrabara O pismenih kao i Stihovani prolog za mjesece mart-avgust iz treće četvrtine XV vijeka, Adrijantu Jovana Zlatoustog sa 31 besjedom iz druge polovine XV vijeka i Margarit iz 1452. godine.

U relativno bogatoj zbirci crkvenih knjiga Cetinjskog manastira pretežno mlađih, iz vremena od XVI vijeka pa dalje, nalazi se i nekoliko vrijednih rukopisa iz XIV i XV vijeka. Zavrijeđuju pažnju Apostol Uspenjske crkve iz Suvogrla vezan za doba 1370/1380-ih godina, Stihovani prilog za septembar-decembar iz vremena 1375/1385. godine, Panegirik (praznična žitija i besjede) nastao između 1370. i 1380. godine i Službeni minej za maj kaluđera Teofila iz sredine XIV vijeka. U manastirskoj biblioteci su deponovani i svetačko-poučni i pravni spisi kao: Paterik grješnog Nikite, čiji se nastanak vezuje okvirno za 1390. godinu, potpuna redakcija Vlastarove sintagme u prijepisu iz oko 1387. godine, Ljestvica sinajskog igumana Jovana Vizantinca, iz VII vijeka, u verziji prijepisa makedonske recenzije nastale u vremenu između 1425. i 1430. godine, jednog srpskog rukopisa iz 1425. i 1430. godine, i dva kasnija iz XVI i XVII vijeka, Besjede svetih otaca, nastale između 1365. i 1375. godine, zatim u jedan svezak spojena tri spisa: Poučenije svetih otaca, Kanonski zbornik i Zlatoust manastira Pive, nastao između sredine šeste i sredine sedme decenije XIV vijeka. S kraja XIV vijeka je i poučni zbornik Pčela – zbirka izreka iz Svetog pisma, djela crkvenih otaca, grčkih pjesnika,

besjednika, filozofa, istoričara i drugih umnih ljudi. Izbor i sastav ovog korpusa većim dijelom se pripisuje Maksimu Ispovjedniku. To djelo je igralo veoma važnu ulogu u upoznavanju širokih slojeva vjernika s duhovnim tvorevinama antičkih mudraca. Zbirci ovih spisa pripada i Amartol cetinjski, koji se smatra najstarijim prijepisom Amartolove grčke Hronike na crkvenoslovenskom jezičkom području.

Fondu ostavštine Cetinjskog manastira pripada i zbirka od nekoliko crkvenih knjiga nastalih u XV vijeku. To su: Četvorojevanđelje iz prve polovine XV vijeka, Služabni minej za avgust nastao oko 1400. godine, jedan Služabnik iz prve četvrtine XV vijeka, Žitija svetih iz druge četvrtine XV vijeka i napokon Besjede svetih otaca iz druge polovine XV vijeka.

Ostavština rukopisnih crkvenih knjiga iz XIV i XV vijeka, mada sačuvana u neznatnom obimu i, uz to, još nedovoljno proučena, svjedoči o razvijenoj pismenosti i književnosti u Zeti/Crnoj Gori epohe Balšića i Crnojevića. Uz svu skromnost sačuvane knjižne ostavštine, zadivljuje podatak da je u naznačenom razdoblju, u basenu Skadarskog jezera, djelovalo desetak skriptorijuma u kojima je, na prepisivačkom radu, bio angažovan veliki broj kaluđera i drugih duhovnika (Prečista Krajinska, Starčevo, Moračnik, Beška (Gorica–Brezovica), Vranjinski manastir, Kom, Sv. Nikola na Obodu i drugi). Prepisivane su crkvene knjige prevedene s grčkog jezika vizantinističke duhovne tvorbe, a nerijetko je bilo i spisa na grčkom jeziku. Kad se, uz rečeno, ima u vidu da je zetska/crnogorska sredina, od ranodukljanskog perioda do najnovije balšićko-crnojevićke faze, imala kontinuitet kulturnog razvitka, koji se nije prekidao ni kad je ona bila pod stranom (raškom) suprematijom, i kad se zna da su na njenom tlu stvorena nekolika znamenita, nadaleko poznata književna djela – Pontifikal Kotorske biskupije s kraja XI ili početkom XII i Kraljevstvo Slovena Popa Dukljanina kao i Miroslavljevo jevanđelje s kraja XII vijeka, čini se posve razumljivim što je na tom prostoru osnovana i štamparija Crnojevića, najviši izraz ranije stvorenih kulturnih stratuma.

PRVA CRNOGORSKA ŠTAMPARIJA I NJENA IZDANJA

Jedan od najznačajnijih ugaonih kamenova crnogorske srednjovjekovne kulture, i književnosti posebno, svakako je crnojevićka štamparija s kraja XV vijeka. O duhovnoj brazdi što je zaorala i kulturnoj ulozi koju je odigrala u daljem napretku, ne samo Crne Gore već daleko šire, mnogo je pisano za posljednje jedno i po stoljeće. Spisak publikovanih tekstova, direktno ili indirektno za nju vezanih, koji su potekli iz pera domaćih i stranih autora veoma je obiman. Pa ipak, nekolika važna pitanja u vezi s njenim nastankom i radom ostala su do danas nerasvijetljena. To su pitanja – ko je bio pokretač ideje i nabavljač štamparije, gdje je i kad počela i prestala s radom i koje su sve knjige u njoj tiskane. U vezi s ovim posljednjim pitanjem nauka je dala najpotpuniji, ali ne i definitivan odgovor. Što se ostalih postavljenih pitanja tiče, nije se mnogo odmaklo od početka. Doduše, ponuđeno je mnogo hipotetičnih rješenja s većim ili manjim stepenom vjerovatnoće, ali

ona mnogo ne olakšavaju utvrđivanje istine. Najvjerovatnije da nikad neće ni biti ustanovljeno vrijeme početka i završetka rada štamparije i njene krajnje sudbine, kao što će teško biti učiniti izvjesnim i druge neke pojedinosti koje se odnose na njena izdanja.

Ipak, ima novih stvari koje bi, možda, mogle olakšati da se više osvijetle bar neka iz kompleksa spornih pitanja. Pouzdano se zna da je Ivan Crnojević bio u veoma dobrim odnosima s Venecijom od 1466. do početka 1478. godine, odnosno da je od početka naredne (1479) godine, od dotadašnjeg njenog prijatelja i saveznika, postao njen otvoreni neprijatelj, što se neće promijeniti ni do kraja njegovog života. Republika Sv. Marka se pokazala nezahvalnom za usluge koje joj je pružao Ivan Crnojević kao saveznik u borbi protiv Turaka preko jednu deceniju. Štaviše, prilikom potpisivanja separatnog mira o predaji Skadra Otomanskoj imperiji, početkom 1479. godine, ne samo da o tome nije tražila Ivanovu saglasnost, već je na sultana »prenijela« svoje »pravo« sizerenstva nad Crnom Gorom.

Sagledavanje ovih činjenica olakšava da se razjasne neka pitanja vezana za nabavku i rad prve crnogorske štamparije. Valja podsjetiti, najprije, da je štamparska, produkcija u Veneciji počela još 1469. godine. Ne smije se dalje smetnuti s uma da je Ivan Crnojević spadao u red najobrazovanijih ljudi svojeg doba, i da je otuda morao imati visoko razumijevanje za namjenu i značaj štamparskog stroja, čineći, vjerovatno, sve što je mogao da ga što prije nabavi. Kako je uz to bio očevidac propadanja i uništavanja staroslovenskih crkvenih knjiga, i ne samo u djelovima njegove zemlje koje su već bili osvojili Turci, već i u drugim krajevima Balkana, cijenio je da je propadanje manastirskih biblioteka moguće nadoknaditi mnogostruko uvećanom štamparskom produkcijom crkvenih knjiga.

Navedeni argumenti idu u prilog gledištu da je jedino Ivan mogao nabaviti štampariju iz Mletaka, i to samo u periodu između 1476. i 1478. godine. Druga je stvar što ona zbog složenih političkih prilika, posebno gubljenja Žabljaka (1478) nije mogla da bude instalirana na Obodu. Stoga će najbliže biti istini da je štamparsko postrojenje bilo montirano u Cetinjskom manastiru, nakon njegovog podizanja 1485. godine, na što su, imajući u vidu samo tehničke razloge a ne i ove važne dodatne, ukazivali poznati naučnici s Jagićem na čelu.

Svođenjem navedenih podataka moglo bi se zaključiti da je štampariju, o kojoj je riječ, najvjerovatnije, nabavio Ivan Crnojević, u naznačenom razdoblju (1476 – 1478), da je ona samo bila magacionirana na Obodu, a da je počela s radom na Cetinju. Kad se uzme u obzir da je iz Venecije mogla biti nabavljena štamparska presa, a slova, matrice, ilustracije i drugo da su morali biti pripremljeni na licu mjesta, i, uz to, da je pravashodno valjalo osposobiti osoblje za štamparski posao, onda je vrijeme od sedam godina (do početka 1493) bilo jedva dovoljno da se otpočne sa štampanjem knjiga. Uostalom, da je proces obučavanja Makarijeve ekipe saradnika trajao otprilike toliko, potvrđuje i visoki, za ono, pa čak i znatno docnije vrijeme, nedostižni domet crkvenih knjiga publikovanih u produkciji Crnojevića štamparije.

Nauka je identifikovala pet crkvenih knjiga štampanih u crnojevićkoj tipografiji. Izvjesno je da je njen prvijenac bio oktoih prvoglasnik. Riječ je, u stvari, o prvom dijelu obimnog Oktoiha osmoglasnika ili paraklitika. Zbog sadržajne preobimnosti paraklitik osmoglasnik je i prilikom svih ranijih prepisivanja, dijeljen u dva dijela, od kojih prvi obuhvata četiri glasa (crkvene pjesme za svaki dan jedne sedmice):od prvog do četvrtog, i otuda prvoglasnik, a drugi, preostala četiri – od petog do osmog, zbog čega je nazvan petoglasnik (nazivi za oba dati su po početnom numeričkom glasu). Oktoih prvoglasnik je štampan na 269 listova, veličine 28,6 x 20,2 cm, sa po 30 redaka na jednoj stranici. Međutim, tiraž izdanja nije poznat. Zna se samo to da je do nas doprlo preko desetak primjeraka. U Oktoih prvoglasnik unesene su crkvene pjesme više vizantijskih prisaca kao majumskog episkopa Kozme (oko 743), Anatolija (VIII-IX vijek), Mitrofana, Teodora i Josifa Studitskog (svi iz IX vijeka), posebno Jovana Damaskina koji je bio i glavni redaktor ovog paraklitika u vizantijskom izdanju. U njega su unesene i pjesme dvojice careva – Lava Mudrog (886 – 912) i Konstantina VII Porfirogenita (913 – 959).

Na štampanju Oktoiha prvoglasnika, i ostalih poznatih djela iz Crnojevića štamparije, radio je učeni jeromonah Makarije sa sedmoricom svoje »bratije«. U pogledu štamparskog umijeća i finoće tehničke izrade ovog djela, postignuto je najveće onovremeno savršenstvo.

Na štampanju druge polovine Oktoiha osmoglasnika, s ustaljenim nazivom Oktoih petoglasnik, rađeno je,u Crnojevića štampariji, paralelno s tiskanjem Oktoiha prvoglasnika. Relativno kasno se saznalo da je ovo djelo štampano kao druga inkunabula crnogorske produkcije. Nije nađen u cjelosti ni jedan primjerak Oktoiha petoglasnika. Do početka drugog svjetskog rata identifikovano je samo osam listova ove jedine ilustrovane crnojevićke inkunabule. U toj grupi bila su i dva ilustrovana lista. Na žalost, i taj istrgnuti dio listova izgorio je u požaru Narodne biblioteke u Beogradu (1941). U zbirci unikatnih starina Cetinjskih muzeja i danas se čuva jedan ilustrovani list Oktoiha petoglasnika. Dalje, izvadak od 37 listova ove knjige nađen je u manastiru Dečani i još jedan odvojeni list. Unutar dečanskog spoja listova nalaze se i četiri ilustrovana; na jednom od njih je replicirana ilustracija onog lista iz Cetinjskih muzeja. Pozivajući se na neobjavljenu bibliografiju Lukijana Mušickog iz 1822/23. godine, Pavle Šafarik je obavijestio naučnu javnost još 1865. godine o jednom nađenom primjerku cetinjskog Oktoiha petoglasnika. Zabilježen je, dalje, podatak da je te iste (1865) godine arhimandrit Antonin, u manastiru Slepče kod Bitolja, pronašao jedan primjerak tog Oktoiha, kojemu je, potom, izgubljen trag.

Nezavisno od toga što Oktoih petoglasnik nije sačuvan u cjelini, ne treba dovoditi u sumnju njegovo postojanje. Na temelju raspoloživih podataka i sačuvanih fragmenata, kao i posrednih vijesti, zna se da je ova inkunabula imala 272 lista, veličine 26,5 x 18 cm, sa po 31 retkom na stranici. Takođe je utvrđeno da je njegovo štampanje dovršeno krajem januara 1494. godine.

Privlači pažnju i književno-umjetnička strana cetinjskog Oktoiha (osmoglasnika kao cjeline). Iz sačuvanog pogovora Oktoiha prvoglasnika, koji je u sličnoj stilizaciji morao imati i Oktoih petoglasnik, saznaje se da je u tom

djelu bila zgusnuta, u malom, teološka doktrina grčko-istočnog vjerozakona. Njome se izražava mistično, metafizičko poimanje života, koji se postiže molitvom i vjerom u isključivu vrijednost izvanjtjelesnog, samo u mislima dokučivog života u društvu s Bogom, svecima i anđelima koji ga okružuju. Savršeni preobražaj čovjeka u obožеno biće pokazuje se u Hristu bogočovjeku. Bog svoje zapovijesti šalje ljudima na Zemlji preko proroka, kako je istaknuto u Starom zavjetu, odnosno preko pjesnika obožеnog i oplemenjenog duha, u novozavjetno vrijeme. Apostoli, kao božji izaslanici na zemlji (»božanstveni ljudi«), kao što su Jovan Damaskin, Josif, Kozma, i drugi sastavljači Oktoiha, vrše bogougodno djelo, poučavajući ljude u molitvi, u preziranju ovozemaljskog i težnji za postizanjem pravednosti u bestjelesnom životu, u spajanju duše s Bogom. Sav Oktoih je satkan od takvih propovijednih i ispovijednih sadržaja, saopštenih na najsuptilniji umjetnički način.

Đurađ Crnojević, kojemu se, s pravom, pripisuje mecenatska uloga u vezi s izdavanjem najstarijih crnogorskih inkunabula, bio je sigurno čovjek koji je dalekovidije od svih ljudi iz svoje okoline shvatio značenje štampanja knjiga kao nove kulturne tekovine. Nesumnjivo, njemu dugujemo što je mali Makarijev štamparski tim pokazao toliko entuzijazma i pregalaštva da, za relativno kratko vrijeme, štampa tako vrijedan fond dragocjenih crkvenih knjiga. Desilo se tako da se jedva godinu i po dana nakon pomenute dvije (22. decembra 1495) pojavila na svjetlost dana i treća inkunabula – Psaltir s posljedovanjem. Ova knjiga je po formatu bila nešto manja (20,4 x 14,1 cm), a po obimu znatno veća od prve dvije (348 listova, sa po 27 redaka na stranici). Po sadržaju obuhvaćenih tekstova, Psaltir s posljedovanjem čini zbirku odabranih tekstova iz Starog zavjeta. U njemu su sakupljene jevrejske religiozne pjesme date u hrišćanskoj vjeroispovijednoj transformaciji. Psaltir s posljedvanjem smatra se nezaobilaznim udžbenikom hrišćanskog vjeroučenja. I po svojim literarnim svojstvima ovo djelo se visoko kotira. Sa stanovišta estetske forme i izražajnih dometa smatra se uzornim spisom vizantijske himnografije, pa i poetike uopšte. Gledano sa stanovništa svrsishodnosti i praktične namjene, može se reći da je Psaltir s posljedovanjem slovenska bogoslužna knjiga. Imajući u vidu književno-istorijsku i literarnu vrijednost ovog spisa, uz obrednu funkciju u bogoslužnoj ceremoniji, stručnjaci psaltire svrstavaju u red najznačajnijih djela svojedobne crkvene književnosti.

Psaltiri čine, dakle, svojevrsne zbirke odabranih književnih sastava, datih u pjesničkoj formi (tropari, stihire i dr.), i kao takvi dograđuju korpus Davidovih Psalama. U psaltirima su, naime, sakupljene crkvene pjesme (molitve) koje, osim što imaju bogoslužnu funkciju, predstavljaju oplemenjeni pjesnički izraz motivisan religioznom iracionalnošću.

»Posljedovanje« označava redosljed činova bogoslužnih tekstova, počev od časlovca, preko crkvenih pjesama odabranih za čitanje u praznične dane, molitava za razne prilike, do najboljih pjesama složenog sastava nazvanog »kanon«.

Cetinjski psaltir, s druge strane, ima i poseban značaj jer se proučavanjem njegovog sadržaja, naporedo sa sadržajem krakovskog Psaltira, izvlače

značajni zaključci u pogledu rekonstrucije istorijskog razvoja slovenske bogoslužne knjige i faznih karakteristika njene antologijske forme.

O veoma intenzivnom, po kvantumu učinka moglo bi se reći čak »kampanjskom« radu Crnojevića štamparije, svjedoče još dvije inkunabule.

O prvoj od njih Trebniku (ili Molitveniku) zna se već poodavno, ali samo na osnovu nekoliko sačuvanih fragmenata od nekih primjeraka. Pavle Šafarik je, još 1830/31. godine, identifikovao jedan list ove inkunabule u posjedu Narodnog muzeja u Pragu. Isto tako, ruski naučnik A. Pogodin, obavijestio je naučnu javnost o još jednom pronađenom listu crnojevićkog Trebnika, koji je svojina Publične biblioteke u Lenjingradu. Najobimniji sastav Trebnika od 184 lista nađen je u riznici manastira Sv. Trojica kod Pljevalja. Jedan segment iz knjižnog bloka ovog spisa nađen je, zatim, u crkvi sela Crkoleza u Metohiji, ali crkoleški listovi su samo replika izvatka iz pljevaljskog sastavka. Prema provjeri na crkoleškim listovima ustanovljeno je da je cetinjski Trebnik bio formata 25,5 x 21 cm, sa po 23 ili 24 retka na stranici. Nije ustanovljen broj listova cijelog knjižnog bloka, kao što se ništa ne zna i o njenom predgovoru, odnosno pogovoru (kolofonu). Stručnjaci smatraju da je štampanje Trebnika dovršeno u julu ili avgustu 1495. godine. Ovim djelom su obuhvaćeni činovi (činodjejstva) i molitve za razne prigode kao što su krštenje, miropomazanje, monaško zaređenje, osvećenje temelja nove crkve i drugi.

Posljednja knjiga iz grupe poznatih cetinjskih inkunabula je Četvorojevanđelje. Uvršćena je u crnojevićku štamparsku produkciju na osnovu posrednog dokaza, jer nauka do danas nije ustanovila postojanje ni pojedinačnih listova, koji bi pripadali nekom autentičnom primjerku. O ovom Četvorojevanđelju, saznajemo na osnovu jednog prijepisa te knjige, rađenog po cetinjskom predlošku. Taj prijepis je nazvan Buđanovačko četvorojevanđelje, po prepisivaču prezviteru Vuku iz sremskog sela Buđanovci. Prijepis crnojevićkog Četvorojevanđelja on je sačinio po narudžbini sremskog i beogradskog arhiepiskopa Longina. U pogovoru prepisivač sam naglašava da je naznačeni primjerak sastavio prema »formi Crnojevića ot složenija Makarijeva«, ispuštajući da navede godinu i mjesto izdanja uzorka s kojega je prepisivao. Na osnovu paleotipske analize, Đorđe Sp. Radojičić je zaključio da je Četvorojevanđelje s kojeg je prepisan buđanovački primjerak, posigurno knjiga koja potiče iz Crnojevića štamparije i da je štampana u drugoj polovini 1495, ili najdalje u prvoj polovini 1496. godine.

Pri utvrđivanju najopštijih oznaka Crnojevića štamparije, same po sebi se nameću više važnih konstatacija. Čini se da nikako ne može biti sporno da je ideju o nabavci štamparije dao i realizovao Ivan Crnojević, u intervalu između 1476. i 1478. godine. Isto tako, sve relevantne istorijske činjenice posredno potvrđuju da je štamparski stroj provizorno već mogao biti instaliran 1485. godine. U međuvremenu rađeno je na izradi ćirilskih slova, matrica, ilustracija i drugih dodatnih pratećih tipografskih elemenata, bez kojih ova štamparija nije mogla otpočeti s radom. O obučavanju cetinjskih štampara štamparskom zanatu istorijski izvori ništa ne kažu, ali je najvjerovatnije da su za taj posao mogli biti angažovani graveri i rezbari iz Dubrovnika, prije nego iz Kotora, ili su tamo slati kaluđeri da bi se pripremili za zanatsku stranu posla. Teško da se na ispomoć u tom pogledu moglo

računati na bilo koju drugu sredinu. Kao što je poznato, na čelu grupe štampara stajao je učeni i ugledni Makarije »ot Černoj Gori«. Iz propratnih tekstova sačuvanih cetinjskih inkunabula jasno se vidi, da je glavna ličnost, koja je nadgledala i svojim »parafom« odobravala sve operacije vezane za štampanje inkunabula, bio sam vladalac Đurađ Crnojević, za kojega je utvrđeno da je imao i književnog dara (kako se vidi iz njegovog testamenta ženi Jelisaveti (oktobra 1496), što čini argument više za njegov izraženi smisao aktera, mecene i poslenika u kulturi.

Paleotipolozi i stručnajci dodirnih disciplina utvrdili su da slova otisnuta u cetinjskim inkunabulama svojim oblikom asociraju na latinske uzore, da se to naročito vidi na inicijalima kao i na tipu ostalih slova. Uostalom nije ni moglo biti drukčije, jer je štamparstvo i došlo sa Zapada. Ako izvjesna slova svojom formom i podsjećaju na neka iz rukopisnih crkvenih knjiga, onda su se cetinjski štampari po toj liniji mogli ugledati na domaće stare knjige (Miroslavljevo i Marinsko jevanđelje), a i na vizantijske prijevode prepisane u Makedoniji i Srbiji. U svim cetinjskim inkunabulama zastupljeno je ustavno pismo, zbog kaligrafske ujednačenosti, što je težilo uvođenju i obnavljanju izvjesnih klasičnih oblika.

Po filološkoj karakteristici, sve knjige Crnojevića štamparije pripadaju zetskoj redakciji crkvenoslovenskog jezika i pravopisa. U pitanju je bio prirodni nastavak tradicije još iz dukljanskog perioda, koji je snažno zaživio u epohi Balšića i Crnojevića.

Kulturno pomračenje, koje je zadesilo najveći dio Balkana turskim osvajanjima, izvršenim do pred kraj XV vijeka, prosto je presjeklo duhovnu klimu stvorenu produkcijom knjiga u štampariji Crnojevića i blokiralo zahuktalost njenog štamparskog zamajca. Na žalost, ni u slobodnoj podlovćenskoj Crnoj Gori, gdje će ostati, zbog ekonomske stagnacije društva, neće da nastavi sa štampanjem knjiga. Naprotiv, imaće sudbinu zanavijek zaustavljenog pogona. Postoji više pretpostavki u pogledu njene dalje sudbine. Čini se najprihvatljivijom ona, prema kojoj je ostala uskladištena u manastirskoj prostoriji, u kojoj je bila postavljena, da kasnije, po svoj prilici, kao i docnija, Njegoševa, budu pretopljene u olovna zrna za potrebe neprestane borbe s Turcima.

Kad se imaju u vidu političke okolnosti, teška vremena, karakteristična za kraj XV vijeka, postaje jasno zašto jedna takva progresivna tekovina, kakva je bila Crnojevića štamparija, nije mogla zaorati dublju brazdu u sferi kulturnog razvoja Crne Gore i okolnih jugoslovenskih zemalja, posebno onih koje su se našle pod turskom dominacijom. Izvjesne refleksije njene kulturne misije, doduše, osjetile su se u malim štamparijama koje su nominalno radile u krajevima pod turskom vlašću u XVI vijeku (Goražde, Rujno, Gračanica, Mileševa) i kod kotorskog štampara Zagurovića. Ali, sve je to bio, gotovo nečujni eho, u odnosu na ulogu koju bi vršila i uticaj koji bi imala u povoljnijim društveno-istorijskim uslovima. Pa i u takvim okolnostima, uticaj Crnojevića štamparije osjetio se i u prekomorskoj Veneciji, posredstvom domaćih ljudi koji su se tamo obreli (Božidara i Vićenca Vukovića). Oni u Veneciji štampaju ćirilske crkvene knjige, pod uticajem cetinjskih inkunabula, ali više s komercijalnom pretenzijom nego s kulturološkom i vjerskom motivacijom.

Uza svu bremenitost, koju je sa sobom nosilo vrijeme u kojem je radila štamparija Crnojevića, kako svojom pojavom tako i svojim izdanjima, svojevrsni je epohalni međaš u kulturnom razvoju Crne Gore, slovenskog svijeta uopšte, pa i dragulj u riznici evropske kulture.

ARHITEKTURA

Balšićka faza. – Graditeljska umjetnost nastala u vrijeme vladavine Balšića, svojevrsni je proizvod i produžetak dukljansko-zetskog neimarstva minulih epoha. Kad se to konstatuje, imaju se u vidu spomenici sakralne arhitekture na ostrvima Skadarskog jezera i oni neidentifikovani, koje pominju oskudni pisani izvori iz priobalnog područja jezerskog basena, a koji su nestali s lica zemlje.

Uza sve ugledanje na stare uzore svoje rodne zemlje, ne može se osporiti činjenica da mauzoleji Balšića imaju drukčije sisteme konstrukcije, nova rješenja u podizanju kubeta, niz različitosti u mnogim drugim arhitektonskim pojedinostima, od onih koje su karakterisale zadužbine dukljanskih/zetskih vladara iz epohe Vojisavljevića. Uostalom, to najbolje potvrđuju zapadnjačke stilsko-konstruktivne oznake na balšićkim zavjetnim crkvama. Njihove zadužbine zidane su četvrtastim pravilnim ili pritesanim zidanicima, u vodoravnim redovima. Elementi gotike došli su do izraza u oblikovanju lukova, vizuri zvonika, konstrukciji svodova i drugim elementima graditeljskog sklopa, preuzetim iz savremenog gotičkog arhitektonskog izraza.

Najstariji iz ansambla poznatih memorijalnih spomenika balšićke faze je manastir koji se popularno zove Starčeva gorica na istoimenom ostrvcu u Skadarskom jezeru. Iz raspoloživih podataka bi se moglo zaključiti da je manastir sagrađen između 1376. i 1378. godine. Posredni izvori indiciraju da je Đurađ I Balšić ovaj objekt sagradio sebi za memorijalnu crkvu koju je posvetio Bogorodičinom uspenju. Ne može se smatrati osnovanim, izvjesno tvrđenje u nauci, da je manastir sagradio »starac Makarije« po kojem je kasnije dobio ime Starčevo ili Starčeva gorica. Objekt se vezuje za njegovo ime najvjerovatnije jer je, poput docnije Nikona (Nikandara) Jerusalimca bio ugledni starješina manastira, zaslužan za razvoj pismenosti i književnosti, za prepisivanje crkvenih knjiga u skriptorijima jezerskog basena. Isto tako, ne bi trebalo dovoditi u sumnju njegovo domorodačko zetsko/crnogorsko porijeklo. Štaviše, čini se vjerovatnim da je docniji štampar i jeromonah Makarije uzeo ime baš ovog svojeg prethodnika koji je morao biti vrlo zaslužan kulturni poslenik.

Po arhitektonskoj konstrukciji manastir Sv. Marija na Starčevoj gorici je trikonhonsna građevina s čistim i jednostavnim tipološkim oznakama. Glavni sklop crkve završava se trima polukružnim apsidama. Srednja, glavna, čini završetak broda na istočnoj strani, a druge dvije su isturene na bočnim stranama. U sredini građevine nalazi se okrugla kupola oslonjena na kružno postolje. Na kupoli su ugrađena četiri prozorska otvora unakrsno postavljena. Kube je oslonjeno na istočnu i zapadnu stranu podužnog svoda, a na sjevernoj i južnoj strani na prstenasti ispust izdignut na polukalotama postavljenim iznad bočnih apsida. Gledano s krova, ima se utisak da crkva

ima popriječni brod koji iznutra ne postoji. Objekt je zidan od četvrtastih zidanika postavljenih u vodoravne redove. Svugdje unaokolo ispod krovnog pokrivača postavljen je kameni vijenac, analogan onom koji oivičava postolje kubeta. Gornji pragovi na prozorima bočnih strana, na kubetu i na vratima glavnog ulaza postavljeni su od ravnih kamenih greda, dok se prozori na polukružnim apsidama završavaju gornjim polukružnim lukom. Elementi gotičke arhitekture se zapažaju u prijelomu tjemena podužnog svoda, a majstorski maniri primorskih graditelja uočavaju se u načinu slaganja kamenih zidanika.

Uslijed malih dimenzija (unutrašnji promjer je 3,5 širine sa 6,5 dužine završavajući s apsidom), nijesu pravljeni posebni prostori za proskomidiju i đakonikon; zamjenjuju ih mnogobrojne manje niše različite veličine sa polukružnim završecima, a služile su kao ostave za knjige i drugi obredni pribor. Na sjevernoj strani oltarskog prostora nalazi se niša za proskomidiju. U bočnim apsidama takođe je bila ugrađena po jedna niša za knjige. U sjevernom i južnom zidu zapadnog traveja stajala je po jedna niša za razne namjenske stvari, a možda i odežde. Da tim velikim nišama ne bi bila poremećena statika objekta, graditelj je sa spoljnje strane zapadnog traveja dozidao, naspram niša, po jedan polukružni zid koji liče na polukružne apside i idu od temelja do zidnog završetka. U dnu centralne apside, ispod samog prozora, bila je podignuta episkopska kamena stolica – znak episkopskog ranga crkve – iako nije poznato da je u njoj episkop ikad stolovao.

Nešto kasnije, ispred zapadne strane crkve podignuta je pravougaona priprata koja je imala podužni poluobličasti svod, danas u ruševinama. Na nju su se oslanjale dvije bočne kapele sa polukružnim apsidama. U sjevernoj, po svoj prilici, bio je sahranjen starješina pridvornog manastira, Makarije, a u južnoj je, docnije, sahranjen štampar Božidar Vuković Podgoričanin.

U krugu manastirskog kompleksa stoje ruševine više objekata, među kojima se ističe jedna četvrtasta građevina na sprat, locirana zapadno od same crkve. Oko manastira bio je podignut debeli zid približno pravougaonog oblika. Glavna kapija polukružnog oblika, s južne strane, vodila je od manastirskog dvorišta do obale male jezerske uvale.

Svojim graditeljskim rješenjima i skladom spoljašnjih i unutrašnjih proporcija, izgledom zidnih površina, prelamanjem svjetlosti i sjenki, starčevačka manastirska crkva djeluje impozantno i impresivno. Tu sliku upotpunjavaju patinirani zidovi od sivog krečnjaka, s kvadrima najčešće velikih dimenzija. U hram projiciran prema rješenjima tradicionalne vizantinističke provenijencije izvođači – primorski graditelji – unijeli su romano-gotičke elemente fakture, po čemu je Starčevo rodonačelnik savremene simbioze istočnih i zapadnih primjesa u stilskom graditeljskom izrazu.

Nedaleko od Starčeva, na ostrvu Gorici (Beški, Brezovici) podignut je manastir posvećen sv. Đorđiji. U odsustvu tačnih vijesti o vremenu gradnje i ktitoru-osnivaču, čini se najvjerovatnijim, da je u pitanju memorijalna zadužbina Đurađa II Stracimirovića Balšića. Posredno na to upućuje testament Jelene Balšić, Đurađeve žene (docnije preudate za Sandalja Hranića), koja, pored ovog monumentalnog hrama, podiže sebi manju zavjetnu crkvu

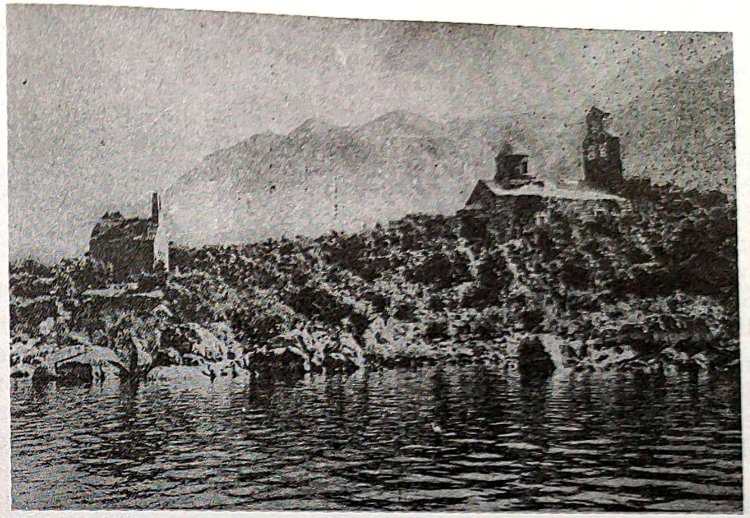
Sv. Marija. Iz izbora lokacije izlazi da je željela da bude sahranjena u neposrednoj blizini svojega prvog muža. Da bi se odužila uspomeni na njega, kako sama podvlači u testamentu, uložila je sredstva da se hram pokrije olovom i otklone druga oštećenja na njem. U vezi s razgraničenjem imovinsko-pravnih odnosa između dvije zadužbine, svoju naziva novom, što ide u prilog pretpostavci da je Đurađeva pridvorna crkva znatno starija, pa se njen nastanak može vezati za posljednje dvije decenije XIV vijeka.

Sv. Đorđija gorički je hram srednje veličine, ali znatno veći od starčevačkog manastira. Pripada skupini balšićkih trikonhonsa, s nešto drukčijim projektnim rješenjima od crkve na Starčevu. Naime, kube ove bogomolje oslonjeno je na isturene i naglašene pilastre, a na sjevernoj i južnoj strani na polukalote bočnih apsida. Nad pripratom je postaljen veliki rebrasti svod u gotičkoj stilizaciji, čija se rebra naslanjaju na konzole fiksirane u uglovima priprate izgrađene paralelno s ostalim dijelom hrama. Sa svake strane priprate nalazi se po jedan naslonjeni, uz ugaone pilastre priljubljeni luk. Podužni svod crkve naliježe na podužne zidove, ali bez prislonjenih lukova. Kao i kod svih onovremenih crkava na Skadarskom jezeru, tambur na koji se oslanja kube je spolja i iznutra okrugao. S krova se penje u visinu iz jedva primijetnog kvadratnog postolja. Otvori vrata i prozora na zidovima hrama i na kubetu uglavnom su pravougaonog oblika, s ponekad blago prignječenim lučkim završecima. Ovaj objekt, oniskog izduženog oblika, zidan je pritesanicima u asimetričnim redovima bočnih zidova, ali s masivnom i solidno ozidanom zapadnom fasadom na kojoj je glavni ulaz. Nad njom, pak, izdiže se snažni zvonik na preslicu, sa tri okna koji daje pečat cijeloj građevini.

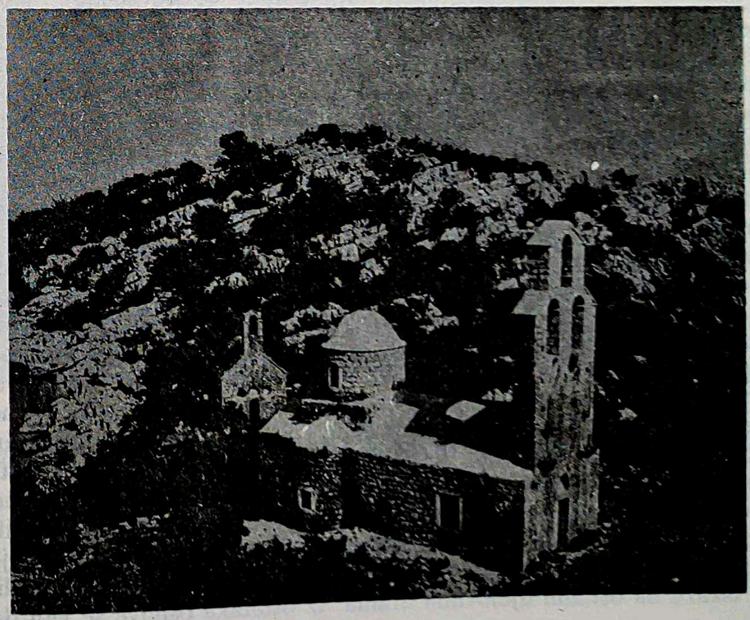
Glavni graditelj hrama Sv. Đorđije nesumnjivo je bio iz primorja. Njegovo rukotvorstvo prepoznatljivo je po načinu slaganja nizova kamenih zidanika, posebno u zvoniku građenom na preslicu, zatim u šiljatom vijencu nad polukružnom linetom portala i u konstrukciji rebrastog svoda. Svi ti segmenti građeni su u gotičkoj stilizaciji. Izvođaču je dobro poslužila kao uzor starčevačka crkva, čije je kube, gotovo, kopirano. U pogledu projiciranja osnovice ima znatnih odstupanja u odnosu na Starčevo. Gorički hram, je naime, sav u disproporcijama. Crkvā je neshvatljivo mnogo izdužena, i s oniskim zidovima kao da »baulja« po kamenjaru.

Na rastojanju od nekih pedesetak metara sa sjeverozapadne strane, vide se ruševine nekog četvrtastog objekta koji je morao biti zidan na sprat, jer i danas štrče njegovi ostaci, mjestimično visoki i do pet metara. Svi su izgledi da su to tragovi nekadašnjeg manastirskog konaka.

Ansamblu balšićkih trikonhonsa pripada i manastirski kompleks, po starini i veličini jedan od najznačajnijih na tlu Crne Gore. Riječ je o Prečistoj Krajinskoj s hramom Uspenje Bogorodice, smještenim pored današnjeg sela Ostrosa koje leži uz jugoistočnu obalu Skadarskoj jezera. Manastir se pominje na početku XI vijeka u vezi s poznatom Legendom o zetskom (dukljanskom) knezu Vladimiru i Kosari. Kroz kakve je složene istorijske okolnosti manastir prošao od tih dalekih pomena do početka XV vijeka, za istoriju ostaje nerazjašnjeno. Dugo istorijsko ćutanje o Vladimirovoj zadužbini prekratio je Balša III Balšić, koji je 1417. godine u jednoj svojoj povelji

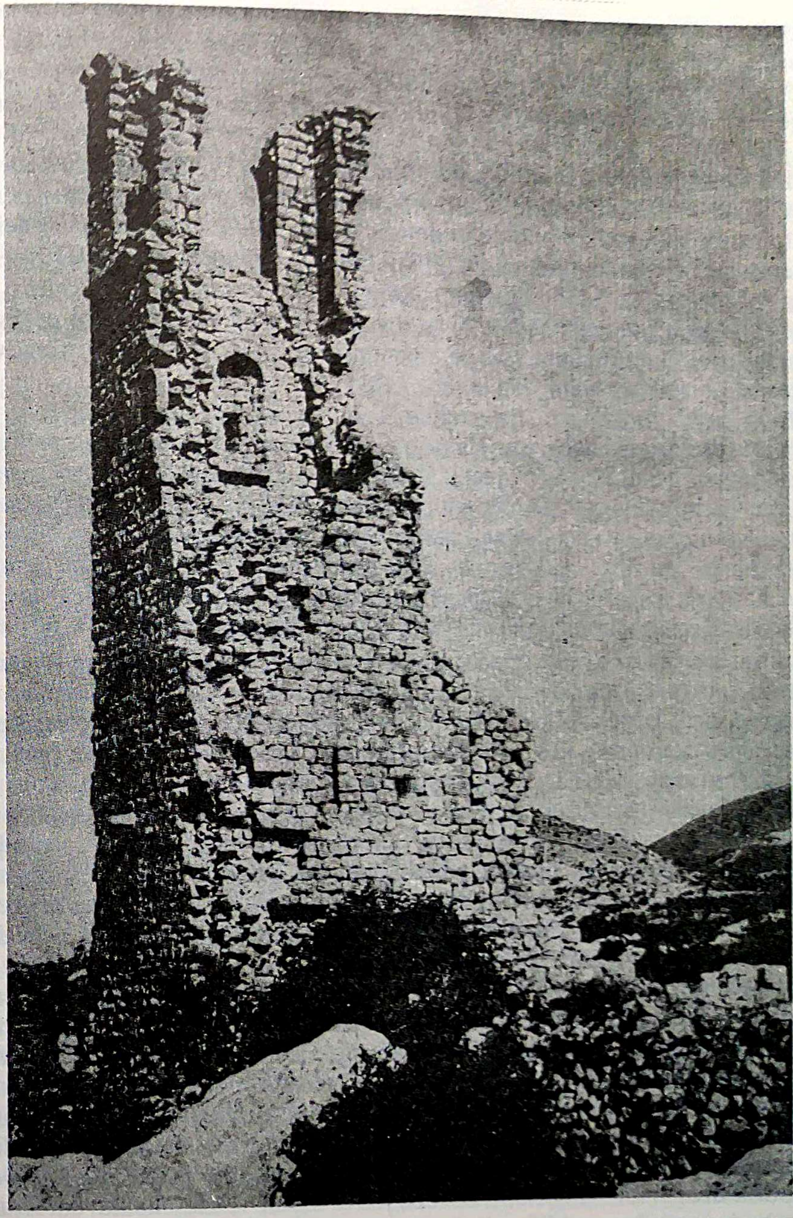
Crkve: Sv. Đorđije i Sv. Bogorodica na Gorici (Beški) u Skadarskom jezeru

istakao da je manastiru Prečistoj Krajinskoj – tadašnjem sjedištu zetskog mitropolita Arsenija – ustupio pravo na korišćenje nekih solila. Taj podatak daje povoda da se povjeruje da je upravo Balša III bio ktitor-obnovitelj manastira i da je to sakralno zdanje dobilo nov izgled, poslije 1403. godine, kojom je označen početak vladavine posljednjeg Balšića.

Nakon što je krajem XIV ili početkom XV vijeka izvršeno premještanje sjedišta Zetske mitropolije iz manastira Sv. Mihailo na Prevlaci u Prečistu Krajinsku na Skadarskom jezeru, ukazala se potreba da se stari samostan obnovi i proširi novim građevinskim objektima.

Što je pripadalo starom građevinskom sloju, a što obnovljenom ansamblu Balše III, ostaje arheolozima i istoričarima umjetnosti da, nakon sistematskih iskopavanja i proučavanja, materijalno utvrde. Oslanjanjem na parcijalna ispitivanja iz 1930. godine i skorašnja raskrčivanja rastinja s uporednim pomijeranjem ostataka ruševina strovaljenih u gomilu, ipak se globalno vidi, da je hram Sv. Marija u Prečistoj Krajinskoj svojom građevinskom osnovicom veoma nalik na crkvu Sv. Đorđija na Gorici, nezavisno od toga što je krajinsko sakralno zdanje mnogo većih dimenzija. Doduše, jasno se zapažaju i poneke razlike. Oltarski travej u Prečistoj Krajinskoj po dubini je veći od zapadnog traveja, što objekat čini različitim od manastirskih zdanja na jezeru iz istog vremena. Vjerovatno radi racionalizacije prostora, nije stavljen pregradni zid između priprate i hrama, već je odvajanje tih prostorija improvizovano pilastrima povezanih lukovima. Pri pokušaju ulaženja u trag rekonstrukciji kupole, čini se izvjesnim, da je bila podignuta na četiri luka, koji su morali biti oslonjeni na četiri pilastra – po dva naspram bočnih apsida s jedne i s druge strane. Po toj karakteristici kupola Bogorodice Krajinske razlikovala bi se od onih na pomenutim crkvama na Starčevu i Gorici, i bila više nalik na konstrukciju kupole sa Moračnika. Izvjesni elementi, zatečeni na ostacima zapadnog zida priprate, upućuju na pomisao da su podužni zidovi hrama bili presvedeni poluobličastim svodom. Jedna od osobenih oznaka hrama Prečiste Krajinske je njena neuobičajeno velika priprata dograđena sa zapadne strane, čija je dužina 14,5 a širina 7 metara. Sastojala se od prizemlja i sprata sa drvenom tavanicom i nad njom razvedenim dvoslivnim krovom. Ostaci krovnih tragova vide se na zidu kule-zvonika, istovremeno građenom sa cijelim objektom. Namjenski je prizemni dio priprate mogao služiti za razne vjerske skupove, kakvih je često bilo u srednjem vijeku. prostorija na spratu mogla je da služi kao katihumena – dvorana rezervisana za visoko svještenstvo i plemstvo porigodom liturgijskih obreda. S druge strane, mogla se koristiti i kao skriptorijum za prepisivanje crkvenih knjiga. Kula-zvonik koja se visoko uzdizala, imala je pet spratova ispregrađivanih drvenom konstrukcijom, s isto tako drvenim unutrašnjim stubama između spratova. Prema zamisli projektanta – graditelja, četvrti sprat imao je funkciju male kapele, s apsidom koja je spolja imala polukružno kameno ispučenje. Posljednji (peti) sprat bio je širi od ostalih, u čijoj lođi je bio smješten zvonik. S istočne i zapadne strane lođa je imala po jedan veliki prozor, a sa južne i sjeverne po dva manja nalik na bifore. Preko blago izvedenih lukova na otvorima lođe, projektant je objektu utisnuo žig gotike koji, koliko je poznato, nije došao do izraza u graditeljskom iskazu na ostalim djelovima hrama. Iz ostataka osnove se vidi da je,

Crkva Sv. Bogorodica Krajinska – zadužbina dukljanskog kneza Vladimira (ostatak zidina)

negdje kasnije, uz eksnarteks, bila podignuta jedna omanja niska četvrtasta prostorija, čija namjena nije razriješena. Samim tim što je Bogorodičin hram u Prečistoj Krajinskoj imao spolja dozidanu pripratu i kulu-zvonik s elementima gotičkog stila, čini se nespornim da je objekt obnovljen u prvoj deceniji XV vijeka.

Mada najmanja po dimenzijama Bogorodičina crkva na ostrvcu Moračniku u Skadarskom jezeru, predstavlja svojevrsnu sintezu karakterističnih trikonhonsnih spomenika balšićke epohe s kraja XIV i početka XV vijeka. S obzirom da i ovom manastiru (kao i Prečistoj Krajinskoj) Balša III Balšić, svojom poveljom iz 1417. godine, ustupa jedno gumno solila, može se zaključiti da je bio njegov ktitor. Ovu manastirsku crkvu on je sebi podigao kao memorijalnu zadužbinu, što je vremenski moralo biti poslije njegovog dolaska na kormilo zetske države (iza 1403).

Mada minijaturna po dimenzijama, crkva Bogorodičino uspenje na Moračniku djeluje skladno, s naglašenom simetrijom i istovjetnim proporcijama istočnog i zapadnog traveja. Odlikuje se i po neuobičajeno niskim apsidama. Kube crkve na Moračniku je tiploška kopija onog na starčevačkom hramu. Oslonjeno je na pilastre, nad kojima su postavljeni lukovi dijelom pričvršćeni za profilirane konzole. Na spoljašnjim bočnim strana hrama postoje kalkani, kao svojevrsni spojevi i amortizeri bočnih unutra postavljenih lukova. Tim bočnim lukovima fiksirani su stvarni transepti, a ne lažni kakve ima Starčevo. Spolja gledano, kube naliježe na okruglu, nešto širu, platformu, od tambura odvojenu kamenim vijencem ostrmljenih ploča, što je preuzeto sa Starčeva. Ukrasni kameni vijenac postavljen je, takođe, ispod svih krovnih površina, a s unutrašnje strane njime su ukrašeni podužni zidovi. Unutrašnji vijenac podužnih zidova oivičava liniju, na koju se oslanjaju podužni svodovi. S druge strane, vijenac ostrmljeno nanizanih kamenih ploča, postavljenih spolja, odvaja pandantife od tambura, a tambur od kalote kubeta, kao i apsidu od polukalote. Projekcionim rješenjima i unutrašnjim rasporedom prostora, Bogorodičin hram na Moračniku može se smatrati najrazuđenijom od svih crkava koje pripadaju ansamblu balšićkih manastira na Skadarskom jezeru.

Po prilici, u kratkom vremenskom rasponu, ali u svakom slučaju naknadno, bile su izgrađene i pomoćne manastirske prostorije, od kojih danas postoje samo ruševine. Uz crkvu je sa zapadne strane dozidana priprata, nešto šira od njene osnove. Isto tako, uz zapadni travej, s njegove južne strane, bila je dozidana mala kapela sa polukružnom apsidom i nišama za proskomidiju i đakonikon. Na prostoru južno od crkve nalaze se razvaline tri velika objekta čiji ostaci zidova štrče visoko, ponegdje iznad nivoa kubeta hrama, dok drugi zidni fragmenti dosežu jedva metar visine. Velika četvrtasta prostorija, nepravilnog oblika, jednim krajem naliježe na jugoistočni ugao hrama. Izgleda da je ta prostorija imala i sprat, najvjerovatnije namijenjen za manastirski konak monaha. Jugozapadni dio te prostorije dodirivala je kula – utvrđenje sa četvrtastom osnovom. Uz to što je služila za odbranu, dijelom se mogla koristiti i za stanovanje. Svi su izgledi da je na njenom drugom spratu postojala kapela s jakim krstastim svodom, kao i u Prečistoj Krajinskoj. Na zapadnu stranu utvrđenja bila je naslonjena jedna poveća

četvrtasta prostorija, za koju se pretpostavlja da je mogla biti manastirska trpezarija.

Ukupan ansambl manastirskih objekata zidan je od ovlaš pritesanog kamena postavljenog u redove, bez osobite brige o vodoravnom nizanju i geometrijskim zakonima. Ali, nezavisno od nemara u odnosu na zidni geometrizam, kad je riječ o manastirskoj crkvi, bez pretjerivanja se može reći da djeluje skladno i maštovito, što upućuje na darovitost i nadahnutost njenog glavnog graditelja.

Ma koliko da je neodvojivo od refleksija tradicionalističke vizantinističke sakralne arhitekture u spoju sa savremenim gotičkim elementima, balšićko crkveno graditeljstvo na Skadarskom jezeru je po nizu karakteristika svoje, osobeno. To se zapaža u crtežu osnovice hramova, u naglašenim polukružnim apsidama, u izostavljanju prislonjenih lukova na podužnim zidovima, u izboru rješenja potkupolnog prostora, u opredjeljenju za okrugla kubeta postavljena na okrugla postolja, u odbacivanju spoljašnjeg ukrasnog plasticiteta i napokon u upotrebi kamena kao jedinog građevinskog materijala. Sve to podsjeća na želju da se savremeno oplemeni oslanjanje na sopstvenu prošlost, na stare dobre uzore, radi uspostavljanja kontinuiteta. Reprodukovani su tako stari dukljanski trikonhonsi okićeni ukusnim nenametljivim gotičkim detaljima, utkanim u fakturu balšićkog graditeljstva.

Tako je bilo sa balšićkim manastirskim zdanjima na Skadarskom jezeru. O ostalom njihovom graditeljskom opusu naša znanja su skromna; za neke spomenike indikativna (sa ponekim podatkom u pisanim izvorima), a za neke parcijalna, sporadična i hipotetična. O crkvi Sv. Marija, koju je podigla Olivera, žena Đurađa I Balšića i kćerka kralja Vukašina, znamo samo da je bila podignuta negdje kod Skadra; za manastir u Goričanima u Zeti zna se samo to da je Jelena Balšić Lazarević (u potonjem Hranić) u njemu napisala svoj testament. U izvorima, dalje, postoji samo pomen da je postojala »korečanska« crkva posvećena sv. Trojici, možda na nekom od ostrvaca u Skadarskom jezeru, i najzad zabilježeno je postojanje manastira Sv. Arhanđela pod gradom Ulcinjem, za koji se pomišlja da je mogao biti zadužbina Đurađa II Balšića.

O drugoj skupini ima i bližih materijalnih dokaza, ali nedovoljnih čak ni za približnu naučnu predstavu o njima. Iz skupine sakralnih spomenika o kojima je riječ, nešto određenije, mada ne i pouzdano, može se govoriti o manastiru Sv. Nikola u Praskvici, zadužbini Balše III. Kako je poznato, Balša III je manastirsku crkvu Sv. Nikola sagradio, 1413. godine, na jednoj uzvišici na domaku Sv. Stefana u Paštrovićima. Ova njegova bogomolja ima drukčiju projektnu osnovu i konstruktivna rješenja od njegove trikonhosne zadužbine Moračnika i drugih balšićkih crkava – mauzoleja na Skadarskom jezeru. Dok su pomenute crkve na jezeru trikonhosnog građevinskog sklopa, Sv. Nikola u Praskvici, u balšićkoj varijanti, bio je jednobrodna građevina s polukružnom apsidom, nalik na srednjovjekovne zetske romano – gotičke crkve ranije faze. Izgled ove crkve moguće je samo hipotetično rekonstruisati, jer je bila porušena početkom XIX vijeka, da sredinom tog vijeka na njenim temeljima bude sagrađena nova bogomolja. Od stare crkve djelimično je bio sačuvan samo sjeverni zid, čiji ostaci su ušli u sastav tog istog zida nove građevine. Iz detalja preostalog dijela starog zida ispitivači su izveli

zaključak da je crkva zajedno s pripratom i polukružnom apsidom bila dugačka oko dvadesetak metara, da je imala niski transept-pjevnicu, da je bila ozidana od kamenih kvadara postavljenih u vodoravne redove i da je na unutrašnjim zidovima imala plitke prislonjene lukove – po dva na podužnim zidovima u zapadnom traveju i po četiri u priprati. Pretpostavlja se da je bila bez kubeta. Njen prepoznatljivi, niski transept imao je pravilan oblik; prilikom njegovog građenja najniža ruka kamena poluobličastog svoda bila je oslonjena na naglašeno istureni kameni vijenac. Transepti su, kako se zna, imali istu funkciju kao bočni trikonhosi u crkvama s trolisnom osnovom.

U Boki Kotorskoj, koja se nalazila izvanj domena političke vlasti Balše III bilo je još crkava koje su služile potrebama pravoslavnih vjernika. Međutim, od njih je identifikovan samo hram Sv. Petar u Bogdašićima iznad Tivta, zadužbina zetskog mitropolita Neofita iz XIII vijeka. Ustanovljeno je da je i ova crkva, prilikom obnove, na početku XV vijeka, dobila jednobrodni oblik s niskim transeptima i polukružnom apsidom.

Usljed odsustva pouzdanih pisanih podataka i nedovoljne raspoložive arheološke građe, nauka nije u stanju da identifikuje graditeljske ostatke u primorskim gradovima koji su pripadali vladarima iz dinastije Balšić. Čak ni za Ulcinj, koji je jedno vrijeme bio njihov rezidirajući grad, ne postoje pouzdani podaci koji bi pomogli da se označe profane i sakralne građevine njihove provenijencije. Skupina porušenih kuća u starom Ulcinju, koje su se dizale ispred crkve Sv. Marija, nemaju elemenata koji bi ih sa sigurnošću označavali kao balšićke. Ostaje jedino da se na osnovu dosta pojednostavljenih gotičkih otvora na zidovima ti objekti svrstaju u šire razdoblje vladavine ove dinastije. Čak ni dvije međusobno spojene kuće, koje leže u ruševinama pored crkve Sv. Katarina, inače nazvane »Balšićki dvori«, sa prozorskim otvorima premošćenim prignječenim lukom, nemaju nijedne jasno prepoznatljive karakteristike koja bi ih vezivala za Balšiće. Njihovu pripadnost vladarskoj kući najjače potvrđuje činjenica da je u toj crkvi, o čijem se održavanju brinuo, sahranjen Đurađ II Stracimirović Balšić.

Okvirno se balšićkoj graditeljskoj fazi pripisuju i dvije značajne građevine u Starom Baru. Jedna od njih je crkva Sv. Veneranda, a druga – stolna crkva barskih arhiepiskopa. Hram Sv. Veneranda je objekt četvrtaste osnove, između čijih bočnih zidova je ugrađena polukružna apsida. Valjda zato što nepravilno leži, oznake svečevog lica, ukrašenog gotičkim elementima, ima njen zapadni podužni zid, umjesto pročelja. Sazidana je od pravilno obrađenih kamenih kvadara, postavljenih u horizontalne redove. Ima dva portala s linetama oivičenim polukružnim lukovima. Tri njena visoka prozora završavaju se polukružnim lukovima, s kojima je u gornjoj horizontalnoj ravni jedan zazidani okulus. Misli se da je ovaj hram mogao biti zadužbina dominikanaca s kraja XIV ili početka XV vijeka.

Neke od odlika balšićkog graditeljstva ima i arhiepiskopska palata, impozantna građevina unutar Starog Bara, sa dvadesetak prostorija u prizemlju i na spratu. Podignuta je u vremenskom rasponu između XIV i XVI vijeka. Osobito impresivno djeluje i plijeni umjetničkom formom njen fasadni zid okrenut prema moru. Ovaj segment objekta sagrađen je 1400. godine. Zidan je od pravilno obrađenih kamenih kavadara postavljenih u

vodoravne nizove. Sredinu fasade ukrašava portal sa polukružnim lukom iznad linete. Na tom zidu su i tri visoka gotička prozora, u njegovom gornjem dijelu. Zidni završetak ima oblik trougaonog frontona. Palata je imala veliku dvoranu koja je obuhvatala prostor prizemlja i sprata, za razliku od ostalih prostorija, presiječenih tavanicom na prizemlju i sprat. Izuzimajući dvoranu, ostale odaje služile su za kultne svrhe, za stanovanje i druge namjene.

Prema naznačenim stilskim obilježjima i drugim indikacijama, čini se izvjesnim da se dva opisana starobarska graditeljska objekta bez dvoumljenja mogu svrstati u arhitektonski opus Balšića.

Ma koliko da je teško ustanoviti i identifikovati balšićko graditeljsko nasljeđe u primorskim gradovima, nad kojima su imali političku ingerenciju, u globalu se može, bez prevelikog rizika, tvrditi, da je činilo nedjeljivi dio onovremenog jadranskog, pa i šireg mediteranskog građevinskog kompleksa. Arhitektonski sloj zetskih primorskih gradova, s kraja XIV i početka XV vijeka,refleksija je zapadnjačkog graditeljskog transfera. Graditeljstvo Balšića ima sve bitne oznake paralelno zapadnjačke arhitekture, samo što su domaći spomenici iz toga doba skromniji po dimenzijama, plastinoj ornamentici i drugim svojstvima raskoši i ekonomske moći.

Osim ostataka materijalne kulture, na kojima zasnivaju svoje sudove, arheolozi, istoričari arhitekture i istoričari umjetnosti, bolju spoznaju balšićkog graditeljstva olakšavaju i pisani podaci u arhivskim fondovima Dubrovnika i Kotora. Naime, u spisima iz kraja XIV i početka XV vijeka dubrovačke i kotorske kancelarije, dosta česti su pomeni majstora kamenara, rezbara, dekoratera i drugih koji po naružbini odlaze u područje Balšića da obnavljaju stara i podižu nova sakralna i profana zdanja.

Zetsko graditeljstvo balšićke faze išlo je, tako, tradicionalnim putevima razvitka. Inovacije, koje mu daju pečat posebnosti u prostoru i vremenu, ispoljile su se u već naglašenim plansko-konstruktivnim rješenjima i gotičkom stilskom ruhu.

Uticaj Kosača u graditeljstvu balšićke faze. – Hercegovačka velikaška porodica Kosače, koja je u okviru svoje prostrane oblasti, od Neretve na zapadu do Lima na istoku, u razdoblju od preko jednog vijeka, povremeno držala ili trajno zaposjela dio sjeverozapadnih teritorija Zete/Crne Gore, ostavila je značajnog traga i u crnogorskom graditeljskom nasljeđu. Riječ je o sakralnim spomenicima, podignutim dublje ili pliče u sjeverozapadnom pograničnom pojasu, zbog kojeg su se sporili i ratovali s Balšićima i Crnojevićima, a koji se danas uvršćuju u kulturno-istorijsko crnogorsko nasljeđe.

Nezavisno od političkih konflikata između Kosačâ i Balšića, odnosno Crnojevića, izvjesno je da su hercegovački gospodari svojim udjelom značajno dogradili crnogorski arhitektonski opus koji pripada kraju XIV i XV vijeku. Od graditeljskih djela, savremenih balšićkoj fazi i s njom jače ili slabije povezani arhitektonskim i stilsko-umjetničkim manirizmom, osvrnućemo se na one manje ili više poznate u mjeri koliko to dopuštaju saznajne mogućnosti njihove istorijske rekonstrukcije.

Nauka još nije u stanju da izvrši potpuniju identifikaciju i ubikaciju spomeničkog fundusa Kosača u pograničnom području Crne Gore, koji su

držali pod svojom vlašću. Stoga ćemo se ograničiti samo na one za koje ima izvjesnih dokaza u pisanim izvorima ili arheološkim ostacima.

Materijalni ostaci su potvrdili postojanje jedne crkve iz vremena Stefana Vukčića Kosače, koja su se nalazila između selâ Gradca i Brijesta na domaku Ostroga iznad Danilovgrada. Možda se radi o ruševinama hrama koji je pripadao utrđenom gradu Ostrogu spomenutom na granici hercegove zemlje sredinom XV vijeka. Moglo bi se pretpostaviti, s obzirom na tipološke karakteristike crkvene arhitekture iz epohe Kosača, da je u pitanju jednobrodna crkva presvedena podužnim svodom, sa polukružnom apsidom na istoku, zidana u jednostavnoj tehnici gradnje. Čini se dalje da je i od ranije u Hercegovini postojala tradicija podizanja malih jednobrodnih crkvica pomenutog tipa na nekropolama stećaka. O takvim bogomoljama ima izvjesnih podataka u hartijama Dubrovačkog arhiva iz doba Kosačâ. Pominje se da je jedna takva crkvica bila podignuta na grahovskom groblju, a moralo ih je biti poprilično i u širem gravitacionom području Nikšića.

Grupi važnijih spomenika, koje su Kosače podigli na crnogorskom tlu, pripada i crkva u Smokovcu iznad Risna, posvećena sv. Luki. Ona ima opšte oznake koje karakterišu graditeljstvo hercega Stjepana sintetizovano u njegovoj zadužbini – crkvi Sv. Đorđija u Sopotnici kod Goražda, iz 1454. godine – što znači da je i pomenuta risanska crkva iz približno istog vremena. U pisanim izvorima o njoj nema vijesti, što, ipak, nije pokolebalo istraživače da je pripišu starom hercegu, u osloncu na njene konstruktivne i stilske odlike. Po tipu, bogomolja Sv. Luka spada u red jednobrodnih crkava s polukružnom apsidom. Dužina joj je 8, a širina 4,5 metra. Imala je bočne pjevnice i visoki prelomljeni gotički podužni svod, koji se oslanjao direktno na podužne zidove, ali bez plitkih lezena. Svjetlost je ulazila kroz tri prozora, polukružno zasvedena, od kojih je jedan na apsidi i po jedan na bočnim pjevnicama. Priprata dograđena na crkvi nesumnjivo je iz docnijeg vremena.

Graditeljstvo Kosača, koje, takođe, predstavlja svojevrsni spoj elemenata Istoka i Zapada, preuzimanih iz jadranske urbane zone, najpotpunije je sublimirano u dvijema hercegovim crkvama, ukomponovanim u širi graditeljski sklop njegove kontinentalne prijestonice Soko-grada iznad Šćepan-polja na stavi Pive i Tare. Globalno uzeto, postojeći graditeljski ostaci pokazuju da su hramovi, o kojima je riječ, mogli nastati oko sredine XV vijeka.

Jedan od njih je crkva, danas u ruševinama, sa fragmentima sačuvanih zidova ponegdje visokih i do pet metara, podignuta na zaravni na desnoj obali Pive, nadnesenoj nad Šćepan-poljem. Istraživači smatraju da je to jedan od najvećih hramova iz vremena Kosača, jer tragovi njegovih podužnih zidova imaju dužinu od oko 25 metara. Objekt je zidan od poluobrađenih kamenih kvadara. U pitanju je jednobrodna crkva sa polukružnom apsidom i plitkim pravougaonim pjevnicama, kao i velikom pripratom zidom odvojenom od naosa. Ne može se izricati tvrdnja o obliku njene zasvedenosti, niti o tome da li je imala kube. Iako joj se ni patron ne zna, pomišlja se da je mogla biti posvećena sv. Stefanu, po kojemu je nazvano i polje koje se ispod nje prostiralo (Šćepan-polje).

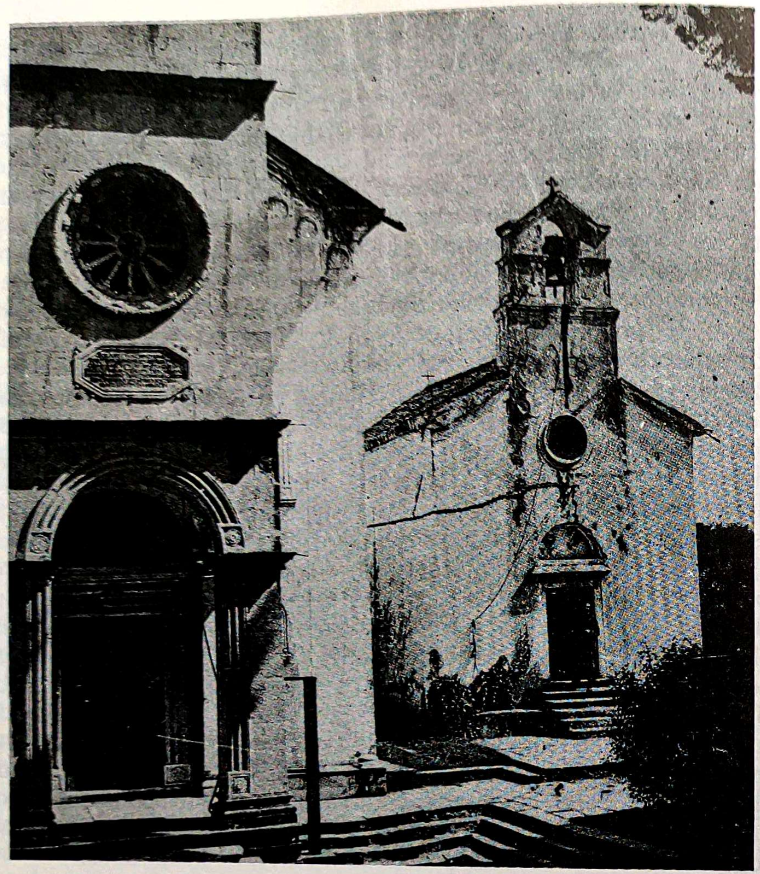
Drugi hercegov hram, čiji patron-zaštitnik nije poznat, bio je sagrađen na grebenu sa sedlastom pozicijom iznad Šćepan-polja ispod utvrđenog grada

Sokola. U narodu za ovaj objekt živi naziv »Manastir«. S obzirom na dužinu zida koja je spolja iznosila 16, širina istočnog 9 i zapadnog 7 metara, crkva pod Sokolom se ubraja među najimpozantnije sakralne spomenike epohe Kosačâ. Po tipološkoj vrsti pripada jednobrodnim crkvama, za koje je karakteristično postepeno sužavanje od istoka prema zapadu. Spadala je među rijetkim crkvama sa zidovima visokim 11 metara. Kube i apsida ovog hrama bili su neobične konstrukcije. Naime, apsida je uzdužno bila podijeljena na tri segmenta. Srednji, oltarski dio, imao je iznutra polukružni, a spolja trostrani oblik. Polukružna niša, na istočnom zidu, služila je za proskomidiju, a četvrtasta, na zapadnom, za đakonikon. Centralni oltarski dio bio je presveden šiljatim gotičkim svodom. Nad proskomidijom i đakonikonom bili su postavljeni poluobličasti svodovi. Travej, koji je ležao na zapadnoj, bio je dva metra uži od onog na istočnoj strani. U odnosu na brod crkve taj travej je bio uvučen spolja i iznutra. Hram je imao podužni gotički svod oslonjen na završetke bočnih zidova. Posebnu pažnju privlači konstrukcija potkupolnog prostora. Naime, baza na koju se kupola oslanjala imala je pravougaoni oblik s izduženjem u pravcu jug-sjever. Kupolni tambur je svojim bočnim stranama nalijegao na tri luka, postavljena jedan nad drugim; gornja dva imaju ispupčenja koja čine sklop četvrtaste osnove kubeta. Na sastavu lukova stoje veliki pandantifi, sa po dvije trompe nad svakim od njih. Između trompa je po jedan prozor, iznutra polukružnog a spolja zašiljenog oblika. Takvo rješenje je omogućilo da se osmostrana osnovica plitkog tambura preobrazi u platformu kalote nad tamburom. Trompe i prozori su odvojeni od kalote posebnim vijencem. Kalota u donjem dijelu ima 12 plitko postavljenih lukova na šiljatim završecima. Konstruktivni elementi potkupolnog prostora, kako to ilustriju pomenute pojedinosti, preuzeti su iz paralelno građenih turskih sakralnih spomenika, posebno džamija, što je, u kombinaciji s naglašenim gotičkim elementima, graditelju omogućilo da stvori osobeni domaći arhitektonski stilski izraz.

Crkva je građena četvrtastim kamenim zidanicima srednje veličine, u ne baš simetrično izvedenim vodoravnim redovima. Bolje obrađeni zidanici ugrađeni su u uglove objekta i u niže zidine površne apside i zapadnog traveja. Ravnim glatkim površinama bez pilastara i kamenog dekora, hram plijeni svojom monumentalnošću.

Sa sjeverne strane bila je podignuta uzana dugačka kapela s polukružnom apsidom na istoku. Pretpostavlja se da je imala memorijalnu namjenu samim tim što nije bila povezana ulazom iz glavne crkve.

Konstruktivne i stilsko-izražajne inovacije na impozantnom hramu pod Sokolom, daju pečat kontinentalnom graditeljstvu završne faze velikaške porodice Kosačâ, koja je Hercegovinu promovisala faktičkom zasebnom državnom tvorevinom. Obije pomenute crkve iz sastava šireg arhitektonskog sklopa Soko-grada, koje pripadaju spomeničkom nasljeđu Bosne i Hercegovine bile su predmet naše pažnje iz razloga, jer će se na području Crne Gore koje su držali pod svojom vlašću velikaši Hercegovići, vjerovatno otkriti nove bogomolje koje na sebi nose oznake stila gotsko-islamske faze značajnog sokolskog hrama.

Manastirska crkva Uspenje Bogorodice u Savini

Sa stanovišta izučavanja arhitektonskog sloja crnogorskog graditeljskog opusa u posljednjim decenijama XIV i u XV vijeku, posebnu pažnju privlači spomenička ostavština Kosača iz gravitacione zone njihovog drugog prijestonog grada Herceg Novog.

U skupini crkava s ovog područja značajno mjesto zauzima Uspenje Bogorodice, sakralni objekt koji pripada manastiru Savina kod Herceg Novog. Smatra se da je ova crkva bila podignuta u drugoj četvrtini XV vijeka. Ova bogomolja pripada tipu jednobrodnih crkava sa polukružnom apsidom na istočnoj strani. Po dimenzijama je srednje veličine, jer je dugačka preko deset, a široka i visoka po šest metara. Ima gotički poluobličasti podužni svod koji je u tjemenu prelomljen. Na sredini je ojačan lukom oslonjenim na pilastre. Crkva je zidana u horizontalnim redovima obrađenim kamenim kvadrima. Imala je tri polukružna prozora za osvjetljavanje unutrašnjeg prostora. Prilikom docnije prepravke, dobila je zvonik na preslicu s jednim oknom i ispod njega ugrađenim okulusom. Nad isturenim

gornjim pragom priprate nalazi se polukružna lineta. Osim u prelomljenom svodu nema gotičkih stilskih elemenata. Za crkvu Uspenja u Savini se može reći da je tipičan egzemplar gotičkih bogomolja u primorskim seoskim sredinama. S obzirom da je veća od ostalih crkava iz njene tipološke skupine i da je bila podignuta u neposrednoj blizini Herceg Novog, moglo bi se pretpostaviti da je u pitanju zadužbina jednog od članova uže porodice Kosačâ. U XVI vijeku Savina je, sasvim sigurno, manastriski kompleks, što ne znači da to nije mogla biti i od svojeg osnivanja.

Ansamblu manstirske cjeline pripada i nešto manji hram, podignut na jednoj uzvišici stotinjak metara dalje od Bogorodičine crkve. Posvećen je sv. Savi. Svojom jednobrodnom osnovicom, nalik je na veću Bogorodičinu crkvu. Uočljive su, međutim, i određene razlike. Naime, crkva Sv. Sava nema bočnih pilastara i ojačavajućeg luka po sredini. S druge strane, u bočne zidove ove bogomolje, ugrađeno je više niša koje su služile kao ostave za knjige i druge priručne obredne utvari, što Bogorodičina crkva opet nema. Dalje, umjesto svoda sa naglašenim prijelomom, kakav postoji na Uspenjskoj crkvi, ova druga ima ovoidni svod. Ozidana je od poluobrađenog kamena, sa naglašenim gotičkim stilskim oznakama na svodu koji je mogao poticati iz vremena podizanja manastira.

Možda iz nešto docnijeg vremena, najdalje iz prvih decenija druge polovine XV vijeka, datira i crkva Sv. Andrija u selu Kutima iznad Herceg Novog, koju su, takođe, sagradili Kosače. Po tipološkim karakteristikama gotovo je analogna manjoj savinskoj crkvi, izuzev što je od nje nešto kraća (6,6 dužine naspram 4,1 metara širine). Svojim proporcijama više je podsjećala na renesansne crkve, mada je presvedena gotičkim prelomljenim podužnim svodom. S unutrašnje strane razlikuje se od crkve Sv. Sava i po tome jer cijelom dužinom podsvodnih zidova ima jednostavan kameni vijenac, što je bila odlika seoskih crkava kontinentalnog zaleđa iz vremena Kosača. Taj stilski manir bio je preuzet iz primorske seoske crkvene arhitekture Boke Kotorske, odnosno šire priobalne regije.

Crkva Sv. Srđ i Vakh u selu Podi iznad Herceg Novog se s pravom smatra jednim od najljepših spomenika kosačkog graditeljstva u području ovog njihovog drugog prijestonog grada. Teškoće u pogledu bližeg datiranja njenog nastanka su velike. Postoji predanje da je ovaj hram sagradio još bosanski kralj Tvrtko I prilikom podizanja Novoga, u što je teško povjerovati, a što s druge strane, opovrgavaju i neke graditeljske karakteristike koje više podupiru gledište da su crkvu podigli posljednji Kosače. To prepoznatljivo stilsko obilježje je romano-gotički lučni friz postavljen u potkrovlju kubeta, kakav srijećemo i na crnojevićkom Bogorodičinom hramu na Cetinju i s unutrašnje strane na crkvi »Sv. Stefan« (!) pod Sokolom.

Istovremeno valja svratiti pažnju da crkva Sv. Srđ i Vakh u Podima, odudara od stilske jednostavnosti hramova kakvi su Praskvica, Sv. Luka u Smokovcu, Savina i Sv. Andrija u Kutima, i nadilazi ih svojom gotovo zapanjujućom ljepotom. Ima se utisak da je samo darežljivi bogataš bio u stanju da podigne tako gizdavo zdanje. S obzirom na pomenute stilske karakteristike, koje se javljaju u vremenskom intervalu između 1382. i 1482. godine, podizanje crkve Sv. Srđ i Vakh u Podima, najprirodnije je dovesti u vezu s posljednjim Hercegovićima.

Prema planskoj fiksaciji osnove crkva Sv. Srđ i Vakh jednobrodna je građevina sa polukružnom apsidom na istoku, bačvastim svodom, visokim transeptom i kupolom. Svoju graditeljsku zamisao projektant je tako izveo da je građevina, i pored svoje vitkosti, mogla da podnese razuđeni krovni sklop bez ikakve prenapregnutosti. Uz bočne zidove bili su postavljeni prislonjeni lukovi, na koje su se oslanjali podužni svodovi zapadnog traveja i oltara. Lukovi su nalijegali na isturene i zasiječene pilastre, nad kojima se diže jednostavno postavljeno kube. Vrlo domišljato je, pomoću pandatifa, napravljen prijelaz iz kvadratne platforme u okruglo kube. Na kubetu je ugrađeno šest simetrično raspoređenih pravougaonih prozora. Iznad krstastog presijeka glavnog broda stoji nisko postolje tambura kubeta, čime podsjeća na hram Bogorodice goričke (brezovačke). Karakteristično je i to što se transept penje do visine glavnog broda. S obzirom na duboku poziciju pilastara i prostor za pjevnice je neuobičajeno dubok, iako krakovi krsta ne dovode do izbočenja spoljnjih zidova.

Graditeljskim rješenjima spolja i iznutra crkva Sv. Srđ i Vakh impresionira skladom linija i prostornom zapreminom. Gledana spolja, crkva ima oblik centralne krstoobrazne građevine, nad kojom dominira u osi postavljeno kube. Krakovi krsta završavaju se šiljatim pročeljima. Profilirani vijenci i romanogotički frizovi malih arkada urkašavaju pročelja i potkrovlje. Fino obrađeni i u pravilnim nizovima postavljeni četvrtasti zidanici od bijelog kamena, govore o nadarenosti školovanog glavnog majstora koji je crkvu zidao. Sklad proporcija i simetrija naspramnih segmenata objekta postignuti su odbacivanjem dogradnje priprate. Osim konstruktivne stabilnosti, graditelj je postigao i visoki estetski normativizam, stvorivši od objekta vitku i ljupku građevinu koja prikiva ljudski pogled i čini gizdavim njen ukupan izgled. Sve to potvrđuje da su crkvu gradili iskusni majstori iz primorja, možda ponajviše iz Dubrovnika s kojim su Kosače u pojedinim intervalima svoje uprave Hercegovinom, imali veoma dobre odnose.

Crnojevićka graditeljska faza. – Ma koliko da im vrijeme u kojem su se našli na čelu svoje zemlje, okupljeni sa svih strana neprijateljima, uz gotovo tri četvrtine izgubljenih teritorija koje su im oteli tuđini, nijebilo naklonjeno, crnogorski vladari iz dinastije Crnojević, nasuprot preteškim obavezama koje su ih pritiskale, nijesu zanemarili njegovanje kulture, koja je i u minulim epohama istorijskog hoda, od njihovih prethodnika smatrana značajnim elementom u pogledu konstituisanja narodnog bića. Njihovo arhitektonsko stvaralaštvo, doduše, nije doseglo domete do kojih se vinula književnost njihove faze zahvaljujući radu cetinjske štamparije. To, međutim, ne umanjuje postignute rezultate na polju graditeljske umjetnosti. Ipak, Crnojevići, osim izuzetaka, nijesu podizali raskošne veleljepne profane i sakralne spomenike, ne zato što nijesu bili svjesni njihovog značenja i njihove svrsishodnosti, već zato jer su im materijalni izvori bili više nego skromni, u odnosu na potrebe i druge prevashodne obaveze skopčane s očuvanjem nezavisnosti i slobode.

S druge strane, njihovo graditeljstvo teško je rekonstruisati i naučno verifikovati na osnovu suviše šturog i ograničenog izvornog materijala u arheološkoj građi i pisanim dokumentima. Uza sve okolnosti koje su objektivno sputavale opšti kulturni i posebno grditeljski polet crnojevićke

faze, sasvim je sigurno da ono što su stvorili na tom planu predstavlja značajan stratum u istoriji crnogorske kulture.

Kad je riječ o graditeljstvu, valja podvući da su Crnojevići morali da poklone posebnu pažnju podizanju utvrđenja podesnih za odbranu od žestokog, stalno prijetećeg, turskog pritiska. Iz tih motiva nastali su njihova prva prijestonica, Žabljak na Skadarskom jezeru, Đurđevac iznad Budve, Soko nadnešen nad Zetskom ravnicom, i, najzad, Riječki grad kao posljednja predstraža za sprječavanje turskih upada dublje u brdovito podlovćensko pozađe. Pobrojeni gradovi-utvrđenja bili su podignuti na strmim strategijskim uzvišicama pogodnim za odbranu i bdijenje nad širim prostorima okoline. Bili su po razmjerama mala, ali dobro utvrđena uporišta. Unutar bedema, u svakom od njih, bila je sagrađena po jedna mala jednobrodna crkvica s apsidom na istoku, ali bez kubeta. Surovi ratnički život Crnogoraca, na suženom prostoru, koji su po svaku cijenu željeli da odbrane, odrazio se na njihovo graditeljstvo skromno po izvođenju, ali aktuelno po namjeni i plemenito po porukama.

Unutar zidina crnojevićkog starog prijestonog grada Žabljaka, kako bilježi Marijan Bolica, 1614. godine, nalazilo se petnaestak porušenih zgrada i među njima crkva posvećena sv. Đorđiji, koja je u to vrijeme bila pretvorena u džamiju. Boličin podatak je sve što znamo o žabljačkoj crkvi.

Naša, pak, saznanja o drugoj jednoj zadužbini, sagrađenoj na uzdignutom brijegu – Komu, naspram Žabljaka, znatno su pouzdanija i pružaju potpuniju sliku o sakralnom graditeljstvu rane crnojevićke faze. Zimi, kad voda Skadarskog jezera naraste, brdo Kom se pretvara u ostrvo. Istraživači su ustanovili da su stari Crnojevići, braća Đurađ i Lješ (Aleksa), na Komu podigli manastirski kompleks, u čijem središtu se nalazi crkva Uspenje Bogorodice. Na osnovu posrednih pisanih podataka smatra se da je manastir sagrađen između 1415. i 1427. godine. Oba brata su sahranjeni u toj memorijalnoj zadužbini.

Uspenje Bogorodice na Komu je mala jednobrodna crkva sa polukružnom apsidom. Njena spoljnja dužina iznosi 8, a širina 4,5 metra. Crkva je sa po dva pilasta na podužnim zidovima, podijeljena na tri gotovo podjednaka traveja. Na pilastrima, koji imaju profilirane konzole, oslanjaju se ojačavajući lukovi podužnog svoda. Prilično nepravilno sazidan je zašiljeni i donekle ovoidni gotički svod. Sve te oznake ima na sebi i polukružna apsida, za koju je karakteristično da je njena polukalota nešto šira od osnovice tla, zbog čega tim proširenjem zasijeca u zidnu masu. Uslijed skučenosti unutrašnjeg prostora, u udubljenja srednjeg traveja namijenjenog za pjevnice, usiječene su velike polukružne niše u kojima su odlagane crkvene knjige. Taj elemenat preuzet je iz balšićkih crkava na jezeru. Niša s južne strane, bila je kasnije probijena u prozorsko okno.

U uglu crkve na sjeverozapadnoj strani bila je nazidana trpeza za proskomidiju. Prozor nesrazmjerne veličine na apsidi, otvoren je kasnije. Na zidu iznad polukružne apside nalazi se mali prozorski otvor, koji se ne srijeće na drugom mjestu. Drugi jedan prozor smješten na južnom zidu zapadnog traveja, olučen okvirom isklesanim u kamenu, takođe je iz docnijeg vremena, najvjerovatnije iz XVI vijeka, kad je crkva nanovo živopisana. Crkva je zidana od pravilnih četvrtastih kvadara od krečnjaka-tufa, vodoravno postav-

ljenim. Zapadni ulaz sklopljen je od obrađenih dovratnika i nadvratnika, nad kojim se nalazi plitka polukružna lineta. Svi okviri vrata i prozora, za razliku od zidnih površina, pravljeni su od tvrdog tesanog kamena. Sama činjenica da je komska manastirska crkva skromnih razmjera i da je pravljena bez plastičnog dekora u jednostavnom građevinskom izvođenju, bez umjetničkih pretenzija, pokazuje da je prije svega služila obrednoj svrsi pravoslavnog ritusa, što nije u kontradikciji sa njenim pomenutim gotičkim karakteristikama. Sa spoljnje strane komska crkva je imala dvije dozidane kapele malih dimenzija, s unutrašnjom dužinom od 2 metra, što znači da su bile namijenjene za grobnice. U onoj na južnoj strani još postoji nadgrobna ploča. Negdje docnije, oko crkve podignut je kamenom popločani trotoar zaštićen drvenim trijemom sa spoljnih strana kapelâ i hrama. Manastirsko dvorište bilo je ograđeno kamenim, danas razrušenim zidom. Unutar te ograde, u jugozapadnom smjeru od crkve, nalaze se ostaci četvrtastih manastirskih prostorija, s očuvanim fragmentima zidova ponegdje visokim i do 10 metara. Na istočnoj strani ogradnog zida naziru se ostaci starog ulaza u manastir, čiji otvor je pravougaonog oblika zidan obrađenim kamenom. Stručno oko lako može zapaziti da ostaci zgrada i manstirske ograde potiču iz vremena kad je manastir podignut.

Na lovćenskoj strmini u selu Poborima iznad Budve, Stefan, sin Đurađa Crnojevića, podigao je 1426. godine malo utvrđenje (30 x 20 metara) nazvano Đurđevac, unutar kojeg je sagradio malu jednobrodnu crkvicu (5,5 x 3,5 metara) sa polukružnom apsidom. Crkvica je bila sazidana od krupnije obrađenih kamenih kvadara horizontalno postavljenih. Na zapadnoj strani imala je pročelje s ravno izvedenim pravougaonim vratima, iznutra oivičenim prignječenim lukom. Sa spoljašnje strane nad ulazom je bila utisnuta mala niša polukružnog oblika. Crkva je imala dva prozorska okna – jedno na apsidi, a drugo na južnom zidu, čiji otvori su se širili prema unutra. Iako je razrušena, još uvijek se zapaža na ostacima zidova da je imala poluobličasti podužni svod koji je nalijegao na bočne zidove. Ispod svoda bio je izveden vijenac, takođe postavljen i ivicom potkrovlja. Ostaci vijenca se još primjećuju samo na apsidi i zidu za sjeverne strane. U donjem dijelu apside, s unutrašnje strane, podignuta je jedna nazida koja je služila za časnu trpezu, a na sjevernom dijelu oltara bila je izdubljena pravougaona niša za proskomidiju.

Grad Đurđevac, koji je po patronu (sv. Đorđija) crkvice dobio ime, bio je, izgleda, porušen negdje iza 1435. godine, dok je bogomolja ostala neoštećena. Doskora je imala svoj cjelovit oblik. Nezavisno od svojeg minijaturnog izgleda, crkvica je brižljivo izvedenom gradnjom, djelovala skladno i prijatno, po čemu je uvršćena u najljepše spomenike rane crnojevićke faze.

Po tipološkim karakteristikama analogna Đurđevici, ali od nje znatno veća po dimenzijama bila je crkva u gradu-utvrđenju Sokolu nad Štitarima, čiji patron nije poznat. Soko-grad znatno je veći (prečnika 90 metara), ali i mlađi od Đurđevca. Prvi put se pominje 1453. godine. Podigao ga je, takođe, Stefan Crnojević, radi odbrane od Turaka, koji su sve intenzivnije nadirali s juga.

Sokolski hram leži odavno u ruševinama. Najsačuvaniji su mu fragmenti na sjevernom zidu i oltaru, ali nigdje ne prelazeći visinu od dva metra. Krajem XIX vijeka već jako ruinirani zidovi još uvijek su dosezali visinu do šest metara. Današnji ostaci razrušene zidne mase, pokazuju da je crkva pravljena u prostoj tehnici gradnje od nepravilno pritesanog kamena. Sokolska, kao i komska crkva Uspenja Bogorodice, imala je podužni svod poduprt ojačavajućim lukovima, oslonjenim na dva para pilastera. Na samoj sredini poda crkve primjećuju se ostaci dviju grobnica.

Ranom razdoblju crnojevićke arhitekture pripada i Bogorodičina crkva na već pominjanom ostrvcu Gorici (Beški) na Skadarskom jezeru, koju je, uz pribavljenu saglasnost Crnojevića, podigla sebi kao memorijalni spomenik, Jelena Balšić. Njena želja da mauzolej-zadužbinu sagradi sebi u Dubrovniku nije se mogla realizovati. Stoga riješi da spomenik takve namjene podigne na Beški, u blizini manastirske crkve Sv. Đorđija, zadužbine njenog prvog muža. Za graditelje je angažovala primorske majstore iz Kotora, a možda i Dubrovnika. Jelenina zadužbina posvećena sv. Mariji bila je sagrađena 1439/40. godine na ruševinama stare trobrodne bazilike na Gorici.

Novosagrađena crkva, mada minijaturna po dimenzijama (6,5 metara dužine naspram 4,5 širine) spada među najljepše građevine rane crnojevićke sakralne arhitekture. Riječ je o jednobrodnoj crkvi s polukružnom apsidom i podužnim ovoidnim svodom, poduprtim na sredini lukom oslonjenim na pâru bočnih pilastera, koji su je dijelili na dva podjednaka traveja. Na obijema stranama apside izdubljena je po jedna niša za proskomidiju i đakonikon. Dnevna svjetlost prodirala je unutar crkve preko dva naspramna prozora na bočnim stranama i jednog na apsidi. Onaj sa sjeverne strane završava se polukružnim lukom, a druga dva su pravougaonog oblika. Zidanje crkve je izvedeno dobro obrađenim kvadrima postavljenim u vodoravne redove. Nad pročeljem crkve sa zapadne strane podignut je zvonik na preslicu u tri nivoa, od prvog šireg preko drugog užeg do trećeg najužeg sa plukružnim oknom za zvono. Ne samo zvonik, već svi ivični dijelovi potrkovlja ukrašeni su kamenim vijencima. Pročelje crkve na zapadnoj strani ističe se arhitektonikom osobenih elemenata. U fronton ispod samog zvonika ugrađen je medaljon s urezanim krstom. Nadvratni detalji su posebno zanimljivi. U sredini je jedna nešto veća lineta s polukružnim lukovima, spoljnjim širim i unutrašnjim užim. S obije strane, u uglove iznad gornje linete, uklesan je po jedan mali medaljon s Hristovim monogramom, a ispod nje, takođe s jedne i druge strane nadvratnog natpisa, utisnuta je po jedna zvijezda u plitkom reljefu. U centralnoj lineti jedva se naziru ostaci freske koja je najvjerovatnije predstavljala Hristovo poprsje, a u lineti s njene obije strane, koje su istog oblika ali nešto manje, vjeruje se da su bili uslikani likovi Bogorodice i Jovana Preteče, koji su, takođe, gotovo sasvim uništeni. Sve tri freske predstavljale su Deisis – skraćenu verziju Strašnog suda, ikonografski simbol koji je bio uobičajen u memorijalnim crkvama.

Pobrojeni detalji, koji su ukrašavali fasadu sa ulazne strane, bili su formula prave mjere jednostavnosti, ukusa, sklada i ljepote Jelenine zadužbine, što spada u zaslugu njenih darovitih i iskusnih primorskih graditelja.

Vjerovatno još u prvoj deceniji svoje vlade, novi gospodar Crne Gore Ivan Crnojević, izvršio je neka doziđivanja na Jeleninoj crkvi. Da bi je učinio funkcionalnijom, dozidao joj je sa zapadne strane četvrtastu pripratu, a uz bočne zidove po jednu izduženu kapelu sa polukružnom apsidom. Za razliku od sjeverne, konvencionalno sagrađene kapele, ona s južne strane bila je otvornog tipa, oslonjena na četiri kamena stupca. Smatra se da su ove kapele, kao i one u Bogorodičinoj crkvi na Komu, bile namijenjene za nadgrobne spomenike dostojanstvenika, možda iz reda ugledne duhovne vlastele.

Uslijed nedovoljne arheološke ispitanosti, arhitektonski sakralni spomenički fond epohe Crnojevića, ostaje i dalje u dobroj mjeri nepoznat. Samo se na osnovu indikativnih pokazatelja može smatrati da jedan broj crkvenih zdanja pripada njihovom graditeljstvu. U arhitekturu Crnojevića stručnjaci uglavnom svrstavaju crkve s plansko-konstruktivnim i stilskim oznakama, tipičnim za njihovu fazu. S malim odstupanjima, sve one bile su, koliko se može utvrditi iz nepotpune arheološke građe, međusobno manje ili više podudarne ili slične. Bile su to jednobrodne građevine sa polukružnom apsidom i podužnim prelomljenim svodom, često pojačanim lukovima oslonjenim na pilastre. Uglavnom, sve imaju po tri prozorska okna, zvonik na preslicu i po jedan otvor za zvono. Uz to, zidne površine su im ravne, građene kad od bolje pritesanog kad od grublje lomljenog kamena. Njihovi graditelji-ktitori uglavnom ostaju nepoznati, kao što ih nije moguće ni određenije datirati.

Polazeći od naznačenih karakteristika, stručnjaci smatraju da znatan broj crkava na Skadarskom jezeru, u njegovom priobalnom području, u bližoj i daljoj okolini Bara, u Krajini i Spiču, u visinskom podlovćenskom kraju, pripada crnojevićkom graditeljskom sloju. Od crkava rasutih u tom arealu pomenimo samo neke. To su Tekiša kod sela Ckla na obali Skadarskog jezera uz albansku granicu, crkva Sv. Petka u Spiču ispod tvrđave Haj-Nehaj, crkva posvećena istom patronu u Šušanju iznad Bogorodice Ratačke, Sv. Nikola kod sela dobra Voda jugoistočno od Bara, Vlaška crkva na Cetinju, Sv. Jovan u Ržanom Dolu (Cuce) i druge. No, to je mali dio nešto poznatijih, što će reći, da tek predstoje sistematska arheološka istraživanja ukupnog područja nad kojim se prostirala vlast Crnojevića da bismo dobili potpuniju sliku o njihovom sakralnom graditeljstvu, kojem su, kako izgleda, pridavali veliki značaj.

Po stilskim komponentama, koje su joj davale pečat, može se ustvrditi da je crkvena arhitektura Crnojevića bila sva okrenuta Zapadu. Time se, međutim, samo nastavljalo viševjekovno kontinuirano umjetničko nasljeđe koje teče od protoromaničkih vremena. Gotika, iskazana u podizanju svodova, ponekad lukova poduprtih pilastrima, promjerima osnove i tehnici zidanja, samo je potvrda neraskidivosti najnovijeg graditeljskog crnojevićkog sloja sa zapadnjačkom arhitektonskom umjetnošću, koja je stizala u Crnu Goru posredstvom primorskih gradova i njenih kreatora, vrsnih primorskih majstora.

Najmlađi iz grupe crnojevićkih fortifikacionih objekata, u kontinentalnom jugozapadnom lancu naspram Zetske ravnice i Skadarskog jezera, bio je Riječki grad (Obod) sazdan na brdu s desne strane Rijeke Crnojevića.

Podignut je oko 1476. godine, kao prva odstupna pozicija u slučaju pada Žabljaka, za koji se zeblo da će ga biti teško duže održati pred stalno narastajućom turskom ofanzivom. Ivan Crnojević je, ujesen 1475. godine, dobio saglasnost od Dubrovnika da može uvesti osam hiljada komada crijepa za podizanje Riječkog grada. Smatra se da je uporedo s podizanjem gradskog utvrđenja i vladarevog dvora, unutar zidina bila podignuta i crkva Sv. Nikola, čiji ktitor je mogao biti jedino sam Ivan. Međutim, kako je poznato, grad sa svim objektima, pa i crkvom, bio je razrušen od strane Turaka krajem XVII vijeka. Ostalo je samo nešto zidina u jugoistočnom dijelu tvrđave. Sredinom XVIII vijeka (1743) na temeljima stare, bila je sagrađena nova crkva posvećena istom patronu, s osnovicom kakvu su imale Praskvica i Sv. Luka u Smokovcu. O tipološkim karakteristikama stare crkve može da se nagađa. Ipak, čini se da je morala biti nalik na ostale crnojevićke jednobrodne građevine sa polukružnom apsidom i gotički svodnim elementima u konstrukciji. Od stare crkve, izgleda, nije ništa ostalo, osim nadvratne kamene grede na portalu, čija urkasna ornamentika podsjeća na motive s kapitela Bogorodičine crkve na Cetinju, što ukazuje na moguća renesansna svojstva riječkog hrama, na što upućuju i logičke pretpostavke.

Uoči podizanja Obodskog grada i tamošnje crkve Sv. Nikola, Ivan Crnojević je zajedno sa svojim šurakom Vlatkom Hercegovićem Kosačom bio sufinansijer i sugraditelj hrama Sv. Stefan u Herceg Novom. Tokom 1473/74. godine bio je pripremljen i na lice mjesta transportovan sav građevinski materijal, spoljnja i unutrašnja ukrasna plastika i sve ostalo što je trebalo da dovede do njegove finalizacije. Nakon tih prethodnih priprema, crkva je bila sazidana o roku (1475) i zablistala punim sjajem. Koliko se iz dosta detaljnih podataka dubrovačkih arhivskih hartija može razaznati novosagrađena crkva dvojice ktitora Vlatka Hercegovića i Ivana Crnojevića, bila je veoma nalik na crkvu Sv. Sebastijan u Dubrovniku. U pitanju je, naime, jednobrodna crkva s polukružnom apsidom i visokim gotičkim podužnim svodom, s nizovima arkadica u potkrovlju i rozetom na fasadi pročelja.

I tek što je iznikla i pokazala ljepotu svoje siluete, crkva Sv. Stefan u Novome, iz nepoznatih razloga, morala je biti porušena. Nezavisno od uzroka koji su doveli do njenog rušenja, posredno se zaključuje, na osnovu pisanih podataka, da je Sv. Stefan u gradu pod Orjenom bio djelo izvanredne umjetničke kreacije, harmoničan spoj ranorenesansnih i gotičkih elemenata. Zapravo, svetostefanska crkva bila je sinteza najsvježijih umjetničkih strujanja Zapada, koja su zapljusnula graditeljstvo Kosačâ i Crnojevića. Podražavanje te arhitektonike dobiće zrio izraz u Ivanovoj crkvi posvećenoj Rođenju Bogorodice na Cetinju.

U prethodnim razmatranjima političke i kulturne istorije Crnojevića epohe, pominjana je Ivanova diplomatsko-politička misija, prilikom odlaska u Italiju iza mletačke predaje Skadra Turcima 1479. godine, kojim povodom je posjetio i čuvenu Bogorodičinu crkvu u Loretu kod Ankone i zavjetovao se da će po povratku u domovinu sagraditi sebi memorijalnu crkvu posvećenu istom patronu. I, zaista, Ivan je ostao dosljedan svojem obećanju. Kao i prilikom gradnje crkve Sv. Nikola na Obodu, uvezao je iz Dubrovnika izvjesnu količinu crijepa za njegovu mauzolej-zadužbinu Sv. Mariju na Cetinju. Radovi na podizanju manastirskog kompleksa uporedo s crkvom.

bili su uveliko poodmakli 1483. da do avgusta sljedeće, 1484. godine, u građevinskom smislu budu dovedeni do kraja, jer, kako se već zna, Ivan je 4. januara 1485. godine manastiru izdao darovnu povelju, kojom je fiksirao manastirsko imanje i utvrdio ostale izvore prihoda. Iste godine Cetinjski manastir proglašen je novim sjedištem Crnogorske mitropolije.

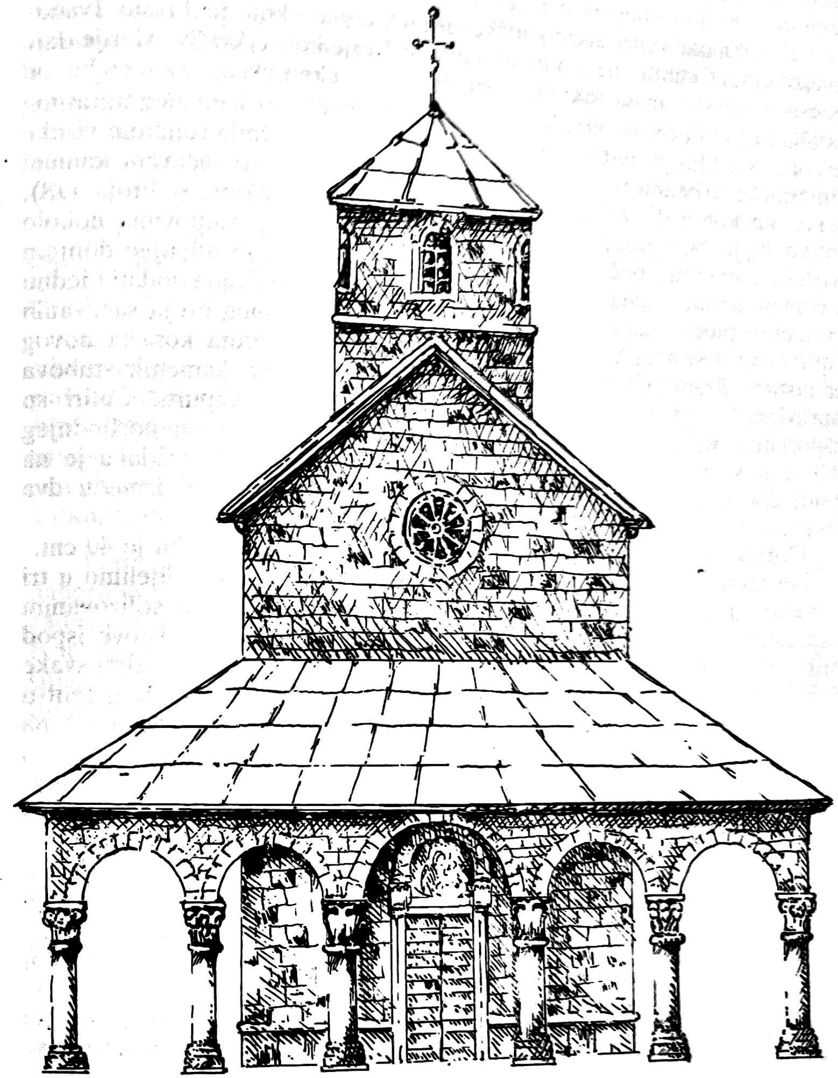
Na žalost, prilikom prvog turskog prodora na Cetinje, 1692. godine, skadarski sandžak-beg Sulejman Bušatlija razorio je Cetinjski manastir. Tom prilikom je stradala i Bogorodičina crkva.

Ipak, na osnovu skice za rekonstrukciju koju je sačinio mletački inženjer Đovani Frančesko Barbijeri (1692) i naučno-stručne analize izvršene poslije najnovijih arheoloških iskopavanja (1986) na manastirskom kompleksu, došlo se do približno tačnih podataka koji omogućavaju projektnu rekonstrukciju Bogorodičine crkve i, u globalu, ostalih manastirskih objekata na Ćipuru. Sa priličnom sigurnošću se može tvrditi da je Ivanov hram na Cetinju bio jednobrodna građevina sa, najvjerovatnije, nerazvijenom trolisnom apsidom. Crkva je, čini se, imala kube podignuto na platformi izvedenoj pomoću trompa nad centralnim prostorom objekta. Nad tamburom kubeta bila je izvedena osmostrana kalota. Crkva je bila okružena trijemom u obliku ćirilskog slova »P« koji je obuhvatao pročelje i prednje djelove sjevernog i južnog bočnog zida. Na frontonu potkubičnog pročelja bio je ugrađen okulus sa rozetom. Iznad trijema, na bočnim zidovima crkve, nalazila su se po dva veća prozorska otvora i jedan na apsidi, koji su služili kao svjetlarnici. Na kabetu su bila četiri naspramna prozorska otvora, koja su kao i ona u pomenutom nižem nivou, imala polukružne trolučne gotičke završetke. Trijem naslonjen na pomenuta tri zida crkvenog broda, pospoljnjoj ivici imao je simetrično raspoređene kanelirane stubove sa kapitelskim završecima povezanim arkadama. Na sjevernoj i južnoj strani bilo ih je po sedam naspramnih, a na pročelju sa zapadne strane bila su postavljena preostala četiri, od njih ukuno osamnaest, na koje se trijem oslanjao. Spoljnja oplata crkvenih zidova bila je sklopljena od fino obrađenih kamenih kvadara postavljenih u vodoravne redove, dok su zidanici nepravilnog oblika s unutrašnje strane utapani u maltersku masu odgovarajuće debljine s izglačanim površinskim slojem. Građevinski dio i sve ostale zanatske poslove izvodili su dubrovački majstori, s kojima je Ivan Crnojević bio u kontaktu od vremena gradnje crkve Sv. Nikola na Obodu i hrama Sv. Stefan u Herceg Novom.

Iz opisa se vidi, da Bogorodičina crkva na Cetinju nije imala zvonik na preslicu, kao sastavni dio tijela njenog građevinskog sklopa, već je, što su potvrdila i najnovija iskopavanja, imala poseban zvonik podignut s jugozapadne strane pročelja, čiji su ostaci temelja pronađeni. Vjerovatno da je bio u pitanju zvonik-kula četvrtastog oblika na više spratova, s onim posljednjim u obliku lođe, gdje je bilo postavljeno veliko manastirsko zvono, a rađen je po uzoru na analogne, kakve su imale stare dukljanske zetske crkve.

Sa sjeverne strane Bogorodičinog hrama nalazila se jednobrodna kapela s polukružnom apsidom, posvećena Sv. Petru.

Renesansno-gotička stilsko-izražajna harmonija, zablistala je punim sjajem i ljepotom u Ivanovom mauzoleju na Ćipuru. Ovim monumentalnim spomenikom impozantnim i po dimenzijama, finalizirana je visoka umjetnička izražajnost graditeljskog opusa crnojevićke faze.

Bogorodična crkva na Cetinju – zadužbina Ivana Crnojevića (rekonstrukcija – B. Borozan)

* * *

U sublimat renesansno-gotičke arhitektonike, koji je krasio Ivanov mauzolej na Cetinju, utkano je još jedno obilježje koje crkvi Sv. Marije daje počasno mjesto među sakralnim spomenicima Crnojevića. Za razliku od ostalih poznatih crkava crnojevićke epohe, građenih bez kamenog ukrasnog dekora, Sv. Marija na Ćipuru bila je dekorisana plastičnim reljefom visoke umjetničke vrijednosti. U to nas uvjerava fragmentarno sačuvani kameni dekor na kolonadi jedanaest sačuvanih kapitela od ukupnog broja (18), koliko ih je bilo postavljeno na kaneliranim kamenim stubovima uokolo pročelja i prednjih bočnih strana crkve, na čije arkade se oslanjao donjom ivicom pomenuti crkveni trijem. Toj skupini ornamenata valja dodati i jednu parapetnu ploču s autentičnim plasticitetom. Od ukupnog broja sačuvanih kapitela njih šest ugrađeno je u galerijskom dijelu sprata konaka novog manastira. Preostalih pet postavljeni su na završecima kamenih stubova uspravljenih ispred dvorske crkve knjaza Nikole na Ćipuru. Četiri su raspoređena uz desnu, bočnu, a jedan na lijevoj, naspram onog posljednjeg koji stoji s desne strane. Pomenuta parapetna ploča, pak, uzidana je na apsidi crkve novog manastira Sv. Petar Cetinjski, u sredini između dva četvrtasta prozora.

Gornja površina svih kapitela iznosi 50 x 50 cm, a visina im je 40 cm.

Na temelju sadržaja ukrasnih motiva, postojeće kapitele dijelimo u tri grupacije. Jednom tipu pripadaju njih pet, koji su ukrašeni stilizovanim akantusima obavijenim oko kapitela. Pri vrhu imaju debele listove ispod kojih proviruju uobljeni pupoljci raspoređeni u uglovima i na sredini svake strane. Po stilskoj izražajnosti ovi kapiteli pripadaju gotici koja je u centru pažnje u rasponu od sredine XIV do sredine XV vijeka. Srijeću se na spomenicima uz jadransku obalu, da preko Zete prodru do Prizrena i Makedonije. Ostalih šest sačuvanih kapitela ukrašeni su renesansnim ornamentalnim motivima. U sve uglove dekorater je urezivao volute sa stilizovanim cvijetom u sredini na sve četiri strane glave kapitela. Taj motiv se često srijeće nad nastupljima crkava i kuća iz vremena renesanse, kako u Veneciji na italijanskoj, tako i na istočnoj jadranskoj obali na samom kraju XV i u XVI vijeku. U Dubrovniku gotovo je dominirao taj stilski manir, iako se u nekim detaljima dubrovački kapiteli razlikuju od onih na cetinjskoj crkvi. Iz skupine renesansnih kapitela dva imaju s lica isklesane stilizovane lavlje glave. Ti motivi su po nastanku kasnoantičke provenijencije, ali su prisutni gotovo neprekidno u ornamentici srednjeg vijeka. U doba renesanse češće ih, međutim, srijećemo na Zapadu.

Nesumnjivo od svih sačuvanih, najviše privlače pažnju dva kapitela, s dvoglavim orlovima raširenih krila koji stoje na dvjema kuglama, postavljeni na ulazu u trijem sa čeone strane crkve. Polja na kojima su isklesani imaju u uglovima volute; bočne i zadnja strana tih kapitela ukrašene su cvijetnim palmetama čije motive srijećemo već u ranoj renesansi. Na istočnu obalu Jadrana ti motivi su dospjeli iz Venecije iza sredine XV vijeka. Po motivskoj inspiraciji, kapitelima, sa simbolom dvoglavog orla raširenih krila, koji su ukrašavali Bogorodičinu crkvu na Cetinju, najsličniji su upravo polukapiteli

na koje se oslanjaju svodni krakovi u crkvi Sv. Sebastijan u Dubrovniku. Razlika je jedino u tome što dubrovački, u analognim poljima, umjesto orlova imaju poprsja svetaca. Ova sličnost navodi na pomisao da su klesari ornamentalisti, odmah po završetku radova na dubrovačkom hramu stigli na Cetinje na zahtjev crnogorskog gospodara. Dvoglavi orao na dvama kapitelima, između kojih se ulazilo u cetinjsku crkvu, bio je replika onog koji je stajao na zastavi Stefana Crnojevića, odnosno u pečatu otisnutom u Ivanovoj darovnoj povelji Cetinjskom manastiru. Repliku tog pečata srijećemo i na crkvenim knjigama iz štamparije Crnojevića, nastalim nešto kasnije.

Urezivanje dvoglavog orla u kapitele Bogorodičnog hrama na Ćipuru nije originalna Ivanova zamisao, već pozajmica koja je kao ukrasni motiv nastala u razdoblju rane renesanse.

U pravougaonu parapetnu ploču ugrađenu u apsidu nove manastirske crkve, uklesan je grb Crnojevića s dvoglavim orlom raširenih krila kao glavnim simbolom u sredini i vijencem od lovorovog lišća. Ploča je uokvirena zupčastima štapovima sa spoljnje i volutno omotanim užetom s unutrašnje strane. Možda je bila najprije postavljena na ikonostas stare crkve. Motivski, ona čini reljefni spoj heraldičkih gotičkih i renesansnih elemenata, prisutnih u ukupnom plasticitetu Ivanove zadužbine.

Fodnu crnojevićke skulptorske ostavštine pripadaju i dva zanimljiva nadgrobna spomenika, koje je Ivan podigao ocu Stefanu i majci Mari. U zadužbini svojih djedova Đurađa i Lješa – Bogorodičinoj crkvi na Komu, Ivan je sahranio i svoje roditelje. Njihovi nadgrobni spomenici, po spoljašnjem izgledu, čine novu pojavu, novi manir građenja. Iz teksta na nadgrobnoj ploči, postavljenoj uz bočni zid unutrašnjeg prostora crkve, vidi se da je pripadala Ivanovoj majci Mari. S unutrašnje strane njenog groba, upravo po sredini crkve leži mnogo veća i masivnija nadgrobna ploča, koja i dimenzijama i pozicijom potvrđuje da je pripadala Ivanovom ocu Stefanu. Na bočnim stranama te monolitne ploče uklesane su četvorilisne vitice, dok je preko njene sredine izmodelovana traka koja povezuje reljefne diskove. Po dekorativnom ukrasu ova ploča je osrednje vrijednosti, jer je nalik na stećke, koji, sa stanovišta ornamentalnog tona, uniformno djeluju, i rađeni su rutinski. Sličnih egzemplara ima više na nekropoli crkve Sv. Petar i Pavle u starom Onogoštu. Nadgrobna ploča »gospođe Mare«, međutim, rađena je vještom rukom umjetnika sa naglašenim afinitetom za reljefni kameni dekor. Odmah nas to upućuje na pomisao da je ovu nadgrobnu ploču dlijetom rukodjelisao neki školovani majstor iz primorja, koji je u plitkoreljefnoj modelaciji na kamenu iskazivao svoj umjetnički dar. Po izvornoj inspiraciji, nadgrobna plastika o kojoj je riječ, pripadala je gotičkom dekorativnom maniru.

Sav plastični dekor koji je pripadao Crnojevićima, kao ktitorima i mecenama, u što nas posebno uvjerava Ivanova skulptorska ostavština, izraz je gotičko-renesansnog umjetničkog poimanja, što najbolje potvrđuje njegovu potpunu okrenutost Zapadu, njegovu želju za neposrednim napajanjem sa zapadnjačkih civilizacijskih vrela, koje je emitovala renesansa kao pokret neslućenih duhovnih mogućnosti i razmjera.

SLIKARSTVO

Indikacije o balšićkom periodu. – Naša saznanja o slikarskoj umjetnosti balšićke epohe gotovo su neznatna. Pri sadašnjem stanju naučne spoznaje, može se samo globalno konstatovati da je zidno slikarstvo moralo biti razvijeno u srazmjeri s njihovim graditeljskim dometima. Da se razmišlja tako daju za pravo izvjesni tragovi fresko-slikarstva nađeni u srušenom zidnom malteru episkopske crkve u Prečistoj Krajinskoj i na zidnoj podlozi djelimično sačuvanoj u hramovima na Gorici i Moračniku na Skadarskom jezeru. Osim toga, u starčevačkoj Bogorodičinoj crkvi, koja takođe pripada jezerskoj skupini, prepoznaju se ikonografski ostaci jevandjeljista u pandatifama i fragmenti fresaka na svodovima crkve. Nemoguće je, međutim, utvrditi o kojim scenskim detaljima je riječ, iz razloga jer su prekriveni nanosima kalcijuma različitog sastava i gustine. S razlogom se računa na teškoće u pogledu skidanja tih naslaga soli ali, s druge strane, vjeruje se da će njihovim otklanjanjem stručnjaci, ipak, doći do izvjesnih očišćenih fresko-fragmenata koji će donekle pomoći fiksiranje bar nekih osobenosti balšićke slikarske faze. I pri sučeljavanju s nepoznanicom u pogledu bitnih obilježja balšićkog freskizma, čini se izvjesnim da se razvijao pod snažnim uticajem onovremene vizantijske ikonografije, s osobenim pečatom koji mu utiskuju primorski piktoreskni majstori.

Za identifikaciju slikarskog sloja na objektima profane arhitekture, koji bi imao čvrste i jasne balšićke oznake, još manje je pouzdanih argumenata. Štaviše, ukoliko i postoje tragovi zidnog slikarstva na kućama, a uzgred budi rečeno, i crkvama u Starom Baru iz srednjeg vijeka, više je nego nesigurno pripisati ih Balšićima. Možda je moguće samo predočiti da su neki neznatni ostaci ikonografije, po stilskim oznakama i tehnici rada, ma koliko nosili u sebi elemente spoja vizantinizma i gotičkog izraza, istovremeno bili i tvorevina domaće slikarske fabule i tonaliteta. Ali, od te tvrdnje teško je napraviti korak dalje. Olakšica na tom pravcu svakako bi bila postignuta, ako bismo imali na raspolaganju izvjesnu ostavštinu ikona koje su krasile balšićke domove i crkvena zdanja. Umjesto toga, na žalost, zna se samo za oskudni pisani trag o tome da je Balša III posjedovao jednu Bogorodičinu ikonu, koju je, navodno, rukotvorio sv. Luka.

U jednoj varijanti slikarstva, uz svu koherentnost balšićke umjetnosti, posebno ispoljene u oblasti graditeljstva, došla je do izraza i jedna prirodna diferencija. Razlika o kojoj je riječ odnosi se na minijaturno ukrašavanje bogoslužnih crkvenih knjiga.

Poznato je da je tokom XIV vijeka Dubrovnik bio jedan od važnih središta prepisivanja i iluminiranja katoličkih crkvenih knjiga. Takve knjige su imale određenu prođu i u zetskoj katoličkoj sredini, pa i u krajevima koje su još jedno vrijeme držali Balšići do (1421). Zna se, dalje, da su crkvene knjige iz dubrovačkih skriptorija distribuirane, na temelju narudžbina, na jug sve do Skadra, pa i dalje. Pomenimo dva registrovana slučaja. Pred kraj vlade Đurađa II Stracimirovića (1397) dubrovački minijaturist Marin Maksi, sačinio je prijepis jednog Misala, po narudžbini đakona Vladislava i kanonika katedrale Sv. Tripun u Kotoru. Nešto ranije, i ulcinjski prezviter Marin

takođe je iz Dubrovnika bio nabavio jedan Misal. Prepisivač i iluminator ovoga drugog crkvenog spisa bio je Marin Bogojević iz Dubrovnika. Bogoslužne knjige, rađene po narudžbini zetskih katoličkih klerika, bile su iluminirane u gotičkom minijaturnom slikarskom žanru.

Ukrašavanje crkvenih knjiga namijenjenih vjernicima grčko-pravoslavnog istočnog obreda, ima drukčiju iluminatorsku interpretaciju. Slikari-minijaturisti, što je i razumljivo, tražili su uzore i crpili motive iz starijih crkvenih knjiga nastalih u domaćim skriptorijima, ili iz prijepisa vizantijske produkcije i umjetničke kreacije.

U pogledu praćenja te pojave, ispitivanja su još uvijek ograničena na jedan jedini crkveni spis, koji se po dekorativnim karakteristikama i tekstološkom sadržaju može vezati za balšićko razdoblje. U pitanju je tzv. Cetinjski psaltir s tumačenjima, koji se svojim ukrasnim ikonopisom dijametralno razlikuje od pomenutih katoličkih misala.

Već je indicirano da je Cetinjski psaltir najvjerovatnije prepisan i ilustrovan u nekom od pravoslavnih skriptorija na Skadarskom jezeru i da se danas čuva u rukopisnoj zbirci Sveučilišne knjižnice u Zagrebu. Prilikom sklanjanja crkvenih spisa ispred Turaka, koji su zaposjeli crkve i manastire na Skadarskom jezeru, vjerovatno je i pomenuti Psaltir privremeno bio odložen u Komu, potom u crkvi Sv. Nikola na Obodu, da odatle, napokon dospije u Bogorodičin manastir na Cetinju.

Stručnjake za izučavanje slikarstva privlače uglavnom ukrasni inicijali ukomponovani kao spoljnja obilježja povezana sa tekstom pomenutog Psaltira, njihovi ornamentalni sadržaji i motivski uzori.

Ipak, radi se o dosta skromnom slikarskom dekoru, bez osobite raskoši, maštovitosti i nadahnuća. Ukupni ukrasni fond, osim jedne skromne zastavice s tri motiva lozice, urađene crnom i crvenom bojom, čine samo inicijali izvedeni crvenom bojom, dok su poneki dati u kombinaciji sepije s prljavo-plavom bojom. Najčešće na početnim listovima i marginalnim bjelinama rukopisa, ucrtane su ruke koje ukazuju na tekst. Na samo jednoj stranici, u njenom lijevom donjem uglu izmodelovana je polufigura mladića u profilu, kovrdžave kose, koji izduženim kažiprstom desne ruke pokazuje na pisani tekst.

Gotovo svi inicijali, složeniji po stilskom oblikovanju i motivskoj strukturi, mogli bi se okvirno podijeliti u četiri skupine. Najjednostavnijoj pripada veliko crveno slovo, bez ukrasa, s razlistanim krajevima, ponegdje još obogaćeno i izvedenim viticama. Unutar nekih od tih slova (ćirilsko B i V) ucrtana je glava ili poprsje čovjeka, uvijek datog u profilu. U knjizi je ponajviše ovakvih inicijala. Visinskim rasponom oni obuhvataju četiri do šest redova. Drugoj grupi pripadaju nešto veći inicijali, rađeni do visine od deset redaka i ima ih dosta veliki broj. Riječ je o crvenim slovima s viticama oko jednog odnosno drugog kraja i tijelima obavijenim ispreplijetanim blijelom trakom. Završeci ovih inicijala često imaju oblik glave nekog čudovišta iz životinjskog carstva, koje guta ukrasni list. To se najčešće srijeće na inicijalima svečano predstavljenim u nekoliko boja (crvena, crna, sepija, prljavo-plava). Inicijali svrstani u treću skupinu rjeđe se pojavljuju. Oni nemaju ukrasne završetke, već samo geometrijske šare u strogom izvođenju. Svakako su najljepši, ali zato i najmalobrojniji, inicijali četvrte skupine,

transponovani u neku čudovišnu životinju razgranatog repa, koja poseže da proguta ukrasnu granu, omotanu oko njenog repa i glave.

Po prilici, skriptor-prepisivač Cetinjskog psaltira i njegov iluminator, bila je ista ličnost. Na to nas upućuje istovjetno mastilo kojim je pisan tekst i ukrašavani inicijali. Nesumnjivo je, međutim, da je pri dekorisanju inicijala, morao ponekad dodavati i drugih boja. Radeći na Cetinjskom psaltiru njegov minijaturist je vjerovatno pred sobom imao neki odgovarajući prijedložak iz XIII vijeka, ali uz odsustvo dara da ga vjerno kopira i iluminira. Moglo bi se pomišljati da je pred sobom imao tzv. »Vukanovo«, odnosno Stefanovo jevanđelje. Takva asocijacija je osnovana, jer su neki inicijali iz Psaltira posve isti kao jedan broj njih u Stefanovom jevanđelju. To, naravno, ne znači da se iluminator nije mogao poslužiti i znatno starijim prijedloškom, kakvi su u to vrijeme kolali balkanskim prostorima. Na takve indikacije ukazuju nevješte i dosta naivne predstave čudovišta, kojih je moglo biti u ilustrovanim bogoslužnim knjigama, rasutim po Makedoniji i Bugarskoj. U pogledu minijaturisanja takvih knjiga balkanski Sloveni su se jedino mogli ugledati na starije vizantijske rukopisne knjige. (Jedan crkveni spis starije grčke provenijencije, nedovoljno ispitan, čuva se u grčkom muzeju grada Varija).

Izvoditi globalne zaključke o slikarstvu balšićke faze na temelju izvora kojima se sad raspolaže, bilo bi više nego pretenciozno. Na opreznost, koju valja imati u tom pogledu, ukazuje činjenica da su oni u arhitektonskoj umjetnosti ostavili iza sebe značajno graditeljsko djelo. Pošto u tom pogledu ne može biti nikakve rezerve, teško je povjerovati da i njihovo slikarstvo nije bilo bar u približnoj srazmjeri s graditeljskim spomeničkim fondom. To pretpostavlja potrebu i obavezu daljnjih traganja za neposrednim i posrednim izvorima, koji bi upotpunili naša saznanja o slikarskim dometima njihova vremena.

* * *

Manastirski hram Uspenje Bogorodice u Savini kod Herceg Novog, i pored toga što pripada graditeljskoj ostavštini velikaške porodice Kosača, po arhitektonskim svojstvima, kako je poznato, bio je srodan crkvenim zdanjima koja se vezuju za Balšiće. Sličnost je, naime, tolika da bi se moglo reći da je taj sakralni spomenik sindrom balšićkog graditeljstva na području koje je ostalo izvanj njihovog političkog uticaja.

Neće biti daleko od istine ako se ustvrdi da su isto tako i ostaci starog živopisa u crkvi Uspenja u Savini, po stilsko-motivskim i umjetničko-kreativnim obilježjima, morali biti slični ikonografiji balšićkih hramova, u čemu se, prema raspoloživim izvorima, istina, ne može ići dalje od pretpostavki. Ali, već naglašena srodnost u arhitektonskom izrazu daje za pravo da se apostrofiraju takva naslućivanja.

Postoji mogućnost da te indikacije budu potvrđene i stručnom ekspertizom u crkvi Sv. Srđ i Vakh u Podima. Naime, može se pretpostaviti da će se ispod prekrečenih zidova u toj crkvi naći ostaci fresaka, premazani početkom XIX vijeka. Potrebno je tragati i za drugim ikonografskim djelima i iluminiranim rukopisima s područja Herceg Novog, pa i šire regije negdašnje oblasti Kosača.

Pronalaženje određenog paralelizma u slikarskom sloju Balšića i Kosača, što bi mogla da pruže buduća istraživanja na osnovu analogija scenskih i stilsko-kolorističkih detalja njihovih crkava, predstavljalo bi doprinos spoznaji balšićke ikonografije.

Za sada se mogu samo izreći pretpostavke jednosmjerne težine, na osnovu ostataka djelimično sačuvanih fresaka iz XV vijeka u glavnoj savinskoj crkvi.

Tragovi živopisa iz XV vijeka za sada su identifikovani u traveju istočnog dijela i u apsidi savinske Bogorodičine crkve. U donjoj zoni polukružne apside smještena je kompozicija s euharističkom predstavom poznatom pod imenom Poklonjenje žrtvi. U središtu te scene živopisana je časna trpeza kojoj prilaze šest episkopa s pognutim glavama. Na trpezu je postavljen hljeb i čaša napunjena vinom. Episkopi nose u rukama razvijene rotuluse s ispisanim tekstom molitava na crkvenoslovenskom jeziku. Nad njima su scene: Tajna večera, Pranje nogu i Judino izdajstvo. Tim ciklusom je obuhvaćena i scena Apostolsko pričešće. Tematika kompozicionog poretka širi se dalje na bočne zidove pomenutog traveja crkve. Na najuzdignutijim djelovima svoda stoje kompozicije praznika (Blagovijesti, Rođenje, Sretenje, Bjekstvo u Egipat, Krštenje, Raspeće, Oplakivanje Hrista, Mironosci na grobu, Silazak u ad i Duhovi). Sve te scene date su u velikim razmjerama. Na polukaloti apside bila je islikana dijelom oštećena figura »Znamenje« Bogorodice, kojoj sa strana prilaze po tri anđela postavljeni jedan uz drugog.

Zanimljivo je istaći, da, iako neodvojive od vizantijske ikonografske tematike, savinske freske, po stilsko-kolorističkom tonu, nijesu vizantijske. Doduše, episkopi iz scene Poklonjenje žrtvi, nekim detaljima, kao što su oblik glave, brada i kovrdžavi uvojci kose, podsjećaju na vizantijski ikonopis. Ali, tome, nasuprot, glave svetitelja i njihove draperije s realističkim crtama, neodoljivo navode na to da je živopisac poticao iz primorske umjetničke sredine, najvjerovatnije iz Dubrovnika, čijoj slikarskoj školi prve polovine XV vijeka daje ton Kotoranin Lovro Dobričević i njegovi saradnici. Majstor palete koji je živopisao savinsku crkvu, ne ističe naturalistička svojstva ljudskih figura, što je bila odlika gotičkog izraza, ali sužava oči svetaca, naglašava njihove elegantne prste i izduženi vrat. Prosto iz njegovog slikarskog dara i ukusa navire potreba za idealizacijom spoljnog izraza i unutrašnje ljepote života koja ga osmišljava i čini svrsishodnim. Drugim riječima, savinski ikonopisac sav je okrenut slikarskom maniru gotike i rane renesanse, koji su težili ka očovječenju čovjeka.

Rečeno nedvosmisleno jasno pokazuje da su ikonografski sadržaji fresaka u Bogorodičinoj crkvi u Savini proizvod vizantijskog tradicionalizma odomaćenog u okvirima pravoslavlja, a da im je stilsko-koloristička kreacija prepoznatljiva refleksija prodora ranorenesansnih umjetničkih strujanja u područje istočnog Jadrana.

Naznačene karakteristike fresko-slikarskog žanra na pomenutim djelovima unutrašnjih zidnih površina Bogorodičine crkve u Savini, novi su elemenat koji, ako uzmemo u obzir nezaobilazni princip paralelizma i analogije, na čiji osnov je već ukazano, daje za pravo upozorenja na njegovu moguću sličnost s ikonopisom balšićke faze, što bi indiciralo na jedan od kolosijeka njenog daljeg izučavanja.

Fragmenti ikonopisa i ukrasna grafika crnojevićke faze. – Ma koliko to bilo malo, valja reći da se raspolaže sa više podataka o slikarstvu Crnojevića, nego što je to slučaj s freskističkom umjetnošću balšićkog razdoblja. Ustanovljeni fragmenti živopisa u crkvi Uspenje Bogorodice na Beški, zasigurni su znak ikonografske obrade zidnih površina unutrašnjeg prostora crkava na Skadarskom jezeru iz vremena Crnojevića, što svakako stoji u vezi s prethodnom balšićkom tradicijom.

To potvrđuju i tragovi živopisa u glavnoj crnojevićkoj zadužbini iz jezerske skupine – crkvi Uspenja Bogorodice na Komu. Čini se sasvim izvjesnim da je cijela unutrašnja zidna površina crkve bila prekrivena freskama. Ali, od ukupnog kompoziciono-scenskog ansambla, ostala je samo sačuvana figura Bogorodice predstavljene raširenih ruku, s malim Hristom na grudima. Riječ je zapravo o poprsju figure smještene u polukaloti sjevernog paraklisa. Na Bogorodici je bijelo – plava haljina čiji se rubni završeci vide na vratnom dijelu i krajevima rukava. Preko haljine je tamnocrveni moforion, zatim kapa grčkog oblika predstavljena u boji haljine. Cijelim obodom moforion je obrubljen bijelim linijama s umetnutim bisernim zrncima. Oko figure Bogorodice izveden je ornament od niza povezanih izduženih cvjetova, dok je ispod ucrtana nabrana zavjesa. Sasvim se dobro uočava tanki nanos boje, što je preuzeto iz fizantijskog piktoresknog slikarstva XV vijeka. Lica obiju figura oblog su oblika i kolorisana bijelim okerom, s naglašenim svijetlim nijansama na čelu i ispod očiju. Sve je to izvedeno pomoću tankih linija i nanosa sivkasto-zelene boje. Samim tim što Bogorodica nije predstavljena sa strogim izrazom lica, reklo bi se da je figuru slikao domaći majstor. Sudeći po ikonopisnim oznakama, a ne manje i u osloncu na istorijske argumente, sva je prilika da je crkva mogla biti živopisana u trećoj četvrtini XV vijeka, upravo u vrijeme iza sahrane Ivanovih roditelja.

Naša saznanja o slikarstvu Crnojevića svedena su gotovo jedino na fragmente ikonopisa u crkvi Uspenje Bogorodice na Komu. O živopisu crkava koje je sagradio Ivan Crnojević i drugi ktitori njegova vremena, ne znamo ništa. Nije bolja situacija ni u pogledu spoznaje rukotvorina iz oblasti primijenjene umjetnosti, minijaturnog slikarstva i spomeničkog fonda ikona. Notirana je samo vijest potekla iz pera Ivanovog sina Đurađa da je Cetinjski manastir imao veoma bogatu riznicu odasvud donešenih pokretnih dragocjenosti. Iz spomeničkih zbirki na koje se odnose Đurađeve vijesti, do nas nije ništa doprlo. Sva ostavština iz tog doba svedena je na drvorezne predstave, ako je o njima suditi prema opremi i grafičkoj ornamentici utisnutoj na sačuvanim izdanjima štamparije Crnojevića.

Napuštanjem manastira i gašenjem skriptorija na Skadarskom jezeru, radi sklanjanja ispred Turaka, sedamdesetih godina XV vijeka, nije prestala prepisivačka aktivnost za zadovoljenje potreba u crkvenim knjigama u zemlji Ivana Crnojevića. Srazmjerno mogućnostima, prepisivački rad je nastavljen u poreostalim manastirima (Komu i Sv. Nikoli na Obodu). Posljednji trag o prepisivanju crkvenih knjiga, međutim, datira iz 1484. godine. Naime, te godine je, na zahtjev vladarevog logoteta Božidara Grka, prepisao jedan crkveni zbornik (o kojemu se bliže ništa ne zna), pop Nikola Kosijer. U vezi

s radom na tom prijepisu, osim Ivana Crnojevića, pomenuta su imena mitropolita Visariona i episkopa Vavile.

Cetinje je, kako se vidi, od podizanja Ivanove zadužbine, manastira s crkvom Uspenja Bogorodice, postalo gotovo jedino i posljednje prepisivačko središte crkvenih knjiga grčko-pravoslavnog istočnog obreda, i ne samo za potrebe vjernika u slobodnom suženom dijelu Crne Gore.

Nekoliko godina kasnije (1493), stavljanjem u funkciju već dobro poznatog crnojevićkog štamparskog stroja, prestalo se s radom na ručnom prepisivanju crkvenih spisa. Za oko tri godine rada, mali tim monaha Makarija, štampao je pet poznatih crnogorskih inkunabula: Oktoih prvoglasnik, Oktoih petoglasnik, Psaltir s posljedovanjem, Molitvenik (Trebnik) i četvorojevanđelje. Kako se to vidi iz sačuvanih makulaturnih primjeraka, bila je uzeta u rad (1496) i šesta crkvena knjiga – Cvjetni triod, ali, koliko je nauci poznato, njeno štampanje nije privedeno kraju.

Rad na cetinjskim inkunabulama, uz tipografsko-tekstološku stranu, imao je i svoju iluminatorsko-ukrasnu dimenziju. Četiri od šest pomenutih, zapravo od pet štampanih publikacija, bile su ukrašene zastavicama, inicijalima i ilustracijama, preuzetim, uglavnom, iz ranijih rukopisnih knjiga. U pogledu dekoracije, upadljiva je razlika koja pokazuje da su rukopisne knjige ukrašavane višebojnim namosom, u odnosu na crno-bijelu varijantu inicijala cetinjskih štampanih izdanja. Čini se, ipak, da su na zastavicama pomenutih inkunabula izvedeni motivi u dekorativnom prijepletu najviše bili nalik na one iz rukopisnih knjiga. Razlog za to leži u pojavi što se zastavice bez umetnutih figura redovno javljaju u grčko- istočnim crkvenim knjigama, dok ih u latinskim uopšte nema. Za treću po redu zastavicu iz cetinjskog Oktoiha prvoglasnika i dvije postojeće u Psaltiru, moglo bi se smatrati gotovo sigurnim da su prosto prekopirane iz neke rukopisne knjige, jer na slične primjerke već nailazimo u prijepisima iz druge polovine XIV vijeka. Jedne od njih predstavljene su u obliku koncentričnih krugova s navojima jednočlane trake, dok druge imaju oblik ravnokrakog krsta umetnutog usred polja zastavice, sa simetrično postavljenim prijepletima trake. Na završecima ti prijepleti se razlistavaju. Cetinjski štampari su se mogli sresti s takvim motivima na gotovo svim rukopisnim knjigama iz pravoslavne regije XV vijeka.

Ukrasni motivi dviju drugih zastavica – one koja je obilježena brojem jedan u Oktoihu prvoglasniku i one iz Okotiha petoglasnika u koju je utisnut grb Crnojevića – po stilskim oznakama su gotičko-renesansne ili čisto renesansne. U pravougaonu ravan prve, iscrtan je ornament od stilizvanih grančica koje se ponegdje razlistavaju i rascvjetavaju. Tim zastavicama je sa strana pridodat uspravno postavljeni prijeplet, iz čijih završetaka izbijaju listovi i cvjetovi. Usred polja drugê zastavicê, naslikan je grb Crnojevića sa svugdje uokolo postavljenim viticama i grančicama. Dvoglavi orao s inicijalima Đurađa Crnojevića, gotovo je istovjetan s analognim simbolom urezanim u grb Ivana Crnojevića, ugrađenom u novu manastirsku crkvu, ili onim s Ivanovog zlatnog pečata. U XV vijeku na Zapadu, pa i uz obalu istočnog Jadrana, bilo je u modi da se u dekorativnu plastiku umeće motiv grba koji se smatra proizvodom renesansne ornamentike.

Ukrasna motivacija na inicijalnim slovima inkunabula iz cetinjske štamparije je zapadne provenijencije, što ne može biti sporno. Naprotiv, više je nego sigurno da su dekorativni elementi na svim ilustrovanim knjigama iz crnojevićke tiskare preuzeti sa Zapada, odnosno da su gotičko-renesansni. Oponašanje zapadnjačkog ukrasnog izraza na inicijalima crnojevićkih izdanja potvrđuje upisivanje bijelo datih velikih slova na pravougaonoj crnoj podlozi i njihovo dekorisanje stilizovanim lozovim grančicama obavijenim oko njihovih rubova. Kad je, 1477. godine, izrađen drveni kliše za otiskivanje takvih slova, prihvaćen je i ušao je u masovnu upotrebu kao značajna inovacija. S ozbirom da je štamparstvo u Veneciji doživljavalo veliki polet, najvjerovatnije da je Ivan Crnojević otuda nabavio taj drvorezni kliše.

Po stilizaciji i načinu dekorisanja, posebnu pažnju privlače četiri inicijala iz cetinjskih inkunabula. To su ćirilska slova B, E, K i L.

Prvo i posljednje iz ove grupe – slovo »B« i »L« – nose na sebi slične ukrase. Na njihovim savijenim krakovima ucrtani su dječaci i pûti kao jahači bez krila, dok su polja tih slova ispunjena razlistalim grančicama. Jedna ptica prikazana u letu kreće se u pravcu pûta umetnutog u slovu »B«, dok dječaka koji jaše na slovu »L« odozgo gleda zec. Inicijal slova »E« dekorisan je tako, da se na njegovoj gornjoj strani susrijeću međusobno spojene grančice. U donjem dijelu su dva roga izobilja povezani trakama ukrašenim cvjetovima. Na rogu, koji je okrenut na desnu stranu, stoji ptica raširenih krila. Iznad slova visi girland o koji je okačena maska s ukrašenim štitovima. Slovo »K« takođe je bogato ukrašeno. Okolo njega spletene su listate grančice s cvjetovima. Između donjih krakova stoji ptičica na rogu izobilja. Dalje, nagi pût naslikan u profilu, stoji nagnut nad iskošenim krakom, predstavljen kako svira u dvojnice.

Sve su to dekorativni motivi koji emaniraju renesansni zapadnjački duh. Opisani simboli kojima je ornamentisano nekoliko inicijala u cetinjskom Psaltiru, mogli su biti preuzeti iz venecijanskih knjiga, ali ne direktno nabavljenih iz Mletaka, već posredno preko dubrovačkih trgovaca, odnosno majstora rezbara i gravera, koji su, najvjerovatnije, bili angažovani da izrade zanatske segmentne djelove i sinhronizuju operacije u Đurađevom štamparskom stroju. Da je ta posredna linija nabavke mletačkih štampanih djela realno bila jedino moguća potvrđuje od ranije poznato obrazloženje da je Đurađ sve vrijeme svoje vladavine bio u neprijateljskim odnosima s Venecijom zbog spora oko Grblja, Paštrovića i Crmnice.

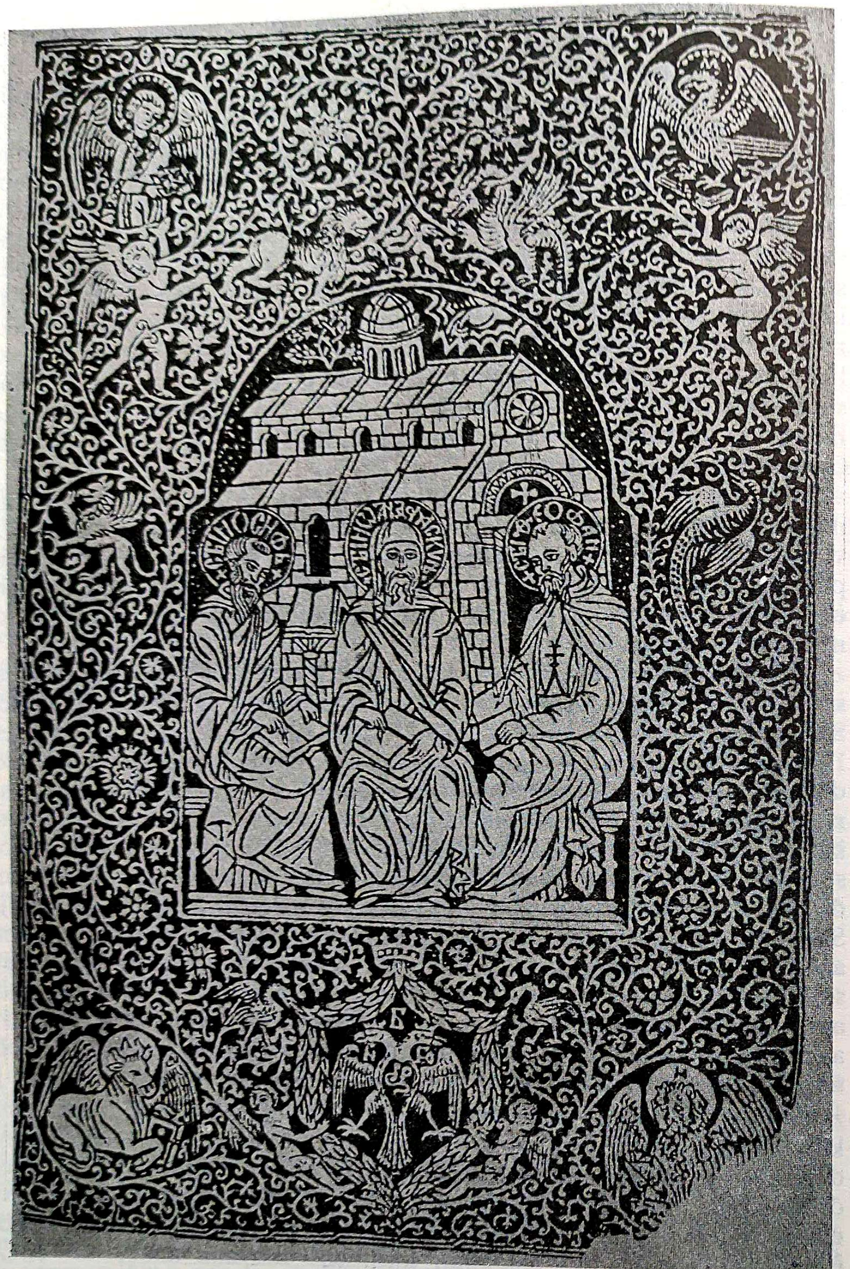
Vidovi gotičko-renesansnog slikarskog dekora zastupljeni su svojom ukupnošću u najraskošnije ilustrovanoj crnogorskoj inkunabuli – Oktoihu petoglasniku. Već je poznato, da ni ta knjiga nije sačuvana u cjelosti. Slikarska ornamentika interesantna je i po apsorpciji divergentnih uticaja. Jedna jedina zastavica, koju ta knjiga ima, preuzeta je iz istočno-pravoslavnog dekorativnog sloja; dva njena inicijala potiču posredno iz mletačkog štamparstva, dok su ilustracije, kojih je inače svega šest u crnojevićkom graficizmu, rijedak primjer simbioze motiva grčke ikonografije, renesansne grafičke vještine i gotičke minijaturistike.

Ilustracije, o kojima je riječ, date su na čitavoj stranici. Imaju crnu podlogu kombinovanu od dvodjelnog drvenog klišea. Na unutrašnjem, u

gornjem dijelu umetnutom polukružnom klišeu, čiji je okvir za sve ilustracije tog tipa isti, naslikane su različite scene. Najveći dio spoljnjeg klišea ispunjavaju vitice s renesansnim motivima, koje na završecima imaju stilizovane cvjetove. U uglove tog klišea naslikani su jevnađelisti, nad čijim oreolom su upisana početna slova imena sastavljača jevanđeljâ. One umetnute u gornje naspramne uglove pridržavaju po jedan krilati pût (anđeo) u živom pokretu. U ravni pomeđu njih stoje u vitice umotani, s jedne strane lav, a s druge krilata ažadaja. Naspram rama unutrašnjeg klišea umetnute su figure; s lijeve strane grifona, a s desne, po prilici, fazana. U sredini, spolja, ispod ugrađenog klišea izveden je grb Đurađa Crnojevića, obavijen lovorovim vijencem. U središnji izdignuti gornji dio vijenca ucrtana je ranorenesansna kruna iz koje proviruju krinovi. Dvije naspramno postavljene ptice s gornjih bočnih strana, vuku kljunovima vijenac unazad, a donju stranu, spojenu na sredini, potežu dva pûta. Unakrsno, na odgovarajućim mjestima, u zaglavlje grba upisana su početna slova sintagme B(lagovjerni) G(ospodin) Đ(urađ) C(rnojević).

Očevidno da je Đurađev drvorezac imao pred sobom otisak klišea ilustracije iz neke knjige štampane na Zapadu oko devedestih godina XV vijeka. Valja, međutim, naglasiti da je on ne kopira, već mu je samo poslužila kao idejna inspiracija da načini nerepliciranu autentičnu kompoziciju. Njegova scena, ne samo po autentičnosti, već i umjetničkoj kreaciji, nadmašuje svoje uzore.

Na šest pomenutih ilustracija, u unutrašnjem dijelu klišea, predstavljene su ove kompozicije: Melod pred cetinjskim hramom, Sabor Jovana Preteče, Sabor sv. Nikole, Sabor besplodnih sila, Judino izdajstvo i Vaskrsenje Hristovo. Sudeći po ikonografskoj motivaciji, naznačene scene su, najvećim dijelom inspirisane vizantijskom tematikom. Scene Judino izdajstvo i Vaskrsenje Hristovo, veoma su nalik na analogne predstave najvećeg broja ikona iz XV vijeka. Polazeći od ikonografske unifikacije prikaza sva tri sabora, stiče se utisak da je drvorezac, u odsustvu starijeg prijedloška, bio primoran da sam slaže elemente istog značenja iz raznih scena. Tako je, na primjer, Sabor sv. Nikole radio prema kompoziciji Duhovi. Vidi se to prema apostolima koje je postavio u krug, ali je umjesto predstave Kosmosa, u sredini naslikao figuru sv. Nikole znatno uvećanu u odnosu na likove apostola. Ilustracija sa scenom Sabor besplodnih sila rađena je po ugledu na analognu predstavu iz vizantijske hristološke tematike. Upadljivo je, međutim, to što je Hristova figura u mondorli znatno uvećana i, što je još zanimljivije, ispod njega je ikonopisan lik šestokrilnog anđela (serafina), koji se nikad ne srijeće na toj kompoziciji. Analogiju za takvo rješenje drvorezac je možda mogao naći u knjizi iz neke lokalne radionice, što, s druge strane, ne znači da tu shematsku redukciju nije mogao i sam napraviti, ugrađivanjem u ilustraciju sopstvenih ikonografskih rješenja. Najveću pažnju istraživača privukla je, međutim, ilustracija nazvana Sabor sv. Jovana Preteče. S lijeve strane, unutar umetnutog klišea, naslikan je svetiteljev lik, najvjerovatnije preuzet sa neke ikone, dok grupa ljudi koja mu ide u susret s desne strane, nije rađena po nekom uzoru, već je autentično rješenje majstora-drvoresca. Naime, povorka koja se kreće u pravcu svetitelja, udaljava se od srednjovjekovnog gradskog utvrđenja, čiji predstavljeni

Melodi i Cetinjski manastir (ilustracija iz Oktoiha petoglasnika)

segment djeluje monumentalno. Dio utvrđenog grada, koji se vidi na ilustraciji, tipičan je izraz gotičko-renesansne arhitektonike. Teško se oteti utisku da je cijela kompozicija rađena prema ikonografskoj shemi s oltara, predstavljenog na nekoj minijaturisanoj knjizi iz XV vijeka, kakvih je nerijetko moglo biti u primorskim gradovima. Na takvu pomisao upućuju uobičajene minijaturističke scene pripadnika neke gradske bratovštine, koja se kreće u povorci na poklonjenje gradskom patronu. Asociranje na takvu mogućnost mnogo je realnije od pretpostavke da je pomenuti arhitetktonski fragment, možda pročeljni dio ulaza u Ivanov dvor na Cetinju.

Pri razmatranju umjetničko-izražajnih i stilsko-motivskih karakteristika ilustracija iz Oktoiha petoglasnika, nasuprot opreznostima utvrđivanja ikonografskih obrazaca, eksplikacije ikonopisnih rješenja, utkivanja autentičnih kreativnih tonona minijaturista-ilustratora i njihovih »poslodavaca«, zasigurno se može reći da je ilustrator poticao iz primorske, po prilici dubrovačke, rezabrsko-drvorezačke škole. Ne može se sporiti da su njegove ilustaracije unijete u Oktoih petoglasnik oblikovane u gotičko-renesansnom graficizmu na temama iz vizantijske ikonografije. Cetinjski majstor-drvorezac je sebe »kliširao« u savremenom zapadnjačkom umjetničkom duhu, i ne bi mogao, i da je htio da ga se riješi. On je zarobljenik zapadnjačkog graficističkog žanra. Naravno, njegovo napajnje na tim izvorima, ne implicira odmah i dosezanje najviših umjetničkih dometa. Njegove gotičke figure u uglovima ilsutracija, nijesu izvedene u umjetničkoj sinhronizaciji s renesansnim dekorom i panoramom. One posjeduju krutost u izrazu, anatomsku neproprocionalnost, dok svetački likovi narušavaju slkad i koherenciju vizantijske umjetničke imaginacije i mističnosti. Kod njega je gotovo pravilo da odstupa od strogog vizantijski kanonizovanog lika i da svetitelje predstavlja sa podebljanim stilizovanim pramenovima kose, upletenim na gotički način. Njegovi svetački likovi nerijetko na tjemenu imaju tonzuru i kad su izvanj vizantijske ikonografske sheme. Svetitelji su, naime, naglašeno naturalizovani s ružnim fizionomijama, što je tipično gotičko stilsko obilježje. Evidentno je, dalje, da većina njegovih svetitelja ima sužene oči i način nošenja kose kakav se srijeće u dubrovačkom slikarstvu XV vijeka. A bilo je to upravo vrijeme kad je dubrovačkom slikarskom stvaralaštvu davao ton Marin, sin poznatog Kotoranina i tvorca tamošnje slikarske škole, Lovra Dobričevića.

Prateći relacije odnosa koje je Đurađ Crnojević imao s Dubrovčanima, dok je stajao na kormilu svoje zemlje, u čemu je samo nastavio put koji je njegov otac trasirao, prirodno je povjerovati da je slikar-ilustrator cetinjskih inkunabula bio Dubrovčanin. Sarađujući s Đurađem i monahom Makarijem, koji su mu okvirno odredili tematske oblasti, prenoseći to na papir u svojoj umjetničkoj transpoziciji, on je napravio osobena graficistička ostvarenja, koja su crnogorsko slikarstvo crnojevićke faze učinila značajnom pojavom renesansnog duhovnog pokreta u oblasti štamparstva. Naime, i pored prisutnih detalja gotičkog naturalizma, koji na neki način remeti sklad i harmoničnost renesansnog miljea minijaturističkog graficizma, oni se prosto gube pred elegantnošću i ljepotom dekorativnih šara, pred čistotom kompozicija koje omamljuju i zrače životnom radošću. Slobodno se može reći da

je kraj XV vijeka, u crnogorskom slikarstvu poznatom uglavnom po minijaturizmu, dosegao zvjezdane visine, namećući se tako draguljem u mozaiku jedne sinteze neporobljenog i nezarobljenog duha, čiju će emanaciju izuzetno teški istorijski uslovi privremeno blokirati, da kasnije razmahne svoje prirodne potencije i generička svojstva.

UMJETNOST KOTORSKE REGIJE

(graditeljstvo, skulptura, slikarstvo)

Godina 1420. svojevrsna je prekretnica u političkom životu Kotora, uostalom kao i cijelog Crnogorskog primorja. Poznato je da je poslije raspada Dušanovog carstva (1355) Kotorska gradska opština ulagala napor da sačuva ne samo stečenu političku autonomiju već i integritet grada-države. Dugo je ona, stoga, lavirala između Balšića koji su nad gradom polagali istorijsko pravo kao nastavljači dukljanske države, s jedne, i susjednih bosanskih velikaša Vojnovića, odnosno Nikole Altomanovića, zatim kralja Tvrtka I i napokon Kosačâ, s druge strane. Za period od preko sedamdesetak godina, koliko je trajalo to političko mešetarenje. Kotor se približavao čas jednoj čas drugoj strani, vodeći, koliko je to bilo moguće, uvijek, računa da se nađe uz onog pretendenta, koji će se manje miješati u njegovu unutrašnju samoupravu.

Uslijed spleta negativnih međunarodnih političkih okolnosti, u kojima su antagonističke balkanske državice, jedna po jedna, postajale žrtvom osmanlijskih zavojevača, Kotor se ponadao da će moći izbjeći takvu potencijalnu opasnost, ako se trajno veže uz Mletačku Republiku, prekomorsku zemlju, vjerujući da njena politička nezavisnost, sa stanovišta turskih osvajačkih političkih planova u srednjoj Evropi, neće biti dovedena u pitanje. Istovremeno, gradske patricijske vlasti stavile su sebi u zadatak da od budućeg novog gospodara iznude obavezu što potpunijeg očuvanja komunalne samouprave, što samostalniju upravno-političku poziciju.

Nakon povremenih pregovora, koji su trajali deceniju, postignuta je obostrana saglasnost, i Kotor je, 1420. godine, priznao vrhovnu mletačku vlast, odnosno suverenitet Republike Sv. Marka. Kad je pomenutu odluku verifikovalo kotorsko Tajno vijeće (13. V 1420), nije moglo naslućivati kakve će to posljedice imati za dalji razvitak i sudbinu Grada i njegovog distrikta. Naime, ono je opravosnažilo akt kojim će Kotor priznavati, gotovo četiri vijeka (do 1797), neposrednu vlast Venecije. Iako je tako dugo ostao pod Mlecima, Kotorane nikad nije napuštala nada da će jednog dana toj vlasti ipak doći kraj, odnosno da će se domaće stanovništvo gradskog središta i okolnog gravitacionog područja – Boke Kotorske, kao uostalom i čitavog Crnogorskog primorja, ponovo naći u sastavu svojeg etno-istorijskog crnogorskog narodnog bića. To što je, u tom dugom razdoblju, bilo povremenih, čas jačih čas slabijih otpadničkih promletačkih akcija na političkom i kulturnom planu, one su imale marginalni značaj i nijesu mogle uticati na bitne tokove narodnosnog opredjeljenja i određenja.

Gledano iz ugla takve razvojne relacije, osobito sa stanovišta očuvanja i zaštite kulturno-istorijskih slojeva naslijeđenih iz prošlosti, odluka Kotora da se povinuje suverenitetu Venecije, bila je pozitivna, ili preciznije rečeno, najbolje rješenje koje je, u datoj konstelaciji međunarodnih odnosa, bilo prihvatljivo.

Politička pozicija Kotora, i pored toga što je zadržao izvjesna samoupravna prava, uz tendenciju sužavanja od strane mletačke vlasti, stalno se pogoršavala, što je negativno uticalo na njegov opšti razvoj, pa analogno tome i na prosperitet graditeljstva i umjetničkih zanata s njim povezanih. Do toga je moralo doći uslijed stalne redukcije građenja novih objekata i sužavanja obima poslova, koji su iziskivali zanatske izvođače visokog kvaliteta najrazličitije lepeze struka, od klesara i zidara, preko dekoratera-plastičara do ikonopisaca, iluminatora, gravera, rezbara i drugih. Oni koji su se zatekli u gradu kao višak, morali su da odlaze u druge sredine u potrazi za poslom – kako pisani izvori pokazuju i izvanj mletačke teritorije.

Pa ipak, graditeljstvo u Kotoru, makar i u ograničenom obimu, nastavljeno je i pod mletačkom vlašću.

Sakralni objekti, za razliku od onih monumentalnih i bogato ukrašenih iz prethodnih epoha, skromni su po dimenzijama i jednostavni po graditeljskom izvođenju. Jedina kultna obilježja crkava u samom gradu su polukružne apside na istoku i zvonici na preslicu podignuti na zapadnoj strani. Inače, te crkve imaju dvoslivni krov, kao i profane građevine. Nad unutrašnjim prostorom izdizao se podužni šiljati svod prelomljen u tjemenu. Pošto u samom gradu svi zainteresovani ktitori nijesu mogli da dobiju lokacije za gradnju crkava i kapela, odlučuju se za izvanjgradski areal, što na neki način postaje manir.

Među crkvama koje se nastankom vezuju za rani period mletačke uprave u Kotoru, po starini i veličini izdvaja se hram Sv. Mihailo. Starija crkva, na čijim temeljima je podignut, pominje se još u XII vijeku, ali njegov današnji arhitektonski sklop potiče s kraja XIV ili početka XV vijeka. Objekat je građen u gotičkom stilu, što se vidi po šiljatom svodu i u uglove postavljenim kolonetama, na koje se oslanja spolja unaokolo postavljeni kordonski vijenac. Tom stilu pripada i prelomljeni luk nad širokim prozorom sa zapadne strane. Konstruktivnim rješenjem ojačavaljućih lukova oslonjenih na konzole bočnih zidova, crkva je podijeljena na četiri traveja. S prostornim proporcijama od 11 x 5,5 metara, hram Sv. Mihailo je vjerovatno imao uticaja na gradnju drugih savremenih crkava. Smatra se da je crkva građevinski morala biti završena (obnovljena) 1437. godine, jer su, kako pisani izvori potvrđuju, te godine trojica majstora sačinili ugovor o podizanju zvonika na preslicu s oknima za dva zvona.

Indikacije pokazuju da je, otprilike iz istog vremena i crkvica Sv. Ana na Prčanju, nedaleko od Kotora. Ova bogomolja je malih dimenzija (5 x 3,5 m), ali po tipološkim karakteristikama slična pomenutom kotorskom hramu. Ima dosta duboku polukružnu apsidu, podužni šiljati gotički svod, poduprt ojačavajućim lukom oslonjenim na konzole. Na zapadnoj strani ima tri elementa drugorazrednog plasticiteta. To su uski prozor sa šiljatim prelomljenim lukom, jedan pravougaoni prozor i ulazna vrata, smaknuta da bi posredstvom otvora nad njima mogla da prodire unutra dnevna svjetlost.

Kansekventno pomenutim elementima, crkvica ima visoki zvonik na preslicu. Iako minijaturnih razmjera, prčanjska crkvica Sv. Ana, djeluje monumentalno, čemu doprinosi izgled njenih fasada zidanih od dobro obrađenih kamenih kvadara.

Ranom periodu mletačke vladavine pripada i, od dviju pomenutih nešto mlađa ali okvirno iz istog perioda, crkva Sv. Đorđija u Donjem Orahovcu, na devetom kilometru od Kotora u pravcu Perasta. To je jedna od minijaturnih crkvica (unutrašnjeg promjera 5 x 2 metra), sa polukružnom apsidom i prelomljenim gotičkim svodom naleglim na kordonski vijenac postavljen unaokolo završetka zidova. Monotoniju unutrašnje jednostavnosti »remete« dvije pravougaone niše u apsidi i jedan prozor na južnom bočnom zidu. Crkvica je sazidana na jednom monolitnom kamenu koji se, možda, nekad davno odvalio usljed tektonskih pomijeranja tla, od stijene s brda visoko uzdignutog nad horizontom.

Na drugoj strani, preko zaliva, u selu Stolivu, sagrađena je, oko 1490. godine, crkva Sv. Bazilija, veoma slična Sv. Ani u susjednom Prčanju. Od ove se razlikuje samo po tome što nema niša u apsidi, što je bez ojačavajućeg luka i bez zvonika na preslicu. Na njen prvobitni izgled danas podsjeća niša na zidu sa južne strane i zazidani ulaz s iste strane. Jednostavnošću prostornog rješenja i zidarskim izvođenjem podsjeća na tipičnu seosku kapelu koja leži u ravnici.

Od stolivske je nešto mlađa crkva Sv. Vrač u Bogdašićima sa suprotne (tivatske) strane brda Vrmca. Unutrašnjim prostornim rješenjem (8 x 4 metra) više naginje renesansnim nego gotičkim oznakama. Ali, svodna konstrukcija ima gotički oblik. Naime, njen u tjemenu prelomljeni gotički svod poduprt je ojačavajućim lukom oslonjenim na plitke pilastre. Na podužnie zidovime, ispod svoda, postavljen je kordonski vijenac. Ukupni sklop njenog izgleda, okulusi iznad vrata, zvonik na preslicu, način obrade kamena i postavljanja u nizove, čine je tipičnom seoskom bogomoljom.

Veće, pak, sakralne građevine, parohijske ili manstriske crkve, ili nijesu zidane, ili možda nijesu sačuvane u stilskom maniru tipičnom za XV vijek. Pisani izvori potvrđuju da je Gospa od Škrpjela, čuveno peraško svetilište, bila sagrađena 1452. godine. Tada se pominje kao mala kapela, koja je, usljed docnijih rekonstrukcija, sasvim izgubila svoj prvobitni oblik. Od ove peraške bila je znatno veća crkva Uspenje Bogorodice u Gornjoj Lastvi, kod Tivta, iz čijeg natpisa se vidi da je bila podignuta 1410. godine. Njen ktitor bio je kotorski vlastelin Marin Simonis. I ona je pretprjela docnije prepravke. Prema današnjem izgledu, uočava se da je jedan njen brod s pravougaonom apsidom i gotičkim svodom koji je, po prilici, imao tri ojačavajuća luka poduprta pilastrima, znatno produžen i nadvišen, tako da su gotički svodovi dobili bačvast oblik. Njoj sličnu sudbinu imala je i takođe poznata Gospa od Otoka, za koju se zna da je krajem XV vijeka bila franjevački manastir. Naime, i ta crkva je, docnijim građevinskim korekcijama, promijenila svoj stari gotički izgled. Zna se, međutim, da je bila jednobrodna građevina s pravougaonom apsidom i tri ojačavajuća luka koja su podupirala prelomljeni gotički svod. U vrijeme baroka i potom u XIX vijeku, gubi od svoje autentičnosti. Ipak su joj, izgleda, svodovi s lukovima i pilastrima ostali nedirnuti, dok su joj unutrašnje proporcije revidirane. Vidi se to po

zapadnom traveju, koji je znatno duži od druga tri. Gospa od Otoka, kao i Bogorodičina crkva u Gornjoj Lastvi, imale su na sebi romano-gotička obilježja, naslijeđena od franjevaca i dominikanaca iz XIII vijeka.

Spomenici sakralne arhitekture ranog perioda mletačke vladavine u Kotor i njegovoj okolini, svjedočanstva su izvjesne graditeljske dekadencije, izazvane opštim stagnantnim kretanjima i promjenom vrhovnog sizerena. Cijeneći po sačuvanim spomenicima, ili samo prepoznatljivim njihovim djelovima, u nešto boljem položaju bilo je profano graditeljstvo. Ne može se, doduše, ni tu govoriti o nekim visokim dometima, ali ni potcjenjivati ono što pripada tom graditeljskom sloju. To se osdnosi na građevinske objekte koji su pripadali povlašćenom dijelu gradskog patricijata.

Neke značajne građevine kotorskih plemića, koje su odoljele tektonskim udarima XVI i XVII vijeka, sačuvanim djelovima iz perioda nastanka, svjedoče o stilsko-umjetničkim obilježjima svojeg vremena, to jest, XV vijeka.

Svojim gotičko-renesansnim izgledom privlače pažnju dvije palače, smještene u ulici na pravcu od pravoslavne crkve Sv. Nikola, prema hramu Sv. Marija Koleđata. Za jednu od njih smatra se da je pripadala vlasnicima iz porodice Buća. Plijene svojom ljepotom (dominantni prozorski otvori dekorisani su motivima biljne plastike). Prvi sprat te kuće uljepšava visoka plasticirana monofora s prelomljenim gotičkim lukom u vrhu i okulusima ugaonih kamenih okvira s obje strane, i još ljepša bifora na drugom spratu, sa grbom u gornjem dijelu, gdje se sastaju unutrašnji krakovi prelomljenih polukružnih lukova. Upravo ti elementi nam pomažu da objekat, po nastanku, datiramo u drugu polovinu XV vijeka. Njoj srodna je i susjedna palača, po prilici, sagrađena na kraju XV ili početku XVI vijeka. Ova kuća ima tipično renesansna vrata sa simbolom Sunca i Hristovim inicijalima u reljefu. Na njenom prvom spratu stoje, jedna pored druge, bifora i monofora, dok su doskora na drugom spratu bili očuvani fragmenti jednog, takođe, gotičkog prozora s urezanim anđelom u reljefu, koji drži u rukama vlasnikov grb. Otprilike, istom vremenu pripada i kuća porodice Drago, koja je locirana u jednoj uličici sjeverno od katedrale Sv. Tripun. Njena fasada postavljena trgu nasuprot, ima na svakom od tri sprata po jednu gotičku monoforu, dok joj strana okrenuta trgu, ima zasvedeni prolaz iznad ulice, sa svim oznakama gotičko-renesansne simbioze. Prozori su joj uokvireni polukružnim gotičkim tzv. »visećim« lukovima i renesansnim grbom u reljefu koji drže anđeli. Kapiteli, postavljeni u prolazu, koji imaju funkciju konzola, ukrašeni su volutama, cvijećem, lišćem i grbom, po čemu su nalik na one koji su krasili Bogorodičinu crkvu na Cetinju.

Svojom ljepotom, ipak, odskače od ostalih, čuvena palača Bizanti, sagrađena krajem XV vijeka. Osobito je lijep njen portal s naglašenim gotičko-renesansnim svojstvima. Ljepotom privlači nadvratna, u tjemenu prelomljena olučena lineta, uokvirena četvrtastim kamenim vijencem odozgo i sa strana, sastavljenim od prijepleta vinove loze i hrastova lišća. U kapitele, koji nose nadvratnik, urezani su lavovi sa štitovima. U uglovima kamenog vijenca nad linetom date su reljefne figure anđela s naglašenim draperijama. Srednju poziciju linete zauzima panter s kacigom na glavi, pri čijem je vrhu lav s oslonjenom šapom na porodični grb. Po svojim arhitektonsko-plastici-

stikčim rješenjima, ovaj portal je analogan dubrovačkim koji potiču iz istog vremena. Mada je gotičko-renesansno graditeljstvo druge polovine XV vijeka zahvatilo gotovo čitav prostor uz istočnojadransku obalu, za što je moralo biti i dosta osposobljenih domaćih majstora, vjeruje se da su palatu Biznati gradili i ukrašavali Dubrovčani, koji su po izražajnim mogućnostima tada, ipak, bili iznad ostalih.

Graditeljskom sloju druge polovine XV vijeka pripada i upadljiva palača »Tri sestre«, u dijelu Prčanja koji se zove Glavati. Kuća ima nesvakidašnji projektni profil, sa fasadnim pročeljem od tri spojena jednaka segmenta sa tri zabata. Pripadala je porodici Buća, što potvrđuje grb na glavnom fasadnom licu. Zgrada je povremeno trpjela građevinske intervencije i prepravke. Od gotičkih otvora, koji se naziru na spratu sva tri dijela, nepromijenjeni su ostali samo monofore i fragmenti balkonâ, na većem srednjem i dvama manjim sa strana, čiji su nekadašnji otvori zazidani, osim na lijevokrilnom, koji je preobraćen u pravougaoni prozor. Sve veće odaje unutra bile su zasvedene bačvastim svodovima. Uz krilni segment sa sjeverne strane dozidana je mala kapela, posvećena sv. Jeronimu. Zasvedena je podužnim prelomljenim gotičkim svodom, postavljenim nad naosom i oltarom. U kapelu se ulazilo iz prizemne prostorije dodirnog segmenta. Taj ulazni otvor bio je širok i nizak, sa polukružnim završetkom. Palata »Tri sestre« značajna je i kao jedino sačuvano svjedočanstvo koje asocira na tipologiju dvorova kotorske vlastele, podizanim u izvanjgradskom rustičnom arealu. Njoj sličnih moralo je biti dosta uokolo poluostrva (brda) Vrmca s prčanjsko-stolivske i lastvansko-tivatske strane.

Iako u proporcijama, graditeljskim i ukrasnim nijansama i pojedinostima, zaostaje iza onovremenog dubrovačkog, kotorsko građevinarstvo gotičko-renesansnog stratuma je, po svim svojim izražajnim osobenostima, nedjeljivi dio njegove cjeline širih koordinata istočnojadranskih prostora.

S obzirom da se radi o prirodnom korelativnom odnosu, sasvim je razumljivo što je i kamena dekoracija, ne samo u analognom, nego još izraženijem zaostajanju od graditeljske umjetnosti u kotorskom kraju naznačenog perioda. Iako ograničeni obim kamene skulpture nije dovoljan za zaokruženo globalno zaključivanje o njenoj umjetničkoj vrijednosti, gledišta stručnjaka o njenom zaostajanju, ne dovode se u pitanje. Eklatantan primjer opadanja skulptorske umjetnosti u kotorskoj regiji je sačuvana lineta crkve Sv. Krst u Škaljarima, danas smještena u katedralnoj crkvi Sv. Tripun u Kotoru. Umjetnik je u linetu uklesao scenu Imago pietas, dakle Hrista položenog u kameni sarkofag, sa vidljivom gornjom polovinom tijela. Scena je tačno fiksirana ispod krsta nad linetom. U plitkoreljefnoj modelaciji, s lijeve strane sarkofaga, date su tehničke naprave za mučenje, dok je s desne, u klečećem stavu, povorka članova bratovštine Sv. Krst, koja nosi predmete koji simbolizuju mučenje: krst, koplje i sunđer na motki. U zaglavlje sarkofaga s jedne, odnosno druge strane, urezane su predstave Sunca i Mjeseca, unutar kojih su profili antičkih glava. Tim izražajnim sredstvima iskazuje se gotička stilistika, dok je polukružni luk nad linetom tipično renesansni. Očevidno da je ovaj reljef radio majstor skromnih umjetničkih potencija. Opterećen strahom od praznog prostora skulptor je zatrpao kompoziciju nagomilanim likovima, dosta navino predstavljenim. Po umjetničkom iskazu njegovo djelo nije mnogo odmaklo od drvorezbarstva, što

samo ilustruje mogućnosti vremena u kojemu je nastalo.

Istom vremenu i stilsko-motivskom žanru pripada i scena s temom
Blagovijesti, kameni reljef nad portalom današnje zgrade Skupštine Opštine,
koja jednom stranom zatvara trg ispred crkve Sv. Nikola, a leži naspram
crkve Sv. Luka. Neobična je pojava postavljanje jedne takve scene na
profanoj palači. Logično je, stoga, pretpostaviti da je taj segment kamenog
dekora pripadao nekoj bogomolji, najvjerovatnije Gospi od Anđela, koja se
nalazila u blizini i bila sagrađena početkom XVI vijeka. Modelar reljefa je,
s jedne strane, u tjemenu prelomljenog nadvratnog luka postavio figuru
Bogorodice, a njoj nasuprot, s druge strane – anđela. Oba lika kao da se
kroz fatamorganu probijaju u vidno polje. Iz ugla u kojem je smješten anđeo
kao da se ustrijemila traka nošena vjetrom prema Bogorodici, sa goticom
ispisanim tekstom Gavrilovih vijesti, dok pred samim Marijinim likom stoji
otvorena knjiga, takođe ispisna gotičkom ortografijom. Predstavljeni likovi
nad portalom kao da izazivaju zabunu nestajanjem svojih silueta. Upadljive
su im samo velike glave, date u nesrazmjeri s ostalim djelovima tijela, koji
se gube, nestaju u plitkom plasticitetu lišća. Očevidno da skulptor nije
prevladao ekspresiju sklada realiteta i imaginacije – pozicije figura u iluziji
perspektive, zbog čega se njegovo modeliranje svodi na naivnost, koja ne
može da se nadomjesti lirskom intonacijom koju želi da nametne gledaočevom oku.

Dekadentnu silaznu liniju kotorskog plasticiteta pokazuju još dva sačuvana skulptorska djela data u reljefnoj predstavi. Jedno od njih je figura
sv. Antuna, postavljena u crkvi Sv. Josip. Pripadala je nekad hramu
posvećenom istoimenom svetitelju, čiji je ktitor bio ugledni Kotoranin Marin
Druško. Lik sv. Antuna isklesan je u frontalnom položaju. Svetitelj drži štap
u desnoj ruci, u lijevoj zvono, dok je pored njegovih nogu urezano prase.
Predstava sv. Antuna izrađena u naznačenom kontekstu, odudara od njegove
stereotipne ikonografske modelacije. Naime, nije uobičajeno njegovo predstavljanje u svojstvu mitronosca. U njegovoj datoj ekspoziciji sustiglo se
nekoliko nespojivih elemenata. Kruta skulptorska ruka, čitav raspoloživi
prostor na pravougaonoj kamenoj ploči, ispunila je njegovom zdepastom
figurom, s neizraženim osjećajem za modelovanje oblina, tako da neispunjeni
djelovi oko figure odišu prazninom i hladnoćom. Osnovni je utisak da je
reljefnu prdstavu sv. Antuna radila ruka osrednjeg kotorskog klesara.

Drugi skulptorski rad, koji ilustruje silaznu liniju dekorativne plastike
kotorske regije u naznačenom periodu, je dubokoreljefna predstava Bogorodice na prijestolu s malim Hristom na krilu, prenesena iz franjevačkog
manastira Sv. Bernardin i ugrađen u prolaz glavnih vrata na kotorskom
bedemu, okrenuta prema moru. S desne strane Sv. Marije dat je, u stojećem
stavu, sv. Bernardin Sijenski, koji ima medaljon s Hristovim monogramom
u desnoj, a jevanđelje u lijevoj ruci. S Bogorodičine lijeve strane uklesana
je figura sv. Tripuna, kotorskog zaštitnika, kako u lijevoj ruci drži maketu
grada, a u desnoj palminu grančicu. Kako je Bogorodičin prijesto predstavljen u renesansnom obliku, s isto tako naglašenim renesansnim draperijama,
smatra se da je reljef nastao u prvoj polovini XVI vijeka. Međutim,
renesansni motivski žanr mnogo gubi od svoje ljepote zbog nesrazmjernih

figura i njihovih proporcija, kao i zbog rustičnosti dekoraterovog izraza i njegovog lošeg umjetničkog ukusa, što je samo još jedna materijalna potvrda srozavanja nivoa kotorske umjetničke plastike u razdoblju o kojem je riječ.

Cijeneći po ostavštini, koja se po vremenu nastanka vezuje za XV vijek, gotička drvorezna skultpura, nije doživjela pad koji je zadesio kamenu plastiku. Vjerovatno stoga jer je drveni dekor imao znatno bolju prođu, što je, s druge strane, omogućilo održavanje umjetničkog nivoa majstora koji su se time bavili i odgajali svoj podmladak. Valja naglasiti da je drvorezačka plastika bila u tijesnoj vezi sa slikarskom umjetnošću. Ove dvije umjetničke komponente su se čak nerijetko prožimale i povezivale. Duboresci su, naime, rezali figure u drvetu, dok bi ih slikari presvlačili platnom, premazivali gipsom, a potom oslikavali. Izvori pominju dosta pojedinaca koji su bili osposobljeni za oba ova umjetnička zanata, ostavljajući iza sebe djela podjednako vrijedna iz obje sfere.

Iz domena reljefa, rađenog u drvetu, svojom monumentalnošću, privlače pažnju dva sačuvana raspeća, velikih dimenzija. Jedno od njih, koje se smatra starijim, smješteno je u crkvi Sv.Marija Koleđata. Po stilu izrade je čisto gotičko. Njegova naturalistička nota vidljiva je u isposničkom Hristovom izgledu, u zgrčenosti njegovih mišića, oštećenoj koži na stopalima i ispoljenom bolu na licu. Živo predstavljeni kontrasti i prelivi svjetlosti i sjenki uvećavaju dramatičnost prikazane scene. Druga predstava Raspeća, smještena u rizinici katedralne crkve, po umjetničkoj izradi tipično je renesansno djelo. Stoga se vjeruje da je nastalo početkom XVI vijeka. Duborezac je s naglašenim osjećajem iskazao obline tijela sa draperijama koje prirodno padaju oko bedara, iako se i na licu njegovog Hrista odslikava izraz bola. Oba ova raspeća proizvod su umjetničkog žanra svojeg vremena, u niučemu ne zaostajući iza analognih djela u drugim primorskim gradovima druge polovine XV i početka XVI stoljeća.

Po umjetničkim svojstvima, ipak, znatno veću vrijednost imaju dvije pojedinačne figure rađene u drvetu, iz istog vremena. U fondu ikonografskog enterijera crkve Sv. Ana, najvjerovatnije u oltarskom sklopu, svojevremeno se nalazila figura sv. Martina (sada u riznici Sv. Tripuna). Svetiteljeva figura izrađena je s odeždom i knjigom u ruci. Predstavljena je u frontalnoj pozi s naglašeno širokim licem i ukočenim držanjem. Lik mu je dat u gotičko-vizantijskom spoju, s kovrdžavom bradom. Po stilsko-umjetničkim osobinama, figura je mogla nastati oko sredine XV vijeka. A to je bilo vrijeme kad je u Kotoru radio ugledni dubrovački slikar i duborezac Matko Junčić, na čije neke svetitelje sa poliptiha iz crkve Gospa od Šunja s Lopuda mnogo podsjeća kotorski sv. Martin.

Po svojim umjetničkim svojstvima zavrijeđuje pažnju i druga po redu figura sa likom sv. Vinćencija. Svetac je predstavljen s dominikanskim bijelim habitom i crnim ogrtačem na sebi, a lice mu je izmodelovano na realističan način. Smatra se da je i ova figura svojevremeno krasila srednji dio oltara dominikanske crkve Sv. Nikola. Trebalo bi da je imala poziciju dubokog reljefa i da je unaokolo bila okružena drugim scenama i ikonama, eksponiranim na poliptihu pomenutog dominikanskog oltara. Razmišljanja u tom pravcu navode na pomisao da je to djelo radio čuveni dubrovački

slikar Božidar Vlatković, sin isto tako poznatog oca slikara Nikole Božidarevića. Obojica su se naporedo bavili i izradom duborezačkih umjetnina, što bi mogao biti i razlog više da je Sv. Vinćencije kotorski,rukotvorina Božidara Vlatkovića, možda i jedino njegovo djelo rađeno u duborezu. Po stilskim karakteristikama i ova figura pripada gotičko-renesansnom spoju. Elementi gotike vide se u svetiteljevom izvijenom tijelu, u podignutim obrvama, spuštenom pogledu i poluotvorenimustima, a renesansne oznake u prirodnom predstavljanju draperija i plastično-izražajnim oblinama.

Upravo zato što su djela kotorske duborezačke plastike XV vijeka rađena po uzoru na visokokotirani i poznati dubrovački duborez, ili, štaviše, što su, možda, produkt dubrovačkih majstora, ova umjetnička grana je održala još i tada svoj umjetnički renome, opirući se padu koji je zadesio istovremeno nastalu kamenu plastiku.

O kotorskom slikarstvu XV vijeka stručnjaci su izrekli visoke ocjene. Broj slikara, međutim, nije veliki, čak je znatno manji od izraženih potreba za njihovim djelima. Deficitarnost u domaćim slikarima, od kojih se pominju u pisanim izvorima (Georgije Grk), Srđ, Mihailo, Lovro Dobričević, njegov sin Marin, Đurađ i Pavle Bazilj), nadoknađivana je povremenim angažovanjem Dubrovčana, kao što su Matko Junčić, Radoje Dragosalić, Božidar Vlatković i drugi. Dok su pomenti dubrovački slikari u ispomaganju domaćim držali nivo kotorskog ikonopisa, dotle se oni sami dobili na popularnosti uzvratnim djelovanjem u njihovoj sredini znamenitog Kotoranina Lovra Dobričevića, koji je postao najveće ime u slikarstvu istočnojadranskih prostora u XV vijeku.

Najstarijem slikarskom sloju kotorskog živopisa XV vijeka pripadaju freske u crkvi Sv. Mihailo. Mada cio slikarski kompleks još nije očišćen od docnijih nanosa i premaza, na osnovu razjašnjenih fragmenata i pojedinih likova, kao što su Hristos u apsidi, jedan svetitelj na istočnoj i figura sv. Mihaila, na južnoj strani, dâ se zaključiti da je u pitanju najstariji sloj gotičke ikonografije u Kotoru, što se vidi po svijetlim prelivima i tankom nanosu boja na očišćenim scenskim fragmentima.

Tadašnje kotorsko slikarstvo, međutim, tek dobija na značaju pojavom Lovra Dobričevića, jednog od trojice sinova uglednog kotorskog građanina Marina Dobričevića. Lovro je rođen oko 1420. godine. Slikarstvo je usavršavao u Veneciji, kod tamošnjeg velikog majstora Mikela Đambona. Po povratku sa studija Lovro je otvorio u Kotoru slikarsku radionicu. Brzo se pročuo, pa je k njemu došao Dubrovčanin Matko Junčić, u Kotoru već poznati slikar po mnogim djelima od kojih u ovom gradu, izgleda, nije ništa sačuvano. Njih dvojica su 1448. godine potpisali ugovor da izrade veliki poliptih za glavni oltar dominikanske crkve u Dubrovniku. Zasigurno se može vjerovati da je glavne slikarske scene za taj poliptih izradio Dobričević, dok se Junčić više posvetio izradi duboreznih elemenata, jer u duboreznoj vještini nije zaostajao u odosu na slikarski izraz. Svi ikonografski segmenti, koje je Dobričeić naslikao na dubrovačkom dominikanskom poliptihu posredno svjedoče da je bio đak Đambna i Jakoba del Fiora, da se ugledao na te prekomorske majstore palete. Na njegovim figurama dolazi do izraza reljefnost lica u spoju s čvrstoćom draperije i pozlatom odjeće – sve u

sinhronizaciji s razgovijetnim i jasnim crtežom. Svojim izrazom njegovi likovi se javljaju u gotičkoj vizuri. To se doduše manje vidi na likovima mlađih svetitelja, koji svojom pojavom poetičnije djeluju. Stariji, pak, sveci dati su u naglašenom gotičkom naturalizmu. Radi se, dakle, o simbiozi gotičko-renesansnih stilskih elemenata, o umjetničkoj pojavi koja je snažno zapljusnula područje istočnog Jadrana, ostavivši neizbrisive tragove i u onovremenom kotorskom slikarstvu. Naravno, Dobričević još nije bio dovoljno vješt da u stilsko-kolorističkom izrazu stvori čistu iluziju dubine prostora pomoću preliva boja; snaga njegovog izraza je u prefinjenom modelovanju, u reljefnoj oštrini, u smislu za dekorativno uopštavanje. Bio je to slikar snažne vokacije i velikih mogućnosti, što potvrđuju njegovi docniji radovi iz kojih zrači njegov veliki talent.

Analizirajući njegov umjetnički rast, stručnjaci smatraju da je odmah iza dovršenja fanjevačkog poliptiha naslikao znamenitu Gospu od Škrpjela, za njeno tek sagrađeno svetilište. (Postoji nepodijeljeno mišljenje u nauci da je ta ikona, po umjetničkom dometu i nadahnuću, izuzetno slikarsko ostvarenje u istočnojadranskoj zoni XV vijeka). Bogorodica je predstavljena kako sjedi na mjesečevom srpu držeći malog Hrista na desnoj ruci a lijeva joj je u pokretu prema njemu. Nânosi više boja besprijekorno su izvedeni rukom pravog majstora, s ispoljenim smislom za idealizaciju oblika i osmišljavanje ljepote, ali, uz još uvijek vidljive primjene gotičkih odbljesaka.

Proučavaoci Dobričevićevog djela smatraju da su freske, koje je radio u Uspenjskoj crkvi u Savini, nastale možda naporedo s peraškom Gospom od Škrpjela, jer su likovi Bogorodice sa savinskih fresaka mnogo nalik na ovu.

Rad na ukrašavanju dubrovačkog franjevačkog oltara trajao je više godina upravo iz razloga jer je Dobričević radio paralelno na više strana. Zavrijeđuje da se pomene njegov novi angažman u Dubrovniku 1455. godine, kad je s domaćim plemićem Alvizom Đurđevićem sklopio ugovor o izradi još jednog raskošnog poliptiha za tamošnju franjevačku crkvu, sa svetiteljima na zlatnim poljima. Na žalost, od čitave kolekcije njegovih svetitelja s tog poliptiha, sačuvana je jedino figura s predstavom sv. Vlaha. Ta slika se nalazi u zbirci franjevačkog samostana. Lik dubrovačkog zaštitnika dat je na njoj s bijelom mitrom na glavi i crvenom biskupskom odeždom. Predstavljen je u stojećem stavu. U lijevoj ruci ima maketu Dubrovnika i biskupski štap, dok desnom rukom blagosilja. Jasno se zapaža da je umjetnik, radeći na ovoj slici, ispoljio znake napuštanja gotičkog stilskog izraza. Naime, to njegovo nastojanje ogleda se u mekoći modelovanja, u ispoljenoj težnji za naglašavanje realističkih elemenata i potenciranje ideala ljepote. Ima mišljenja da je takav zaokret kod Dobričevića uslijedio nakon njegovog ponovnog boravka u Veneciji, o kojemu se ne zna.

Godine 1459. Dobričević se preselio iz rodnog Kotora u Dubrovnik. Kao slikar od formata i ugleda, osnovao je u novoj sredini slikarsku radionicu, okupljajući oko sebe mnoge saradnike i učenike. Posredstvom njegovog ateljea vršene su mnoge narudžbine za oslikavanje spomenika u gradu Sv. Vlah a i na mnogim drugim stranama.Ugovorenih poslova bilo je na pretijek. Nadzor nad izvođenjem vršio je on sam, istovremeno lično radeći na poslovima najsloženije i najsuptilnije umjetničke kreacije (inkarnati figura).

Na žalost, iz bogatog fonda djela što ih je produkovala njegova ekipa saradnika, nije sačuvano gotovo ništa, osim poliptiha u crkvi Gospe na Dančama. Ovo djelo je, međutim, osobito važno jer potvrđuje njegovo prihvatanje stilskih inovacija.

Slika Bogorodice koja krasi poliptih crkve na Dančama, posvećene istoimenom patronu (sv. Mariji), djelo je takvog formata koje reprezentuje jednog već nedvosmislenog renesansnog slikara, koji osjeća i upija nova pulsirajuća nadahnuća u slikarskom izrazu. Dobričević ne samo što želi, već i uspijeva da ide u korak s vremenom, da stilsko-motivskim inovacijama utisne pečat svojem najnovijem umjetničkom poglavlju. Svi vidovi njegovog raskošnog talenta došli su do izražaja u Bogorodici naslikanoj usred poliptiha na Dančama. Na slici je Bogorodica s malim nagim Hristom uspravljenim na majčinom krilu, koji se jednom rukom prihvata za majčin okovratnik a drugom se pridržava za palac njene lijeve ruke. U vijencu na Bogorodičinoj glavi poređane su sitne anđeoske glavice, a, dolje, niže od Bogorodičine figure, muziciraju dva anđela, jedan na harfi a drugi na orguljama. U trouglastom polju iznad majke i sina lebdi poprsje Boga-oca opkoljenog horovima anđeoskih činova. Nebeski otac nosi na grudima goluba sv. Duha koji prenosi blagoslov. Sa strana Bogorodice, postavljeni u dva reda, stoje svetitelji Julijan i Nikola, a ispod njih Vlaho i Antun Padovanski.

Dobričevićev poliptih na crkvi u Dančama sav je u naboju renesansne izražajnosti. Ima, istina, u tim slikama prizvuka ikonografske učenosti, ali Dobričevićeve figure su životne, pune optimizma, želje za samoiskazivanjem, što ovozemaljskom životu daje smisao i punoću. Najsuptilnijom slikarskom konverzacijom veliki umjetnik pokazuje da je duboko uplovio u vode renesanse, što, razumije se, ne znači da se u pojedinim detaljima još ne prepoznaju obrisi gotičkih tragova.

Svi su izgledi da se Dobričević bavio i slikarskom minijaturom. U mletačkoj biblioteci Marćana čuva se jedan rukopis sastavljen na temu legende o kotorskom patronu sv. Tripunu, koji je bio završen 1466. godine. Fabula tekstualnog pripovijedanja propraćena je desetinama minijatura datim na cijelim stranicama. Mnogi likovi svetitelja, anđela, Bogorodice, niz modelacija, nanosa boja i drugo, toliko su nalik na Dobričevićeve analogne elemente, kao da su »prenešeni« s njegovih kompozicija dubrovačke faze stvaralaštva. Ukoliko, zaista, njemu pripadaju, moglo bi se ustvrditi da pomenute minijature niučemu ne zaostaju, ako nijesu čak i bolje od njegovih drugih slikarskih djela.

O Lovru Dobričeviću nema vijesti poslije 1478. godine. Kotorsko i dubrovačko slikarstvo ostalo je bez svojega barda. Ali, škola koju je on stvorio nastavila je još izvjesno vrijeme da živi. Zapravo, tim, kojeg je bio oko sebe okupio, nastavio je da slika po ugledu na njega. Tu grupu sačinjavali su njegovi sinovi Marin i Vicko, a od ostalih poznatiji su braća Đurađ i Pavle Bazilj. Od slikarskog djela njegovog starijeg sina Marina nije ništa ostalo. Mlađi, Vicko, je, međutim, izradio oltarsku palu franjevačke crkve u Cavtatu. U dobroj mjeri, radeći na tom pozamašnom i složenom poslu, ugledao se i na prekomorske muranske slikare Vivarinije, posebno na mlađeg brata Bartolomea. Vicko je, vjerovatno po očevom nagovoru, bio postigao saglasnost s Vlatkom Hercegovićem da živopiše crkvu manastira

Tvrdoša kod Trebinja, pri čemu mu je za uzor mogla poslužiti Lovrova živopisna projekcija Uspenjske crkve u Savini.

U samom Kotoru Lovrovo slikarstvo nastavili su braća Bazilji. Stariji, Đurađ, gotovo da se i nije odvajao od Lovra, što je osobito karakteristično za njegovu dubrovačku fazu, dok se za Pavla zna da je dovršio neka učiteljeva nedovršena djela. U kotorskoj arhivskoj građi sačuvan je jedan od rijetkih pisanih ugovora, iz kojeg se vidi da je Đurađ postigao nagodbu s bratovštinom Sv. Krst da za njihovu crkvu izradi oltarsku palu. Velika je vjerovatnoća da je njegova rukotvorina drvena ikona naslikana s obje strane, koja se čuva u riznici kotorske katedralne crkve. S jedne strane naslikana je Bogorodica s malim Hristom na koljenima, nad kojim je nadvila glavu moleći se. Na suprotnoj strani je scena Imago pietas, sa Hristom, čija se polovina tijela do pojasa, s prekrštenim rukama, vidi u sarkofagu. U pozadini je dat neki stjenoviti predio. U istoj riznici čuva se i ranije pominjana lineta s porušene crkve Sv. Krst u Škaljarima, u čijem centralnom dijelu je, takođe, naslikano Hristovo tijelo do pojasa u sarkofagu, sa čije jedne strane su poređane sprava za mučenje, a s druge povorka članova bratovštine Sv. Krst, koji se mole. Na ovoj predstavi očevidan je uticaj Dobričevićevog goticizma. S obzirom da su nakon rušenja crkve Sv. Krst mnoge stvari iz nje prenešene u katedralnu kotorsku riznicu, čini se vrlo izvjesnim da je tako tamo mogla dospjeti i ikona Bogorodice s mrtvim Hristom, za koju je utvrđeno da ima mnogo zajedničkog s peraškom Gospom od Škrpjela. Na temelju tih analognosti pretpostavlja se da je ovaj rad naslikao Đurađ Bazilj, jedan od najvećih poštovalaca i prijatelja svojeg učitelja.

Dobričevićevo djelo je moralo imati uticaja i na jednog od njegovih saradnika, rodom Dubrovčanina, Božidara Vlatkovića, za kojeg je naglašeno da je, po narudžbini Kotorana, izradio dvije reljefne figure: Sv. Vinćenca i Sv. Tripuna, pri čemu se misli da su stajale na poliptihu dominikanske crkve u gradu. Mada su ove dvije figure, kako je ranije spomenuto, bile najprije vajane pa onda slikane, zbog čega je mnogo teže utvrditi stilsku vezu između učitelja i učenika, teško je oteti se utisku da Vlatković nije, do određene mjere, oponašao slikarski manir Lovra Dobričevića, u čijem je stilu bilo slikarstvo Kotora i Dubrovnika XV vijeka.

Dobričevićevi učenici bili su posljednji izdanci domaće generacije slikara XV vijeka. Njihovo povlačenje sa slikarske scene nadomještaju angažovani stranci iz Italije i drugih sredina, protagonisti simbioze viznatijskog ikonopisa i gotičko-renesansnih pulsacija, slikari koji teološki antagonizam Istoka i Zapada preovladavaju združivanjem djelova njihovih scenskih repertoara u skladne ikonografske cjeline u fresko-slikarskim kompozicijama na zidnim površinama domaćih crkava, kako katoličkih tako i pravoslavnih.

Reprezentant takvog najnovijeg slikarskog hibrida je ikonopis u katoličkoj crkvi Sv. Bazilija u Stolivu. Njen ikonograf je slikar iz nekog neidentifikovanog Debra. Živopisne scene koje krase crkvu Sv. Bazilija tematski su vizantijske sa svim elementima euharističke strogosti i mistične prožetosti, ali i sa vidnim tragovima gotičko-renesansnih sadržaja. To najbolje ilustruje naslikani scenski repertoar. Tako je u konhi apside naslikan Deizis, dok je u zoni ispod njega predstavljena scena Poklonjenje žtrvi. Poznato je da predstavu Deizisa najčešće srijećemo u apsidama pravoslavnih memorijalnih

crkava, dok je druga pomenuta scena gotovo redovna pojava u svim crkvama grčko-istočnog obreda sa temom Hrista koji simbolizuje euharističku žrtvu. Stolivski »Debranin« je u svoju projekciju slike unio i neke nove elemente. Naime, uz otvoreno jevanđelje naslikao je hleb i vino u putijeru. Dalje, u rukama njegovih arhijereja nalaze se pisani svici sa proskomidijskim molitvama na grčkom jeziku. Gornje površine hrama prekrivene su živopisom vizantijske ikonografije, što potvrđuje varijantno prikazivanje Hrista u samom tjemenu svoda. Donja zona ikonopisa zanimljiva je po katoličko-pravoslavnoj izmiješanosti predstavljenih figura – tipičnoj pojavi u tadašnjoj umjetnosti primorske regije. Tako su uz svetitelje uobičajene vizantijske sheme (sv. Dimitrija, Đorđija, Teodora, Stratilata, sv. Petke, arhanđela Mihaila itd), ukomponovani katolički sveci (sv. Teodor, sv. Franjo, sv. Martin i drugi). Prisutni su i slučajevi da svetitelji koji pripadaju objema crkvama imaju čisto katolički izgled (sv. Katarina sa točkom ili sv. Tripun s maketom Kotora vjerno predstavljenog s kraja XV vijeka). Po urađenim slikama u hramu Sv. Bazilije se vidi da je freskopisac dobro verziran u stilsku izražajnost vizantijskih svetitelja, dok katoličke preuzima s gotičkih oltarskih slika u Sv. Tripunu, koje su slikali domaći kotorski majstori. Natpisi nad katoličkim svetiteljima su u latinskoj, a nad ostalima, pa i sv. Tripunu, u grčkoj transkripciji.

Iz analize ikonopisa stolivske crkve se može zaključiti, da piktor nije imao nadahnuća za sintetski sklad cjeline, ali su mu, s druge strane, pojedini likovi veoma uspješno izvedeni. Više su mu, dakle, ležala kompilatorska svojstva detalja, nego mogućnosti ispoljavanja sopstvenih slikarskih vrijednosti.

Te pomalo čudne simbioze diferenciranih pravaca i stilova u slikarskoj umjetnosti, proizvod su istorijskih prelamanja i ukrštanja uticaja na razmeđu Istoka i Zapada gdje se nalazila Duklja/Zeta/Crna Gora. Prošlost je morala urasti u određenom pojavnom obliku u savremenost i naznačavati neke indikative budućnosti. Refleksije davnine ostavile su svoje tragove koji su nicali na nov način i u crnogorskim krajevima koji su, sticajem istorijskih okolnosti, dospjeli pod vlast tuđina, kao što je slučaj bio s kotorskom regijom i cijelim Crnogorskim primorjem.

Koliko je tradicija dualizma u umjetnosti, pa i u slikarstvu, Kotora i njegove okoline bila urasla u svijest ljudi od duha i senzibiliteta, ilustruje na svoj način i jedna, pomalo čudna, montaža stilsko-izražajnih disonanci. S takvom pojavom srijećemo se i u širem kulturnom krugu istočnog Jadrana. Riječ je o spajanju starog i novog, o presvlačenju figura vizantijske svetačke tipologije – renesansnom odorom. Primjer takvog spoja imamo u ikoni Bogorodice s Hristom iz crkve Sv. Josip u Škaljarima, danas u zbirci katedrale Sv. Tripun. Po vremenu nastanka ikona pripada početku XVI vijeka. Propuštena kroz likovnu modelaciju domaćeg anonimnog slikara, ta ikona je pretrpjela nesvakidašnju transformaciju. Njen prepravljač je jednostavno s nje sastrugao likovnu fakturu, osim glava Bogorodice i Hrista. Te glave je on »nakalemio« na svoje likovno rješenje. Bogorodičinom, vizantijskom obliku glave, dodao je svojom rukom konturu tijela, obučenog u crvenu haljinu, čiji vidljivi djelovi proviruju ispod pozlaćenog ogrtača, ukrašenog renesansnim šarama dok je od Hrista napravio dječaka u zapad-

njačkoj odjeći sa pticom opuštenih krila u ruci. Likovi figura postavljeni su na renesansnoj stolici. Iznad njihovih glava visi spleteni vijenac od lišća i zrelih plodova. U prostoru ispod vijenca data su dva anđela u letu. Najzad, u retrospektivi slike vide se uzdignuta brda na koja je »oslonjeno« nebo. Anonimni slikar, koji situira scenu dodatnim adaptivnim sadržajima, želi da stare kultne predstave uklopi u novo umjetničko poimanje

Slikarski manir o kojem je riječ, nije usamljena pojava karakteristična samo za kotorsku regiju. Naprotiv, srijećemo ga u znatno širem primorskom kulturnom krugu. Poznat je, na primjer, slučaj jednog bezimenog slikara, koji je jednu ikonu Bogorodice sa Hristom s oltara Gospe od Zdravlja iz crkve Sv. Nikola s Prijeka, kod Dubrovnika, preradio na analogan način. Pomenutim likovima u vizantijskoj ikonografiji, dao je renesansna obilježja.

Mada protagonisti ovog slikarskog kalema nijesu bili velika imena u domaćem ikonopisu, njihova pojava je značajna kao refleksija novih uticaja koji će napraviti određeni prodor, i činiti vid nove simbioze stilova, i to ne samo uz morsku obalu istočnog Jadrana, već i u njeno zagorje.

Među mnoge umjetničke zanate, koji su u srednjovjekovnom Kotoru bili na glasu, posebno mjesto zauzimalo je zlatarstvo. Istovremeno, to je bio jedan od umjetničkih zanata koji su ponajviše zavisili od stabilnosti političkih prilika, što je povezivano s nabavkom rudne sirovine i potražnjom zlatarskih proizvoda na tržištu. Dok je ranije krizne trenutke prebrođavalo, od treće decenije XV vijeka kotorsko zlatarstvo naglo opada, tako da se oko sredine toga stoljeća, među zvučnijim imenima pominju samo trojica. Bili su to: Marin Adamov, Andrija Izet (doseljenik iz Drača) i Johan iz Bazela, koji je nakon dužeg lutanja dospio u Kotor, tu se oženio, boravio nekolike godine i potom se definitivno nastanio u Dubrovniku.

Sa stanovišta stilsko-motivskih opredjeljenja i drugih koordinata bitnih za prostor i vrijeme djelovanja, kotorsko zlatarstvo je dijelilo sudbinu ostalih umjetnosti koje su ostavile trag o sebi. Glavni stilski biljeg kotorskom zlatarstvu naznačene faze razvoja, daje prijelaz iz goticizma u renesansu. Najveći domet zlatarske vještine kotorskih majstora, sublimiran je u srebrnoj pali tamošnje katedralne crkve Sv. Tripun. Uzgred valja reći da je to djelo rađeno po uzoru na slične relikvijare kakve su imali crkva Sv. Vlaho u Dubrovniku kao i franjevački i dominikanski manastir u tom gradu pod Srđem. Zna se da su na pali u hramu Sv. Tripun radila bar dvojica od trojice pomenutih kotorskih zlatara. Doduše, svetotripunska oltarska pala, kakva je danas, potiče iz XVII vijeka. Kako je poznato, ta ikongrafska kompozicija imala je nekad oblik gotičkog poliptiha sa svetiteljima postavljenim u dva reda, dok su prema današnjoj postavi oni svrstani u tri paralelna niza. Nad trećim, odozdo, izgravirana je scena Deizis s Hristom u sredini. Pouzdano je utvrđeno da je figuru Hrista izradio Johan iz Bazela 1441. godine. Oblikovao ga je s velikom glavom i snažnim šakama. U lijevoj ruci drži jevanđelje, a desnom, uzdignutom, blagosilja. Hrist koji sjedi na prijestolu obavijen je teškom gotičkom nabranom draperijom. S njegove lijeve strane stoji prorok, a s desne anđeo. Obje figure date su u živom pokretu i bolje su urađene od figure Hrista. Kako je Hrista Pantokratora iskovao majstor Johan, pokušalo se tragati i za drugim njegovim eventualnim figurama na pali – i zaista – jedna skupina apostola nalik je njegovom Hristu. Ipak, to

je samo indikacija da su eventualno djelo njegovih ruku. Od majstora koji su radili na pali smatra se najboljim onaj koji je izradio četiri figure apostola u srednjem redu, gledajući s desna ulijevo. S obzirom na njegovo prvijenstvo među ostalima, misli se da je to mogao biti Marin Adamov, što nije moguće neposredno utvrditi. Kod modelara pomenutih figura zapaža se vrlo razvijen osjećaj za plasticitet; njegove draperije su maštovito date, a uvojci brade i vlasi kose predstavljaju potpun izraz skladnosti. Među ortacima, koji su iskovali palu, bio je i jedan čiji likovi nijesu mogli da se otmu naivnom iskazu, što se dobro vidi na figuri Sv. Tripuna, koju je on radio. Ipak, uz zanemarivanje izvjesnih sirovosti i disonanci u oblikovanju pojedinih figura i pratećih elemenata, opšti je utisak da kotorska pala predstavlja eminentno djelo gotičke zlatarske vještine XV vijeka.

U zbirci katedrale Sv.Tripun čuva se i jedna srebrna piksida s pozlatom, za koju se, takođe, smatra da bi mogla biti rukotvorina kotorskog zlatarstva prve polovine XV vijeka. Ova crkvena tvar, po svim svojim stilsko-umjetničkim svojstvima, pripada gotičkoj zlatarskoj ornamentici. Posuda je oslonjena na tipično gotičku stopu, s izgraviranim likovima svetitelja u emalju, čijoj shemi pripada i Imago pietas, s akcentiranim gotičkim odlikama. U dršku ispod posude urezani su prozorčići i stubići (fijale) s gotičkim završecima. Spolja, na samom dijelu okrugle posude, ugravirane su životinje u ležećem stavu i u pokretu. Ne može biti dileme da ova piksida spada među najljepše primjerke srebrnina u katedralnoj riznici.

U drugoj polovini XV vijeka zlatarstvo Kotora je u postepenom opadanju. Zanimljivo je, međutim, da je, i pored smanjenja broja majstora, iz tog vremena sačuvano znatno više njihovih djela. Sva je prilika da je najugledniji kotorski zlatar iz tog perioda bio Trifun Palmi, poznat ne samo po onome šo je ostavio Kotoru, već i po zlatarskim radovima ostvarenim u Rusiji. Naime, njega je angažovao veliki ruski knez Ivan III Vasiljević, na čijem dvoru je, počev od 1473, radio nekoliko godina. U Kotoru se čuva njegov srebrni krst rađen za crkvu Sv. Josip (1473), i jedan srebrni okov, pravljen za ruku nepoznatog svetitelja. Palmijev krst je ukrašen reljefom s rozetama. Ima proširenu stajaću stopu, koja je ukrašena figurama anđela, kao i gotičkim fijalama i prozorčićima. Ugravirana figura Hrista nastala je docnije. Umjetnikov okov je takođe ukrašen rozetama. U sami zaglavak ovog predmeta urezani su poprsje Hristovo i majstorov potpis.

U zbirci katedralne riznice čuva se i više okova pravljenih za ruke i noge svetitelja, od kojih su i tri iz 1490. godine, ornamentisani prijepletom lozice, hrastovog lišća i cvijeća. U jedan okov urezan je potpis majstora Paska. Između svih zlatarskih predmeta vezanih za posljednje decenije XV vijeka iz svetotripunske zbirke, ljepotom se izdvaja okov glave Sv. Tripuna i krst biskupa Marina Kontarena. Moglo bi se reći da je okov za donji dio glave Sv. Tripuna pravi model kasnogotičkog stilskog oblikovanja. Stopa za okov izgravirana je lozicom, a u ispupčenje drške urezane su emaljne figure apostola, od kojih svaka ponaosob ima gotički natpis. Vijenac postavljen na donjem dijelu kalote ukrašen je gotičkim fijalama i prozorčićima, ispod kojih su u reljefu izmodelovani minijaturni likovi svetitelja, dok je gornji dio u baroknoj stilizaciji. Biskupski krst Marina Kontarina, izdvaja se veličinom u odnosu na analogne tvari koje potiču iz tog doba. Njegovi, u gotičkom stilu

izrađeni, završeci ukrašeni su poprsnim reljefima svetaca, dok je Hristova figura data u punom plasticitetu. Krst je plitko ornamentisan. Njegovu nevještu rustičnu repliku predstavlja srebrni krst parohijske crkve u Donjoj Lastvi kod Tivta, sa nešto drukčijim ikonografskim sadržajem. Na lastvanskoj kopiji krsta više se osjeća ornamentalni izraz, nego u samoj reljefnosti ugraviranih figura.

Od početka XVI vijeka gotičku formu u zlatarstvu potiskuje renesansni izraz, što je upravo uslijedilo sa smjenom domaćih, spolja angažovanim majstorima zlatarske vještine.

Može se, najzad, ustvrditi da je na razmeđu XV i XVI vijeka kotorsko zlatarstvo, paralelno s drugim uglednim domaćim umjetničkim granama, okončalo jedno značajno poglavlje svoje sjajne produkcije.

VAŽNIJI IZVORI I LITERATURA

a) IZVORI

Alberti, Le relazioni degli ambasciatori veneti, vol. IX, srio III, vol. 3.

Andrić A., Geschicte des furstenthums Montenegro, Wien, 1953.

Banašević N. Letopisci o poreklu Nemanjića, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, Beograd, 1–2, 1955.

Barišić F., Prisk kao izvor za najstariju istoriju Južnih Slovena, Zbornik radova Vizantološkog instituta, Beograd, 1, 1952.

Bašić M., Stare srpske biografije, Beograd, 1924.

Bici M., Iskušenja na putu po Crnogorskom primorju, Albaniji i Srbiji 1610. godine (prijevod s italijanskog, predgovor i bilješke – N. Vučković), Budva, 1985.

Čremošnik G., Kotorski dukali i druge listine, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 24, 1922.

Čremošnik G., Isprave zahumskog kneza Dese, Anali JAZU, 3, 1954.

Dabinović A., Statutarne odredbe za kotorski karavanski saobraćaj, Glasnik Pomorskog muzeja, Kotor, 7, 1958.

Dinić M., Jedan prilog za istoriju Grblja, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i foklor, Beograd, XVII, 1937.

Dinić M., Povelja kneza Dese o Mljetu, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, XVIII, 1962.

Dinić M., Iz Dubrovačkog arhiva, I–III, Beograd, 1957, 1963, 1967.

Dučić N., Vranjina u Zeti i hrisovulje na Cetinju, Glasnik Srpskog učenog društva, XXVII, 1870.

Đurđev B. i Hadžiosmanović L., Podaci o Drobnjacima u Defteru za Hercegovački sandžak iz 1477. godine, Istorijski zapisi, 1–2, 1972.

Đurić R. i Ivanišević R., Jevanđelje Divoša Tihoradića, Zbornik radova Vizantološkog instituta, 7, 1961.

Farčić A., Žitije Sv. kralja Vladimira, Boka, 1, 1969.

Fejić N., Isprave kotorskih notara iz XV stoljeća, Miscelanea, Mješovita građa, knj. VIII, 1980.

Gelcich G., Memorie storiche sulle Bocche di Cattaro, Zara, 1980.

Gelcich G., Zedda a la dinastia Balšići, Split 1899.

Ivkoivć M., Diplomatički elementi najstarije očuvane notarske knjige u Kotoru, Spomenik SAN, 105, 1956.

Kampuš I., Novi prilozi o lokrumskim falsifikatima i Desinoj darovnici benediktincima, Historijski zbornik, XV, 1962.

Kovačević J., Srednjovekovni latinski natpisi u Boki Kotorskoj, Boka, 5, 1973.

Kovačević J., Srednjovekovni epigrafski spomenici Boke Kotorske, Spomenik SAN, 103, 1953.

Ljetopis Popa Dukljanina (preveo s latinskog i komentarisao – F.Šišić), Beograd/Zagreb, 1928.

Ljetopis Popa Dukljanina (prijevod s latinskog, uvod i komentar V. Mošin), Zagreb, 1950.

Ljetopis Popa Dukljanina (prijevod s latinskog, uvod i komentar – S. Mijušković), Titograd, 1967.

Ljubić Š., Listine o odnošajih između Južnog Slavenstva i Mletačke Republike (knj. IX od 1423. do 1452), Zagreb, 1890; (knj. X od 1453. do 1469), Zagreb, 1891.

Mayer A., Monumenta katarensia, I, Historijski institut JAZU, Zagreb, 1954.

Mayer A., Monumenta katarensia, II, izd. JAZU/CANU, Zagreb/Titograd, 1981.

Makušev I., Isotrijski spomenici Južnih Slovena i okolnih naroda, knj. II, Beograd, 1882.

Marković I., Dukljansko-barska metropolija, Zagreb, 1902.

Martinović S. N., Zbornik Ivana Crnojevića, Pravni zbornik, 3, 1961.

Mihaljčić R., Prilog srpskom diplomataru. Povelje i pisma cara Uroša i kneza Vojislava Dubrovniku, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, 3–4, 1973.

Mijušković S., Natpisi katedrale Sv. Tripuna u Kotoru, Starine Crne Gore, III–IV, 1965/66.

Miklosich F., Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosniae, Ragusii, Viennae, 1858.

Mirković L., Miroslavljevo jevanđelje, Beograd, 1950.
Mošin V., Ćirilski rukopisi Manastira Sv. Trojice kod Pljevalja, Istorijski zapisi, 1–2, 1958.
Mošin V., Ćirilski rukopisi Moračkog manastira, Istorijski zapisi, 3, 1960.
Mošin V., Ćirilski rukopisi u Manastiru Nikoljcu kod Bijelog Polja, Istorijski zapisi, 4, 1961.
Novaković S., Zakonski spomenici srpskih država srednjeg veka, Beograd, 1912.
Orbin M., Kraljevstvo Slovena (preveo – M. Šundrica), Beograd, 1968.
Pucić M., Spomenici srpski, I, II, Beograd, 1952, 1958.
Rački F., Ocjene starih izvora za hrvatsku i srpsku povijest, srednega vieka, Zagreb, 1865.
Radojčić N., Zbornik cara Stefana Dušana 1349. i 1354, izd. SANU, Beograd, 1960.
Radojičić Sp. Đ., Antologija stare srpske književnosti (XII – XVIII veka), Beograd, 1960.
Rešetar M., Dubrovačka numizmatika, I, Posebna izdanja SKA, Društveni i istorijski spisi, knj. 18, Sremski Karlovci, 1924.
Rovinjski A. P., Černogorija v ejo prošlom i nastojašćem, I, II, Peterburg, 1888.
Sanudo M., Esposizione di riporti fra la Republica Veneta e egli Slavi Maridionali, Brani trata dai diari di Marino Sanudo esistenti nell' I.R. Biblioteca di s. Marco 1496 – 1553, Vol I (1496 – 1515), ispisao G. Valentinelli, 1863.
Sazdanje Cetinja. Izvori i legende (priredio i komentarisao R. Rotković), Titograd, 1984.
Solovjev A., Odabrani spomenici srpskog prava od 12. do 15. veka, Beograd, 1920.
Srednjovjekovni Statut Budve (preveo i priredio – N. Vučković), Budva, 1970.
Stojanović Lj., Stare srpske povelje i pisma, I/1, I/2, Beograd/Sremski Karlovci, 1929, 1934.
Stojanović Lj., Stari srpski zapisi i natpisi, I – IV, Beograd, 1902 – 1926.
Stojanović Lj, Stari srpski rodoslovi i letopisi, Beograd/Sremski Karlovci, 1927.
Srednjovjekovne latinske povlje i bule, Istorijski zapisi, 3–4; 5–6, 1949.
Šekularac B., Vranjinske povelje, Titograd, 1984.
Šekularac B., Dukljansko-zetske povelje, Titograd, 1987.
Trifunović Đ., Azbučnik srpskih srednjovekovnih književnih pojmova, Beograd, 1974.
Troicki S., Dopunski članci Vlastarove Sintagme, izd. SANU, Beograd, 1956.
Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, I–IV, Beograd, 1955, 1959, 1966, 1971.
Vego M., Ispisi iz Historijskog arhiva u Dubrovniku o srednjovjekovnoj Hercegovini, Hercegovina – časopis za kulturno i istorijsko nasljeđe, I, Mostar, 1981.
Vuksan D., Nekoliko dokumenata iz epohe Crnojevića, Zapisi, 2–3, 1939.
Vuksan D., Arhivska građa iz istorije Crne Gore (s kraja XIV do XVII vijeka), Zapisi, 1, 1941.

b) LITERATURA

Abramić M., Antički nalazi u Budvi, Glasnik Narodnog univerziteta Boke Kotorske, 1–3, 1937.
Ajeti I., Prilog proučavanju davnašnjih jugoslovensko-albanskih odnosa, Godišnjak Akademije nauka Bosne i Hercegovine, XI, 1973.
Atanasovski V., Pad Hercegovine, Beograd, 1979.
Banašević N., Letopis Popa Dukljanina i narodna predanja, Beograd, 1971.
Barišić F., O najstarijoj Prokopijevoj vesti o Slovenima, Zbornik radova Vizantološkog instituta, 2, 1953.
Barišić F., Car Foka (602 – 610) i podunavski Avaro-Sloveni, ZRVI, 4, 1956.
Barišić F., Hronološki problemi oko godine Nemanjine smrti, Hilandarski zbornik, 2, 1971.
Basler Đ., Nekropola na Veljim Ledinama u Gostilju (donja Zeta), Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, XXIV, 1969.
Basler Đ., Problem rekonstrukcije prvobitnog izgleda antičkih hramova u Duklji, Starine Crne Gore, I, 1963.
Bejtić A., Stari gradovi u donjem Polimlju, Starinar, Beograd, 26, 1975.
Birtašević M., Srednjovekovna keramika, Beograd, 1970.
Blagojević M., Prilog proučavanju srednjovekovnih mera (kotorski stâr i kvadranjol, korčulanski goranj i kvarta), Istorijski glasnik, 1, 1972.
Blagojević O., Piva, izdanje SANU, 1971.
Bošković Đ., Stari Bar, Beograd, 1962.
Bošković Đ. i Korać V., Ratac, Starinar, 7–8, 1956.
Bošković Đ., Arhitektura srednjeg veka, Beograd, 1967.
Bošković Đ., Problem urbanizacije dukljansko-zetsko-crnogorskog primorja u srednjem veku, Istorijski zapisi, 1–2, 1958.

Božić I., Dohodak carski, Beograd, 1956.
Božić I., Selo Bogdašić u srednjem veku, Istorijski časopis, 7, 1957.
Božić I., O položaju Zete u državi Nemanjića, Istorijski glasnik, 1–2, 1950.
Božić I., Prevlaka – Tumba, Zbornik Filozofskog fakulteta, Beograd, 1, 1963.
Božić I., O Dukljanima, Zbornik Filozofskog fakulteta, Beograd 2, 1964.
Božić I., O propsti manastira Sv. Mihaila na Prevlaci, Anali Filozofskog fakulteta, Beograd, 7, 1967.
Božić I., Srednjovekovni Paštrovići, Istorijski časopis, 9–10, 1959/60.
Božić I., Mlečani prema naslednicima hercega Stefana, Zbornik Filozofskog fakulteta, Beograd, 1, 1962.
Božić I., Gospodin Kojčin, Arheološka istraživanja, Beograd, 1, 1968.
Božić I., Katuni Crne Gore, Zbornik Filozofskog fakulteta,Beograd, 1, 1968.
Božić I., Grad i selo u Zetskom primorju u XV veku, Istorijski glasnik, 2, 1973.
Božić I., Mlečani u reci Bojani, Godišnjak Pomorskog muzeja, Kotor, 18, 1970.
Božić I., Zetske vojvode pod despotima, Glasnik Društva za nauku i umjetnost Crne Gore, 1, 1975.
Božić I., Nemirno Pomorje XV veka, Beograd, 1979.
Brajković G., Najstariji slojevi pomorskog naselja Perast, XII vjekova Bokeljske mornarice, Beograd, 1972.
Brajković G., Slika Lovra Marinova Dobričevića na oltaru crkve Gospe od Škrpjela i njezin srebrni okvir, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 21, 1980.
Brant M., Srednjovjekovno doba povijesnog razvoja, I, Zagreb, 1980.
Brković S., O postanku i razvoju crnogorske nacije, Titograd, 1974.
Butorac P., Boka Kotorska od najstarijih vremena do Nemanjića, Prilog vijesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku, Zadar, 1926/27.
Cermanović-Kuzmanović A., Municipijum S... i njegova problematika, Starinar, Beograd, XIX, 1968.
Cermanović-Kuzmanović A., Rezultati areholoških istraživanja u selu Komini (Municipijum S), Starine Crne Gore, VI, 1979.
Crna Gora (M. Garašanin, S. Ćirković, P. Mijović i drugi), Beograd, 1976.
Crvena Stijena (A. Benac, Đ. Basler, K. Brunaker, M. Malec i J. Pamić), Nikšić, 1975.
Crnogorčević M., Arhitekturni fragmenti na Prevlaci, Starinar, Beograd, 1, 1880.
Crnogorčević M., Manastiri paštrovski u Boci Kotorskoj, Starinar, Beograd, 1–4, 1885.
Crnogorčević M., Starinske grobnice na Prevlaci, Starinar, Beograd, 2, 1892.
Crnogorčević M., Miholjski zbor u Boci Kotorskoj, Starinar, Beograd, 1–2, 1893.
Ćirković S., Srednjovekovna bosanska država, Zagreb, 1959.
Ćirković S., O Đakovičkom ugovoru, Istorijski glasnik, 1–4, 1962.
Ćirković S., Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba, izd. SANU, Beograd, 1964.
Ćirković S., Istorija srednjovekovne bosanske države, Beograd, 1964.
Ćirković S., Đurađ Kastriot – Skender-beg i Bosna, Simpozijum o Skender-begu, 9-12. maja 1968, Priština, 1969.
Ćirković S., Prilozi za istoriju kovina u srednjem veku, Zbornik Letopisa Matice srpske, 1, 1970.
Ćirković S., Problem izučavanja etničkih odnosa u srednjem veku, Prilozi Instituta za istoriju, Sarajevo, 11–12, 1975/76.
Ćorić N., Kotor do godine 1420. s osobitim obzirom na bosansku prevlast (1385 – 1420), Nova Gradiška.
Ćorović V., Istorija Jugoslavije, Beograd, 1933.
Ćuk R., Srbija i Venecija u XIII i XIV veku, Beograd, 1986.
Čremošnik G., Postanak i razvoj srpske i hrvatske kancelarije u Dubrovniku, Anali JAZU, 1, 1952.
Čremošnik G., Pogled na našu prošlost. Dokumenti primorskih arhiva od X do XV veka, Beograd, 1957.
Čubrilović V., Postanak plemena Kuča, Zbornik Filozofskog fakulteta, Beograd, 1, 1963.
Čubrilović V., Terminologija plemenskog društva u Crnoj Gori, Posebna izdanja SANU, Beograd, 1959.
Čubrilović V., Malonšići – pleme u Crnoj Gori, Zbornik Filozofskog fakulteta, Beograd, 2, 1964.

Dabinović A., Kotor u drugom skadarskom ratu (1419 – 1423), Rad JAZU, 257, 1937.
Dabinović A., Statutarne odredbe za kotorski kovinarski saobraćaj, Glasnik Pomorskog muzeja, Kotor, 7, 1958.
Deroko A., Crkva Sv. Đorđa u Podgorici, Narodna starina, 29, 1934.
Deroko A., O Bodinovoj prestonici, Starinar, Beograd, 5, 1928/29.
Deroko A., Nekoliko crkava primorskog tipa, Glasnik Skopskog naučnog društva, 11, 1932.
Deroko A., Monumentalna i dekorativna arhitektura u srednjovekovnoj Srbiji, Beograd, 1953.
Dimitrijević S., Srenjovekovni bakarni novac, Istorijski časopis, 8–9, 1958/59.
Dimitrijević S., Kontramarke na srednjovekovnim srpskim i bosanskim dinarima, Istorijski časopis, 12–13, 1961/62.
Dimitrijević S., Nova serija novih vrsta srpskog srednovekovnog novca, Starinar, Beograd, 15–16, 1964/65; 17, 1966; 18, 1967; 20, 1969; 21, 1970; 22, 1971; 23, 1972; 24–25, 1973/74.
Dinić M., O Nikoli Altomanoviću, Beograd, 1932.
Dinić M., Odnos kralja Dragutina i Milutina, Zbornik radova Vizantološkog instituta, 3, 1955.
Dinić M., Sokalnici, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, 3–4, 1962.
Dinić M., Humsko-trebinjska vlastela, izd. SANU, Beograd, 1967.
Dinić M., Vlasi za vreme Despotovine, Zbornik Filozofskog fakulteta, Beograd, 1, 1968.
Dinić M., Srpske zemlje u srednjem veku, Beograd, 1978.
Dinić-Knežević D., Promet žitarica između Dubrovnika i bližeg zaleđa u srednjem veku, Godišnjak Filozofskog fakulteta, Novi Sad, 1, 1969.
Dinić-Knežević D., Prilog proučavanju migracija našeg stanovništva u Italiju u XIII i XIV veku, Godišnjak Filozofskog fakulteta, Novi Sad, 1, 1973.
Dinić-Knežević D., Trgovina uljem u Dubrovniku u XIV veku, Historijski zbornik, Dubrovnik, 23-24, 1970/71.
Dragićević R., Veze Zete – Crne Gore s Jadranskim primorjem, Zapisi, 3, 1935.
Dragićević R., Manastir Praskvica, Istorijski zapisi, 5–6, 1948.
Dragićević R., Crnogorske štamparije (1493 – 1918), Istorijski zapisi 1–2, 1956.
Dragojlović D., Ime Zeta – Zenta u svetlosti balkanskih jezičkih relikata, Istorijski zapisi, 3–4, 1970.
Dragojlović D., Dukljanski knez Vladimir i albanski Novatiani, Istorijski zapisi, 1, 1975.
Dušanić S., Budimljanska eparhija i Manastir Uspenja u Seljanima kod Prijepolja, Glasnik Srpske pravoslavne crkve, 4, 1964.
Dučić S., Život i običaji plemena Kuča, Srpski etnografski zbornik SKA, 48, 1931.
Đorđić P., Istorija srpske ćirilice, Beograd, 1971.
Đurđev B., Novi podaci o najstarijoj istoriji brdskih plemena, Istorijski zapisi, 1, 1960.
Đurđev B., Depedõgen – Podgorica, Istorijski zapisi, 1, 1962.
Đurđev B., O granicama između Hercegovine i Crne Gore 1477. i 1481. godine, Radovi Filozofskog fakulteta, Sarajevo, 6–7, 1970/71.
Đurđev B., Značaj podataka o Vlasima u popisu krajišta Isa-bega Ishakovića iz 1455, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 15, 1966.
Đurđev B., Postanak crnogorskih i hercegovačkih plemena, izd. CANU, Titograd, 1984.
Đurić J. V., Fresko-slikarstvo Manastira Gradišta u Paštrovićima, Istorijski zapisi, 1, 1960.
Đurić J. V., Dubrovačka slikarska škola, Beograd, 1963.
Đurić J. V., Ikona Gospe od Škrpjela, Anali Filozofskog fakulteta Beogradskog univerziteta, 7, 1967.
Đurić J. V., Freska u crkvi Sv. Luka u Kotoru, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 21, 1980.
Đurić J. V., Crkva Sv. Stefana u Novom, Zbornik Filološkog fakulteta (Spomenica J. Tadića), Beograd, 1, 1970.
Đurović V., O zidinama grada Kotora,Spomenik SAN, 7, Beograd, 1956.
Farčić A., Postanak kraljevske vlasti kod primorskih Srba, Istorijski zapisi, 3, 1965.
Franzen A., Pregled povijesti crkve, Zagreb, 1983.
Fejić N., Kotorska kancelarija u srednjem veku, Istorijski časopis, XXVII, 1980.
Ferjančić B., Vizantija i Južni Sloveni, Beograd, 1966.
Ferjančić B., Pitanje napadâ i naseljavanja Slovena na Balkansko poluostrvo u literaturi od 1940. do 1953. godine, Istorijski pregled, 2, 1954.
Ferluga J., Vreme postanka teme Dalmacije, Zbornik Filozofskog fakulteta, Beograd, 3, 1955.

Ferluga J., Vizantijska uprava u Dalmaciji, izd. SANU, Beograd, 1957.
Ferluga J., Drač i dračka oblast pred kraj X i početkom XI veka, Zbornik radova Vizantološkog instituta, 2, 1964.
Ferluga J., Vizantija i postanak najranijih jugoslovenskih država, Zbornik radova Vizantološkog instituta, 11, 1968.
Filipović N., Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini, Godišnjak Akademije nauka Bosne i Hercegovine, XII, 1974.
Fisković C., Krstionica iz VIII stoljeća u Kotoru, Alma mater Croatia, 2, 1941.
Fisković C., O umjetničkim spomenicima grada Kotora, Spomenik SAN, 103, 1953.
Fisković C., Mihoje Brajkov, kamenar iz Bara, Mogućnosti, 1, 1955.
Fisković C., Ranoromaničke freske u Stonu, Pregled povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 12, 1960.
Fisković C., Stilska zakašnjenja na stolnoj crkvi u Kotoru, Pregled povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 16, 1966.
Foretić V., Smještaj Hrvata i Srba u srednjem vijeku s naročitim obzirom na Crvenu Hrvatsku, Dubrovnik (časopis), 4, 1969.
Gruber D., O Dukljansko-barskoj i Dubrovačkoj nadbiskupiji do polovice XIII stoljeća, Vjesnik Zemaljskog arhiva, Dubrovnik, 1912/1913.
Hadžijahić M., Tihomir iz Kronike Popa Dukljanina – historijska ličnost (!), Glasnik Istorijskog društva BiH, 17–18, 1966/67.
Hrabak B., Dubrovačke vesti o Skender-begu Crnojeviću i Crnoj Gori pod njegovom vlašću, Anali Historijskog instituta, Dubrovnik, VI–VII, 1956/57.
Hrabak B., Proizvodnja i prodaja soli u Herceg Novom i odnosi s Dubrovnikom u vezi s tim (1482 – 1538), Boka, 8, 1976.
Ivanović R., Srednjovekovni baštinski posedi humskog eparhijskog vlastelinstva, Istorijski časopis, 9–10, 1959/60.
Ivanković M., Ustanova mladoga kralja u srednjovekovnoj Srbiji, Istorijski glasnik, 3–4, 1957.
Ivović J., Arheološki i numizmatički nalazi u Zavrhu, Istorijski zapisi, 3–4, 1948.
Ivović J., Crvena Stijena (1954 – 1964), Istorijski zapisi, 3–4, 1965.
Istorija Jugoslavije, I, (koautorsko djelo tridesetak saradnika), Beograd/Zagreb, 1953.
Istorija Jugoslavije, II, (koautorsko djelo većeg broja saradnika), Beograd/Zagreb, 1959.
Istorija Jugoslavije (I. Božić, S. Ćirković, M. Ekmečić, V. Dedijer), Beograd, 1973.
Istorija Crne Gore, 1, (Z. Bešić, D. Garašanin, M. Garašanin, J. Kovačević), Titograd, 1967.
Istorija Crne Gore, 2 (1–2), (S. Ćirković, D. Bogdanović, V. Korać, P. Mijović, I. Božić, V. Đurić, J. Maksimović), Titograd, 1970.
Istorija srpskog naroda, I, (D. Srejović, M. Mirković, J. Kovačević, P. Ivić, S. Ćirković, Lj. Maksimović, J. Kalić, D. Bogdanović, V.J. Đurić, B. Ferjančić, M. Blagojević, G. Babić-Đorđević, R. Mihaljčić), Beograd, 1981.
Istorija srpskog naroda, II, (D. Bogdanović, R. Mihaljčić, J. Kalić, D. Kovačević-Kojić, M. Blagojević, G. Babić-Đorđević, V.J. Đurić, M. Spremić, I. Božić, M. Pantić, P. Ivić), Beograd, 1982.
Jiriček K., Romani u gradovima Dalmacije tokom srednjeg veka, Zbornik Konstantina Jiričeka, II, Beograd, 1962.
Jiriček K., Istorija Srba, I–II, Beograd, 1978.
Jovićević A., Prapratna – prestonica zetskog kneza Stefana Vojislava, Zapisi, 4, 1928.
Jovićević A., Opis Manastira Morače, Prosvjeta, II, Cetinje, 1893.
Jovanović V., Novi kasnoantički mozaik u Petrovcu na moru, Starine Crne Gore, I, 1963.
Juričić F., Glavni oltar u franjevačkoj crkvi Sv. Klare u Kotoru, Bulićev zbornik, Split/Zagreb, 1925.
Klaić N., Mljetski falsifikati, Arhivski vijesnik, Zagreb, X, 1967.
Kampuš I., Novi prilozi o lokrumskim falsifikatima i Desinoj Darovnici benediktincima, Historijski zbornik, XV, 1962.
Kalić J., Iz istorije Prijepolja i trgovišta u XV veku, Radovi »Simpozijuma seoski dani Sretena Vukosavljevića«, IV, 1976.
Karaman Lj., Crkvica Sv. Mihaila kod Stona, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, 15, 1928.
Karaman Lj., Umjetnost u Dalmaciji XV i XVI stoljeća, Zagreb 1933.
Karaman Lj., Umjetnost u Dalmaciji, Zagreb, 1952.
Karaman Lj., Pregled umjetnosti u Dalmaciji, Zagreb, 1952.

Karaman Lj., *O vremenu građenja Sv. Mihaila na Stonu, Vjesnik muzealaca i konzervatora Hrvatske, 3, 1960.*

Karaman Lj., *O slijedu gradnje Katedrale u Kotoru, Pregled povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 9, 1955.*

Karaman Lj., *O putovima bizantijskih crta u umjetnosti istočnog Jadrana, Starohrvatska prosvjeta, 6, 1959.*

Kovačević J., *Etnička i društvena pripadnost ktitora u Duklji i Primorju od kraja VIII do kraja XIII veka, Istorijski glasnik, 5, 1955.*

Kovačević J., *O uvodu Barskog rodoslova, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 13–14, 1956.*

Kovačević J., *Kotor i crkva Sv. Tripuna u IX veku, Starine Crne Gore, III–IV, 1965/66.*

Kovačević J., *Povodom najnovijih iskopavanja u srednjovekovnoj Duklji, Glasnik SAN, 7, 1965.*

Kovačević J. i Pušić I., *Iskopavanja na ruševinama crkve Sv. Tome u Kutima, Boka Kotorska, Arheološki pregled, Beograd, 1, 1959.*

Kovačević M., *Crkva pod srednjovjekovnim gradom Sokolom, Starinar, Beograd, XVIII, 1967.*

Kovačević M., *Crkva S. Maria Castello u Budvi, Starinar, Beograd, XX, 1969.*

Kovačević M., *Dve srednjovekovne crkve u Zeti, Starinar, Beograd, XXI, 1970.*

Kovačević M., *Gde se nalazio Obolon Popa Dukljanina, Starine Crne Gore, V, 1975.*

Kovijanić R., *Trgovišta u kotorskim spomenicima, Istorijski zapisi, 2, 1954.*

Kovijanić R., *Pomeni o zetskom episkopu sa Prevlake (1334/35), Istorijski zapisi, 1–2, 1956.*

Kovijanić R., *Kotorski kovači XIV vijeka, Istorijski zapisi, 1–2, 1956.*

Kovijanić R., *Kotorski kneževi u doba samostalnosti (1391 –1420, Istorijski zapisi, 1–2, 1957.*

Kovijanić R., *Pomeni crnogorskih plemena u kotorskim spomenicima, I, Cetinje, 1963; II, Cetinje, 1964.*

Kovijanić R., *Bar i Barani u kotorskim spomenicima XIV vijeka, Istorijski zapisi, 3–4, 1973.*

Kovijanić R., *Bar i Barani u kotorskim spomenicima XV vijeka, Istorijski zapisi, 1–2. 1974.*

Kovijanić R., *Kotorski zlatar Milko iz Novog Brda (savremenik Novaka Kovača), Boka, 1, 1969.*

Kovijanić R., *Ko su Obrad Kotoranin i fra Vita, Istorijski zapisi, 1, 1962.*

Kovijanić R., *Kotorski medaljoni, Beograd, 1976.*

Kovijanić R. i Stjepčević I., *Protovestijar Grubo, Istorijski zapisi, 1, 1954.*

Kulišić Š., *Stara slovenska religija u svjetlu novih istraživanja osobito balkanoloških, Sarajevo, 1979.*

Kulišić Š., *O etnogenezi Crnogoraca, Titograd, 1980.*

Lučić J., *O pomorskim vezama Dubrovnika sa Zadrom i ostalim gradovima Dalmacije u XIII stoljeću, Poljički zbornik, 4, 1966.*

Lučić J., *Pomorsko-trgovački odnosi Dubrovnika i Kotora u XIII stoljeću, Poljički zbornik, 6, 1968.*

Lučić J., *Pomorske veze Dubrovnika sa gradovima Zetskog i Dračkog primorja u XIII stoljeću, Poljički zbornik, 7, 1969.*

Lučić J., *Prožimanje sela i grada u dalmatinskom pojasu u srednjem vijeku, Radovi JAZU, 20, 1973.*

Lučić J., *Pomorsko-trgovački odnosi Dubrovnika u XIII stoljeću, Spomenica Josipa Matasovića, Zagreb, 1972.*

Luković N., *Prčanj, Kotor, 1937.*

Luković N., *Boka Kotorska, Cetinje, 1951.*

Luković N., *Bogorodičin hram na Prčanju, Kotor, 1965.*

Luković N., *Novootkrivene srednjovjekovne freske u Stolivu, Istorijski zapisi, 1, 1953.*

Ljubinković R., *Humsko eparhijsko vlastelinstvo i crkva Sv. Petra i Pavla u Bijelom Polju, Starinar, Beograd, IX–X, 1958/59.*

Ljubinković R., *Osnivanje Manastira Voljavče i vlastelinstvo Manastira Đurđevih Stupova, Starinar, Beograd, XV–XVI, 1964/65.*

Ljubinković-Ćorović M., *Runohrišćanska staklena čaša iz Duklje, Materijali, IV, 1967.*

Mayer A., *Die Sprache der Illyrier, Wien, 1959.*

Mandić D., *Crvena Hrvatska u svjetlu povijesnih izvora, Čikago, 1972.*

Maksimović Lj., *O hronologiji slovenskih upada na vizantijsku teritoriju krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina VI vijeka, Zbornik radova Vizantološkog instituta, 2, 1964.*

Marinović A., *Razvitak vlasti u srednovjekovnom Kotoru, Historijski zbornik, 1–4, 1957.*

Maksimović J., *Kamena dekoracija Morače, Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske, 2, 1966.*

Marković Č., *Ilirska humka u Gotovuši, Starine Crne Gore, III–IV, 1965/66.*

Martinović J., *Kupasti cipusi iz Boke Kotorske i okoline Budve, Glasnik Pomorskog muzeja, Kotor, XVII, 1969.*

Mazalić D., *Nekoliko starih ikona – Madona Todora Vukovića iz Majina, Glasnik Hrvatskog zemaljskog muzeja, Sarajevo, 54, 1943.*

Medaković D., *Manastir Savina, Beograd, 1977.*

Mesensel F., *Manastir Morača i njegove ikone, Narodna starina, 28, 1934.*

Mihaljčić R., *Kraj srpskog carstva, Beograd, 1975.*

Mijović P., *Acruvium-Decatera-Kotor u svjetlu novih arheoloških otkrića, Starinar, Beograd, XII – XIV, 1962/63.*

Mijović P., *Alata-Ribnica-Pogorica, Starinar, Beograd, XV-XVI, 1966.*

Mijović P., *O nekim pitanjima naše paleogeneze i urbanogeneze, Starinar, Beograd, XVIII-XIX, 1977/78.*

Mijović P., *Ranohrišćanski spomenici Prevalisa, Arheološki vesnik, XXIX, 1978.*

Mijović P., *Crkve-kripte na Crnogorskom primorju, Fiskovićev zbornik, I, Pregled povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 21, 1980.*

Mijović P. i Kovačević M., *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori, Beograd/Ulcinj, 1975.*

Mijović P., *Tragom drevnih kultura Crne Gore, Cetinje, 1970.*

Mijović P., *Ozloglašeno nasljeđe, Cetinje, 1971.*

Mijović P., *Umjetničko blago Crne Gore, Beograd/Titograd, 1980.*

Mijović P., *Pradavne i davne kulture Crne Gore, Titograd, 1987.*

Mijušković S., *Neke specifičnosti feudalnih odnosa u Grblju u XIV vijeku, Istorijski zapisi, 1–2, 1957.*

Mijušković S., *Jedna poruka kotorskog kneza vazalima srpskog despota u Zeti 1434. godine, Istorijski zapisi, 3–4, 1959.*

Mijušković S., *Novo tumačenje jednog fragmenta iz »Tabula Peutingeriana«, Istorijski zapisi, 1, 1966.*

Mijušković S., *Osnivanje Bratovštine kotorskih pomoraca i njen statut iz godine 1463, Glasnik Pomorskog muzeja, Kotor, XVII, 1969.*

Mijušković S., *O rimskoj cesti kroz Boku Kotorsku, Boka, 1, 1969.*

Mijušković S., *Šta znači pojam »vlaštak«, Istorijski zapisi, 3, 1973.*

Miklosich F., *Die Serbischen Dynastien Crnojević ein Beitrag zur Geschichte von Montenegro, Wien, 1886.*

Milobar F., *Dukljanska Kraljevina, Sarajevo, 1900.*

Mihailović B., *Manastir Morača, Cetinje, 1982.*

Mihailović B., *Cetinjski manastir, Cetinje, 1981.*

Milošević A., *Kako se vladalo od davnina u Kotorskoj republici i u kasnija vremena u Kotoru, Istorijski zapisi, 5–6, 1948.*

Milošević A., *Stare kovnice novca u Crnoj Gori i Boki, Istorijski zapisi, 5–6, 1948.*

Milošević, M., *Kotorske ponude Veneciji za preuzimanje vlasti (1396 – 1429), Glasnik Cetinjskih muzeja, 6, 1973.*

Milošević M., *Prilozi za istoriju zanata u Kotoru, Istorijski zapisi, 1–2, 1956.*

Milošević M., *Granice Boke Kotorske za vrijeme mletačke vlasti (1420 – 1797), Glasnik Pomorskog muzeja, Kotor, XXII, 1974.*

Milošević M., *Stavovi grbaljskih pobunjenika XV stoljeća. Od revolta protiv kotorskih zemljoposjednika do predaje Turcima, Glasnik Društa za nauku i umjetnost Crne Gore, I, 1975.*

Mirković L., *Crkvene starine iz Dečana, Peći, Cetinja i Praskvice, Godišnjak Muzeja južne Srbije, 1937.*

Mirković L., *Fragment kivorija u crkvi Sv. Tripuna u Kotoru, Starinar, Beograd, II, 1951.*

Mirković M., *Pravni položaj i karakter Srpske crkve pod turskom vlašću (1459 – 1766), Beograd, 1965.*

Musić M., *Gradivo za proučavanje srpske srednjovekovne arhitekture u okolini Skadra, Zbornik zaštite spomenika kulture, 1, 1952.*

Nakić M., *Tripe Bućić, kotorski vlastelin i diplomata srednjovekovne Srbije, Istorijski glasnik, 4, 1954.*

Nedeljković B., *Novčarstvo Balšića, Starinar, Beograd, XXII, 1971.*

Nedeljković B., Crkva Manastira Davidovice na Limu, Saopštenja, 4, 1961.
Nešković J., Crkva Sv. Đorđa u Titogradu, Starine Crne Gore, III–IV, 1965/66.
Nešković J., Stari kameni ikonostas crkve Sv. Petra i Pavla u Bijelom Polju, Zbornik zaštite spomenika kulture, 19, 1968.
Nikčević V., O nekim pitanjima etnogeneze Crnogoraca, Praksa, Titograd, 4, 1981.
Nikčević V., O imenu Zeta (Zenta, Genta), Kulturno nasljeđe, Cetinje, 1,1985.
Nikčević V., O postanku etnonima Dukljani, Zećani i Crnogorci, Ars, Cetinje, 3/4, 1987.
Nikčević V., Periodizacija – put ka izradi istorije književnosti, Zbornik radova nastavnika i saradnika Nastavničkog fakulteta, Nikšić, 5–6, 1982.
Nikčević V., Književne starine Boke Kotorske i mogućnost njihove valorizacije, Boka, 18, 1986.
Nikolajević-Stojković I., Kasnoantički mozaik iz Petrovca na moru, Zbornik radova Vizantološkog instituta, 3, 1955.
Nikolajević-Stojković I., Arhitektonska plastika sa sektora krstoobrazne crkve u Duklji, Glasnik SAN, 7, 1956.
Nikolajević-Stojković I., Ranovizantijska arhitektonska plastična dekoracija u Makedoniji, Srbiji i Crnoj Gori, Beograd, 1957.
Novak V., Scriptura beneventana s osobitim obzirom na tim dalmatinske beneventane, Zagreb, 1920.
Novaković R., Odakle su Srbi došli na Balkansko poluostrvo, Beograd, 1977.
Novaković R., Gde je bila Srbija od VII do XII veka, Beograd, 1981.
Okrunjev L.N., Monastyr Morača v Cernogorii, Byzantinoslavica, VII, 1939/1940.
800 godina katedrale Sv. Tripuna u Kotoru (1166 – 1966), Kotor, 1966.
Ostojić I., Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima. Opći povijesni i kulturni osvrt, I-III, Split, 1963 – 1965.
Ostojić I., Odakle benediktinskom manastiru na Prevlaci naziv de Tumbe, Historijski zbornik, 25–26, 1972.
Ostrogorski G., Sabrana dela, I–VI, Beograd, 1970.
Parović – Pešikan M., Iskopavanja tumula ranog bronzanog doba u Tivatskom polju, Starinar, Beograd, XXIII, 1972.
Petricioli I., Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji, Zagreb, 1960.
Perišić I., Novi pravci rimske ceste kroz Boku Kotorsku, Istorijski zapisi, 1, 1975.
Petković S., Crkva Jeska kod Rijeke Crnojevića, Starine Crne Gore, III–IV, 1965/66.
Petković S., Manastir Sv. Trojica pljevaljska, Beograd, 1979.
Petković S., Manastir Morača, Beograd, 1986.
Petković V., Pregled crkvenih spomenika kroz povesnicu srpskog naroda, Beograd, 1950.
Petković V. i Bošković Đ., Manastir Dečani, I–II, Beograd, 1941.
Petrović J., Nekropola u Budvi, Umjetnički pregled, 6, 1958.
Plamenac M., Čuveno staklo iz Duklje, Istorijski zapisi, 4–6, 1949.
Popović I., Neki gentilni i njima srodni termini kod Crnogoraca i Arbanasa, Radovi Naučnog društva BiH, II, Sarajevo, 1954.
Popović M., Manastir Sv. Petra de Campo kod Trebinja, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 27–28, 1972.
Praistorija jugoslovenskih zemalja, I-III, Sarajevo, 1979.
I–III, Sarajevo, 1979.
Prijatelj K., Tripo Kokolja, Rad JAZU, 287, 1952.
Prijatelj K., Slike Tripa Kokolje na Bolu, Bračk zbornik, 2, 1954.
Prijatelj K., Marginalije uz neke umjetnine relikvijara kotorske katedrale, Starine Crne Gore, III–IV, 1965/66.
Prijatelj K., Reljef Deziderija Kotoranina, Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske, 8, 1972.
Puhiera S., Srednjovjekovne crkve na ostrvu Šipanu kod Dubrovnika, Starinar, Beograd, V–VI, 1956.
Purković M., Jelena, žena cara Dušana, Diseldorf, 1975.
Pušić I., Slovenska nekropola u Kamenom, Boka, 4, 1972.
Pušić I., Preromanska dekorativna plastika u Kotoru, Boka, 3, 1971.
Pušić I., Preromanska dekorativna plastika na Otoku, Starine Crne Gore, V, 1975.
Rački F., Borba Južnih Slavena za državnu nezavisnost u XI stoljeću, Beograd, 1931.
Radojković B., Neke odlike kotorskog zlatarstva i uticaj na unutrašnjost zemlje, Zbornik Muzeja primenjene umetnosti, 9–10, 1966.
Radojković B., Riznica Pivskog manastira, Starine Crne Gore, I, 1963.
Radojčić N., Srpski državni sabori u srednjem veku, Beograd, 1940.
Radojičić Sp. Đ., Tvorci i dela stare srpske književnosti, Titograd, 1963.
Radojičić Sp. Đ., Razvojni luk stare srpske književnosti, Novi Sad, 1962.
Radojčić S., Staro srpsko slikarstvo, Beograd, 1966.
Radojčić S., Uzori i dela starih srpskih umetika, Beograd, 1975.
Radojčić S., Stare srpske minijature, Beograd, 1950.
Radojčić S., Slikarstvo u Boki Kotorskoj, Spomenik SAN, 103,1953.
Radojčić S., Srpske minijature XIII veka, Glas SANU, Odeljenje društvenih nauka, 7, 1959.
Radojević D., Smisao sporova nekih istoričara oko izrade stare crngorske istorije, Ars, Cetinje, 1, 1987.
Radonić J., Rimska kurija i jugoslovenske zemlje od XVI do XIX veka, Beograd, 1950.
Rendić-Miočević D., Zlatni nakit iz helenističko-ilirske nekropole u Budvi, Opuscula arheologica, 4, 1970.
Rokai P., Poslednje godine balkanske politike kralja Žigmunda (1435 – 1437), Godišnjak Filozofskog fakulteta, Novi Sad, 1, 1969.
Ruvarac I., Vladike zetske i crnogorske, Prosvjeta, Cetinje, I, 1892.
Ruvarac I., Manastir Sv. Nikole na Vranjini u Skadarskom blatu. Prosvjeta, Cetinje, II, 1894.
Sijerković-Moškov Đ., Manastir Savina (arhitektura i ikonostas), Boka, 6–7, 1975.
Sindik I., Komunalno uređenje Kotora od druge polovine XII do početka XV stoljeća, Beograd, 1950.
Sindik I., Odnos grada Budve prema vladarima iz dinastije Nemanjića, Istorijski časopis, VII, 1957.
Spremić M., Ratačka opatija kod Bara, Zbornik Filozofskog fakulteta, Beograd, VIII, 1964.
Stanojević S., Borba za nasledstvo Baošino (1421 – 1426), Sremski Karlovci, 1902.
Stanojević S., Borba za samostalnost katoličke crkve u Nemanjićkoj državi, Beograd, 1912.
Stjepčević I., Kotor i Grbalj, Split, 1941.
Stjepčević I., Prevlaka, Zagreb, 1930.
Stjepčević I. i Kovijanić R., Prvi pomeni Crne Gore u kotorskim spomenicima, Istorijski zapisi, 1, 1953.
Stjepčević I. i Kovijanić R., Zlato i bakar starog Brskova, Istorijski zapisi, 1, 1953.
Stjepčević I. i Kovijanić R., Vita Trifunov Kotoranin,neimar Dečana, Istorijski zapisi, 1–3, 1955.
Stjepčević I. i Kovijanić R., Prvi pomeni Nikolj-pazara kod Bijelog Polja, Istorijski zapisi, 2, 1954.
Stjepčević I. i Kovijanić R., Trgovina robljem u Kotoru srednjega vijeka, Istorijski zapisi, 2, 1954.
Stjepčević I. i Kovijanić R., Kulturni život starog Kotora, I, Cetinje, 1957.
Simpozijum o srednjovjekovnom katunu, održan 24. i 25. novembra 1961. u Sarajevu, Sarajevo, 1963.
Simpozijum o Skender-begu 9.-12. maja 1968, Priština, 1969.
Simpozijum »Predslovenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena«, Sarajevo, 1969.
Skovran A., Freske XIII veka u Manastiru Morači, Zbornik radova Vizantološkog instituta, VI. 1958.
Skovran A., Crkva Sv. Nikole u Podvrhu kod Bijelog Polja, Starinar, Beograd, IX-X, 1965/66.
Skovran A., Ikonostas crkve Sv. Nikole u Podvrhu i slikar Kozma, Zograf, 4, 1972.
Skovran A., Freske crkve Sv. Đorđa pod Goricom u Titogradu, Starine Crne Gore, III-IV, 1965/66.
Smirnov N., Manastir Sv. Sergija i Vakha na Bojani v bliz goroda Skadra v Albaniji, Sbornik ruskogo arheologičeskogo obščestva v Korolovstve SHS, I, 1927.
Spremić M., Harač Skender-bega, Zbornik Filozofskog fakulteta, Beograd, 1, 1968.
Spremić M., Turski tributi u XIV i XV veku, Istorijski glasnik, 1–2, 1970.
Spremić M., Turci i Balkansko poluostrvo u XIV i XV veku, Jugoslovenski istorijski časopis, 1–2, 1966.
Spremo-Petrović N., Proporcionalni odnosi u bazilikama ilirske prefekture, Beograd, 1971.
Stanojević G., Uslovi primanja mletačke vlasti grada Bara 1443, Istorijski časopis, 6, 1956.
Stojaković A., Arhitektonski model Morače, Starinar, Beograd, XV–XVI, 1964/65.
Stojanović-Maksimović J., O srednjovekovnoj skulpturi u Crnogorskom primorju, Istorijski glasnik, 3–4, 1951.

Stojanović-Maksimović J., Studije o Mirislavljevom jevanđelju, Zbornik Narodnog muzeja, Beograd, IV, 1964.
Stracimirović Đ., O prošlosti neimarstva Boke Kotorske, Spomenik SKA, XXVIII, 1891.
Stracimirović Đ., O Balšićima, Godišnjica Nikole Čupića, XV, 1895.
Srpska pravoslavna crkva 1219 – 1969 (Spomenica), Beograd, 1969.
Suić M., O granicama Autarijata, Istorijski zapisi, 1–2, 1957.
Sveti Sava. Spomenica povodom osamstogodišnjice rođenja 1175 – 1975, Beograd, 1977.
Šerović P., Palača Ivana Crnojevića u Kotoru, Istorijski zapisi, 1–2, 1955.
Šerović P., Starine crkve Sv. Petra u Bijeloj u Boki Kotorskoj, Starine Crne Gore, III – IV, 1965/66.
Šerović P., Manastir Praskvica, Narodni univerzitet Boke Kotorske, Kotor, 1935.
Šerović P., Ostaci Manastira Sv. Petra u Bijeloj u Boki Kotorskoj, Starinar, Beograd, III, 1924/25.
Šišić F., Hrvatska povijest od najstarijih dana do potkraj 1918, Zagreb, 1925.
Šišić F., Pregled povijesti hrvatskog naroda, Zagreb, 1975.
Škrivanić G., O južnim i jugoistočnim granicama srpske države za vreme cara Dušana i posle njegove smrti, Istorijski časopis, 11, 1960.
Škrivanić G., Bitka na Tari (1150), Vesnik Vojnog muzeja, 7, 1962.
Škrivanić G., Prilog proučavanju zapadnih granica srpske države na Primorju od XII do XIV veka, Istorijski časopis, XXIV, 1977.
Škrivanić G., Vlastelinstvo Sv. Nikole Vranjinskog, Istorijski zapisi, 3–4, 1959.
Šunjić M., Promjene mletačkih granica u Dalmaciji sa susjedima tokom XV stoljeća, Godišnjak Istorijskog društva BiH, 15, 1966.
Štefanić V., Prvobitno slovensko pismo i najstarija glagoljska epigrafika, Slovenska pismenost, Ohrid, 1966.
Štefanić V., Hrvatska književnost srednjega vijeka, »Pet stoljeća hrvatske književnosti«, Zagreb, 1969.
Šufflay M., Srbi i Arbanasi. Njihova simbioza u srednjem vijeku, Beograd, 1935.
Šurfflay M., O važnosti Skadarskog katastra iz godine 1416, Beograd, 1926.
Tadić J., Venecija i Dalmacija u srednjem veku, Jugoslovenski istorijski časopis, 3–4, 1968.
Tadić J., Novi podaci o padu Hercegovine pod tursku vlast, zbornik Filozofskog fakulteta, Beograd, 2, 1962.
Tomić J., Crnojevići i Crna Gora 1479 – 1528, Glas SKA, 57, 1900.
Tomić J., Prilozi za istoriju Crnojevića i Crne Gore 1489 – 1536. Spomenik SKA,47, 1909.
Trpković V., Oko »ustupanja« Stona i Pelješca Dubrovčanima (1326 – 1333), Istorijski glasnik, 1, 1963.
Trpković V., Humska zemlja, Zbornik Filozofskog fakulteta, Beograd, 1, 1964.
Trpković V., Kad je Stjepan Kotromanić prvi put prodao Hum, Istorijski glasnik, 1–2, 1964.
Vasić M., Arhitektura i skulptura u Dalmaciji od početka IX do XV veka, Beograd, 1922.
Vego M., Povijest Humske zemlje (Hercegovine), Sombor, 1937.
Vlainac M., Rečnik naših starih mera u toku vekova, izd. SANU, I – II, Beograd, 1964.
Voje I., Argentum de glama, Istorijski časopis, XVI – XVII, 1970.
Voje I., Brskovo in vrednost srebra v srednjem veku, Zgodovinski časopis, XI – XII, 1956/57.
Vlašić F., Beleška uz tri stonska spomenika, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 10, 1956.
Vujičić R., O novootrkivenim freskama u crkvi Sv. Ane u Kotoru, Boka, 15 – 16, 1984.
Vujičić R., Lovro Dobričević, Ars, Cetinje, 3–4, 1987.
Vulović B., Srednjovjekovni grad, naselje i rudnik Brskovo, Muzeji, 7, 1952.
Vukanović T., Etnogeneza Južnih Slovena, Vranje, 1974.
Vuković J., Ogledi tumačenja naših toponomastičkih naziva, Godišnjak ANU BiH, XVII, 1978.
Zloković M., Slovenska župa Dračevica, Boka, 1, 1969.
Zmajević A., Heraldika, Zagreb, 1971.
Živković D., Najnovija istorija crnogorskog naroda, Stvaranje, 6, 1977.
Živković D., Društvo i kultura dukljanskog perioda crnogorske prošlosti, Ars, Cetinje, 2, 1986.
Živković D., Marksistička valorizacija crnogorskog kulturnog naslijeđa, Praksa, Titograd, 4, 1981.
Živković D., Vjersko i nacionalno. Da li je crnogorsko »srpstvo« sadržinski vid nacionalnog iskazivanja Crnogoraca, Ovdje, II, 1987.

Živković P., Tvrtko II Tvrtković. Bosna u prvoj polovini XV stoljeća, Sarajevo, 1981.
Živković P., Učešće bosanske vlastele u diobi Konavala, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, 16, 1979.
Živković P., Ekonomsko-socijalne promjene u bosanskom društvu u XIV i XV stoljeću, Tuzla, 1986.

REGISTAR LIČNIH IMENA

A

B

U

V

Z

Ž

REGISTAR GEOGRAFSKIH I ETNIČKIH NAZIVA

A

B

C

Crkve:

Č

Ć

D

Lj

M

N

O

P

R

S

Š

T

U

V

Z

Ž

S A D R Ž A J

PRAISTORIJSKO RAZDOBLJE

CRNA GORA U RIMSKO-VIZANTIJSKOJ EPOHI

NAJSTARIJE RAZDOBLJE CRNOGORSKIH PREDAKA

DUKLJA POD SUPREMATIJOM RAŠKE

KULTURNA SITUACIJA U ZETI NEMANJIĆKOG PERIODA

OBNAVLJANJE SAMOSTALNE ZETSKE DRŽAVE ZA VLADAVINE BALŠIĆA

DOPRINOS CRNOJEVIĆA UTEMELJENJU CRNOGORSKE DRŽAVE

KULTURNE TEKOVINE EPOHE BALŠIĆA I CRNOJEVIĆA

Dr DRAGOJE ŽIVKOVIĆ, redovni univerzitetski profesor

ISTORIJA CRNOGORSKOG NARODA

(OD STARIJEG KAMENOG DOBA DO KRAJA SREDNJEG VIJEKA)

TOM I

IZDANJE AUTOROVIH PRIJATELJA

Likovna i grafička oprema
Mladen Lompar i Anita Živković

Lektor
Milan Marković

(Aktima Republičkog sekretarijata za obrazovanje, kulturu i fizičku kulturu, brojevi: 04 – 638/2 i 638/3, od 16. V 1989. godine, data saglasnost na recenzente i recenzije, odnosno knjiga oslobođena poreza na promet)

Štampa:
»Obod« – Cetinje

1989

VAŽNIJE ISPRAVKE:

Str.	Red odozgo	Red odozdo	Stoji	Treba
21	15		Lipce	Lipcima
21	1		prostrano	prostorno
33		24	ostali prilozi	ostalim prilozima
36	4		kalna	kanal
38	7		Budva	(Budva)
44		26	funkcionisala	funkcionisalo
44		26	koje	koji
47	1		Dunavu	Dunav
64	18		utvrdi	utvrditi
72	10		(odsustvu...	(u odsustvu...
72		21	nađenim	nađenog
73		22	solidus	solidusa
73		2	su	se
76	22		Najstari	Najstariji
76		4	crnogorski	carigradski
80		6	iskopanja	iskopavanja
105		9	hteranim	literarnim
113		6	se	su
115	12		mrlja	se
116		2	sin	sinovac
153		2	zakletvo	zakletvom
154	14		Dragutinov	Milutinov
154	20		Dragutinov	Milutinov
170	15		bio	bilo
174	6		PLEMSKA	PLEMENSKA
181		13	prazno	u
181		10	poprima	poprimala
181		3	sadržaj	sadržaji
182		16	raslojavanje	raslojavanjem
194		21	postavljenih	postavljenim
195		6	romantički	romanički
196	7		namijenjeni	namijenjenih
197	4		jednobrodnih	jednobrodne
203	14		sadržajem	sadržajima
203		8	likom	lukom
212	8		vokela	vijeka
237	5		drugim	dodatnim
248	17		izlazi	izrazi
264	14		što	To
264	15		jer	što
278		23	izručena	izrečena
284		4	snadbijevena	snabdijevena
327		11	relativni	relativno
335		7	laurate	laureate
343		6	VLADE	VLADAVINE
351		17	Bolduk	Boldu
356		24	potrebni	pretjerano
368	14		obavezala	obavezivala
377	12		posebnom	osobenom
379	16		redosljedu	po redosljedu
380	1		antiminsioma	antiminsima
402	18		okupljeni	opkoljeni
417		4	ugrađenom	ugrađenim
437		13	uvod	uvod i

+ ΠΕΤΡȣ
ΑΡΧΟΝΤΟ
ϹΔΙΟΚΛΙΑ
ΑΜΗΝ